

шандагии Иброҳими Одилшоҳ дар Дакан Бичопурро бахше аз Эрон карда буд. Зухурӣ ва Малики Қумӣ аз мулозимони дарбор буданд, ҳатто чозибаву кашиши Акбарӣ, яъне Акбаршоҳи бузург, натавонист онҳоро аз Бичопур ба Деҳлӣ ва Огра ҷалб кунад. Дар Бурҳонпур Низомшоҳи Баҳрӣ гӯӣ мураббии фан будааст. Зухурӣ «Соқинома»-ро дар шаъни ӯ гуфт ва ба силоти гаронмоя мавриди навозиш қарор гирифт.

Ва ин бахшишҳову инъомоти Ҳиндустон буда, ки рӯӣ он саросари Эрон ба он тараф кашида шуд ва дар ин маънӣ гувоҳе беҳтар аз гуфтаҳои худӣ шуаро нест. Зайлан, мулоҳиза кунед, чӣ мегӯянд:

Мирзо Соиб:

*Ҳамчу азми сафари Ҳинд, ки дар ҳар дил ҳаст,
Рақси савдои ту дар ҳеч саре нест, ки нест.*

Абӯтолиби Калим:

*Асири Ҳиндаму з-ин рафтани беҷо пушаймонам,
Қучо ҳоҳад расондан парфишонӣ мурғи бисмилро.
Ба Эрон меравад нолон Калим аз шавқи ҳамроҳон,
Ба пойи дигарон ҳамчун ҷарас тай карда манзилро.
Зи шавқи Ҳинд з-он сон чаҳми ҳасрат бар қафо дорам,
Ки рӯ ҳам гар ба роҳ орам, намебинам муқобилро.*

Алиқули Салим:

*Нест дар Эронзамин сомони таҳсили камол,
То наёмад сӯйи Ҳиндустон, ҳино рангин нашуд.*

Дониши Машҳадӣ:

*Роҳи дури Ҳинд побастӣ ватан дорад маро,
Чун ҳино шаб дар миён рафтан ба Ҳиндустон хуш аст.*

Ва ин қувваи чозибайи Ҳинд ихтисос ба он замон надорад, балки аз дер боз шуҳраи қадрдонии он барои Эрон доми тасхир будааст. Ҳоча Ҳофизро подшоҳи Бағдод чандин бор талабид вале ӯ аз ҷо такон нахӯрдаву дар ҳамон Шероз нишаста, ғазалҳое навишта мефиристод, лекин вақте ки аз Дакан даъват шуд, савори киштӣ гардида, то Ҳурмуз рафт. Ҷомӣ дар Эрон буд, лекин қасида ба Ҳиндустон мефиристод:

ШИБЛИИ НУЪМОНӢ

ШЕЪР-УЛ-АҶАМ

Иборат аз панҷ ҷилд

ЧИЛДИ САВУМ

Душанбе
2016

Аз забони урду тарҷумаи
Сайидмуҳаммад Тақии Фаҳри Доии Гелонӣ

Зери назари
Носирҷон Ёаёёёё

Таҳияи
Абдуҳолиқ Набавӣ

Муҳаррири масъул
Низом Қосим

Масъули чоп
А. Худойдодов

Шиблии Нуъмонӣ.
Шеър-ул-Аҷам *Ҷилди савум, чаҳорум ва панҷум.* – Душанбе: ДДОТ,
2015. – 576 с.

Шиблии Нуъмонӣ дар ин китоб бо истифода аз шеваҳои навини адабиётшиносӣ ба таълифи таърихи адабиёти *íè,âîí*, баҳусус шеъри шоирӣ дар он ва таҳаввули ҳодисаҳову тамоюлҳои алоҳидаи ин адабиёт пардохта, аз тарафи олимони Ғарбу Шарқ ҳамчун яке аз поягузори адабиётшиносии навин дар тамоми мамлики Шарқ эътироф гардидааст. Дидгоҳу усули илмӣ, тарзи муҳокима ва таҳлилу натиҷагирӣҳои ӯ ҳанӯз ҳам мавриди пайравӣ ва истиноду истинботи аҳли таҳқиқ қарор дорад.

«Шеър-ул-Аҷам» ба олимони, донишҷӯён ва оммаи васеи хонандагон пешкаш мегардад.

Рӯзе як нафар шоир қасидае дар мадҳи Ҷаҳонгир навишта, тақдим доштааст, ки мисраи аввали матлаъ ин буд: «Эй тоҷи давлат бар сарат аз ибтидо то интиҳо».

Ҷаҳонгир пурсид: «Арӯз ҳам медонӣ?». Шоир гуфт: «На». Ҷаҳонгир гуфт: «Хуб шуд, варна ҳукми қатлатро медодам». Баъд, мисраёро тақтеъ карда, нишон дод, ки рукни дувум ин тавр меояд: «лат бар сарат» ва ин то ҷӣ ҳадду ҷӣ қадр беадабисту густохист.

Дар он замон шоире буд мутахаллис ба Мӯй, аз тоифаи кулол ва кулолҳо қорашон дар дарборҳои шоҳӣ фақат дарбонӣ ва ҷовушӣ¹ будааст. Номбурда бо исми шоирӣ хост ҳудро тавассути Нурҷаҳонбегим ба дарбори Ҷаҳонгир бирасонад. Шоҳ фармуд: «Ин мардум қорашон ҷовушӣ ва эҳтимом дар амри саворист, бо шоирӣ онҳоро ҷӣ муносибат?». Лекин ҷун хоҷири Нурҷаҳон хеле азиз буд, иҷозат дод. Мӯй ин шеър хонд:

*Мӯй ба ғиря саре дорад, эй насиҳатгар,
Қанора ғир, ки имрӯз рӯзи тӯфон аст.*

Ҷаҳонгир гуфт: «Бибинед, ки пешаи ҳудро ҷӣ тавр риоят намудааст». Мавқеи дигар, боз Нурҷаҳонбегим тавассут намуда, Мӯй ин матлаъ хонд:

*Ман меравamu барқанон шуълаи оҳам,
Эй ҳамнафасон, дур шавед аз сари роҳам.*

Шоҳ хандид ва фармуд, асари он, яъне асари пешаву шуғл, ҷӣ гуна мумкин аст аз миён биравад.²

Аз матлаб хеле дур афтодем. Максуди мо навиштани ҳаёти Ҷаҳонгир набуд, балки меҳомеи ғӯшзад кунем, ки дар дарбори ин салотин шеъри адаб таракқӣ ва пешрафте, ки намуда, сирфан барои ин набуда, ки дар шоирӣ молу давлат ба даст меодадааст, балки бештар аз ин ҷиҳат буда, ки салотини мазбур ҳуд дорои табъи мавзуну наққоди суҳан буданд. Ташҳиси баду ҳуби қалом медоданд, шуароро дар ҳар мавқеъ бозҷӯӣ мекарданд, меозмуданд, имтиёзе, ки ба ҳар қадом ё доди суҳани ҳар якро, ки медоданд, аз рӯи таҳқиқ ва мабнӣ бар имтиёзи фазле будааст вачунон ки бадиққат мулоҳиза шуд, дарбор ҳуд таълимгоҳи шоирӣ ё мактаби парвариши шоиру суҳанвар будааст. Қадрдонӣ ва бах-

¹ Ҷовуш ё ҷовушон қасоне буданд, ки пешопеши подшоҳон дар ҳангоми саворӣ роҳро бо «дур шав-дур шав» хилват мекарданд. Чунон ки Низомӣ дар савории Хусрави Парвиз мегӯяд:

*Нафири ҷовушон аз дур шав, дур,
Зи гетӣ чаҳми бадро қарда маҳҷур.* - (Мутарҷим).

² Тақрири Сарҳуш, зикри Мӯй. (Муаллиф).

Мисраи мазбур чузви ғазалест аз Ҷомӣ. Ҷаҳонгир тамоми ғазалро ба даст оварда ва аз назар гузаронид, вале чун манзур ҳамон як мисраъ буда, дар «Тузук» чунин менависад: «Ин мисраъ зоҳир шуд, ки аз Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомист, ғазали ӯ тамои ба назар даромад, ғайр аз он мисраъ, ки ба тариқи мисол забонзади рӯзгор шуда, дигар коре насохта, бағоят содаву ҳамвор гуфта»¹.

Рӯзе ин шеърӣ Амралумаро дар дарбор хонда шуд:

*Бигзар, Масеҳ, аз сари мо, куштагони ишқ,
Як зинда кардани ту ба сад хун баробар аст.*

Ба ишораи Ҷаҳонгир шуаро ҳар як рӯйи он ғазале гуфтанд ва дар ин миён шеърӣ Мулло Аҳмади Муҳркан мавриди писанд воқеъ гардид. Чунон ки тамоми ин воқеаро дар «Тузук» навишта, ки он бад-ин қарор аст:

«Ба тақрибе ин байти Амралумаро хонда шуд:

Бигзар, Масеҳ, аз сари мо, куштагони ишқ.

Чун табъи ман мавзун аст, гоҳе баихтиёру гоҳе беихтиёр мисраъеву рубой ё байте дар хотирам сар мезанад, ин байт бар забон гузашт:

*Аз ман матоб рух, ки наям бе ту як нафас,
Як дил ишкастани ту ба сад хун баробар аст.*

Чун хонда шуд, ҳар кас, ки табъи назме дошт, дар ин замина байте гуфта гузаронид. Алӣ Аҳмади Муҳркан, ки аҳволи ӯ пеш аз ин гузашт, бад нагуфта буд:

*Эй муҳтасиб, зи гиряи пири мугон битарс,
Як хум ишкастани ту ба сад хун баробар аст»².*

«Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ»-ро вақте ки муаллифи он тақдими Ҷаҳонгир намуд, шоҳ аз ӯ бағоят қадрдонӣ карда, чунон ки менависад:

«Мир Азидуддава аз Огра омада ва мулозимат намуд. Фарҳанге, ки дар луғат тартиб дода, ба назар даровард. Алҳақ, меҳнати бисёр кашида ва хуб пайравӣ сохта ва чамеъи луғотро аз ашъори уламои кудаму мустаҳқид оварда. Дар ин фан китобе мисли ин намебошад»³.

¹ «Тузуки Ҷаҳонгирӣ», чопи Алигарх, саҳифаи 333. (Муаллиф).

² «Тузуки Ҷаҳонгирӣ», саҳифаи 111. (Муаллиф).

³ «Тузуки Ҷаҳонгирӣ», саҳифаи 359. (Муаллиф).

Ба номи Худои меҳрбон

ДЕБОЧАИ МУТАРЧИМ

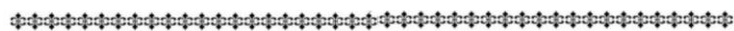
*Қофиясанҷон, ки сухан баркашанд,
Ғанҷи ду олам ба сухан даркашанд.
Пардаи розе, ки суханпарварист,
Партаве аз сояи пайгамбарист.*

(Низомӣ)

Китобе, ки инак тақдими маҳзари қориини гиром мегардад, тарҷумаи баҳши севуми китоби «Шеър-ул-Аҷам», таълифи Шиблии Нуъмонии Ҳиндӣ ва махсус ба шуарои мутааххир ё даври охири шеърӣ шоирӣ форсӣ, ки толибони китоб аз муддате, яъне баъд аз интишори баҳши дувум дар 1324, интизори онро мекашиданд. Дар ин ҷо барои наздик кардани зехни хонандагони муҳтарам ба ҳақиқати китоб лузуман ба арз мерасонем, ки муаллифи донишманд, рӯи усули тақомул, шеърӣ адаби форсиро тақсим ба адвор ва ба се давра онро маҳдуд намудааст. Ӯ барои ҳар давра баҳше таҳассус дода ва ин баҳш ихтисос ба даври охири шеърӣ шоирӣ форсӣ дорад. Шиблӣ дар ҳар яке аз ин се баҳш муҳтасоти шоирӣ даври марбутро мавриди баҳс қарор додаву баъд аз шарҳи аҳволи чанд тан аз машоҳири шуаро маҳсулоти фикри ё таровишоти табъи ҳар якро бо усули интиқоди илмӣ таҳти санҷишу омӯзиш оварда, муҳассаноту маъйиби онро қамохува ҳаққаху, маълум доштааст ва аммо баҳши ҷаҳорум ва низ¹ панҷум мутаммими он бояд донист, ки баҳшест дар ҳақиқат муҷаззо, ки дар он пас аз баҳси муфассал дар моҳияти шеърӣ шоирӣ, фанни шеърӣ адаби форсиро аз чандин нуқоти назар таҳти мутолиа оварда ва дар қуллияи масоили усулӣ ва фаръии он мабсутан суҳбат доштаву доди таҳқиқу татаббуъро додаанд.

Ин донишманд дар муқаддимаи китоб дар як ҷо изҳори таассуф карда мегӯяд: «Бо ин ки ашъори форсӣ яқтани бо ашъори тамоми дунё баробарӣ мекунад, маъзолик, дар шеърӣ шоирӣ форсӣ, ки он аз қай падида омада ва илалу асбоби пайдоиш ҷӣ буда, мароҳили тақомулро ҷӣ гуна паймуда, татаввуроту таҳаввулоте, ки дар он ба мурури замон рух дода, ҷӣ будааст; ҳолоти рӯҳияи мамлақату миллат ҷӣ таъсире дар он баҳшида ва ё таъсири он дар аҳволи рӯҳияи мамлақату миллат ҷӣ будааст, китобе то кунун дар ҳеҷ як аз алсинаи исломӣ навишта нашудааст. Дар ин шакле нест, таъкираҳои зиёде таълиф шуда, вале агар бадиққат мулоҳиза шавад, ин таъкир дар ҳақиқат ҷунг ё баъзе аз ашъоранд, ки

¹ Аввалӣ, яъне баҳши ҷаҳорум дар 1314 ва дувумӣ дар 1318 интишор ёфта буд.

дар он ашъори гузидаи шуароро чамъ намудаду навиштаанд, лекин шарҳи аҳволи шуаро ва ҳаводису савонехе, ки бар онҳо рух дода, хеле кам мутаарриз шуда, хосса аз инқилобе, ки дар ҳар давр дар шеърӯ адаб падида омада ва низ аз илалу асбоби он инқилоб ҳеч зикре ба амал наомадааст.

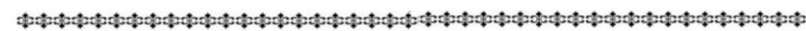
Шарҳе, ки то ин ҷо гуфта омад, метавон аз он натиҷа гирифт ва гуфт, ки дар адабиёти манзуми форсӣ, ки аз заҳири ҷовид ва аз мафохирӣ фанонопазири миллии мо маҳсуб мешавад, китобе бад-ин ҷомеъӣ то кунун навишта нашудааст ва инчониб бисёр дар бисёр хушвақтам, ки бо мавонеъу мушкilotи бисёре, ки садди роҳ буда, тавфиқ ба ҷунин коре пайдо карда, тарҷума ва интишори давраи комил, яъне панҷ баҳши китоб, ки аз дер боз ҷузъи омили миллии ман буда, акнун интишори баҳши ҳозир сурати итмом ва иқмол пазируфта, вазифае, ки ба поси неъматӣ сарзамини падарони худ ба уҳда доштам, ба анҷоми он сарфароз омадам».

Чун масъалаи тақсими шеърӯ шоирӣ ба адвор, ки дар боло зикр шуд, аз масоилест, ки эҳтиёҷ ба тавзеҳу баён дорад, лизо шарҳе, ки муаллиф дар як ҷо таҳти унвони «Сайру тақомули шеърӯ шоирӣ форсӣ» дар ин бора баён намуда, роқим қисматеро барои мазиди иттилоъи хонандагон зайлан нақл мекунад:

«Агарчи шеър хорич аз моддиёту табиёт мебошад, лекин бо табиёт дӯш ба дӯш ҷилав мееравад.

Қоидаи куллист: вақте ки афроди як қавм қадам ба доираи тараққиву тамаддун мегузоранд, ҳамаи ҷизи онҳо, аз газову маскану макон ва низ либосу соири лавозими зиндагӣ ва асбоби зинат бетақаллуф бино шуда ва рафта-рафта зарофату низофат ва нафосат пайдо мешавад, то он ки аз ҳад таҷовуз мекунад, он вақт аст, ки дар тараққӣ вақфа пайдо шуда ва билохира, қавм дастхуши фанову завол мегардад.

Тавзеҳ он ки ибтидо барои сукунат кӯҳҳои пушолӣ ё манозили муҳаққарест аз гилу хишти хом ва баъд абниёву иморате аз гачу очур бино мекунад ва батадриҷ қисматҳои муҳталифе аз андаруниву беруни ва фавқониву таҳтонӣ ва айвону шохнишин ва сарсарову долон ва сахну ҳаёт ва ҳаммому ғайраҳо дар он тартиб медиҳанд. Утоқхоро мубаллаҳ карда, ба анвоъи таҷаммулот ороиш дода, ақсоҳи қанодилу чароғҳо бар девору сакф насбу овезон мекунад ва якҷанд ки аз ин мегузарад, биноҳое аз санги мармару сойири сангҳои қиматӣ шурӯъ мешавад. Дар ин ҷо хотамкориҳо аз аҳҷори қарима ба амал меояд, музаҳхабкориҳо ва саноъи нафисаи дигар ба кор бурда мешавад. Айвону утоқро аз атласу кимҳоб мафраш месозанд, пардаҳои зарбафт бар дарҳову панҷараҳо овезон мекунад. Шамъҳои кофурӣ дар рӯз равшан менамоянд. Ин ҷост, ки назокату нафосат аз ҳад хорич шудаду баъд инҳитоту таназзул шурӯъ мешавад ва он қавм ба диёри адам раҳсипор мегардад.

Туршезӣ, Валии Даштибаёзӣ, Некӣ, Сабрӣ, Фигорӣ, Ҳузурӣ, Қозӣ Нурӣ, Софии Тунӣ, Рашкии Ҳамадонӣ ва ғайраҳо. Аз миёни онҳо ҳам ба ҷуз ду нафар ҳамагӣ ба Ҳиндустон омада буданд. Салотини Темурӣ, монанди Акбар ё Ҷаҳонгир ва ғайра худ соҳибзавқу нуктасанҷ будаанд ва лизо шуаро мекушиданд дар фанни худ тараққиву пешрафт кунанд ва, махсусан, барои ин ки тақарруб ҳосил кунанд, ҳар шоире меҳоста бар дигаре пешӣ гирад ва аз ин рӯ, дар каломи ин сухансанҷон худ ба худ неру пайдо мешуда ва ҳар як дар каломи худ ҷавдату тозақорӣ пайдо менамуд.

Борҳо Акбаршоҳ ашъори асотидро мавриди интиқод қарор медод ва нуктачинӣ мекард, ки ҳатто наққодони фан доди интиқоди ӯро додаанд. Як дафъа касе ин шеъри Фигониро хонд:

*Масеҳо ёру Хизраш ҳамрикобу ҳаминон Исо,
Фигонӣ, офтоби ман бар ин эъзоз меояд.*

Дар ҳамон ҳангом Акбар ин тавр ислоҳ намуд, мисраъ:

Фигонӣ, шахсувори ман бад-ин эъзоз меояд.

Завқӣ шоирӣ Ҷаҳонгир оӣ ва ба андозаи як наққоди бузурги фан будааст. Он чи дар бораи ҳар шоире навиштааст, наметавон ҷизе бар он илова намуд. Толиби Омулӣ то муддате дар дарбори ӯ ба шеърӯ шоирӣ мепардохта, вале лақаби маликушшуароиро вақте ба ӯ дод, ки дар ҳақиқат шоиставу барозандаи ин мақом будааст. Чунон ки худ менависад, «дар ин таърих (ҷаҳордахумин соли ҷулус) Толиби Омулӣ ба хитоби маликушшуаро хилъати имтиёз пӯшида, чун рутбаи суханаш аз ҳамагон даргузашт, дар силки шуарои пояи нахуст мунтазам гашт. Ин чанд байт аз ӯст».

Баъд ашъоре чанд аз Толиб интиҳоб кардааст, ки худ Толиб наметавониста беҳтар аз он интиҳоб намояд.

Як бор Хониҳонон ин ғазал тарҳ кард, мисраъ:

Баҳри як гул заҳмати ҳар хор мебояд кашид.

Муроди Сафавӣ ва Мирзо Мурод ҳам ғазалҳое дар ҳамин тарҳ навиштаанд. Мисраи тарҳ чун шукуфта буд, Ҷаҳонгир филбадеҳа ин матлаъ гуфт:

*Согари май бар руҳи гулзор мебояд кашид,
Абр бисёр аст, май бисёр мебояд кашид.*

Агарчи шеърӯ шоирӣ бо Бобур¹ ба Ҳиндустон омад, чунон ки аз Оташии Қандаҳорӣ ин матлаъ машҳур аст:

*Сиришкам рафта-рафта бе ту дарё шуд, тамошо кун,
Биё, дар киштии чашмам нишину сайри дарё кун.*

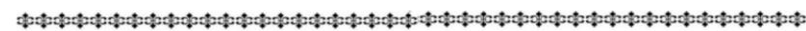
Лекин тарбияти шеърӯ сухан аз Байрам Хонихонон оғоз шудааст. Ӯ худ шоире пухтаву озмуда буда ва дар туркиву форсӣ ҳар ду шеър мегуфтааст ва аксари шуарову сухансароён дар дастгоҳи ӯ дорои шуғлу мақом будаанд. Назирии Самарқандӣ ба ишораи ӯ шуруъ ба навиштани «Шоҳномаи Ҳумоюнӣ» намуд ва чандин достон ҳам ба назм даровард. Чунон ки маъракаи Сикандари Лудиро, ки манзум сохт, Байрам Хонихонон бар он интиқоду нуктачинӣ кард ва Назирий тибқи ислоҳу ҳидояти Байрам Хонихонон дар як шаб чаҳорсад шеър навишта, қироат намуд ва ба силлоту инъомоти гаронбаҳо сарфароз гардид. Бадюёнӣ тафсили ашъори ӯро ҳам нақл кардааст.

Акбаршоҳи бузург гӯё ин ки уммӣ буд, лекин дорои завқи саршору кадрдони сухан будааст. Мансаби маликушшуароӣ барқарор намуд ва Ғазолӣ аввалкасест, ки ба ин мақом мансуб гардидааст. Феҳристи шуарои Акбарӣ, ки Абулфазл дар «Оини Акбарӣ» дарҷ кардааст, ба шарҳи зерин аст.

Ҳаким Саной, Ғазолӣ, Урфӣ, Назирии Нишобурӣ, Ҳузнии Исфаҳонӣ, Қосими Коҳӣ, Майлии Ҳиравӣ, Чаъфарбеки Қазвинӣ, Хоҷа Ҳусайни Марвӣ, Ҳаётӣ Гелонӣ, Шикебии Сифоҳонӣ, Анисии Шомлу, Солеҳии Ҳиравӣ, Маҳвии Ҳамадонӣ, Сарфии Совачӣ, Қарории Гелонӣ, Итобии Начафӣ, Мулло Сӯфии Мозандаронӣ, Ҷудои Марандӣ, Вуқӯъии Нишобурӣ, Ҳусравии Қоинӣ, Вафоии Сипоҳонӣ, Шайх Соқӣ, Рафеъии Кошонӣ, Ғайратии Шерозӣ, Ҳолатӣ, Санҷари Кошӣ, Ҷазбӣ, Ташбеҳии Кошӣ, Ашкии Қумӣ, Асирии Розӣ, Фаҳмии Розӣ, Қайдии Шерозӣ, Пайравии Совачӣ, Комии Сабзворӣ, Паёмӣ, Сайидмуҳаммади Ҳиравӣ, Қудсии Карбалойӣ, Ҳайдарии Табрешӣ, Сомирӣ, Қарибии Шопур, Фусунии Шерозӣ, Нодирии Туршезӣ, Навъии Машҳадӣ, Ғаюрии Ҳисорӣ, Қосимии Мозандаронӣ, Раҳии Нишобурӣ.

Шуарои мазкураи боло касоне ҳастанд, ки ба дарбор дастрасиву тақарруб пайдо кардаанд. Чунон ки Абулфазл баъд аз зикри ин асомӣ менависад: «Ва онон, ки саодати бор наёфтанд ва аз дурдастҳо гетихудовандро ситоишгар, бас анбӯх», чун Қосими Гунободӣ, Замирии Сипоҳонӣ, Ваҳшӣ, Ҳотифӣ, Муҳташами Кошӣ, Малики Қумӣ, Зухурии

¹ Бадюёнӣ. (Муаллиф). (Бобур бонии силсилаи мугулияи Ҳиндустон аст). (Мутарҷим).

Шеър ҳам айнан ҳамин ҳукмро доро мебошад, ки яъне, дар ибтидо хотироту афкор ва ҳаёлот содаву бетакаллуф, ташбеҳоту истиорот ангуштшумор; алфоз маъмулу одӣ ва ҳолӣ аз тарошу ранг; маъноеро, ки меҳоханд баён кунанд, бидуни ҳеч печу ҳам ва бо камоли содагӣ баён мекунанд, вале баъд аз чанде афкору ҳаёлот баланду олӣ мешавад, истиораҳо рангин шуда, сурати дилфиребе ба худ мегирад, дар ташбеҳ назокату нафосат ва дар муболиға неруву нуфуз пайдо мешавад. Дар алфоз тарош ва обу тоб шуруъ шуда, мазмун ё маъноеро, ки меҳоханд баён кунанд, ба шакли истиора баён мекунанд ва аз ин ҳам қадаме болотар гузорда шуда, диққатофаринӣ ва бориқбинӣ падида меояд. Ин ҷо муболиғот аз ҳад таҷовуз кардаву ба игроку гулув мерасад. Зарра ҳукми кӯҳ ва қатра ҳукми баҳри мухитро пайдо мекунад. Дар истиора истиора ба кор бурда мешавад, аз маҳсусот ба кулӣ хориҷ шуда ва ҷуз чизҳое ҳаёлии сарф дигар аслеви милоке боқӣ намондад ва он охири марҳалаи тараққии шеър шумурда мешавад, ки бо таназзулу инҳитот қарину ҳамдӯш мебошад».

Аз ҳамин ҷост, ки муҳаққиқини ҳозир шеърӯ адабро назири осори фанӣ таровиши фикру эҳсосот ва натиҷаи қареҳаи умумии асри хос дониста, менависанд, ки дар нишон додани ҳолати авзои як аср шоир ҳамон хидматро анҷом медиҳад, ки садҳо чилд аз китоб наметавонанд аз уҳдаи он бароянд. Оре, шоир (мисли мусаввиру наққош) машрабу мазок, одоту русум, ақоиду афкор ва билоҳира, усули эҳтиёҷоти асри худро бидуни тағйиру табдил ба қуруни отия таҳвил медиҳад. Зоҳиран фикри шоир озод маълум шуда, чунин тасаввур мешавад, ки тахти таъсири авомиле воқеъ нест, вале дар ҳақиқат, ин тавр нест, балки аз афкору ақоиди асри худ шадидан мутаассир шуда, бо салосили муҳками хикоятӣ афсонаҳо ё одобу русуми аср баста шуда, аз маҳсусоти машҳудоте, ки аз ҳар сӯ вайро ихота карда, мутаассир гардида ва билоҳира, ҳамон одоту одоб ва ақоиду идрокоти аср аст, ки ҷавлонгоҳи фикри шоиру адиб мебошад.¹

Корлил, донишманди англисӣ, қадаме болотар ниҳода, шоирро толии набӣ қарор додааст. Ӯ шоиру набиро мегӯяд ҳар ду нозир ба сирри малакутии ашёву ҳақиқати коинотанд ва фарқе, ки дар ин миён вучуд дорад, ин аст, ки ҳақиқати мазбураро набӣ аз ҳайси хайру шар ва маҳзурӯ мувоҳ фаро гирифта, баракси шоир, ки ҷанбаи ҳусну ҷамоли онро манзури назар қарор додааст. Набӣ моро дар афъолу аъмол раҳбарӣ мекунад, дар сурате, ки шоир авотифу эҳсоси моро таҳрик намуда, олами ишқу муҳаббатро маъмуру обод месозад.²

Ман дар ин тарҷума чун маълуму мубтало ба дарди камару ваҷаъи аъсоби будам, ранҷи зиёде бурдам ва умедворам, ки ин хидмати ночиз

¹ Маъхуз аз «Тамаддун-ал-араб»-и Густов Лубун.

² Ручӯъ шавад ба китоби «Абтол»-и донишманди мушорунилайх.

мавриди хусни қабули ҳамватанони азиз воқеъ шуда ва барои до-нишҷӯёни арчманд муфиду судманд афтад, чи ҳамин хусни қабул ачру подошест, ки манзури аслии мани банда буда ва ҳаст, вагарна ин кор чуз хоҳиши мағз, рӯҳ, ҷисм натиҷаи дигаре надорад, балки бо таҷориби сиюпанҷсолае, ки дорам, бояд бигӯям, ки он дар мамлакати мо факр меоварад. Шумо зиндагии соҳибони ин навъи шуғлро дар Эрон ба-диққат бибинед, ба ҳукми: «Ҳар дарахтро аз мевааш бояд шинохт», сидки гуфтори моро тасдиқ хоҳед фармуд.

Як китоби илмӣ пас аз чанд сол муҷоҳидату хун хӯрдан ҳанӯз дар ин мамлакат бад-ин паҳноварӣ аз ҳазор нусха зиёдтар чоп намешавад. Он ҳам як қисматаш, оре, қисмати зиёди он илоррасм ба ҳадя меравад ва бақия, ки ба маърази фурӯш гузorida мешавад, солҳо бояд барои фурӯш рафтани ин миқдор китоб ба интизор нишаст ва охир ҳам соҳиби китоб (ба тавре, ки худам мукаррар дидаам) ба сутӯҳ омада, мавҷудиҳои кито-бро ба нисфи баҳо ва баъзе авқот ба камтар аз он ҳозир ба фурӯш шуда. Шумо тааҷҷуб мекунед, агар бигӯям касе, ки вачҳашро нақдан пардо-зад, пайдо нашуда.

Дар мамолики роқия китоб яке аз заруритарин ҳавоичи зиндагонӣ гардидааст. Хабарҳое, ки мусофирин аз мамолики Фаранг ё Амрико роҷеъ ба китоб барои мо меоваранд, аз тасавури мо хориҷ ва афсона ба назар меояд. Дар Лаҳистон, як кишваре бо он кӯчакӣ, дар як настрие хондам, ки дар муддати ҳашт соли ахир шашсад миллион чилд китоб дар се ҳазор мавзӯи мухталиф мунташир шудааст. Бибинед, нависанда-гони ин мамолик то чӣ ҳад мавриди навозишу тақдиранд, ки ин ҳама маҳсулоти фикрӣ аз худ берун додаанд.

Шумо дар ҳамин китоб маротиби ташвику таҳриз ва навозишу тақдири салотин ва умарои муғулро аз гӯяндагону сарояндагони Эрон, ки мехонед ва бо имрӯзи худамон онро муқоиса мекунед, ғарқи ҳайрат мешавед.

Дар «Макотиби Рашидӣ»-ст, ки Хоҷа Асилиддини Турка аз фалоса-фаи қарни ҳафтум китобе мавсум ба «Ҳикмат-ур-Рашидия» дар фалсафа ба номи Хоҷа Рашидаддини Фазлуллоҳ, табиби Арғунхон ва Ғозонхон, навишт. Хоҷа Рашидаддини Фазлуллоҳ қаблаи шаш қаря ё чаҳор қаря бо шаст ҳазор динори тило ва чихил ҳазор зарри маскуку дувисту панҷоҳ ҳазор ман гандум ва дувист ҳазор ман чаву яксаду панҷоҳ ҳазор ман биринҷ ва панҷоҳ ҳазор гӯсфанду сӣ ҳазор ман равған ва ду раъс асб бо зини муҷаллал ва ду раъс қотир бо зини музаҳҳаб ва чаҳор чуббаи санҷоб, самур, хаз, қоқум ба расми ҷоиза барои ҳақими мушорунилайх мефиристад. Оре, дар як асри мазлуму торик ё ба истилоҳи баъзе, асри таваҳхуш, ин тавр аз соҳибони донишу ҳунар ташвику навозиш менаму-данд, ки он имрӯз ба назар хорикулода, балки фасона меояд.

ба чиҳати меҳмондорӣ мусофирони баҳру бар баста буд, ки дар ҷамеъи мароҳилу манозил аз як ҳазору ду ҳазор то даҳ ҳазор аз фақиру тавон-гар, аз раияту сипоҳ, аз бумиву ғариб ҳар касу ҳар қадар буданд, дар корвонсароҳо, ки сохтааст, ҳар гоҳ ворид мешуданд, ҳамон лаҳза мояҳтоҷ, ҳатто бистару фирош дархури ҳар кас мулозимони шоҳӣ, ки ба ин кор гумошта буданд, ҳозир мекарданд ва зуруф дар камоли тақаллуф аз чиниву курӣ ва ғайра дар ҳар манзилу макон он қадар буда, ки ҳамаи мусофиронро кифоят ҳамекард ва боз ба таҳвилдорони макон супурда мешуд ва ин амр бештар аз Ироқ то Мозандарон буда ва дар атрофу би-лоди дигар бештар ривож дошта,¹ валекин на бо ин ифрот». Шоҳ Аббос баъд аз 44 соли салтанат дар соли 1038 вафот ёфт ва баъд аз ӯ Шоҳ Сафӣ ва аз он пас Шоҳ Аббоси Сонӣ бар тахт нишаста ва дар соли 1077 ҳичрӣ даргузашт.

Агарчи ин хонадон, яъне хонадони Сафавӣ, мазҳаби тасаннунро бо ниҳояти саффоқӣ ва қасовату бераҳмӣ нобуд сохта, яъне касоне, ки мазҳаби шиаро қабул намекарданд, мақтулу ба диёри адам раҳсипор мешуданд, чунон ки дар «Муосир-ул-умаро» ва ғайра дostonҳои мута-аддиде дар ин бора нақл шуда, хонандагон метавонанд ба он рӯҷӯ ку-нанд, лекин бо ҳамаи аҳвол дар саросари мамлакат як суъе пайдо шуда, низоъу ҷидоле, ки доимо дар кишвар рӯй меод, хотима пайдо намуд. Сатҳи фарҳангу тамаддун ва таҳзиб боло рафта ва дар ҳар ҷиз зиёда аз ҳадди нафосату тақаллуф шурӯъ гардид ва он дар шеър адаб асаре ба-сазо бахшид ва дар шоирӣ ниҳоятдараҷа латофату назокат пайдо шуд.

Хонадони Сафавӣ, ки худ соҳиби илму фазл ва суҳансанҷу суҳанши-нос буда, аз шуарову суҳансароён қадрдонӣ намуда ва шеър адабро тарвиҷ менамуданд. Шоҳ Аббос рӯзе бо кавкабаи шоҳӣ ҳаракат мекард, Ҳаким Шифой - шоири маъруфро дид аз тарафе меояд. Шоҳ эҳтироман хост аз асб пиёда шавад. Ҳақими мушорунилайх ба исрори зиёд бозаш дошт ва бо ин сурат тамоми сарону афсарони давлат аз асб пиёда шу-данд². Шоҳ Аббос, аксар барои мулоқоти Масеҳи Кошонӣ ба манзили ӯ мерафт.

Чун дар он замон овозаи баҳшишу инъомоти шоҳонаи хонадони Темурии Ҳиндустон шуарои Эронро ҷалб ба он диёр менамуд, хонадони Сафавӣ маҷбур буда назарбаландии рақибонае ҳам аз худ дар ин бора буруз диҳанд. Лекин Ҳиндустон дар ин бозӣ мусобиқаро бурдаву аз Эрон пешӣ гирифт.

¹ Ҷои басте таассуф аст, ки дар қарни бистум дар ғолиби ин мароҳилу манозиле, ки Волаи Доғистонӣ зикр мекунад, мусофири бечора (чунон ки барои нигоранда мукаррар дар мусофи-ратҳо иттифок афтада) маҷбур аст дар қаҳвахона, он ҳам пур аз касофату ҳашара, ба вазъи та-ассуроваре шабро ба рӯз биёварад. (Мутарҷим).

² Рӯҷӯ ба «Сарви озод». (Муаллиф).

Ба номи Худои меҳрбон

ДАВРИ ОХИРИ ШЕЪРУ ШОИРИИ ПОРСӢ

Ё

ДАВРАИ МУТААХХИРИН

Охири фармонравои хонадони Темурӣ дар Эрон Султон Ҳусайн Мирзост, ки дар рӯзҳои ахири фармонравоии ӯ салтанати Сафавия оғоз шуда, ки шарҳаш ба таври иҷмол ин аст: Шайх Сафиаддини Ардабилӣ аз урафои номии замони хеш ва дорои мақоми иршод будааст. Султон Ҳайдар аз миёни фарзандони ӯ мақоме бас баланду арҷманд дошта ва муридонаш ҳар қадам кулоҳе аз сақарлот, ки пораи қирмизӣ буд, бар сар доштанд ва ба номи қизилбош, яъне сурхсар, маъруф буданд. Ӯ дар як маъракаи шаҳид шуда ва писараш Шох Исмоил дар муҳаррами 905 ҳиҷрии қамарӣ бо ҳафтад нафар ба Озарбойҷон тохта ва рафта-рафта бар иддаи худ то ин қадар афзуд, ки ба Шервон ҳамла бурдаву фармонравои он чорро мағлуб сохт. Ин мард дар зарфи муддати 25 сол салтанати васеъро қоим намудаву ҳукумати Сафавияро бунёд ниҳод. Ӯ дар соли 930 ҳ.қ. даргузашт ва писараш Таҳмосп баъд аз падар салтанати Сафавияро тараққӣ дода, ҷунон ки иддаи қушунро ба яқсаду ҷаҳордаҳ ҳазор расонид, вилоёти дурдастро фатҳ намуда ва пас аз 55 соли ҳукмронӣ дар санаи 984 ҳиҷрий вафот ёфт. Баъд аз ӯ писараш Исмоил-Мирзо ба ҷои падар нишаст ва аз он пас Шох Аббоси Кабир, писари Муҳаммади Худобанда, дар соли 990 ҳиҷрий бар маснади ҳукмронӣ қарор гирифт. Ин подшоҳ дар басти салтанату интизоми умури мамлакат толии Акбаршоҳи бузург¹ ё Шохичаҳон будааст. Ӯ сар то сари Эронро тахти нуфузи худ овард, узбаконро аз Хуросон берун кард, Арманистонро фатҳ намуд, Ироқи Арабро мусаххар сохт ва бо туркон сулҳе шарофатмандона кард. Ғараз, ҳудуди ҳукмронии ӯ аз Хуросон гирифта то Ироқи Араб вуҷудат ба даст доштааст. Дар амният ва низ умруну ободии кишвар корхое, ки карда, назари онро салотини хонадони Темурӣ дар Ҳиндустон натавонистанд кард. Дар саросари мамлакат сароҳе бино намуд, ки барои мусофирин аз тарафи давлат ҳама чиз фароҳам будааст. Волаи Доғистонӣ дар тазкираи худ ҷунин менависад: «Ҷамеъи имороти муаззамаи Эрон бинокардаи он шаҳрёр аст. Чандин шаҳр дар Мозандарону Хуросон ва Ироку Озарбойҷон сохтааст. Хусусан, Исфаҳонро, ки раҳи ҷинон намуда, қонуне

¹ Ҳар ду аз подшоҳони номии муғулияи Ҳинд буданд. (Мутарҷим).

Мо назар ба зиқи сафаҳот ва низ ба воситаи камии фурсат ва аҷалае, ки дар кори ҷопи китоб мешуд, ин баёнро дар ҳамин ҷо хатм намуда ва ҳамин қадар менависем, ки қасоне, ки меҳроҳанд аз маорифу ҳақиқи барҷаста ё лаоливу дурари гаронбаҳои ҷовид батафсил иттилоъ ҳосил кунанд, бояд ин заҳматро бар худ гуворо карда, ҷумлаи китоб, яъне китоби «Шеър-ул-Аҷам»-ро, як бор аз аввал то охир ба диққат мутолиа фармоянд.

Дар поёни ин муқаддима вазифаи худ медонам, ки аз дӯсти дерини садик, ҷаноби оқои Сайидҳасани Иноят - дӯстдори шеър адаб, ташаккур кунам, ки дар таъби ин китоб низ муаййиди ин ҷониб шуда, дар таҳияи васоилу асбоби он бо ботини мамлӯ аз сидку сафо кӯшида ва дақиқае аз дақиқаи ташвиқро аз ман дарег накарданд ва махсусан, миқдоре аз махориҷи ҷопи онро ҳам шахсан марҳамат карданд. Адамаллоху айёму таъйидотаху.

Аз ҷониби оқои Саид Нафисӣ, устои муаззам, имтинон дорам, ки бо машоғили зиёде, ки доранд, гузашта аз ҳидоёти ҷанде, ки дар ин китоб ба ман доданд, авроқи онро пас аз таъби бо қамол диққат мурур карданд ва низ аз донишманди гиромӣ, ҷаноби оқои дуктур Торо Чанд, сафири қабири Ҳинд, мамнунам, ки тасвири аллома Шиблии Нуъмони-ро, ки гровари он ба назари хонандагон мерасад, махсусан аз Ҳиндустон талабидаву дар ихтиёри мо гузоштанд.

*Техрон, 21 шаҳривари 1334
Сайидмуҳаммад Тақии Фаҳри Доии Гелонӣ*

МУҚАДДИМА

Мард чун бузург шуд ва аз мардони дигар баргузашт, гуфтаи ӯ ҳаргиз дар ҷаҳон куҳану мадрӯс намешавад, балки ҳар чӣ аз рӯзгори ӯ бигзарад, кори ӯ ҷаҳонро бештар баҳра мебахшад. Панҷоҳ сол пеш дар Аъзамгарх, аз шаҳрҳои дараҷаи севуми Ҳинд, Шиблии Нуъмонӣ китобе дар маҳосини шеърӣ форсӣ ба номи «Шеър-ул-Аҷам» пардохт. Аз ҳама онгоз ин китоб роҳи таҳқиқро барои касоне, ки раҳнамоӣ меҳостанд, кушод. То ҷое, ки Эдуард Брауни англисӣ, ки аз ховаршиносони номбардори замони худ буд, дар китоби маъруфе, ки дар таърихи адабиёти Эрон навишта, борҳо ба гуфтаи вай истинод кардааст.

Имтиёзи ин китоби судманди пурмағз ин аст, ки нахустин дафтарест, ки марде донову равшанбин дар таҷзияву таҳлили дуари гаронбаҳои ин ҳазонаи ҷовидонӣ, ки адаби порсӣ бошад, пардохтааст ва ба ҳукми «ал-фазл лил-мутақаддим» ҳамвора номи Шиблиро зинда нигоҳ хоҳад дошт. Чизе, ки бар арзиши ин китоб дар дидаи эронӣён бештар меафзояд, ин аст, ки муаллифи бузургвори ин дафтари ҷовидонӣ ҳама ҷо бо баёни бисёр ошкор дӯстдорӣ ва ҳатто шефтагии худро нисбат ба забони форсӣ ва ғӯяндагону сарояндагони ин забон нишон медиҳад.

Касоне, ки қорашон баҳсу фаҳс дар адаби форсист, медонанд, ки ин китоб ҳамвора роҳбари равшанбини эшон дар ин роҳи душвор хоҳад буд. Шиблӣ дар ин китоб устодии худро дар наққодӣ ва мӯшиқофӣ ошкор кардааст ва, ростӣ, ҷойи шигифтист, ки дур аз Эрон, касе, ки по ба Эрон нагузошта ва бо форсизабонон омезиши шабонрӯзӣ надоштааст, бад-ин гуна ба румузи ин забон ошно буда ва то ин андоза орои мусоб дар бораи ин душвориҳо баён карда бошад.

Тарҷумаи ин китоб яке аз арзишмандтарин ҳадамоте буд, ки касе метавонист ба адаби Эрон бикунад. Тарҷумае собиқан дар Афғонистон аз муҷалладоти панҷгонаи «Шеър-ул-Аҷам» шуда буд, аммо ин тарҷума эронӣёро созгор намеафтод, зеро ки ба забони форсии маънӯси Эрон набуд ва ҷопи ноҳамвори он рағбатеро барнамеангехт ва дар дастраси ҳама набуд.

Дӯсти донишманди пуркори пуршӯри ман оқои Фаҳри Дой аз ҷанд сол пеш ба тарҷумаи муҷалладоти ин китоб пардохта ва то кунун ҷаҳор муҷаллади онро интишор дода ва инак, муҷаллади дигарро мунташир мекунад. Аз иқболе, ки мардуми донову бинои сарзамини мо ба ин китоб кардаанд, ҳамаин бас, ки муҷалладоти гузаштаре бо шитобе, ки дар бораи китобҳои дигар камтар дида шудааст, мардуми донишпажӯҳи

Эрон харидаву бо худ нигоҳ доштаанд ва инак, ноёб шудааст ва умед аст, ки ҷопи дигари онҳо ба зудӣ интишор ёбад.

Тарҷумаи ин гуна китобҳо кори ҳама кас нест ва марде меҳонад, ки худ дар ин фан даст дошта бошад ва ба ҳама андозаи муаллиф дар мавзӯ муҳит бошад. Ҷуз оқои Фаҳри Дой ман касеро намешиносам, ки бад-ин появу моя аз ихота расида бошад.

Ин тарҷума кори осоне набуд ва ман худ беш аз ҳама гувоҳам, ки оқои Фаҳри Дой чӣ моя дар ин қор ранҷ бурдаву ҷон қоста ва рӯзгори гиромиро сарфи он кардааст. Дикқату амонат ва дилсӯзиро, ки дар тарҷума ман аз оқои Фаҳри Дой дидаам, аз дигарон надидаам ва ман худ дидаам, ки гоҳе тазаллуъ дар ин қор дар ниҳоди бузургвори вай ба пояи васвос расидааст ва ҳаргиз ин ҳисси масъулиятро, ки дар ин қор аз вай дидаам, аз ёд нахоҳам бурд.

Ин муҷалладро, пеш аз он ки интишор бояд, дар ҳама ҷин, ки дар зерӣ ҷоп буд, ман бадиққат хондаам ва бачуръат метавонам гуфт, ки интишори он хидмате бисёр арзанда ба забони форсӣ хоҳад кард.

Умед аст, ки дӯсти донои баландҳиммати ман ҳамеша дар ин хидмати бузурге, ки ба забони форсӣ мекунад ва пай дар пай тарҷумаҳои китобҳои баргузидаро ба заҳири забони форсӣ яке пас аз дигаре меафзояд, қомеъ бошад ва Яздони донишфарин ҳамвора ёвари вай бошад.

Техрон, 26 тирмоҳи 1334

Саид Нафисӣ

рахти иқомат афканд ва ҳамин чо ҳам издивоч кард. Дар садаи даҳуми хичрӣ Шайх Хизр, чадди Файзӣ ватанро раҳо карда ба Ногур рафт ва дар он чо бо як хонадони арабинажод васлат карда, Шайх Муборак пайдо шуд ва Файзӣ навниҳоли камоли ҳамин нахл будааст. Ў (Шайх Муборак) мақоме бас баланду арҷманд дошт. Дар улуми зоҳириву ботинӣ, ҳар ду, мутабаҳхир буд. Тафсири (ба қутри «Тафсири Кабир») дар ҷаҳор ҷилд навишт ва номашро «Манбаъ-ул-уюн» гузошт. Дар қаноату маноати нафс ба мунтаҳодарача буд. Дар салтанати Шершоҳӣ ба мансабу ҷоҳ ташвиқу тарғиб шуд, ба ҷашми истиғно нигариста, тавачҷуҳе нанамуд. Ҳолоташро Абулфазл дар «Оини Акбарӣ» батафсил навиштааст. Шайх Муборак аз Ногур ба Гучарот ва аз он чо ба Огра рафт ва дар канори Ҷамно, ҷавори Мир Рафеъуддини Ҳусайнӣ, иқомат ихтиёр намуд ва дар он чо аз хонаводаи шарифе зан гирифт. Авлоди зиёде Худо ба вай ато фармуд ва аввал аз ҳама Файзӣ будааст, ки дар соли 904 хичрӣ ба дунё омад. Файзӣ улуми муқаддамотӣ ва интиҳоро аз падар фаро гирифт.

Бадоюнӣ дар ҳолоти Ҳоҷа Ҳусайни Марвӣ менависад, ки Файзӣ тарбиятёфтаи ӯ будааст. Бояд донист, ки Ҳоҷа Ҳусайни Марвӣ аз хонадони Шайх Алоуддавлаи Симонӣ буд. Дар улуми ақлӣ шогирди Мулло Асомиддин буда ва диниётро назди Шайх ибни Ҳаҷари Маккӣ таҳсил намудааст. Дар шеърӯ шоирӣ, иншопардозӣ, ҳусни тақрир ва зарофату латифагӯӣ дараҷаи камолро доро буд. Тарҷумаи «Санғҳосан батисӣ» (سنگھاسن بتیسی)-ро ба мӯчиби дастури Акбар дар назм шурӯъ карда буд, ки дар соли 979 хичрӣ вафот ёфт. Файзӣ аз «дома зиллаҳу» моддаи таърих дар овард.

Бадоюнӣ наменависад, ки Файзӣ дар ҷӣ фанне аз ӯ тарбият ёфта буд. Вале ғолибан, бояд фанни шоирӣ буда бошад. Ба синни шабоб ки расид, домани камолоташ пур аз гулу раёҳин буд. Лекин қисмат муддатҳо ӯро ба масоиб ачибе мубтало кард, ки достони он муфассалу тӯлонист, лекин чун дилчасб ҳам ҳаст, лизо наметавон онро билкул аз қалам андохт:

Вусъати назару ҷомеияти Шайх Муборак вайро аз банди таассубу тақлид озод карда буд. Худ ҳанафӣ буд, лекин бо ҳамаи ғирак, аз сунниву шиъӣ, мусулмону кофир хилтаву омезиш дошт. Ғиракӣ маҳдавӣ, ки дар он замон миёни мардум хеле матъун буд, шайх аз мулоқот бо онҳо ҳам дареғ наменамуд. Дар авом интишор пайдо кард, ки шайх рофизист, маҳдавист ва билохира, даҳрист. Сӯииттифоқ ин ки дар он замон (977 х.), ки ҷаҳордахумин¹ соли салтанати Акбар буд, Шайх аз

¹ Дар «Оини Акбарӣ» ҳамин сана аст. Лекин тааҷҷуб аст, ки худ Абулфазл дар «Акбарнома» мартабаи аввали расидани Файзиро ба дарбор ҷузъи воқеоти дувоздахумин сол баён кардааст. (Муаллиф).

*Ҷомӣ, ашъори диловези ту ҷинсест латиф,
Пудаи аз ҳусн бувад в-аз сари маънӣ тораи.
Ҳамраҳи қофилаи Ҳинд равон қун, ки расад
Шарафи иззи қабул аз малиқуттучҷораи.*

Алинакии Камрай қасидае дар 35 шеър дар мадҳи Файзӣ гуфта фиристод, ки дар он мегӯяд:

*Маро афканд бар назми умурам партави Файзӣ,
Абулфазл он гузини Акбару шайхи кабири ман.*

Дар Ҳиндустон, илова бар салотину шахзодагон, аксари умаро суҳаншиносу қадрдони шеърӯ суҳан буданд. Аз миёни онҳо Абулфатҳи Гелонӣ ва Абдурахими Хонихонон акадemie барои шоирӣ қоим карданд, ки аз баракати он шуаро дар ин фан пешрафт намудаву тараққии шоёне карданд. Абулфатҳ дар як номае барои Хонихонон чунин менависад:

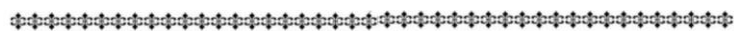
«Қасоиде, ки ёрон гуфта буданд, ба шуарои ин чо фармуда шуд ба номи номии шумо ҳар гоҳ ба итмом мерасад, ба мулозимат фиристода хоҳад шуд. Мулло Урфӣ ва Мулло Ҳаётӣ бисёр тараққӣ кардаанд».¹

Абдулбоқӣ дар «Маосири Раҳимӣ» менависад:

«Аксаре аз аъёни давлат ва аркони салтанати подшоҳи марҳум (Акбар) дастгирифта ва тарбияткардаи ваянд (Ҳаким Абулфатҳ) ва ҳар кӣ тоза аз вилоят омада, бандагиву мусоҳибати эшон ихтиёр менамуда, чунон чи Ҳоҷа Ҳасани Саной ва Мирзоқулии Майлӣ ва Урфии Шерозӣ ва Ҳаётӣ Гелонӣ ва соири мустаидон дар хидмат будаанд». Дар ҳаёти таърихӣ шеър бояд инро дар назар дошт, ки шоирӣ форсӣ вақте ки ба Ҳиндустон омад, ҷавдату тозагии ҳосе ихтиёр намуд, ки мо тафсили онро дар ҷойи дигар хоҳем кард ва ин ҷавдату тозагӣ аз асари таълими Абулфатҳ будааст. Дар «Маосири Раҳимӣ» омадааст:

«Ва мустаидону шеърсанҷони ин замонро эътиқод он аст, ки тозагӯие, ки дар ин замон дар миёни шуаро мустаҳсан аст ва Шайх Файзӣ-ву Мавлоно Урфии Шерозӣ ва ғайра ба он равиш ҳарф задаанд, ба ишораву таълими эшон (Ҳаким Абулфатҳ) будааст. Ҳамин тавр, инъомоти шоҳонаи Хонихонон ва нуктасанҷиҳои шоиронаи ӯ дар тарбияти шеърӯ суҳан омили қавӣ ва дар ҳукми оби ҳаёт будааст. Ў дар Аҳмадобод китобхонаи муаззаме таъсис кард ва аз ҳар рақам китобҳои нафису камёб дар он ҷамъоварӣ намуд. Як хусусияти қобили зикри ин китобхона он буд, ки шуарои машҳуре, ки дар дастгоҳи ӯ буданд, девонҳои

¹ «Ҷаҳорбоғ», яъне макотиби Абулфатҳ. (Муаллиф).

онҳо, ки ба дасти худашон навишта шуда буд, дар он ҷо забту маҳфуз буданд. Бештари шуаро маъмури хидмати ин китобхона будаанд. Ин ҷо тархҳое дар ғазал дода мешуд ва шуаро ҷамъ шуда, мушоира мекарданд. Худи Хонихонон ҳам дар ҷаласа ширкат намуда ва аз қадрдониҳои худ шоиронро ташвиқ ва дар тархҳое, ки гуфта мешуд, шахсан ғазалҳое мегуфт».¹

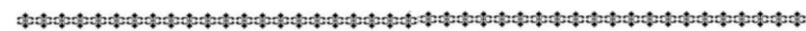
Расмии Қаландар, як шоири дарवेशи эронӣ, дар як қасидае мавзӯи Хонихонон ва тарбияти шеърӯ шоириро батафсил зикр намуда, чунончи, Хонихононро мухотаб сохта, мегӯяд:

*Зи юмни мадҳи ту он нуктасанчи Шерозӣ²
Расид сити каломаш ба Рум аз Ховар.
Ба тарзи тоза зи мадҳи ту ошно гардид,
Чу рӯйи хуб, ки ёбад зи мошита зевар.
Зи файзи номи ту Файзӣ гирифт чун Хусрав
Ба теги ҳиндӣ иқлими сабъаро яқсар.
Зи резачинии хонат Назири шоир
Расидааст ба ҷое, ки шоирони дигар
Кунанд баҳри мадеҳаи қасидае ишио,
Ки хуни раишк чакад аз дили суханпарвар.
Саводи шеъри Шикебӣ чу қӯҳли Исфохон
Ба тӯҳфа сӯйи Хуросон баранд аҳли назар.
Зи мидҳати ту Ҳаётӣ ҳаёти дигар ёфт,
Бале, муқавви табъи араз бувад ҷавҳар.
Ҳадиси Навъиyo Кафвӣ баён чӣ созам ман,
Чу зиндаанд ба мадҳи ту то дами маҳшар.
Зи неъматии ту ба Навъӣ расид он моя,
Ки ёфт Мир Муъиззӣ зи неъматии Санҷар.*

Хонихонон то ин дараҷа сухансанҷ буда, ки агар ба шугли шоирӣ мепардохт, ҳароина бо Урфиву Назирӣ дар як радиф қарор мегирифт. Дар ин тарҳи «чанд аст, банд аст, фарзанд аст» тамоми шуарои машҳур табъозмӯй намуда ва инак, мо ғазалҳои Назирӣ ва Хонихононро муқобили ҳам зикр мекунем ва шумо, хонандагони гиромӣ, онҳоро бо ҳам муқоисаву қазоват кунед:

¹ Ҳолоти ин китобхона дар «Маосири Раҳимӣ» дар мавриди мухталиф дарҷ аст. (Муаллиф).

² Мурод аз он Урфӣ аст. (Мутарҷим).

ФАЙЗИИ МАЛИКУШШУАРО (валодат 954 ҳ. – вафот 10 сафари 1004 хичрӣ-қамарӣ)

Шоирии форсӣ дар муддати мадиди шашсад сол дар Ҳиндустон ду шахс падида оварда, ки худ аҳли забон, яъне гӯяндагони Эрон ҳам ночор шуда, онҳоро тасдиқу қабул намоянд ва он ду яке Хусрав ва дигаре Файзист. Мирзо Соиб ғазале рӯйи тарҳи Файзӣ гуфта ва дар мақтаъ чунин мегӯяд:

*Ин он ғазал, ки Файзии ширинкалом гуфт:
«Дар дидаам халидаву дар дил нишастай».*

Алинакии Камрай, ки яке аз шуарои машҳури Эрон аст, қасидае дар 35 шеър дар мадҳи Файзӣ аз Исфохон навишта фиристодааст, ки чанд шеъраш ин аст:¹

*Маро афканд бар назми умурам партави файзе
Абулфайз, он гузини Акбару шайхи кабири ман.
Агар ҳастам Муҷир андар сухан, ӯ ҳаст Хоқонӣ,
Вагар ман мустачири остонам, ӯ - Муҷири ман.
Каям бо ӯ расад дар шоирӣ даъвии ҳамчашмӣ,
Ки дар ин хонақоҳам ман муриду ӯст тири ман.*

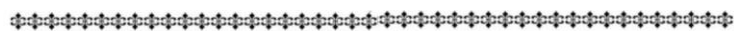
Афсӯс, ки шухрати шоирии Файзӣ парда рӯйи тамоми фазоилу камолоти ӯ андохтааст ва рост мегӯяд:

*Имрӯз на шоирам, ҳакимам,
Донандаи ҳодису қадимам.*

Лекин шухрати омми шоирӣ ва мафқуд шудани навиштаҷоту тасо-нифи илмӣ ин даъвию билодалел гузоштааст ва чун осори илмиву мазҳабии ин шоири фаҳул хеле кам ба даст меояд, лизоБадоюнӣ тавони-стааст бо камоли бераҳмиву бедардӣ ўро мавриди ин ҳама иттиҳомот қарор диҳад ва маазолик, барои он кас, ки нуктадон аст, аз миёни ин тасвири ғалату дурӯғ хатту холи аслият ё ҳоқи ҳақиқат зохиру хувайдо мегардад. Аммо ин ҷо ҷойи тарҳи ин баҳс нест, балки ҳолоти сарсариин зиндагии ўро бояд истимоъ кард.

Файзӣ наслан араб буд ва аслофаш дар Яман мезистанд. Шайх Мӯсо - пушти панҷумини ӯ аз ватан тарки алоқа намуда, саёҳаткунон аз бала-де ба балади дигар ворида Синд гардид ва дар қасабае мавсум ба Рел

¹ Сарви озод. (Муаллиф).

Мушкил ҳикоятест, ки ҳар зарра айнаи ӯст,
Аммо наметавон, ки шиорат ба ӯ кунанд.

Бурун хиром, ки бисёр шайху донишманд
Хароби он шикани турраву буноғӯшанд.

Мақсуд суҳбат аст зи гул, варна бўйи гул
Инсоф агар бувад, зи сабо метавон шунид.

Олудаи шароб, Фигонӣ, ба хок рафт,
Оҳ, ар малоикаи кафани тозабӯ кунанд.

То метавон шикасти дили дӯстон махоҳ,
К-ин хонаро ба Каъба муқобил ниҳодаанд.

Дармондаи салоҳу фасодем, алҳазар,
З-ин расмҳо, ки мардуми оқил ниҳодаанд.

Бо оҳу нола гарчи сар омад замони васл,
Аз нақди умр он ду нафас дар ҳисоб буд.

Ҳазорон чора зоеъ гашту як дардам нашуд сокин,
Кунун дарди дигар аз паҳлуи ҳар чорае дорам.

Ту, эй гул, баъд аз ин бо ҳар кӣ меҳоҳад дилат, бинишин,
Ки ман чун лола бо доғи ҷафоят з-ин чаман рафтам.

Диле мебояду сабре, ки орад тоби дидораи,
Фигонӣ, гар диле дорӣ, ту бош ин ҷо, ки ман рафтам.

Аз фиреби нақш натвон хонаи наққош дид,
Варна дар ин сақфи рангин ҷуз яке даркор нест.

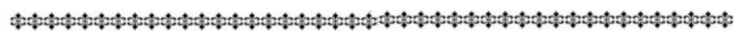
Хонихонон	Назирӣ
Шумори шавқ надонистаам, ки то чанд аст, Ҷуз ин қадар, ки дилам сахт орзуманд аст. Ба кеши сидқу сафо ҳарфи аҳд бекор аст, Нигоҳи аҳли муҳаббат тамом савганд аст. На дом донаму на дона, ин қадар донам, Ки пой то ба сарам ҳарчи ҳаст, дар банд аст. Маро фурӯхт муҳаббат, вале надонистам, Ки муштарӣ чи кас асту баҳои ман чанд аст? Адои ҳаққи муҳаббат иноятест зи дӯст, Вагарна хотири ошиқ ба ҳеч хурсанд аст. Аз он хушам ба суҳанҳои дилкаши ту, Раҳим, Ки андаке ба адоҳои шиқ монанд аст.	Ба ҳарфи аҳли гараз қурбу буъди мо банд аст, Дили шикастаи моро ҳазор пайванд аст. Аз он дамам, ки ба ҳасрат фиканд дидани ӯ, Нигоҳ ба гӯшаи чашиам ҳанӯз дар банд аст. Назар далер нашуд, то мижса ба пеш омад, Ҳичоб агар пари коҳ аст, кӯҳи Алванд аст. Ду чаши сокини байтулҳазан ба ман гардид, Ки ман асир ба маъшуқам, ӯ ба фарзанд аст. Дароздастии ҳусне, ки гул ба чашиам рехт, Ки то ба доманам аз ҷайб дар шакарханд аст. Ба кинаҷӯи афлок шиқ мебозам, Ки ҳар кӣ душмани мо шуд, ба дӯст монанд аст. Назирӣ аз ту ба ҷон кандан аст, лаб бикишой, Ба ин қадар, ки бигӯй, бимир, хурсанд аст.

Барои муқоиса кардани ин ду ғазал маҷолаи фурсат нест. Лекин соҳибони завқу ҳунар ба ҳубӣ метавонанд пай бибаранд, ки софӣ ё вузуҳу равшанӣ ва низ шустагиву диловезӣ ва билохира, сӯзу гудозе, ки дар каломи Хонихонон вучуд дорад, ғазали Назирӣ аз он холист.

Дар асари кадрдониву бахшиш ва инъом ё родиву ҷавонмардии Хонихонон шуаро ва аҳли фазлу камол, ки дар дастгоҳи ӯ чамъ буданд, ҳатто салотинро ҳам ин маънӣ насиб нашудааст. Тазкираи муфассали тамоми ин шуаро дар «Маосири Раҳимӣ»-ст.

Ба Урфӣ вақте ки ин қасидаро тақдим кард, мисраъ:

Эй дошта дар сояи ҳам тегу қаламро, -

яксад ҳазор рупия инъом дода шуд.¹

Урфӣ дар мадҳи Хонихонон доди камоли суханаширо бо оҳанги махсуси ачибе мутолаба мекунад, чи медонад, ки ӯ худ ҳарифи ин фан аст. Чунончи мегӯяд:

*Суханишиносо, дидиву дида бошӣ ҳам
Улувви пояи ман дар мақоми саҳбонӣ.
Фалон мураббиву ман тарбиятпазир, ин бас,
Зи фазли худ чи занам лофҳои тӯлонӣ.*

Дар силсилаи мураббийи сухан номи Алиқулихон, Хонизамон, Хон Аъзами Кӯкалтош, Зуфархон ва Ғозихонро ҳам наметавон аз назар дод. Хонизамон дар шумори умарои дарбори Акбар будааст, ки дар охир ба ҷурми рақобат бо султон мақтул гардид. ӯ худ дорои таъби мавзун ва кадрдони сухан буд ва «Султон» таҳаллус мекард. Бадоюнӣ шарҳи ҳоли ӯро дар зайли шуаро забт кардааст. Аксари шуаро мулозими дарбор будаанд. ӯ як дафъа, ки ин ғазалро навишт:

*Борик чу мӯй аст миёне, ки ту дорӣ,
Гӯй сари он мӯст даҳоне, ки ту дорӣ,*

бештари шуаро аз он истиқбол карда ва шоире ин матлаъ гуфт:

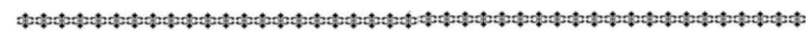
*Гуфтам, ки гумонест даҳоне, ки ту дорӣ,
Гуфто, ки яқин аст гумоне, ки ту дорӣ.*

Ғазолӣ вақте ки аз Эрон ба Дакан омад, аз ӯ ҳасби дилхоҳ кадрдонӣ нашуд. Хонизамон ҳазор рупия ва чанд асб фиристод ва ӯро талабид ва ин қитъаро ҳам навишта, замима намуд:

*Эй Ғазолӣ, ба ҳаққи Шоҳи Наҷаф,
Ки суйи бандагони бечун ой,
Чунки беқадр гаштаӣ он ҷо,
Сари худ гир, зуд берун ой.*

«Сари худ гир», киноя аст аз ҳазор рупия, чи ин ки (ғ) ҳарфи аввали Ғазолӣ ададан ҳазор аст. Ғазолӣ аз Дакан ба Чунпур рафт ва то вақте ҳам, ки Хонизамон ҳаёт дошт, ӯ ба ҳеч дарборе руҳ накард. Ба Чунпур, ки рафт, як маснавии «Нақши бадеъ» навишта тақдим дошт, ки дар он ҳазор шеър буд. Хонизамон силае ба ӯ дод, ки Султон Маҳмуд ҳам

¹ «Калимот-аш-шуаро»-и Сархуш, зикри Хонихонон. (Муаллиф).

зирии Нишобурӣ, Мавлоно Замирии Исфаҳонӣ ва Хоҷа Ҳусайни Саной ва Мавлоно Урфии Шерозӣ ва Ҳаким Шифоии Исфаҳонӣ ва Мавлоно Муҳташам ва ғайра мутатаббӣ муқаллид ва шогирду хӯшачини хирмани тарзу равиши ӯянд».

Хусусиёте, ки дар мутааххирин мо онҳоро дар боло, яъне дар тамҳиди китоб зикр намудем, он хусусиёт дар каломи Фигонӣ ба таври мутавассит мавҷуд мебошад, вагарна тараққии аслии онҳоро Урфӣ, Назирӣ, Шарафи Қазвинӣ ва ғайра додаанд. Дар ин ҷо мо фақат бад-он намунаҳои чанде аз каломи ӯ иктифо мекунем:

*Хубӣ ҳамон карашмаву нозу хиром нест,
Бисёр шеваҳост бутонро, ки ном нест.*

*Эй ки мегӯӣ, чаро ҷоме ба ҷоне меҳарӣ,
Ин сухан бо соқии мо гӯӣ, ки арзон кардааст.*

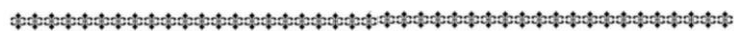
Лутфи тарзи баёнро нигоҳ кунед, чӣ андоза аст. Муътариз эътирозаш ин буд, ки шароб аслан чӣ ҳаст, ки дар ивази ҷон харидорӣ шавад? Лекин ӯ барои ихтисор ба ин қадар иктифо карда мегӯяд, ки ту як пиёлро барои чӣ ба ивази ҷон харидорӣ мекуни? Майхора то ин ҳад дилбохтаву гаравидаи лутфи шароб аст, ки ин тавр фаҳмида, ки эътироз сари ин аст, ки шароб чаро ин қадар арзон харида шудааст, лизо ба он ҷавоб медиҳад, ки ман чӣ кунам, бояд ба соқӣ эрод кард, ки барои чӣ баҳои онро ин қадар арзон кардааст.

*Бад гуфтани ман шуд ҳунари ҳосиди мункир,
Сад шукр, ки айбам ҳунари беҳунарон аст.*

*Хароби он камари нозукам, ки чун маҳи нав
Ба шеваҳои баланд аз миёни зин пайдост.*

*Соқӣ мудом бода ба андоза медиҳад,
Ин беҳудӣ гуноҳи дили зудмасти мост.*

*Он ки ин номаи сарбаста набиштаст, нахуст
Гираҳе сахт ба сарриштаи мазмун задааст.*

ФИҒОНИИ ШЕРОЗӢ

Тамоми аҳли фанну арбоби тазкира иттифоқ доранд, ки инқилобе, ки дар шоирии мутаваасситин пайдо шуда, даври навине қоиму барқарор гардида, ки онро даври мутааххирин ва нозукхаёлон гӯянд, бонии он Фигонӣ аст. Лекин афсӯсу ҳазор афсӯс аст, ки арбоби тазкира дар ҳолати як чунин шахсе ҳам зиёда аз яке ду-чаҳор сатр навиштанро дарег доштаанд ва инак мо сармояе, ки дар ин боб ба даст овардаем, онро ниёзи аҳбоб мекунем.

Ватани Фигонӣ Шероз аст. Соммирзо дар тазкираи худ менависад, ки ӯ шуғлаш дар ибтидо чокусозӣ буд ва шоирии вай аз вақте оғоз мешавад, ки ба Ҳирот рафтааст. Дар он замон шевае, ки дар шоирӣ мавриди таваҷҷуҳи мақбули ом буд, шеваи шуарои Султон Ҳусайн-мирзобудааст ва чун сабки Фигонӣ аз онҳо ҷудо буд, касе аз ӯ қадрдонӣ нанамуд. Балки каломашро ба қадре лағву бемаънӣ ҳаёл мекарданд, ки ҳар вақт шеъри муҳмале аз касе хонда мешуд, мегуфтанд, Фигонист¹. Ҷомӣ то он вақт ҳаёт дошт ва Фигонӣ ӯро мулоқот намуд, вале аз ӯ ҳам натиҷаи матлуб гирифта нашуд. Ва билохира раҳсипори Табрез гардид ва дар он ҷо Султон Якуб фармонраво буд. Ӯ аз ин шоир ниҳоятдараҷа қадрдонӣ намуд, чунон ки дар мадҳаш қасидае суруда, ки дар девонаш мавҷуд мебошад. Султон хитоби «Бобо» ба ӯ дод.²

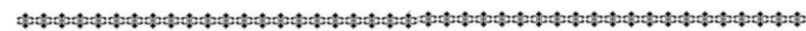
Баъд аз вафоти Султон Яъқуб ба Абевард рафт ва дар он ҷо муқим гардид. Бисёр лоуболеву ринд буд. Шароб ба ҳадди ифрот менӯшид. Ағлаб дар майхонаҳо ба сар мебуд ва, аз ин рӯ, ҳокими Абевард гӯшту шароби рӯзонаашро муқаррар карда буд, бидиҳанд. Ӯ дар охири умр тавба кард ва дар Машҳад мучовир шуд ва дар соли 925 ҳиҷрӣ мурд. Шурӯи амр, айёме, ки дар дӯкони бародараш чокусозӣ мекард, таҳаллусашро бад-ин муносибат Саккоқ гузорда буд, вале баъд Фигонӣ гуздор.

Девонаш дар як ҳангомаи ҷанг мафкуд шуда буд. Навишт ба бародараш, ки аз ҳар ҷо он чи ки мешавад даст овард, ҷамъ кунад. Чунончи, баъд аз талошу ҷустуҷӯ аз ҷавонибу атроф маҷмӯае мураттаб шуд, ки имрӯз мавҷуд аст. Лекин асли девони мураттаба, ҳамоно тавр, ки ишора шуд, аз даст рафт.

Назаре бар калом. Ин мардро тамоми аҳли суҳан муваҷҷиди фан қабул доранд. Волаи Доғистонӣ менависад: «Бобои мағфур мучтаҳиди фанни тозаест, ки пеш аз вай аҳаде ба он равиш шеър нагуфта ва пояи суҳанвариро ба ҷое расонида, ки анқои андеша перомунӣ ӯ наметавонад парид. Аксари устодони замон, Мавлоно Ваҳшии Яздӣ ва Мавлоно На-

¹ Тазкираи «Арафот»-и Авҳадӣ. (Муаллиф).

² «Яди байзо». (Муаллиф).

натавониста бидиҳад, чи дар изои ҳар шеъре як ашрафӣ ба шоир инъом дод. Мо чанд шеъри онро дар ин ҷо нақл мекунем. Хонандагон метавонанд аз он лутфи завқу хусни саликаи ӯро маълум доранд:

*Хоки дил он рӯз, ки мебехтанд,
Шабнаме аз ишқ бар ӯ рехтанд.
Бе асари меҳр чи обу чи гил,
Бе намаки ишқ чи сангу чи дил.
Завқи ҷунун аз сари девона пурс,
Лаззати сӯз аз дили парвона пурс.*

Баъд аз марги Хонизамон Ғаззоӣ ба дарбори Акбар рафт ва ба лақаби маликушшуарой муфтахар гардид. Дар силсилаи Темурия ин аввалшахсест, ки бад-ин мансаб мумтоз гардидааст. Улфатии Яздӣ дар дарбори Хонизамон мулозимат дошт. Хони Аъзам Қўқалтош бародари ризоии Акбар ва ҳамбозии ӯ будааст вализо хотирашро Акбар хеле ғиромӣ медошт ва ба истилоҳ нозашро мекашид ва мегуфт: «Чӣ кунам, дар миёни ману Хони Аъзам дарёи шир ҳоил аст». Мушорунилайх ниҳоятдараҷа қобил, нуктасанҷ ва муаррихи забардаст буд. Ҷаҳонгир дар бораи ӯ чунин менависад:

«Дар илми сияру илми таърих истехзори тамоми дошт ва дар таҳрири тақрир беназир буд. Дар муддаёнависӣ яди тўлое дошт ва дар латифагӯӣ бемисл буд ва шеъри ҳамворе мегуфт. Ин рубой аз воридоти ӯст:

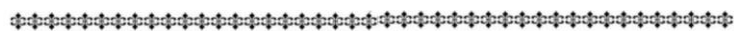
*Ишқ омада, аз ҷунун барӯмандам кард,
Вораста зи суҳбати хирадмандам кард.
Озод зи банди дину¹ дониш гаштам,
То силсилаи зулфи касе бандам кард.*

Бадоянӣ роҷеъ ба ӯ менависад: «Ба анвои фазоилу ҳунар мавсуф аст ва ба фаҳми оливу идроки баланди ӯ касе дигарро аз умаро нишон намедиданд». Муллои мушорунилайх зикри ӯро дар зайли шуаро ба миён оварда ва ашъорашро ҳам нақл намудааст ва ин матлаъ қобили шунидан аст:

*Гаит бемор дил аз ранҷи гаму танҳой,
Эй табиби дили бемор, чӣ мефармой?*

Хони Аъзам шоирони зиёде тарбия намуда, ки аз ҷумла, Ҷаъфари Ҳиравӣ, Саҳмӣ, Мудомӣ, Бадахшӣ, Муқимии Сабзвориро Бадоянӣ дар таърихи худ зикр кардааст.

¹ Бадоянӣ, ҷилди севум, тазкираи Улфатӣ, саҳифаи 189. (Муаллиф).

Мирзо Ғозӣ устондори Қандаҳор будааст. Шуарои Эрон, ки аз роҳи Кобулу Қандаҳор ба Ҳиндустон меомаданд, аввал аз хони карами Мирзо Ғозӣ файзёб мешуданд. Зуфархон, устондори Кашмир, шахсе бад-он появу рутба буд, ки мисли Калиму Мирзо Соиб муътариф ба устодиву мураббигарии ӯ мебошанд. Соиб то муддате дар дарбори ӯ ба сар бурда ва таҳти сарпарастии ӯ дар шоирӣ тараққӣ намуд. Зуфархон дар каломии ӯ мураттабан дахлу тасарруф менамуд ва Соиб девони худро ҳам ба ишораи ӯ назму тартиб дод.¹ Шоири мушорунилайҳ ҳамаи инҳоро дар девони худ аз назари ҳақшиносӣ эътироф мекунад:

*Ҳуқуқи тарбиятатро, ки дар тараққӣ бод,
Забон кучост, ки дар ҳазратат фурӯ хонам?
Ту ҷон зи дахли баҷо мисраи маро додӣ,
Ту дар фасоҳат додӣ хитоби Саҳбонам.
Зи диққати ту ба маънӣ шудам ҷунон борик,
Ки метавон ба дили мӯр кард пинҳонам.
Чу зулфи сунбул абёти ман парешон буд,
Надошт турраи шероза рӯи девонам.
Ту гунча сохтӣ авроқи бодбурдаи ман,
Вагарна хор намемонд аз гулистонам.*

Соҳиби «Маосир-ул-умаро» дар ҳолоти Зуфархон менависад:

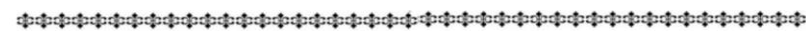
«Зарҳо ба мардуми Эрон меод. Хусусан, дар ҳаққи шуаро турфа ба-злу карам мефармуд. Суханварони соҳибистеъдод дил аз автон бардошта, рӯи умед ба даргоҳаш мегузоштанд ва ба мунтаҳои таманно мерасиданд. «Афсаҳ-ул-мутааххирин» Мирзо Соиби Табрезӣ чун аз Эрон ба Кобул расид, аз гармҷӯшиву дарёбахшии ӯ дилбастаи муҳаббаташ гардид».

Зуфархон мураққаи ачибе тартиб дода буд, ки имрӯз агар ба даст биёяд, шояд садҳо ҳазор риёл баҳои он бошад ва он баёзмонанде буд, ки ҳар шоире ашъори гузидаашро дар ҷойе аз он ба дасти худ навишта ва ба пушти саҳфа ҳам тасвири худӣ шоир дарҷ будааст².

¹ Зуфархон, маъруф ба Аҳсануллоҳхон ва Аҳсан таҳаллуси ӯст. Падараш, Ҳоҷа Абулҳасан дар соли 1033 ҳиҷрӣ вазири аъзами Ҷаҳонгир муқаррар гардид ва ҳукумати Кобул ҳам ба он замима шуд. Зуфархон ба ниёбати падар сӯбадори Кобул шуд ва ба ҳавзаи маъмурияти худ рафт. Шохичаҳон Абулҳасанро сӯбадори Кашмир муқаррар дошт. Вақте ки дар ин сол мурд, ҳукмронии Кашмир мустақилан ба Зуфархон вогузор гардид. Ӯ дар айёми ҳукуматаш Тибетро фатҳ намуд ва дар соли 1070 ҳиҷрӣ вафот ёфт. Зафархон аз худ девон дорад ва аз шеъри зайл заминае аз таъби равони ӯ метавон ба даст овард:

*Дилам ба кӯи ту уммедвор меояд,
Ногоҳ дор, ки рӯзе ба қор меояд. (Муаллиф).*

² «Маосир-ул-умаро». (Муаллиф).

4. Аз ҷумла, дар он замон алфози тарошдори наву таркиботи гуногуни тозаву навин ба қасрат пайдо омадаанд. Масалан, пештар «майкада»-ву «оташкада» ва ғайра истеъмол мешуданд. Акнун таркиботе мисли «наштаркада», «Марямкада» ва ғайра ба рӯи қор омаданд. Ё, масалан, аввал «як гулшан гул», «як ҷаман гул» мегуфтанд, ҳол «як ханда лаб», «як оғӯш гул», «як дида нигоҳ» бар забонҳо ҷорист. Бояд донист, ки аз ин гуна таркибот Урфӣ, Файзӣ, Навъӣ ба қасрат падид овардаанд.

Аз таркиботи мазкураи ҷавҳ бадеҳист, ки асари мазмун ё маънӣ дар аксар маворид фузунӣ меёбад.

Шикан ба рӯи шикан, ҳам ба рӯи ҳам ҷинад.

Мавҷ бар мавҷ шикастам, ҷу ба Уммон рафтам. |

Баҳри як лабханда нагӯн миннати шодӣ кашид.

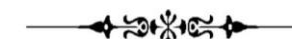
Рӯй ба рӯи ҳусн кун, даст ба дасти ноз деҳ.

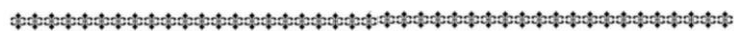
Илова бар он ҷи гуфта шуд, инро ҳам бояд дар назар дошт, ки он баёни маънии бисёре дар лафзи андак аст:

*Ба дургардии ман аз гурур меҳандад
Ҳарифи саҳткамоне, ки дар камин дорам.*

Сухан ин буд, ки ман ба маъшуқ меҳр мебарам, аммо канора мегирам ва наздик намешавам, ки мабодо ҳадафи тири ишқи ӯ қарор гирам. Лекин маъшуқ аз ин канорагирӣ меҳандад, ки аз дасти ман кучо дорад дар меравад. Мулоҳиза кунед, барои баёни ин маънӣ, агар лафзи «дургардӣ» набошад, ҳароина намешавад ин матлабро дар як шеър адо намуд.

Чун хусусиёту мумаййизоте, ки то ин ҷо гуфта омад, тамоми онҳо дар зайли каломии шуарое, ки ин хусусиёт дар ашъори онҳо зиёд ёфт мешаванд, батафсил хоҳад омад, лизо дар ин ҷо ба ҳамин қадар иктифо намуда, ин ақидаро зиёда аз ин намекушоем.

Ва назар ба ин, ки зеҳн наметавонад бад-ин тараф мутаваҷҷеҳ шавад, ки аз ҳарорату гармии «оҳ» гӯш оташкада гардад, ин аст мебинем, ки маънӣ ба осонӣ ба фаҳм дар намеояд.

2. Аксар мазомину маонии он замон мубтанӣ бар алфозу санъати ихом аст. Ба ин маънӣ, ки маънии луғавии лафзро гирифта ва онро як маънии ҳақиқӣ қарор медиҳанд ва рӯйи он бунёди мазмунро барқарор месозанд.

Мисол:

*Имрӯз наям шухраи олам зи заифӣ,
Умрест, ки аз заъф фитодам ба забонҳо.*

Бояд донист, ки маънии истилоҳии «ба забон афтодан» машҳур шудан аст, лекин маънии луғавӣ ҳамоно «сари забон афтодан аст» ва сухан ин чост, ки дар ин ҷо бунёди мазмун рӯйи маънии луғавист. Шоир мегӯяд, ки заъфу камзӯрии ман на ин аст, ки аз имрӯз овоза пайдо карда бошад, балки он аз дер боз бар забонҳо афтодааст. Маънии бар забон афтодан, чун дар истилоҳ машҳур шудан аст, ин маънӣ саҳеҳ дар меояд. Лекин шоир маънии луғавиро гирифта, заъфро бад-ин тариқ собит мекунад, ки мегӯяд: ман он қадар заиф шудаам, ки дар заъф сари забонҳо афтодаам.

Шумо аз шоирии мутааххирин, агар ин санъат, яъне санъати ихомро бихоҳед хориҷ кунед, қисмати аъзами шоирии онҳо якбора аз миён меравад.

3. Як сифати мумтозаи он давра ҳамоно латофату назокати истиора ва тозагии ташбеҳ аст. Дар эътилои тамаддун, ҳамоно тавр ки дар тамоми лавозиму асбоби муошират ва маданият нафосату такаллуфот пайдо мешавад, дар афқору ҳаёлот ҳам такаллуфу назокат падида меояд. Масалан, «чашмҳо фарши роҳанд» гӯ дар ҷои худ истиораи қашангест. Лекин Назирӣ мегӯяд:

*Мехост бўса рахти иқомат бигустарад,
Аз фарши ҷабҳа роҳ бар он хоки кӯ набуд.*

Бӯса мехост бор андохтаву муқими кӯчаи ӯ гардад, аммо ба қадре аз пешонӣ фарш густарда шуда буд, ки ҷо барои бӯсаи ман набуд.

Ё ин шеъри Шонӣ, ки гуфта:

*Шонӣ, дилат ба қачқулаҳон моил аст боз,
Ин лоларо ба тарфи қулоҳи кӣ мезанӣ?!*

Қавдату тозагӣ ва низ назокати истиорот шеваи омми мутааххирин аст, лекин Толиб дар ин шева имтиёзе басазо дорад.

Як сабаби умдаи тараққии шоирӣ дар он замон ривочи бозори мушоира будааст. Қабл аз ин шуаро аз пеши худ рӯйи ғазалҳои асотид ғазал менавиштанд. Вале аз ҳоло (яъне аз замони Фигонӣ) ин тарика барқарор шуд, ки дар манзили як нафар амири соҳибзаҳе шуаро ҷамъ мешаванд, тархе, ки қаблан дода шуда буд, ҳамагӣ дар он тарҳ ғазалҳои навишта меоварданд, дар он ҷо меҳонданд. Бозори сухан гарм мешуд ва басо мешуд байни ду шоири ҳариф ҳам сари ашъорашон низоъ дар мегирифт, ки ҳатто он ба задухӯрд мекашид. Ғараз дар ин ҷо барои ғоиб омадан бар ҳариф ҳар кас барои марғуб кардани ашъори хеш охи-рин дараҷаи диққатро ба кор мебард ва аз ин роҳ шоирӣ биттабъ пешрафт менамуд.

Маҷмӯи ин ҳолат асаре, ки ба шоирӣ бахшид ва мазоёву хусусиёте, ки падида овард, ба қарори зер аст:

1. Тараққии ғазал.

Агарчи дар он вақт дар тамоми аснофи сухан, аз қасида, маснавӣ, ғазал, рубой маводи зиёде гирд омада, лекин аср, дар ҳақиқат, асри тараққии ғазал будааст. Оре, дар ғазал шеваҳои муҳталифе коим гардида, ки он бад-ин қарор аст:

Воқеагӯӣ ё муомилабандӣ. Яъне баёни он воқеоту муомилоте, ки дар ишқу ошиқӣ пеш меоянд. Мо дар собиқ гуфтем, ки муваҷҷиди воқеагӯӣ Шайх Саъдист ва Амир Хусрав онро вусъате басазо додааст. Аммо ин дар он аҳд синфи мустақиле шуда ва бонии он ҳам ибтидо Мирзо Шарафи Ҷаҳон- вазири Шоҳ Таҳмосб, будааст. Мавлавӣ Ғуломалии Озод дар «Хизонаи омира» чунин менависад:

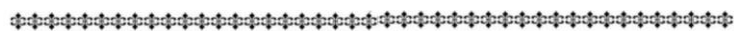
«Чун навбати сухансанҷӣ ба Мирзо Шарафи Ҷаҳон расид, табъи ӯ моили вуқӯъгӯӣ бисёр афтод ва ин тарзро ба ҳадди қасрат расонид».

Девони Шарафи Ҷаҳон дар китобхонаи мо мавҷуд аст. Мо дар бахши ҷаҳоруми ин китоб аз он кор гирифта ва дар ин ҷо баъзе ашъори онро барои зеҳннишин кардани мафҳуми вуқӯъгӯӣ нақл менамоем:

*Бо ҳар ки бинамаи, чу бипурсам, ки кист ин,
Гӯяд, ки ин зи аҳди қадим ошнои мост.*

*Ниҳон аз ӯ ба руҳаи доштам тамошое,
Назар ба ҷониби ман карду шармсор шудам.*

*Чунон гӯяд ҷавоби ман, к-аз он гардад рақиб оғаҳ,
Ба маҷлис гар мани бедил аз ӯ ҳарфе ниҳон пурсам.*

Шарафи Ҷаҳон дар соли 962 ҳиҷрӣ вафот кард.

Касоне, ки ин тарзро шеваи хоси ҳеш сохтаанд Ваҳшии Яздӣ, Алиқулии Майлӣ, Алинақии Камрай ҳастанд. Ваҳшии Яздӣ, чунки ринду авбошмашраб буд ва бештар бо маъшуқаҳои бозорӣ сару кор дошт, ин тарзро аз эътидол берун бурд. «Восӯхт»-ро ҳам ӯ ибтидо карда ва бад-ӯ ҳам хотима ёфт.

Фалсафа. Омезиши фалсафа дар ғазал, бояд донист, ки Урфӣ онро ба таври хосе бино ниҳод. Аммо он пешрафт нанамуд. Ҷамасрони ӯ ва низ шуарои баъд аз ӯ хеле кам дар ин тарз сухан гуфтанд.

Мисолия. Яъне, иддиое кардан ва барои исботи муддаё далоили шоирона пеш кашидан. Бонии ин тарз Калим, Алиқулии Салим, Мирзо Соиб ва Ғанӣ ҳастанд. Тарзи мазбур мунтаҳодараҷа ҳусни қабул пайдо карда ва то хотимаи шоирӣ ҳам ривоч доштааст.¹

Тағаззул. Мурод аз тағаззул он аст, ки ҷазаботу эҳсосоти ишқу ошиқиро дар алфози муассире баён кунанд. Агарчи ин васфи лозимаи ғазал аст, лекин Назирии Нишопурӣ, Ҳаким Шифоӣ ва Алинақӣ зиёдтар онро борику намоен кардаанд. Байни ин даста вукӯъгароен фарқе ки ҳаст, ин аст, ки шуарои вукӯъгӯ бештар ҳаваспараст ва ошиқи маъшукони бозорӣ дармеоянд, бар хилофи мутағаззилӣ, ки на маъшукашон шохиди бозориву на ишқи онон мубтазилу авбошона аст.

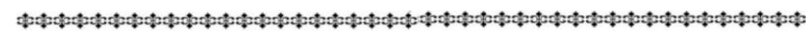
Хаёлбофӣ ва мазмунсозӣ. Дар тамоми мутааххирин ин шева вучуд дорад, лекин намоенкунандаи ин тарзи хос Ҷалоли Асир аст, ки муосирӣ Шохичаҳон аст. Шавкати Бухорӣ, Қосими Девона ва ғайра шиновари ин гирдобанд.

Қасида. Урфӣ тарзи хосе дар қасида қоим карда, ки касе аз ӯ натавонистааст тақлид кунад. Зухурӣ, Толиби Омулӣ, Ҳусайни Саной ин синфро кам тараққӣ надодаанд.

Маснавӣ. Маснавӣ аз арзишу мақоме, ки дошт, таназзул карда ва билкул поин омад. Вале Файзиро бояд аз он мустасно дошт. Дар маснавӣ умуман вақоеи таърихӣ ва мазомини ахлоқӣ зикр карда мешавад, лекин ин мазомин лозим аст сода, пухтаву матин бошад ва мутааххирин дар ҳар ҳарфе одӣ шуда буданд, ки онро рангомезӣ кунанд. Ва лизо маснавӣ ба сурати маснавӣ боқӣ намонд, балки ғазал гардид. Шумо «Шохичаҳоннома»-и Калимро бардореду нигоҳ кунед. Разм менависаду чунин маълум мешавад, ки дар нишоти базм аст ва дорад суруд мехонаду нағмасароӣ мекунад.

Рубоӣ. Рубоӣ дар асри мазбур тараққиёти басазо намуд, ки ҳатто метавонад он аз ин имтиёз бар худ биболад. Тамоми масоили фалсафа дар рубоӣ баён шуд. Саҳобии Астарободӣ, муосирӣ Акбаршоҳ ва дар

¹ Дар ин боб (Хотимаи шоирӣ) рӯҷӯ шавад ба тарҷумаи ҷилди ҷаҳонномаи китоби мавсум ба «Адабиёти манзуми Эрон», мукаддимаи муаллиф, саҳифаи «Син». (Мутарҷим).

Начаф муътакиф буд, дасткам ҳафтад ҳазор рубоӣ навишт, ки саросар мамлӯ аз фалсафа аст. Яке аз мунтахаботи ӯ ҳовии ҳафт ҳазор рубоӣ дар назди мо мавҷуд аст ва мо дар баҳши ҷаҳонномаи китоб («Шеър-ул-Аҷам») дар ҷое, ки дар шоирӣ фалсафиёна баҳс мекунем, аз каломи ӯ ба таври интиҳоб пеш хоҳем кашид.

Шарҳе, ки то ин ҷо гуфта омад, ҳар як марбут ба навъе шоирӣ будааст. Вале ба таври ом дар тарзу услуби баён ҷавдату тозағиҳое, ки пайдо шуда, шарҳи он бад-ин қарор аст:

1. Қудаму ва мутаваасситин ҳеч андешаву фикреро ба таври печида баён намекарданд, бар хилоф, мутааххирин, ки мултазаманд сухане, ки меғӯянд, онро печ дода бигӯянд ва ин печидагӣ бештар аз ин ҷо ношӣ мешавад, ки мазмуне, ки дар ҷандин шеър боистӣ баён намуд, онро дар як шеър гунҷонида, адо мекунад. Масалан, Қудсӣ меғӯяд:

*Айши ин бог ба андозаи як тангдил аст,
Кош гул гунча шавад, то дили мо бикишад.*

Матлаби шеър ин аст, ки боғи дунё боғест ниҳоят кӯчаку муҳаққар ва вусъати он ба андозаест, ки фақат як одами тангдил метавонад дар он хуш бошад ва аз ин рӯ, ҷӣ гуна мумкин аст, ки ҳам дили ман шукуфта бошад ва ғунҷаи гул боз. Бинобар ин, орзу мекунад, ки: эй кош, гул баргардад, гунча шавад, то гунҷоише барои шукуфтагии дили ман падид ояд. Ҳол ин мазмунро бо назари фалсафӣ нигоҳ кунед, мақсуди шоир баёни ин матлаб аст, ки дар дунё вақте ки ба як нафар ғоидаву нафъе мерасад, маънояш ин аст, ки ба дигаре зарару нуқсон расидааст. Як подшоҳ шаҳреро фатҳ карда, аммо он дигар шикаст хӯрдааст. Ин маъниро шумо аз ҳар ҳайс мулоҳиза кунед, қобили гунҷонидан дар як шеър нест. Ва вақте ки бихоҳанд дар як шеър онро адо кунанд, лозимааш ҳамин печидагист, ки мебинед пайдо шуда.

Гоҳе ин печидагӣ аз ин ҷо пайдо мешавад, ки муболиға ё истиора ва ё ташбеҳе, ки ба кор меравад, ниҳоят дур аз кор мебошад вализо зехни шунаванда наметавонад ба осонӣ бад-ин тараф мунтақил шавад.

Мисол:

*Гӯшхоро ошёнӣ мурғи оташхора кард,
Барқи оламсӯз, яъне шуълаи гавғои ман.*

Матлаби шоир ин аст, ки ман оғҳое, ки кашидам, ба қадре гарм буда, ки шуълаҳое аз он хориҷ мешудааст ва ин шуълаҳо воридаи гӯшҳои мардум шуда, то ин ҳад, ки гӯшҳо пур аз оташ гардида ва дар натиҷа мурғи оташхор, ки хӯрокаш оташ аст, рафта дар гӯшҳо ошён карда, ки хӯрокаш дар он ҷо доиман муҳайёву ҳозир аст.

донаеро қоиму барқарор созад, ки дар сояи он муслмонун яҳуду насоро бо камоли озодӣ фароизи мазҳабии худро адо кунанд ва ин ҳамон тарз ҳукуматест, ки хулафои рошидин таъсис карда буданд. Дар ин шубҳае нест, ки Акбар по аз рутбаву мақоме, ки дошт, фаротар гузошта ва аз ҳад таҷовуз кард,¹ вале мусаббибу омили асли дарбориён буданд ва ҳамонҳо вайро бо ин зиёдаравиҳо во доштанд. Чунон ки дар фусхати машраб ва вусъати назар ба қадре ҷилав рафт, ки ҳатто оташпарастиву офтобпарастӣ ҳам кард. Аммо Файзӣ таксираш чист? Ва қусуре, ки карда, бигӯед, кадом аст? Ин мард дар ҳар мавқеъ то он ҷо, ки метавониста, ҷанбаи мазҳабии қоиму барқарор дошт. Набояд фаромӯш кард, ки вақте ки Абулфазл ба ҳукми Акбар тарҷумаи Тавротро шурӯъ ба қироат намуд, ин мисраъ хонд:

اي نامي وي² ژړو کر سطو (جيز س کرائست).

Файзӣ дар муқобил гуфт:

« سبحانك ما سواك يا هو ».

Файзӣ баъд аз ин воқеот тафсир навиштааст, лекин аз шоҳроҳи мусалламоти омма заррае хориҷ нашудааст ва ҳол он ки ҳар қадаме дар тафсир мавқеъ доштааст, ки фикри озодашро нишон диҳад. Ҷаноби Мулло мефармояд, ки ӯ мункири тамоми ақоиди ислом буд, лекин ӯ тамоми он ақоидро, ки муътақидоти авом мегӯянд, муътариф ба назар меояд. Нисбат ба меъроҷ назари аксар уламои ислом ин аст, ки он рӯхонӣ буда, вале Файзӣ ба он ризоят намедид, ва мегӯяд:

*Раҳ рост бирав, ки роҳи каҷ нест,
Ҳоҷат ба далоилу ҳуҷаҷ нест.*

1 Ба тавре, ки менависанд, Абулфатх Чалолӣдин Муҳаммад Акбар, подшоҳи сӯлҳуи Бобурии Ҳинд, аз авоҳири салтанати худ дар садад шуд, дини тозае биёвард ва онро тавҳиди илоҳӣ ном гузошт, ки зоҳиран усули тавҳиди ҳамаи адёни маъмули он замонро бо ҳам даромехтааст, то чомеи ҳама адён бошад ва пайравони ҳар дине ба он бигараванд ва ба ҳамин ҷиҳат ибодати махсусе дар он набадааст. Барои ин кор ба дастури вай дар дарбор дар ҳама адён мутолиа карданд ва пас аз он, ки асоси онро ниҳоданд, иддае аз дарбориёнаш, ки бештар удабову шуаро буданд, бад-он гаравиданд. Зоҳиран, сӯфияи он замони Ҳинд, аз он ҷумла Шайх Мубораки Ногуриву ду писараш Абулфайзи Файзӣ ва Абулфазли Алломӣ дар ин кор даст доштаанд. Дар оғоз дар усули ҳама ғираки исломӣ мутолиа карданд ва сипас Акбар худ мутолиот дар дини бараҳмой кард ва китобҳои бараҳмойёро дод, тарҷума карданд, вале бештар дар таҳти нуфузи сӯфияи Эронӣ Ҳинд буд ва тавачҷуҳе ба офтобпарастони зардуштии Ҳиндустон дошт. Ва дар миёни адёни дигар тавачҷуҳе ба дини кутулӣ дошт. (Мутарҷим).

²Казо фил асл. (Мутарчим).

гӯшаи узлат берун омада ва бар маснади ифодаи ом нишаст. Акбар, бадбахтона, гирифтори муллоёни мутаассиб буд ва рӯи ин, дарборихо барои азияту озори Шайх мавқеъ ба даст оварда. Аз миёни онҳо яке дар дили шаб саросема назди Файзӣ омад, ки чӣ нишастай, тамоми сарони давлат бар мухолифати шумо камар бастаанд ва маслиҳат он аст, ки Шайхро бардошта ба тарафе ҳаракат кунед ва вақте ки ин фитна хобид, метавонед боз баргардед. Файзӣ бо ҳоли изтироб назди падар рафт. Шайх бо ниҳояти азму субот ҷавоб дод: «Ман аз ҷоям такон нахоҳам хӯрд. Он чи бояд шавад, хоҳад шуд». Файзӣ ба қадре худро бохта буд, ки ҳарбаашро даровард ва гуфт: «Шумо мухторед биравед ё наравед, вале ман худамро ҳалок хоҳам кард».

Муҳаббатӣ падарӣ ўро ворид ба қабул намуд. Абулфазлро аз ҳоб баланд кард ва билохира, падар бо ду фарзанд, ҳар се, аз хона берун шуда, рӯ ба роҳ ниҳоданд. Лекин маълум набуд кучо доранд мераванд. Ошноеро Файзӣ ба хотир овард ва худро ба хонаи ӯ расониданд. Номбурда чашмаш бад-онҳо афтод, дастпоча шуд. Дохили хона шуданд ва он чоро ваҳшаткада ёфтанд. Аз он ҷо низ ҳаракат карданд. Абулфазл ақида дошт, баргардад, лекин Файзӣ қабул накард. Ў номи шахсеро бурд ва гуфт: «Гумон мекунам дар он ҷо эмин хоҳем зист». Хулоса ба хонаи ӯ рафтанд. Ин мард ибрази меҳру муҳаббат намуда ва яке ду рӯз дар он ҷо монданд. Аз он тараф ҳазароти муҳолифин Акбарро мутағаййир сохта, фармоне содир карда буданд, ки тамоми аъзои хонаводаи Шайхро гирифта ба дарбор ҳозир кунанд. Ин ҷо як даста қаровулони шоҳӣ хонаи Шайхро аз ҷаҳор тараф муҳосира карданд¹. Абулхайр, бародари кӯчаки Файзӣ, дар хона буд. Вайро гирифта ҳузури шоҳ бурданд. Душманони Шайх мавқеъро муносиб дида, ба таҳрики Акбар пардохтанд ва гуфтанд: «Агар ӯ худро муқассир намедонист, махфӣ намешуд». Акбар ин таассубу кинаҷӯии шадиди муҳолифинро дида, дилаш ба раҳм омад. Ба дарбориёнаш гуфт: «Чаро ба ҷони як марди фақири гӯшанишин афтодаед? Шайх аксар вақт барои тафарручу ғашт берун меравад ва ҳоло ҳам бояд ҷое рафта бошад. Ин писари бечораи ӯ (Абулхайр)-ро ба ҷӣ ҷурм гирифтаед?». Билохира, Абулхайр озод шуд ва қаровулонро ҳам аз дари хонаи Шайх бардоштанд.

Душманон аз забони подшоҳ ба наشري ақоиб ва хабарҳои маҷбул пардохтанд ва гуфтанд: «Шайх Мубораква Файзӣ ҳар ду мавриди ҳашму ғазоби дарборанд». Чанд рӯз ки гузашт, соҳибхона (хонае, ки фироиён ба он ҷо паноҳанда шуда буданд) шуруъ ба безътиной намуд. Шайх аз ин назар, ки мабодо соҳибхона барои хотири онҳо гир афтода ва дастгир шавад, шабҳангом, бидуни ҳеч василаву асбобе, аз он ҷо дар омад. Иттифокан, дар роҳ ба яке аз таломизаи худ бархурд карданд. Ҳ

¹ Дар «Акбарнома» таърихи ин воқеа рабёулаввали соли 974 зикр шудааст. (Муаллиф).

онҳоро ба манзил бурда, меҳмон кард. Лекин аз ноҳияи вай хотирчамъ набуданд ва билохира бар он шуданд, ки аз шаҳр бакуллӣ хориҷ шаванд. Файзӣ бо либоси мубаддал берун омад ва ба назди амире, ки бо вай собикаи ошноӣ дошт, рафт. Номбурда бо камоли ифтихор ҳозир шуд, ки аз онҳо пазиروي кунад. Чавони туркero бо ӯ фиристод, ки Шайхро бо худ бардошта биёварад. Файзӣ ба ачалаи тамои назди падар омад ва ин хабари хушро расонид. Хамагӣ бо либоси мубаддал ва аз бероҳа худашонро ба манзили он амир расониданд ва муддати даҳ рӯз дар он ҷо бо камоли осоиш хаёли тавфиқ карданд. Лекин душманон аз қазия огоҳ шуда, амирро гирифта, ба дарбор бурданд. Ночор аз он ҷо ҳам хориҷ шуда ва ба роҳ афтоданд. Дар аснои тариқ боғе ба назарашон омад, дар он ҷо макс карданд, ки лаҳзае аз ранҷи роҳ биосоҷанд. Аз қазо иддае аз маъмуриии махфии давлатӣ, ки аз ҳар сӯ дар ҷустуҷӯи Шайх мегаштанд, дар он наздиқӣ фуруд омада буданд. Фавран, аз он ҷо саросема ва бо ниҳояти изтироб ҳаракат карда ва хатти сайрашонро идома доданд. Дар роҳ боғбоне эшонро шинохта дилдорияшон дод ва ба манзили хеш бурд. Арбобаш, ки аз хориҷ расид, аз Шайх гила кард, ки чаро бо будани ӯ ба худ ин қадар садама ворид карданд ва чун аз қиёфаи Шайх асари беитминонӣ зоҳир мешуд, ӯ онҳоро дар як маҳалли пӯшидаву амне бурда манзил дод ва дар он ҷо муддати як моҳу анде ба сар бурданд.

Акбар он вақт дар Фатҳпур мезист. Файзӣ аз Огра ба Фатҳпур рафт, то барои халосӣ аз ин варта василае пайдо кунад. Аммо ин ҷо ҳам бахти бад ҳамроҳ буд. Ӯ вақте ки достони мазлумии худро барои яке аз умарои некнафси дарбор шарҳ дод, мушорунилайҳ ба қадре мутаассир шуд, ки билофосила бархоста ба дарбор рафт ва бидуни риояи одоби русуми дарборӣ худро ба шоҳ расонид ва ба лаҳни густохонае гуфт: «Оё барои ин зулму бедодӣ интиҳое ҳаст?». Акбар пурсид: «Чӣ шудааст?». Тафсилро баён намуд. Акбар гуфт: «Оё хабаре дорӣ, ки тамоми уламо фатво додаанд, ки бояд хонаводаи Шайх Муборакро аз ҳар кучо шуда пайдо карда, ба мучозот бирасонанд ва дар ин бора маро ба танг овардаанд ва бо вучуде, ки ман аз иқоматгоҳи Шайх ва хатто маҳалле, ки дар он ҷо махфӣ шудаанд, қомилан бохабарам, мазолик, тарфа рафта ва ба узру баҳона онҳоро аз сарам во кардаам ва фардо яке биравад Шайхро ҳозир кунад».

Файзӣ, ки аз қазия огоҳ шуд, музтариб гардид ва шомгоҳ ба роҳ афтод ва бо камоли суръату шитоб худро ба падар расонид ва билофосила хамагӣ тағйири ҳайат дода ва аз он ҷо дар омаданд. Ваҳшату хавфе, ки дар ин хангом онҳоро фаро гирифта буд, Абулфазл онро дар ин алфоз аз назари мо меғузаронад:

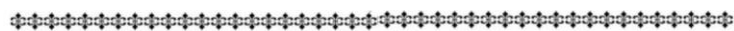
хамин тавр хулафои арбаъа дар ҷаҳор гӯшаи ҳавзи Кавсар нишинанд ва муъминонро аз оби Кавсар менӯшонанд. Як шиа, ки номаш Маҳмуди Саббоғ буд, гуфт: «Муҳмал меғӯед. Ҳавзи Кавсар мудаваар аст ва соқии он Муртазо Алист». Ин бигуфт ва дар рафт. Файзӣ ин ҳикоятро навишта ва дар зайли он ин ашъори Хоҷа Фаридудини Атторро нақл кардааст:

*Зи нодонӣ дили пурҷаҳлу пурмакр,
Гурифтори Алӣ мондию Бӯбакр.
Чу як дам 3-ин тахайюл менарастӣ,
Намедонам, Худоро кай парастӣ.*

Эроди умдае, ки бар Файзӣ мегиранд, ин аст, ки ӯ Акбарро мулҳиду ломазҳаб кардааст. Ин иттиҳому нисбати дурӯғ фақат ин қадараш рост аст, ки Шайх Абдуннабӣ ва Маҳдумулмулк дар як замоне ба қадре нашри таассуб дода буданд, ки мардуми ғайримазҳабро аланан гирифтору қатл мекарданд. Дар китоби Бадоюнӣ воқеоти адидаест, ки мерасонад мардуми зиёде ба ҷурми бидъативу рофизӣ будан ба қатл расидаанд. Файзӣ ва Абулфазл ин кӯтаҳфикрии Акбарро ислоҳ карданд. Лекин Абдуннабӣ ва Маҳдумулмулк ба қадре дар ҷомиа нуфуз пайдо карда буданд, ки шикастан ва решақан кардани он бaсе мушқил менамуд. Файзӣ ва Абулфазл маҷолиси илмӣ қoим карданд, ки дар он маҷолис бар дарбориён бепарда зоҳир ва мубарҳан гардид, ки дар назди мутаассибин ҷуз лаъну тақфир афзору ҳарбаи дигаре нест ва баъд дар соли 987 ҳ.қ. маҳзарнома ё суратмаҷлисе бад-ин мазмун тартиб доданд, ки подшоҳ зиллуллоҳ аст ва ўро он ҳақ ҳосил аст, ки дар масоили муҳталифа қавлу фатвои ҳар мучтаҳидеро бихоҳад, метавонад онро ихтиёр кунад ва ҳамон ҳуҷҷат хоҳад буд. Суратмаҷлиси мазбулло Шайх Муборак навишта ва Файзиву Абулфазл онро сикҳа гузоштаву имзо карданд. Лутф ин ҷост, ки Шайх Абдуннабӣ ва Маҳдумулмулк ҳам онро имзо намуданд. Акбар инро ҳам дархост кард, ки ба манзури эълони ом намози ҷумъа ҳам бихонад, то ки мансаби имомату хилофат барои ӯ мусаллам гардад. Хутбаро худи Файзӣ навишт:

*Ба номи он, ки моро хусравӣ дод,
Диле донову бозуе қавӣ дод.
Бувад васфаи зи ҳадди фаҳм бартар,
Таоло шонаҳу Аллоҳу акбар.*

Ин фаъолиятҳо ва амалиётҳо сайтараву нуфузи муллоёнӣ хушқу мутаассибро решақан намуда ва Акбар тавонист як ҳукумати васеъу озо-

*Нури ҷабарутем, зи зулмат наҳаросем,
Оинаи субҳем, масоро нашиносем.
Бар дониши мо анҷуму афлок биханданд,
Гар соҳиби «лавлок лимо»-ро нашиносем.
Сад шуқр, ки мо пайрави асҳоби расулем,
Дар шаръ дигар роҳнаморо нашиносем.*

Ў пас аз он авсофи хулафои арбааро баён намудааст.

Бадояунӣ ва ғайра мегӯянд, ки Файзӣ фалсафаро бар шаръ мукаддам медонистааст, лекин худ дар «Маркази адвор» чунин менависад:

*Маънии Қуръон чу адо мекунӣ,
Ин ҳама таъвил чаро мекунӣ?
Ҳақ зи ту бо ғайр мушобеҳ шуда,
Пеши ту муҳкам муташибеҳ шуда.
Фаҳми ту аз қавли набӣ аҷнабӣ,
Беҳабар аз сирри ҳадиси набӣ.
Чун сухан аз шарҳи ҳуҷаҷ меравад,
Фикри ту чун ҳошия қач меравад.
Таъна мазан ин ҳама бар ихтилоф,
К-аз пайи тасҳили ту рафт ихтилоф.
Гар ба миён в-ар ба тараф рафтаанд,
Роҳ чунон рав, ки салаф рафтаанд.
Баҳри риёзе ба риёзат макӯш,
Нури илоҳӣ ба табиӣ мапӯш.
Аз хати Уқлидусу сахташ мағӯш,
Тахтаи ашколи «Мичастӣ» бишӯш.
Бигзар аз ин илму амал пеш гир,
Тарки қавонини қадал пеш гир.*

Бо вучуди ин, ӯ дорои фусҳати машраб ва фикри баланду озод буд ва медонист, он тавре ки муллоёни мутаассиб сурати мазҳабро нишони мардум додаанд, мусалламан он тасвири аслии ислом нест. Мунозиоти шиаву сунниро марбут ба мазҳаб намедонист ва барои ин ҷангҳои хонагӣ меҳандид ва онро кӯдакона мепиндошт.

Ба Акбар дар як номае менависад, ки як узбаки туркро диданд, ки нахе дар даст гирифта мегардад. Пурсиданд, ки «Ин чист?». Гуфт: «Модарам ба ман дода, ки онро аз хуни як нафар рофизӣ рангин кунам ва баъд пеши худам ниғаҳ дорам, то барои дӯхтани кафанам ба кор равад».

Боз менависад, ки чанд нафар рафиқу дӯст канори ҳавз нишаста, бо ҳам суҳбат мекарданд. Яке аз онҳо гуфт: «Фардо (яъне, рӯзи қиёмат)

«Нуристонӣ офтобу торикҳои бадғуҳар ва ҳучуми масолики шахру ҳангомаи пажӯҳандагони нофарҷом ва ёвари нопадиду борандози ноёфт, калами ҷўбинро ҷӣ ёро, ки қадре аз он ҳол гузорад».

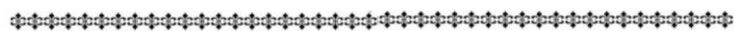
Боре дар як харобае пинҳон шуданд ва чун ин матлаб маълум буд, ки шоҳ шахсан рауфу меҳрбон аст, билохира, раъй бар он қарор гирифт, ки бираванд ба пойтахт ва дар он ҷо василае барангезанд ва ба шоҳ дастрасӣ пайдо кунанд. Билохира, назди амире, ки бо вай собиқаи ош-ноӣ доштанд, рафтанд ва ба ӯ тавассул चुстанд. Мушорунилайх узр оварду гуфт: «Агар аз аввал омада будед, ин кор ба осонӣ анҷом мегирифт. Вале ҳоло мушқил аст, чи ин ки подшоҳ аз шумо ранҷидааст ва ҳатто салоҳ ҳам нест ин ҷо бимонед». Ин бигуфту аробае хост ва онҳоро дар он ароба нишонид ба деҳе фиристод. Ладоалвурӯд маълум шуд, ки раиси он ҷо аз душманони дерини он хонадон аст ва ин сабаб шуд, ки аз он маҳал ҳам хорич шуда ва ба деҳи дигаре рафтанд. Дар ин ҷо мувоҷеҳ ба як одами муфсиде шуданд ва билохира, ба Оғро омаданд ва дар манзили дӯсте вуруд намуда, то ду моҳ дар он ҷо иқомат доштанд. Соҳибхона марде салимулинсофу хайрхоҳ буд ва ашхоси дигаре ҳам ҳомиву тарафдори Шайх пайдо шуда, биннатича, дар 974 ҳиҷрӣ, дар як рӯзи ҷашне эшонро Акбар бо камоли эҳтиром талабид. Абулфазл, ки ханӯз табиате озоду бепарво дошт, аз рафтан ба дарбор ибӯ намуд, аммо Файзӣ рафт ва аз навозиши шоҳона бархурдор гардид.¹ Абулфазл дар «Оини Акбарӣ» вақте ки ба ин ҷо мерасад, ҳолати нишоте ба вай даст медиҳад, ки беихтиёр ин рубой аз қаламаш хорич мешавад:

*Эй шаб, нақунӣ он ҳама пархош, ки дӯш,
Рози дили ман чунон макун фош, ки дӯш.
Дидӣ, чи дароз буд дӯшина шабам,
Ҳон, эй шаби васл, ончунон бош, ки дӯш.*

Файзӣ бо эҳтиромоте, ки ворида дарбор шуда, шоҳаншоҳ ба тавре ки аз ӯ қадрдонӣ намуда, ҳосидон бо нигоҳи рашке, ки ба ӯ нигариста ва билохира, машоғилу ҳадамоте, ки ба ӯ дар дарбор муҳаввил гардида, тамоми онҳоро Файзӣ дар як қасидае зикр намуда ва мо ҷаста-ҷаста ашъори ӯро дар ин ҷо нақл менамоем:

*Саҳар, навидрасон қосиди сулаймонӣ
Расид ҳамчу саодат кушодапешонӣ.*

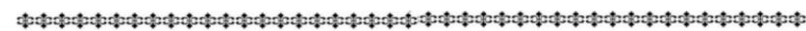
¹ Тамоми ин матолиб дар «Оини Акбарӣ» мастур аст. Тааҷҷуб дар ин аст, ки Абулфазл дар тазкира вуруди нахустини Файзиро ба дарбор, ҳамаи ин воқеотро нигошта, лекин ба қадре мухта-сар карда, ки сурати воқеа табиӣ шуда ва дар баъзе қисматҳо ҳам ин ду баён мухталифу мута-нокиз ба назар мерасад. (Муаллиф).

Мубашиширони саодат нидокунон, ки бихон
 Начоти номаи худ, эй ҳазини зиндонӣ.
 Маро назораи аз дур беқарорӣ дод,
 Чи беқарорӣ бо сад қарор арзонӣ.
 Ба бўса кардам пояи фигор, аз он гофил,
 Ки қор гардад душвор дар қадамронӣ.
 Шудам савори сабукгом тавсане чолок,
 Ки қардӣ аз сари дониш сипехрҷавлоне.
 Хабар ба борғаҳи шаҳрёр шуд, к-инак
 Расид бар сари фирдавс мурғи бустонӣ.
 Хитоб шуд, ки талаттуфкунон расонандаи,
 Ба осмони саодат зи тири зулмонӣ.
 Нахуст бўса задам хоки остон, яъне
 Ба чашмасор расондам лабони атишонӣ.
 Ишора рафт, ки дар пешгоҳи маҷлиси унс
 Шукуфтадил бинишониву шавқ бинишонӣ.
 Ба пеши пояи авранги шоҳ биништам,
 Забони нотиқа лабрез дар санохонӣ.
 Ба гуна-гуна тафаққуд шаҳанишаҳам бинвохт,
 Ки поя-поя фуруд омадам зи ҳайронӣ.
 Бигуфт: «Хезу алам аз қалам бикаш, к-ин рӯз
 Мусаллам аст туро кишвари суханронӣ.
 Забон ба нукта бичунбон, ки дар бадоеъи назм
 Фароздақӣ ба ту арзонӣ асту Ҳассонӣ.
 Расид ҳукм, ки аз нуктасанҷиш шуаро
 Ба арзи мо бирасон он қадар, ки битвонӣ.
 Забонваре, ки дигар бо ту дар сухан печад,
 Сазад, ба дасти адаб гар дилаш бипечонӣ».
 Чи гӯям, он ки зи лутфаи ҷи тарф барбастам,
 Зи ҳар ҷӣ лозимаи хонӣ асту тархонӣ.

Тамоми ин дostonро Абулфазл дар «Оини Акбарӣ» нигошта, лекин инро дониста аз қалам андохта ва тасреҳ намекунад, ки ин ҳама масоибу матоиб ба дасти кӣ бар хонадони Шайх ворид шуда ва ҷӣ касе сабаби тақарруби дарбор гардидааст. Ба илова, аз баёни Абулфазл маълум намешавад, ки боиси ин ҳама хусумату кинатузӣ ҷӣ будааст вализо мо меравем парда аз рӯйи ин роз бардошта ва ин ибҳомотро равшан месозем:

Дар авоили салтанати Акбар ду нафар аз назари мазҳабӣ дорон нуфузу иқтидори зиёд буданд: яке Махдумулмулк ва он дигар Шайх Абдуннабӣ. Махдумулмулк, номаш Абдуллоҳи Ансорист. Шершоҳ дар

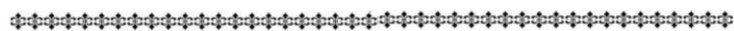

бо аҳли ислом ва таън дар асли усули дин ва ихонати мазҳабу мазамма-
 ти саҳобаи киром ва тобеъини салафу халафи мутақаддимину мутааххи-
 рин ва машоиху амвот ва аҳё ва беадабиву бетаҳошӣ нисбат ба ҳамаи
 уламову сулаҳо ва фузало сиррану ҷиҳоран, лайлану наҳоран ҳамаи яҳу-
 ду насоро ва ҳунуду мачус бар ӯ ҳазор шараф доштанд». Лекин рафтори
 Файзиро дар муқобил бо ҷаноби Мулло бибинед, чист, ки вақте ки ӯ
 мавриди итоби Акбар воқеъ шуда ва аз дарбор ронда мешавад, соли
 1000 қамарӣ ӯ, яъне Файзӣ, аз Аҳмаднагар номае ба Акбар навишта ва
 дар он нома аз камолоти Мулло мунтаҳодараҷа таъриф мекунад ва мах-
 сусан, фазоиلى илмӣ ва ахлоқии ӯро дар ҳашт-дах сатр шумурда ва дар
 ахир менависад: «Гӯӣ, ман ба пешгоҳи ҳумоюнӣ ҳузур ёфта, авсофи
 номбурдари дорам арз мекунам варна ҳақпӯшӣ кардаву масъул хоҳам
 буд». Дар ин ҷо доди ҳиммату ғайрати Мулло-соҳибро ҳам бояд дод, ки
 айнӣ ин номаро дар китоби худ нақл кардааст ва ҷун ҷои ин нигарониву
 андеша ҳам буда, ки мардум дар ин бора (ба ӯ) ҷӣ хоҳанд гуфт, лизо ме-
 фармояд:

«Аммо ҷӣ тавон қард, ки ҳаққи дину ҳифзи аҳди он болотар аз
 ҳамаи ҳуқуқ аст: Алҳуббуллоҳ вал буғзуллоҳ».

Муллои номбурда ва тамоми пирони ӯ муттафиқан Файзиро мулҳиду бедин навиштаанд. Мулло-соҳиб инро ҳам навиштааст, ки Файзӣ дами марғ мисли сағ вағ-вағ мекард ва лабҳояш сиёҳ шуда буд (Бибинед, таассуб кори инсонро ба кучо мекашонад – Мутарҷим). Лекин ҳақиқат ин аст, ки ин мардум фаҳмашон қосир буд аз ин ки пай ба мартабаву мақоми Файзӣ бибаранд ва ташхис диҳанд, ки ӯ кист. ӯ афкори ҳақимонае, ки изҳор мекард, ба назари онҳо зиндақаву илҳод меомад. Девони ин мард намунаи мазҳабу ҳаёлот ва хотироти ӯст ва он мавҷуд аст, бардоред, нигоҳ кунед ва афкори покизаи ӯро аз забони ҳу-ди ӯ гӯш кунед:

Мо тоири қудсем, навори нашиносем,
 Мурғи малакутем, ҳаворо нашиносем.
 Бурҳони субутем, зи мо нафӣ наёбед,
 Аз мо наам омӯз, ки лоро нашиносем.
 Дар қашфи ҳақоқиқ сабақомӯзи замирем,
 Тартиби далели ҳукаморо нашиносем.
 Бо аҳли қадал нуктаи тавҳид нагӯем,
 Дар ваҳдати Ҳақ ҷуну ҷароро нашиносем.
 Асҳоби яқинему гумонро напсандем,
 Арбоби савобему хаторо нашиносем.
 Аз қофилаи мо натавон ёфт нишоне,
 Рақси ҷарасу бонги дироро нашиносем.

*Дар ин сафар зи пайи тарфи авлиёи изом,
Ки будаанд шаҳон дар либоси мискинӣ,
Расид баҳри тавофи мазори Ганҷи шакар,
Ки карда зери сараи нух сипехр болинӣ.
Бале, чу хони карам аҳли неъмат ороянд,
Ба рӯйи моида охир кашанд ширинӣ.*

Қитъаи дигар:

*Қутби раббонӣ, Фаридуддин Шакарғанҷ, он ки халқ
Дар мақоми ӯ ба сад ранҷи сафар пай бурдаанд.*

Ба дӯсте чунин менависад:

«Дар шарҳи аҳволи машоихи Ҳинд он чӣ дошта бошанд, аз малфунот ва ғайра, ҳама ҳамроҳ оранд. Албатта, ба дасти азизе китобе дар аҳволи машоихи Ҳинд буд, мавсум ба «Тазкират-ул-асфий». Агар дар он шаҳр ба ҳам расад, ба ҳам расонанд, ки бисёр матлуб аст».

Рашку ҳасад ва тангҷашмӣ хоссаи умуми шуарост, лекин ин мард муосиронашро бо ниҳояти иззату муҳаббат ном мебарад ва аз онҳо дар дарбори шоҳӣ тавсия мекунад. Дар яке аз тавсияҳои ба дарбор чунин менависад:

«Дар Аҳмаднагар ду шоири хокиниҳоди софимашрабанд ва дар шеър рутбаи олӣ доранд: яке, Малики Қумӣ, ки ба касе камтар ихтилот мекунад ва ҳамеша мижаи таре дорад, дигар, Мулло Зухурӣ, ки бағоят рангинкалом аст ва дар макорими ахлоқ тамом. Азимати остонбӯсӣ дорад». Ӯ ашъори ҳардуи онҳоро ҳам нақл кардааст.

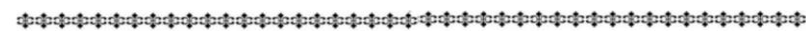
Девони Малики Қумиро аввал Файзӣ аз Дакан бо худ овард.¹ Ғазолии шоир даргузаштааст, ӯ таърихашро гуфта, ки ба шарҳи зер аст:

*Қудваи назм Ғазолӣ, ки сухан
Ҳама аз табъи худодод навишт,
Ақл таърихи вафоташ ба ду тавр
Санай нӯҳсаду ҳаштод навишт.*

Ниҳоят бурдбору неқнафс буд. Рафторе, ки Мулло Абдулқодири Бадоянӣ бо ӯ мекардааст, аз алфозе, ки муллои мушорунилайҳ нисбат ба ӯ истеъмол мекунад, метавон андозаашро ба даст овард. Зайлан мулоҳиза кунед, ӯ дар ҳолати ин мард чӣ менависад:

«Мухтарей чидду ҳазлу уҷб ва кибру ҳикд ва мачмӯаи нифоку хабосат ва риёву ҳубби ҷоҳ ва ҳилову раунат буд. Дар водии иноду адоват

¹ Бадоянӣ, дар зикри Малики Қумӣ. - (Муаллиф).

аҳди салтанати худ ба ӯ Садрулисом лақаб дод ва Салимшоҳ вайро паҳлуи худ бар тахт менишонд. Хумоюн лақаби Шайхулисом ба ӯ ато намуд ва Байрамхон яксад ҳазор рупия ҳуқуқ барои ӯ муқаррар кард¹.

Шайх Абдуннабӣ, наваи духтари Шайх Абдулқуддуси Гангӯӣ, мақоми садорат дошт, ба ин маънӣ, ки идораву интизоми умури куллияи авқофи мамлакат супурда ба ӯ будааст. Акбаршоҳ ба қадре ба ӯ гаравида ва шефтаи вай буд, ки рӯзҳо ба манзилаш мерафт ва илми ҳадис фаро мегирифт. Ин инҷизоб ва азхудрафтагии мазҳабии Акбаршоҳ бар асари суҳбати ин мард расид ба ҷое, ки ба дасти худ масҷидро ҷорӯб мекард. Ӯ (яъне Акбар) як вақт дар рӯзи ҷашни мелод ранги заъфарон² рӯйи либосҳо пошида ва Шайх Абдуннабӣ, ки инро дид, ба андозае ғазабнок шуд, ки бо ҷӯби дасташ вайро навохт ва ин бар Акбар ба қадре ногувор омадаву талх гузашт, ки дар мурочиат ба кох ба ӯ модараш Маряммаконӣ шикоят кард, ки дар дарбори ом муносиб набуд, ин тавр маро ҳафиф кунад. Маряммаконӣ гуфт: «Фарзанд, набояд онро ба дил гирифтаву озурдахотир гардӣ, чи он сабаби наҷоти ухравист ва то қиёмат овозааш мемонад, ки як одами мафлукулҳол бо султони вақт ин тавр рафтор карда ва ӯ сабру таҳаммул намудааст».³

Бояд донист, ки ин ду пешво ҳар қадар покдоману парҳезкор буданд, ҳамон қадар хушқу дорои таассуби ҷоҳилона буданд. Онҳо (ҳамчунон ки ба таври ом лозимаи диндорӣ ҳаёл карда мешавад) Акбарро омода карда буданд, ки тамоми аҳли бидъату соҳибони ақидаи ҳилофро дар кишвар аз миён бардоштаву мунҳадим созад. Ҳатто гирудори умумӣ ҳам шурӯъ шуда ва бисёреро мақтулу зиндонӣ карданд. Маҳдумулмулк ва Шайх Абдуннабӣ, махсусан ба Акбар гуфтанд, ки Шайх Муборак ҳам як марди гумроҳ ва аз аҳли ҳилофу бидъат аст ва боистӣ муҷозот шавад. Чунон ки ба шаҳрбонии он вақт дастур дода шуд, ки Шайхро гирифта, ба дарбор ҳозир созад ва чун Шайх ҳозир набуд, минбари масҷиди ӯро шикаста хурд карданду баргаштанд⁴.

Як рӯз Шайх Абдуннабӣ ё Маҳдумулмулк, чи ин ки Абулфазл ном намебарад, балки менависад саромади фитначуён, дар маҷлисе роҷеъ ба ин гуна ташаддуду саҳтгириҳо бо Абулфазл баҳс намудаву мушорунилайҳ онҳоро бо далоил муҷоб сохт.

Дар ҳамин замон ё қадре пеш аз он Файзӣ бо падараш назди Шайх Абдуннабӣ рафта, дархости мадади маош карданд. Шайх онҳоро ба ташайюъ ва ташайюъгарӣ илзом карда, амр дод, бо камоли хиффат онҳоро хориҷ карданд.

¹ «Маосир-ал-уламо», тазкираи Маҳдумулмулк. (Муаллиф).

² Гуё он расми ҳиндувон буда ва бад-ин ҷиҳат ҳам Шайх асабонӣ шудааст. (Мутарҷим).

³ «Маосир-ал-уламо», ҷилди дувум, сафҳаи 560, дар шарҳи ҳолати Шайх Абдуннабии Садрулисом. (Муаллиф).

⁴ Бадоянӣ, сафҳаи 198. - (Муаллиф).

Акнун ин ду шахс ба истисоли ин хонавода камар баста ва омода шуданд, ки ҳамаи онҳоро несту нобуд созанд. Аз уламои фатво гирифтаву ҷосусоне гумошта, ки Шайхро ҳар кучо ҳаст, пайдо карда биёваранд. Дар тамоми кишвар шуҳрат доданд, ки ҳукми қатли омми хонаводаи Шайх аз дарбор содир шудааст. Шайх ибтидо ба Шайх Салими Чиштӣ мултаҷӣ шуда, ки ўро аз хатари ҷонӣ ҳифз кунад. Мушорунилайҳ тўшаи роҳ барояш фиристод ва пайғом дод, ки феълан маслиҳат он аст, ки ба тарафе ҳаракат кунанд. Аз он ҷо, ки маъюс шуданд, пеши Мирзо Азиз рафта ва ба ў мутаваассил гардиданд. Ин мард бародари ризоии Акбар буда. Яъне Акбар аз шири модари ў парвариш ёфта буд ва бад-ин ҷиҳат ҳузури Акбар хеле густох будааст.

«Оини Акбарӣ», ки навиштааст, амире ҷилави Акбар ба таври густохона аз Шайх шафоат ва тавассут намуд, аз он ҳамин Мирзо Азиз мурод аст. Ў муқаррар дар дарбор ба Акбар суҳанони саҳту суғ меғуфт ва Акбар меғуфт: «Чӣ кунам, байни ману ў дарёи шир ҳоил аст» ва ин меғуфту хомӯш мешуд (Ин будааст поси бародари ризоӣ). Бояд донист, ки василаи дастрасии хонадони Файзӣ ба дарбор ҳамин шахс, яъне Мирзо Азиз будааст.

Акбар аз афкори пасту маҳдуд ва назари танги Шайх Абдуннабӣ ва Маҳдумулмулк ба танг омада буд ва мусаммим гашт, ки аз нуфузу иқтидори онҳо бикӯҳад, лекин худ уммӣ буд ва натавонист бо фатвои мазҳабӣ муқобилӣ кунад. Вале аз вуруди Файзӣ ва Абулфазл ба дарбор авзоре ба дасти ў омада, метавонист дар ҳар мавқеъ ин аносири мутаассибу сарсаҳтро шикаст диҳад ва тамоми нуқоти заъф ё маворидаи иштибоҳу хатои онҳоро ғош ва зоҳиру ошкор созад ва шарҳи он биёяд.

Тақарруби Файзӣ рӯзона фузунӣ меёфт, лекин аз қабули шуғли дарборӣ ибто мекард. Ин мард табиб буд, нависанда буд, шоир буд ва бо ҳамин машоғилу ҳунароҳе, ки дошт, авқот ба сар мебард. Тарбияту таълими шоҳзодагон ҳам воғузур ба ў буд. Ҷунон ки дар бистуҷаҳорумин соли ҷулус таълиму тарбияти шоҳзода Дониёл ба вай супурда шуд ва дар муддати каме маротиби лозима ва зуруриро ба ў омӯхт.¹ Ҷаҳонгир дар «Тузук» менависад, ки шоҳзода Дониёл аз шоирӣ хиндӣ (Бурҷи Баҳоко) воқиф буд ва худ ҳам дар ин забон тақаллум мекард ва он аз асари суҳбати Файзӣ будааст. Дар ҳамон сол (соли мазкурраи фавқ) Акбар ба иддиёи иҷтиҳоду иқомат² ба масҷид омад ва хутба хонду онро, яъне хутбаро ҳам Файзӣ навишта буд. Дар соли 25 ҷулусаш шаҳзода Дониёлро барои изҳори ақида ба Аҷмир равона дошт ва Файзӣ ҳам амр шуд, дар ин сафар ҳамроҳ бошад. Акбар мақоми садорате, ки Шайх Абдуннабӣ дошт, таҷзия намуда ва ихтиёроташро маҳдуд сохт.

¹ «Акбарнома»-и Нувалкишурӣ, ҷилди сеюм, саҳаи 225. (Муаллиф).

² «Қазо фил асл», ба зоҳир бояд мурод иқомаи ҷумъаву ҷамоат бошад. - (Мутарҷим).

*Мадори ҳарф ба таърих дод, ки он
Фасонаҳои малоли дурӯғӯён аст.*

Дар дарборҳои осий бидуни ҳушодаду тамаллуқ намешавад фуруғ ёфт. Лекин Файзӣ обрӯи илмро ҳифз кардааст. Ў инро гуворе карда, ки бо вучуди ин ҳама тақарруб ба шоҳ ва ҳамнишинӣ, мансабаш аз ҷаҳорсади боло нарафтааст ва ҳол он ки Абулфазл, бародари кӯҷа, мансабе, ки дошт, дунимҳазорӣ¹ будааст. Лекин мисли дигарон иззати нафсадро ба бод надод. Соҳиби «Маосир-ул-умаро», медонед бо Файзӣ ҳуб нест, мазолик, менависад:

«Пешодаду мусоҳибати Шайх дар пешгоҳи ҳилофат ба унвони камол буд, зиёда бар ҷаҳорсади мансаб наёфт».

Китобхона. Ҷамон тавр, ки гуфта шуд, машрабу мазоқи аслии Шайх хидмат ба илму фан будааст. Ба китоб шавқи вофир дошт. Китобхонаи нафисе муштамил бар 4006 китоб фароҳам карда ва аксари китобҳо ба дасти ҳуди мусанниф ё дар замони ў навишта шуда буд. Ин китобҳо муштамил бар се қисм аз улуи мунон буданд: тиб ва нуҷуму музикӣ, ҳикмату тасаввуф ва ҳайату ҳандаса, тафсир ва ҳадису фикр ва ғайра. Ба дӯстонаш дар аксар номаҳои худ суғориши китоб медод, ки барояш фароҳам кунанд. Ба як дӯсте ҷунон менависад:

«Аз кутуби ҳикмат биаксомӯҳо он чӣ ба ҳам расад, ҷиҳати фақир бигиранд ва ба ҳар баҳое, ки бошад».

Дар Аҷмир як дафта қасе гуфт, ки фалон девони Саиди Ҷиравио ба дасти Мир Ҷазора фиристодааст. Фавран ба манзилаш рафт ва китобро мутолиба намуд. Як нусха аз «Туғлуқнома»-и Амир Ҷусрав ба даст омад, лекин аввалу охираш ноқис буд. Ба дӯсте менависад: «Ба яке аз хидматгори амр фармоед, ки ба ҳар хатте мусаввада намуда, ба ҷиҳати банди масхуб ҳомилони ариза фиристанд».

Ҷуду саҳо. Ба сахову қарам мавсуф буд. Манзилаш барои аҳли фазлу қамол меҳмонсарои ом буд. Урфӣ, ки аз Эрон омад, аввал бар ў ворид шуд ва то муддате ҳам меҳмони ў будааст. Таърихи тафсири ўро Ҷаидари Муаммой аз сураи «Қулҳуваллоҳ» дар оварда, ҳазор рупия ба ў ба расми инъом дод.²

Алоқа ба силсилаи фақру аҳли дил. Шефтаи фуқаро ва аҳли дил буд. Бар мазори аксари бузургони аҳли фақр ҳозир мешуд. Нисбат ба Ҷоҷа Фаридудини Шақарғанч иродате ҳос дошт. Вақте ки бар мазори ў рафта, ҷандин қитъа навишта, ки яке ин аст:

*Сафар суғидатарин неъматест дар олам
Зи баҳри завқи ҳудодони ҳудобинӣ.*

¹ Мурод ду ҳазору ним аст. - (Мутарҷим).

² «Маосир-ул-уламо», зикри Файзӣ. (Муаллиф).

Ҳакими Мисрӣ, аз пизишкони маъруфи он замон, бо камоли эҳтимом ба муолиҷа пардохт. Аммо мавтро чӣ гуна мешавад ҷилавгирӣ кард?¹ Ду рӯз пеш аз марг ҳолоти иғмову гафлат торӣ мешудааст. Акбар боҳабар шуда, ҳамон дам ба болини вай ҳозир шуд. Файзӣ чашм боз карда, маросими адаб ба ҷой овард. Шоҳ ўро ба Худо супурд, бархост ва равона шуд². Абулфазл барои темордорӣ чаҳор рӯз аз шоҳ мураҳхасӣ гирифт. Ҳангоми назъ, ки дар нимаи шаб иттифоқ афтод, Акбар бо ҳоли беқароре ба болини вай шитофт. Сари Файзиро бар доман гирифта, дусе мартаба бо садои баланд гуфт: «Шайх, бархез! (Акбар ҳамеша Файзиро ба ҳамин лақаб хитоб мекард) Ман Ҳаким Алиро барои аёдату муолиҷа овардаам, чаро ҳарф намезанӣ?». Вақте ки аз Шайх ҷавобе наёмад, аммома аз сар бардошта бар замин андохт ва Абулфазлро таслият гуфта, хориҷ гардид.³ Ин шоири донишманд дар моҳи сафари 1004 даргузашт.

Ҳолот, ом ва ахлоқу одот. Агарчи бар Файзӣ ба зоҳир миннатест аз шоирӣ, ки имрӯз шуҳрату овозае, ки монда аз ҳамин ном, яъне номи шоирист, лекин дар ҳақиқат, ҳамин шоирӣ тамоми камолоти ин мардро аз миён бурдааст. Шумо аз Абдулқодири Бадоянӣ душмани сарсахттар наметавонед барои ӯ пайдо кунед, мааҳозо, тазкираи Файзиро зайлан нигоҳ кунед, ки ӯ бо чӣ алфозе оғоз мекунад:

«Дар фунуни чӯзья аз шеър муаммо ва арӯзу қофия ва таъриху
луғат ва тиббу иншо адил дар рӯзгор надошт».

Аз миёни улуми мутадовила ба фикр, мунозира, сиёку таърих ва муҳозирот рағбат набудааст, чунон ки худ дар як қитъа менависад:

Аё ҳариф, дар ин базмгоҳ Файзиро
 Гумон мабар, ки зи хайли тижисабӯён аст.
 Ба кӯҳу дашти маонӣ, ки мург пар назанад,
 Ба чобукии тааққул дуасба пӯён аст.
 Магар масоили фикрӣ муқаллидони ҳаво,
 Ки илми ҳилагарону баҳоначуён аст.
 Мушоқироти фароиз, ки кас маҳнодаш,
 Аз ӯ мапурс, ки он илми мурдашӯён аст.
 Дари хилофу қадал ҳам ба хештан накушуд,
 Ки он муқаддимаи ҷанги тундхӯён аст.
 Сиёҳномаи аҳли сиёқ ҳам нанавишт,
 Ки кори тирадарунону сахтпӯён аст.

¹ Бадоюнӣ, ҳолоти Ҳакими Мисрӣ. (Муаллиф).

² «Акбарнома». (Муаллиф).

³ Бадоюнӣ. (Муаллиф).

Чунон ки дар соли 990 ҳиҷрӣ садорати Огра, Колинчар ва Колибӣ ба Файзӣ дода шуд. Дар соли 993 кушуне, ки барои сарқӯбии патонҳои Юсуфзоӣ фиристода шуд, Файзӣ ҳам дар ин сафар будааст.

Дар соли 996 хичрӣ, ки сиюсевумин соли тахтнишинии Акбар буд, Файзӣ ба мақоми маликушшуароӣ сарфароз гардид ва ин як иттифоқи аҷибест, ки якчанд рӯз пеш аз он Файзӣ қасидае бад-ин мазмун навишта буд:

Он рӯз, ки файзи ом карданд,
Моро маликулкалом карданд.
Аз баҳри сууди фикрати ман
Ороиши ҳафт бом карданд.
Моро батамом даррабуданд,
То кори сӯхан тамом карданд.

Дар соли 997 ҳиҷрӣ ба тарафи Кашмир ҳаракат намуда ва Файзиро ҳам дар ин сафар бо худ бурд. Қасидаи «Кашмирия» дар ин сафар гуфта шуда, ки матлааш ин аст:

*Ҳазор қофилаи шавқ мекунад шавбгир,
Ки бори шиқ кушояд ба хиттаи Кашимир.*

Акбар вақте ки дар садад шуд, ки ҳукумоти Даканро қабза кунад, қаблан, яъне дар соли 999 ҳиҷрӣ (сиюшашумин соли чулус), сафоратхое ба назди ҳар кадом фиристода. Аз ҷумла Файзиро ба сафорат ба назди Роҷӣ Алихон, фармонравои салтанати Хондис, эъзом дошт.

Агарчи ин маъмурият барои Файзӣ ноговор буда, лекин чорае ҷуз қабул надошт. Ё ин сафорату хадамоти муҳавваларо ба хубӣ анҷом дод, ба тавре, ки Роҷӣ Алихон мутеъ гардид ва омаданаширо бандавор иттилоъ дод. Файзӣ дар Бурҳонпур дарбор ораста карда, шамшеру хилъат ва фармони шоҳиро рӯйи тахт гуздорданд. Роҷӣ Алихон аз дур пиёда шудаву наздики тахт омад, ин ҷо кафшҳояшро дар оварда, сари по истод ва се маротиба салом (низомӣ) дод. Файзӣ фармони шоҳиро бо камоли адаб дар ду даст гирифта, изҳор дошт: «Аълоҳазрат ба номи шумо фармон фиристодааст». Роҷӣ Алихон фармонро бо ҳар ду даст рӯйи сар гуздорд ва се саломи низомӣ дод ва ҳамин тавр дар мавқеи додани хилъату шамшер се бор салом дод. Чунон ки Файзӣ дар гузориши худ тамоми ин маротибро маъруз доштааст. Ва пас аз фароғат аз ин муҳим ба Аҳмаднагар, ба мулоқоти Низомшоҳ рафта, дар ин ҷо ҳам маъмуриятро ба бехтарин вачҳе анҷом додааст.

Дар ин сафар манзури аслӣ, ҳарчанд анчоми хидмати сафорат буда-
аст, лекин ӯ дар ҳар як аз умури кишвар дақиқан назар андохта, итти-

лоёте дар гузориши худ ба арзи шоҳ расонидааст. Масалан: интизому амниятӣ туруқ чӣ гуна аст, ҳуккуму маъмурини давлат вазоифу маъмуриятҳои худро чӣ тавр анҷом медиҳанд. Ва низ роҷеъ ба рифоҳи ом ва абниъву сохтмонҳои умумӣ дар шаҳрҳо ва таҳияи васоили осоиши афрод, вазъияти қилоъу диҷҳо, авзои кишоварзӣ ва анвои маҳсулоти ҳар нукта ва ақсоми сардарахтиҳову мевачот ва низ корхонаҳову бунгоҳҳо ва дастгоҳҳои санъатӣ ҳар балад. Ё дар ҳар як шарҳи ҷомеа гузориш додааст. Фиқароте ҳам частаву гурехта дар ин гузориш ба шарҳи зер дарҷ аст:

«Балуче, ки ба фавҷдорӣ муқаррар шуда, наздик ба тангии кӯҳ дар миёни Ладҳаёна ва Сарҳинд часбидааст. Дуздоне, ки аз кӯҳ фуруд меоянд, ба ӯ ҳам ҳаққи назре (яъне ҳаққи ҳисоб) медиҳанд. Яъқуби Бадахшӣ хидмати фавҷдорӣ ва амалдорӣ Таҳонисер ва Парғанот, ҳар ду ба вочибе метавон кард».

«Чун ба Дуҳулпур расид, сарое дид аз санг, бағоят рафеъ, ки Содикхон сохта ва муттасил ба он ҳаммоми гарме мебошад ва боге дикушо, муштамил бар иморати дилкаш. Писараш Рашид он ҷо буд. Сайри қалъаи Гувалиёр низ карда шуд ва Саҷовалпур Хоҷаамин, хеши Вазирхон, ба раоё сулуки хуб карда ва тақвӣ дода ва парғана маъмур сохта, корхонаҳои порчабофӣ тартиб дода, ки чира ва фута (яъне лунгӣ) барои ҳазрат мебофанд. Бурҳонпур ва ҳаволии ӯ андак ҷойест бағоят танг, аксаре бӯстон, ҳар ҷо қитъаи замин буда, мазруъ шуда. Аз мева анҷир хуб мешавад, харбузаи фарангӣ ба шоҳи дарахт бист-бисту сӣ-сӣ¹ хӯшаҷунбон аст, харбузаи ҳиндустонӣ ҳам ҳафтае бошад, ки расида».

Инҳо аз ҳолати хусусии Ҳиндустон буд, ки гуфтем. Ё аз авзои ҳолати мамолики хориҷу бегона ҳам сарфи вақт карда, матолиби муфиду қобили зикр ва зарурӣ таҳия намуда ва ҳамаро бидуни ин, ки чизе аз қалам биафтад, гузориш додааст. Масалан, дар як нома менависад: «Ахиран шаш фарванд киштӣ аз Хурмуз ҳаракат карда ва Хоҷа Маъноӣ – умдатуттуҷҷор асбҳои ироқӣ (Байнаннаҳрайн) меоварда ва фарангон, чунон ки маъмулашон аст, асбҳои рабуда мебаранд ва онҳое, ки писандашон аст, ниғаҳ медоранд. Се ҷиҳоз (киштӣ) дар бандаргоҳи Чул ба саломат расида. Ҳасанқулии Афшор ва Ҳусайнбеки лашкарнавис, ки аз маъмурини салтанати Сафавиянд, озими остонбӯсанд ва инҳо хонавода ҳам ҳамроҳ доранд. Шоҳ Аббоси Сафавӣ бист сол дорад, шефтаи тирандозиву чавгонбозист. Порсол ду бор аз асб афтадааст. Шаҳомату шучоъат аз ҳолоташ зоҳиру ҳувайдост. Ханӯз маҳоми умурро худ ба даст нагирифтааст. Фарҳодхони вакил ва Ҳотамбеки вазири аъзам ҳамаи корҳоро худ анҷом медиҳанд. Шоҳ Аббос соли қабл хоста, ба

¹ Казо фӣ л-асл. (Мутарҷим).

Хуросон лашкаркашӣ кунад. Ба Ҳирот расида, дар миёни қушун тобун мунташир шуда, ночор ба муроҷиат шудааст». Ҳамин тавр, аз авзои давлати Туркия ва Эрон шарҳе мабсут навиштааст. Ё ба масоиле, ки марбут ба пултику сиёсат аст, зиёдтар аҳамият дода ва онро беш аз ҳама қобили таваҷҷуҳ қарор медиҳад. Аз мутолиаи ин хутуту номаҳо метавон маълум дошт, ки ӯ то чӣ андоза ба умури мамлақату масоили марбут ба сиёсату иҷтимоӣ басиру ошно будааст.

Дар ин нома аз Малики Қумӣ ва Зухурӣ ҳам зикре ба миён омада ва аз онҳо таъриф кардаву ашъори умдаи онҳоро нақл намудааст. Ба илова, аз сирри арбоби камол дар ҳар фанне низ исм бурда ва тайи баёни ҳолат ҳикмате бас дилчасбу латиф зикр намудааст.

Ғараз, муддати як солу ҳашт моҳу чаҳордаҳ рӯз дар амокину нуқоти мазкураи фавқ ба сар бурда ва хидмате, ки ба ӯ муҳаввал шуда буд, яъне хидмати сафоратро, ба беҳтарин ваҷҳе анҷом дода ва дар соли 1001 х. қ. ба пойтахт баргашт.

Ин нукта қобили мулоҳиза аст, ки Файзӣ қаблан бо умури мамлақат саруқор надошта ва ҳеҷ вақт дар хатти корҳои дарборӣ набудааст. Ин мард шоиру ҳаким буд ва завқу машраби аслии вай дар ҳамин ришта будааст. Лекин тариқаи таълими¹ он замон ин хубиро дошт, ки як олим ҳар хидмате, ки ручӯ мешавад, ба хубӣ аз уҳдаи он бармеомад. Мисли имрӯз набуд, ки ҷинси охунду мулло дар ҷомеа аз вучудоти муъаттала ва ҳеҷ коре аз вай сохта набошад. Дар соли 1003 х. қ., сиёнуҳумин соли чулус, ӯ ба хоҳиши Акбар «Нал ва Даман»-ро дар ҷавоби «Ҳамса»-и Низомӣ шурӯъ намуд ва дар муддати чаҳор моҳ онро ба итмом расонида, тақдим дошт ва тафсили он хоҳад омад.

Дар ҳамин замон Файзӣ мубтало ба оризай тангнафас гардид ва дар оғози беморӣ ин рубоӣ гуфт:²

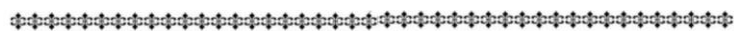
*Дидӣ, ки фалак чи заҳра найранге кард,
Мурғи дилам аз қафас шабоҳанге кард.
Он сина, ки оламе дар он мегунҷид,
То ним нафас бароварам, тангӣ кард.*

Шеъри поин ағлаб бар забон ҷорӣ будааст:

*Гар ҳама олам ба ҳам оянд танг,
Беҳ нашавад пойи яке мӯри ланг.*

¹ Муаллиф меҳодад бигӯяд, ки барномаи мадориси исломӣ дар қадим камману кайфан ҷомеа буда, ва лизо, уламо, ки аз он мадорис берун меоманд, барои ҷомеа муфид ва ба дарди ҳар коре меҳурданд. Вале дар айёми ахир барномаи мазбур ба сифр расида ва имрӯз «Он тараққӣ, ки ту дидӣ, ҳама барбод бирафт». (Мутарҷим).

² «Маосир-ул-умаро». (Муаллиф).

*Мусофирони тариқат, зи ман ҷудо машавед,
Ки дурбинаму чашмам ба манзил афтодаст.*

*Гофил наям зи роҳ, вале, оҳ, чора чист,
З-ин раҳзанон, ки бар дили огоҳ мезананд.*

*Агар саре накашам сӯйи беҳудӣ, чи кунам,
Маро зи ҳамдамии худ малол мегирад.*

*Бигрез, ки даврони фалак арбадаҳез аст,
Оини ҳарифон ҳама қачдорумарез аст.*

*Дар дашти орзу набувад бими доду дад,
Роҳест, ин ки ҳам зи ту хезад балои ту.*

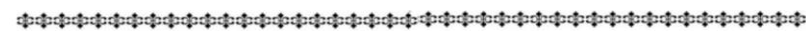
*Хокбезони раҳи фақр ба ҷое нараванд,
Гӯй, ин тоифа ин ҷо гуҳаре ёфтаанд.*

Ин шоири донишманд, ҳангоме ки афқору ҳаёлотӣ фалсафӣ бар қалбаш ҳучум меоварад ва маҷбур бар изҳори онҳо мешавад, ин маҷбуриро ба шеваи ғарибе зоҳир месозад.

Оре, машоғили дақиқи фалсафӣ дар димоғаш анбошта шуда ва меҳодад онҳоро зоҳиру бармало созад. Лекин медонад, ки лаб бичунбонад, олимони зоҳирбин аз ҷо дар рафтаву таъқибаш мекунанд ва чун дар миёни ҳамин уламо умре ба сар карда ва намеходад худро аз ин доира хориҷ созад, лизо меҳодад, ки ҳам асли ҳақиқат зоҳир гардад ва ҳам ҳамкорони худро аз даст надихад. Аммо он чӣ гуна сурат мегирад? Ў дар охир аз рӯйи ночорӣ барои инкитоб аз ҳамтирозону ҳамкорони хеш омода мегардад ва мегӯяд:

*Он нест, ки ман ҳамнафасонро бигузoram,
Бо аблаҳи нодон чи кунам, қофила тез аст.*

Ў ҳамин маъниро дар перояи дигар баён мекунад:
*Файзӣ, аз қофилаи каъбаравон нест бурун,
Ин қадар ҳаст, ки аз мо қадаре дар пеш аст.*

*Онро чи вуқуф аз ин мақом аст,
К-ӯ мункири харқу илтиём аст.*

Росташиро бихоҳед, аз озодии мазҳабии Файзӣ мо он чи ки мешунавем, ҳамаи он забонист, вагарна кутубу тасонифашро, ки нигоҳ мекунем, ӯ як муллои масҷидӣ ба назар меояд.

Ин мард, гарчи муллоӣ риёкорро хеле бад медонист, лекин нисбат ба бузургону онҳое, ки дорои қудси воқеӣ буданд, иродат меварзид. Ба Шайх Абдулҳақ соҳиб Мухаддиси Дехлавӣ ақидаманд буд ва алоқаи хоссе ба ӯ дошт. Дар Фатҳпур даъваташ намуда ва муддате назди худ нигоҳ дошт. Баъд вақте ки дар дарбор мавзӯи бадномии мазҳабӣ нашр пайдо кард, Шайх ба Делӣ¹ рафт. Файзӣ чанд бор вайро даъват намуд, лекин ӯ узр овард. Билохира, ба Шайх номае навишт ва изҳор дошт, ки оянда ба эшон заҳмат нахоҳад дод ва инро ҳам изҳор дошт, ки аз фири-стодани нома дарег нафармояд.² Фикраи ахираш ин аст:

«Агар болу пар медоштам, ҳар рӯз бар боми он ҳучра менишастам ва доначини нукоти муҳаббат мешудам. Дигар чӣ нависам? Талабҳои дурдона аз он ҷо дер мерасад. Аз барои Худо, бар ман қофилаи асрори худро роҳ набандед».

Мулло соҳиб ҳамаи инҳоро риёву солус ва ҳуққа ҳаёл мекунад ва мегӯяд: «Файзӣ барои гармии маҳфили худ ин бузургонро металабид ва меҳмонашон мекард ва пазирой менамуд».

Дар он замон Нишонӣ-соҳиб як нафар муҳркани нусхаи сонии Мулло соҳиб будааст. Ў уручи Файзиро медида, аз оташи ҳасад месӯхт ва ашъоре ҳаҷвомез дар шаъни ӯ мегуфтааст. Файзӣ қасидае бад-ин мазмун навишта буд:

*Шукри Худо, ки шиқи бутон аст раҳбарам
Бар миллати бараҳману бар дини Озарам.*

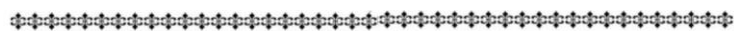
Ҳарчанд Файзӣ баъд аз ин шеър маънии буту бараҳманро нишон додаву гуфта буд, ки маъноӣ мутадовил мурод нест:

*Бут чист? Рух нигоштаи маънии мубин,
К-андар калисиёи замир аст музмарам.
Устои барҳаман, ки зи бутхонаи ҳаёл,
Дар сачдаи ҳузур фуруд оварӣ сарам.*

Лекин Шонӣ-соҳиб ин лутфро аз қучо метавонист дарк кунад вализо ин қасидаро дар муқобил гуфт:

¹ Мурод Дехлист. (Мутарҷим).

² Таърихи Бадоюнӣ, таъкираи Шайх Абдулҳаққи Дехлавӣ. (Муаллиф).

*Шукри Худо, ки пайрави дини паямбарам,
Хубби расулу Оли расул аст раҳбарам.
Қоил ба рӯзи ҳаширу қиёми қиёматам,
Уммедвори ҷаннату ҳуриву Кавсарам.*

То ин ҷо боз ғанимат аст, лекин дар як маснавӣ ҳунари шоирии Файзиро ҳам инкор кардааст:

*Даъвии эҷоди маонӣ макун,
Шамъ най, чарбзабонӣ макун.
Табъи ту ҳарчанд дари ҳуш зад,
Як сухани тоза нашуд гӯшзад.
Он чи ту гуфтӣ, дигарон гуфтаанд,
Дур, ки ту суфтӣ, дигарон суфтаанд.
Хона, ки аз назм биёростӣ,
Обу гилаш аз дигарон хостӣ.
Тозагии он на зи борони туст,
Аз хайи пешони ёрони туст.
Чанд пайи нақди касон сӯхтан,
Чашм ба моли дигарон дӯхтан.
Шарбати бегона фаромӯш кун,
Об зи сарчаишам худ нӯш кун.
Гар Хизирӣ, оби ҳаёти ту ку?
В-ар шакарӣ, шохи наботи ту ку?*

Ин ашъорро ҷаноби Мулло дар ҳолоти Нишонӣ бо ниҳояти ҳарорату ҷӯш нақл кардааст. Худаш ҳам дар аҳволи Файзӣ фармуда, ки муддати чихил сол устухон хурд карда, як шеъри марғуб ё обдоре берун наводааст. Шигифт ин ҷост, ки ҳамин одам (Муллои мушорунилайх) дар зикри «Нал ва Даман» навиштааст, ки аз сесад сол ба ин тараф ҷунин маснавӣ навишта нашудааст. Аз ин дурангии Мулло-соҳиби бетааммул ин шеър ба ёд мерасад:

*Аз он ба дарди дигар ҳар замон гирифтаам,
Ки шеваҳои туро бо ҳам ошноӣ нест.*

Файзиро ба хонадонаш ниҳоятдараҷа меҳру муҳаббат буд. Абулфазлро дар номаҳои худ алломи аҳавӣ ё наввоби аҳавӣ менависад. Дар қасидаи фаҳрия нисбат ба Абулфазл менависад:

*Бо инчунин падар, ки навиштам макоримаи,
Дар фазл муфтаҳар зи гиромӣ бародарам.*

загии ташбеҳоти Файзиро ҳеҷ наметавон инкор намуд. Мисолҳои зайлро мулоҳиза кунед:

*Базмест ҷаҳон ба айш пайваст,
Даври ту шаробу осмон маст.
З-ин хома, ки кардаам фалаксоӣ,
Пеши ту фитодаам ба як пой.
Гар ишқ ҷунин бисӯзадам пок,
Маҳтоб бурун барорам аз хок.
Бигдохта обгинаи дил,
Оина диҳам ба дасти маҳфил.
Бигдохтаам дилу забонро,
К-ин нақш намудаам ҷаҳонро.
Имрӯз ба дудмони айём
Зад навбати ман сипеҳр бар бом.
Онам, ки ба сеҳркорӣ жарф
Аз шӯъла тарош кардаам ҳарф.
Бонги қалам дар ин шаби тор
Бас маънии ҳуфта карда бедор.
Бархостам аз замин фалактоз,
Бархоста мӯ ба мӯ ба парвоз.*

3. Дар мазомину мавзӯоти фалсафии ӯ ҳам аксар инъикосест аз идидиёву ғурур:

*Гӯянд ҳамраҳони тариқат, ки эй рафиқ,
Огоҳ шав, ки қофила ногоҳ мезананд.
Рӯи қушода бояду пешони фарох,
Он ҷо, ки латмаҳои ядуллоҳ мезананд.*

*Аҷабтар аз дили Файзӣ надидаем тилисм,
Ки ҳам гуҳар буваду ҳам муҳиту ҳам гаввос.*

*Чи кашишхост, ки дар зулфи бутон таъбия шуд,
К-аз ҳақиқат ду ҷаҳон рӯ ба маҷоз оварданд.
Гар диле гум шавад, аз ҳалқаи ушшоқ бипурс,
Ҳар чи бурданд, дар ин қофила боз оварданд.*

*Ишқ то пой бияфшурд дар андешаи мо,
Ҳама маъшуқ таровад зи рағу решаи мо.*

*Дар ин диёр гурӯҳе шакарлабон ҳастанд,
Ки бода бо намак омехтанду бадмастанд.*

*Файзӣ, кафам тиживу раҳи ошиқӣ ба пеш,
Девони худ магар ба ду олам гарав кунам.*

Ӯ вақте ки воридаи фахрия мешавад ва бинои тафохурро мегузорад, дар ин хангом чӯши баёни вай аз ҳад хориҷ мешавад. Зайлан мулоҳиза кунед:

*Имрӯз на шоирам, ҳакимам,
Донандаи ҳодису қадимам.
Ҳар мӯй зи ман тамом гӯш аст,
Хомӯшии ман ба сад хурӯш аст.
Сад дида ба вартаи дил афтод,
К-ин мавҷи гуҳар ба соҳил афтод.
Дуккони ҳунар чунин кушудан,
Сомони суҳан чунин намудан
Ин кори ман аст, кори кас нест,
Андозаи ихтиёри кас нест.
Чун бар сипаҳам назар фиканданд,
Дар маъракаам сипар фиканданд.
Бартофтам аз дами сабуксайр
Ноқуси бараҳманони нух дайр.
Бингар, ки чӣ сон ба сад тақу тоз
Бар тори маониям расанбоз.
Ҳар нагма, ки бастаам бар ин тор,
Ноқус ниҳуфтаам ба зуннор.
Ин гул, ки ба бӯстон нисорест,
Аз ман ба баҳор ёдгорест.*

2. Аз ҷумлаи хусусиёти шоирии Файзӣ, яке, ки умда аст, истиороти шӯху қудрати ташбеҳот аст. Васфи мазбур дар даври шуарои Акбар хусусиятест ом. Лекин Навъии Шерозӣ ва Урфӣ дар ин васф байни муосирини худ мумтоз ва Файзӣ имтиёзаш аз онҳо ҳам бештар аст. Файсалаи ин амр мушқил аст, ки оё дар ин васф, баҳусус, Урфӣ бар Файзӣ асар бахшида ва ё худ Урфӣ ин маонии шӯхро аз Файзӣ омӯхтааст. Як тазкиранависи мустанади эронӣ дар ҳаққи Файзӣ ҳамин файсаларо кардааст, лекин чун тазкиранависи мазкур аз муосирини Файзист ва Файзӣ маликушшуарои дарбор будааст, эҳтимоли хушомаду тамаллуқ меравад. Ба ҳар ҳол, суҳбат сари устодиву шогирдӣ нест, лекин шӯхии истиороту то-

*Садсола дар миёни ману ўст дар камол,
Дар умр агарчи як-ду-се сола фузунтарам.*

Дар соли 997 ҳ.қ. бо Акбар дар Пешовар буд, ки хабар расид модараш бемор аст. Шоҳро гузошта, худ ҳаракат намуд. Дар расидан ба Лоҳур ӯ фавт карда буд. Бетоб шуда ва номае, ки менависад, аз он хун фуру мечакад. Ба дӯсташ чунин менависад:

«Билфеъл, ҳоле дорад, ки бандаро наметавон шинохт. Бадан дар коҳиш афтодаву андӯх коргар омада, заъфу исҳол рӯй намуд ва дил аз ҳаёт сард шуда. Ба ҳудои Худо савганд, ки аз ҳазор яке навиштааст».

Тифли сесолааш мурда, марсияи ҷонгудозе дар ғами ӯ навиштааст:

*Шуд вақти он, ки дида чу дил гарқи хун кунам,
Хунобаи гираҳшуда аз дил бурун кунам.
Он гуссае, ки пеш нахӯрдам, кунун хурам
В-он нолае, ки пеш накардам, кунун кунам.
Гӯянд гофилон, раҳи сабр ихтиёр кун,
Чун ихтиёр дар кафи ман нест, чун кунам?!*

*Эй равишани дидаи равишан, чи гунаӣ,
Ман бе ту тирарӯз, ту бе ман чи гунаӣ?
Мотамсарост хонаи ман дар фироқи ту,
Ту зери хок сохта маскан, чи гунаӣ?
Бар хору хас, ки бистару болини хоби туст,
Эй ёсуминузори сумтан, чи гунаӣ?*

Таълифот

Соҳиби «Маосир-ул-умаро» менависад, ки Файзӣ яксаду як китоб таълиф намудааст. Аз миёни онҳо кутубе, ки пайдо мешавад, ба шарҳи зер аст:

«Хамса», яъне ҷавоби маснавҳои панҷгонаи Низомӣ. Тафсили онро худ дар номае чунин менависад:

Асомии кутуби «Хамса» ин аст:

Аввал – «Маркази адвор», ки аксараш дар Фатҳпур гуфта шуда буд.

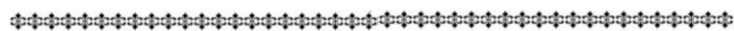
Дувум – «Сулаймону Билқис», ки пеш аз ин ҳафт сол дар Лоҳур бунёд карда буд ва чизе чанд аз он гуфта.

Севум – «Нал ва Даман», ки тамом шуд.

Чаҳорум – «Ҳафт кишвар», ки дар аҳволи ҳафт иқлим гуфта хоҳад шуд.

Панҷум – «Акбарнома», ки он ҳам часта-часта вақте гуфта буд.

Аз миёни кутуби мазкураи фавқ ду китоб, яъне «Нал ва Даман» ва «Маркази адвор» сурати итмом пазируфта ва имрӯз ҳам ба даст меоянд. «Маркази адвор»-ро Шайх Абулфазл баъд аз марги Файзӣ мураттаб сохтааст.

Аз «Маркази адвор» як нусхаи умда дар китобхонаи мо, ки акнун вақфи Доруннудва аст, мавҷуд мебошад.

Дар соли севуми чулуси Акбар Файзӣ ба фикри «Хамса» афтод ва аввал аз ҳама ба «Маркази адвор» даст бурда ва дар айнаи ҳол сойири маснавиётро ҳам бунёд ниҳод ва роҷеъ ба ҳар кадом ашъоре гуфт. Вале назар ба тарокуми умури зиёд ва мавонее, ки пеш меомада, ҳеч китоберо натавонист ба поён бирасонад. Дар соли (1002 ҳ.) 39 чулуси Акбар мусирран гуфт, ки бояд «Хамса»-ро ба анҷом бирасонад ва аввал аз ҳама «Нал ва Даман» ба итмом расид ва чун қиссааш марбут ба ҳиндуҳо ва мавриди алокаи хосси Акбар буд, лизо онро муқаддам дошта ва дар зарфи ҷаҳор моҳ поён ёфт. Иддаи ашъори он ҷаҳор ҳазор аст, чунон ки худ мегӯяд:

*Ин чор ҳазор гавҳари ноб
К-ангехтаам ба оташии об.*

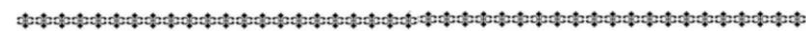
Файзӣ ин маснавиро аз назари шоҳ гузаронид ва ба атоёву инъомоти шоҳона бархурдор гардид. Ҳамон тавре ки ишора шуд, маснавии мазбур чун писанди Акбар буд, амр шуд, онро бо хатти хуш навишта ва ҷо ба ҷо мураққаоту тасовир замима намоянд ва Нақибхон махсусан маъмур шуд, ки онро барои шоҳ бихонад.

Мулло Абдулқодир-соҳиби Бадоюнӣ ҳар ҷо, ки зикре аз Файзӣ меояд, одатан неш мезанад ва озор мерасонад, лекин дар ин ҷо маҷбур шуда таъриф кунад, чунон ки мефармояд:

«Ва алҳақ, маснавиест, ки дар ин сесада сол мисли он, баъд аз Амир Хусрав, шояд дар Ҳинд касе дигар нагуфта бошад».

Абулфазл дар «Акбарнома» навиштааст, ки ҳамаи маснавиён ба итмом расида шудаанд, лекин барои он шаҳодати айнӣ пеш нақшида, балки аз ашъори Файзӣ истидлол кардааст. Лекин ашъоре, ки нақл кардааст, аз он ин амр ба субут намерасад ва он ашъор ин аст:

*3-ин ҳафт работу чор манзил
Бандам ба ҷамоза панҷ маҳмил.
Он чор арӯси ҳафт хиргоҳ,
К-овард миён ба нимаи роҳ,
Чандин агарам амон диҳад бахт,
Як-як бибарам ба пояи тахт.*

*Назари файз чу бар хокнишинон фиканам,
Мӯрро мағзи Сулаймон расад аз қисмати мо.*

*Аз тафи бодаи мо боли малоик бигудохт,
Войи он рӯз, ки барқе ҷаҳад аз иштии мо.*

*Рӯи қушода бояду пешони фарох,
Он ҷо, ки латмаҳои ядуллоҳ мезананд.*

*Ин чи май буд, ки соқӣ ба қадаҳ рехт фурӯ,
Ки Масеҳу Хизир аз раиш кашокаи карданд.*

*Мапурс, аҳли назар чун ба ариш пайвастанд,
Ки по ба кунгураи дил ниҳода барҷастанд.*

*Ишқ сабру хираду ҳуш зи Файзӣ бирабуд,
Дуздӣ раҳ бин, ки ба он қофиласолор чи кард.*

*Шудем хок, валекин ба бўйи турбати мо
Тавон шинохт, к-аз ин хок мардумӣ хезад.*

*Ишқ то пой бияфшурд дар андешаи мо,
Ҳама маъшуқ таровад зи рагу решаи мо.*

*Бода дар ҷӯш асту ёрон мунтазир,
Соқие, хаз, мо сафо, даъ, мо кадар.*

*Мекашад шуъла саре аз дили садпораи мо,
Ҷӯши отаи бувад имрӯз ба фаввораи мо.
Ҳеч донӣ дили мо хурд ҷаро бишакстанд,
Осмон оинаҳо сохт зи сайёраи мо.*

Базмест ҷаҳон ба айи пайваст,
Даври ту шаробу осмон маст.
З-ин хома, ки кардаам фалаксоӣ,
Пеши ту ситодаам ба як пой.
Ин нома, ки ишқ бар забон бурд,
Тугрои туро бар осмон бурд.
Ин чор ҳазор гавҳари ноб,
К-ангехтаам ба отаиши об,
Бипзир, ки оби гавҳари туст,
Аз баҳри нисор афсари туст.
Паймонаи ман агар нашуд пур,
Дарё қунамат нисор, на дур.
Гар ишқ чунин бисӯзадам пок,
Маҳтоб бурун барорам аз хок.
Бигдохта обгинаи дил,
Оина диҳам ба дасти маҳфил.
Онам, ки ба сеҳркориҳои жарф
Аз шуъла тарош кардаам ҳарф.
Бонги қалам дар ин шаби тор
Бас маънии хуфта карда бедор.
Ҳар субҳ ба файзи подшоҳӣ
Ман будаму боди субҳгоҳӣ.

Акбар вақте ки барои додани дастури «Нал ва Даман» ўро ба дарбор талабидааст, ин ҳолатро зайлан, нигоҳ кунед, бо ҷӣ ҳарорату ҷўше баён мекунад:

Бархостам аз замин фалактоз,
Бархоста мӯ ба мӯ ба парвоз.
Чашме, ки ба раҳ гузор кардам,
Чашми дигарии нисор кардам.
Бигзаштам аз он, ки дар адаб низ
Кавнайн гузошта ба даҳлез.
Дидам ду ҷаҳон ба як ҷаҳон-дар,
Сад умри абад ба як замон-дар.
Пайванди заминиён гусастам,
Наздик ба осмон нишастам.

Айни ин ҷўш дар мазомини ишқиву фалсафӣ низ қоиму барқарор аст:

Эй ишқ, рухсат аст, ки аз дўши осмон
Бар дўши худ ниҳам алами кибриёи ту.

Гар наиканадам сипеҳр паймон,
Билқис барам бари Сулаймон.

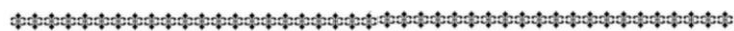
Аз «Нал ва Даман» ва «Маркази адвор» ҷилавтар суҳбат дошта ва дар онҳо изҳори назар хоҳем намуд. Равишу сабки «Сулаймону Билқис» ин аст:

Илоҳо, пардаи тақдис бикшой,
Сулаймони маро Билқис бинмой.
Дили ман бо бутони озарӣ чанд?
Сулаймоне гирифтори парӣ чанд?
Чунонам аз баландӣ дардеҳ овоз,
Ки ояд худҳуди шавқам ба парвоз.
Гиреҳ шуд ҳафт дарё дар гулӯям
Кушоиш нест мумкин, то нагӯям.
В-агар рафтам, ки бигзорам муқобил
Шикофи хонаро бо равзани дил.

Ў дар гоилаи Гучароти Акбар як маснавӣ навишта, ки он ҳам имрӯз нопайдост. Чанд байт дар як номае нақл шуда, ки мо онро зайлан ба назари хонандагон месупорем:

Ҳамон дам аҳолиро ҳуккоми шахр,
Ки дар шахр буданд машҳури даҳр.
Ҳама карда овезаи дасти хеш,
Калиди дари ганҷи шоҳон ба пеш.
Расиданд, аз сар қадам сохта,
Зи шодӣ сарпоӣ нашнохта.
Сари худ ниҳоданд бар пойи шоҳ,
Ки моем сар то қадам дар гуноҳ.
Зи умре, ки нагзашта дар бандагӣ,
Ба сад гуна дорем шармандагӣ.
Расидем дар хидматат бандавор,
Ба ҷуз бандагӣ бандагонро чи кор.

Маворид-ул-калам. Замоне, ки тасмим гирифт тафсири ғайриманкут бинависад, ин китобро қаблан ба таври машқу тамрин ва ин ки заминаро фароҳам карда бошад, навишт ва он дар Калкутта ба чоп расид ва аз як руқъаи Файзӣ маълум мешавад, ки он дар соли 985 ҳ.қ. таълиф шудааст. Файзӣ онро ба билоди Араб фиристод ва мавриди тақдири аҳоли воқеъ шудааст.

Савотии илҳом. Яъне тафсири ғайриманқут, ки дар соли 1002 ҳ.қ. ба итмом расидаву муддати таълифи он қуллиятан ду солу ним аст. Файзӣ рӯи ин тафсир бар худ меболид. Номаҳое, ки ба дӯстони худ навишта, дар он номаҳо аксар ба таври фахру мубоҳот аз он зикр кардаву касоне ҳам, ки таъриху тақриз барои он навиштаанд, номи онҳоро ҳам мазкур кардааст. Ӯ дар як нома менависад:

«Дар ошири рабеъуссонӣ, санаи 1002 ҳ.қ. (иснайн ва алф), ки соли ҳол аст, тамом шуд. Ин атияи ғайбии махсуси фақир буд. Ғаробаташ зиёда аз он аст, ки ҳайратафзои аҳли ин фан нагардад».

Дар дебоча навиштааст, ки вақте ки онро ибтидо намуд, ба волид нишон дод ва ӯ бисёр хушвақт гардид ва баъзе фикаротахро ҳаққу ислоҳ намуд. Қисмати шашум, ки поён ёфт, Акбар Файзиро барои ғоилаи Дакан ба он ҷо фиристод ва ин маъмурият муддати як сол ба тӯл анҷомид. Дар ин асно Шайх Мубораки волидаш аз дунё рафт ва, аз ин рӯ, дар кори тафсир вақфа пайдо шуд ва он то як сол тақрибан давом дошт. Дар оғози соли дувум шурӯъ кардаву ба анҷом расонид. Тафсирро кор надорем, ҳар чӣ ҳаст, бошад. Вале таъриххоро тақризи хуб навишта шудаанд. Мулло Ҳайдари Кошонӣ аз «Қулҳуваллоҳу тамом» таърих берун овард, яъне адади ҳарфҳои ин сура шумурда шавад, 1002 дар меояд. Яке дигар аз ояи «ولا رطب ولا يابس الا في كتاب مبين» таърихи онро истихроҷ кард. Зухурӣ ва Малики Қумӣ қасоиду рубоиро навиштанд, ман чанд рубоиро зайлан нақл мекунам, ки дар он ҷо ғайриманқут будан ба тариқи шоирона тавҷеҳ шудаанд:

*Доное аз ин дафтари қул дарё шуд,
Пайдост, нуқоташ зи чи нопайдо шуд.
Шуд вақти ҳасод, донаҳо хирман гаишт,
Шуд сайри тамом, қатраҳо дарё шуд.*

*Аз чини суҳангарон суҳан натвон сохт,
Бӯе бивазид, сафҳа мушқафшон сохт.
Сайёди ҳаёл аз пайи оҳуи қалам
Ҳар нофа, ки чид, дар бағал тинҳон сохт.*

*3-ин нусха, ки шод кард ношондонро,
3-ӯ сохта шогирди устодонро.
Бар нуқта зи таърих наҷфканд каманд,
Дар банд раво надоишт озодонро.*

табъи Урфӣ ва чошнии сухани ӯро комилан тасдиқ дорад. Дар тавсифи Мухташами Кошӣ чунин гуфта:

*Ҳарирбофи суҳан Мухташам, ки дар Кошон
Ба тарзи тозае тарзи суҳанварӣ дорад.
Яке зи нуқтаварон гуфт: «Дидам ашъораи,
Иборатест, ки маънии сарсарӣ дорад».
Бигуфтаам: «Сухани ӯ иборатест, вале
Иборате, ки ба маънӣ баробарӣ дорад».*

Аз шарҳе, ки то ин ҷо гуфта омад, метавон чизҳоро, ки дар шоирӣ ӯ омили муассир буда, маълум дошт.

Файзӣ дар тамоми ақсоми суҳан, аз қасидаву ғазал ва маснавӣ табъозмӯй намудааст. Лекин қасида, бояд бигӯем, ки бемаза аст, гузашта аз қасоиди ибтидоӣ, яъне қасоиде, ки дар авоили умр гуфта шуда, аз қасоиди давраи ахираш ҳам бӯи муллоӣ меояд. Аммо ғазалу маснавӣ лоҷавоб аст ва инак, меравем, дар ин ду синф сухани ӯ изҳори назар менамоем.

Чӯши баён. 1.* Яке аз хусусиёти Файзӣ, ки болотар аз ҳама аст, ҳамоно ҳарорату чӯши баён аст, ки дар ин қисмат ҳам муваҷҷид асту ҳам хотим. Албатта дар Хоҷа Ҳофиз ҳам ин чӯши баён ҳаст ва ба дараҷаи камол ҳам ҳаст. Вале он бештар махсус аст ба мазомину мавзӯоти риндона ва бесуботии дунё. Баръакси Файзӣ, ки дар тамоми матолибу мазомини ӯ аз фахрия ва ишқиву фалсафӣ каму беш ин маънӣ вучуд дорад. Вале бояд донист, ки ин чӯши баён асари хосси ҳолоти зотӣ ва шахсии ўст, ки мумкин набуд, насиби дигаре гардад.

Ғавр кунед, як нафар, ки синааш ганҷинаи улуму фунун аст ва ба нуқоти ниҳоят дақиқи фалсафаву ҳикмат вуқуф дорад ва ӯ ҳарифро мебинад, ки аз сатҳи одиву маъмулӣ қадаме ҷилавтар нарафтааст, озодии ҳаёлу баландии назар пояшро ба осмон расонида ва бо вучуди ҳамаи инҳо, қисмат ёрӣ карда вайро баробари тахти шоҳаншоҳӣ ҷо дода, чӯши мазомини чунин шахсро метавон фаҳмид то кучо ва чӣ андоза аст. Вақте ки ӯ ҷилави тахти шоҳӣ истодаву Акбар, подшоҳи бузургро муҳотаб месозад, чунин маълум мешавад, ки як нафар маст дар чӯши мастӣ, дорад бақуллӣ аз худ хориҷ мешавад:

*Шоҳаншоҳо, хирадшукӯҳо,
Дарёғуҳаро, фалакпажӯҳо!*

* Ин рақам (1) дар матн мавҷуд нест, аммо масоили ин қисм баъд бо тартиби 2,3 ва ғ. рақамгузорӣ шудааст. Аз рӯи мантиқи мазкур мо дар ибтидои ин бахш, ки фарогири мавзӯи алоҳида аст, онро гузоштем. (Таҳиягар).

ШЕЪРУ ШОИРИИ ФАЙЗӢ

Файзӣ фитратан шоир будааст. Хонадонаш тааллуқ ва иртиботе ба шеърӯ шоирӣ надоштанд. Таълиму тарбияти вай ҳам аз ин ҳайс, яъне ҳайси шоирӣ, нашуда буд. Маазолик, аз туфулият дар назм сухан мегуфт ва чун табиат мушкилписанд буда ва дар арабӣ ҳам яди басазо дошт, бештар табъаш мутамоил ба саноеъ будааст. Каломи давраи туфулиятро ҳеч шоире маҳфуз надошта ва Файзӣ ҳам бояд онро аз назар дода бошад. Лекин ба василае як ғазал ба даст омада¹ ва он ин аст:

*Эй қади некӯи ту сарви равон
В-эй хами абрӯи ту шакли камон.
Ҳалқаи гесӯи ту доми ҷунун,
Турраи ҷиндуи ту коми ҷинон.
Ҳам лаби ҷодуи ту оби ҳаёт,
Ҳам хати дилҷӯи ту Хизри замон.*

Ғазале ҳаст дар панҷ шеър, ки дар он ин сифат ба кор рафта, ки ҳар шеър, бо вучуди санъати тарсеъ, дар ҷаҳор баҳр хонда мешавад.

Қасоиди ибтидоие, ки ҳастанд, дар онҳо алфози номаънуси арабӣ ба қасрат ёфт мешаванд ва бояд донист, ки ин асари ҳамон ҷанбаи муллои-яст аст.

Мисол:

*Яке муаллими шоҳзодаҳои изом,
Ки бар ниҳоли фалак мекунад агсонӣ.*

Қасидаи Кашмирро саросар мулоҳиза кунед.

Аз як қитъае маълум мешавад, ки аз Абулфараҳи Рунӣ тақлиду иқтибос мекардааст:

*Файзӣ, манам, он ки дар маонӣ,
Ғома ба ду сад наҳаҷ гирифтам.
То қард дилам уруҷи мастӣ,
Нӯҳ ҷарҳ дараҷ-дараҷ гирифтам.
Завқе, ки тавон гирифт аз шеър,
Аз шеъри Абулфараҳ гирифтам.*

Лекин ҳар қадар омешишу ихтилош бо аҳли забон (форсизабонон) фузунӣ меёбад, ҳамон қадар забон сода ва софу равшан мешавад. Бо Зӯҳурӣ ва Малики Қумӣ ағлаб анҷуман мекарда ва махсусан қуввати

¹ Бадоюнӣ, ҷилди сеум, тазкираи Маҳвии шоир. Муаллиф).

*Эй бахт, биё, ёриш ин бекас кун,
То пеш равам, мавонегӣ раҳ пас кун.
Ҳар нуқта, ки қарданд аз ин нусха бурун,
Шуд муҳри лаби сухан, Зӯҳурӣ, бас кун!*

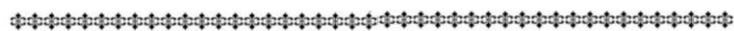
*З-ин хурда чи хурдҳо, ки ноёб шуданд,
Заррот дар ин шаъшаъа симоб шуданд.
Аз пардаи лафз ҳусни маънӣ бидамид,
Хуришед баромад, ахтарон об шуданд.*

*Файзи азал аз ҷеҳра барафканд ниқоб,
Аз лавҳи хирад сутурд осори ҳубоб.
Хуришеди маонӣ сар зад аз маириқи лафз,
Нилуфари лафз сар фурӯ бурд ба об.*

Ҷойи басте тааҷҷуб аст, ки як марди файласуф ва донишманде мисли Файзӣ ҷӣ гуна бар худ гуворо қарда, ки мағзаширо ин тавр беҳуда ба кор бибазад. Шумо тафсиристо, ки мехонед, ба ҷуз як мушт алфози бемаъниву муҳмал, ки бачо ё бечо ҷамъ қарда, асаре дар табиат дошта бошад, надорад. Рост аст, қасе наметавониста ин қамонро зеҳ қунад ва маазо-лик, он як қори лағву беҳуда аст, аз қасе бар биёяд ё наёяд. Тааҷҷубо-вартар аз ҳама ин аст, ки муҳолифини Файзӣ дар ин қисмат ҳам бар ӯ ҳамлаву эътироз қардаанд, ки то қунун қасе тафсири бенуқат на-навиштааст ва ин бидъатест ӯ гуздорда ва он ҳилофи шаръу шарият аст!!! Файзӣ онро ҷавоби барҷастае дода, мегӯяд: «Қалимаи - Ло Илоҳа ил-лаллоҳ, Муҳаммадун расулуллоҳ – саросар ғайри манқут аст».

Иншои Файзӣ. Нуриддин Муҳаммад Абдуллоҳ ибни Ҳаким Айнул-мулк, ки наслан эронӣ ва мавлидаш Ҳиндустон буд, хоҳарзода ва шогирди Файзӣ будааст. Ӯ тамоми макотибу хутути Файзиро ҷамъоварӣ қарда ва маҷмӯае мураттаб сохт ва исми онро «Латифаи Файзӣ» ниҳод. Аз хутуту номаҳо то он вақт ба ҷойи баёни воқеа, мақсуд бештар изҳори ҳунару иншопардозӣ будааст ва Файзӣ аввалқасест, ки ибтидо ба соданигорӣ қарда ва дар ин тарз рақибе, ки дорад, ҳамоно Ҳаким Абулфатҳ аст, ки қуқотаи ба номи «Ҷаҳорбоғ» машҳур мебо-шад.

Аз хутут ва номаҳои Файзӣ тамаддуну таҳзиб, иҷтимоъ, одобу русум ва ҳар гуна авзоъу ҳолати он қамонро метавон маълум дошт. Дар баъзе маворид алфози ҳиндӣ ҳам гуфта мешавад. Масалан, модарро, ки

«бавочив» (بوا جيو) мегуфтанд, дар номае, ки зикр омад, ҳамин лафз истеъмом шудааст.

Девони ғазалиёт. Ва он дар ҳудуди нух ҳазор шеър аст. Дар дебочае, ки худ навишта, ин теъдодро зикр кардааст ва инро ҳам дар он дебоча узр оварда, ки ҳар гуна калом аз ғассу самин ва пасту баланд дар он вучуд дорад ва чанд рубой навишта, ки яке ин аст:

*Ин қасри суҳан ёфт иморат аз ман,
Дарёфт зи аҳбоб ишорат аз ман.
Ҳар нукта, ки мерехт зи нӯки қалам,
Маънӣ зи Худо буду иборат аз ман.*

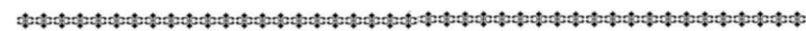
Номи девонро ӯ «Табошир-ус-субҳ» гузоридааст ва аз як нома, ки ба дӯсташ навишта, маълум мешавад, ки девони мазбур вақте ки мураттаб шуда, синнаш болиғ бар чиҳил будааст ва ин низ аз номаи мазбур собит мешавад, ки силсилаи ғазалсарой мутаваққиф набуда, балки он давом дошта ва девони дигаре муҳайёву ҳозир кардааст.

Қасоид. Маҷмӯаи мухтасарест дар ҳамд, наът, мадҳ, тасаввуф, ахлоқ ва ғайра, ки дар ҳар як қасидае ҷудогона навиштааст. Теъдоди қасоид кам аст. Қасоиде дар ин ҷо дида мешаванд, ки дорои чандсад шеър мебошанд. Тархҳое ҳам, ки ихтиёр намуда, бо моли муосиронаш муғойрат доранд. Марсияи пурдарде ҳам дар мотами фарзандаш гуфта ва дар хотима чанд қитъа ҳам ҳаст, лекин ин қитаъот дар девон ҳам шомил мебошанд. Баъзе қасоиди илҳокӣ низ вучуд дорад, мисли ин қасида:

*Васии набӣ он, ки аз салби фитрат
Ба шоҳи улулазм тавъам нишинад.
Имоме, ки рӯзи вафоти паямбар
Хилофат гузорад, ба мотам нишинад.
Гирифтаи муонид дар ин танг майдон
Бар ашҳаб хиромад, бар адҳам нишинад.
Куҷо рутбаи Каъба ёбад сафиҳе,
Ки фардо ба қаъри ҷаҳаннам нишинад.
Ҷаҳон нур шуд аз фитна, ё Шоҳи мардон,
Ту бархез, к-ошӯби олам нишинад.*

Аз яке аз навиштаҷоти Абулфазл маълум мегардад, ки каломи Файзӣ мин ҳайсалмаҷмӯъ дар ҳудуди панҷоҳ ҳазор мешавад.

Тазкира. Ба таълифи тазкираи шуаро шурӯъ карда, лекин нишоне аз он дар даст нест. Ҷуз ин ки дӯсте дар як нома чунин менависад: «Китоби «Мақосид-уш-шуаро»-ро, албатта, чун ташриф оранд, ҳамроҳ оранд, ки

ихтитоми тазкира мавқуф ба он монда ва аз кутуби дигар ҳам он чӣ таъвонанд истинбот фармуда, фармоянд, ки фақирмеҳоҳам дар хутбаи он зикри шариф кунам»¹.

Маҳобҳарат. Дар соли 990 ҳ.қ. Акбар ҳукм дод «Маҳобҳарат» (аз китобҳои муҳими бостонии Ҳинд)-ро тарҷума кунанд. Уламои бузургу номии ҳунуд чамъ шуданд. Акбар худ матлаби иборатро ба Накибхон ҳоли мекард ва ӯ ба форсӣ нақл менамуд. Баъд Мулло Абдулқодири Бадоюнӣ, Мулло Шерӣ ва ғайраро талабида, ба ҳар кадом қисмате аз онро воғузур намуд ва дар ин миёна ду фан ё ду қисмат аз он ба Файзӣ муҳаввал гардид.²

Итҳарун бед.³ Тарҷумаи он низ, ки аз кутуби ҳиндувон аст, ба Файзӣ мансуб аст, лекин аз баёни Абдулқодири Бадоюнӣ ҳамин қадар собит мешавад, ки дар соли 983 ҳ.қ. як нафар бараҳман, мавсум ба Баҳован, сокини Дакан, ислом овард ва дар дарбор ҳозир шуда, ба ӯ аз тарафи Акбар амр шуд, ки китоби мазбурро тарҷума намояд. Ин кор дар аввал ба Мулло Абдулқодири Бадоюнӣ супурда шуда буд, ба ин маънӣ, ки Баҳован матлабро мефаҳмонида ва ӯ ба форсӣ нақл мекардааст. Лекин чун ибороти ӯ муғлақу печида буда, Мулло-соҳиб узр овард ва Акбар ба ҷойи ӯ Файзӣ, сипас ба ҷойи Файзӣ Иброҳими Сарҳинди ро бад-ин муҳим гумошт. Форсии «Ромоин»-ро умуман ба тарфи Файзӣ мансуб медонанд, аммо он ғалати маҳз аст. Тарҷумаи «Ромоин» аслан дар соли 999 ҳ.қ. ба қалами Бадоюнӣ баъд аз ҷаҳор соли муҷоҳидату заҳмат сура-ти итмом пазируфтааст. Пас аз он Масеҳи Понипатӣ онро ба назм даровардааст, ки имрӯз дар ҳама ҷо машҳур мебошад.

Лиловатӣ. Дар ҳисоб аст, ки Файзӣ аз санскрит ба форсӣ тарҷума намудааст.

¹ Казо фил асл. (Мутарҷим).

² Бадоюнӣ, воқеоти соли 990. (Муаллиф).

³ Дар баъзе нусах «Итҳарбун» забт шудааст, ки номи яке аз китобҳои Ведост. (Мутарҷим).

чустучӯ мекунад, яъне паноҳанда ба ту мешаванд. Эроди Назирӣ ин аст, ки тоҷи шоҳиро намебоист кулоҳи боронӣ гуфт.

*Агарчи кишвари Чин пур зи нақши Монӣ буд,
Хароб гашт, на сурат бачост, на Монӣ,*

Шеъри мазбур дар ҷавоби ин шеъри Урфист, ки мегӯяд:

*Захирае ниҳад аз ман, ки Монӣ аз сурат,
Таматтуъе барам аз вай, ки сурат аз Монӣ.*

Ӯ эродаш ин аст, ки имрӯз на Монӣ мавҷуд аст, на тасовири ӯ ва, бинобар ин, мамдӯхро чаро ба Монӣ ташбеҳ кардааст. Ин эродот чӣ андоза ворид аст, қориин худ метавонанд дар ин боб қазоват кунанд. Лутф ин ҷост, ки Назирӣ ба ҳамаи ин эътирозот дар охир бар он шуда, ки аз тарзи Урфӣ мутобаат кунад:

*Ба тарзи вай ду-се байти дигар адо созам,
Ки баҳри даъвии ӯ қотеъ аст бурҳоне.*

Барои Урфӣ ин фахр бас, ки шоире мисли Назирӣ хоста аз ӯ пайравӣ кунад.

Назириро аз камолоти Урфӣ инкор аст, бошад, лекин Файзии маликушшуаро нисбат ба ӯ дар як номае чунин менависад:

«Аз ёрони дамсозу ғамхорони ҳамроз, ки дил аз суҳбати ӯ об меҳӯрад, Мавлоно Урфии Шерозист, ки дар ин Наврӯз ба кудуми худ бар хокнишинони ин диёр миннат ниҳодаанд. Ба ҳаққи дӯстӣ, ки аз ин азимтар савганде намедонад, ки ба баландиву вуфури қудрати эҷоди маониву чошнии алфоз ва суръати фикру диққати назар фақир касеро чун ӯ надидаву нашунида ва аз таҳзиби ахлоқ чӣ гӯяд, ки дар хокиниҳоди Шероз зотӣ мебошад, на касбӣ. Чанд байти эшон билфеъл, ҳозир буд, дар ҳошияи ин саҳифа навишта омад».

*Баъди мурдан бибар, эй бод, ба ҷое хокам,
Ки фишонанд мусибатзадагон бар сари хеш.*

*Эй зулфи арӯси шодмонӣ шаби ту,
Ороиши базми бегамӣ маираби ту.
Анбошта ҳичрон ба намак доғи дилам,
Аммо на аз он намак, ки дорад лаби ту.*

Баъзе авқот ин ҳаёл пеш меояд, ки мусулмон душмани сарсаҳти бутпарастон аст, лекин дар таъзиму тақрим дар девори Каъба тариқи амале, ки ҳаст, дар он шоибаи парастии сурат аст. Ӯ ин ҳаёло бад-ин сон баён мекунад:

*Он ки мекард маро манъи парастидани бут,
Дар ҳарам рафта, тавофи дару девор чи кард?*

4. Шуаро умуман дар ғазал қоида доранд, ки тарҳро аввал ҷилав мегузоранд ва баъд қофияҳои онро пайдо мекунад ва дар ҳар як назаре меандозанд ва ба ҳар яке аз онҳо, яъне қавофӣ, ҷумлаҳои меандешанду шеъре месозанд ва рафта-рафта ғазалро тамои мекунад ва ин хеле кам иттифоқ меафтад, ки ҳаёли мусалсал ё муфраде дар дил омада, ҳамонро дар шеър баён намоянд ва баъд барои итмому тақмили ғазал абёти дигар ҳам гуфта шавад. Лекин дар аксари ғазалҳои Файзӣ соф ба назар меояд, ки бар асари воқеае хотираву ҳаёле дар дил омада ва ӯ ҳамонро баён кардааст. Ӯ дар муросилоту номаҳо ҷо ба ҷо менависад, ки аз фалон воқеа ҳаёле падид омад ва ҳамон дар сурати ғазал баён шудааст. Масалан, дар сафари Дакан як дафъа ҳангомае ба ӯ шуда ва мардум аз шаҳр рӯ ба фирор гузоридаанд ва ӯ он вақт ҳар чӣ хоста, онҳоро боздорад, натавониста, дар ин ҳангом беихтиёр ин ғазал аз забонаш ҷорӣ шудааст:

*Боз, ёрони тариқат, сафаре дар пеш аст,
Раҳнавардони балоро хатаре дар пеш аст.
Кас намегӯяд аз манзили аввал хабаре,
Сад биёбон бигузашту дигаре дар пеш аст.
Ҳамраҳон, ин ҳама навмед набошед аз ман,
Ки дуои саҳарамро асаре дар пеш аст.
Мо на онем, ки нодида қадам бигзорем,
Шукр кун, қофиларо роҳбаре дар пеш аст.
Эй сабо, бар сари офоқ гули мӯсда бирез,
Ки шаби тираи моро саҳаре дар пеш аст.
Файзӣ, аз қофилаи Каъбараваон берун нест,
Ин қадар ҳаст, ки аз мо қадаре дар пеш аст.*

Ҳамин тавр, замоне ки Акбар аз муҳимми Гучарот фароғат ёфтаву баргашт, ғазале навишта, ки матлаъаш ин аст:

*Насими хушдиҳ аз Фатҳпур меояд,
Ки подшоҳи ман аз роҳи дур меояд.*

Ба Аҳмадободи Гучрот, ки расида, хусни дилфиреби он ҷо бар ӯ асар бахшидааст. Ӯ онро дар ғазале чунин баён кардааст:

*Манам, ки куштаи Гучротиёни бедодам,
Хароби ишваи хубони Аҳмадободам.
Сиҳиқаде зи сари ноз чилвае нанмуд,
Ки ҳамчу соя ба дунболи он наафтодам.
Ба ҳар тараф, ки хиромид сарви озде,
Ғуломи ӯ шудаму хатти бандагӣ додам.
Чу раиши гулиани фирдавс Аҳмадобод аст,
Аз он мабод бурунам кашанд чун Одам.*

Лекин инсоф ин аст, ки як нафар ҳаким, як файласуф, ҳатто як адиб наметавонад воридоти ишқро он тавре ки боист, бипарваронад:

*Ба сӯзи ишқ шоҳонро чӣ кор аст,
Ки санги лаъл холӣ аз шароб аст.*

Бинобар ин, дар ашъори ишқияи Файзӣ он сӯзу гудоз пайдо намешавад, ки махсуси шоирони ошиқпеша аст. Назирӣ, агар дар ин боб, яъне дар боби хубрӯёни Гучрот чизе мегуфт, мидидӣ, ки он хонандаро мунчазаб сохтаву қарор аз дил мерабуд.

Боре, агар бихоҳед аз тағаззули Файзӣ заминае ба даст оред, ашъори зеринро бадикқат мулоҳиза кунед:

*Он чи ба Файзӣ назари дӯст кард,
Мушқил, агар душмани ҷонӣ кунад.*

*Ношукрии ишқ чун тавон кард,
Ғам бар сари ғам фузуд моро.*

*Ҳайрони фусунсозии ишқам, ки ҳаёлат
Аз дида дарун ояду дар сина нагунҷад.*

Дар зикри шаби васл ғазале гуфта, ки ду шеъри он қобили шунидан аст:

*Нагӯям, эй фалак, аз қачравихоят ту баргардӣ,
Шаби васл аст, хоҳам андаке оҳистатар гардӣ.
Зи маҳтоби руҳаш қошонаи ман равшан аст имшаб,
Агар вақти тулӯъат ояд, эй хуришед, баргардӣ.*

Мирзо Соиб рутбаи ӯро аз Назирӣ поинтар қарор додааст, чунон ки мегӯяд:

*Соиб, чи ҳаёл аст шавӣ ҳамчу Назирӣ,
Урфӣ ба Назирӣ нарасонид суханро.*

Назирӣ дар як қасидае, ки ба истиқболи Урфӣ суруда, бар ашъори ӯ рад навиштааст ва мо онро дар ин ҷо нақл мекунем, ки аз он зоҳир мешавад, ки шоире мисли Назирӣ, бо вучуди кӯшиши зиёд дар эътироз ба шеърӯ сухани Урфӣ, натавонистааст комёб гардад.

*Дигар кӣ гуфт, мабодо, зи ровии шеърм
Дар ин қасида ба рӯзи Камол бинишонӣ.
Туро, ки фазл ба ҳадде бувад, ки дар базмат
Тӯюри вақт тараннум кунанд Саҳбонӣ.
Камоли ҷаҳлу балоҳат бувад, ки таъна занад
Ба нақс мояи қачфаҳмию ғалатхонӣ.*

Урфӣ дар қасидааш гуфта буд, ки қасидаамро ба дасти як одами ғалатхон надихед бихонад, вагарна барои ман низ ҳамон ҳол пеш меояд, ки барои Камоли Исмоил пеш омада буд. Ин ҷо Назирӣ эътироз мекунад, ки дар маҷлиси Хонихонон ҷонвар ҳам Саҳбон аст ва лизо ин андешаи ӯ камоли нодонист.

*Дигар набуд зи шартӣ адаб даровардан
Ба силки мадҳи ту мадҳи Ҳакими Гелонӣ.
Гар ӯ ба фазл Фалотуни баркашидаи туст,
Бувад ба қурби каён эътибори юнонӣ.
Агарчи сояи рафъат замин фурӯ гирад,
Вале ниҳад ба пайи офтоб пешонӣ.*

Урфӣ дар мадҳияи Хонихонон Абулфатҳро низ мадҳ карда буд. Ин ҷо Назирӣ мегӯяд, ки ӯ ҳамчу шахсияте надорад, чи ин ки сохтаву пардохтаи ту ҳаст ва бинобар ин ғалат аст, ки зикри ӯ бо зикри ту тавбаам гардад.

*Дигар чи абр дурафшон шавад, касе накунад
Кулоҳи подшаҳиро кулоҳи боронӣ.*

Урфӣ дар мадҳи Хонихонон гуфта буд: вақте ки абри ғазоби Абулфатҳ меборад, мардум кулоҳи боронии муҳофизат ва паноҳу амони туро

*К-эй азизони ҷисмию ҷонӣ,
Бирасонед зодаҳои маро
Ба ҷаноби муаллими сонӣ,
Соҳиби ҳилму илму сайфу қалам,
Хонихонон Сикандари сонӣ
Дид чун зодаҳои Урфиро,
Ҳама маҳсуди лаъли пайконӣ,
Баъди якчанд бандаро фармуд,
Ки диҳамшон низоми девонӣ.
Муддате чанд хуни дил хӯрдам,
То ки ҷамъ омад аз парешонӣ.
Аз хирад хостам чу таърихаи,
Гуфт: тартиб дода нодоне.*

Аз «тартиб дода» таърих дармеояд. Абдулбоқӣ дебочае ҳам бар он навишт, ки аз аҳволу зиндагонии Урфӣ дар он дарҷ мешавад. Чунон чи, дар «Маосири Раҳимӣ» аз он зикр шудааст. Афсӯс, ки ин нусха имрӯз ноёб аст, вагарна матолиби дилчасбу зиёде аз он ба даст меомад. Самсо-муддавла Шаҳнавозхон дар тазкираи «Баҳористони сухан» навиштааст, ки каломи мафқудшудаи Урфӣ ҳам ба даст омад ва дохили девон гардид. Лекин нусхае, ки пеш аз он шоеъ шуда буд, он нусха ноқис мондааст ва ин карини қиёс ба назар меояд. Ман нусхаҳои девони Урфиро бо ҳам мухталиф дидаам. Мирзо Соиб дар «Баёз»-и худ аксари ашъори Урфиро интихоб кардааст, ки дар девонҳои мавҷуда ёфт намешавад.

Ақонду оро нисбат ба калом. Ин қадар мусаллам аст, ки миёни аснофи сухан маснавӣ хуб наметавонист бигӯяд, чунон чи, яке аз муътақидони хосси ӯ ҳам инро изҳор дошта, мегӯяд:

*Маснавияш ранги фасоҳат надошт,
Кони намак буду малоҳат надошт.*

Инро ҳам наметавон инкор кард, ки дар каломаш ҷо ба ҷо ҳомӣ дида мешавад ва бо ҳамаи онҳо ӯ муваҷҷиди як тарзи хос мебошад, ки то ба имрӯз тамоми шуаро аз ӯ тақлид кардаанд. Соҳиби «Маосири Раҳимӣ» менависад: «Мухтареи тарзи тозаест, ки алҳол мустаидон ва аҳли забону сухансанҷон татаббӯи ӯ менамоянд».

Чизе, ки ҷои таъҷуб аст, ин аст, ки шухрати шоирӣ вай дар қасида аст, лекин ӯ мегӯяд:

*Қасида кори ҳаваспешагон бувад, Урфӣ,
Ту аз қаблаи шиқӣ, вазифаат газал аст.*

УРФИИ ШЕРОЗӢ¹

Ному насаб. Муҳаммад ном, лақаб Ҷамолиддин, таҳаллус Урфӣ, номи падараш Зайнулобиддини Алавӣ ва номи ҷад Ҷамолиддини Чодарбоф аст. Дар Эрон маҳокиму идороте, ки ба маҳокиму давоири мазҳабӣ даҳолату бастагӣ надоранд, таъбир ба «урф» мешаванд ва чун падари Урфӣ дар дорулиёлаи Шероз шугли обрӯманде дошт, бад-ин муносибат ӯ таҳаллуси худро Урфӣ гузорд. Дар «Маосири Раҳимӣ» мастур аст, ки «чун падараш дар девони ҳуққоми Форс ба амри доруғаи дорулафозили Шероз машғул буд, ба муносибати шаръӣ урфиро манзур дошта, таҳаллуси худро Урфӣ кард».

Дар баргузидани таҳаллуси мазбур бояд ин нуктаро ҳам дар назар дошт, ки Урфӣ чун табиатан мағруру худсито буд ва чун бештари шоирони Эрон аз хонадони паст ё маъмулӣ буданд, чунон ки Ҳоконӣ дурдгар, Фирдавсӣ боғбонӣ мекарда ва Боқии Кошонӣ хурдафурӯш буда, бар ҳилоф Урфӣ, ки аз хонадони муаззаду падараш шугли ҳассоси девонӣ дошт, лизо дар таҳаллус ҳам хоста тазоҳуру худнамоӣ кунад.

Урфӣ аксар ба ному насаб фахр кардааст ва ин низ аз хусусиёти ин шоир ба шумор меояд, вагарна дар миёни шоирони Эрон хеле ба нудрат иттифоқ меафтад, ки ба насаб ифтихор кунанд.

Таълиму тарбияти Урфӣ дар Шероз сураи гирифта ва Шоҳнавозхон, муаллифи «Маосир-ул-умаро» дар тазкираи «Баҳористони сухан» менависад, ки Урфӣ илова бар улуми расмӣ, фанни наққошӣ ҳам фаро гирифта буд. Салтанати Сафавӣ дар авҷи камол буда ва маъорифпарварии Таҳмосп ва Шоҳ Аббос тамоми Эронро намоишгоҳи улуму ҳунар сохта буд. Бозори шеърӣ сухан равнақи басазо ёфта, Мухташами Кошӣ, Ваҳшии Яздӣ, Ғайратӣ ва ғайра тарзи Фигониро бештар шӯҳ карда буданд. Аз сухансанҷҳои онҳо дар ҳама кишвар овоза бархоста буд. Урфӣ ҳам барои изҳори камоли хеш ҳамаи саҳнаро писанд карда ва бо вучуди камсинӣ бо устодони бузург шурӯъ ба маъракаорӣ намуд. Дар он замон аксар ғазалҳои Фигонӣ тарҳ мешуда ва Мухташами Кошонӣ ва ғайра дар онҳо ғазал мегуфтанд. Урфӣ низ дар ҳамон тарҳҳо ғазалҳое навишта, дар маҷолиси омми мушоира онҳоро бебокона меҳонд. Ваҳшии Яздӣ дар Язд мезист, вале ба василаи китобу таҳрир дар ин му-

¹Агарчи аз ҳолати Урфӣ дар қуллияи тазокир мухтасаран ба даст меояд, вале агар шумо толиби вақею хабарҳои мустанада ва дилчасб бошед, фақат бояд ба «Маосири Раҳимӣ» ва «Арафот»-и Авҳадӣ рӯҷӯ кунед. «Маосири Раҳимӣ» дар саргузашти Абдурахими Хонихонон навишта шудааст. Лекин тазкираи тамоми соҳибони ҳунар ва шоироне, ки ба дастгоҳи ӯ бастагӣ доштаанд, мастур мебошад. Муаллифи китоб чун худ муосири онҳо будааст, тавониста воқеоту ҳолати дилчасбе ба даст биёварад ва ағлаб он чиро ҳам, ки навишта, худ ба ҷашм дидааст. Муаллифи «Арафот» ҳам тақрибан дар ҳамин замон мезистааст. Ӯ Урфиро маҳсусан дар сисолағӣ дида будааст. Ин ду китоб альбон дар ҷилави мо гузорда шудаанд. (Муаллиф).

нозирот ширкат мечуст. Авҳадӣ менависад: «Ман вақте ки ба Шероз рафтам, аз шуарои маъруф суроғ гирифтам, Ғайратиро нишон доданд. Дар шаҳр, яъне шаҳри Шероз, дуконе буд, ки шуаро дар он ҷо ҷамъ мешуданд. Орифи Лоҳиҷӣ, Ҳусайни Кошии муаррих, Мир Абӯтӯроб, Тақии Шуштарӣ мулаққаб ба Муарриххон, Ризои Кошӣ ва ғайраву ғайра гирд омада мушоира мекарданд. Байни Урфӣ ва Ғайратӣ рӯзе дар мушоира мубоҳиса даргирифт ва Урфӣ ду пахлуи муҳолифату мувофиқати даъвиро гирифта ва дар ҳар ду бар Ғайратӣ ғолиб омад».

Барои кадрдонии Урфӣ дар Эрон ҳам васоил буда, аммо он ҳеҷ вақт ба пой Ҳиндустон намерасид ва ин боис шуда буд, ки дар он замон аз ҳама тараф рӯ ба он кишвари пахновар меоварданд.

Дар баъзе тазокир навиштаанд, ки Урфӣ ба хусни шоҳзода Салим ғоибона ошиқ шуда, равонаи он диёр гардид. Ба ҳар ҳол ӯ рӯ ба Ҳинд намуд ва дар роҳ гирифтори сориқин шуда, он чи ки бо худ дошт, ҳамаро аз даст дод. Ин ҷо рубоии зайлро гуфт:

*Дӯшина, ки бурди бард бар дӯшам буд,
Зону чу арӯси нав дар оғӯшам буд.
Пӯшидани надоштам гайр аз чашм,
Чизе, ки ба зери сар ниҳам, гӯшам буд.*

Агарчи дар Ҳинд ҳазорон амиру сарони давлат будаанд, лекин Урфӣ аз ин миён Файзиро баргузид, ки сабабаш ё ин буда, ки дастрасӣ бо ӯ барои вай осон будааст ва ё он ки суҳаншиносӣ, ки аз Файзӣ таваккуъ мешуд, аз дигарон он таваккуъ набуд. Урфӣ дар Фатхпури Сикрӣ аз Файзӣ мулоқот кард ва ӯ ҳам аз вай комилан қадрдонӣ намуда ва дар Панҷоб то Атак бо Файзӣ ҳамроҳ будааст ва тамоми заруриёташ ҳам бо Файзӣ ва аз тарафи ӯ тадорук мешуда. Лекин нихвату гурури Урфӣ нагузошт, ки ин суҳбату улфат давом пайдо кунад ва билохира, ӯ аз дастгоҳи Файзӣ ночор шуд қатъи тааллуқ кунад.

Шуарое, ки дар дарбори Акбар буданд, аз миёнашон Абулфатҳи Гелонӣ ҳарчанд аз лиҳози мансабу мартабати зоҳирӣ поинтар аз ҳама буд, лекин аз назари илму фазл мақоми бас баланду арҷманд дошт ва махсусан, аз соҳибони фазлу ҳунари бағоят кадрдонӣ менамуд. Бар илова, бар Урфӣ ҳамватану ҳаммазҳаб будааст ва бинобар ин хусусиёт Урфӣ ўро бар дигарон тарҷеҳ дода, қасидаи мадҳияе гуфта, тақдими намуд ва ин аввалрӯзест, ки ғурури Урфӣ дар ин ҷо шикастааст ва ғолибан бар ҳуди ӯ ҳам (чунон ки дар қасида ҳам ишорате дар ин боб ҳаст) зиёд ногувор гузаштааст.

Назар ба ин ки Ҳаким Абулфатҳ бисёр нуктасанҷу наққоди сухан будааст, Урфӣ аз ғайзи суҳбати ӯ тараққии шоёне намуд. Чунон ки

Соқиш мастабай лутфаму май рехтаам,
Тоири бозгачи қудсаму пар бохтаам.
Ал-аташ мезанад аз ташиналабӣ ҳар мӯям,
Ки қадаҳҳои нур аз хуни ҷигар бохтаам.
Расади шарфи ҳунар чун нашавад маҳв, ки ман
Шаи ҳазор ояти аҳкоми ҳунар бохтаам!

Ў дар ин ғаму ранҷ як дафъа ба чӯш омада, оре, чӯши баландназариву олиҳимматӣ, он вақт мегӯяд ва чӣ қадар хуб мегӯяд:

*Гуфта гар шуд зи кафам, шукр ки ногуфта бачост,
Аз дусад ганҷ яке мушти гӯҳар бохтаам!*

Ў ин фикрро, ки агар каломи пешин рафта, мазоиқа нест, дубора хоҳам гуфт, мулоҳиза кунед, онро дар чӣ перояи латифи шоиронае баён кардааст.

Хангоми марг «Девон»-ашро, ки бо дасти худ рӯнавис карда буд, ба китобхонаи Абдурраҳими Хонихонон фиристода, ки покнавис шудаду мудавван гардад. Чунон чи, Хонихонон Муҳаммадқосими машҳур ба Сирочро маъмури ин кор намуд ва ӯ ҳам дар натиҷаи як сол заҳмат хидмати мазбурро ба анҷом расонидаву тартиби девон сурати итмом пазируфт ва мачмӯи он ҷаҳордаҳ ҳазор шеър будааст.

Хонихонон ба Сироч дар силаи ин хидмат хилъатҳои фохир ва атоёву инъомоти гаронбаҳо дод ва $\bar{u}$ (Сироч) ҳамаи ин воқеотро дар як китъа зикр кардааст:

Урфӣ, он возеҳи сухан, ки барӯ
Раишк дорад равони Шарвонӣ.
На ки Ширвонӣ аст дар раишкаиш,
Балки ҳам Рунию Сифоҳонӣ.
Баъди чанде чу ҷойи будан нест,
Рафт аз ин даври шаидаи фони.
Монд аз ӯ дурри шоҳворе чанд,
К-аи қарин нест баҳриву конӣ.
Сурате чанд, ҷумла бомаънӣ,
Халафе чанд, ҷумла рӯҳонӣ.
Лек он ҷумлагӣ пароканда
Ҳама аз бесарию сомонӣ.
Он қадар муҳлаташ надод аҷал,
Ки ба тартибаишона шавад бонӣ.
Гуфт бо дӯстон ба гоҳи видоъ,

як китъа онро изҳор кардаву дар хотима қалбашро бад-ин сон тасалли медиҳад:

*Аҳли дунё ҳамагӣ тухматгиранду фасод,
Исӣ инро мутаҳаммил шуду Марям бардошт.*

Урфӣ бо ҳамаи бадхулқӣ ва нахвату ғурур забонашро ба ҳаҷви касе олула накардааст, ё касеро қобили он надониста, ки ҳаҷв кунад. Дар як қасида, ки зиёд асабониву озурда шуда, ба ҳамин қадар иктифо кард:

«Бо ман аз ҷаҳл муъориз шуда номунфаиле».

Таълифот. «Нафсия» - дар тасаввуф аст ва аз номи он пайдост, ки рисолаест мутааллиқ ба нафс. «Маосири Раҳимӣ» рочеъ ба он менависад: «Ва рисолае низ мавсум ба «Нафсия» дар наср навишта, ки сӯфиёну дарвешонро сарлавҳаи дафтари тасаввуфу таҳаккуқ метавонад шуд».

«Маснавӣ» - ҷавоби «Махзан-ул-асрор» ва бо «Девон» ба таъъ расидааст.

«Маснавӣ» - дар ҷавоби «Ширину Хусрав», аз ашъори он дар «Мачмаъ-ул-фусаҳо» ва «Оташкада» нақл шудааст.

«Куллиёти қасоид» ва «Ғазалиёт», дар соли 996 ҳ.қ. «Девон»-е тартиб дода буд ҳовии 26 қасида ва 270 ғазал ва 700 шеър аз китаъоту рубоӣ ва худ дар таърихи ин девон гуфта буд:

*Ин турфа нуқоти сеҳриву эъҷозӣ,
Чун ғашт мукамал ба рақампардозӣ,
Мачмӯа тарози қудс таърихаи ёфт
«Аввалдевори Урфии Шерозӣ».*

Дар ин рубоӣ санъати аҷибу ғарибе ба кор рафта, чи ин ки дар ми-сраи ҷаҳоруми рубоӣ, ки таърих аз он дармеояд, шумо агар адади оҳодро бигиред, муодил бо теъдоди қасоид (26) мешавад ва агар ашаротро ҳисоб кунед, бо теъдоди ғазал, яъне дувисту ҳафтод баробар мешавад ва агар миот дар назар гирифта шавад, адади китаъоту рубоӣ, ки ҳафт-сад аст, дармеояд. Хулоса ин ки дар ин мисроъ ҳам таъриху ҳам теъдоди ашъори ҳар қисмат ба таври ҷудогона, ҳарду ҳаст.

Ва ин каломи ахири ўст ва қаблан шашҳазор шеър гуфта, ки он, бадбахтона, мафқуд шуда буд. Чунончи, дар таассуру тааллум аз он ғазале гуфта, ки дар «Девон» мавҷуд аст ва он ин аст:

*Умр дар шеър ба сар кардаву дарбохтаам,
Умри дарбохтаро бори дигар бохтаам.*

ҳакими мушорунилайҳ дар рукъае, ки ба номи Хонихонон аст, иборати зайлро навиштааст: «Мулло Урфӣ ва Мулло Ҳаётӣ бисёр тараққӣ кардаанд».

Бибинед, он замон чӣ замоне будааст, ки умарову аъзои давлат дар илму фазл як чунин поя доштаанд, ки аҳли фазлу камоле мисли Урфӣ аз суҳбати онҳо истифода менамудааст.¹ Урфӣ ҳам ҳаққи ин эҳсонмандиро комилан адо карда, қасоиди гаррое, ки дар мадҳи Абулфатҳ навишта, дар мадҳи Акбар ва Хонихонон ҳам навиштааст ва то вақте ҳам, ки Абулфатҳ ҳаёт дошт, ў ба майли худ ба ҳеҷ дастгоҳеву дарборе рух на-намуд.

Бояд донист, ки байни Абулфатҳ ва Хонихонон ниҳоятдараҷа улфату иттиҳод будааст. Ин ҷо, бо ишора ва дастури ҳакими мавсуф, Урфӣ қасидае дар мадҳи Хонихонон гуфта, ки матлааш ин аст:

«Биё, ки бо дилам он мекунад парешонӣ».

Ў ин қазияро дар перояи бисёр латифе зикр карда, чунин мегӯяд:

*Аз он надида сано гӯямат, ки мебинам
Турову ўро якта ба чаҳми рӯҳонӣ.
Далели ваҳдатин ин бас, ки мадҳи худ меҳост,
Маро ба мадҳи ту фармуд гавҳарафишонӣ.*

Ҳақим Абулфатҳ дар соли 997 вафот ёфт ва Урфӣ дар ғавти ў саҳт мутаассир шуда, чунон ки дар қасидае, ки он вақт дар мадҳи Хонихонон суруда, чунин мегӯяд:

*Чи эҳтиёҷ, ки гӯям, ки мурду Урфиро
Чи ба сар аз ҳаваси марғи ногаҳон омад.
Бирафту лутфи ту бар ман гузошт в-ин бадалест,
Ба назди ақл, ки товони он зиён омад.
Ту огаҳӣ, ки маро аз ғуруби ин хуришед
Чи ганҷҳои саодат зиёни ҷон омад.*

Урфӣ пас аз марғи Абулфатҳ ба Хонихонон пайваставу ҷузъи дар-бориёни вай қарор гирифт ва аз он баъд ҷуз хонадони шоҳӣ ба ҳеҷ ами-ру вазире сар фуруд наовард. Чунон ки дар фаҳрияи худ мегӯяд:

*Як мунъиму як неъмату як миннату як шукр,
Сад шукр, ки тақдир чунин ронда қаламро.*

¹ Шиблӣ ин ҷо хоста ба давлатҳои исломии асри ҳозир, ки аглаб қонуни ҷаҳлу маркази фасоди ахлоқанд, ишора карда ва изҳори таассуф кунад. (Мутарҷим)

Хониҳонон гули сари сабади умарои Акбарӣ ва соҳиби сайфу қалам ҳар ду будааст. Кӯчактарин корномаи шучоаташ ин, ки дар фатҳи Гучарот бо даҳ ҳазор сипоҳ чихил ҳазор қушуни душманро шикаст дод. Дорои табъи мавзуну кадрдони арбоби сухан будааст. Абдулбоқии Наҳовандӣ ҳолоту зиндагонии муфасссали ўро дар ду чилд навиштааст, ки як чилд махсуси тазкираи шуаро ва аҳли камолест, ки дар дастгоҳи ў будаанд. Урфӣ таҳти сарпарастии ў тараққиёте босазо ҳосил намуд. Дар «Маосири Раҳимӣ» шарҳе, ки дар ин боб нигошта шуда, ба қарори зер аст:

«Бо андак фурсате, ба юмни тарбияту шогирдӣ ва маддоҳии ин до-
нои румуз, пухтагии тамом ва тараққии локалом дар манзумоташ ба
ҳам расид».

Оре, дар асари рақобату ҳамчашмӣ бо шоирони бузург мисли Назирии Нишобурӣ, Шикебии Исфаконӣ, Анисӣ, Зухурӣ, ки дар дастгоҳи Хонихонон буданд, каломи Урфӣ рӯзона тараққӣ мекардааст ва ҳатто дар тақаррубу манзалаат ҳам саффи рақобову ҳарифҳои худро шикӯфта ҷилавтар рафт, то ҳадде, ки дар борёбӣҳо ва дарки хузур рӯйи сунану тариқай ом, кӯрнишу одоб ба ҷо намеёвард ва дигар ҳар ҷову ба ҳар наҳве, ки меҳост, менишаст. Дар «Маосири Раҳимӣ» менависад:

«Дар айёми мулозимат таслиму кўрнише, ки дар Ҳиндустон му-
таориф аст, ки ба ивази салом ба соҳибон мекунанд, ба соҳиби худ
намекард. Ба ҳар тарзу тавру равише, ки меҳост дар маҷолис менишаст
ва аҳли илм тақдими ўро қабул менамуданд».

Хониhoнон файзбахшихоe, ки ба Урфӣ дар авқоти мухталиф ме-
намуд, як намунаи кӯчакаш ин аст, ки дар изои як қасида ҳафтод ҳазор
рупия инъом дод¹.

Агарчи Урфӣ аз миёни дарбориён ба ҷуз Хониҳонон аз аҳадде гуво-ро надид, ки мадеҳа ё мадҳсароӣ кунад, лекин аз рӯчули аввали мамла-кат ва фармонравои вақт, яъне султон, бениёзӣ мумкин набуд, лизо ба майли худ ва ё ба дастури Хониҳонон қасоиди чанде дар мадҳи Акбар гуфта. Аммо дар муқобили Абулфазлу Файзӣ чароғаш наметавонист равшанӣ диҳад. Абулфазл, дар «Оиннома» ва «Оини Акбарӣ» ҳар ду, аз ӯ тазкира карда, аммо ба тарзе ки беҳтар он буд, накунад. Дар «Ак-барнома» менависад: «Даре бар суҳансароӣ бар ӯ кушода буданд, дар худ нигарист ва бар бостониён забони таън кушод, ғунҷаи истеъдод нашкуфта пажмурд».

Дар ин ҷойи инкор нест, ки Урфӣ зиёда аз ҳад мағруру худсито буд ва номи устодони салафро дар муқобили худ ба таҳқир мебард, чунон ки мегӯяд:

¹ «Хизонаи омира», тазкираи Урфӣ. (Муаллиф).

Агарчи ҳасри камоли ту нест ҳадди башар.

Урфӣ дар ҷавоби ҳамаи инҳо бо ғайзу хашм гуфта:

*Худои азза ва чал сиҳҳатам диҳад, бинӣ,
Ки ин мунофиқаконро чи оварам бар сар.*

Ниҳоят ҳозирчавобу зарифтабъ буд. Рӯзе ба дидори Абулфазл ба манзилаш рафт. Дид, қалам ба дандон гирифта дар фикр аст. Сабаб пурсид. Гуфт: «Дебачаи тафсири бенуктаи бародарам Файзиро дар ҳамон санъат, яъне ғайриманкут менависам ва дар як ҷо ба номи волид (Шайх Муборак) бархурда, меҳоҳам ин ном ҳам дар санъати мазбур омада бошад». Урфӣ фавран гуфт: «Матлабе нест. Онро дар ҳамон лаҳҷаву забони худ «Муморак» бинависед» (Рустоиҳои Ҳинд Муборакро Муморак талаффуз мекунанд).

Вақте Файзӣ бемор буд ва Урфӣ ба аёдати вай рафт. Чун Файзӣ ба сағ алоқа меварзид, ӯ (Урфӣ) сагтавилаҳои чанде дид бо тавқи тило ме-гарданд. Пурсид: «Маҳдумзодаҳо ба чӣ исм мавсуманд?». Файзӣ дар ҷавоб гуфт: «Ба исми Урфӣ, яъне ба номи мутаорифу маълум». Урфӣ гуфт: «Муборак бошад!!!».

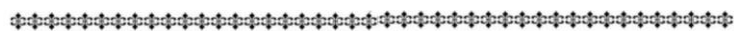
Бо Зухурӣ аксар мукотиботи дӯстона дошт. Як дафъа Зухурӣ токашоле, моли Кашмир, барояш ҳадя фиристод. Иттифоқан шоли мазбур пасту маъмулӣ буд. Урфӣ номае дар ҷавоб муштамил бар се рубоӣ дар ҳаҷви шол навишт, ки як рубоӣ ин аст:¹

*Ин шол, ки васфаи зи ҳади тақрир аст,
Оёти руунати маро тафсир аст,
Номаи нақунӣ қумоии Кашир, к-аз ӯ
Сад раҳна ба қори мардуми Кашир аст.*

Аз хӯи баду тунди Урфӣ, ҳамон тавр, ки гуфта шуд, ҳама шокијанд, лекин таачҷуб аст, ки Файзӣ, ки ҳарифи бузурги вай ба шумор меояд, аз шарифуннафсии ӯ бисёр таъриф кардааст. Чунон ки дар ин воқеа, ки ҳамаи ибороти он баъдан меояд, менависад:

«Ва аз таҳзиби ахлоқи ӯ чӣ гӯяд, ки дар хокиниҳоди Шероз зотӣ мебошад, на касбӣ». Шояд ин марбут ба мулоқоти ибтидоӣ бошад, ки ҳанӯз таҷрибаи дурусте аз ахлоқи ӯ ба дасти Файзӣ наомада буд. Маълум мешавад, ки Урфӣ бар хилофи шоирони дигар ринду авбош набуда. Чи ин ки яке ӯро муттаҳам ба фисқ кардаву ӯ ранчидааст ва дар

¹ Ин ду воқеаро Хофихон чузви воқеоти марбутан ба ҳолати Акбар дар санаи 1001 ҳичрӣ навиштааст. (Ручӯъ ба Хофихон, сафҳаи 200). Воқеаи дувум дар Бадоянӣ мазкур аст. (Муаллиф).

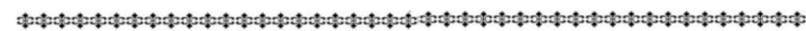

*«Ба ковиши мизжа аз гӯр то Наҷаф биравам» -
Задаст тири дуоеву бар ҳадаф омад.
Рақам зад аз пайи таърих, Равнақӣ, килкам:
«Ба ковиши мизжа аз гӯр то Наҷаф омад».*

Авоид ва ахлоқ. Дар баёни ахлоку одоти Урфӣ, он чи ки пеш аз ҳама маҳсусу намоён аст, гурур, камбинӣ ва худситоист. Ҳатто онҳое, ки чузви муътақидини хоси ӯянд, аз ӯ дар ин қисмат нолонанду шиква доранд. Бадоюнӣ бар зидди Файзӣ ва дар муқобили ӯ гуфтаи Урфиро боло бурда, маазолик, инро ночор шуда бинависад: «Аммо аз бас узбу нахвот, ки пайдо кард, аз дилҳо афтод».

Маълум мешавад, ки ин руунат тамоми мардумро бо ӯ душман карда буд. Ӯ вақте ки бемор шуд ва шояд ин ҳамон бемории маразулмавт будааст, мардум ба аёдат омада, вале чун қалбҳояшон соф набуда, дар лаҳни ғамхорӣ суханоне мегуфтанд, ки дар он ҷанбаи дилозорӣ будааст. Урфӣ ҳамаро мефаҳмида ва дар дил печутоб меҳӯрдааст. Дар ин ҳолат китъае гуфта, ки дар он шиддати маразро баён намудаву сурати аёдату беморпурсӣ, ситами зарифонаи мардумро хуб кашидааст. Ин мард ҳеҷ вақт аз баландии тахайюл поин наомадааст, вале дар ин китъа ҷанбаи воқеанигориро пеш гирифтаву тафсили он чиро, ки дар ин мавқеъ воқеъ шуда, ҳамаро дар назар нишон додааст:

*Тан уфтода дар ин ҳолу дӯстони фасеҳ
Ба даври болишу бистар фитода чун минбар.
Яке ба риш кашад дасту қач қунад гардан,
Ки рӯзгор вафо бо кӣ кард, ҷони падар.
Ба ҷоҳу моли фурумоё дил набояд баст,
Қувват давлати Ҷамшиеду номи Искандар?!
Яке ба нармии овозу гуфтугӯи ҳазин
Қунад шурӯъу кашад остин ба дидаи тар,
Ки, ҷони ман, ҳамаро ин раҳ асту бояд рафт,
Тамом роҳравонему даҳр рокиббар.
Яке ба чарбзабонӣ забонтироз шавад,
Ки, эй вафоти ту таърихи инқилоби башар.
Фароҳам ову парешон мадор дил зинҳор,
Ки назму насри ту ман ҷамъ мекунам яксар.
Пас аз навиштани тасҳеҳ мекунам ишио
Ба муддаои ту дебочае чу дурҷи гуҳар.
Чунон чи ҳастӣ феҳрасти донишу фарҳанг,
Чунон чи ҳастӣ маҷмӯаи сифоту ҳунар,
Ба назму наср даровезаму фуру резам,*

*Инсоф бидеҳ, Булфараҷу Анварӣ имрӯз
Баҳри чи ганимат нашуморанд адамро.
Бисмиллаҳ, аз эҷози нафас ҷон диҳашон боз,
То ман қалам андозаму гиранд қаламро.*

*Тафарруҷе, ки ман аз баҳри рӯҳсоз диҳам,
На Анварӣ, на фалоне диҳад, на баҳмоне.*

*Нозиши Саъдӣ ба мушти хоки Шероз аз чи буд,
Гар намедонист бошад мавлиду маъвои ман.*

*Дами Исо таманно дошт Хоқонӣ, ки бархезад,
Ба имдоди сабо инак фиристодам ба Шарвонаш.*

Аз ин фаҳру гурури ӯ тамоми ҳамасрон шиква доштанду нолон буданд ва ҳатто Назирии Нишобурӣ, ки як шоири беозору ором ва сулҳҷӯе буд, натавониста аз ин худро забт кунад. Баъд аз марги Урфӣ қасидае, ки дар ҷавоби ӯ гуфта, мегӯяд:

*Дар ин қасида ба густохӣ арчи Урфӣ гуфт,
Ба доғи рашк пас аз марг сӯхт Хоқонӣ,
Қунун ба гӯр чунон ӯ ба рашк месӯзад,
Ки дар танӯр тавон гӯсфанд бирёнӣ.*

Аз қасидаи «Кашмирия» чунин бармеояд, ки Акбаршоҳ дар соли 997 сафаре, ки ба Кашмир карда, Урфӣ мулозими рикоб будааст ва аз китъае, ки гуфта, маълум мешавад, ки шоҳ дар як мавқеъ асбе ба ӯ бахшидааст ва ин шоир дар ивази ташаккури сипос асбро ҳаҷв карда, мегӯяд:

*Шоҳанишаҳо, ҳақиқати асбе, ки додаӣ,
Бишнави лутф, то бирасонам ба иззи арз:
Ҳастам бар ӯ савору ба маънӣ пиёдаам,
Гоме ба тӯл мезадам, акнун занам ба арз.*

Урфӣ сивои Акбару Хониҳонон ба остонаи дигаре, ки носиясоӣ карда, ҳамоно остонаи шоҳзода Салим аст ва ин дар таърихи ҳаёти вай дорои ҷанбаи хоссе мебошад. Тамоми тазкиранависон иттифоқдоранд,

ки Урфӣ дилбохтаи шоҳзодаи мазкур будааст. Агарчи ин амр ба зоҳир бар хилофи қиёс аст, лекин чӣ бояд кард, ки аз қасоиди Урфӣ ин маънӣ мунъакис мебошад. Дар шаъни шоҳзодаи мавсуф қасоиде, ки аз ӯ мавҷуданд, аз дидани онҳо софу сарех бармеояд, ки як чӯшу хурӯши дигарест, ки рангаш дар либоси маддохиву мадеҳасароӣ дорад худнамоӣ мекунад.

Урфӣ аз ин толеъи маймуну ҳумое, ки бар ӯ соя афканда, метавонад бар худ биболад, ки шаҳзода шахсан ӯро ёд карда ва ба дарбораш талабида ва дастури гуфтани қасида додааст. Урфӣ бо виқору ҷалоле, ки ба дарбор расида ва ин ҷо шоҳзода нигоҳи пинҳоне, ки ба ӯ карда ва баъд лаб кушода калимоте ба забон овардааст, ӯ худ сурати онро ба бехтарин тарзе кашида, нишон додааст:

*Ки ногаҳон зи дарам даррасид муждадеҳе,
Чунон ки аз чамани толеам ба мағзи шамим.
Чи гуфт? Гуфт, ки «Эй махзани ҷавоҳири қудс».
Чи гуфт? Гуфт, ки «Эй матлаби бихишти наим,
Биё, ки аз гуҳарат ёд мекунад дарё,
Биё, ки ташиналабатро талаб кунад Тасним».
Ба раҳ фитодаму гаштам чунон шитобзада,
Ки дастӣ аҳли карам дар нисори гавҳару сим.
Маро чу дӯш ба дӯши адаб бидид устод,
Ба лутфи хос бадал кард илтифоти амим.
Румузи кӯрнису таслимро адо кардам
Ба доби мардуми донову базласанҷи надим.
Нагуфту ман бишунудам, ҳар он чӣ гуфтан дошт,
Ки дар баён ниғаҳаш кард бар забон тақдим.
Лабаи чу навбати хеш аз нигоҳ боз гирифт,
Фитод сомиа дар мавҷи Кавсару Тасним.*

Матлаби ду шеърӣ ахир ин аст:

«Шаҳзода чизе нагуфт, вале ман шунидам, чи ин ки дар суҳбат нигоҳи ӯ бар забон пешдастӣ намуд ва баъд вақте ки аз нигоҳ гузашт ва навбат ба лаб расид, сомиа дар амвоҷи Кавсару Тасним ғӯтавар гардид».

Шайх Саъдӣ дар як қитъа сохта буд: шоире, ки дар қасида баъд аз ашъори ишқияи чанде шурӯъ ба мадҳ мекунад, ҳақ надорад дам аз ишқу ошиқӣ бизанад. Урфӣ рӯйи он қитъае гуфта ва дар он ба тарафи маъшуқии шоҳзода Салим ишорае бас латиф карда, чунин мегӯяд:

*Дӣ касе гуфт, ки Саъдӣ – гуҳарафрӯзи сухан
Қитъае гуфт, ки андеша бар он менозад:
Сухани ишқ ҳаром аст бар он беҳудагӯй,
Ки чу даҳ байт газал гуфт, мадеҳ огозад.
Гуфтам ин худ ҳама айб аст, ки дар роҳи тамиз
Ҳар кӣ ин лоф занад, раҳиш дуӣ метозад.
Лавҳашиллаҳ зи якандешии Урфӣ, к-ӯро
Он ки мамдӯҳ бувад, ишқ ба ӯ мебозад.*

Вафот. Дар тазкираи Доғистонӣ мазкур аст, ки ҳосидон захр ба ӯ хӯрониданд ва баъзеҳо сабаби додани захрро менависанд, ки изҳори ишқ ба шоҳзода Салим будааст. Абулфазл дар «Акбарнома» зайли воқеоти санаи 999 ҳ.қ. чунин менависад:

...Урфии Шерозӣ раҳти ҳастӣ барбаст, даре аз сухансароӣ бар вай кушода буданд, агар дар худ нанигаристӣ, зиндагиро ба шоистагӣ сипардӣ ва замона лаҳте фурсат додӣ кори ӯ баланд. Дар ин наздикӣ ин рубоӣ барсанҷида буд:

*Урфӣ, дами назъ асту ҳамон мастӣ ту,
Оё ба чи моя раҳт барбастӣ ту.
Фардост, ки дӯст нақди фирдавс ба каф
Ҷӯи матоъ асту тухидастӣ ту.*

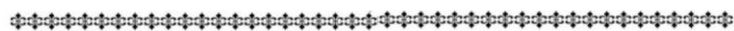
Ҳангоми реҳлат аз умраш 36 сол гузашта буд.

Дар тазкираи Доғистонӣ мастур аст, ки дар Лоҳур мадфун гардид ва баъд аз чанде дарвеше устухонҳои ӯро иштибоҳан, яъне ба ҳаёли як бузурги дигаре, аз қабр дар оварда, ба Начаф ҳамл намуд. Вале он саҳеҳ нест, чи ин ки Абдулбоқӣ, муосири Урфӣ, дар «Маосири Раҳимӣ» менависад, ки Мирсобири Исфаконӣ аз дарбориёни Ӯтимоуддавла Ғиёсбек (вазир ва падари зани Ҷаҳонгирподшоҳ) буд, рақами қасире дод ба як қаландар, ки устухонҳои Урфиро аз Лоҳур ба Начаф бибарад. Ба ҳар ҳол ин пешгӯии Урфӣ сурати вуқӯъ пайдо кард:

*Ба кӯиши мижса аз гӯр то Начаф биравам,
Агар ба Ҳинд ҳалокам кунӣ вагар ба Татор.*

Мулло Равнақии Ҳамадонӣ дар таърихи ин воқеа қитъаи зайлро навишт:

*Ягона гавҳари дарёи маърифат Урфӣ,
Ки осмон пайи парварданаи садаф омад.*

*На ба андозаи бозуст камандам, ҳайҳот,
Варна бо гӯшаи боме-м сару коре ҳаст.*

Дилфиребии омми маъшуқ ин тавр зоҳир мешавад:

*Ё раб, ту нигаҳ дор дили хилватиёнро,
К-он мугбача маст асту дари савмаа боз аст.*

Барои безътиноии ноз, бибинед, чӣ маънии хубе пайдо кардааст:

*Тугёни ноз бин, ки ҷигаргӯшаи Ҳалил
Дар зери тег рафту шаҳидаи намекунамд.*

Дар суҳбати маъшуқ бо ағёр:

*Меравӣ бо ғайру мегӯӣ биё, Урфӣ, ту ҳам,
Лутф фармудӣ, бирав, к-ин пойро рафтор нест.*

Яъне, бо рақиб дорӣ меравӣ ва мегӯӣ: «Урфӣ! Ту ҳам биё. Иноят фармудӣ! Аммо қувваи омадан дар ман нест».

Дар ишқ аз ақлу идрок набояд кор гирифт:

*Гуфтугӯҳои ҳақимона наоляд ишқ,
Бигузored, ки ин нукта мусаллам бошад.*

Ҳол намунаи чанде аз ҳар рақам ашъори ишқияи Урфӣ ба назари хонандагон мерасонем:

*Зи васлаш ёфтам завқе, ки набвад интиқом онро,
Касе ҳаргиз чунин доге ба дил нанҳода ҳичронро.*

Маънӣ он, ки аз васлаш лаззате бурдам, ки монанде барои он мутасаввир нест. Ҳеҷ кас ҳаҷро ин тавр насӯзондааст, ки ман сӯзонидам.

*Баҳс дар радду қабули бути тарсобача аст,
Варна аз куфр забунӣ набувад имонро.*

Яъне, имон рутбаву мақомаш камтар аз куфр нест, вале бояд дид, бачаи тарсо низ онро қабул хоҳад кард ё на?

*Қабули хотири маъшуқ шартӣ дидор аст,
Ба ҳукми шавқ тамошо макун, ки беадабист.*

*Ишқ омаду рафт хунчакон дар бозор,
Зухд омаду кард нақди тазвир нисор.
Ин пунбаи доғ ҷуст в-ин пунбаи гӯш,
З-он ҳабли матин тофта шуд, з-ин зуннор.*

Мулло Абдулқодири Бадоянӣ менависад: «Каломи Урфиро дар ҳар кӯю барзане китобфурӯшон доранд мефурӯшанд ва мардуми Ироқу Ҳиндустон онро табаррукан мегиранд». Барои ҳусни қабул чӣ далеле аз ин болотар хоҳад буд?!

Каломи Урфӣ. Урфӣ беш аз сию шаш сол умр накард варандозии Абулфазл ўро дар дарбор комёбӣ надод, тамоми шуарои ҳамаср аз ў малулу норозӣ буданд, дар каломаш хомиву ноҳамворихое ба касрат мавҷуд. Ва бо ҳамаи инҳо дар давраи Акбарӣ ин қадаре, ки номи ў равшану сарбаланд буда, номи ҳеҷ кас набудааст ва имрӯз дар тамоми Ҳиндустон қасоидаш дохил дар барномаи мадориси олист. Ва аз ҳамин худ ба худ мешавад қиёс кард, ки дар каломаш ҷавҳарест, ки ҳеҷ чиз наметавонад талаълуашро аз миён бибарад. Ҳақиқат ин аст, ки ў муваҷҷиди як тарзи хос мебошад. Чунон ки Абдулбоқӣ, ки муосири ўст, чунин менависад: «Мухтареи тарзи тозаест, ки алҳол дар миёнаи муштайдон ва аҳли забон маъруф аст ва суҳансанҷон татаббӯи ў менамоянд».

Хусусиёт ва мумаййизоти сухани ў ба шарҳи зер аст:

1. Қуввату зўри калом, ки аз Низомӣ махсусан ибтидо шуда буд, Урфӣ пояи онро бисе боло бурдааст. Бояд донист, ки васфи мазбур амрест вичдонӣ, ки худуду андозаи онро фақат бо мисол метавон маълум дошт ва ба таври иҷмол метавон гуфт, фаҳомату шавкати алфоз, ҳусни таркиб, пайвастагии ҷумалот, рифъати ҳаёлот ва билохира, қуввату зўрмандии мазомину маонӣ - инҳоянд аносиру аҷзои зарурии он. Дар каломи Урфӣ ҳамаи инҳо вучуд дорад.

Мисол:

*Оҳанин панҷаи тегаи ба аҷал гуфт, ки «Ман
Мавҷ бар мавҷ шикастам, чу ба Уммон рафтам».*

*Агар ниҳеб диҳад чарх, возегун гардад,
Вагар итоб кунад офтоб, хун гардад.*

*Дӯш бар дӯши қазо, даст дар оғӯши қадар,
Омад аз парда бурун пардагии сунъи Худой.*

*Чаман ояд ба чаман баҳри тамошои ҷамол,
Булбул ояд сари булбул ба таманнои газал.*

*Марҳабо, эй назари бахти ту кайвонпарвар,
Марҳабо, эй гуҳари зоти ту имконорой.*

*Ҳар сари мӯяш агар боз шикофе бихарад,
Суманотест, ки чидаст дар ӯ Лоту Ҳабал.*

Ӯ ин маъниро, ки мамдӯх салотини муктадири бузургро шикаст медиҳад, бад-ин услуб адо мекунад:

*Румҳи ӯ гӯяд, агар ҷанг вагар сулҳ, ки ман
Ба қушоди гираҳи ҷабҳаи хоқон рафтам.*

Найзааш мегӯяд, ки ҷанг бошад ё сулҳ, ҳамеша ман гираҳи пешонии Хоқони Чинро боз мекунам.

Ин маъниро, ки ман ба воситаи маъшук мазаллату хориҷое таҳаммул намуда, чунин баён мекунад:

*З-он шикастам, ки ба дунболи дили хеш мудом
Дар нишеби шикани зулфи пареишон рафтам.*

Маръуб кардани душманро бад-ин тариқ изҳор медорад:

*Зи раъша бо тани хасмат чу ҷаъди ҳурвашон
Шикан ба рӯйи шикан, ҳам бар рӯйи ҳам чинад.*

Ҳукумату иқтидор, ҷоҳу ҷалол, ҷуду карами мамдӯхро бад-ин сон шарҳ медиҳад:

*Фориси ҳукмаш ба ҷавлон рафту гуфт:
«Офтобам гӯ-ст, ҷавгон мезанам».
Гуфт ҷоҳаш: «Даҳр бар ман танг шуд,
Чок дар афлоку аркон мезанам».
Гуфт ҷудааш: «Симу зар дар кон намонд,
Сикка бар пеишони кон мезанам».*

*Ҳар матое, к-аз нигоҳаш меҳарам дар рӯзи васл,
Менишинам гӯшае в-аз худ мукаррар меҳарам.*

Дар ишқҳои ибтидоӣ ҳамвора ҷӯшу хурӯш ва дарду гудоз мебошад, ӯ онро чунин дар назм кашида:

*Ишқ мегӯяму мегирям зор,
Тифли нодонаму аввалсабақ аст.*

Аз маъшук таманно мекунад, ки агар бино бар азияту озор аст, пас моро биёзор, ки аз аввал захм бардоштаву маҷрӯҳем ва дар озор расондан ба мо турову ҳуди моро низ кайф медиҳад:

*Ҳар гоҳ, ки аз лутф ба кин майли ту беш аст,
Аввал намаки синаи мо пош, ки реш аст.*

Маъшук, агар ҳамеша ситами безътиной кунад, ошиқ ба он хӯ кардаву як ҳолати итминонӣ ба вай даст медиҳад. Вале дар ин ҷост, ки гоҳ-гоҳе сари лутф омада ва рӯйи хуш нишон медиҳад ва баъд бинои бемехрӣ ва ҷафову ҷаврро меғузорад. Ӯ ин кайфиятро бад-ин сон баён карда:

*Аз он ба дарди дигар ҳар замон гирифторм,
Ки шеваҳои туро бо ҳам ошноӣ нест.*

Яъне бад-ин ҷиҳат, ҳар замон ба мусибати тозае дучорам, ки атвору равишҳои якҷӯр нестанд.

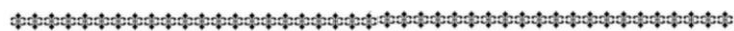
Шифой ин маъниро бештар возеҳу равшан карда, аммо лутфи ибҳом аз миён рафтааст:

*Ин ҷаври дигар аст, ки озори ошиқон
Чандон намекунад, ки ба бедод хӯ кунанд.*

Маъшук вақте ки пояш баланду дастрасӣ ба ӯ номумкин мешавад, ин ҷо ошиқ ҳолати пасти ҳудро ба назар оварда, наметавонад аз дидор таматтӯе бардорад, аз ранҷу андӯҳи вай мекоҳад.

Урфӣ ин маъниро дар лаҳни ҳасрат хотирнишон месозад:

*Оҳ, аз он ҳавсалаи тангу аз он ҳусни баланд,
Ки диламро гила аз ҳасрати дидори ту нест.*

Дар ҳоли истилои ишқ ҳар навъ эҳсосоту ҷазабот ҳам ранги ишқ ихтиёр мекунад. Масалан, агар дар ҳолати ишқ як садамаи дунявӣ ҳам пеш биёяд, он садама ҳамон қадар лаззатбахш аст, ки аз садамоти ишқия ҳосил мешавад. Зайлан мулоҳиза кунед, ӯ ин маъниро чӣ гуна баён ме-намояд:

*Дар дили мо гами дунё гами маъшуқ шавад,
Бода гар хом бувад, пухта кунад шишаи мо.*

Гоҳе мешавад, ки маъшуқон вақте ки барои онҳо нозбардоре нест, ки нозашонро бикашад, асабонӣ мешаванд ва бинои баҳонаҷӯиро гузошта, бо худ ба низоъу ҷидол мепардозанд ва гӯӣ худ бар худ нозафшонӣ мекунанд. ӯ ин ҳолати махсусу махфиро, бибинед, чӣ гуна баён мекунад:

*Фигон зи гамзаи шӯхе, ки вақти танҳой
Баҳонае ба худ оғоз карда, дар ҷанг аст.*

Маъшуқ гоҳе дар ҷӯши ҳусн оина нигоҳ мекунад, ин ҷо бо худаш бинои муошиқаро мегузорад:

*Даҳани хеш бибӯсанду лаби хеш маканд,
Чун дар оина бибинанд бутон сурати хеш.*

Маъшуқ аз роҳи навозишу лутф метавонад дили ошиқро тасхир кунад, аммо умуман ин тавр намекунад, балки дар иваз ба ҷавру ҷафо пардохта, аз ноз ва қаҳру итоб кор мегирад. Ин муомиларо чӣ қадар шево баён карда, мегӯяд:

*Ба мулки ҳастии ман рӯ ниҳода султоне,
Ки мо ба сулҳ диҳем, ӯ ба ҷанг мегирад.*

Яъне бар кишвари вучуди мо подшоҳе ҳамлавар шуда, ки мо ба сулҳ ҳозирем бидиҳем, лекин ӯ онро хоҳу ноҳу бо муҳочамаву пайкор меси-тонад.

Маъшуқ ҳамин тавр мураттаб ҷилвафурӯшӣ мекунад, вале вақте ки яке тақозо кард, мавқуфаш мегузорад. Ин кайфиятро, бибинед, чӣ гуна баён мекунад:

*Хусро аз шеваҳо гоҳе бувад майле ба ноз,
Варна Мӯсо беталаб сад раҳ тамошо карда буд.*

Ошиқ дар айёми ҳаҷр як-як адоҳои маъшуқ, хусусан, нигоҳҳои маъшуқонаи ӯро аз ҳазинаи ҳофиза ҷустуҷӯ карда, дар меоварад ва аз он лаззат мебарад ва ӯ ҳасрат меҳӯрад. Ин маъниро зайлан мулоҳиза кунед:

ӯ дар ин маънӣ, агар касе бар хилофи майли мамдӯх сухан гӯяд, ғавран онро мустарад хоҳад дошт, зайлан мулоҳиза кунед, чӣ мегӯяд:

*Ҳар ҳадисе, ки ризоят ба самоаш набувад,
Аз дари гӯш саросема ба лаб гардад боз.*

Ин мазмунро, ки ҳариф чӣ гунаву бо чӣ васоил метавонад бо ман баробарӣ кунад, чунин ба назм кашида:

*Ҳасму тарзи сухани ман ба чи фаҳму ба чи дарк,
Ғайру назми гуҳари ман ба чи баргу ба чи соз.*

Аз таҳризу наъраи ҷанги мамдӯх асари омме, ки барои баҳодурӣ пайдо мешавад, ӯ онро ин тавр баён карда:

*Агар ба саҳни чаман филмасал шуҷоати ӯ
Диҳад ниҳеб, ки ҳин ёсамину ҳон наргис.
Чу акси лола занад ёсуман дар об оташ,
Чу шохи бед кашад ханҷар аз миён наргис.*

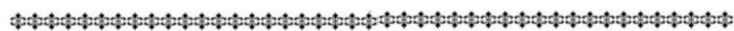
Шумо мулоҳиза мекунад, ки ниҳеб, ҳину ҳон, оташ дар об задан, ханҷар аз миён кашидан, ин алфозу ташбеҳи акси лолаву шохи бед та-моми инҳо, ки бо ҳам омехта, чӣ қадар бар қуввату зӯр ё нуфузи калом афзуда шудааст ва чун каломӣ ӯ умуман дорои қудрату қувват аст, лизо дар ин ҷо ба ҳамин қадар иктифо намуда, ҷилавтар ашъоре, ки зайли ановини дигар меоянд, он ашъорро ҳам аз ин ҳайс, яъне ҳайси неруву зӯрмандии калом, бояд дар назар гирифт.

2. **Таркиботи нав-нави алфоз.** Урфӣ садҳо таркиботи ҷадид ва низ ис-тиороти навин падида оварда, ки аз он илова бар ҷиддату турфагӣ дар мазмун ҳам асари хоссе бахшидааст.

Мисол:

*Хезу шароби ҳайратам з-он қади ҷилвасоз деҳ,
Рӯй бар рӯйи ҳусн кун, даст ба дасти ноз деҳ.*

*Марямӣ кун ту, ки фарзанд Масеҳ асту Масеҳ,
Ҳотамӣ кун ту, ки иқбол гадоӣ асту гадоӣ.
Марҳабо, эй зи иноъти азал рамзфурӯш,
Марҳабо, эй ба аломоти ҳунар хеиситой.*

*Нохуни қудрати ӯ пардаитаҳқиқишикоф,
Хонаи давлати ӯ чеҳраитафқиқкушой.
Гули андешаи ман сеҳргалат, муъҷизаранг,
Булбули нутқи ман илҳомгалат, ваҳйсарой.*

*Ба бурқои маҳи Канъон, ки буд ҳуснобод,
Ба ҳаҷлагоҳи Зулайхо, ки буд Юсуфзор,
Ба тешае, ки бар атрофи сурати Ширин
Ҳама карашма тарошиду рехт бар кӯҳсор.
Ба бухли ваъдатарошу қаноати айёиш...
Ки гар шавад раҳи қўи ту ҷумла наштареҳез,
Кунам ба мардумики дида таййи наштареҳез.*

Ба равиши меҳрфазову ба нигаҳ сабргудоз...

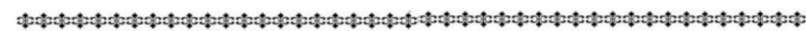
Таркиботи мазкураи фавқ, ҳар қадар ки турфаву бадеъанд, ҳамон қадар дар мазмуну маънӣ вусъату неру пайдо мекунад. Фарз кунед, роҷеъ ба маҳфиле бихоҳед бигӯед, ки суратҳои қашангу хуб дар он ҷамъ буданд ба он вусъат, ки аз ин лафз баён метавон кард, ки «маҷлис Юсуфқада гардида буд», бо ҳазорон лафз наметавон онро баён намуд.

Ҳамчунин аз таркиботи наштареҳез, муъҷизаранг, рамзфурӯш, кай-вонпарвар, имконорой, ҳуснобод, сабргудоз ва ғайра неруву вусъат ва рангинӣ, ки дар маънӣ пайдо мешавад, ҳеҷ муҳтоҷ ба изҳор нест. Бояд донист, ки ин гуна таркибҳо ҷузъи эҷодоти ҳосси мутааххирин ва мута-васситин аст ва Урфӣ дар ин эҷодот, агар холиқи якто набошад, холиқ, албатта, ҳаст.

3. Яке аз хусусиёти каломи Урфӣ, ки умда аст, чиддату турфагии истиорот аст ва ин аз умури мусаллама аст, ки иншопардозӣ ҳамон қадар латифу мустаҳкам ва зӯрманд мешавад, ки истиорот латифу зӯрманд ва қавӣ бошанд. Урфӣ аз танаввуъу чиддат ва тозагии истиорот оламҳое гуногун пайдо карда ва аз миёни онҳо баъзе ҳамон тавр, ки соҳиби «Оташкада» ва «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» мегӯяд, бемазаву дур аз коранд. Лекин бештари онҳо тавре ҳастанд, ки нақшу нигори айвони шоирӣ мебошанд.

Мисол:

*Мир Абдулфатҳ, к-аз сиёсати ӯ
Ғамзаи захра ханҷар андозад.*

*Калиди майкадаҳоро ба ман диҳед, ки ман
На он кунам, ки ба андоза маст мегардад.*

*Чи ба тоат талабӣ барҳаманонро, зоҳид,
Ту риё варз, ки ин тоифа коре доранд.*

*Бисоте, к-андар ӯ тарфи ду олам метавон кардан,
Ба даст овардаам андозаву пур кор мебояд.*

*Ба Тӯри мо нагунҷад манъи дидор,
Вале ин роз бо Мӯсо мағӯед.*

*Даҳри мардафкан ба майдонам кунад таклифу ман
Ин матоъ афтода бар болои бистар меҳарам.*

*Тамом буд ба як ҳарфи гарму мо гофил,
Ҳикояте, ки ҳама нотаом мегуфтанд.*

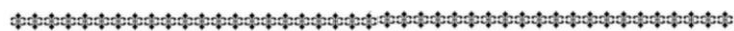
*Ба офтоб аз он зарраро дарандозанд,
Ки узри мардуми коҳил ба нокасе наниҳанд.*

Шоирӣ ишқия. Урфӣ, аз як тараф, нуктасанҷу нукташинос ва ошно ба завқи ирфон будааст, [аз]тарафи дигар, дар айёми шабоб ниҳоят хуб-сурату хушрӯ ва манзури назари мардумон қарор гирифта ва рӯи ин авомилу асбоб аз як-як адову усули ишқу муҳаббат воқиф будааст.

Ӯ гоҳе дақиқу асрори ишқи ҳақиқиро баён мекунад ва замони воридоту муомилоте, ки дар ишқҳои маҷозӣ пеш меоянд, онҳоро зоҳиру ошкор месозад. Лекин дар ин олам ҳам ӯ аз тамоми ҳамасрони хеш дар ин маънӣ мутамоиз аст, ки воридоти сарсариву сатҳӣ баён намекунад, балки бар муомилоти дақиқу амиқ назар андохтаву ҳамонҳоро ба тарзу равиши шоирона баён мекунад.

Ошиқ дар шавқи дидор саропо наззора мегардад ва ин ҳолатро чунин адо карда:

*Чи гуна монеи наззораам шавӣ, ки маро
Зи шавқи рӯи ту сар то қадам нигаҳез аст.*

Либоси сураат агар возжгун кунам, бинанд,
Ки хирқаи хашинам мояи тилобоф аст.

Имову ишорат на ба андозаи роз аст,
Ин ришта ба ангушт напечӣ, ки дароз аст.

Нисбати субҳаву зуннор дусад ранг омехт,
Варна ин ришта ҳамон аст, ки Одам мерииш.

Ишқ агар гам доду ҷону дил бишуд, айбаи макун,
Байъи аввал буду ошӯби харидоре набуд.

Зананд таъна ба маҳшар биҳиштҷӯёро,
Ки ин гурӯҳ раоёи ҳиммати настанд.

Шаҳиди музтарибе хок шуд магар ба раҳат,
Ки то зи захм ҷудо гашта, занг мегирад.

Мадор ҷилва дарег аз дилам, ки хирмани ҳусн
Ба хӯшачинии оина кам намегардад.

Дил нашуд фарзонаву ақл аз фусун дилгир шуд,
Бар ҷунун афзудамаш, то лоиқи занҷир шуд.

Фасонаҳо, ки ба бозича рӯзгор суруд,
Кунун ба маснади Ҷамшед тоҷи Кай бастанд.

Каманди кӯтаҳу бозуи сусту боми баланд
Ба ман ҳаволаву навмедиям гунаҳ гиранд.

З-он тифли ашки ман ҳама хун шуд, ки уфтод
Дӯш аз даричаи дилу имшаб зи боми чаши.

Дилам чу ранги Зулайхо шикаста дар хилват,
Ғамам чу тухмати Юсуф давида дар бозор.

Парчами раҳми ту дар ошӯбгоҳи маърака
Лайлатулқадрест дар ҳангомаи явмулҳисоб.

Ба баришукуфтани имрӯзу гунчагаштани дӣ...

Ба хайфишони шабнам, ба худфурӯшии гул,
Ба найзабози савсан, ба дашнасоии хор.

Зи нури носият моҳ гар зиё гирад,
Ба офтоб диҳад нусхаи синину шуҳур.

Чу субҳ найзаи хуриед парварад ба шикам...

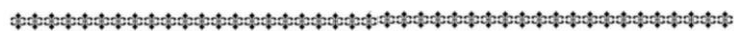
Ки ба тобидани сарпанчаи марҷон рафтам...

Базмгоҳи ту ҳаҷлаи Юсуф,
Размгоҳи ту шонаи Заҳҳок.
Дастии мазлумро чу қард дароз,
Сад шабехун ба шуълае зад хок.
Аз хуми муддати ту ҷоми нахуст
Ҷуръаи даври охири афлок.

Яъне ҷоми аввали шароби дарозии умри ту охири даври осмон аст.

Ҳуллаи лафз бар қади маънӣ
Сад равиш дӯхтиву қардӣ чок.

Осмон дарюза карду офтобаи кард ном
Лаъле аз овезаи гӯиши шаби ялдои ман.
Хӯрда ҳар дам сад шикаст аз фавҷи қудсошӯби ҳусн
Шавқи беҳангоми нози масти бепарвои ман.

4. Қувваи табъи Урфӣ ва зӯри шӯри фасоҳату балоғати ӯ он ҷо маълум мешавад, ки дар қасоид мавзӯю мазмун мусалсале баён мекунад ва ин як шеваи хоси ӯ мебошад. Барои Хониҳонон фарзанде пайдо шуда ва ӯ қасидае, ки дар ин бора гуфтааст, тамҳиди он аз ин ҷо шурӯъ мешавад:

Буд дар катми адам бикри табиатро ҷой,
Ки хирад бар сараи истода ҳамегуфт: барой.
Чанд дар парда нишинад халафи давраи кавн,
Маҳраме нест, магар ҳам ту шавӣ пардакушой.
Марямӣ кун ту, ки фарзанд Масеҳ асту Масеҳ,
Ҳотамӣ кун ту, ки тавфиқ гадой асту гадой.
Ин сухан гӯишади бикри табиат чун гаит,
Ханда зад, гуфт, ки рав, сабр куну жоғ махой.
Гӯшае гиру ҷигар меҳӯру талхӣ мекаш,
То ба аҳде, ки шавад соҳиби ту мулкдорой.
Халқ аз муждабару муждашунав ҷамъ шаванд,
Ҳама ҷавҳарталабу ҷавҳариву ганҷситой.
Фалак омода шавад, Зӯҳра муҳайё гардад,
Он яке ҳулатироз ояду ин голиясой.
Ман ба сад нозу карашма ҳама рангу ҳама бўй,
Бар сари ҳаҷлаи аркон ниҳам аз хилват пой.
Пас дарояд ба барам, он ки манаш ном задам,
Ў кашад банди ниқоби ману ман банди қабой.

Дар тамҳиди наът, зайлан мулоҳиза кунед, чӣ мегӯяд:

Омад ошӯфта ба хобам шабе он мойи ноз,
Ба равиши ҷилвафазову ба нигаҳ сабргудоз.
Чӣ паричеҳра нигоре, ки надорад мислаи
Дар паси пардаи фитрат фалаки лӯбатбоз.
Дидам, алқисса, ки хуш гарминон аст равон,
Судам андар қадамаи чеҳра ба сад аҷзу ниёз.
Гуфтам: «Эй арбадаҷӯ, чист гуноҳам, ки дигар
Ба таарруз ҳама хашиӣ, ба тагофул ҳама ноз?!»

Ҳар ҳадисе, ки ризоят ба самоъаи набувад,
Аз дари гӯш саросема ба лаб гардад боз.

Лавҳашиллоҳ зи шабгири саманди ту, ки ҳаст
Дудмони касал аз шӯҳи ӯ мустаҳсал.
Он сабуксайр, ки гар гарминонаи соӣ,
Аз азал сӯи абад в-аз абад ояд ба азал.
Қатраҳо к-аи дами рафтан чакад аз пешонӣ,
Шабнамосои нашинад гаҳи ричъат ба кафал.

Чиддату тозагии тарзи баён. Урфӣ дар чиддати баён устод ва гӯй муваҷҷиди он аст ва шумо ҳар шеъри ӯро, ки мулоҳиза мекунад, худ мисоли тозаест дар ин маънӣ. Ашъоре, ки дар боло гузашт, аз миёни онҳо дахҳо мисол дар ин бора ба даст меоянд. Алоҳоза, мо ба чанд мисоли зер иктифо менамоем:

Мӯ ба мӯям дӯст шуд, тарсам, ки истилои шиқ
Як аналҳақгӯи дигар бар сари дор оварад.

Эй бараҳман, чи занӣ таъна, ки дар маъбади мо
Субҳае нест, ки он гайрати зуннори ту нест.

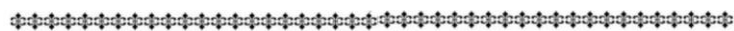
Дар дилишканӣ офати даҳр аст нигоҳаш,
Тифле, ки падар мешиканад тарфи кулоҳаш.

Соқӣ туиву содадилӣ бин, ки шайхи шаҳр
Бовар намекунад, ки малик майгусор шуд.

Захмҳо бардоштему фатҳҳо кардем, лек
Ҳаргиз аз хуни касе рангин нашуд домони мо.

Фориғ зи хирагӣ нигарад рӯи офтоб,
Ин дида озмудаи наззораи касест.

Гӯш маъзул аст дар хилватгаҳи арбоби роз,
Дуди шамъи хилвати эшон ба равзан душман аст.

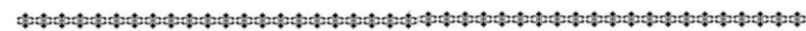

*Гавҳарозмойи румуз асту на дарёву на кон,
Ҳикматомӯзи уқул асту на илму на амал.
Чи бало гайб тарошам, ки ҳасад кам бодо,
Машунав айби зари даҳдаҳӣ аз сими дагал.
Он чи зарроти маонист, ки бар вай ҷӯшад,
Ҳама хуришед шавад, гар бишиносанд маҳал.
Дорад аз иззати асли гуҳару зиллати шеър
Пой дар таҳти Саро, даст дар оғӯши Зӯҳал.
Иззати ӯ на шаҳидест, ки ҳашираи бошад,
Варна нагрисама аз ситами мадҳу газал.
Агар ӯ номзади нанг шуд аз зиллати шеър,
Шеър аз иззати ӯ нек барояд зи залал.*

Урфӣ дар қасоид хотироту ҳолоте, ки дар сиёнати нафсу хештан-дорӣ огоз ниҳода буд, агар баъд аз ӯ афкори умумӣ бад-ин тарз мутамоил шудаву шоирон онро дунбол карда буданд, шояд ин синф сухан, яъне синфи фахрия, муфиди фоидае шуда ва ба захми кории хубе меҳурд, вале афсӯсу садҳо афсӯс!!!

6. Нозукхаёли ва мазмуну маъниофаринии Урфиро дӯсту душман, ҳар ду, эътирофдоранд ва дар ин ҳеч шубҳае нест, ки қувваи таҳайюли ӯ ниҳоятдараҷа оливу забардаст будааст. Лекин завқу саликаи он замон ин буд, ки қувваи мазбур фақат дар муболиға, ҷиддату тозагии ташбеҳ, хусни таълил ва ғайра масраф мешудааст. Зӯру неруи таъби Урфӣ ҳам, бо камоли таассуф, дар ҳамин чизҳои фузулу беҳуда зоеъ шудааст. Маазолик, намунаҳое, ки мавҷуданд, аз он ба ҳубӣ метавон пай бурд, ки агар аз ин қувваи Худодод ба таври шоистае кор гирифта мешуд, ҳар оина сарҳадди шеър сухан аз чое ба чое мерасидааст. Яъне, дар эътилои қавм аз ҳайси тамаддун мумкин буд аз он истифодаи шоёне намуд ва, инак, меравем чанд мисол дар ин мавзӯ зикр ва ба он иктифо менамоем:

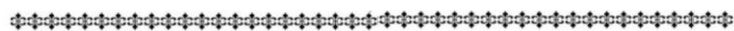
*Он ки чун дар канафи чатри ҳумоюнсор
Ҳаминаи зафар аз роҳи газо гардад боз.
Зӯҳра гесӯ бикӯшояд, ки шавад гардафшон
Аз рикобаи, ки пазируфта губор аз таку тоз.
Фатҳ гӯяд, чи кунӣ, чаими ман аст ин, на рикоб,
Сурмаи чаими ҷаҳонбини маро пок масоз.
Захма ҳарчанд ки ангушт занад бар лаби тар,
Нагма аз бим наёрад, ки барорад овоз.*

*Гуфт: «Ин худ на гуноҳ аст, ки соқит шудаӣ
Аз саногустариҳои шоҳи сарири эҷоз».
Мунфайл ғаштаму филҳол ба водиҳои мадеҳ
Маркаби табъ ҷаҳондам ба ҳавои таку тоз.
Раҳ набурдам ба сари кишвари маънӣ, ҳарчанд
Ки дар он бодия рондам ба нишебу ба фароз.
Гиряолуд фитодам дигар андар қадамаи,
Гуфтам: «Эй мойи ороми дили аҳли ниёз.
Аз ҷабин чин бикӯшо, то дили ман ҷамъ шавад,
Ки саросема кунад мурғи ҳаёлам парвоз».
Ин сухан дар дилаи аз дард асар карду сарам
Баргирифт аз қадами хешу ба лутф омад боз.
Беҳиҷобона задам бўса ба дастаи аз шавқ,
Гуфтам акнун деҳ иҷозат, ки шавам ваҳитароз.*

Ҷаҳонгир дар замон шоҳзодагӣ овозаи Урфиро шунидаву ўро ба дарбор талабидааст ва чун Урфӣ ошиқи Ҷаҳонгир буда, дар олами бегона саропо шавқ ба дарбор рафта ва Ҷаҳонгир нигоҳи лутф ба ӯ андохта, ба ишора бо шоир сухан гуфта ва баъд бо ҳоли табассум ба ӯ фармони гуфтани қасида додааст. Ин достони дилчасбро дар қасидаи мадҳия баён мекунад:

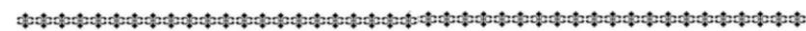
*Сабоҳи ид, ки дар таҷағҳои нозу наим
Ғадо қулоҳи намад қач ниҳоду шаҳ дайҳим,
Ҷаҳон чунин хушу ман хуштар ончунон ба вусоқ,
Нишаста бо хирад андар таъаллуму таълим,
Ки ногаҳон зи дарам даррасид муждадеҳе,
Чунон ки аз ҷамани толеъам зи мағз шамим.
Чӣ гуфт? Гуфт, ки «Эй маҳзани ҷавоҳири қудс».
Чӣ гуфт? Гуфт, ки «Эй матлаби бихишти наим,
Биё, ки аз гуҳарат ёд мекунад дарё,
Биё, ки ташиналабтро талаб кунад Тасним».
Аз ин паём дилам шуд шукуфтаву шодон,
Чунон ки бог зи шабнам, чунон ки гул зи насим.
Ба раҳ фитодаму ғаштам чунон шитобзада,
Ки дасти аҳли қарам дар нисори гавҳару сим.
Чу рӯзгор расидам ба дарғаҳе, ки кунад
Замона тавфи ҳаримаи ба дидаи таъзим.
Расидани ману иқболи он ҳумоюнфол
Чунон фитод мутобик дар он хуҷаста ҳарим,
Ки гар адаб нақшидӣ инони ман қадамаи,
Ба бўсагоҳ ҳамакард бар лабам тақдим.*

Маро чи дӯш ба дӯши адаб бидид устод,
Ба лутфи хос бадал кард илтифоти амим.
Румузи кӯрнишу таслимо адо кардам,
Ба доби мардуми донову базласанчи надим.
Нагуфту ман бишунудам, ҳар он чи гуфтан дошт,
Ки дар баён нигаҳи кард бар забон тақдим.
Лабаи чу навбати хеш аз нигоҳ бозгирифт,
Фитод сомия дар мавҷи Кавсару Тасним
Ба ханда гуфт, ки дар узри ин гуноҳи бузург,
Ки рафта номи ту бе ҳукми мо ба ҳафт иқлим.
Ҳамин, ки рафтӣ аз ин остон, навишта биёр,
Гузида нусхае аз зодаҳои табъи салим.

Дар дастгоҳи Абулфатҳ вақте ки хоста мулозимату шугле ба даст орад, қасидае навишта бо худ бурдааст. Зайлан мулоҳиза кунед, ӯ ин тақозоро дар чӣ перояи латифу шигифте зоҳир сохтааст:

Худойгоно, дорам ҳикояте бар лаб,
Ки чун мадеҳи ту натавонадам ба лаб истод.
Хаёли бандагӣ дӯш нақш мебастам,
Зи рӯйи касби шараф не, зи рӯйи истеъдод,
Ки ногаҳ аз дари андешахона шоҳиди ақл,
Ки шамъи хилвати асрори мабдаъ асту маод,
Караимасанҷу табассумкунон даромаду гуфт,
Ки иди бандагии соҳибат муборак бод.
Ман аз табассуми ин ҳарфи дилкушо гуфтам,
Ки эй зи лутфи каломи ту мулки ҳазл обод.
На осмонаму не офтобу не Баҳром,
К-аз ин мутоиба гардам зи содалавҳӣ шод.
Ту ҳам зи ҳарфи тунукмоя тарзабон нашавӣ,
Бигӯ, ки сурати ин мужда аз чӣ маънӣ зод?
Ҷавоб дод, ки ин муждаро далеле ҳаст,
Ки дастӣ фитратам онро ба тоқи ҳаср ниҳод.
Ҳамин нафас адабомӯзи қудсиён Чибрил
Даричаи ҳарамӣ қудсро ба дида кушод,
Ба сӯи котиби аъмол бонг барзаду гуфт,
Ки, эй рақамкаши кирдори хубу зишти ибод,
Бишӯй номаи Урфӣ, ки Эзиди мутаол
Зи бандагони ҳудаи баргузиду кард озод.
Агар на бандагии соҳибат ба фол омад,
Сабаб чи буд, ки Чибрил ин нидо дардод?!

Ман аз матонати бурҳон ба шарм гӯта задам,
Шикаст бар руҳи андеша ранги истеъдод.
Ба хидмат омадам, инак, бигӯ, чи маслиҳат аст,
Бар остони ту бояд нишаст ё истод?!

Ва аз ин рақам мисолҳои зиёде мавҷуд аст, ки маълум медорад, ӯ як қазия ё як воқеаро чӣ тавр мусалсалу мураттаб ва бо чӣ услубу сабки шоиронае баён менамояд.

5. Шуаро дар қасоид маҷол намекарданд, ки чуз мадҳу санои мам-дӯх зикре ҳам аз худ бинамоянд ва агар иттифоқан мубодират ба ин кор мекарданд, фақат аҷзу инкисор ё бесарусомонии худро изҳор мебоштанд ва агар чилавтар мегузоштанд, ҳамин қадар буда, ки мамдӯх аз дигар шоирон бисёр қадрдонӣ мекунад, дар сурате, ки худ аз онҳо болотар мебошад. Урфӣ чун табъан ғайюру мунтаҳодарача ғайюр буда, аз рӯйи зарурату ночорӣ умарову салотинро мадҳ мекарда, лекин бо ин васф фазоилу авсофи худро ҳам бо камоли қудрат ва софу сареҳ баён менамуд. Тавре шукуфта ва бо лаҳну оҳанге зикр мекард, ки худ аз он лаззат мебурд ва шояд хеле кам қасидае бошад, ки дар он яке ду шеъри фахрия вучуд надошта бошад. Дар мадҳи шоҳзода Салим шояд ҳеч мавқеъ ба-рои худситоӣ набудааст, мааззолик, мегӯяд:

Худойгоно, гӯям ба мадҳи хеш ду байт,
К-аз он наёрад парҳез кард табъи салим.

Ӯ баъд аз ин ду шеъри фахрияро зикр мекунад.

Арбоби адаб дар анвои шоирӣ фахрияро синфе хос қарор додаанд ва дар ин синф касе бо Урфӣ наметавонад ҳамсарӣ кунад. Ба услубҳои наву шигифтангез фахрия месарояд ва бо ҳарорату ҷӯш месарояд, ки аз худ беҳуд мешавад. Ӯ дар як қасида ба мамдӯх хитоб карда, менависад: акнун ғурури Урфӣ аз ҳад таҷовуз карда, шумо шеърхояшро ҳеч таҳсин накунад. Сипас, тамоми маҳосину хубиҳои худро дар перояи айб баҳона карда, зикр мекунад:

Доди як шаҳр зи Урфӣ биситон, к-ин мағрур
Кибру нозаи на ба андозаи қадр асту маҳал.
Ним таҳсин макун, ар гӯяд сад байти баланд,
Ки димоғи шуда аз ҳусни табиат муҳтал.
Ҳар сари мӯйи агар бозишкӯфӣ ба хирад,
Суманотест, ки чидаст дар ӯ Лоту Ҳабал.
Баҳри аслу насаби хеш нависад берун,
Ҳарчи хоҳад зи насабномаи арбоби дувал.

Дар санаи 1020 аз Гучарот ба Огра омад, девонро тахвили Хонинон дода, боз ба Гучарот баргашт.¹

Дар санаи 1023 дар Аҳмадободи Гучарот даргузашт. Масчиде, ки дар наздики манзил сохта буд, ҳамон ҷо дафн шуд. Шархе, ки гуфта шуд, ривояти «Маосири Раҳимӣ»-ст, вагарна соли вафоташ дар тамоми тазокир санаи 1020 ё санаи 1021 забт шудааст.

Маҳалле, ки қабри Назирӣ дар он ҷост, номаш Тоҷпура аст ва гунбаде ҳам рӯи қабр сохта шуда.

Ҳолоти ом ва ахлоқу одот. Назирӣ ҳарчанд аз бисёре дарборҳо маддоҳӣ кардааст, лекин бастагии аслии вай ба дарбори Хонинон будааст. Хони Аъзам (бародари ризоии Акбар)-ро низ ба мулоҳизаи нисбаташ бо Хонинон мадҳ кардааст. Бақия Акбар, Ҷаҳонгир, Мурад, ки ҳукмрони вақт буданд, агар маддоҳияшон намекард, чӣ мекард!!! Ё, маълум мешавад, ба шоҳзода Мурад муҳаббати қалбӣ доштааст. Марсияе, ки дар марги шоҳзодаи мавсуф гуфтааст, эҳсосоту ҷазаботи дарунӣ аз он маҳсус мебошад!!!

Мо чанд шеърро дар ин ҷо нақл мекунем:

*Эй базми тирарух, руҳи чун аргувон кучост
В-эй разми дарҳамӣ, шаҳи гетиситон кучост?
Баргу шукуфа рехт, самар аз кучо хурам,
Бишкаст шоҳу барг, маро ошён кучост?
Касро суруд дархури ин таъзият набуд,
Пайдо кунед, к-аввали ин достон кучост.
Халқе ба шевананду нагӯянд ҳол чист,
Сабри сухан шунидану тоби баён кучост?
Офоқ дар мусибати ӯ мумтаҳан шуда,
Ин марг боиси алами марду зан шуда.*

*Ғам хост, дар пиёла май аз соғар афканед,
Шуд базм тира, парда аз он рух барафканед,
Дар базми ӯ зи ҳалқаи мотам хиром нест,
Ин ҳалқаро зи саҳни саро бар дар афканед.
Райҳони ҷилва, ёсумани ишва рехтаст,
Чинеду ҳам бар он қади ҷонпарвар афканед.
Рафт он саре, ки тоҷ ба ӯ сарфароз буд,
Бар сар кунед хоку қулоҳ аз сар афканед.
Хезед, то ба он сари тобут дам занем,
Арзе кунему кори видоғаш баҳам занем.*

¹ «Маосири Раҳимӣ». (Муаллиф).

*Урфӣ ба ҷои назъ расидиву беҳ шудӣ,
Шармат наёмад аз дили уммедвори дӯст.*

*Баҳонаҷӯйи¹ ту, Урфӣ, ба ноз одат кард,
Ба ошӣ марав акнун, ки сулҳ ҳам ҷанг аст.*

*Зи шикваҳои ҷафоят ду кавн пур шуд, лек
Ҳанӯз ранги адаб бар руҳи сухан боқист.*

Яъне, бо вучуди мунтаҳои шикоят, ҳанӯз риояти адаб аз назар дода нашудааст.

*Ҳуснаи ниязманди тамошо зи ноз нест,
Аммо зи завқи ҷилваи худ бениёз нест.*

*Ду олам сӯхтан найранги ишқ аст,
Шаҳодат ибтидои ҷанги ишқ аст.*

*Онҷунон масти ҷамол аст, ки шаб то ба саҳар
Мекашад ҷому зи кайфияти май огаҳ нест.*

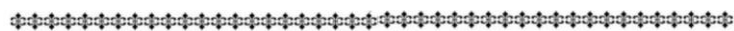
*Бирав, эй ақл, манех мантиқу ҳикмат дар пеш,
Ки маро нусхаи ғамҳои фалон дар пеш аст.*

*Эй аҷал, ҷон надиханд аҳли вафо, сабӣ макун,
Ё бирав рухсат аз он ғамзаи хунҳор биёр.*

*Оламе дар ҷилваву ошиқ набинад гайри дӯст,
Гар зи Маҷнун пурсӣ, андар қорвон маҳмил якест.*

*Биё, эй ишқ, расои ҷаҳонам кун, ки якҷанде
Насиҳатҳои бедардон шунидан орзу дорам.*

¹ Яъне маъшук.

*Эй он ки нарафтаст инони дилат аз даст,
Як лаҳза тамошои он дасту инон бош.*

Фалсафа. Урфӣ дар ғазал он қадар, ки афқору ҳаёлотӣ файласуфона баён карда, ҳеч шоире накардааст. Бо ин хусусият, ки тарзи адои шоиронаро аз даст надода ва он чӣ гуфта, бар равиши шеърӯ шоирӣ гуфтааст. Саҳобӣ, Носири Хусрав ва дигарон ҳам масоили дақиқи фалсафиро баён кардаанд, аммо он сирфан фалсафа аст, ки дар назм баён шудааст. Бар хилоф, Урфӣ, ки масоили мазбура ба қолаби шоирӣ рехта ва ба тарзи нағзу марғуб онҳоро баён намудааст, ки агар яке аз ҳайси фалсафа аз он лутф барнадорад, маазолик, аз завқи шоирона маҳрум нахоҳад монд. Аз мисолҳои зер заминае аз он ба дасти хонандагон хоҳад омад:

Ин нукта, ки ҳақоиқи ашё бар мо маълум нест, ҳама онро гуфтаанд. Сукрот гуфта буд, ки бар ман ҳамин қадар маълум шуд, ки ҳеч маълум нашуд. Биайниҳ ҳаминро Форобӣ, Ибни Сино ва ғайра дар назм баён намудаанд, лекин Урфӣ аз ин мақом қадаме ҷилавтар гузоштаву меғӯяд:

*Ҳадди ҳусни ту ба идрок нашоҷд донист,
Ин суҳан низ ба андозаи идроки ман аст.*

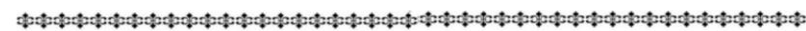
Роҷеъ ба зоту сифоти Худо тафсире, ки тамоми аҳли мазоҳиб кардаанд, бо тааммулу ғавр маълум мешавад, ки инсон ҳолоту сифот ва ахлоқе, ки дар хориҷ дар одамиён дида, ҳамонҳоро зиёда васеъ, зиёда муқаддасу пок, зиёда оливу баланд фарз карда, дар бораи як зот, зоти воҳиде, ки тасаввур кардааст, қоиш шудааст ва бад-ин ҷиҳат аст, ки дар ҳар маҳаллу қавм нисбат ба сифоти Худо фикре, ки вучуд дорад, мухталиф мебошад ва рӯйи ин асл Урфӣ меғӯяд:

*Фақеҳон дафтареро мепарастанд,
Ҳарамҷӯён дареро мепарастанд.
Барафкан парда, то маълум гардад,
Ки ёрон дигареро мепарастанд.*

Яъне агар Худо аз чехраи худ парда бардорад, ҳароина мардум хоҳанд дид, ки онҳо Худоро на, балки чизи дигареро парастаиш менамоянд.

Ҳамин маъниро ба тариқаи латифи дигаре адо кардааст:

*Онон, ки васфи ҳусни ту тафсир мекунанд,
Хоби надидаро ҳама таъбир мекунанд.*

*Имрӯз се моҳ аст, ки нӯёни суроғам,
Гулиан ба димоғу ба бағал ҳосили конро.
Чун баҳр ту дар ҷазру мади шериикорӣ,
Чун ганҷи равон ман ба талаб ганҷи равонро.*

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки пас аз вусули фармони мазбур, муддати се моҳ Назирӣ дар тақу дав буда, чӣ ин ки Ҷаҳонгир дар шикор будааст ва ин он вақт аст, ки шоири шаҳри мо узлат ихтиёр намудаду ториқудунё шуда буд. Лекин гуломиву таммой, ки табиати сонавӣ шуда, лозимааш ин будааст, ки се моҳи мутаволӣ саргардон ба ин сӯву он сӯ бидавад, зери фишору заҳмати тоқатфарсо бошад, фармони шоҳиро ба Қуръони маҷид ташбеҳ кунад!!!

Ҷаҳонгир як вақт ба ӯ дастури катибае барои як коҳ дод ва ӯ ин ғазалро навишта аз назар гузаронид:

*Эй хоки дарат сандал сарғаштасаронро,
Бодо мижа ҷорӯби раҳат тоҷваронро.*

Ҷаҳонгир дар силаи он се ҳазор бега¹ замин ба ӯ инъом дод.² Дар «Гулзори аброр»³ навишта, ки Назирӣ дувоздаҳ сол пеш аз мурданаши тарки дунё карда ва узлату инзиво ихтиёр намуд.

Назирӣ дар санаи 1021 қамарӣ мурдааст ва лизо бояд дар санаи 1008 гӯшанишин шуда бошад. Дар шаъни нузули яке-ду-се қасидааш ҳам ин воқеаро зикр намудааст, лекин маддоҳии умарову салотин дар ин ҳолат ҳам ҷорӣ будааст. Ин қасида ҳам аз қасоиди он замон аст:

*Чанде ба ғалат буткада кардем ҳарамро,
Вақт аст, ки аз Каъба барорем санамро.*

Дар охир шавқи таҳсили улуми диния дар ӯ пайдо шуд. Дар санаи 1004, вақте ки дар мулозимати Хониҳонон ба Дакан рафтааст, дар роҳ аз Манду убур карда, дар он ҷо Шайх Ғавсии Мандавиро мулоқот мекунад. Анисӣ, Шарифи Кошонӣ, Кофии⁴ Сабзаворӣ, Мулло Бақой ва ғайра ҳам дар ин сафар ҳамроҳ будаанд. Назирӣ вақте ки шоиқи диниёт гардид, аввал аз Шайх Ғавсӣ таҳсили арабият намуда ва баъд аз Мулло Хусайн Ҷавҳарӣ тафсиру ҳадис фаро гирифт.⁵

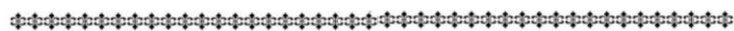
¹ Ҳар бега 120 пойи мураббаъ аст. (Муаллиф)

² «Сарви озод» - «Яди байзо». (Муаллиф).

³ Нусхаи мавҷуда дар китобхонаи маҷмаъи осийё. (Муаллиф).

⁴ Агарчи дар матни китоб ҳамин хел омадааст, вале дар маъхазҳо Комист. (Мухаррири таҳия).

⁵ «Гулзори аброр» ва «Хизонаи омира», таъкираи Шикей. (Муаллиф).

*Зи дилфиребии оину фарри султонӣ
Ба гоҳи таҳниятам расми сачда рафт аз ёд.
Чу хуб расми адабро ба ҷо наёвардам,
Нидо расид, ки «Эй рустои модарзод,
Бисоти аришу такаббур туро чи пеш омад,
Ҳарими Каъбаву гафлат туро чи ҳол афтод?»
Ҷавоб додаму гуфтам: «Ба ҷурм маъзурам,
Ки то манам, ба чунин давлате нагаштам шод».*

Дар санаи 1014 Акбар вафот ёфт ва Ҷаҳонгир бар тахт нишаст. Ӯ ниҳоятдараҷа суханшиносу дорои завқӣ салим буд. Шухрати Назириро шунида, ба дарбораш талабид. Чунон ки дар соли панҷуми тахтниниш, мутобиқи санаи 1019 қамарӣ, Назирӣ дар дарбор ҳозир шуд. Қасидае бар қасидаи Анварӣ навишта, аз ҳузур гузаронид. Ҷаҳонгир худ дар «Тузук» ин қасидаро ёдовар шуда, менависад:

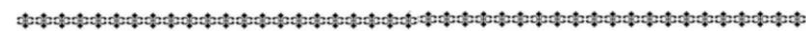
«Назирии Нишобурӣ, ки дар фанни шеърӯ шоирӣ аз мардум қарор рабуда буд ва дар Гучарот ба унвони тичорат ба сар мебурд, қабл аз ин талабида будам, дар ин вило омада, мулозимат кард. Қасидаи Анвариро, ки «Боз ин чи ҷавонию ҷамол аст ҷаҳонро» татаббуъ намуда, гузаронид. Ҳазор рупия ва асбу хилъат ба силаи ин қасида бад-ӯ марҳамат намудам».

Назирӣ дар қасида вусул ба дарборро тафсилан нигоштааст.

*Ногоҳ даромад зи дарам бонг, ки гӯянд
Фармони талаб омада аз шоҳ фалонро.
Бе кафшу амома бадар аз хона давидам,
Не карда қабо дар бару не баста миёнро.
То ҳокими девону балад бурд расулам,
Дидам ҳама ҷо муждадеҳон муждарасонро.
Асҳоб чӣ сон мусҳаф аз асҳоб ситонанд,
Бигрифтам аз аҳбоб ба таъзим нишонро.*

Яъне мардум чӣ тавр Қуръонро ба таъзим мегиранд, ҳамон тавр дастхати шоҳро бо ду даст гирифта бӯсидам:

*Бӯсидаму бар фарқ ба таслим ниҳодам,
Бикишодаму бар носия судам руҳи онро.
Медидаму месудам аз он сурма назарро,
Бархондаму лесидам аз он шаҳд забонро.
Филҳол давидам зи пайи маркабу сомон,
Кардам зи ҳама рӯй видоъ аҳли маконро.*

Инсон нисбат ба ҳақоики ашё ё ақоиди мазҳабӣ бояд ё мунтаҳо дараҷа фалсафӣ ва муҳаққиқу амиқунназар бошад, ки ҳар розе бар ӯ мункашиф [гардад] ва ё амал бар тақлиди маҳз кунад ва илло ҳолати миёни, яъне на тақлиду на иҷтиҳоди комил ҳолатест бисёр хатарнок ва афсӯс, ки тамоми олам дар ҳамин марҳала гирифта ҳастанд.

Ин нукта бар Урфӣ аз чандсад сол қабл маълум шуда буд, чунон ки мегӯяд:

*Қадам бурун манеҳ аз ҷаҳл ё Фалотун шав,
Ки гар миёна гузинӣ, сароби ташналабист.*

Яъне, ё билкул ба ҳолати ҷаҳлат боқӣ бош ва ё Фалотун шав ва илло, агар бихоҳӣ дар миёна ба ҷо монӣ, насиб ҷуз саробу ташналабӣ чизи дигаре нест.

Урфӣ бо вусъати назару фусҳати машрабе, ки дорад, ирфону завқро дар ислом ё куфр маҳдуд наметавонад. Дар назди ӯ партави ҳақиқат дар ҳама ҷо ба назар меояд ва ин маъниро дигарон ҳам баён кардаанд, лекин Урфӣ онро дар як ташбеҳи аҷиб софӣ сарех нишон додааст:

*Ориф ҳам аз ислом хароб аст, ҳам аз куфр,
Парвона чароғи ҳараму дайр надонад.*

Зохир аст, ки парвона фақат чароғро ҷустуҷӯ мекунад, аҳам аз ин ки дар ҳарам равшан бошад ё дар бутхона.

Мардум дар бутшиканӣ мувоҳот мекунанд, лекин як ориф назар мекунад, ки дар бутшиканиҳо ҳам тамои ҳамон ахлоқ мавҷуд аст, ки дар бутпарастон вучуд дорад вализо аз ин бутшиканӣ чӣ фоида? Бинобар ин Урфӣ мегӯяд:

*Рафтам ба бут шикастану ҳангоми бозгашт
Бо барҳаман гузоштам аз нанг дини ҳеш.*

Умуман, мусулмон он тавр ки нисбат ба Каъба пеш меояд, ба мушкел метавон байни он бо бутпарастӣ фарқ гузошт.

Ва аз ин ҷо Файзӣ гуфта буд:

*Он ки мекард маро манъ парастидани бут,
Дар ҳарам рафта тавофи дару девор чӣ кард?*

Урфӣ ин маъниро дар перояи латифаре баён мекунад:

*Сокини Каъба кучо, давлати дидор кучо,
Ин қадар ҳаст, ки дар сояи деворе ҳаст.*

Дар олам он чи ки ба назар меояд, агар ба ғавр дида шавад, та-
момаш роз аст:

*Ҳар кас на шиносандаи роз аст, вагарна
Инҳо ҳама роз аст, ки мафҳуми авом аст.*

*Чу дил шинохт сари ришта, гаши маълумаш,
Ки дам ба дам ба каф овардаву раҳо кардаст.*

Инсон олами акбар аст:

*Аз китобе, ки манаи хотимаам,
Лавҳи маҳфуз нахустин варақ аст.*

Соликро талаб бояд, на тақозо:

*Забон бибанду назар боз кун, ки манъи калим
Кифоят аз адабомӯзии тақозоист.*

Барои расидан ба мақоми ирфон ваҳму шакро ҷавлон додан фоида
надорад, балки сабру сукун лозим аст:

*Чандон ки дасту по задам, ошuftатар шудам,
Сокин шудам, миёнаи дарё канор шуд.*

Тарғиб ба ковишу ғавр ва расидан ба тах:

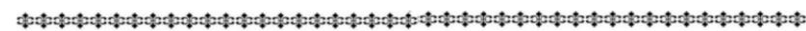
*Хамирмоиҳои осоиш аст лойи шароб,
Бигӯ, ки софкашон ҷуръае зи таҳ гиранд.*

Мардум наметавонанд неку бадро тамйиз диҳанд:

*Чи зулмат аст, ки бинандагон намедонанд,
Ки шаб чарог ситонанд ё шабаҳ гиранд.*

Таракқии як қавм маънояш ин аст, ки қавми дигар таназзул карда-
аст:

*Замона гулбуни айши киро ба яғмо бурд,
Ки гул ба домани мо даста-даста меояд.*

қарини қиёс аст, ин ки Назирӣ соли 1002 ҳаҷ кардааст. Аз ҷумлаи қаро-
ини мавҷуда яке он аст, ки Хони Аъзам Мирзо, бародари ризоии Акбар,
дар ҳамин сол сафар карда буд ва дар девони Назирӣ қасидаест дар
мадҳи Аъзам Мирзо таҳти ин унвон: «Ин қасида дар роҳи Маккаи му-
каррама, баъд аз ғорати сориқону ҳаромии музил ба мадҳи наввоб
Муҳаммадазиз Аъзамхон манзум шуд». Ў дар ин қасида ҳолати худро
шарҳ дода, зимнан дархости зоди роҳ намудааст:

*Ба гӯшаи назари илтифот муҳтоҷам
Ба зорие, ки тавон куштанам ба ним нигоҳ.
Зи бебизоатии худ ҷунон ҳаросонам,
Ки баҳри тӯшаи раҳ боз гардам аз даргоҳ.
Ба сели марҳамат аз хоки зиллатам бардор,
Ки ҳамчу гулбаи атишон фитодам ба роҳ.*

Дар мурочиат аз сафари ҳаҷ ба дарбори шоҳзода Мурод роҳ
ёфт. Акбар шоҳзода Муродро ба муҳимми Гучарот фиристодаву ӯ бо си-
поҳи худ дар он навоҳӣ урду зада буд. Шоири мушорунилайҳ дар пайи
максуд аз ҳар сӯ мегашт, ки бад-он тараф сар дароварад. Хост ба дарбор
биравад, ки дар роҳ назари як нафар кадрдони сухан бад-ӯ афтода, гуфт:
«Бисёр ба мавқеъ омадӣ, ҷашни Наврӯз аст, қасидае навишта, тақдим
дор». Ў худ назди шоҳзода рафта, шоири номиро муаррифӣ намуд. Сар-
кардае ҷилав омада вайро ба ҳузур роҳнамоӣ кард. Дар дарбор дастур
буд, сачда мекарданд. Лекин Назирӣ шаъну шавкати дарборро дида,
худро бохт ва одобу оин ҳама аз ёдаш рафт. Мавриди итобу тааррузи
нақибон қарор гирифт. Пӯзиш хост, ки то кунун ҷунин шукӯҳу ҷилое
надида будам, ҳушам ба ҷо набуд. Тамоми ин ҳолату воқеотро Назирӣ
дар қасидаи мадҳияи худ навишта ва мо ҳар қисмати онро ҷойи худ нақл
мекунем:

*Дар он бисот, ки бар худ маро шуур набуд,
Зи дур дидаи донодиле ба ман афтод.
Ба меҳр гуфт, ки «Эй зеббаҳи маҷмаи унс,
Биё-биё, ки ба вақт омадӣ, муборак бод.
Бисоти маҷлису оини ҷашни фарвардист,
Ту низ ҷилваи оини назм хоҳӣ дод».
Ҳамин давиду бигуфту ҳанӯз пайдо буд,
Ки шуд гирев, к-аз ин қатра кард дарё ёд.
Ҷунон ба пояи давлат шудам шитобзада,
Ки чанд бор сарам дар мақоми по афтод.
Зи бас ки тез ба он боргоҳ даррафтам,
Адаб зи пояи худ пой бар фароз ниҳод.*

накардааст. Вале аз қароин бармеояд, ки ҷашни валодати Хусрав будааст, ки ба соли 996 ба дунё омада буд. Аз ин қасида маълум мешавад, ки Назирӣ он вақт ҳосидони зиёде пайдо карда буд, ки дар расидани ӯ ба дарбор ихлол мекарданд. Чунон ки дар хотима мегӯяд:

*Ҷамоате зи сафеҳони тиратабъи данӣ
Мудом дар пайаи афтодаанд ҳамчу вубол.
Зи бетамизи ин ноқидони бемоя
Гуҳар ба қадри хазаф гашта, зарри сурх сафол.
Сазад, ки ахтари назми маро ба як соат
Таваҷҷуҳи ту бурун орад аз ҳубути вабол.*

Дар мадҳи Акбар қасоиди дигаре дар авқоти мухталиф гуфта ва ғолибан мавриди таваҷҷуҳи қабул ҳам воқеъ шудааст. Лекин дар дарбор ба имтиёзи хоссе тавфиқ наёфтааст ва лизо тааллуқи мустақили худро ба дарбори Хонихонон устувор нигоҳ дошта ва баъд аз чанд соли озими сафари ҳаҷ гардида ва баъд-ин муносибат қасидае гуфта, ки матлаъаш ин аст:

*Зи ҳунари ба худ нагунҷам чу ба хум майи мугонӣ,
Бидарад либос бар тан чу бичӯшадам маонӣ.*

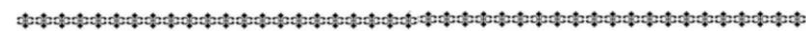
Дар ин қасида ба тариқи шоирона дархости масорифи сафар намунада:

*Ҳама айши инҷаҳонӣ ба инояти ту дидам,
Чи аҷаб, агар наёбам зи ту зоди онҷаҳонӣ.*

Хонихонон ҳама васоилу асбоби сафари ӯро муҳайё кардааст. Ӯ аз Сурат савори кишти шуда, равонаи Маккаи муаззама шуд. Дар роҳ арабҳои бадав лухташ карданд ва бо ин ҳол муваффақ ба зиёрати хонаи Худо ва адои маносики ҳаҷ гардид.

Дар «Маосири Раҳимӣ» сафари мазбури Назирӣ соли 1012 х.-к. зикр шудааст. Аммо он ҷои бисе таъҷуб аст, ки қасидаест дар девони Назирӣ, ки дар мадҳи Султон Мурод ибни Акбаршоҳ гуфта шуда, дар унвони он Назирӣ менависад: «Ин қасида низ баъд аз муовадат аз Маккаи муаззама ба Аҳмадободи Гучарот дар мадҳи шоҳзодаи ҳумоюннаҷод шоҳзода Мурод гуфта шуд».

Ва ин мусаллам аст, ки Мурод дар санаи 1012 қамарӣ мурдааст ва, бинобар ин, сафари ҳаҷи Назирӣ дар соли 1012 ғайримумкин ба назар меояд ва чизе, ки бештар мояи таъҷуб аст, ин аст, ки муаллифи «Маосири Раҳимӣ» ҳамаср бо Назирӣ ва хочатоши ӯ мебошад. Он чи ки

Чун мақсади асосии мазҳаб ҳидояту раҳбарии ҷумҳури нос аст, лизо далоили мазҳабӣ намешавад аксар фалсафӣ бошад, балки бояд хитобиёт ва омфаҳм буда бошад. Мардумро, ки дар фитрати онҳо Худованд ҳисси мазҳабӣ вадиъа гузордааст, аз он далоил хитобе ташаффи ҳосил мешавад, лекин қасоне, ки дарди дин надоранд, чунин ба назарашон меояд, ки он далоил қатъӣ нестанд, балки омишанданд ва рӯи ин бар худ меболашанд, ки ҷи қадар шиносӣ ҳақиқатанд. Урфӣ мегӯяд, ки он далели бедардӣ ва фукдони ҳисси мазҳабист, на ҷойи мувоҳот ва ин маъниро чунин баён мекунад:

*Зи нуқси ташналабӣ дон, ба ақли хеш маноз,
Дилат фиреб гар аз ҷилваи сароб нахӯрд.*

Яъне ҳар гоҳ гузорат ба саробе афтод ва фавран дарёфтӣ, ки он сароб аст ва об нест, ин ҷо ба ақли худ маноз, балки дарёб, ки ташна нестӣ ва, илло, агар ташнагӣ ғолиб мешавад, қатъан ташбеҳ ба сароб бар сабили танзил аст, варна зоҳир аст, ки далоили мазҳабӣ намешавад сароб бошад.

Мардуми ом қувваи фаҳм надоранд, вагарна орифон чизро дар парда нагузошта ва ҳама чизро дар рамзу киноя гуфтаанд:

*Магӯ, ки нуктасароёни шиқ хомӯшанд,
Ки ҳарф нозуку асҳоб пунбадаргӯшанд.*

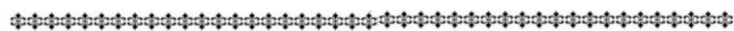
Куфру дин ҳар ду барои гармии бозори хеш бечора мардумро ба низоъи ҷидол вомедоранд:

*Куфру динро бибар аз ёд, ки ин фитнагарон
Дар бадомӯзии мо маслиҳатандеши худанд.*

Алоқаву тааллуқи хотир навъан ҳичоб падида меоварад:

*Гар тааллуқ нест асбоби ҷаҳон, мардуд бош,
Сад ҳазорон парда неши пардаву ҳоил якест.*

Ахлоқ. Урфӣ аксар масоили ахлоқиро баён намудааст. Лекин он авсофу сачоёро ихтиёр карда, ки тааллуқ ба иззати нафсу улувви ҳиммат доранд. Ҳатто агар авсофи мазбура ба ҳадди гуруру нивҳат ҳам бирасанд, дар назди ӯ беҳтару болотар аз авсофест, ки ба дунҳимматӣ мепайвандад, мисли тавозӯ, инқисор, фурутанӣ, таваккулу қаноат ва ғайра. Бинобар ин, мегӯяд:

*Куфрони неъматӣ гиламандони беадаб
Дар кеши ман зи шукри гадоёна беҳтар аст.*

Ў таълими аъмоли нек медиҳад, аммо на барои ин ки он василаи наҷот аз дӯзах аст, балки аз ин чиҳат, ки гунаҳкор нодим мешавад ва ба-со авҷот надомату пушаймонӣ худ боиси наҷот мегардад. Ва лизо наҷоти муфтхориho хилофи улувви ҳиммату назарбаландӣ медонад:

*Бизоате ба каф овар, ки тарсамат, фардо,
Ба хайфишонии пешонии ҳаё бахшанд.*

Яъне сармояи амал чамъ кун, ин тавр набошад, ки дар қиёмат туро барои ин бахшанд, ки аз пешонии ту арақи хичлату шармсорӣ рехтааст. Аз он низ равшантару возеҳтар мегӯяд:

*Гирифтам он, ки бихиштам диҳанд бе тоат,
Қабул кардану рафтан на шартӣ инсоф аст.*

Дар улувви табъу баландии назар намунае, ки медиҳад, тамошо кунед, чист:

*Растам зи муддаӣ ба қабули ғалат, вале
Дар тобам аз шиканҷаи табъи салими хеш.*

Ў таълим медиҳад, ки дар маъракаиҳои мувоҳисаву гуфтугӯ фатҳ хосил кун, аммо ба тариқе, ки фариқи муқобил дилаш ба дард наояд:

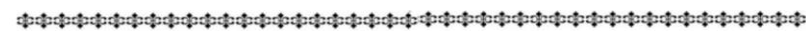
*Захмҳо бардоштемӯ фатҳҳо кардем, лек
Ҳаргиз аз хуни касе рангин нашуд домони мо.*

Таҷарруду бодияпаймоӣ ва тарки либосро як навъ шайёдиву риёкорӣ медонад:

*Марав ба бодиягардӣ, ки зарқу шайдоист,
Бараҳнагӣ маталаб, к-он либоси раъноист.*

Ў таълим медиҳад, ки худро чандон азиз мапиндор, чи ин дастгоҳи азиме, ки мебинӣ, абадан дар қайди ту нест:

*Гумон мабар, ки ту чун бигзарӣ, ҷаҳон бигзаист,
Ҳазор шамъ бикӯштанду анҷуман боқист.*

НАЗИРИИ НИШОПУРӢ

Муҳаммадхусайн ном, Назирӣ таҳаллус ва Нишопур ватан будааст. Ў аз ибтидо ба шеърӯ шоирӣ шавқ дошт ва аз ҳамон авони шурӯъ ба қор ҳам овоза пайдо кард. Вақте ки шоирӣ ӯ дар Хуросон мусаллам гардид, ба Кошон омад. Дар ин ҷо Ҳотам, Фаҳмӣ, Максуди Хурда, Шучоъ, Ризой устод шинохта мешуданд. Дар маҷолиси мушоираи онҳо тарҳҳое, ки мешуда, Назирӣ ҳам дар он тарҳҳо таъъозмӯй менамудааст. Дар он замон як ғазали қадим тарҳ шуда: «ҷойи ту бошад», «имойи ту бошад». Назирӣ (рӯйи он) ин ғазал гуфт:

*Фалак муздури имойи ту бошад,
Навозад, ҳар киро ройи ту бошад.*

Қофияи «ҷой» дар ғазали устодон аз ҷанбае баста шуда буд, ки касе натавонад онро ҷавоб гӯяд. Назирӣ ин қофияи помолу муфтазалро аз як паҳлуи бақуллӣ тоза баста гуфт:

*Наозорам зи худ ҳаргиз дилеро,
Ки метарсам дар ӯ ҷойи ту бошад.*

Дар ҳамин қофия, ёдам омад, ки устоди дигаре гуфта:

*Ҷаҳоне мухтасар хоҳам, ки дар вай
Ҳама ҷойи ману ҷойи ту бошад.*

Чун овозаи диҳишу бахшандагии Абдулрахими Хонихонон дар он замон ҳатто ба билоди дурдаст рафта буд, Назирӣ ба қасди дастгоҳи ӯ ҳаракат ба он диёр намуд ва дар Огра ўро мулоқот намуд. Ў қасидае, ки дар ин мавқеъ гуфта, дар девон мавҷуд аст ва унвонаш ин аст: «Ин қасида дар мадҳи соҳибам Абулфатҳи Баҳодур Абдулрахими Хонихонон ибни Байрамхон хангоме ки ба илғор аз Гучарот ба доруссалатанати Огра омада буданд ва аввал маддоҳиву мулозимати ин ҷо карда буд, гуфта шуд».

Ғолибан, бояд он санаи 992 буда бошад, ҷӣ ин ки дар ҳамин сол Хонихонон аз Гучарот ба Огра рафтааст ва дар подоши шикаст додани Музаффар Гучаротӣ лақаб ёфтааст.

Ғолибан, ба василаи Хонихонон ва ба муаррифии ӯ ба дарбори Акбар худро расонида ва аввали аввал, ки ба дарбор расидааст, чашни тавааллуди шоҳзода Ҷаҳонгир барпо буд ва Назирӣ қасидае, ки гуфта, тақдим доштааст, дар унвони он ҳамин қадар навиштаву тасреҳ ба ном

*Бода хоҳӣ, бош, то аз хуни дил берун диҳам,
Ин ки дар ҷому сабӯ дорам муҳайё, отаи аст.
Ҳам самандар бошу ҳам моҳӣ, ки дар Чайхуни ишқ
Рӯйи дарё Салсабилу қаъри дарё отаи аст.*

*Ишқ агар мард аст, мардӣ тоби дидор овард,
Варна чун Мӯсо касе овард, бисёр овард.*

*Мадеҳ инони тааллуқ ба ишқи ҳар зарра,
Барор дастеву бар дӯши офтоб андоз.*

*Нух базми осмону яке зарра дар самоъ
В-он ҳам ба коми дил нафишонд остини хеш.*

Маънӣ ин, ки дар маҳфили нух осмон як зарра, яъне инсон вучуд мекард, лекин дар тамоми фазои ин нух сипеҳр ҳам он қадар вусъату гунҷоиш набуд, ки он зарра битавонад даст афшонда, ба рақс пардозад.

Агар меҳоҳӣ айбҳоят бар ту макшуф гардад, лаҳзае бо худат мунофиқона пеш омадаву душмани хеш бош:

*Хоҳӣ, ки айбҳои ту равшан шавад туро,
Як дам мунофиқона нишин дар камини хеш.*

Матлаби шеър ин аст, ки агар аз маойиби хеш меҳоҳӣ вокиф гардӣ, роҳаш он аст, ки худатро шахси ҷудогонае фарз карда, нисбат ба вай изҳори дӯстӣ кунӣ, чӣ ин ки инсон ба дӯшташ он чи ҳаст, мегӯяд ва аз ин рӯ, ӯ тамоми асрораширо кушуда, ҷилави ту хоҳад гузошт. Ин ҷост уюбе, ки дорӣ, бар ту фош мешавад.

Ӯ мегӯяд, агар як мусулмон аз ҳайси фазои ахлоқӣ бартар аз як кофир набошад, исломаш бар куфри он кофир мазияту рӯхоне надорад:

*Рафтам ба бут шикастану ҳангоми бозгашт
Бо барҳаман гузоштам аз шарм дини хеш.*

Ӯ бо як ташбеҳи умдае инро собит мекунад, ки касоне, ки худ олуанда, мумкин нест насоеҳу мавоизашон муассир гардад:

*Ваъзи ман гардфишонандаи исён нашавад,
Остини шакаролуд мағасрон нашавад.*

Ҳилаву тазвир ва макру шайд, мегӯяд, ба қадре шуюъу умумият пайдо карда, ки бар риндони аланӣ ҳам наметавон эътимод намуд ва риндиашонро бовар дошт:

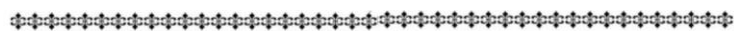
*Аз сидқи аҳли буткада ҳам эътимод рафт,
Азбаски аҳли савмаа тазвир мекунанд.*

Пеши ӯ зоҳиду бараҳман фарқе, ки бо ҳам доранд, ин аст:

*Кофиртар аст зоҳид аз бараҳман, валекин
Ӯро бут аст дар сар, дар остин надорад.*

Маънӣ ин, ки зоҳид аз бараҳман дар куфр ҷилавтар аст ва танҳо фарқе, ки дар миён аст, он аст, ки зоҳид буташ на дар даст, балки дар сари вай қарор дорад.

Ӯ ба қадре шефтаи озодист, ки агар яке исмаш ҳам Озод бошад, дар назди вай қобили рашк аст:

*Ҳасади тухмати озоди сарвам бигудохт,
К-ин муродест, ки бар тухмати он ҳам ҳасад аст.*

Сарвро шуаро дар назм озод мебанданд. Урфӣ мегӯяд, ки он гӯ ин, ки тухмат аст вале ман бар он ҳам рашк мебарам, чи ин ки озодӣ неъматест, ки ба дурӯғ ҳам касеро озод гӯянд, қобили рашк аст.

Оромишу лаззати аслиро ӯ ҳамон оромишу лаззати рӯхонӣ медонад ва агар он ҳосил шавад мегӯяд, бояд аз таклифоту оломи зоҳирӣ мутаасир бошад:

*Маъшуқ дар миёнаи чон, муддаӣ кучост,
Гул аз димоғ медамад, осеби хор чист?*

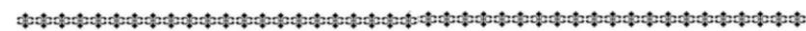
Ин шоир дар ҳар амре таълими эътидолу миёнаравӣ медиҳад ва ин мавзӯро дар ин перояи латиф баён менамояд:

*Маро ду Хизри инонгир бояд аз чапу рост,
Ки қачравӣ накунам, варна азми роҳ хатост.*

*Имоми шаҳр зи сарчӯи хум напарҳезад,
Низоъ бар сари таҳишиаҳои нософ аст.*

Маънӣ он, ки агар моли ҳаром тамомкамол ба даст ояд, имоми мушорунлайҳ аз он бокаш нест ва таъаллулу инкоре, ки мебинед, дорад, бад-ин лиҳоз аст, ки миқдори он каму ночиз аст.

Улуви нафс, ҳиммати баланд, вусъати назар, ки умуман дар шеърӯ шоирӣ кам буда, Урфӣ онро ба касрат баён карда ва чун худ ниҳоят-дараҷа ғаюру назарбаланд будааст, ин аст, дида мешавад, ки одоту ахлоқе, ки мунофӣ бо улуви нафс набуданд, лекин бунёдашон дар асл бар диноат будааст, нигоҳаш амиқ шуда ва ба таҳи онҳо мерасидааст. Масалан, овозаи ҷуду саҳои Ҳотам дар саросари Осиё печида, тамоми мардум ҳикояту афсонаҳои родиву бахшандагии ӯро баён карда ва аз он лаззат мебаранду кайф мекунанд ва ин ба зоҳир кори баде нест, балки далели ҳисси қадрдонист. Лекин ҳақиқат ин аст, ки чун бозори муфт-хорӣ дар Машриқзамин аксаран ривоч доштааст, яъне мардум аз умарову салотин силоту инъомоти муфту ройгон ба даст меоварданд, лизо ин гуна бахшандагӣҳо бағоят мадҳсарой менамуданд. Урфӣ дар умқи ин қадрдонӣ мебинад, ки он натиҷаву асари ҳамон муфтхорист ва, лизо мегӯяд:

*Биё ба мулки қаноат, ки дарди сар накашӣ
Зи қиссаҳо, ки ба ҳимматфурӯи Тай бастанд.*

Яъне агар қаноатро пешаи худ сози, аз он фасонаҳову ҳикоят, ки ба Ҳотами Тойӣ мансуб медоранд, лаззату кайф нахоҳӣ бурд.

Мавриди дигар аз он равшантар мегӯяд:

*Куфрони неъматӣ гиламандони беадаб
Дар кеши ман зи шукри гадоёна беҳтар аст.*

Маънӣ он, ки ман куфрони неъматро аз шукргузории гадоёна бештар писанд мекунам. Аз дасти замона маҷбур шуда, дархости як чизи хурду маъмулӣ кунад, аз он таассуф меҳӯрад ва мегӯяд:

*Кушодам дом бар гунчишкӯи шодам, ёди он ҳиммат,
Ки гар Симург меомад ба дом, озод мекардам.*

Маънӣ ин, ки акнун барои гунчишкӯи дом меандозам ва ба он дилам хуш асту розиям, лекин вақте ҳам гузаштааст, ки Симург дар домам афтода ва онро аҳаммӣ надодаву раҳо кардам.

*Бисоте, к-андар ӯ тарфи ду олам метавон кардан,
Ба даст овардам андозаву паргор меболад.*

*Гирифтам он, ки биҳиштам диҳанд бе тоат,
Қабул кардану рафтан на шартӣ инсоф аст.*

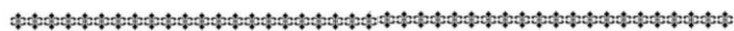
*Вақти Урфӣ хуш, ки нақшуданд агар дар бар руҳаш,
Бар дари нақшуда сокин шуд, дари дигар назад.*

Дар афқору эҳсосоти ошиқона ҳам улуви нафсу ҳиммати баландаш барҷост ва аз байн намеравад:

*Ман аз ин дарди гаронбор чи лаззат ёбам,
Ки ба андозаи он сабру суботам доданд.*

Яъне аз ғаму андӯхе, ки дорам, чӣ лаззате тавонам бурд вақте ки мебинам ба ҳамон андоза сабру субот ҳам ба ман иноят шудааст.

Дар тазкираи Сархуш дорад, ки ин шеърро Носиралӣ зиёд писанд мекардааст ва агар онро саҳеҳ бидонем, пас безавқӣ, ки ӯ аз худ дар муқоисаи байни Низомиву Зухурӣ нишон дода буд, каффора шудааст:

Сухан ин буда, ки мо аз нигоҳи маъшуқ маҳрумем ва ӯ онро бад-ин тариқ баён намуда, ки қисмати мо ин тавр иттифоқ афтодааст, ки туркон, яъне чашмони маъшуқ дар замони мо пиёларо бардошта, рӯи тоқ гузошта ва нӯшондани бодаро тарк гуфтаанд.

*Ҳеч дилро ситами ҳодиса маҷрӯҳ накард,
Ки на лаъли ту бар ӯ рехт намакдоне чанд.*

*Ту гар барҳам занӣ савдои дил, нозе зиён дорӣ,
Маро сармояи дунёву дин nobуд мегардад.*

Яъне хариду фурӯши муомилае, ки тай шуда, агар бихоҳӣ онро баҳам занӣ, зараре, ки ба ту мерасад, фақат зарари ноз асту ғайр аз он чизе нест. Аммо ба ман дину дунё, он чи ки сармоя аст, яъне дил, тамом аз даст хоҳад рафт.

*Чунон барҳам задӣ ҳангомаи шӯри қиёматро,
Ки аксар номаи аъмоли мардум аз миён гум шуд.*

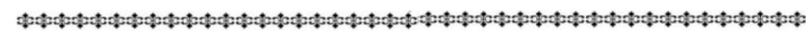
*Бо ту густохист гуфтан: тарки бадхӯӣ намо,
Бо дили худ гуфтаам: оинаро беранг соз!*

Мақсуд ин аст, ки маъшуқ наметавонад бадхӯ набошад ва лизо диламро одат ба таҳаммулу бурдборӣ додаам. Ӯ маъшукро мухотаб сохта, мегӯяд: ин ҳарф хилофи адабу густохист, ки аз ту тақозо шавад, ки бадхӯиро канор бигзор. Лекин ба дили худ насиҳату андарз додаам, ки оинаро тавре бисозад сайқалӣ кунад, ки ҳеч ранг нашошта бошад.

*Ба дил тарҳи висоли ҷовидонӣ нақш мебандам,
Агар худ дӯст меояд ба хилват, душман аст имшаб.*

*Ишқбозӣ-м ба маъшуқи маҷозӣ андохт,
З-он ниязе, ки ба ӯ ҳаст маро, нозе ҳаст.*

*Меҳост бўса раҳти иқомат бигустарад,
Аз фарши ҷабҳа роҳ бар он хоки кӯ набуд.*

Дар дастгоҳи Хонихонон шуарое, ки буданд, яъне Урфӣ, Шикейӣ, Анисӣ ва ғайра, бо ҳамаи онҳо низоъ дошт. Як бор Хонихонон номае ба Анисӣ навишт, ки дар ҳошияи он ба Назирӣ ҳам салом навишта буд ва он бар Назирӣ нугувор омада, қасидае гуфт, ки дар он бад-ин тариқ гилагузорӣ кардааст:¹

*Мадде ду-се маҳсуси дили мо накашидӣ,
Маҳдум чунин ёд накардаст ҳадамо.
Мо номи худ аз ҳошия шустем, к-аз ин пас
Меҳмони туфайлӣ натавон буд қаламо.*

Як вақт Назирӣ ба Хонихонон гуфт: «Ман як лак (яъне сад ҳазор) рупияро қаппаву рӯйҳаманбошта ҳеч вақт надидаам». Амр шуд, як лак рупия оварданд, ҷилави вай рехтанд. Назирӣ гуфт: «Шукр Худойро, ки аз давлати шумо чашмам ба ин маблағ рупия афтод». Фавран тамоми рупияҳоро ба амри Хонихонон ба манзили ӯ бурданд, таҳвил доданд.

Шоири мушорунилайҳ дар фанни заргарӣ устод буд, ба илова тичорат ҳам мекард. Футӯҳоти шоирӣ, яъне авоиду даромадҳои ҳангуфте, ки аз ин роҳ дошт, алоҳида буданд. Лизо зиндагонии амирона мекард ва дар аъдоди умаро шумурда мешуд.² Аммо дар табъаш мисли Урфӣ маноъат ё кибру гурур ҳеч набуд, бад-ин ҷиҳат аз шуғли маддоҳӣ то дами марг даст накашид.

Бар хилофи шоирони дигар дар мазҳаб хушк сарсаҳт буд. Дар дарбори Акбар афқору ҳаёлотӣ озодонае, ки ривоч дошт, ӯ аз он хеле мутаассиру асабонӣ буд. Дар мадҳи шоҳзода Мурод қасидае, ки гуфтааст, ин қисматро ба таври хос мазкур дошта ва аз Абулфазлу падараш Муборак ба таври киноя исм бурдааст:³

*Табиати ҳама абнои даҳр мулҳид шуд,
Вале зи фитнати ту бар тараф фитод илҳод.
Агарчи фазлае аз фозилони ҳомили даҳр
Ба тамаъи ҷоҳу гано кард мазҳабе эҷод.
Пас аз ҳусули муродоти ҳоли он фосид
Масал чу боги Ирам гашту ҳасрати Шаддод.*

Бо завқу шавқе, ки сафари ҳаҷ карда, метавон аз он заминае аз ҳарорату ҷӯши мазҳабии ӯ ба даст овард.

¹ «Маосири Раҳимӣ». (Муаллиф).

² «Маосир-ул-умаро», тазкираи Хонихонон ва «Хизонаи омира». (Муаллиф).

³ Мушорунилайҳумо, ҳар ду, дар ҳавзаи муллоёни он аср маъруф ба ломазҳабӣ буданд. (Му-тарҷим).

Чаҳонгир ва Шоҳ Аббоси Сафавӣ ҳар ду истеъмоли танбокуро манъ карда буданд,¹ лекин Назирӣ чондодаи он буд. Чунон ки ғазале дар таърифи танбоку навишта, ки дар девонаш мавҷуд аст:

*Не сунбули танбокуе, на оташи рухсоре,
Дил бӯйи хомӣ медиҳад бе доғи оташпорае.
Дар нахли танбоку нигар сӯфӣ шуда боз омада
Дар кӯйи худ саргаштае, дар шаҳри худ оворае.
Чун бедӣ маҷнун ҳар тараф афканда аз сар туррае,
Чун далқи солиқ ҳар қучо афканда аз бар порае.*

Тамоми ин ғазал дар тавсифи танбокуст.

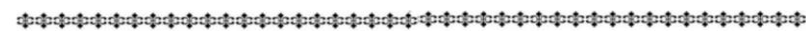
Дар он замон шоире буд Назир ном. Назирӣ ба ӯ навишт, ки таҳаллусашро иваз кунад, то иштибоҳе дар ин ду таҳаллус рух надиҳад. Ва чун Назирӣ дар асл маъхуз аз «назир» ва фақат як ҳарф зоида дошт ва, аз ин рӯ, иттиҳомӣ сирқат мумкин буд, мутаваҷҷеҳи Назирӣ бишавад, лизо даҳ ҳазор рупия дод ва ҳарфи зоидаи «й»-ро харид ва Назир таҳаллуси худро иваз намуд.²

Аз миёни шуарои хос, онҳое, ки бо Назирӣнизоъу чанг дошта, Урфӣ, Зухурӣ, Малики Қумӣ буданд. Урфӣ Назириро аслан қобили хитоб намедонистааст. Лекин Назирӣ дар яке аз қасоиди худ ба он бадзабонӣ карда ва дашном додааст ва мо дар шарҳи ҳоли Урфӣ он ашъорро нақл кардем. Зухурӣ ва Қумӣ дар санаи 1020 қамарӣ девони худро назди Назирӣ фиристода ва ӯ ҷавоби як-як ғазалҳоро навиштааст ва ин ба нақл аз Авҳадӣ маъхуз аз «Арафот» аст. Лекин дар ин баён муболиға маълум мешавад: Назирӣ яке-ду сол баъд аз таърихи мазбур мурдааст ва бо вучуди ин чӣ гуна мумкин аст, ки дар ин муддати кам ҳазорон ғазали Қумӣ ва Зухуриро ҷавоб навишта бошад?

Мумаййизоти Назирӣ. Тамаддун, вақте ки тараққӣ мекунад, сатҳи фикр боло рафтаву дар ҳар чизе тақаллуфоти нав-нав пайдо мешавад. Як санъатгари мутаҷаддид ё чиддатписанд асбобу ороиши ҷадид падида меоварад. Ин асл ҳамон тавр ки дар ашъи моддӣ ҷорист, дар ғайримоддӣ, яъне афқору ҳаёлот, эҳсосоту ҷазабот, меҳру муҳаббат, розу ниёз, сӯзу гудоз, дар ҳамаи ин маонӣ ҷорӣ мебошад. Масалан, дар оғози тамаддун ранги рӯ, таносуби аъзо ба ҳаёл омада ва барои он лафзи «хусн» як лафзи ом эҷод шуда. Лекин вақте ки рангинтабъӣ ва нукта-санҷӣ фузунӣ ёфтааст, як-як аз адоҳои маъшук ҳар як ҷудогона ба назар омада ва вусъати забон алфозе наву тоза мисли карашма, ғамза, ноз, адо ва ғайраву ғайра дар муқобил тарошида, таҳвили мо додааст. Ин гуна

¹ «Маосири Раҳимӣ». (Муаллиф).

² «Сарви озод» ва «Яди байзо». (Муаллиф).

*Бозам ба кулба кист, на шамъу на офтоб,
Бому дарам зи зарраву парвона пур шудааст.*

*Бе ту дӯшам дар дарозӣ аз шаби ялдо гузаист,
Офтоб имрӯз чун барқ аз сарои мо гузаист.
Хайбати ҳуснаш касеро рухсати оҳе надод,
Гарчи ҳар сӯ додхоҳе буд, ӯ танҳо гузаист.*

*Дар орзуи нисори қудуми ту ҳама шаб
Гуҳарфурӯши ду ҷаҳми маро дукон боз аст.
Дуо кунед ба вақти шаҳодатам ӯро,
Ки ин ҷаҳми, ки дарҳои осмон боз аст.*

Дар шеъри ахир, гузашта аз тозагии баён, мавзӯи исор бо ниҳояти балоғат адо шудааст. Тавзеҳ ин ки ошиқ кушта шудааст ва бад-ин муносибат дарҳои осмон боз аст ва дар ин ҳолат барои ошиқ аввал аз ҳама ҳаёле, ки падида омада, ин аст, ки бояд мардум дар ҳаққи маъшук дуо кунанд, зеро ки ҳангоми истиҷобати дуост.

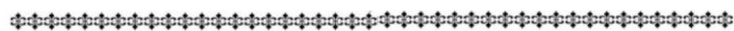
*Орифон гӯшаи ҷаҳми ба ду олам надиҳанд,
Ҳар қучо ёр ниқоб аз руҳи зебо бардошт.*

Ин қиблае, ки қач шуда, тарфи қулоҳи кист?!

*Гарчи медонам қасам хӯрдан ба ҷонат хуб нест,
Ҳам ба ҷони ту, ки ёдам нест савганди дигар.*

Шумо зарофату шӯхиро тамошо кунед! Меғӯяд: Ман тасдиқ дорам, ки ба ҷони ту қасам хӯрдан шоиста нест ва бад аст, аммо ба ҷонат қасам, ки ман қасами дигаре балад нестам. Шӯхиву балоғат он аст, ки бар хӯрдани қасам ҳам қасам меҳӯрад ва бо ин лутф, ки гӯй ӯро хабар нест, ки қасам хӯрдааст ва ин маънӣ ҳам зимнан собит шудааст, ки қасами дигаре ӯ ёд надорад.

*Қисмат чунин ғитод, ки туркони масти ӯ
Дар даври мо ба тоқ ниҳоданд ҷомро.*

*Ба ҳар коре, ки ҳиммат мегуморӣ, нусрат аз Ҳақ қӯ,
Ки бар гунҷишк дом афкандаму сайди ҳумо кардам.*

*То кай чу мавҷи об ба ҳар сӯ иштофтан,
Дар айни баҳр пой чу гирдоб банд кун.*

*Дар ин майдони пурнайранг ҳайрон аст доное,
Ки як ҳангомаороясту сад кишвар тамошое.*

*Дар табъи дӯстон зи ҳасад ростӣ намонд,
Инсоф гар талаб кунӣ, аз душманон талаб.*

Қойи таачҷуб нест, ки Назирӣ, бо вучуде, ки мазҳабӣ буда ва бар ломазҳабии Акбару Абулфазл таъну лаън мекунад, маазолик худ ҳамон ҳаёлоту афкорро зоҳир месозад, ки дар он замон ба тарафи Абулфазл ва гайра мансуб буда, чунон ки мегӯяд:

*Булбашарро қавӣ малоикаанд,
Қузву кулрост дар суҷуд ин ҷо.
Назди ту Қабраил ваҳй овард,
Ақл бурқаъ зи рух кушуд ин ҷо.*

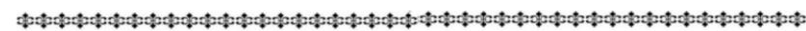
Маънӣ ин ки гароизу қувваи одамӣ фаришта ҳастанд ва қузв дар ҳақиқат кулро сачда мекунад. Ба зуъми ту Қабраил ваҳй овардааст, лекин дар асл ӯ худ ақл будааст.

6. Ҷавҳари аслӣ ё шоҳкори шуарои он замон чиддату тозагии тарзи адо ва услуби навини баён аст ва Назирӣ дар ин саҳна аз аксари руқабову ҳарифҳои худ ҷилав аст:

*Ишқро ком ба аҳди дили худкоми ту нест,
Субҳи уммеду шаби васл дар айёми ту нест.*

Гӯӣ, ки як субҳ ва як шаб дар он кам аст.

*Аз каф намедиҳад дили осонрабударо,
Дидем зӯри бозуи ноозмударо.*

муфрадоту таркиботро табоеи чидду чиддатписанд эҷоду ибдоъ мекунанд ва ҳамин табоеъанд, ки бояд онҳоро пайгамбарони ин шариат гуфт. Чи аз баракати ин алфоз наслҳои ояндаро барои баёни ҳазорон афқору ҳаёлот ё эҳсосоту ҷазабот васоилу асбоб ба даст меояд ва бояд донист, ки Назирӣ паямбари улулазми ин шариат ба шумор меояд. Ӯ ҳазорон алфозу муфрадоти навин ва таркиботи ҷадиду тоза падида овардааст. Рост аст, ин алфоз аз пеш ҳам мавҷуд буданд, аммо дар мавоқеъу мавориде, ки ӯ аз онҳо кор гирифта ва ё ба тариқаву равише, ки ӯ намоишашон дода, шояд қаблан ин тавру бад-ин наҳв намоиш дода нашуда буданд:

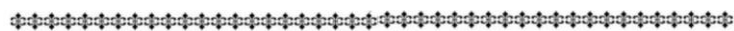
*Аз каф намедиҳад дили осонрабударо,
Дидем зӯри бозуи ноозмударо.*

Таркиби «осонрабуда» таркибест тозаву як маънии бисёр васе аз он баён шудааст. «Зӯри бозу», «ноозмуда» дар мисраи дувум ҳамагӣ аз алфози мустаъмалаанд. Аммо аз онҳо ба тариқи навине кор гирифта шудааст. Асли матлаб ин буд, ки маъшук синну солаш кам аст, навқору таҷрибае наяндухта ва бо вучуди ин он кас, ки дилаш нисбат ба тарафи ӯ рабуда мешавад, дигар наметавонад худро аз доми вай хориҷ созад ва шумо мебинед, ки бо чӣ услуби сеҳрангезе онро аз назар мегузаронад:

*То мунфаил зи ранҷиши бечо насозамаш,
Меорам эътироф гуноҳи набударо.*

*Чӣ хуш аст аз ду якдил сари ҳарф боз кардан,
Сухани гузашта гуфтан, гилаи дароз кардан.
Асари итоб бурдан зи дили ҳам андак-андак,
Ба бадеҳа офаридан, ба баҳона соз кардан.*

Маънӣ ин, ки чӣ қадар пурлутфу ширин аст он ҳангом, ки ду ёри дамсоз канори ҳам менишинанд, сари суҳбат боз шуда, гузаштахоро ба хотири ҳам меоваранд ва гилагузори мекунанд. Яке ранҷиши хотирдор ва он дигар бад-ин сон вайро таслият медиҳад, ки ҳамин ки гилае пеш мекашад, фавран онро таъвили дурӯге карда, маҳмилҳое барои он аз пеши худ метарошад. Ҳол мулоҳиза кунед, ки ҷумлаи «бадеҳа офаридан» барои таъвилоти фаврӣ чӣ андоза мавзуну зебанда аст, ки маънии васееро дар лафзи бад-ин эҷозу ихтисор баён менамояд ва низ таркиби «зи дили ҳам» ва «андак-андак» чӣ қадар тасвири воқеаро хуб тарсим ва дар назар мучассам месозад.

*Нест лаззат зи назарбозии базме, ки дар ӯ
Хандаи зери лабу гиряи тинҳоне нест.*

Ин шеър он ҳолатро аз назар мегузаронад, ки маъшуқ зебу зайни маҷлис аст, касоне ҳам аз ҳар қумош чамъанд ва дар ин миён ошиқи ғамзада ҳам ҳузур дорад. Ӯ, яъне ошиқ пӯшида аз мардум, ки набинанд, мегирияду маъшуқ онро мебинад ва лабханд мезанад. «Хандаи зери лаб» ва «гиряи пинҳонӣ» барои баёни ин маънӣ, шумо мебинед, чӣ қадар қашанг ва муносибу мавзун аст.

*Чунон вақти шикоят аз нигоҳаи музтариб гаштам,
Ки мазмуни сухан сад бор аз дил то забон гум шуд.*

Маънӣ он кӣ аз маъшуқ доштам шиква мекардам, ки дафъатан нигоҳе ба ман кард вале хашмнок, ки бар асари он тавре ҳаросону саросема шудам, ки калом аз дил хорич мешуд, аммо вақте ки ба лаб мерасид, ҳамон ҷо мемонду берун намеомад.

*Шарм аз миён бархоста, меҳр аз миён бардошта,
Гуфтори бетарсаи бибин, рафтори бебокаш нигар.*

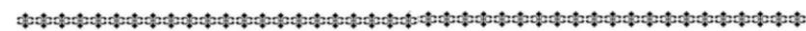
*Шуморе то саҳар дастам ба зулфи дарҳаме дорад,
Гиребонам гиребон асту доман доман аст имшаб.*

Шумор доштан ба маънии масруф доштан аст. Шоир мегӯяд: ман тамоми шаб машғули кори зулфи парешон будам, яъне доштам онро ислоҳу соф мекардам ва натавонистам гиребону доманамро ҷок занам, яъне ҳар ду ба ҳолати аслӣ боқиянд. Солим мондани гиребон ва доманро фақат аз мукаррар овардани ин ду лафз адо кардааст. Мулоҳиза кунед, ки ин тарзи баён чӣ қадар қашангу хушнамоист.

2. Ӯ матолиби вичдониро аксар ба тариқе баён мекунад, ки он муҷассам шуда, ҷилави ҷашм ҷилвагар мегардад ва лутфи махсуси аҷиб аз он пайдо мешавад. Масалан, ин маънӣ, ки узве аз аъзои маъшуқ ё ҳар як аз шеваву адоҳои ӯ дилрабо мебошад, бад-ин гуна баён мекунад:

*Зи пой то ба сараи ҳар кучо, ки менигарам,
Караима домани дил мекашад, ки ҷо ин ҷост.*

Аз ин шеър ин маънӣ дар назар муҷассам мегардад, ки саропои маъшуқ маҷлисиест, ки дар он тамошочии зиёде чамъанд ва дар ин миён

*Ҳеч кас номаи сарбастаи мо фаҳм накард,
На, ҳамин хотимааш нест, ки унвонаш нест.*

Маънӣ он ки оғозу анҷоми дунёро наметавон маълум дошт.

*Ту мапиндор, ки ин қисса зи худ мегӯям,
Гӯш наздики лабам ор, ки овозе ҳаст.*

Яъне он чӣ ки мегӯем, илқооту илҳомотест ба дил шуда ва баъд ба забон омадааст.

*Гар акси рӯйи хеш дар оина дидаӣ,
Тавҳиди шайху ширки бараҳман баҷо шинос.*

*Ҳуру ҷаннат ҷилва бар зоҳид диҳад дар роҳи дӯст,
Андак-андак шиқ бар роҳ оварад бегонаро.*

Маънӣ ин кӣ зоҳиди хушк ҳамин тавр наметавонад мутамоил ба маърифати илоҳӣ шавад ва лизо ӯро бояд ба ҳуру ҷаннат татмеъ намуд, то аз ин роҳ ба зикру фикр пардохтаву рафта-рафта дар вай ҷазабаи илоҳӣ ҳам пайдо шавад.

*Ҳеч иксир ба таъсири муҳаббат нарасад,
Куфр овардаму дар шиқи ту имон кардам.*

*Куфру имон набувад шарт, Назирӣ, дар шиқ,
Ба ту кофар бинамоям, ки вилоят дорад.*

*Рӯйи нақӯ муолиҷаи умри кӯтаҳ аст,
Ин нусха аз баёзи Масиҳо навиштам.*

*Моро чи эътибору асар бо вучуди дӯст,
Ҷое, ки ҷилва кард ҳақиқат, маҷоз нест.*

*Ҳусн ҳар сӯ дар либоси дигаре пайдо шавад,
Ишқ ҳар соат даровезад ба домони дигар.*

*Ба ҳар нархе, ки мегиранд колои вафо, хуб аст,
Пас аз умре гузар афтод бар ман корвонеро.*

*Суоле кун зи ман имрӯз, то гавго ба шахр афтад,
Ки эҷози фалонӣ кард гӯё безабонеро.*

*Маҷлис чу баршикаст, тамошо ба мо расид,
Дар базм чун намонд касе, ҷо ба мо расид.*

5. Дар каломи Назирӣ фалсафа хеле кам аст, вале ҳар қадар ҳам ки хаст, дар ниҳояти ҳубӣ баён шудааст:

*Бар чехраи ҳақиқат агар монд пардае,
Чурми гуноҳи дидаи суратпарастии мост.*

*Чанд аз муаззин бишинавам тавҳиди ширкомезро,
Ку шиқ, то як сӯ ниҳам шарҳи хилофомӯзро?!*

*Хизр сад манзил ба пешам омаду нашнохтам,
Боз мебойд зи сар ғирам раҳи паймударо.*

Чӣ басо шуда, ки далоиле ҷилави мо иқома шуда ва ё қазоёе ба он бархӯрддем, вале бар асари бепарвой ё қачтабӣ ва ё ташкику тардиди зиёд аз онҳо истифода нанамудем. Алоҳоза, ниёзе ба далоили тоза нест, балки дар атрофи ҳамон далоил бояд муқаррар имъони назар намуд.

*Ҳаргиз атои соқии моро қарона нест,
Аз тангзарфӣ аст, ки паймона пур шудаст.*

*3-ин пеш шишаи дили мо ҳам зи санг буд,
Бенисбат ошно дили мо бо дили ту нест.*

Шумо медонед, шиша аз санг сохта мешавад ва аз ҳамин ҷо шоир мегӯяд, ки бечӣхат нест диламро бо дили ту иртибот аст, чи ин ки шишаи дилам, яъне ошиқ аввал санг буда ва маъшук ҳам, ки умуман дилаш санг аст, пас байнашон қадри муштараку як навъ муносибат аст. Дар ин шеър мавзӯи тамоюли чинсиро дар перояи ошиқона баён намудааст.

дил ҳам ҳузур дорад. Карашма аз пешхидматони маъшук аст ва дил вақте ки ворид мешавад, ба ҳар тараф, ки мегузарад, карашма доманаширо гирифта мекашад, ки ин ҷо бифармояд.

*Ду ним гашта дил аз қуфру дин, намедонам,
К-аз ин ду пора дил ояд туро ба кор кадом?*

Сухан ин буда, ки ҳаёлотии қуфру имон, ҳар ду дар дил ҷамъанд, ё он ба ҳар ду тараф мутамоил мебошад ва маълум нест, ки аз ин ду кадом як писанди хотири туст. Ё ин маъниро, мебинед, ин тавр тарсим карда нишон медиҳад, ки қуфру ислом дилро ду қисмат карда ва намедонам кадом қисмат ба кори ту меҳурад.

*Ку захми ошиқона, ки дар ҷилвагоҳи ҳусн
Сад чоки дил ба тори нигоҳе руфӯ кунанд.*

*Дили шикаста дар он кӯй мекунанд дуруст,
Чунон ки худ нашносӣ, ки аз қучо бишикаст.*

Сухан ин буда, ки аз рафтан дар кӯйи маъшук меҳнату ғам ба тавре дур мешавад, ки гӯй он ҳеч вақт вучуд надошта ва ин маъниро ӯ ин гуна баён мекунад, ки дил гӯй як шиша аст ва дар кӯчаи маъшук қорхонаи шишасозист. Дар он ҷо ин шишаро тавре ба ҳам муттасил ва пайванд мекунанд, ки ҳеч намешавад маълум дошт, ки қучои он шиша шикаста буд.

*Дидани бар дидани ман ҳасрати дигар фузуд,
Хостам пайкон барорам аз ҷигар, наштаи шикаст.*

*Меравам ҷое, ки ғам он ҷо зи дилҳо меравад,
Нола аз ҳар ҷо, ки бармеҳезад, он ҷо меравад.*

*Дил бурда дар дил бохтан, маъшуқи ошиқнеша бин,
Бигрифта дар андохтан, бозӯи ҷолокаи нигар.*

Матлаби шеър ин аст, ки маъшук ошиқи як маъшуқи дигаре шудааст, аммо худро ишваву нозаш ҳанӯз ҳам боқию барқарор аст ва лизо дар айни ин ки дилаш аз даст рафта, яъне ошиқ шудааст, маъшукро ҳам ошиқи худ сохтааст ва ин маъниро ба тавре тарсим карда, ки гӯй ду қаҳрамон бо ҳам набард мекунанд. Яке аз он ду ҳангоме ки мағлӯб шуда

ва дорад замин меҳӯрад, дар ҳамон хин аз роҳи ҳилаву найранг ҳарифро аз по дар оварда ва бар ӯ фоик омадааст.

*Аз як ҳадиси лутф, ки он ҳам дурӯғ буд,
Имшаб зи дафтари гила сад боб шустаем.
Идроки ҳоли мо зи ниғаҳ метавон намуд,
Лахте зи ҳоли хеш ба симо навиштаем.*

*Ман дар пайи раҳову ӯ аз пайи фиреб,
Бар сар гираҳ занад гираҳи нокушударо.*

Ҳосил ин ки ошиқ хост аз ишқу ошиқӣ дастбардор шуда, дигар дар пиромуни он нагардад, лекин маъшук тавре ба лутфу меҳрубонӣ пеш меояд, ки ишқи дигаре изофа мешавад. Шумо бибинед, ин маъниро чӣ чур мучассам мекунад, ки гираҳе, ки бар нахе афтода буд, яке хоста бозаш кунад, лекин ҳариф тавре тез аст, ки ҳанӯз як гираҳ боз нашуда, гираҳи дигаре бар он меафзояд.

*Дидаам дафтари паймони вафо, ҳарф ба ҳарф,
Номи хубон ҳама сабт аст, ҳамин номи ту нест.*

*Зи бедоди ту ҳарфи меҳрро ному нишон гум шуд,
Китоби ҳуснро ҷузви муҳаббат аз миён гум шуд.*

*На чунон гирифтаӣ ҷо ба миёни ҷони ширин,
Ки тавон турову ҷонро зи ҳам имтиёз кардан.*

*Ба ҳар нархе, ки мегиранд колои вафо хуб аст,
Пас аз умре гузар афтод бар мо корвонеро.*

3. Ҷузви хусусиёту мумаййизоте, ки гуфта омад, бояд изофа намуд, ки ӯ аксар ҳаёлоту кайфиётро ба моддиёту маҳсусот ташбеҳ медиҳад ва лизо аз он ҳолат истеъҷоби хоссе падид меояд. Чи вақте ки байни ду чизи муҳолиф ҳам ташобеҳу таносубе ба назар омад, қаҳран табиат аз он ба шигифт дар меояд. Ин қабил ашъор аз Назирӣ зиёданд.

Басо мешавад, ки дар дил дарду сӯзи ишқ пайдо мешавад, аммо ҳанӯз маъшук муайяну мушаххас нест ва лизо намешавад донист, ки ин ҳолат аз кучову чӣ гуна рӯй додааст. Ин ки ӯро таабу ранҷе, ки ҳаст, ақли онро надорад, ки онро дарк кунад, чист.

*Ҳамон ишқ аст бар худ баста чандин достон, варна
Касе бар маънии як ҳарф сад дафтар намесозад.*

*Бағал аз номаи аҳбоб пур карда, намехонад,
Ки метарсад шавад мактуби ман ҳам аз миён пайдо.*

Номаҳои зиёде дар даст дорад вале боз кунаду бихонад, нест, ки мабодо номаам дар ин миён берун ояд.

*Ман нахоҳам рафт, аммо баҳри таскини дилаш
Ҳар кучо бинед, гӯедаш, ки фардо меравад.*

Яъне аз кӯйи ӯ рафтани нестам, аммо шумо барои тасаллои хоҳири ӯ ҳар кучо дидед, бигӯед: фардо хоҳад рафт.

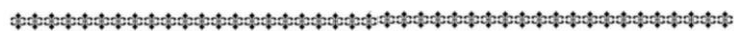
*Ғанҷу афсуни Зулайхо кор дар Юсуф накард,
Ҳар кӣ дил дарбохт, дил бурдан намедонад, ки чист?*

*Навозише зи карам мекунад, муҳаббат нест,
Тавон шинохтан аз дӯстӣ мудороро.*

Яъне, маъшук меҳрубонӣ, ки мекунад, аз лиҳози мардумӣ мекунад, на аз рӯйи муҳаббат ва байни муҳаббату мудоро фарқе, ки ҳаст, хуб метавон онро фаҳмиду ташхис дод.

*Назирӣ, кӯи ишқ аст ин, на шохидбозию риндӣ,
Ки гар ёре равад аз дасти кас, ёри дигар гирад.*

*Машав аз ҳоли ман гофил, ки захми корие дорам,
Мабодо дигаре сайди туро аз хок баргирад.*

нест, набошад, маъшук ҳатто ба хотираш биёваранд мутаваҷҷеҳ наме-
шавад ва дар ин ҳоли навмедӣ агар аҳёнан фаҳшу дашном ҳам диҳад,
хушвақт мешавам, ки барои оянда умедвор месозад.

*Кас аз муъонакаи рӯзи васл ёбад завқ,
Ки чанд шаб зи ҳамогӯи худ ҷудо хуфтаст.*

*Шуд умру саргарони ӯ бартараф нашуд,
Бо мо ба қадри мартабаи ишқ ноз кард.*

*Поям ба пеш аз сари ин қӯ намеравад,
Ёрон хабар диҳед, ки ин ҷилвагоҳи кист?*

*Мурдам аз шармандагӣ, то чанд бо ҳар нокасе
Мардумат аз дур биноянду гӯям ёр нест.*

Шеъри ахир тасвири як воқеаи хос аст ва ҳосили он ин аст, ки
маъшук аксар муошир бо табакаи фурӯмоя ва ҳавасрон аст. Мардум
вакте ки ўро дар роҳ бо авбош мебинанд, мераванд, аз дур ошиқ, яъне
Назириро дида мегӯянд: Бибин! Ёри туст, ки дорад меравад. Ошиқ аз
таассубу ғайрат мегӯяд: Хайр, яке дигар аст.

*Машиотаро бигӯ, ки бар асбоб ҳусро
Чизе фузун кунад, ки тамошо ба мо расид.*

*Аз як ҳадиси лутф, ки он ҳам дурӯғ буд,
Имшаб зи дафтари гила сад боб шустаем.*

Оре, маъшук калимае аз навозишу меҳрубонӣ ба забон ронда, та-
моми шикоятҳову гилаҳое, ки буд, аз байн рӯфтааст.

*Маро ба содадилиҳои ман тавон бахшид,
Хато намудааму чашими офарин дорам.*

*Мегиряму аз гиря чу тӯфон хабарам нест,
Дар дил ҳавасе ҳасту надонам, ки кадом аст.*

Мисол:

*Шиква нуқсон дошт, фасле аз миён андохтам,
Нарх арзон буд, коло дар дуқон андохтам.*

Маънӣ он, ки аз маъшук шикоят мекардам ва ӯ яъне маъшук, дошт
меранҷид, лизо ин қисмат аз гуфторамро ҳазф кардам. Ў онро бад-ин
ташбеҳ карда, ки баҳову қимати чинс чун хеле арзон буд, онро тӯи ду-
қон андохтам.

*Бас гунҷаи нашкуфта ба тороҷи ҳазон рафт,
Расм аст, ки раҳзан занад аз қофила пасро.*

*Ҳусн чанде сар ба дил шӯхиву раъноӣ диҳад,
Шаҳ чу гирад мамлакат, аввал ба яғмоӣ диҳад.*

Маънӣ ин ки ҳусн дар ибтидо бештар аз шӯхиву раъноӣ кор меги-
рад, чи ин ки подшоҳе кишвареро, ки мекушояд, онро қаблан ба дасти
ғоратгарон, ки ҳамроҳи сипоҳанд, медиҳад, ки ғораташ кунанд. Дар ин
ҷо ҳусн подшоҳ аст ва шӯхиву раъноӣ ғоратгарони сипоҳ.

*Зи изҳори муҳаббат бар забони халқ афтодам,
Чу муҳтоҷе, ки ганҷе ёбаду зоҳир кунад зудаш.*

*Ба васлаи то расам, сад бор дар фикр афканад шавқам,
Ки навпарвозаму шохи баланде ошён дорам.*

*Он диҳад дар гиря панди мо, ки бо мо душман аст,
Ҳар кӣ мегирад шиноварро, ба дарё душман аст.*

*Пас аз ворастагиҳо бештар гаишам гирифтаам,
Чу сайде ҷаст, сайёдаи зи аввал сахттар гирад.*

Маънӣ ин ки як бор дил аз маъшук раҳо карда, дубора ки гирифт-
тор шуд, сахт гирифттор гардид, чӣ қоида аст, ки як сайд, вақте ки аз чанги
сайёд раҳой ёфт, дафъаи дувум, ки ба чанги сайёд омад, ӯ онро муҳкам
нигаҳ медорад, ки мабодо бори дигар дар биравад.

*Аз шавқ шаҳидони ҳарими сари кӯяи
Чун дона дар огӯи нагунҷанд заминро.*

*Ҳама шаб бар лабу рухсору гесӯ мезанам бўса,
Гулу насрину сунбулро сабо дар хирман аст имшаб.*

*Муҳаббат дар дили гамдида улфат беиштар гирад,
Чарогеро, ки дуде ҳаст дар сар, зуд дар гирад.*

Яъне он ки кас ё он дил, ки як бор гирифтор шудааст, хеле зуд аз ишқ мутаассир мегардад, мисли чароғе, ки хомӯш шуда ва ҳанӯз аз он дуд дар меояд, вақте ки бихоҳанд дар-бигиронанд, зуд дар мегирад.

*Зи меҳри булҳавас гар давлати ошиқ намегардад,
Туфайлӣ ҷамъ шуд чандон, ки ҷойи меҳмон гум шуд.*

Яъне маъшукро ба ҳаваспарастон ба қадре алоқаву унс аст, ки аз ушшоқ ҳеч хабар намегирад, туфайлӣ он қадар зиёд аст, ки дигар барои меҳмон ҷо нест.

*То кай чу мавҷи об ба ҳар сӯ иштифтан,
Дар айни баҳр пой чу гирдоб банд кун.*

*Барнамеояд ҳилоли идам аз абри умед,
Умр рафту ҳамчу тифлон бар лаби обам ҳанӯз.*

*Дилам аз нола хуш гардид, уммеди асар бошад,
Басе осуд шастам, ин хадангам коргар бошад.*

Ба ақидаи шикорчиён, тир вақте ки ба нишона хӯрд, шасти эҳсос як навъ оромиш мекунад. Дар ин ҷо шоир мегӯяд: инак, нолае, ки сар додам, рӯҳам аз он бисёр маҳзуз аст ва аз ин метавон қиёс намуд, ки бояд дар нола асаре бошад, ҳамчунон ки шасти шикорчӣ, ки эҳсоси лутфу оромиш намуд, далел аст, ки тир ба нишона хӯрдааст.

*Чу хонаи сари кишт аст аҳдро бунёд,
Зи ҳар тараф, ки насиме вазид, равзан шуд.*

Барои ҳифозати кишт чапар ва ғайра, ки бино мекунанд, онро хонаи кишт гӯянд. Мегӯяд: ваъдаҳои маъшук назари хонаи кишт аст, аз ҳар тараф, ки андак боде вазид, сӯроҳ гардид.

*Хаданги ҷаъбаи тавфиқ имшаб дар канорам буд,
Ғизолам дар назар бисёр хуб омад, хато кардам.*

Сухан ин буда, ки аз ҷавру ҷафои маъшук ба танг омада, хостам нафринаш кунам, ки хусни ӯ ба назарам омад, мунсариф гардидам ва ин маъниро чунон адо мекунад, ки оҳу ҷилав омадаву ман тирро дар ҷилла гузорда, хостам раҳо кунам, ки дар ин миён таннозиви намоишҳои қашанги оҳу ба тавре маро рабуд, ки доништа ӯро ба ҳолаш вогузоштам ва мутаъарриз нашудам.

4. Ӯ аксаран воридоти ишқу ошиқӣ, ки воқеият доранд, баён мекунад ва бад-ин ҷиҳат дар дил асаре басазо мебахшад:

*Хоҳӣ, ки ба ту беи шавад ишқи Назирӣ,
Гоҳ аз назари ҳеи бирон, гоҳ ниғаҳ дор.*

Ба маъшук мегӯяд, агар меҳохӣ, ки ишқи Назирӣ нисбат ба ту фузунӣ ёбад, гоҳе ӯро аз худ бирону гоҳе ба назари лутф бихон.

*Қосид, ҷигарам сӯхт, чи пайғому чи нома,
Дил буд ҳамон хуш, ки ба уммеди хабар буд.*

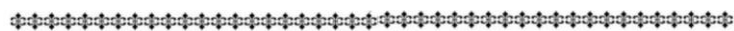
*Бо вуҷуди ноумедӣ баски муштоқи туам,
Муддаӣ гар муждаи васлат диҳад, бовар кунам.*

Ва ин чӣ қадар аҷиб, дар айни ҳол мунтабиқ ба воқеъ аст, ки инсон вақте ки чизеро ниҳоят алоқаманду муштоқ мебошад, хабари вусули онро агар аз тарафи душман ҳам бошад, аз фарти шавқ бовар мекунад. Бинобар ин, мегӯяд муждаи васли маъшукро агар аз даҳони рақиб ҳам бишнавам, маро яқин меояд.

*Ба меҳрубониҳои ӯ эътимод натвон кард,
Ки тозаошиқаму хотираи ба ман соф аст.*

*Ин дил, ки дар висол тасаллӣ аз ӯ набуд,
Хурсандаи аз тағофулу дашном кардаем.*

Маънӣ ин ки замоне буд, ки васл ҳосил буд, лекин тасаллии хотир набуд ва дил чизҳои бештаре талаб менамуд ва акнун аз васл, ки хабаре

даромад ва кӯчаки барои Зиёуддинхон арӯсӣ шуд. Сатиннисо духтари кӯчакро бисёр дӯст медошт. Дар соли 20 ҷулус, мутобиқи санаи 1056, ӯ дар Лоҳур вафот ёфт ва дар маргаш Сатиннисо зиёда аз ҳад мутаассир ва ғариқи ғаму мотам гардид. Ҳатто шахси Шохичахон барои таслияти ӯ ба манзилаш рафта ва бо худ ӯро ба ҳарам бурд. Вале ба қадре ба ин зан аз доғи ин бародарзода садама расида буд, ки баъд аз баргашт аз ҳарам дар ҳамон рӯз мурд.

Шохичахон барои масорифи таҷҳизу такфину ӯ даҳ ҳазор рупия ато намуд ва ҳукм дод, ҷанозаро маҳфуз нигоҳ дошта, мақбарае муодили сӣ ҳазор рупия дар тарафи ғарбии оромгоҳи Тоҷмаҳал, муттасил ба Чилухон, барои ӯ бино кунанд. Ва он дар муддати як сол ба итмом расид ва пас аз як солу анде ҷанозаро аз Лоҳур оварда, дар мақбараи мазбур дафн карданд.

Барои ихроҷоти ин мақбара деҳқадае ато гардид, ки омадани солони он сӣ ҳазор рупия будааст.¹

Ҳамин қадрдониҳои шоҳонаи Темуриён будааст, ки остонаи онҳоро қиблаи ҳоҷоти соҳибони камоли дунё қарор дода буд.

Шарҳе дар ҳолат ва ахлоқу одот. Абдуннабии Фаҳруззамонӣ, муаллифи тазкираи «Майкада» [Майхона],² ки муосири Толиби Омулист, дар ҳолати ӯ чунин менависад: «Он булбули дostonсаро дар ҳамон сол, ки санаи 1020 қамарӣ буд, ба дорулхилофати Огра омад. Ин заъифро мартабаи аввал дар Ҳинд дар он айём ба ӯ мулоқот воқеъ шуд, ҷавоне дид, ба анвоъи ҳунар ораста, ҷунон халиқу зудошно, ки дар ин фан низ адил надошт. Дар маснавии хеш ду-се байт дар дӯстошноии худ баён фармуда, ҳаққо, ки ҳоле дошту дар он тақаллуфе накарда. Он абёт ин аст:

*Сазад, онон, ки илми меҳр доранд,
Дар ин фаннам ваҳидуддахр хонанд.*

*Набошад бевафой дар бисотам,
Вафо як гул бувад дар ихтилотам».*

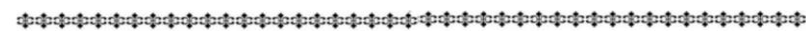
Ва аз ин собит мешавад, ки Толиб дӯстпарвар, вафошиор ва хушахлоқ будааст. Агарчи ӯ зиёд ин дару он дар зада, то ин ҳад, ки Шайдоӣ³ дар ҳаҷваш гуфта:

*Шабу рӯз маҳдумино, Толибо
Пайи ҷифаи дунявӣ дар тағ аст.*

¹ Тафсили он дар «Маосир-ул-умаро», ҷилди дувум, сафҳаи 791 ва 792 мастур аст. (Муаллиф).

² Тазкираи Абдуннабии Фаҳруззамонӣ «Майхона» унвон дорад. (Мухаррири таҳия).

³ Манзур Шайдои Фатҳпурист. (Мухаррири таҳия).

Матлаб ин аст, ки хоки кӯчаи маъшукро ошиқ хоста бибӯсад, лекин аз қасрати пешонӣ, ки дар он ҷо соида мешавад, ҷо барои бӯсаи вай набуд ва ин маъниро шоир бад-ин тариқ баён намуда, мегӯяд: бӯса хост, ки дар кӯчаи маъшук раҳти иқомат андохтаву муҷовири он ҷо гардад, лекин он қадар фарши пешонӣ паҳн буда, ки ҷо барои бӯсаи ман набудааст.

*Даҳр чун дар душманӣ суст аст, афкандам синам,
Душмани номардро ман марди майдон нестам.*

*Дар ин шират, ки ман ҷон месупорам,
Намегирад ба маргам модар имрӯз.*

*Қосид, ки мефиристӣ, ратли гарон-и дардеҳ,
Қ-аз мо хабар наёбад, то беҳабар набошад.*

Манъӣ он ки қосиде, ки меҳохӣ равона кунӣ, хуб шаробаш бинӯшон, он вақт равона кун, чи то вақте ки худ беҳабар нашуда, мумкин нест, ӯро хабари ман маълум гардад. Матлаб ин аст, ки то вақте ки худ бӯе аз ишқ набурда, аз ҳоли ишқи ман чӣ метавонад бифаҳмад?

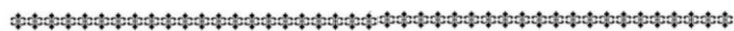
*Дар диёре, ки суҷуди ҳами абрӯ расм аст,
Ғайри меҳроби қачу қиблаи вайрон маталаб.*

Мақсуд ин аст, ки ҳар кучо ишқ ҳукмфармо бошад, ибодату зуҳд дар он ҷо бефоида аст.

*Агар ба маърака дар хун фитодаам, чи аҷаб,
Ҳамеша разм ба худ чун Таҳамтанест маро.*

Ӯ маънии дақиқеро баён кардааст: асли матлаб ин буда, ки бар андешаву раъйи дигарон фоиқ меоям, лекин даруни худ, яъне дилам муҳолиф бо ман аст ва бояд хоҳишҳои ӯро мағлуб созам ва дар ин кор аксар нокомӣ рӯй додаву зиён мебарам. Ӯ ин маъниро чунин адо карда, мегӯяд: агар дар маърака захмӣ шудаам, ҷойи тааҷҷуб нест, чи ин ки маро бо Рустами достоне чун худ корзор иттифоқ афтодааст.

*Камар дар хидматат умрест мебандам, чӣ шуд қадрам,
Бараҳман мешудам гар ин қадар зуннор мебастам.*

7. Ў ҳолатеро, ки дар ғазал ба таври мусалсал суруда ва дар баёни ҳамон як ҳолат ғазалро ба итмом мерасонад, дар ин мавоқеъ хуб метавон пай бурд, ки ў то кучову чӣ гуна ба тамоми чузъиёти як мазмун ихота дорад, чӣ тавр воқиф ба ҳар як аз румузу шеваҳои ишқу ошиқист ва бо ҳамаи инҳо танаввуъу қашангии истиорот, чиддату тозагии услуб ва билохира, фасоҳати забону ширинии баёни каломро сеҳри Сомирий месозад. Масалан, дар як ғазал ҳолати васлро чунин баён мекунад:

*Дорам дар ин диёр мугоншева дилбаре,
Беҳуд хушу миёна хушу ҳушёр хуш.*

Ман дар ин шаҳр маъшуқе дорам, ки шеваҳояш мисли муғбача дар ҳама ҳол ширину рабоянда аст.

*Дастор афканам, хами коқул пароканад,
К-ин аст вазъи суҳбату з-ин сон нигор хуш.*

Кулоҳ аз сар бармедорад ва мӯҳоро парешон мекунад, зеро ки ин аст тариқаи суҳбат ва маъшуқ бад-ин вазъ дилкаш маълум мешавад.

*Шоду шукуфта мутрибу соғар талаб қунад,
Як сӯ ниҳад ҳиҷобу дарояд ба қор хуш.
Ҳар гаҳ қунад шитоб ба рафтан, ки дер шуд,
Таскин диҳам дилаш, ки сукуну қарор хуш.*

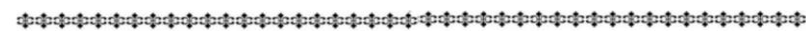
Барои рафтан ҳар вақт шитоб мекунад ва мегӯяд: дерам шуда, боистӣ биравам. Ман бозаш доштаву мегӯям: азизам, оромишу сукун чизи хубест.

*То дам занад, ки рӯз чи рафту зи ҳафта чист,
Нагзорамаш шумор, ки набвад шумор хуш.*

Ҳамин ки меҳодад пурсиш қунад, ки аз ҳафта чӣ гузашта ё аз рӯз чӣ қадар боло омадааст, ҷилав мегираму мегӯям: нақун, ки суол кори хубе нест.

*Ў дар видою ман ба ҷазаъ, к-аз майу баҳор
Ратле се-чор мондаву рӯзе се-чор хуш.*

Дорад видоъ мекунад, биравад ва ман гирияву лоба мекунам, чи ин ки аз шароб як-ду-се пиёла ва аз баҳор чанд рӯзе беш намондааст.

*Яке муқобили хуриед дошт оинаам,
Бидид, к-аз арақаш мавҷ бар узор афтод.
Чу пеши машъали маҳ бурд шабчароги маро,
Ба чеҳра гунаи қоҳеш шамъвор афтод.
Аз ин нишот магар дастӣ осмон ларзид,
Ки боз дар кафи хоқони қомғор афтод.
Кунун ба риштаи муҳраи бидор, к-аз тақдир
Ду бор дар кафат ин дурри шохвор афтод.*

Толиб дар санаи 1036 ҳ.қ., як сол пеш аз марги Ҷаҳонгир, даргузашт.

Ақорибу авлод. Толиб як хоҳар дошт Сатиннисо ном, ки ўро мисли модар гиромӣ медошт. Ў хоҳарашро ба қадре дӯст медошт, ки сирфан барои дидори ў аз Эрон ба Оғра омад. Толиб он вақт бо Ҷаҳонгир дар Дура буд. Барои дидори хоҳараш иҷозат талабид ва ин қитъаро навишта, тақдим дошт:

*Соҳибо, заррапарваро, арзе
Ба забони суҳанварасти маро.
Пир ҳамишраест гамҳорам,
Ки ба ў меҳри модар аст маро.
Чордах сол, балки беи гузашт,
К-аз назар дурманзар аст маро.
Дур гаштам зи хидматаш ба Ироқ
В-ин гунаҳ ҷурми мунқар аст маро.
Ў наёвард тоби дурии ман,
Ки ба модар баробар аст маро.
Омад инак ба Оқраву аз шавқ
Дил тапон чун кабӯтар аст маро.
Мекунад дил ба сӯи ў оҳанг,
Чи қунам, шавқӣ дилбар аст маро.
Гар шавад рӯхсати зиёрати ў,
Ба ҷаҳоне баробар аст маро.*

Номбурда ба издивоҷи Насирои Кошӣ, бародари Масеҳи Кошӣ – устои Мирзо Соиб, даромада буд. Баъд аз марги Насиро ин бону пешхидмати Мумтозмахал, завҷаи Шоҳичаҳон, муқаррар шуд ва чун бисёр лоиқ, хушсуҳбат, мудира, ба илова, моҳир дар умури ҳифзуссиххату беҳдошт буд, хидмати муҳрдори Мумтозмахал ба ў супурд ва аз назари илму иттилоаш дар форсӣ ва фанни қироат таълими Ҷаҳоноробегим ба ў муҳаввал гардид. Баъд аз марги Мумтозмахал раёсати кулли ҳарам аз тарафи Шоҳичаҳон воғузур ба ў шуд.

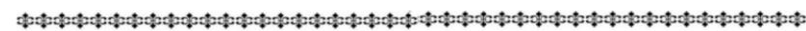
Толиб авлоди зуқур надошт. Ду духтар аз ў боқӣ монда, ки онҳоро Сатиннисо мисли модар парвариш намуд. Бузургтар ба ақди Оқилхон

Яке он, ки бе хоҳиши нафсу кӯиши
 Ба рӯям шукуфт ин гули шармсорӣ.
 Дигар он, ки шуд ранҷа ёре, ки бо ман
 Задӣ мӯ ба мӯяш дам аз дӯстдорӣ.
 Наям з-аҳли девон, ба дафтар чи корам,
 Маро шоирӣ зебаду майгусорӣ.
 Ба ман хидмати мадҳ фармудан авло,
 Ки бас ошиқам бар ҷавохирнисорӣ.
 Начасбад бар аҳли сухан шугли дунё,
 Чу бар пири майхона парҳезкорӣ.
 Зи шоир саносанҷӣ ояд, на хидмат,
 Ки булбул навохон бувад, на шикорӣ.
 Хусусан чу ман шоире, к-аз таҷарруд
 Ба рӯҳониён зебадам ҳамқаторӣ.
 Манат бандаи догдори қадимам,
 Ба ходим кунун муҳри худ месупорӣ.
 Чу меҳри ту дорам, чи ҳоҷат ба муҳрам,
 Маро меҳрдорӣ беҳ аз муҳрдорӣ.
 Ҳақ ин аст, аммо зи ҷурме, ки рафта,
 Ҳама инфилоам, ҳама шармсорӣ.
 Ҳама хичлатам дур дорад зи хидмат
 Чу Иблиси мучрим зи даргоҳи Борӣ.
 Вагарна ҳамон Толиби ҳақиқиносам,
 Зи сар то қадам шавқи хидматгузорӣ.

Эътимодуддавла аз Толиб дар дарбор тавсия намуда ва Ҷаҳонгир
 ўро талабиду дар заминаи шуаро дохил намуд ва дар санаи 1028 қамарӣ
 лақаби маликушшуароӣ ба ӯ ато кард. Чунон чи худ, яъне Ҷаҳонгир,
 дар «Тузук» менависад: «Дар ин таърих Толиби Омулӣ ба хитоби мали-
 кушшуароӣ хилъати имтиёз пӯшида. Асли ӯ аз Омул аст, якчанд бо
 Эътимодуддавла мебуд, чун рутбаи суханаш аз ҳамагон даргузашт, дар
 силки шуарои пойтахт мунтазам гашт». Сипас ашъори чанде аз Толиб
 нақл карда, ки он чилав дар ҷои худ хоҳад омад. Ў синини умрашро дар
 дарбори Ҷаҳонгир бо ниҳояти иззату эҳтиром ба сар бурда. Фақат дар
 як мавқеъ Ҷаҳонгир нисбат ба ӯ дар натиҷаи як пешомаде бемайл шуда
 ва Толиб чанд рӯзе аз ҳузур дар дарбор маҳрум мондааст. Ў ин воқеаро
 дар як перояи латифе чунин баён кардааст:

Ба нисбати гуҳарам дода будӣ аз қафи хеш,
 Ту ро зи ҷуд зиёне чунин ҳазор афтод.
 Чу рад шудам зи қафи чархам, аз ҳаво бирабуд,
 Ба гармие, ки забонам ба зинҳор афтод.

Соғар кунам лаболабу гӯям сабук бинӯш,
 Дар мавсими баҳор набошад хумор хуш.

Қадахро пур мекунаму мегӯям: (азизам) нӯш кун, аммо явош, барои
 ин ки дар фасли баҳор хумор чизи хубе нест.

Чандон ки гӯямаш гузарон аст умр, бош,
 Гӯяд, сабо равона беҳу гул савор хуш.

Ҳар чӣ мегӯям, умр дорад мегузарад, қадре макс кун, мегӯяд: Хайр!
 Сабо дар гузар бошаду гул дар сафар.

Коре ба лоба пеши Назирӣ намеравад,
 Бошад ба ӯ гузоштани ихтиёр хуш.

Акнун ки аз лоба ё хушомаду тамаллуқ коре аз пеш намеравад,
 беҳтар он аст, ки ихтиёр ба худӣ ӯ, яъне маъшук вогузошта шавад.

Ў дар ғазале ин ҳолатро баён карда, ки маъшук, иттифоқ афтода,
 худ асири каманди ишқи дигаре шудааст ва воқеъоте, ки дар ин ҳолат
 мумкин аст пеш биёянд, ӯ ҳамаро баён намуда ва чӣ қадар ҳам диловезу
 дилфиреб баён кардааст:

Чашиаи ба роҳе меравад, миҷғони намнокаш нигар,
 Дар сина дорад оташе, пирохани чокаш нигар.
 Доме, ки зулф андохта, дар гардани симин-и бин,
 Хуне, ки миҷгон рехта, бар домани покаш нигар.
 Шарм аз миён бархоста, меҳр аз даҳон бардошта,
 Гуфтори бетарсаи бибин, рафтори бебокаш нигар.
 Аз кӯйи маъшук омада шӯридагон дар ҳалқааш,
 Аз сайди оҳу мерасад шерон, ба фитрокаш нигар.
 Дил бурда дар дил бохтан, маъшуқи ошиқпеиш бин,
 Бигрифта дар андохтан, бозуи чолокаш нигар.

8. Назирӣ аз муколимоти рӯзмарра ва муховирот ба касрат ба кор
 мебаррад, ки метавон аз онҳо басте истифода намуд. Нуктаи қобили та-
 вачҷух ин аст, ки ӯ ин муховиротро ба тавре истеъмол мекунад, ки мат-
 лабиро, ки мехоҳад баён кунад, ба ғайр аз муховараи мазбур намешавад
 он матлабро бад-он ҳубӣ баён намуд. Аз мисолҳои зер метавон заминае
 дар ин боб ба даст овард:

Тифл будем, ки боз аз шакару шир шудем.
 Аз шир боз шудан - аз шир бозгирифтан аст.

Сахт аст ҳол, мушкил, агар то саҳар кашам.
 Ҳол бисёр сахту мушкил аст, умед нест,
 ки то саҳар зинда бимонам.

Шабнам ба рӯи бистару наргис ба хоб гир.
 Ба хоб гирифтани - дар ҳолати хоб ба даст овардан.

Нимбисмилшудае бар сари парвозе ҳаст.
 Бар сари парвозе будан – қасди таярону парвоз
 кардан аст.

Шарҳи савдои туро нусха зи симо бардошт.
 Нусха бардоштан – нақл аз китоб кардан аст.

Шаб охир гаштаву афсона аз афсона меҳезад.
 Афсона аз афсона хоштан – ҳарф аз ҳарф даромадан аст.

Ва аз ин қабил муҳовирот ҳазорҳо дар каломӣ ӯ ёфт мешавад.

Чаҳорум он, ки ба базми шаҳанишаҳам бурдӣ,
 Чу дил ба паҳлуи худ сохтӣ маро маскан.
 Ба подшоҳам саргарми гуфтугӯ кардӣ,
 Ба меҳр дидамӣ ҳаффоиро ҳарифи суҳан.
 Ту он чи бояд, кардӣ, вале толеи шум
 Ба дастҳои гардун нифоқ зад бар ман.
 Бибаст нутқи маро бахти бад в-аз он бастан
 Кушуд бар ман ҳам дӯст таъна, ҳам душман.
 Киро гумон, ки чу ман истиорапардозам,
 Ба сад забони фасоҳатбаён шавад алкан.
 Киро гумон, ки фитад риштан каломӣ маро
 Чу тори зулфи арӯсон шикан ба рӯи шикан.
 Аз ин қиёс намо, гавр кун, ки қудрати кист
 Ба як-ду лаҳза чунин қитъае адо кардан.
 Ду чиз муҳри забони суҳанварӣ гардид
 Маро ба базми шаҳанишоҳи хушиёри суҳан:
 Яке забунӣ толеъ, ки доим аз асари
 Ба ҳар диёр қарибам ба гуна-гуна миҳан.
 Дигар зиёдатӣ наштае, ки номаиро
 Наметава нам аз шарм бар лаб овардан.
 Адо сареҳ кунам, то гумони май набарӣ,
 Чаро, ки шустаам аз вай ба ҳафт об даҳан.
 Муфарриҳе зада будам ба қасди гуфтани шеър,
 Уручи наштаи он кард, ҳар чи кард ба ман.
 Ба базми подшаҳам з-он забон намегардид,
 Ки гафта буд маро хушк аз забону даҳан.
 Суҳаниносо, пеши ту чун барорам сар,
 К-аз инфирод сарам гӯта хӯрд дар гардан.
 Накарда ҷурми маро авф кун ба лутфи амим,
 Ки хушнамост хатои накарда бахшидан.
 Ман арчи беғунаҳам, бахти ман гунаҳкор аст,
 Гуноҳи бахти маро, лутф кун, бибахш ба ман.

Эътимодуддавла хидмати муҳрдори ба Толиб муҳаввил дошта ва шуғли мазбур, агарчи шуғли обрӯманде буда, лекин Толиб чуз шоирӣ коре аз ӯ сохта набуд ва чун бо бемайливу беҳолӣ ба ин кор мерасид, ҳаракоте аз ӯ сар зад, ки мӯчиби сарафкандагии вай будааст. Дар охир қасидае гуфта, тақдими Эътимодуддавла дошт ва аз ин хидмат мустаъфӣ гардид. Чанд шеъри қасида ин аст:

Ду захр аст дар соғарам, ҳар ду қотил,
 Ду захм аст бар синаам, ҳар ду корӣ.

Нуричаҳон, будааст. Ў ба шугли тичорат мепардохт ва аксар ба муносибате, ки гуфтем, назди Ётимодуддавла мерафт. Толиб бо Шопур иртибот пайдо карда ва рафт дар Лоҳур мулоқоташ намуд. Ў инро, маҳсусан, дар як ғазал зикр кардааст:

*Биҳамдуллаҳ, ки дар мулки сухан дастурро дидам,
Ҳамон раиқи Аторуд шоири машҳурро дидам.
Ба Хусрав доштам рӯйи ниёзе дар сухан, Толиб,
Аз ӯ дарсӯхтам, чун санъати Шопурро дидам.
Чи хушҳолам, ки баъд аз муддати яксола маҳҷурӣ
Хушу хушвақт ӯро дидаму Лоҳурро дидам.*

Ғараз - ба василаи Шопур ва ё ба ишораву таҳрики дигаре бо дастгоҳи Ётимодуддавла роҳ пайдо кард ва ӯ вайро дар домани отифати хеш гирифта, таваччуҳи хоссе нисбат ба ӯ мабзул дошт. Дар тазкираи «Майхона» навиштааст, ки Ётимодуддавла василаи тақарруби ӯ дар дарбори Ҷаҳонгир гардидааст, лекин дар тазокири дигар ва низ аз қароин маълум мешавад, ки аввал Диёнатхон, ки аз муқаррабони хос буд, ӯро бо худ ба дарбор бурда, муаррифӣ намудааст. Ў аз Толиб ба қадре тавсиф намуд, ки Ҷаҳонгир моил шуд ӯро бибинад. Оре, Диёнатхон ӯро ба дарбор бурд, лекин Толиб аз ҳамоқат ҳангоми рафтан истеъмоли муфарриҳ¹ намуда, ки ба воситаи он ҳавосаш маҳтул шуда ва Ҷаҳонгир вақте ки бо ӯ ба таври меҳрубонӣ суҳбат дошт, Толиб нақши девор буда, калимае натавониста сухан гӯяд. Диёнатхон, ки ин ҳолро мебинад, саҳт пушаймон шуда ва Толиб вақте ки ба манзил бармегардад, дар пӯзишу узрҳои аз он қитъае муштамил бар 57 шеър гуфта мефиристад барои Диёнатхон. Ў баъд аз мадҳ, роҷеъ ба асли матлаб шарҳе, ки сурудааст, мо чанд шеъри онро зайлан ба назари хонандагон мерасонем:

*Чи лутфҳо, ки намудиву менамоям низ
Ба ҳар ғарибу мусофир, алалхусус, ба ман.
Нахуст он, ки чу дар гурбатам назар кардӣ,
Ба меҳр бурдӣ аз хотирам ҳавои ватан.*

¹ Муфарриҳ – маъҷуне будааст, ки ба чойи шароб истеъмол мекарданд ва қасоне, ки муҳтот буданд, ба ивази шароб онро ба қор мебуданд. Калими шоир дар ин қитъа ба тарафи он ишора карда, мегӯяд:

*Баландқадро, саргаштагони водии ғам
Муфарриҳе пайи дафъи малол меҳаҳанд.
Чу бода бе ту ҳаром аст, з-он наметалабанд,
Ҳаромайшон кайфи ҳалол меҳаҳанд. (Муаллиф).*

ТОЛИБИ ОМУЛӢ (Маликушшуарои дарбори Ҷаҳонгир)

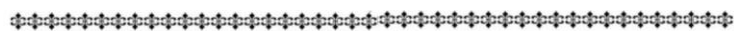
Бояд донист, ки ҳар як аз фармонравоеъни силсилаи Темурӣ суханфаҳму ошно ба румузи сухан будаанд. Лекин Ҷаҳонгир дар ин фан устод ва маҳорате басазо доштааст. Вай фитратан муҳаббаткеш будаву аз нахуст диле дардманд доштааст.

Агарчи ӯ онро дар оину низоми салтанат намегузошт чандон зоҳиру намоён шавад, то ин ҳад, ки дар «Тузук», ҳар ҷо ки зикре аз Нуричаҳон¹ омадааст, ҳеҷ маълум намешавад ин ном, ки аз забони ӯ хориҷ мешавад, оё лаззат бурда хориҷ мешавад ё не? Ва мазолик, ишқ ҳамирмоияи ӯ будааст. Назар ба ин, ки шогирди рашиди Файзӣ буда, ҷӣ гуна мумкин буд қасе дар шеър сухан нуктадонтар аз ӯ бошад? Дар замони шохзодагӣ шуаро мулозими боргоҳи ӯ буда ва вақте ки бар тахт нишаст, дарбор маҷмӯи сухансароён будааст. Лекин тоҷи маликушшуароиро ӯ бар сари Толиби Омулӣ ниҳод ва метавон аз ин ҷо пай бурд, ки ин шоир ҷӣ появу мақоме дар шеър сухан доштааст. Инро ҳам бояд дар назар дошт, ки Толиб синнаш он вақт аз бист таҷовуз накардааст ва дар ин синну сол ноил ба чунин ифтихор шудан ихтисос ба қорномаи иқболи ин шоир дорад.

Толиб сокини Омул, яке аз шаҳрҳои Мозандарон будааст. Улуму фунуни мутадовиларо дар авоили син фаро гирифт ва агар иддиои ӯро саҳеҳ бидонем, бояд гуфт, ки дар синни понздаҳу шонздаҳ дар ҳандаса, мантиқ, ҳайат, фалсафа, тасаввуф ва билоҳира, дар хушнависӣ ба марҳалаи қамол расидааст. Чунон ки дар як қасида мегӯяд:

*По бар дувумин пояи авҷи ашаротам
В-инак адади фаннам аз олоф зиёд аст.
Бар ҳандасию мантиқию ҳайату ҳикмат
Дастест маро, қ-аш яди байзо зи ибод аст
В-ин ҷумла чу тай шуд намакин илми ҳақиқат,
Қ-устоди улум аст, бар ин ҷумла мазод аст.
Дар силсилаи васфи хат ин бас, ки зи қилкам
Ҳар нуқта сувайдои дили аҳли савод аст.
Пӯшам насаби шеър, чу донам, ки ту донӣ,
Қ-ин поя маро сомини ин сабъи шидод аст.*

¹ Зани севгилии (дӯстдоштаи) ин подшоҳ аст, ки фирефтаи муҳаббату ишқи ӯ будааст. (Му-тарҷим).

Бинобар ин, улуи расмии он замонро некӯ медониста, лекин чун (гӯӣ) аз рӯзи нахуст барои шеърӯ шоири офарида шуда будааст, лизо ҳамонро пешаи худ қарор дод.

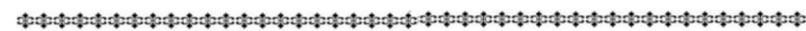
Ҳокими Мозандарон дар он замон як нафар Мир Абулқосим ном буд. Толиб дар мадҳи ӯ қасоиди чанде гуфта, ки матлаъи яке аз онҳо, ки голибан бояд қасидаи аввали ӯ бошад, ин аст:

*Саҳар, ки гунча қушояд гираҳ зи пешонӣ,
Занад дам аз дами Исо насими бустонӣ.
Саҳар, ки турраи печони мушқсои насим
Ба тарфи орази гулбун қунад парешонӣ.*

Маълум нест ба чӣ чиҳат дил аз Омул кандаву ба Кошон раҳли иқомат афкандааст ва дар ҳамон ҷо низ зан гирифтааст.

Дар тазкираи «Майхона» чунин омадааст, ки нашву намои шоирии Толиб дар Кошон шуда, лекин пас аз чанде аз ин шахр хотираш зада шудаву мутаваҷҷеҳи Марв гардидааст ва ин дар замони Шоҳ Аббоси Сафавӣ будааст. Ҳукмрони Марв, он вақт шахсе ба номи Малкушхон буда ва Толиб дар дастгоҳи вай роҳу иртибот ёфтаву қасидаи мадҳияе навишта, тақдим дошт ва то ду сол ҳам муқими он ҷо будааст. Малкуш дар қадрдонию пазирой аз ин шоир заррае кӯтоҳӣ накард, лекин Толиб силоти гаронмояву инъомоти бузурги дарбори Ҳиндустонро ҳамеша дар назар дошта ва оне аз ҳаёли он ҷо фориғ набуд ва лизо як маснавӣ навиштаву аз Малкушхон иҷозат ҳосил кард, ки ба ватани худ баргардад. Ӯ дар ин маснавӣ пас аз тамҳиди муфассалу машрӯҳ матлабро аз ин ҷо оғоз карда:

*Яке бар ҳарфи Толиб гӯш бикшой,
Садафро бар гуҳар оғӯш бикшой.
Ду сол омад, ки аз меҳнатқашон аст,
Туро чун бӯсаи фарш остон аст.
Бақулӣ карда аз маскан фаромӯш,
Яке гардида ринди хонабардӯш.
На аз хешон қунад, на з-ақрабо ёд,
Ба дидори ту дорад хешро шод.
Агар лутфи туаш дастур бахшад,
Чу ҳур, к-ӯ зарраеро нур бахшад,
Инсон сӯи ватан тобида чанде,
Қунад хешони худро ришҳанде.
Ду рӯзе бо ғамомон сар орад,
Дигар раҳ сӯи тарфи ин дар орад.*

*Дар аснои тақаллум когазин дурҷе нур аз ғавҳар
Бибӯсиду ба дастам дод аз рӯи равшидонӣ.
Ман аз манишури давлат чун ба дасти хештан дидам,
Шудам сар то қадам баҳри суҷуди шукр пешонӣ.
Ба сӯи қиблаи Гучрот рӯ таслимҳо кардам,
Ба одобе, ки бар ман кард гардун офаринхонӣ.
Пас аз таслим бикшудам зи унвон мӯри мушкинаш,
Чу дидам офтобе чанд дар қилбоби зулмонӣ.
Шудам шодобтар, чун муҳри унвонро рақам дидам
Ба номи номи сарчашмаи тавфиқи яздонӣ -
Саҳоби файз - Абдуллоҳхон, он маҳзари эҳсон,
Ки не баҳрӣ зи дасти ҳимматаш ҷон бурда, не конӣ.*

Шумо ихтилофи табоеъро тамошо кунед: Урфиро Ҷаҳонгир худ қосид фиристодаву талабида буд, лекин ӯ нисбат ба қосид беш аз ин чизе намегӯяд:

*Ки ногаҳон зи дарам даррасид муждадеҳе,
Чунон ки аз чамани толам ба мағз шамим.*

Бар хилоф, Толиб ки пойи қосиди як амир ё хонро мебӯсад, гарди пешонии ӯро бо гулоб мешӯяд ва ҳасрат мекашад, ки оби ҳаёт дар даст-раси ӯ нест, аз кучо онро биёварад?!

Боре Абдуллоҳхон бениҳоят Толибро гиромӣ дошта ва аз ӯ қадрдонӣ намуд.¹ Толиб аз Абдуллоҳхон дархост намуд, ки вақте ки ба дарбор меравад, вайро ҳам бо худ бибарад. Чунон ки дар як қасида мегӯяд:

*Осмонқадро, чу дорӣ дар ҳаёл
Азми даргоҳи шаҳанишоҳи замон
В-аз ҷавонмардони эронисипоҳ
Баргузидастӣ чиҳил шери ҷаён,
Гарчи ман дар ҷирғаш шерон наям,
Лек аз ихлос дорам ҷашми он,
К-аз назар чун бигзарад тафсили исм,
Номи Толиб низ бошад дар миён.*

Голибан, ин кор аз Абдуллоҳхон барнаомадааст ва лизо тадобири дигаре барангехт.

Шопури Техронӣ, як шоири эронӣ, бо Нуриҷаҳонбегим қаробати наздик дошт, ба ин маънӣ, ки падари ӯ амуи Ётимодуддавла - падари

¹ «Майхона». (Муаллиф).

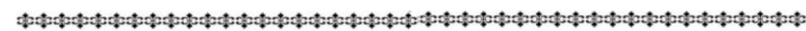
*Ба азми Мултон чун заврақе шудам чу ҳилол,
Зад аз сиришам селоб кӯси уммонӣ.
Зи макси Мултон наздик шуд бад-он, ки маро
Бадал шавад лақаби Омӯӣ ба Мултонӣ.
Дар он мазиқи малолат чаҳор маҳ будам
Ба сони муҳра ба шаидар тамои ҳайронӣ.*

Бадбахтона, Ғозихон дар соли 1020, дар синни 25-солагӣ ба дасти ғулуме масмум гардид. Акнун барои Толиб ҳеҷ василаеву паноҳе набудааст. Маҷбуран ӯ боз ба тарафи Ҳиндустон таваҷҷуҳ намуда ва ба Огра омад. Хоҷақосим Диянатхон, аз умарои Ҷаҳонگیرӣ, аз вай навозишу кадрдонӣ намуд ва ба Абдуллоҳхони Фирӯзчанг, ки дар он сол ба ҳукумати Гуҷарот барқарор шуда буд, номае дар тавсияи ӯ навишту фиристонд ва Абдуллоҳхон номае фиристоду Толибро талабид. Толиб ин воқеаро бо фахру мувоҳот навишта, чунин мегӯяд:

*Саборафтори пайке дар тулӯи субҳи нуронӣ
Ба ғушам зад садои занг¹ чун бонги сулаймонӣ.
Зи сероҳангии он нагма маст аз ҷой барҷастам,
Ба ҳар ҷониб нигоҳе тохтам аз рӯи ҳайронӣ.
Яке бодӣ² ғуборолуда бар дар ҷилва гардидам,
Аракрезон чу марворидаи аз атрофи пешонӣ.
Давидам пешу гуфтам ҳайра мақдам в-он гаҳ афшондам
Ба пояи муште аз носуфта гавҳарҳои мижгонӣ.
Гулоб овардаму пешонияи аз гарди раҳ шустам,
Дарего, қош будӣ қудратам бар оби ҳайвонӣ.
Ба пояи оино кардам басте в-аз гарди нағлайнаи
Намудам сурмадони дида бар кӯҳли сифоҳонӣ.
Пас аз вай бо ҳазорон шавқи бетобона пурсидам,
Ки, эй ҷоруби роҳат шаҳнари мурғи сулаймонӣ.
Лабат обистани рамзест, гӯё муждае дорӣ,
Ки меборад зи рӯят ҳамчу гул осори хандонӣ».
Чу бишинид ин сухан, бикишуд лаб в-он гоҳ чун тӯтӣ
Забонро чошнӣ дод аз адои шаккарафшонӣ,
Бигуфт: «Эй андалеби гулшани маънӣ, ки бар ёдат
Қадаҳ нӯшанд хуштабҳои эронӣю тӯронӣ,
Баишорат бод, к-инак бо ҳазорон мужда овардам
Хати озоди мурғи дилат аз доми ҳайронӣ».*

¹ Маълум мешавад, қосидҳои пусти он замон зангӯла ба худ мебастанд. (Мутарҷим).

² Мурод қосид аст. (Мутарҷим)

*Бад-ин даргаҳ расонад ҳештанро,
Зи сар берун кунат шавқи ватанро.*

Ӯ баргашт ба ватанро ба сабаби ин баҳона карда буд, ки агар қасди мусофирати худро ба Ҳинд изҳор меошад, Малкушхон ба вай иҷозат намедод.

Боре вай пас аз таҳсили иҷозат яқсар равонаи Ҳинд гардид ва ин рӯбро дар ҳангоми ҳаракат гуфт:

*Толиб, гули ин чаман ба бустон бигзор,
Бигзор, ки мешавӣ парешон, бигзор.
Ҳинду набарад тӯҳфа касе ҷониби Ҳинд,
Бахти сияҳи ҳеш ба Эрон бигзор.*

Мақсуд ин аст, ки чизи сиёҳро касе ба Ҳинд тӯҳфа намебарад ва ли-зо бахти сиёҳро бояд ҳамин ҷо, яъне Эрон, гузошт ва рӯ ба он кишвар ниҳод.

Муаллифи «Майхона», муосири Толиб ва мусоҳиби вай, менависад, ки «Толиб аз Марв берун омадаву яқсар ба Қандаҳор рафт». Аммо ин қавл бақулӣ ҳатто ба иштибоҳ аст, зеро Толиб худ дар қасидае тафсили сафарашро ба Қандаҳор шарҳ дода ва аз он сарехан бармеояд, ки вай солҳо дар Ҳиндустон буда, сипас аз он ҷо ба Қандаҳор рафтааст. Шарҳи ин матлаб ҷилав хоҳад омад.

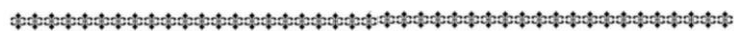
Аз қароину аморот бармеояд, ки Толиб чун ба Ҳинд рафт, то мудда-те ноқому саргардон буд ва ҳатто барои амри маошу таҳсили нон ба ҳар сӯ медавид ва дар машаққату заҳмат буд. Дар ашъораш номи шаҳрҳои Дехлӣ, Лоҳур, Мултон ва Сарбандон низ омада. Лоҳур, маълум меша-вад, ба назари ин шоир хеле писанд омада, ҷи дар мадҳи он қасидае гуф-та, ки чанд шеърӣ он зайлан зикр мешавад:

*Гумонам нест, к-андар ҳафт кишвар
Бувад шаҳре ба обу тоби Лоҳур.*

*Миён бикишою хуш воқаш, ки дар Ҳинд
Фарогат нест ҷуз дар хоби Лоҳур.*

Дар ҳамин шаҳр будааст, ки ба хидмати шоҳ Абулмаъолӣ расидаву бо ӯ байъат кардааст. Чунон ки мегӯяд:

*Кунам з-он рӯ муридосо шабу рӯз
Кароматҳо баён дар боби Лоҳур,*

*Ки тиру дастгиру муришиди ман
Яке қутб аст аз ақтоби Лоҳур.
Худоё, зиндаи ҷовид дораи
Ба оби Хизр, яъне оби Лоҳур.*

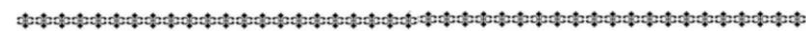
Дар ин шаҳрҳо ӯ ба вазъи риндона мезиста ва аз хирмани ҳусн хӯшачинӣ мекардааст ва, хушбахтона, шоҳидони ҳусну маҳталъатон низ ба ин шоири ғазалсаро алоқа пайдо кардаву нардӣ ишқ бо ӯ мебохтаанд. Чунон чи дар он ҳангом ки меҳоҳад Ҳиндро тарк кунад ва равонаи Қандаҳор шавад, он фитнагарон бо ҷӣ гармҷӯшӣ ва меҳру муҳаббат ӯро аз ин ҳаёл боздоштаанд. Ӯ инро бад-ин тариқ ва ҷӣ қадар қашанг васф мекунад:

*Нигорони Лоҳуру хубони Дехлӣ
Ба дил карда буданд пайванд чонам.
Яке чехра судӣ ба чаими рикобам
Яке бўса додӣ ба зулфи инонам.
Нишондӣ яке дар бағал ёсуминам,
Ниҳодӣ яке дар даҳон барги понам¹.
Ғизолони Мултон ба найрангсозӣ,
Ки банданд аз ғамза дасту даҳонам.
Ман аз ҷумла чун нақҳати гул ғурезон,
Ки худро ба базми ҳумоюн расонам.*

Дар он замон Ғозихони Викоӣ дар миёни умарои ҷаҳонгирӣ марде барҷастаи мумтоз буд. Падараш Мирзохонӣ дар санаи 1001 қамарӣ ба фармони Акбаршоҳ ба ҳукмронии устони Татта баргузида шуда буд ва чун вай ба соли 1008 даргузашт, Ғозихон ба ҷойи падараш нишаст ва дар замони Ҷаҳонгир ӯ ба ҳукумати Қандаҳор таъйин гардид ва ба фармони ин пошоҳ ноҳияи Синд ҷузъи туюли вай қарор гирифт. Ғозихон марде дарёдил ва дар сахову қарам машҳур буд ва бисёртар аҳли фазлу камол, монанди Асади қиссаҳон ё Муршиди Буруҷардӣ, Мир Неъматуллоҳ ва ғайра зери назару сарпарастии ӯ таълим ёфтаанд. Фузало ва арбоби камоли Эрон, ки ба Ҳиндустон рӯ меоварданд, манзили нахустини онҳо остонаи ӯ будааст.

Дар шеърӯ сухан бо шуарои машҳур ҳампалла буда ва таҳаллуси худро Викоӣ карда буд ва девоне муштамил бар панҷ ҳазор байт аз худ ба ёдгор гузоштааст. Дар тазкираи «Майхона» аз «Соқинома»-и ӯ ашъори зиёде нақл шуда ва намунаи ғазали ӯ ин аст:

¹ Пон барги дарахтест дар Ҳинд, ки барои ҳазми ғизо бо баъзе аз адвия, ки ба он муназзам мекунаанд, маҳсусан, баъд аз ғизо меҳӯранд. - (Мутарҷим).

*Дар аҳди ту моро ҳама бо ғайр хитоб аст,
Сарпанҷаи мижғону ғиребони итоб аст.*

*Гиряам гар сабаби хандаи ӯ шуд, чи аҷаб,
Абр ҳарчанд, ки гиряд, руҳи гулиан хандад.*

*Кучост як-ду-се ҳамдам, ки ҳамчу мусиқор
Нишаста паҳлуи ҳам, баркашем овозе.*

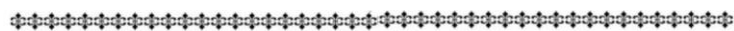
Боре овозаи қадрдонии ӯ Толибро ба Қандаҳор кашонид ва нахуст қасидае навишта фиристод, ки дар он истидъои борёбӣ ва дарки ҳузур намуд. Дар ин қасида, пас аз тамҳид, матлабро бад-ин сон оғоз карда:

*Яке булбули бепару боли шавқам,
Ки маҳрумӣ аз тавфи гулзор дорам.
Дар ин ҳастобод не рӯйи мондан,
На сомони як гом рафтор дорам.
Надонам, чаро, ё раб, ин сон харобам
Чу лутфи Худованд меъмор дорам.
Сафорои теғу қалам, Хони Ғозӣ,
Ки лаб дар санояи ғуҳарбор дорам,
Баланд офтобе, ки дур аз рикобаи
Ба рух кавкаби ашк сайёр дорам.
Ҷудо з-остонаи зи ашқи дамодам
Сари остин рашии гулзор дорам.*

Аз Огра ба Лоҳур ва аз он ҷо ба Мултон ва билохира, ба Қандаҳор рафт ва чун айёми барасот, яъне мавсими борон буд, дар роҳ саҳтӣ каша ва садамаи зиёд дид. Дар Мултон ҷаҳор моҳ иқомат намуд, чунон чи нахустин қасидае, ки тақдими Ғозии мушорунилайҳ доштааст, дар он қасида тамоми ин ҳолотро зикр кардааст:

*Худой донаду ман-банда, к-андар ин муддат,
Чиҳо кашаидам аз ҳодисоти давронӣ.
Дар ин сафар, ки насибам мабод дигар бор,
Ба гуна-гуна ғамам буд суҳбати ҷонӣ.
Зи Окра¹ то ба хиёбони гулиани Лоҳур
Рафиқ будам бо абрҳои боронӣ.*

¹ Ограро ҳамеша шоирони эронӣ Окра менависанд. (Муаллиф).

Ташбеҳи шабнам шеърро рӯҳ дода ва даъвири комилан собит кардааст.

Мирзо Хозеъ шогирди Мирзо Соиб ва ҳамнишини Сайид Абдулҷалили Билгиломӣ будааст. Аз ӯ нақл мекунам, ки як дафъа ҷилави Мирзо Соиб ин мисраъ хонд:

Давидан, рафтан, истодан, нишастан, хуфтану мурдан.

Мисраи мазбур, чунон ки дида мешавад, муҳмал, яъне чанд чиз бидуни риояти таносуб муназзам ба ҳам шудааст. Мирзо Ғавран ин мисраъро ба он муназзам сохтаву як мазмуни файласуфонаи ачибе аз он даровард:¹

*Ба қадри ҳар сукун роҳат бувад, бингар тафовутро,
Давидан, рафтан, истодан, нишастан, хуфтану мурдан.*

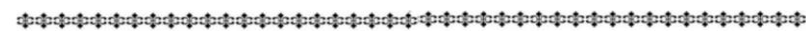
Дар ҳаёти Мирзо каломаш ин хусни қабулро пайдо карда буд, ки салотину умаро аз шоҳи Эрон истидёи каломи ӯро менамуданд ва ғазалҳояшро ба расми тухфаву армуғон ба атроф мебурданд.²

Аз корҳои бузурги Мирзо дар фанни суҳан яке ин аст, ки каломи қудамову мутааххиринро интиҳоб карда, баёзе мураттаб сохтааст, ки он далели роҳи аҳли суҳан мебошад, чи назар ба маҳорату устодӣ ва низ саломати завқ ашъори баланду нодире дар ин ҷо интиҳоб шудаанд. Дар миёни шуарои араб Абӯтамом аз шуарои муътабар гузаштааст, ки бо Мутанаббӣ ӯро ҳампоя медонанд. Ӯ маҷмӯае интиҳоб кардааст, ки ба номи «Ҳамоса» машҳур ва рӯҳи фанни адаб аст. Аҳли фан менависанд, ки қамоли шоирӣ Абӯтамомро он қадаре, ки аз ин тарзи интиҳоб метавон маълум дошт, аз ҳуди девони ӯ бад-он масоба маълум намешавад. Интиҳоби Мирзо Соиб ҳам ҳамин ҳукмро дорад. Ашъоре, ки аз ҳар шоире интиҳоб карда, он ашъор ҷакидаи тамоми девони он шоир мебошад.

Ман як нусхаи ин китобро дар Ҳайдаробод дидам, ки яке аз шогирдонӣ алоқаманди Мирзо дар Эрон онро бо ниҳояти эҳтимом фароҳам карда буд. Бо номи ҳар шоир ашъоре чанд аз он шоир навишта шуда ва дар охир иборатест мухтасар, ки дар он кайфияти интиҳоб навишта шудааст. Маълум мешавад, ки аҳли фан нақлҳое аз ин баёз мекардаанд ва аз он ғоида бармедоштаанд. Волаи Доғистонӣ дар «Риёз-уш-шуаро», дар чанд маврид мебинем, ҳаволаҳое ба он додааст. Ман се нусхаи ин баёзро дида, ки яке аз онҳо дар китобхонаи мо мавҷуд мебошад.

¹ «Яди байзо». (Муаллиф).

² «Калимот-уш-шуаро»-и Сархуш. (Муаллиф).

*Магар қавли пайгамбараи ёд нест,
Ки дунёст¹ мурдор, толиб сағ аст.*

Лекин ҳақиқат ин аст, ки ӯ фитратан ғайр ва манеъуннафс буд. Дар дарбори Ғозихон, ки ворид шуда буд, тасмим дошт, ки дигар ба тарафи касе даст дароз накунад, лекин ин суъи толеъи ӯ буд, ки Ғозихон ҷавонмарг шуд.

Абдуллоҳхон, нозими Гучарот, аз ӯ қамоли қадрдонири намуда, аммо моил ба суҳбати ӯ набуд. Ин мард ба шеърӯ шоирӣ чандон алоқаву дилбастагӣ надошт ва ин ки аз ӯ сарпарастӣ мекард, барои ин буд, ки онро лозимаи ҳукумату аморат медонист ва Толиб инро писанд намекард. Эътимодуддавла ҳудаш ӯро ба дарбори Ҷаҳонгир ворид кард ва пас аз гашту давандагии зиёд, инак, ӯ ба маркази аслии худ расид.

Толиб дар ҳар мавқеъ унвонашро маҳфуз нигоҳ доштааст. Ба номи Эътимодуддавла номае манзум навиштаву дар он меғӯяд: мардум, ки шоирӣ ихтиёр мекунам, ду гунаанд: яке, мардуми паст ҳастанд, ки аз ҳайси пешаву шуғл ба ин кор мепардозанд; дувум, ашҳоси олитабъанд, ки Худо фитратан онҳоро шоир офаридааст:

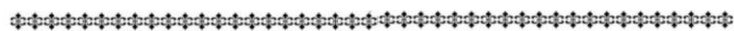
*Ду синфанд аҳли табиат, ки ҳар як
Надоранд бо ҳам сари созгорӣ.
Якero фурӯмоёгӣ карда шоир,
Якero бузургию олитаборӣ.
Яке изтирорист иншои назмаш,
Якерост шугли суҳан ихтиёрӣ.
Якero улувви табиат ба ҷое,
Ки дуздад сар аз сояи тоҷдоре.
Яке ончунон пастфитрат, ки болад
Ба худ аз хитоби фасоҳатишоирӣ.
Якero тамаъ ғашта ҳодиш ин раҳ,
Якero ҷавонию ҳангомадорӣ.*

Ӯ тафсили ин ду синфро навишта, баъд мепурсад:

*Ғадошоиру мирзошоирӣ ҳаст,
Надонам, маро бар чи ҳинҷор дорӣ.*

Яъне соҳибони шеърӯ суҳан ду гуна мешаванд: «ғадо» ва «мирзо», шумо худ бифармояд, ки маро дар радифи кадом як қарор медиҳед. Баъд худ ҷавоб медиҳад:

¹ Ишора аст ба ин ҳадис, ки: «Ал дунё ҷифатун ва толибуҳо килоб». (Муаллиф).

*Ман аз шоирӣ шукрулиллаҳ, ки дорам,
Ба бахти баланди ту уммедворӣ,
Ки гар даҳр як дона ёқут гардад,
Дар-ӯ биам аз чашими безътиборӣ.
Ба гулзори маънӣ ҳазори фасеҳам,
Ба мансаб чи шуд, нестам гар ҳазорӣ.
Зи озодагонам, тааллуқ надонам,
Маро нест бо аҳли ҳеч шева коре.*

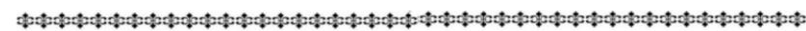
Чаҳонгир як дафъа дар ҳоли кайфи шароб фармон дод, ки муқаррабони хос ришҳояшонро тарошида, шарикӣ суҳбат шаванд. Толиб аз ин ҳукм сарпечӣ намуду дар хона нишаст ва берун наомад ва ин қитъаро навишту фиристод, ки дар он адами ҳузурашро бад-ин тариқ узр хостааст:

*Тарошидагонанд яксар сипоҳ,
Касеро чу ман тубра пуркоҳ нест.
Ба базме, ки мӯе нагунҷад дар ӯ,
Шудан бо ду газ риш дилхоҳ нест.
Бихишт аст базми туву дар бихишт
Мани нотарошидаро роҳ нест.*

Яъне дар чунин маҳфиле, ки дар он гунҷоиши як мӯ нест, бо ду газ риш ворид шудан ҳеч зебандагӣ надорад. Маҷлиси базми ту бихишт аст ва мисли ман нотарошидае чӣ гуна метавонад ба он роҳ ёбад?! Баъд ду қитъаи дигар навиштааст:

*Сафар мекунам, соҳибо,¹ варна ман
Чи сар варна гардан тарошидамӣ.
Ба нохун, на аз тег аз рӯйи хеш
Ман ин мушти сӯзан тарошидамӣ.
Сару ришу абрӯ, бурутӯ мижса
Ба расми бараҳман тарошидамӣ.
Ҳар он к-ӯ тарошид пеш аз ҳама,
Аз ӯ пештар ман тарошидамӣ.*

¹ Мавлавӣ Ғулomalӣ дар «Сарви озо» навиштааст, ки Акбаршоҳ ба расми ҳиндувон оташпарастӣ ва риштарошӣ ихтиёр намуда буд. Чаҳонгир ҳам тақлид аз падар менамуд ва аз ин рӯ ҳукми тарошидани риш ба Толиб дода буд. Лекин то ҷое, ки бар мо маълум аст, Акбар ва Чаҳонгир дар марғи ақрабову ҳешон сураташонро ислоҳу соф менамуданд, ки онро дар забони ҳинду баҳдаро гӯянд. Дар ин мавқеъ барои ҳушонади дарбор дигарон ҳам тақлид мекарданд. Ба Толиб ҳам рӯйи ҳамин асл бояд ҳукм шуда бошад, варна тарошидани риш шиори оми эрониро будааст ва он амр имрӯз ҳам ҷорӣ мебошад ва маълум нест ин кори Толиб рӯйи чӣ асл будааст. (Муаллиф).

яъне пеш аз ин давр, мақоми ҳудро аз даст дода ва инхитот пайдо карда буда ва Мирзо ҳам натавонист онро тадоруку ҷуброн намояд. Аз маснавии размияи ӯ мо як шеър дар ин ҷо зикр мекунем:

*Чунон ларза дар дашти кин уфтод,
Ки Қорун бурун аз замин уфтод.*

Мирзо ниҳоят касирулкалому бадеҳагӯ будааст. Ӯ дар Бурҳонпури Дакан буд, ки як қасидаи шастшеърӣ фақат ҳангоми ҷошт гуфт. Худ дар кайфу нашъаи ин қодирулкаломӣ чунин месарояд:

*Ҳазор ҳайф, ки Урфию Навъиyo Санҷар
Наянд чамъ ба дорулиёри Бурҳонпур,
Ки қуввати сухану лутфи табъ мидиданд,
Намешуданд ба табъи баланди худ мағрур.
Ҳамин қасида, ки як ҷошт рӯй дод маро,
Зи аҳли назм кӣ гуфтаст дар синину шухур?!¹*

Вақте ки яке аз шогирдони ӯ мисраи муҳмалеро пеш қашида, ки бар ӯ мисрае замиа намояд ва он мисраи ин аст:

Аз ишиаи бемай майи беишиа талаб кун,

Соиб фавран гуфт:

Ҳақро зи дили холӣ аз андеша талаб кун.

Як дафъа дар аснои убур аз роҳе сагери дид бар замин нишастааст ва чун саг вақте ки менишинад, гарданашро боло мегирад менишинад¹, фавран ин маънӣ ба хотираш омад:

*Шавад зи гӯшанишинӣ фузун руъунати нафс,
Саги нишаста зи истода сарфарозтар аст.*

Ва ин матлаи машҳури Фигонист:

*Ба бӯят субҳдам нолон ба гулгашти чаман рафтам,
Ниҳодам рӯй бар рӯйи гулу аз хештан рафтам.*

Мирзо онро ин тавр иваз намуд:

*Ба бӯят субҳдам гирён чу шабнам дар чаман рафтам,
Ниҳодам рӯй бар рӯйи гулу аз хештан рафтам.*

¹ «Калимот-уш-шуаро»-и Сархуш. (Муаллиф).

ба Хоҷа Ҳофиз иродат меварзид ва ин далели умда аст бар завқи салими
ӯ. Ба исрори дӯстон ғазале бар ғазали Ҳофиз навишта, вале дар мақтаъ
нигоҳ кунед, чӣ гуна узр хостааст:

*Соиб, чи тавон кард ба таклифи азизон,
Варна тарафи Хоҷа шудан бебасарӣ бӯд.*

Ва дар ғазали дигар мегӯяд:

*Равост, Соиб, агар нест арзаи даъвӣ,
Татаббуи газали Хоҷа гарчи беадабист.*

Шогирди Ҳаким Рукно ва Шифой будааст ва лизо номи ин дуру ба адаб мебарад:

*Ин он газали ҳазрати Рукност, ки фармуд:
«Пойи малахе пеши Сулаймон чи намояд?»*

*Дар Исфаҳон кӣ ба дарди сухан расад, Соиб,
Кунун, ки набзииноси сухан Шифой аст.*

Назириро нисбат ба Урфӣ бештар қабул дошт, чунон ки мегӯяд:

*Соиб, чи хаёл аст, шавӣ ҳамчу Назирӣ,
Урфӣ ба Назирӣ нарасонид сӯханро.*

Албатта, то ин чо музоика нест, аммо афсӯс, ки хусни занну хушбодари умумӣ ё бинобар шуҳрати ом аз Зухуриву Ҷалоли Асир ҳам мадҳ мекунад:

*Хушо, касе ки чу Соиб зи соҳибони камол
Татаббуи газали Мирзо Чалол кунад.*

Ва ин нахустин қадами харобии завқ будааст, ки он шохроҳе қоим карда ва навбат ба ин ҷо расид, ки имрӯз мардум бар каломии Носир Алӣ, Бедил, Шавкати Бухорӣ ва амсоли он офарин гуфтаву таҳсин мекунанд: «Бунёди зулм дар ҷаҳон андак буд, ҳар кӣ омад, бар он мазиде кард».

Мирзо Соиб дар ҳар як аз аснофи сухан таъъозмӯй намудааст. Қасоиди адида дорад ва як маснавии размиyai кӯчаке ҳам ҳаст ва ғазал, ки фанни хоси ӯ шумурда мешавад. Лекин бояд донист, ки дар қасоиду маснавиёт рутбааш кам аст ва ин дуто, яъне ду синфи мазбур аз пеш,

*Чу ман роҳиям хориҷ аз расми ту,
Ки ман¹ вақти рафтан тарошидамӣ.*

Муншӣ Фирӯз дар санаи 1029 камарӣ аз Толиб мулоқоте ба амал овардаву шарҳе дар ин боб нигоштааст, ки аз мутолиаи он нукоти дилчасбе аз тарзи зиндагии Толиб ба даст меояд ва лизо мо хулосаи онро зайлан дарҷ мекунем:

«Дар санаи 1029 вақте ки подшоҳ ба Фатхпур даромад, шавқи мулоқоти Толиб дар ман пайдо шуд. Дар канораи толоб чодаре насб шуда ва Толиб дар он чодар муқим будааст. Ба назди ӯ рафтам ва дидам, ки гӯй дар ҳоли эътикоф аст. Ҷузвоти девон ҷилав гузошта шуда, баъд аз мусофаҳаву муонақа аз сабаби мулоқот пурсиш шуд. Гуфтам: Чанд шеърӣ шуморо шунида будам, толиби мулоқот шудам! Ашъорро пурсид, кадоманд? Ин шеърро хондам:

*Лаб аз гуфтан чунон бастам, ки гӯӣ
Маззае дар ҷаҳон намебинам.*

Вақте ки ин шеърро хондам:

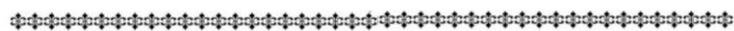
*Мурдам зи раиш, чанд бибинам, ки чоми май
Лаб бар лабаиш ниҳодаву қолаб тӣҳӣ кунад?!*

Ў ин чо дафъатан баланд шуда дар оғӯшам гирифт ва аз завқи шеърӯ суҳанфаҳмии ман бисёр тамчид кард ва баъд хоҳиш кард камарбандро боз карда, роҳат кунам ва яке ду рӯз дар он чо таваккуф намудаву меҳмони ӯ бошам. Дар ин асно як нафар муғул ворид шуд. Ин мард девони Ҳоконӣ дар даст ва меҳост онро пеши Толиб бихонад, вале Толиб узр хост ва гуфт: «Имрӯз муофам дор». Баъд аз муддате соҳибдиле вуруд намуд ва хост аз суҳбати шоир лутф бардорад, лекин муғули номбурда дастбардор набуд ва девонро боз кардаву шуруъ ба хондани ин қасида намуд:

*Дар пардаи дил омад доманкашон ҳаёлаи,
Чон шуд ҳаёлбозе дар пардаи висолаи.
Дар маркази мусаллас бигрифта рубъи маскун,
Фарёди авҷи Мурих аз теги маҳсиқолаи.*

Толиб маънии шеърро баён намуд ва чун истеъдоду қувваи илмӣ дар ӯ набуд, бинои паймоишу андозагириро гузошт. Беихтиёр хандаам омад. Ин чо садои Толиб баланд шуд ва гуфт: «Шумо, мардуми Ҳинду-

¹ Казо фил асл. (Мутарчим).

стон, ин гуна ашъорро қобили дарс хондан ҳаёл мекунад ва ман ба кадри пашизе ба онҳо аҳаммият намедихам». Ман гуфтам: «Мавлоно, шоирӣ чизесту суханфаҳмӣ чизе дигар». Толиб аз ин ҳарф ранчиду хо-мӯш шуд ва дигар чизе нагуфт ва ман ҳам малул шудам, ки бечихат вай-ро озурдам. Лизо барои хуш кардани ӯ мавзӯи дигаре пеш кашидам ва гуфтам: «Рӯзи қабул дар дарбор бар кадом шеърӣ шумо эътироз шуд», Толиб гуфт: «Ин шеър:

Анбари афсурдаам, дар парда дорам бӯйи хуш.

Осафхон бар он эътироз кардаву гуфт: «Анбарро наметавон афсурда гуфт». Дигарон ҳам ӯро тасдиқ карданд. Ман гуфтам: «Ҳоконӣ сангро афсурда гуфтааст, пас, анбар тақсираш чист? Шеърӣ Ҳоконӣ ин аст:

К-аз файзи ӯ ба санги фасурда расад намо».

Толиб хеле хушаш омад ва аз ман хост бори дигар шеърӣ мазбурро бихонам».¹

Мумаййизоти шоирӣ. Толиб аз тамоми шуаро дар ин амр мумтоз аст, ки як шоири фитрию табиист. Ин мард аз ҳамон авоили син шеър мегуфт. Қасидае дар қуллиёт мавҷуд аст, ки онро замоне суруда, ки тақрибан дар синни 12 ва 13-солагӣ будааст. Ӯ ҳудаи бар ин амр фахр мекунад ва мегӯяд:

*Ғайри қилки ман нишон надҳад касе, к-аз оби шеър
Дафтари аслоф шӯяд кӯдаки дию парер.*

Ӯ филбадеҳа метавонист шеър гӯяд ва аксар ин тавр шуда, ки қалам даст гирифтаву бетақаллуф навиштааст ва дар яке-ду-се соат қасидае муштамил бар 50-60 шеър ҳозир кардааст. Дар шаъни Қиличхон, ноziри Лоҳур, қасидае дар 84 шеър дар як шаб гуфтааст. Чунон ки худ мегӯяд:

*Манам, ки нест чу ман шоире зи аҳли сухан,
Манам, ки нест чу ман қобиле зи аҳли калом.
Гувоҳи ин ду-се маънӣ ҳамин қасида бас аст,
Ки ёфт аз сари шаб то сапедадам итмом.*

Дар мадҳи Чаҳонгир қасидаи ғарроест аз ӯ, ки дар он 50-60 шеър аст:

¹ «Тазкираи шуаро» аз Аҳмадали Сандилави. (Муаллиф).

*Соиб, ин тоза газал он газали Шопур аст:
«Ки гарон меравад он кас, ки таваккул дорад».*

*Ҷавоби он газал аст ин, ки гуфтааст Мутеъ:
«Калиди Каъбаву бутхона дар багал дорам».*

*Ин ҷавоби мисраи Авҷӣ, ки вақте гуфтааст:
«Подшоҳӣ олами тифлист ё девонагӣ».*

*Ин ҷавоби он газал, Соиб, ки Адҳам гуфтааст:
«Гар манаи доман нагирам, хуни ман худ мурда нест».*

*Ҷавоби он газали Ҳозиқ аст ин, Соиб:
«Баҳор дидаму гул дидаму хазон дидам».*

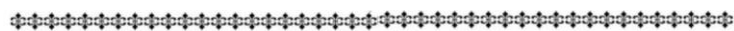
*Ин ҷавоби он газал, Соиб, ки Роқим гуфтааст:
«Тег доим об дар ҷӯ дораду хун меҳӯрад».*

Дар миёни шуаро, медонед, ҳамеша ҳасаду рақобат ҷорист, лекин Мирзо Соиб онро ниҳоятдараҷа нописанд дорад, чунон ки дар як назм тарғиб ба таовуну ҳамкорӣ ва низ муҳаббат додааст.¹

*Хуш он гурӯҳ, ки масти баёни якдигаранд,
Зи ҷӯиши фикр майи аргувони якдигаранд.
Намезананд ба санги шикаст гавҳари ҳам,
Пайи ривочи матоъи дуқони якдигаранд.
Зананд бар сари ҳам гул зи мисраи рангин,
Зи фикри тоза гули бӯстони якдигаранд.
Сухан тарош чу карданд, теги алмосанд,
Занад чу табъ ба кундӣ, фасони якдигаранд.
Ба ғайри Соибу Маъсуми нуктасанҷу Калим,
Дигар кӣ з-аҳли сухан меҳрубони якдигаранд?!*

Соиб агарчи тамоми устодону ҳамасронашро ба адаб ёд мекарда, лекин ба баъзе асотидаи сухан ниҳоят ақидаманд будааст. Зиёда аз ҳама

¹ «Сарви озод» ва «Маъсуми шоир». (Муаллиф)

Холоти омму одот. Маноати нафсу хӯйи покиза дошт ва низ мутаовзеъ ва афтодаву шикастанафс будааст. Аз одоти омми шуарои Эрон ин аст, ки шуарои ҳиндустониро мутлақан ба хотир намеоваранд ва зикре аз онҳо намекунад. Сивои Амир Хусрав ва Ҳасан ҳеч шоири ҳисобӣ, яъне мустанади эронӣ, номи ҳеч шоири ҳиндустониро наоварда, лекин Соиб дар каломаш номи ҳатто муосирини худро ҳам дар мактабҳои ғазал овардааст ва бар ғазалҳои онон гуфтани ғазалро писанду гуворо мекунад. Ӯ ғазале дар ҷавоби Ғанӣ навишта, ки мактааш ин аст:

*Ин ҷавоби он ғазал, Соиб, ки мегӯяд Ғанӣ:
«Ёди айёме, ки деги шавқӣ мо сарпӯш дошт».*

Ин шоир махсусан одат дорад, ки бар ғазали аксар шуаро ғазал навишта ва дар мактаб тамоми як мисраи ғазалҳои он шуароро нақл мекунад ва аз ин ҷо хуб метавон ба табъи салим ва ҳусни интиҳоби ӯ заминае ба даст овард.

*Ин он ғазал, ки Файзии ширинкалом гуфт:
«Дар дидаам халидаву дар дил нишастай».*

*Ин ҷавоби он ғазал, Соиб, ки мегӯяд Малик:
«Чаши биниш боз кун, то ҳар чӣ хоҳӣ, бингарӣ».*

*Ба тарзи тоза қасам ёд мекунам, Соиб,
Ки ҷойи Толиби Омул дар Исфаҳон пайдост».*

*Ин ҷавоби мисраи Навъӣ, ки хокаш сабз бод:
«Соияи абри баҳорӣ киштиро сероб кард».*

*Ин он ғазал, ки Авҳади хушккалом гуфт:
«Эй равшан аз руҳи ту заминро замони ҳама».*

*Ҷавоби он ғазал аст ин, ки Мир Шавқӣ гуфт:
«Чу шер аз ду тараф мекашианд занҷирам».*

*Ин ҷавоби он ғазал, Соиб, ки Фатҳӣ гуфтааст:
«Аз фаромӯшон мабод он кас, ки моро ёд кард».*

*Чу шахсувори маро чаим бар шикор афтод,
Ба захми тири нигаҳ сайди бешумор афтод.*

Он ҳам фаровардаи як шаб аст. Чунон ки худ мегӯяд:

*Ба хомдастиям, эй шахрёр, хурда магир,
Ки як шаб ин ҳама нақшаи ба рӯйи кор афтод.*

Дафъаи аввал, баъд аз нокомӣ дар дарбори Ҷаҳонгир қитъае, ки ба Диёнаталихон навишта буд, он ҳам билкул иртиҷолӣ будааст. Худ мегӯяд:

*Аз ин қиёс намо, гавр кун, ки қудрати кист
Ба як-ду лаҳза чунин қитъае адо кардан.*

Бояд донист, ки сифати мумтозаи Толиб дар шоирӣ ду чиз аст: яке, нудрати ташбеҳ ва, дигаре, лутфи истиора. Нафосату назокати истиорот қабл аз ин шурӯъ шуда буд. Лекин ӯ бар латоифу нудрати он басте афзуд. Шумо каломӣ ўро бардоред, нигоҳ кунед, дар ҳар ҷо истиороти бикру тоза ба назар меояд. Аз миёни онҳо аксар латоифу нозук ва баъзеҳо тавре ҳастанд, ки дар ба кор бурдани бадоеъи сухан дар он мунтаҳодарача қудратнамоӣ шуда ва шоҳкоранд.

Дар ин мавқеъ мо ашъори мунтахаби чанде аз ӯ ба назари хонандагон мерасонем, ки миёни онҳо ҷаҳор шеъри аввал ашъоре ҳастанд, ки Ҷаҳонгир дар «Тузук» ҳангоми додани хитоби маликушшуароӣ онҳоро интиҳобан дарҷ кардааст ва бақия интиҳоби Мирзо Соиб аст:

*Лаб аз гуфтан чунон бастам, ки гӯӣ,
Даҳан бар чехра захме буду беҳ шуд.*

*Ишқ дар аввалу охир ҳама ҷо ҳаст самоъ,
Ин шаробест, ки ҳам пухтаву ҳам хом хуш аст.*

*Ду лаб хоҳам: яке дар майпарастӣ,
Яке аз узрхоҳиҳои мастӣ.*

*Зи горати чаманат бар баҳор миннатҳост,
Ки гул ба дасти ту аз шох тозатар ояд.*

Даиноми халқро надихам ҷуз дуё ҷавоб,
Абрам, ки талх гиряму ширин иваз диҳам.

Бениёзона зи арбоби карам мегузарам,
Чун сияҳчаим, ки бар сурмафурӯшон гузарад.

Марди бебаргу наворо сабук аз ҷой бигир,
Кӯза бедаста чу бинӣ, ба ду дастаи бардор.

Маззае дар ҷаҳон намебинам,
Даҳр гӯӣ даҳони бемор аст.

Наззораи тӯро ду ҷаҳон ҷуз ду чаим нест,
Як чаим боз мондаву як чаим барҳам аст.

Хонаи шаръ хароб аст, ки арбоби салоҳ
Дар иморатгариш гунбади дастори худанд.

Моро забони шиква зи бедоди чарх нест,
Аз мо хате ба муҳри хамӯиш гирифтаанд.

Дар ин анҷуман гайри лабҳои ёр
Ду майро ба як наиша кам дидаем.

Бо сад карашма он бути сармаст меравад,
Худ мекунад хирому худ аз даст меравад.

Бо ҷабҳаи¹ кушодатар аз офтоби субҳ
Дастӣ дуё ба бадракаи роҳи ман барор.

Хусни иттифок, ки Шохичаҳон дар он авон (1041 х.-қ.) аз Дакан қасди Огра намуда ва дар оғози соли 1042 Зуфархон устондори Кашмир гардидаву Мирзо ҳамроҳи Зуфархон ба Кашмир рафт. Ӯ ин бихишти баринро сайру тафарруч карда, бо падар ба ватан баргашт.

Дар Эрон мумкин набуд аз ин шоири номӣ қадрдонӣ нашавад. Салотини Сафавӣ ўро басте гиромӣ доштаву мавриди таваҷҷуҳу навозиш будааст ва Мирзо ҳам қасоиди ғаррое дар мадҳи онон гуфта ва Шох Аббос махсусан, лақаби маликушшуароӣ ба вай дод. Лекин вақте ки Сулаймони Сафавӣ бар тахт нишаст ва Мирзо қасидае гуфта тақдим дошт, ки матлаъи он ин буд:

Иҳота кард хат он офтоби тобонро,
Гирифт хайли парӣ дар миён Сулаймонро,

Сулаймон чун навруставу навхат буд, аз он ниҳоят бадаш омада ва ранчиду дигар дар тамоми умр таваҷҷуҳе ба шоири мушорунилайҳ на-намуд.²

Мирзо, агарчи дар қисмати ахири ҳаёташ аз Эрон қадам берун наниҳод, маазолик инъому бахшандагӣҳои Ҳиндустонро ҳамвора ёд мекард. Дар оғози аҳди Оламгир, вақте ки Ҷаффархон вазири аъзам шуд, Мирзо ин шеърро навишта фиристод:

Дурдастонро ба эҳсон ёд кардан ҳиммат аст,
Варна ҳар нахле ба пойи худ самар меафканад.

Ҷаффархон панҷ ҳазор рупия ва ба қавле панҷ ҳазор ашрафӣ фири-стод.³

Дар соли 1080 х.қ. дар Исфаҳон вафот ёфт. «Соиб вафот ёфт» моддаи таърих аст ва ин матлаъ аз ўст:

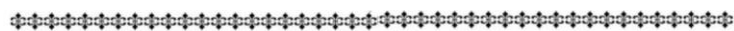
Дар ҳеч парда нест набошад навои ту,
Олам пур аст аз туву холист ҷои ту.

Ӯ васият кард, ки матлаъи мазбур бар санги мазори ӯ канда шавад ва ҳамин тавр ҳам амал шуда ва бар лавҳи санги мармаре онро мунаққашу бар қабр насб кардаанд.

¹ «Риёз-ул-шуаро». (Муаллиф).

² «Хизонаи омира». (Муаллиф).

³ «Риёз-ул-шуаро». (Муаллиф).

*Ту ҷон зи дахли бачо мисраи маро додӣ,
Ту дар фасоҳат додӣ хитоби Саҳбонам.
Зи диққати ту ба маънӣ шудам ҷунон борик,
Ки метавон ба дили мӯр кард пинҳонам.
Чу зулфи сунбул абёти ман парешон буд,
Надошт турраи шероза рӯи девонам.
Ту гунча¹ сохтӣ авроқи бодбурдаи ман,
Вагарна хор намонд аз гулистонам.*

Аз ашъори фавқ собит мешавад, ки Мирзо Соиб девони худро бар ҳасби дастури Зуфархон мураттаб намуда ва низ аз он бар меояд, ки Зуфархон бар каломи Мирзо Соиб интиқоду нуктачиниҳои устодона мекардааст ва рӯи ҳамин авомилу асбоб каломи Мирзо бештар тараққӣ мекардааст.

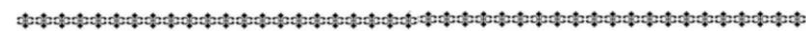
Дар соли 1039 ҳ. Шоҳичаҳон мутаваҷҷеҳи Дакан гардид. Зафархон мулозими рикоб ва Мирзо Соиб ҳам ҳамроҳ буд. Ба Бурҳонпур расиданд, чун замини он ҷо ниҳоят ғуборангез буда, шоири номбурда гуфт:

*Тӯтиё созад ғубори Окраву Лоҳурро
Чаши ман, то хокмоли гарди Бурҳонпур хӯрад.*

Падари Соибро ба Соиб муҳаббате басазо буд. Дар он замон сафари Ҳинд як сафари маъмулу осоне набуд, балки пурзаҳмату машаққат будааст. Маазолик, ҷӯши меҳру муҳаббати ин падар ба писар ба пояе буд, ки дар синни ҳафтодсолагӣ ихтиёри сафари Ҳинд намуд, ки фарзанди азизашро бо худ ба Эрон бибарад. Соиб ногузир шуд аз Зуфархон истидъо кунад, ки ба ӯ мураҳхасӣ бидиҳад. Ӯ қасидаи мадҳияе навиштаву дар он ин тавр оғози матлаб намудааст:

*Шаш сол беи рафт, ки аз Исфаҳон ба Ҳинд
Афтодааст тавсани азми маро гузор.
Овардааст ҷазбаи ғустохи шавқи ман,
Аз Исфаҳон ба Окраву Лоҳур-и ашқбор.
Ҳафтодсола волиди тир аст бандаро,
К-аз тарбият бувад ба манаи ҳаққи бешумор.
Ин роҳи дурро зи раҳи шавқ тай кунад
Бо қомати хамидаву бо пайкари низор.
Дорам умеди руҳсатӣ аз остони ту,
Эй остон-т Каъбаи умеди рӯзгор.
Мақсуди ӯ зи омаданаи бурдани ман аст,
Лабро ба ҳарфи руҳсати ман кун гуҳарнисор.*

¹ «Яди байзо» ва «Сарви озод»-и Билгиromӣ. (Муаллиф).

МИРЗО СОИБИ ИСФАҲОНӢ

Шеърӯ шоирӣ дар Эрон аз Рӯдакӣ шурӯъ шудаву бар Мирзо Соиб хатм кардааст. Пеш аз Рӯдакӣ шоирон гузаштаанд баъд аз Мирзо Соиб ҳам мардум таъъозмоиҳое кардаанд. Лекин ин ду давр қобили шумор нестанд. Бешак, дар давраи ахир чунин шахсе мисли Қоонӣ пайдо шуда, ки як дафъа қолаби шоириро иваз карда, лекин шоирии ӯ шоирии тоза нест, балки ҳоби фаромӯшшудаи ҳафтсадсоларо гӯй ба ёд овардааст ва ин ҳарф бакуллӣ саҳеҳ аст, ки Қоонӣ қолаби Фаррухиву Манучехриро ихтиёр кардааст.

Шоирӣ аз ибтидо ба тарзу равише, ки дошт меомад. Даври Акбарӣ ва Сафавӣ дафъатан қолаби онро иваз намуд. Урфӣ, Назирий, Ваҳший Яздӣ, Шафой ҳазорон афқору ҳаёлоту гуногун падида оварданд ва майдони шоириро ниҳоятдараҷа вусъат доданд. Хусусан, дар асрору румузи ишқу ошиқӣ ва низ дар фалсафаи зиндагӣ ҳазорон нукта баён карданд, ки дар ҳобу ҳаёли кудамо ҳам наомада буданд. Аммо он чи ки буда, аз ҷайзи Акбару Аббоси Сафавӣ будааст. Ҷаҳонгиру Шоҳичаҳон аз Акбар ҳам бештар бахшандагӣҳои шоҳона нишон доданд, лекин омилҳои муассиру қавӣ тамоман дар кор будаанд. Барои Ҷаҳонгир ва Шоҳичаҳон аз бахшишҳои фитрат сармояи хеле каме монда буд. Дар ин аҳд ҳам он чи ки буда, ё ба зухур пайваста, асосан натиҷаи тухмест, ки Акбар дар ин роҳ пошидааст. Қудсӣ, Толиби Омулӣ, Абӯтолиби Калим ин, ки аз шуарои ҷаҳонгирӣ ва шоҳичаҳонӣ маҳсуб (мешаванд), лекин инон ҳам аз баргу бори ниҳоли ҷайзи акбарӣ мебошанд.

Мирзо Соиб низ ёдгори ҳамин аҳди фархунда аст ва росташро бихоҳед, ғайр аз Калим касе наметавонист бо ӯ ҳамсарӣ кунад ва баъд аз ӯ ҳам зухди хушки Оламгир (яъне Аврангзеб) чароғи шеърӯ шоириро хомӯш сохт.

Соиб аз хонадони шариф ва падараш аз бозургонони маъруф буд. Валодаташ дар Табреш.¹ Лекин нашъу намо ва таълиму тарбияти вай дар Исфаҳон шудааст ва бинобар ин, ӯро Табрешӣ ва Исфаҳонӣ, ҳар ду, мегӯянд. Ба шеърӯ шоирӣ ӯро муносибати қудрате буд. Дар оғози син, ки шоирии вай овоза печида буд, як нафар ба таври озмоиш мисраи муҳмалеро пеш кашид, ки бар ӯ як мисраъ муназзам намояд ва он мисраъ ин аст:

«Шамъ гар хомӯш бошад, отаи аз мино гирифт».

¹ Бино ба гуфтаи соҳиби «Оташқада» хонадони ӯро Аббоси Сафавӣ ба Исфаҳон бурда сукно дод ва Соиб ҳамин ҷо мутаваллид шудааст. (Муаллиф).

Соиб мисраи пешро гуфтаву мисраи мазбурро бамаъно кард:¹

*Имшаб аз соқӣ зибас гарм аст маҳфил, метавон
Шамъ гар хомӯш бошад, отаи аз мино гирифт.*

Яъне базм имшаб ба қадре гарм аст, ки агар шамъ хомӯш бишавад, аз бутрӣ² метавон оташ рӯшан намуд.

Бар Соиб, бо вучуди шоирӣ, афкору ҳаёлотӣ мазҳабӣ ғолиб будааст. Дар оғози шабоб сафаре ба Ҳарамайн намуд ва дар бозгашт ба зиёрати Машҳад рафт ва ба тарзи изҳори ақида қасидае навишт, ки як шеърӣ он ин аст:

*Лиллаҳулҳамд, ки баъд аз сафари ҳаҷ, Соиб,
Аҳди худ тоза ба султони Хуросон кардам.*

Таълими бо қоидаи фанни шоириро Соиб аз Ҳаким Рукно, Масеҳи Кошӣ ва Ҳаким Шафой ҳосил кардааст. Ҳаким Рукно шоире машҳур гузаштааст. Шоҳ Аббоси Сафавӣ ба манзили ӯ барои мулоқот мерафт. Ҳасудон Шоҳ Аббосро аз тарафи ӯ ранчидахотир карданд ва Ҳаким Рукно аз дарбор қатъи муроҷаа намудаду ин матлаъ навишт:

*Гар фалак як субҳдам бо ман гарон бошад сараш,
Шом берун меравам чун офтоб аз кишвараи.*

Ӯ баъд аз ин ба Ҳинд омад ва ба дарбори Акбар³ ва Ҷаҳонгир худро расонд. Шоҳиҷаҳон вақте ки бар тахт нишаст, як қитъа моддаи таърих навишт ва дувоздаҳ ҳазор рупия инъом гирифт. Дар соли 1041 қамарӣ барои зиёрати Машҳади Хуросон аз Шоҳиҷаҳон иҷозат хост. Барои зоди сафар панҷ ҳазор рупия ба ӯ марҳамат шуд. Ӯ ба соли 1066 қамарӣ даргузашт.

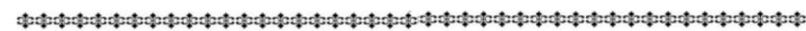
Шухрату овозаи бахшандагӣҳои Ҷиндустон дар тамоми Эрон пур шуда буд. Соиб ҳам дар дилаш ҳавои Ҷинд пайдо шуда, чунон ки мегӯяд:

*Ҳамчу азми сафари Ҷинд, ки дар ҳар дил ҳаст,
Рақси савдои ту дар ҳеч саре нест, ки нест.*

¹ «Яди байзо». (Муаллиф).

² Бутрӣ – шиша, зарфи май. (Мухаррири таҳия).

³ Акбар (1556-1605) – бо замони сафари Ҳаким Рукно Масеҳи Кошӣ (1619) мувофиқат намекунад. (Мухаррири таҳия).

Барои зоди сафар, гарчи беҳтар аз шоирӣ чизе набуд, лекин Соиб чун дар хонаводаи бозургони муҳтараме мутаваллид шуда буд, ин тариқаи мубтазалро писанд нанамуд ва ба василаи тичорату бозаргонӣ ба Деҳлӣ омад ва ба дарбори Шоҳиҷаҳон худро расонид ва ба маносибу алқобе муфтахар гардид. Бо Зуфархон иттифоқи мулоқот афтод ва ба қадре равобиту тааллуқоти онҳо бо ҳам зиёд шуд, ки номи Соиб ва Зафархон тавъаман бурда мешуд.¹

Зуфархон аз умарои маъруфи темурист. Падараш Хоҷа Абулҳасан, дар замони Акбар аз Эрон ба Ҳинд рафта ва ба раёсати девони Дакан таъин шуда буд. Ҷаҳонгир дар аҳди хеш ӯро вазири аъзами худ гардонид. Дар соли 1023 ҳ.қ. бо шӯғли вазорат ҳукумати Кобулро ба ӯ тафвиз кард, лекин чун бо доштани шӯғли вазорат наметавонист аз пойтахт хориҷ шавад, лизо писари Зуфархон қоиммақоми падар шудаду ҳукмронии Кобул ба уҳдаи ӯ қарор гирифт.

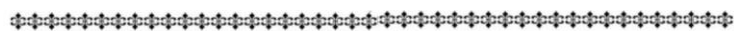
Ин мард ниҳоят бахшояндаву қадрдони илму ҳунар будааст. Дар таълиқи мавзун ва шеър мегуфтааст ва таҳаллуси худро «Аҳсан» ниҳода буд. Шогирди Мирзо Соиб, махсусан бар истеъдоди ӯ афзуда ва пешрафти басазо намуд. Чунон ки худ мегӯяд:

*Тарзи ёрон пеши Аҳсан баъд аз ин мақбул нест,
Тозагӯиҳои ӯ аз ғайи таълиқи Соиб аст.*

Мирзо Соиб дар мадҳи Зуфархон қасоиди адидае навишта ва чунон ки мамдӯҳ дар ҳақиқат шоистаи мадҳу сано буд вайро дар мадҳҳои вай фахру мубоҳот будааст, чунон ки дар қасидае мегӯяд:

*Кулоҳгӯша ба хуришеду моҳ мешиканам,
Ба ин гурур, ки мидҳатгари Зафархонам.
Зи навбаҳори сахояи чу қатрарез шавам,
Қасам хӯрад ба сари килк абри найсонам.
Баландбахт ниҳоло, баҳортарбиято,
Ки аз насими ҳаводорият гулистонам,
Ҳуқуқи тарбиятатро, ки дар тараққӣ бод,
Забон кучост, ки дар ҳазратат фурӯ хонам?!
Ту пойтахти суҳанро ба дастӣ ман додӣ,
Ту тоҷи мадҳ ниҳодӣ ба фарқи девонам.
Зи рӯи гарми ту ҷӯшид хуни маънии ман,
Кашид қазби ту ин лаъл аз рағи қонам.*

¹ Рочеъ ба сафари Ҷиндустони Соиб ривоёт мухталифу мутанокизанд ва ман «Сарви озод», «Яди байзо», «Риёз-ул-шуаро»-ро аз назар додаву ривояти «Миръот-ул-хаёл»-ро бад-ин ҷиҳат ихтиёр кардам, ки муаллифи он, ғӯй, бо Соиб ҳамаср будааст. (Муаллиф).

*Рӯзгор андар камини бахти мост,
Дузд доим дар пайи хобида аст.*

*Помоли ҳаводис натавонам, ки набошам,
Чун нақши қадам хонаи ман бар сари роҳ аст.*

*Дорад агар сафое, дил аз шароб дорад,
Равиантар аст шиша, вақте ки об дорад.*

*Сабр гуворо қунад ҳарчӣ туро нохуш аст,
Соате аз каф бинеҳ оби гилолудро.*

*Кисае бар ваъдаҳои бахт нагирон дӯхтан,
Хуфта гар дар хоб ҳарфе гуфт, аз он огоҳ нест.*

*Дили огоҳ мебояд, вагарна
Гадо як лаҳза бе номи Худо нест.*

*Мепазиранд бадонро ба туфайли некон,
Риштаро пас надиҳад, он ки гуҳар мегирад.*

*Чун хасу хошоки селоб эминам аз гумраҳӣ,
По ба дӯши роҳбар доим ба манзил меравам.*

Мегӯяд назири хасу хошок ҳеч аз гумраҳӣ бимамон нест, барои ин ки савор бар дӯши роҳнамо шуда сафар мекунем ва ин зоҳир аст, ки роҳнамои хасу хошок ин ҷо селоб мебошад ва он, яъне хасу хошок, бар дӯши селоб савор аст.

*Ному нишон зи шиқ ба гайр аз ҳавас намонд,
Аз сели рафта хору ҳасе ёдгор монд.*

Латоифу зароифи Мирзо машхуранд. Замоне, ки ӯ дар Кашмир буд, рӯзе дар дарбори Зафархон ба хондани ашъор машғул ва аз ҳар тараф ҳам садои таҳсину офарин баланд будааст, ки чавоне аз рӯи ҳасад гуфт: «Ҳамаи ин мазомину маониро қудамо бастаанд ва шоирони имрӯз фақат қорашон ин аст, ки алфозро пасу пеш кунанд. Соиб барҷаста гуфт:

*Аҳли дониш ҷумла донишҳои рангин бастаанд,
Ҳаст мазмуни набаста..... шумо.¹*

Ва чун шеъри мазбур муносиби ҳол буд, Зафархон беихтиёр хандид ва Мирзоро инъом дод.

*Сарви ман тарҳи нав андохтаӣ, яъне чӣ?
Хомаро фоҳтае сохтаӣ, яъне чӣ?*

Охунде шуниду гуфт, ки радиф ғалат аст, чӣ ин ки «яъне чӣ» сиғаи ғоиб аст ва он барои мухотаб истеъмом шудааст. Ҷилави Мирзо яке онро зикр кард, ӯ гуфт: «Шеъри маро ба мадраса кӣ бурд?»

Як нафар, Муҳаммадмурод ном, мутахаллис ба Лоик, сокини Чунпур дар замони Оламгир маъмури савонехнигории Лоҳур будааст. Дар оғози шабоб шавқи шоирӣ дар ӯ пайдо шуд. Шухрати Соибро шунда, азми Эрон намуд. Ин мард ба воситаи сафоӣ акидат аз Чунпур то Исфаҳон тамоми роҳро пиёда тай намуд. Мирзо ҳам аз ин иродату ҳулус қадрдонӣ намуда вайро дар манзили ҳеш ворид кард ва пазирии гарму шоёне аз он намуд. Ӯ нақл мекунад, ки ман ҳеч вақт Мирзоро надидам, ки барои гуфтани шеър тааммулу фикр қунад. Лекин як рӯз, бар ҳилофи одат, дидам, ки дар боғ мутафаккирона қадам мезанад. Сабаб пурсидам, гуфт: «Ин шеъри машхури Фирдавсиро:

*Бифармуд, то Раширо зин кунанд,
Дам андар дами нойи заррин кунанд*

Шифой ҷавоб гуфт:

*Бифармуд, то зин бар Абраш ниҳанд,
Чӣ зин, ҳима болои оташ ниҳанд.*

Акнун ҳуди ман ҳам меҳом онро ҷавоб бинависам». Гуфтам: «Агар иҷозат бошад, ин корро ман анҷом диҳам». Тамоми шабро ба фикру ғавр ба сар бурда, дар охир ин шеърро навишта, субҳ ба назари Мирзо расонидам:²

¹Ин фосла (мулнуқта) дар матни аслист. (Таҳиягар).

²«Яди байзо». (Муаллиф)

*Бифармуд то зин бар Адҳам ниҳанд,
Ба нушти Сабо маснади Чам ниҳанд.*

Мирзо аз ин бисёр таъриф кард. Ин воқеаро Ғуломалии Озод дар «Яди байзо» аз забони худи Лоиқи Чунпурӣ нақл кардааст. Аммо он ба киёс дар намеояд.

Назаре бар калом. Равишу шеваи ихтисосии Соиб ҳамоно тамсил аст. Албатта, ин тариқа, яъне тариқай тамсил, аз пеш ҳам будааст. Лекин чун Соиб аз он ба касрат кор гирифта, ин аст, ки он шеваи хоси вай қарор гирифтааст. Ба илова, шуарои дигар дар мавзӯоту мазомини умумӣ тамсилро ба кор бурда, баръакси шоири номбурда, ки онро ихтисос ба мавзӯоти ахлоқӣ додааст.

Дар ҳар маврид ҳаёлбофӣ, мазмун ё маъноофаринӣ ба назар мерасад ва он шеваву сабки мутааххирин аст. Агарчи дар ин ҷо он хотироту ҳаёлоти латиф ва асрору румузи ишқу муҳаббат дида намешавад, ки дар каломии Урфӣ ва Назирӣ ба касрат ёфт мешавад ва маазолик, фасоҳати алфоз, истехкоми ҷумалоту ҳусни таркиб ва билохира, истеъмоли муҳовиротро ҳеч вақт аз даст намедихад, бар ҳилофи сойири мутааххирин, ки каломии онҳоро, ки нигоҳ мекунад, зехн ба тарафи маҳосину хубиҳои забон мутлақан мутаваҷҷеҳ намешавад. Шумо ашъори зайлро хуб мулоҳиза кунед:

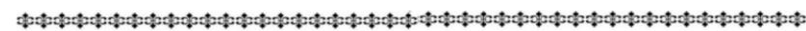
*Худ магар аз дари инсоф дароӣ, варна
Чазбаи шавқ ҳарифи дили худкоми ту нест.*

*Қумриён поси галаткардаи худ медонанд,
Варна як сарв дар ин бог ба андоми ту нест.*

*Шаб, ки суҳбат ба ҳадиси сари зулфи ту гузаист,
Ҳар ки бархост зи ҷо, силсилабарпо бархост.
Ёдгори ҷигари сӯхтаи Маҷнун аст
Лолае чанд, ки аз домани саҳро бархост.*

*На шабнам аст чаманро ба рӯйи оташнок,
Арақ ба рӯйи ту кардаст гул ба доман пок.*

*Ту фикри номаи худ кун, ки майпарастонро
Сиёҳнома нахоҳад гузошт гирияи пок.*

аст ва шояд он ҳам бад-ин сабаб бошад, ки Салим ҳам дар ин ҷо, яъне дар Кашмир, мадфун аст!

Ба ҳар ҳол Калим ин синфро басте тараққӣ додааст. Аксари даъвиҳои ӯ финафсиҳи саҳеҳ буда, лекин истидлоли шоирона мебошанд. Дар баъзе маворид даъвину далел, ҳар ду, ҳаёлет ва дар ин ҷо тахайюли шоирона зиёд ба кор бурда шудааст. Мисол:

*Ҷуз сӯзи ишқ нест сари ҳар баёни мо,
Чун шамъ як сухан гузарад бар забони мо.*

*Маро масӯз, ки нозат ба кибриё афтад,
Чу хас тамом шавад, шуъла ҳам зи по афтад.*

*Равшандилон хушомоди шоҳон нагуфтаанд,
Оина айбпӯши Сикандар намешавад.*

*Муддаӣ гар тарафи мо нашавад, сарфаи ӯст,
Зишт он беҳ, ки ба оина баробар нашавад.*

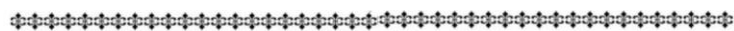
*Мақбули рӯзгор нагаистему эминем,
Моро, ки барнадошта, чун бар замин занад?!*

*Дар маҳфиле, ки тоза дароӣ, гирифта бош,
Аввал ба бог гунча гираҳ бар ҷабин занад.*

*Дар рӯзгор, дидам, аз ростӣ хабар нест,
Субҳаш, ки содиқ омад, дар шир об дорад.*

Аз ростӣ дар замона хабаре нест. Субҳи содиқро субҳи содиқ меғӯянд, лекин об дар шир мерезад. Равшании субҳро ба об ташбеҳ кардааст.

*Қатъи умед карда нахоҳад наими даҳр
Шохи буридаро назаре бар баҳор нест.
Равшандилон ҳубобсифат дида бастаанд,
Равзан чи эҳтиёҷ, агар хона тор нест.*

*Баски зи дида рехтам хуни дили харобро,
Гиря гирифт дар ҳино панҷаи офтобро.*

*Мениҳам дар зерӣ нои фикр курсӣ аз сипеҳр,
То ба каф меоварам як маънии барҷастаро.*

*Сипеҳри дун дари файз ончунон бастаст дар олам,
Ки селоби баҳорӣ тар намесозад лаби ҷӯро.*

*Ҳадиси баҳр фаромӯш шуд, ки дур аз ту
Зи бас гирифтаам, об бурд дарёро.*

*Шуъла бармехост аз бетоқативу менишаст,
Ман наҷунбидам зи ҷо, то ҷо ба гулхан доштам.*

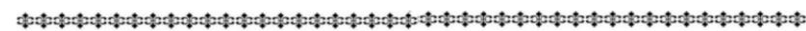
*Хуни дил рӯ ба камӣ кард зи сӯзи таби ҳаҷр,
Ин қадар нест, ки як обиларо об диҳад.*

*Шароби кӯҳна менӯшам, ба базми ӯ чу бинишам,
Ба ман то навбат ояд, духтари раз тир мегардад.*

*З-он барқи ҳусн, к-офати ҳар гӯшагир шуд,
Оташ дар ошёнӣ анҷо гирифтааст.*

*Як раҳбарам дар ин шаби торик барнахӯрд,
Чун офтоб даст ба девор мекашам.*

Мисолия. Мазомини мисолия ибтидо ҳам маъдуду ангуштшумор ёфт мешуд. Қасидаи машҳури Амир Хусрав сар то сар дар ҳамин санъат, яъне санъати мисолия аст. Лекин Калим, Мирзо Соиб ва Ғанӣ онро гӯӣ як фанни хос қарор доданд ва чун ин се шоир муддатҳо дар Кашмир ҳамдаму ҳамқалам мезистанд ва бо ҳам мушоира мекарданд, занни ғолиб ин аст, ки асари ҳамсухбатӣ ин тарзро ҷавлонгоҳи муштарақ гардонидаст. Муҳаммадқули Салим ҳам дар ин фан, яъне мисолия, моҳир

*Дилам ба покии домони гунча меларзад,
Ки булбулон ҳама мастанду боғбон танҳо.*

*Чашими ошиқ зи тамошои ту чун сер шавад,
Ҳар ниғаҳ силсилаҷунбони нигоҳи дигар аст.*

*Кӣ гузаштааст аз ин бодия дигар, к-имрӯз
Набзи раҳ метападу синаи саҳро гарм аст?!*

*Тӯфони гулу ҷӯши баҳор аст, бибинед,
Акнун ки ҷаҳон бар сари кор аст, бибинед.*

*Олами беҳабарӣ турфа биҳиште будаст,
Ҳайф, сад ҳайф, ки мо дер хабардор шудем.*

*Ҳамин ҷо сулҳ кун бо мо, чи лозим
Ки дар маҳшар зи мо шарманда бошӣ.*

*Дар ин ду ҳафта, ки чун гул дар ин гулистонӣ,
Кушодарӯйтар аз розҳои мастон бош.*

*Тамизи неку бади рӯзгор кори ту нест,
Чу чашими оина дар хубу зишт ҳайрон бош.*

*Даруни хонаи худ ҳар гадо шаҳанишоҳ аст,
Қадам бурун манеҳ аз ҳадди хеш, султон бош.*

*Миёни нуру зулмат оламе дорам, намедонам,
Ки шомам субҳ, ё субҳи умедам шом мегардад.*

*Ин қадар, к-аз ту диле чанд шавад шод, бас аст,
Зиндагонӣ ба муроди ҳама кас натвон кард.*

Ашъори тамсилияи Соиб чун ба таври ом бар сари забонхост, лизо онро мо аз қалам меандозем.

АБЎТОЛИБИ КАЛИМ (Маликушшуарои Шоҳичаҳон)

Ин ягона фан, охирин вараки саҳифаи шеърӯ шоирӣст ва бар номи ӯ, яъне Калим, бахши севуми «Шеър-ул-Аҷам» поён меёбад.

Ӯ дар Ҳамадон мутаваллид шудааст, аммо иқоматаш бештар дар Кошон будааст. Дар оғози ҷавонӣ ба Шероз рафта ва дар он ҷо ба таҳсили улуми расмӣ пардохт.¹ Дар аҳди салтанати Ҷаҳонгир ба Ҳинд азимат намуд. Шоҳнавозхони Сафавӣ ибни Рустаммирзои Сафавӣ аз умарои машҳури Ҷаҳонгир будааст. Оламгир ва Мирзо Шучоъ домоди вай буданд. Калим ибтидо ворида дарбори ӯ шуд. Лекин дар санаи 1028 қамарӣ ба ёди ватан афтод ва натавонист ором гирад. Ҳиндустон дар он замон аз амокину билоде набуда, ки бишавад ба осонӣ аз он дил канд.

Калим дошт ба ватани худ мерафт, аммо бо ҳасрат ва дар ин ҳол ғазале гуфта, ки чанд шеъраш ин аст:²

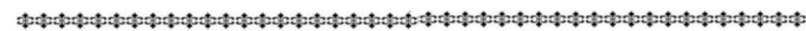
*Зи шавқи Ҳинд з-он сон ҷаҳми ҳасрат бар қафо дорам,
Ки рӯҳам гар ба роҳ орам, намебинам муқобилро.
Асири Ҳиндаму з-ин рафтани бечо пушаймонам,
Куҷо хоҳад расондан парфшонӣ мурғи бисмилро.
Ба Эрон меравад нолон Калим аз шавқи ҳамроҳон,
Ба пойи дигарон ҳамчун ҷарас тай карда манзилро.*

Бо ин ҳолат ҷӣ тавр метавонист дар ватан бамайл бимонад. Ду солу ним нагузашта буд, ки боз ба Ҳиндустон баргашт. Ҳол таҳти сарпарастии Мир Ҷумлаи Шаҳристонӣ³ қарор гирифт. Мир Ҷумларо Ҷаҳонгир махсусан дастхат карда, аз Исфаҳон талабида буд ва ӯ дар соли 1027 ҳ.қ. борёб шуда ва дараҷаву мансаб ба ӯ дода шуд. Дар замони Шоҳичаҳон дараҷааш иртиқо ёфт. Агарчи нақши шоирӣи Калим хуб гирифтаву сарпарасташ мавриди инояти хос қарор гирифта буд, вале ҳанӯз натавониста буд ба Ҷаҳонгир дастрасӣ пайдо кунад ва як чиҳати он, ғолибан, бояд ин бошад, ки маликушшуарои дарбори он вақт Толиби Омулӣ буда ва дар муқобили ӯ ҷӣ гуна мумкин буд фурӯғ ёбад? Ин матлаб ҳам дар ин ҷо қобили зикр аст, ки дар соли 1028 ҳ., яъне соли, ки Толиб лақаби маликушшуароӣ гирифтааст, дар ҳамон сол Калим ба Эрон баргаштааст. Аз ин ҷо як табиати бадғумон метавонад натиҷа гирад, ки Калимро масъалаи рашк маҷбур сохтааст, ки Ҳиндустонро тарк гӯяд.

¹ «Шоҳичаҳоннома», ҷилди сонӣ, саҳ. 353. (Муаллиф)

² «Ҳизонаи омира» ва «Сарви озод». (Муаллиф)

³ «Ҳизонаи омира». (Муаллиф)

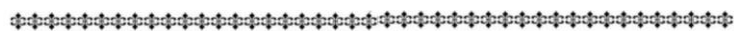
Дар даври ӯ мардум ин қадар дар амну амонанд, ки барои ҳуди посбон посбоне лозим аст.

*Ба мулкаш роҳзан монанди ҷода
Ба манзил мерасонад қорвоиро.
Ба аҳди адли ӯ воқас ситонад
Ҷаман аз хок зарҳои ҳазонро.
Қафаш пардохт кони гавҳару зар,
Фалак барҷид охир ин дуқонро.
Даруни шишаи афлок бинад
Ба сони май фазои осмонро.*

*Зи ҳарфи рафъати шонаш қалам ба худ ларзад,
Ба эҳтиёт қадам мениҳанд дар қуҳсор.
Дилаш губори ҳалоқ накардааст қабул,
Нагирад оинаи офтобро зангор.
Сухан ба гуфтани аввал ба назди фитрати ӯ,
Аҷаб мадор, ки маъюб гардад аз тақдор.
Ба рӯзгориш норостӣ барафтааст,
Зи кӯҳи ҳилмаш овоз нашнави як бор.*

Ғазал. Ҳунари аслии Калим ғазалсароист. Пешравони ӯ дар ғазал, ҳар кадом, риштаи хосе падида оварда буданд. Масалан, Урфӣ фалсафа, Назирӣ тағазул, Толиби Омулӣ истиороти шӯҳ, Ваҳшӣ ва Майлӣ муомилабандӣ. Калим ҳамаи онҳоро каму беш дорад, аммо шеваи хоси ӯ ё сифати мумтозааш дар ғазал мазмунбандӣ ё маъниофариниву ҳаёлбофист. Мисолия, ки шеваи хоси Соиб аст, онро ҳам Калим оғоз кардааст. Дар фалсафа нукоти бисёр дақиқ наметавонад падида биёварад, лекин он ҷӣ ки дар ин боб ба қалам овардааст, агар дар як ҷо ҷамъ карда шавад, фалсафаи хоси ҳубе хоҳад шуд. Инак, мо хусусиёту мумаййизоти ӯро дар ғазал, ҳар якро таҳти унвони ҷудогона ба назари хонандагон мерасонем:

Маъниофаринӣ ва ҳаёлбофӣ. Чизеро, ки мо мазмунофаринӣ мегӯем, агар таҳлил карда шавад, ҳароина он ташбеҳу истиораи наву тоза мешавад ё муқобили аҷиб шигифтангез ва ё як даъвии шоирона дармеояд, ки он дар асл саҳеҳ нест. Вале шоир муддаи он мебошад ва рӯйи далоили шоирона собит мекунад. Инро ҳусни таълил низ гӯянд ва бояд донист, ки тамоми ин маонӣ дар ғазали Калим ба олидараҷа ёфт мешавад. Мисол:

*Дар остони ҷалолаи асои дарбонро
Фалак зи сидраи ризвон зи шохи тӯбо дод.
Кафи сахои галатбахш нест ҳамчу саҳоб,
Саҳоб ҳар чи ба дарё фишонд, бечо дод.
Фаросатаи ба хабаргирии мамолик рафт,
Чу бозгашт, хабар з-ошёнӣ анҷо дод.
Ба тири амраи ҳукми нифоз дод он кас,
Ки дилбарӣ ба камонабрувони раъно дод.
Намуд хоки дараширо, ки тӯтиё ин аст,
Худо нахуст ба ҳар кас, ки чаши бино дод.
Чу хусравон, ки асири ганим боздиханд,
Кафи атои гуҳарро дигар ба дарё дод.*

*Гардун нишоти кӯдакӣ аз сар чунон гирифт,
К-ангуштари кавокибаи аз сар тавон гирифт.¹*

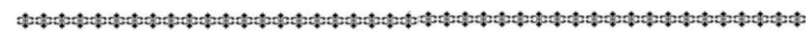
Осмон ба кадре саргарми хушиҳои тифлона аст, ки агар бихоҳад ӯ, яъне мамдӯх, аз дасташ, яъне осмон, ситорагонро дар оварда ва ӯ ҳеч хабардор нашавад.

*Аз шиша истифозаи анвор мекунад,
Олам тамои мазҳаби шиқриён гирифт.
Акнун ҳуҷуми ком бувад монеи висол,
Гул пур шуд ончунон, ки дари бӯстон гирифт.
З-ин сон, ки рӯзгор ҷавонмарди хушадост,
Товони умри рафта тавон аз ҷаҳон гирифт.
Ин рӯйи тозае, ки ҷаҳонро намуд рӯй,
Гӯй зи гарди мавкиби Шоҳиҷаҳон гирифт.*

Мазомини мадеҳа ҳазорон бор помол шуда буд ва лизо барои ба даст овардани мизони неруи таъбу қувваи ибдои як шоир бояд ин мавоқеи баҳусусро дар назар гирифт. Калим агарчи аз мадҳ мазоиқа мекунад, яъне неруи асливу қуввати таъбро дар тамҳиди баҳор ва ғайра сарф менамояд, бо ин ҳол қиддату тозаофаринӣ ва эҷоди маънии бадеъи ӯ қобили истеъҷоб аст:

*Ба аҳдаи ончунон дар хоби амн аст,
Ки бояд посбоне посбонро.*

¹ Амсоли ин гуна муболиғот ё афкори аҷибу ғариб аст, ки дар тамоми шууни иҷтимоӣ ва ҳаёти рӯзонаи ин миллати бечора таъсир бахшида, балки вайро аз шоҳроҳи табиату сунани ғайри қобили таҳаллуфи Илоҳӣ хорич кардааст!!! (Мутарҷим).

Барои адами комёбии Калим вачҳи дигаре ҳам ҳаст ва он ин аст, ки Нуриҷаҳони малика муътақид ба шоирии ӯ набуд ва бештари ашъори ӯро хурдагирӣ мекард. Як вақт Калим ин шеърро гуфт ва дар он диққат ҳам намуд, ки ҷойи ҳеч ҳарф набошад:

*Зи шарм об шудам, к-обро шикасте нест,
Ба ҳайратам, ки маро рӯзгор чун бишаст.*

Ӯ ин шеърро фиристод барои Нуриҷаҳонбегим ва маликаи мушорунилайх, ки онро дид, фавран гуфт, ки «ях басту шикаст».¹

Маълум мешавад, ки Калим пеш аз вуруд ба дарбор хеле сахтӣ кашидаву ранҷи бисёр бурдааст. Дар «Шоҳиҷа-ҳоннома» навиштааст, ки дар Дакан ӯ саргардону овора будааст ва аз ин ҷо ҳам метавон онро тасдиқ намуд, ки як қасидаи Калим дар мадҳи Иброҳимшоҳ ҳам ҳаст ва аз қасидаи дигаре бармеояд, ки ба қасди Бечопур рафта, дар роҳ ба тухмати ҷосусӣ дастгир шудаву дар қалъаи Шохдарак зиндонӣ гардидааст. Чунон ки мегӯяд:

*Фалакқадро, намекурсӣ, ки гардун
Чаро озурд моро бемуҳобо.
Чаро озурд бемори гамеро,
Ки меояд ба даргоҳи Масиҳо.
Ба азми сайри Бечопур гаштам,
Раҳӣ бо ахтаре чун даштпаймо.
Ба чанги роҳдорон уфтодем,
Чи гӯям, то чиҳо карданд бо мо.
Ҳама андар таҷассус мӯшикофон,
Ҳама дар қунҷқовӣ зеҳни доно.
Яке гӯяд, ки дуздонанду бошанд
Ба зиндон чанд гаҳ занҷирфарсо.
Дигар гӯяд, ки ҷосуси фалонанд,
Ки аз тафтиши мо гаштанд бино.
Яке мегӯяд инонро биковед,
Ки шояд номае гардад хувайдо.
Зи бас тафтиши аз ҳам мекушуданд,
Агар дар бори мо будӣ муаммо,
Кунун дар чанги эшон мубталоем,
Намедонем чора ҷуз мудоро.
Зи баҳри пос ҳиндуҳои ботег
Чу мӯ истода доим бар сари мо.*

¹ «Миръот-ул-хаёл». Дар баъзе тазокир онро ба Толиби Омулӣ нисбат додаанд. (Муаллиф)

*Аҷаб дорам, ки бо ин манъи ҷода
Чи сон беҳост омад то ба ин ҷо.*

Ин қасидаро ба номи Шохнавозхон навишта ва дар охир менависад:

*Ишорат кун, ки чун иқбол гардем
Ба хоки остонат ҷабҳафарсо.*

Ба ҳар ҳол рафта-рафта дар дарбори Шохичахон тақарруб ҳосил карда ва ба хитоби маликушшуарой сарфароз омад. Дар санаи 1044 камарӣ, вақте ки Шохичахон бо сарфи бист курур рупия «Тахти Товус»-ро тамои кард ва дар Огра дар рӯзи ҷашни Наврӯз бар он чулус намуд, Калим барои адои маросим қасидае навишт:

*Хуҷаста мақдами Наврӯз гурраи шаввол,
Фишондаанд чи гулҳои айи бар сари сол.*

Шох ӯро ба атоёе вофиру хилъатҳои самин ва гаронбаҳо навозиш фармуд.

Ӯ бо Шохичахон ба Кашмир рафт, таровату хуррамии он ҷо ва нишоту диловезии обу ҳаворо ки дид, тавре шефта гардид, ки аз подшоҳ дархост кард, ки ба ӯ иҷоза дода шавад дар он ҷо монда, то бо фароғати хотир футуҳоти шоҳиро ба назм бикашад. Ва ин дархости ӯ манзур шуда, дар санаи 1055 ҳ.қ., вақте ки Шохичахон дубора ба Кашмир рафт, Калим қасидаи таҳният навишт ва аз назари шоҳ гузаронид, хилъат ва дувист ашрафӣ инъом гирифт. Ӯ дар санаи 1061 вафот ёфт. Ғанӣ соли таърих навишт:

«Тӯри маънӣ буд равшан аз Калим»

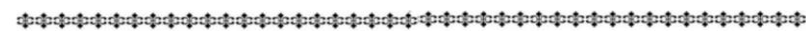
Ҳолоти ом. Калим бар хилофи шоирони дигар софдил, қонеъу дӯстбоз буд ва шуарои рақибӣ худро муҳтарам мешумурда ва бо онҳо ба таври меҳру муҳаббат рафтор менамуд. Нисбат ба Мирзо Соиб ва Мир Маъсум (ибни Мирҳайдари Муаммой) муҳаббате хос дошт. Чунон ки Мирзо Соиб дар як ғазал зикре аз ӯ кардааст¹:

*Ба ғайри Соибу Маъсуми нуктасанҷу Калим
Дигар кӣ з-аҳли сухан меҳрубони якдигаранд?!*

Ба Ҷалоли Асир ақидаманд буд:²

¹ «Сарви озод» ва тазкираи Мирмаъсум. (Муаллиф).

² «Сарви озод», тазкираи Ҷалоли Асир. (Муаллиф).

*Зи нозукӣ натавон гунчаро зи гулбун чид,
Гули ҳубоб наёрад касе ба домон кард.
Чароги рӯз мағӯ бефурӯғ мебошад,
Бибин, ки лола дару даштро фурӯзон кард.*

*Агар зи олами боло навиди раҳмат нест,
Ба хок ин ҳама борон чи мебарад пайғом.
Суруди маҳфили мастон магар даме бишнуд,
Ниҳода абр ба ҳар хона сина бар лаби бом.
Шукуфа пираҳани тар ба шох агарчи фиканд,
Надид партави хуршедро дар ин айём.*

Шиддати сармо:

*Хуршед дигар ниқобдор аст,
Манқал маъишуқи дар канор аст.
Меҳробӣ ҷаҳониён бухорист,
Тасбеҳи халоиқ аз шарор аст.
Чун оина баста шуд нафасҳо,
Дил аз дами сард сангсор аст.
Ях бар сари кӯча банде омад,
Не роҳи ниёда, не савор аст.
Гӯй ту, ки пунбааш зи барф аст,
Пӯшии бар тан агар ҳазор аст.
Моҳӣ дар ях миёни ҷадвал,
Чун мавҷ ба тахтаи чанор аст.
Мурғобӣ ҳамчу нақши абрӣ
Дар коғазӣ ях ба як қарор аст.*

Бояд донист, ки дар он замон ҳубии қасоид сирфан маҳдуд бар муболиға, ташбеҳ, ҳусни таълил ва муболиғаи шеърӣ будааст ва дар ин шубҳа нест, ки ин авсоф дар қасоиди Калим ба ҳадди ифрот вучуд дорад. Дар ин ҷо, яъне дар қасоид, таносубу мавзунӣ ё ҳусни таркибот, софиву равшании муқоимот, барҷастагиву шустагӣ ва низ равонии муҳовирот ба пояест, ки он дар ҳамасронӣ ӯ нест.

Дар истиороти шӯх ва навину тоза аз Толиби Омулӣ камӣ дорад, лекин дар дигар авсоф аз ӯ хеле ҷиловтар аст. Мо ашъори мусалсали баъзе қасоиди ӯро дар ин ҷо нақл мекунем, ки аз он метавон дар он ҷӣ гуфтем, заминаи ҳубе ба даст овард:

Гирифт асбу шахзода бар вай савор,
 Зи бим об шуд захраи рӯзгор.
 Чу дар асб сомони ҷавлон надид,
 Чу шахбозе аз хонаи зин парид.
 Ҳамон дам, ки бар хок поро фишурд,
 Равон дастӣ чуръат ба шамшер бурд.
 Алам карда шамшер, бар вай давид,
 К-аз он сӯй фили ганимаи расид.
 Дар ин син, агар будӣ Афросиёб,
 Ҳамегаишӣ аз дидани фил об.
 Дар оғозу анҷоми он гирудор,
 Ҳамедид шоҳанишаҳи комгор.
 Аз он шердил чун бидид он ҷигар,
 Ба фарқаш бияфшонд ганҷи гуҳар.
 Назаркардаи шоҳи офоқ шуд,
 Ба мардонагӣ дар ҷаҳон тоқ шуд.

Қасоид. Дар қасоид шеваи Ҳоҷӣ Муҳаммадхони Қудсӣ, яъне бандишҳои печдору мушкили Урфӣ ва Назириро софу равшан карда ва муболиғаву ҳусни таълиро вуъат додааст. Лекин маалвасф аз матонату фаҳомат ва низ баландии қасида коста шуда ва ранги тағаззулу ғазалиёт ғолиб омадааст.

Чизеро, ки мардум мазмун ё маъниофаринӣ мегӯянд, Калим дар ин ҷо, яъне дар қасида, ба қадре зиёд дорад, ки гӯӣ анборест аз мазомину маонӣ. Тамҳиди қасоидро аксар аз воқеоти аслии шурӯъ мекунад, мисли гармиву сардии мавсим, сахтӣ ранҷи сафар, душвории гузор кардан аз кӯҳҳо, локин мазмунофаринӣ ҳаёӣ, ки ҳеч алоқаи иртиботе ба воқеъу воқеият надорад, ӯ онро тилисме ба назар ҷилва медиҳад ва бо ҳамаи инҳо дар ин миёна ҷаставу гуруҳи шеърҳо ҳам берун меояд, ки ҷакидаву рӯҳи сухану шоирӣ мебошад. Мисол, дар абру баҳор:

Саҳоб аз тири борони баҳорӣ
 Ба бӯстон ҷумла гулҳоро нишон кард.
 Ба навъе оташи гул даргирифтаст,
 Ки булбул рафту дар об ошён кард.

Дигар баҳор ҷаҳонро чунон гулистон кард,
 Ки шавқи сайри чаман сарвро хиромон кард.
 Чу вомдори тухидаст аз хичолати абр
 Ба зерӣ сабза замин рӯйи хеш тинҳон кард.

Мирзои мо Ҷалолӣдин бас аст,
 Аз сухансанҷон талабгори сухан.
 Ростии табъаи устои ман аст,
 Қач ниҳам бар фарқ дастори сухан.

Малики Қумӣ вақте ки мурд, Калим барои ӯ қитъаи таърих навишт, ки чанд шеъри он ин аст:

Малик, он подшоҳи мулки маънӣ,
 Ки номаш сиккаи нақди сухан буд,
 Чунон офоқгир аз мулки маънӣ,
 Ки ҳадди мулкаш аз Қум то Дакан буд.
 Бичустам соли таърихаи аз айём,
 Бигуфта: «Ҷ сари аҳли сухан буд».

Бештари шуарои Эрон бо вучуди истифодаи саршорашон аз Ҳинд ва ин ки вақте ки ба ин кишвари пахновар омаданд, замин буданд, ба осмон расиданд, мааҳозо, ба Ҳиндустон бадзабонӣ мекунад, бархилоф, Калим, ки маддоҳи Ҳинду афсонаҳои вай аст. Аз ҷумла, як қасида, ки ҳамаи тамҳиди он дар мадҳи Ҳиндустон аст.

Як шеъри он ин аст:

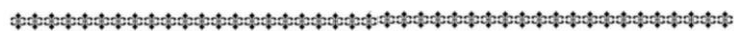
Тавон бихишти дувум гуфтаниш ба ин маънӣ,
 Ки ҳар кӣ рафт аз ин бӯстон, пушаймон шуд.

Ниҳоят ҳозирчавобу халлоқи маонӣ будааст. Қайсари Рум навишт ба Шоҳичаҳон, ки шумо, подшоҳи Ҳиндустон, чаро номи «Шоҳичаҳон»-ро бар худ ниҳодаед? Шоҳ ҳам, ки дид ба зоҳир ҷавобе надорад бигӯяд, ба фикр афтод, ки шояд дар он ба иштибоҳ рафта бошад. Ба Яминуддавла гуфт хитоби дигаре бояд интиҳоб намуд. Калим хабардор шуда, ҳамон вақт қасидае гуфту хонд, ки дар он лутфи мазбурро ин тавр тавҷеҳ¹ кард:

Ҳинду ҷаҳон зи рӯйи адад ҳарду чун якест,
 Шаҳро хитоби шоҳичаҳонӣ мубарҳан аст.

Яъне чун адади лафзи Ҳинду ҷаҳон ҳар ду якест (59), лизо Шоҳи Ҷаҳон ва Шоҳи Ҳинд, ҳарду, шоиставу бачост.

¹ «Калимот-уш-ашъор»-и Сархуш. Лекин мисраи дувумро он тавр, ки нақл карда, дар девон нест. Лизо ман мутобиқи девон нақл кардам. (Муаллиф).

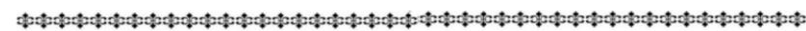
Хон Чаҳони Лудӣ, ки номи аслии вай Пиро буд, вақте ки ёғӣ шуду шикаст хӯрда, мактул гардид, сари ӯ ва сари шарикӣ ёғии ӯ Дарёхон, хардуру ба дарбор оварданд. Калим филбадеҳа ин рубой гуфт:

*Ин муждаи фатҳ аз пайи ҳам зебо буд,
Ин кайфи дуболо чӣ нишотафзо буд.
Аз куштани Дарё сари Пиро ҳам рафт,
Гӯё сари ӯ ҳубоби ин дарё буд.*

Шоирӣ. Калим дар тамоми аснофи шеър ворид аст: қасидаи зиёд ва низ маснавиёти адида дорад. Девони ғазалиёт алоҳида аст. Маснавӣ аз муддате аз пояи худ афтода буд. Маснавиёти Калим ҳам камарзиш, балки омиёнаанд. Ин қадар ҳаст, ки ӯ бар як чизҳои кӯчаку чӯзӣ назм навиштааст, ки он дар назди аксари шуаро мубтазал шумурда мешавад. Мисли ангуштар, қаламдон, киштӣ, туфанг ва ғайраву ғайра, ки дар шаъни ҳар кадом қитаёт ва рубоӣ гуфтааст.

Як вақт донҳои қирмизӣ дар бадан пайдо шуда, қитъаи муҳимме дар ин бора гуфта; таб омадааст, бар он ҳам назм навиштааст. Асари ҳамина воқеанигорӣ чӯзӣ, ки (бар хилофи шоирони эронӣ дигар) номи бисёре аз саноеъу хуруф, азҳору асмори Ҳиндустон ба қалам омада, ки номи онҳоро ҳам бар забон овардани шуаро гуноҳ мешумурданд. Урфӣ як умр дар Ҳинд ба сар бурдааст, лекин дар тамоми ин муддат фақат як лафзи ҳиндӣ «чаҳгар» аз забонаш дар омада ва онро ҳам тавре ивазу бадал карда, ки гӯй форсист. Толиби Омулӣ «ромрангӣ» дар як шеър баста буд, мардум онро ба назари таъҷуб мидиданд. Вале Калим, ҳазорон лафзи ҳиндӣ аз забону қалами вай дида мешавад, чорист:

*Манеҳ бар ваъдаи танпӯлиён дил,
Ки ҷуз хун хӯрдан аз вай нест ҳосил.
Зи ҳусни шуста Даҳубӣ чи гӯям,
Аз он бепарда маҳбубӣ чи гӯям?
Ғурури ҳусн бо чаҳли патонӣ,
Чу гардад ҷамъ, натвон зиндагонӣ.
Бутонро ҷаббуту шайх зода (?),
Шикеби ошиқон бар бод дода.
Чичанба шӯлаи шамъест бе дуд,
Ки отаи мезанад дар хирмани ӯд.
Зи музу нон назар дарюза дорам,
Ки васфи мулсариро барнигорам.
Гули гудҳал нафаҳмидаст мавсим,
Шукуфта чун руҳи ёр аст доим.*

*Ниҳоли нимаи аз бас хушнасим аст,
Дили тӯбо зи рашики он дуним аст.*

Вақоеи қобили зикре пеш омада, ки рӯи ҳар кадом каму беш чиз навишта, яъне шеър гуфтааст. Оламгир дар замони шоҳзодагӣ, замоне ки шонздаҳсола буд, бо фили масе чангида, ки он бад-ин қарор аст: Шоҳичаҳон машғули тамошои чанги филон буд ва шоҳзодагон ҳам савор ба асб тамошо мекарданд. Дар ин миёна Оламгир барои ин ки аз наздик онро дида бошад, асбашро мутаҳаввирона ҷилав меронд. Ин ҷо филе ҳарифашро гузошта, ба тарафи шоҳзода пеш омад. Оламгир пешонии филро нишон карда ва бо найзааш бошиддат навохт. Фил ба ҳашм омада, бо дандонаш асби Оламгирро аз по дар овард. Шоҳзода бар замин афтод, вале фавран бархост ва ба фил ҳамла бурд. Ин ҷо Роҷа Сингх пеш меравад, захмҳои пай дар пай ба фил ворид месозад. Фили ғаним дармерасад ва ин фил по ба фирор мегузорад. Шоҳичаҳон Оламгирро ба оғӯш мекашад ва навозиш мидиҳад. Ва дар ашрафиҳо дода мекашанд ва ҳамаи ашрафихоро хайрот мекунад.¹

Калим ҳам дар ин воқеа ҳозир будааст. Ӯ тамоми чараёнро дар як қитъа ва як маснавӣ шарҳ додааст. Ва он ин аст:

*Ба меҳмони гӯи арбоби ҳуш
Яке қисса дорам, ба ман дор гӯш.
Ҳадисе саросар баёни вуқӯъ,
Бигӯям ба ту аз забони вуқӯъ.
Зи мардум ман ин нақл наинидаам,
Ман аз дил шундаам, дил аз дидаам.*

Воқеоти ибтидоиро навишта мегӯяд:

*Давид аз қазо он ду фили маҳиб
Яке сӯи шаҳзода Аврангзеб.
Зи мардӣ зи ҷо як сари мӯ нашуд,
Зи роҳи чунин сел яксӯ нашуд.
Яке найзаи барқсон охта,
Назар аз раги гайратаи бохта.
Зи қудрат чунон зад ба пешонияш,
Ки ҷаст аз қафо барқи рахшонияш.
Дар он кӯҳнайкари ниҳон шуд синон,
Дигар бор даррафт оҳан ба кон.
Зи хартум андохт печон каманд,
Фитод асби шаҳзода дар пилбанд.*

¹ «Шоҳичаҳоннома», воқеоти санаи 1041 қамарӣ. (Муаллиф).

Ин қадар дар назди ҳама мусаллам аст, ки васфи намоёни шеър ба-рангехта қардани эҳсосот ва ҷазабот аст. Яъне аз шунидани он дар дил асари ранҷ ё хушӣ ва ё ҷӯш пайдо мешавад ва ҳамин хусусият аст, ки шоириро аз сиёнс,¹ яъне дониш ва дигар ақсоми улуму фунун мутаомйиз қарор додааст. Мухотибаи шоирӣ бо ҷазаботу сиёнс бо яқин мебошад. Дониш аз истидлол қор гирифта ва шоирӣ муҳарриқотро истеъмол мекунад. Дониш масъалаи илмиро ба ақл арза меорад, лекин шоирӣ манозир дилкашро ба эҳсосот нишон медиҳад, вале ин ҳосият дар мусиқӣ ва наққошӣ, балки дар манозир қудрат низ ёфт мешавад ва лизо қайди қалом ё алфоз лозим аст изофа шавад, то ин чизҳо ҳам аз ин доира хориҷ гарданд. Бо васфи аҳвол таъриху хитоба ва низ достони намоишӣ дар таърифи шеър шоирӣ дохил хоҳанд монд ва ин ки ҳадди фосиле байни онҳо бо шеър битавон барқарор сохт, мушқил ба назар меояд. Хосса, вақте ки мебинем, ақсари назмҳои бас оливу баланд ба тарзи афсона гуфта шуда ё ғолиби афсонаҳо дида мешавад, ки рӯҳи шоирӣ дар он мавҷуд мебошад, ин тамойизу тафриқ байни онҳо ҳангоме, ки бо ҳам якҷо мушоҳида мешаванд, бештар мушқил мегардад. Лекин ҳақиқат ин аст, ки афсона то ҳадде мешавад онро афсона гуфт, ки аз воқеоти хориҷӣ ва тасвири зиндагонӣ ташкил ёфтааст, вагарна вақте ки эҳсосоту ҷазаботи андарунӣ дар он оғоз шуд, пойи шоирӣ дар қор меояд. Афсонанигор дар ашӯи беруни ба таври истиқсо мутолиа дорад, бар хилофи шоир, ки дар найрангҳои эҳсосот ва ҷазаботи андарунӣ моҳиру устод мебошад.

Фарқи байни таърих ва шеър. Байни таъриху шеър фарқе, ки ҳаст, мо онро дар зимни як мисол зеҳнишини менамоем. Фарз кунед, шахсе дар бешае равон аст, ногаҳон шери маҳибе ҷавлонкунон аз ғӯшае берун меояд. Аз ғарриши пур аз раъб, ҷеҳраи туршу тунд, ҷашмҳои ҳашмгини заҳролудӣ вай ваҳшату ҳаросе бар вучуди ин шахс муставлӣ шуда, андомаш ба ларза дармеояд. Ин шахс ҳуля ва шаклу сурати шерро пеши қасе дар алфози муассире агар баён кунад, он шеър аст.

Як олимӣ ҳайвоншинос ба муза ё аҷоибхонае рафта шерро дар он ҷо миёни панҷарае мебинад. Ин олим тамоми аъзои шерро ягон-ягон ба назари илмӣ мушоҳида мекунад ва ҳамаро ба хотир супурда, дар маҷмаъе ба тариқи илмӣ дар мавзӯи шер сухан меронад. Ин баёни ӯ сиёнс, яъне дониш, ё таърих ва воқеанигорист.

Яке аз ақсоми шеър воқеанигорист, яъне шоир сурату воқеоти хориҷиро тарсим месозад, лекин на аз ин назар, ки онҳо зотан чистанд, балки аз ин ҳайс, ки ҷӣ асаре дар эҳсосот мебахшанд. Шоир сурати хатту холи содаи он ашӯро тарсим намекунад, балки барои ин ки ҳусни

¹ Science.

*Аз ҳок баргирифтаи даврон ҷу найсавор,
Доим пиёда рафт, агарчи савор шуд.*

*Аз ҳунар ҳоли харобам нашуд ислоҳназир,
Ҳамчу вайрона, ки аз ганҷи худ обод нашуд.*

*Иқлими дил ба зӯр муяссар намешавад (?),
Ин фатҳ бе шикаст муяссар намешавад.*

*Ҷарх аз баҳри ту дарқор бувад, ҳирси ту чист,
Осиё аз пайи ризқи дигарон баргардад.*

*Сифла аз қурби бузургон накунад қасби шараф,
Ришта пурқимат аз омезиши гавҳар нашавад.*

*Дастӣ ҳар қасро ба сони субҳа бўсидам, чи суд,
Ҳеч қас накушуд охир уқдаи қори маро.*

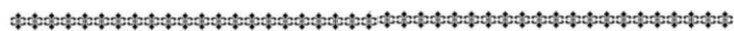
*Бо ман омезиши ӯ улфати мавҷ асту қанор,
Дам ба дам бо ману пайваста гурезон аз ман.*

*Ҷу ҳаст қудрати дасту дили тавонгар нест,
Садаф қушодақаст аст он замон, ки гавҳар нест.*

*Вазъи замона қобили дидан дубора нест,
Рӯ пас нақард, ҳар ки аз ин ҳокдон гузашт.*

*Ба Хизрам эҳтиёҷе нест, гар ин аст гумроҳӣ,
Ки қӯронро асо ҳам метавонад роҳбар бошад.*

*На ҳар ки садришин шуд, азиз шуд, ки губор
Агар ба дида расад, тӯтиё нахоҳад шуд.*

*Восил зи ҳарфи чуну чаро бастааст лаб,¹
Чун раҳ тамом гашт, ҷарас безабон шавад.*

*Шайтон чи таматтӯъ барад аз аҳли таҷарруд,
Раҳзан чи дар ин водия аз реги равон ёфт.*

*Тамоми насли бузургон, агар нақӯ бошанд,
Зи баҳрзода тунукзарфии ҳубоб чарост?*

*Гар ба қисмат қонейӣ, бешу ками дунё якест,
Ташина чун як ҷуръа хоҳад, кӯзаву дарё якест.*

*Пастфитрат ҳаваси гӯшаи узлат накунад,
То гадо бар сари раҳ нест, дилаш хуррам нест.*

*Хоксорон бештар аз файз қисмат мебаранд,
Кулбаи деворкӯтоҳон пур аз маҳтоб буд.*

*Чашм аз ҷаҳон бибастаму нури дилам фузуд,
Равшан шудааст хона, чу равзан гирифтаам.*

Нерӯи тахайюл. Шоирӣ дар назди аксаре сирфан иборат аст аз қуввати тахайюл ва агар ин ҳарф саҳеҳ бошад, Калим саропо шоир аст, чи ҳар шеъри ӯ як манзарест аз қуввати тахайюл. Тамоми олам ва тамоми вақоеи олам шоирро ба воситаи нерӯи тахайюл ба сурати хоси дигаре ба назар меояд. Масалан, барги гуле, ки аз зӯри бод аз шохи гул чудо шудаву дар об афтодааст, як мавзӯи хеле одию маъмулист. Лекин шоирро ба воситаи қуввати тахайюл чунин ба назар меояд, ки он дафтари хусни баҳор аст ва чун муқобили хусни маъшук кадру қимате надоштааст, лизо баҳор ин дафтарро хостааст ба об андохта, бишӯяд:

*Дафтари хусни баҳор аст, ки дар аҳди ту шуст,
Барги гул нест, ки аз бод дар об афтодаст.*

¹ Яъне касе, ки мадориҷи маърифатро тай кард, ба манзил расид ё ноил ба ҳақиқат гардид.

ҳаракот ба бурузу зухур мерасад, лекин чун қуввае фавқӣ қувои ҳайвонот ба ӯ дода шуда, ки иборат аст аз қувваи нутқу гӯйӣ, лизо ҳангоме ки ҷазабаи қавӣ бар вай торӣ мегардад, алфозу ибороте мавзун бисохта аз забонаш ҷорӣ мегардад, ки ҳамон номаш шеър аст.

Акнун агар бихоҳем шеърро дар перояи мантиқӣ таъриф кунем, метавонем бигӯем, ки он ҷазаботест, ки ба василаи алфоз адо мешавад ва чун ин алфоз ба эҳсосоти сомеъин низ таъсир мекунад, яъне бар шунаванда ҳам ҳамон асар торӣ мешавад, ки бар соҳиби эҳсосу ҷазаба торӣ шуда, лизо ба ин иборот низ шеърро метавон таъриф кард ва гуфт: «Каломе, ки эҳсосотро бармеангезонад ва онро ба таҳрик меоварад, шеър аст».

Яке аз нависандагони Урупо дар ин мавзӯ чунин менависад: «Ҳар чиз, ки тааҷҷубу таҳайюр ё ҷӯш ва ё қисми дигаре асар дар дил ба вуҷуд меоварад, шеър аст. Бинобар ин, «фалаки нилгун», «наҷми дурахшон», «насимии саҳар», «гулгунаи шафак», «табассуми гул», «хиромии сабо», «нолаи булбул», «вайронии дашт», «шодобии чаман» ғараз тамоми олам шеър аст». Ин фикр зоидаи асри ҳозир ва аз афкори ҷадид шумурда мешавад. Лекин ҷои тааҷҷуб аст, ки Хоча Фаридудини Аттор дар шашсад сол қабл гуфта:

Пас ҷаҳон шоир бувад чун дигарон.

Агарчи чизхое, ки бар дил таъсир доранд, бисёранд, монанди музикӣ, наққошӣ, мусаввирӣ, лекин асарангезии шоирӣ аз ҳад афзун ва васеътар аз ҳама аст. Чи ин ки дар музикӣ фақат қувваи сомиа аст, ки аз он маҳзус шуда, кайф мекунад, вале дар сурати фукдони қувваи сомиа омили мазкур коре аз пеш натавонад бурд ва ё наққошӣ, ки таъсираш мавқуф бар будани қувваи босира аст. Лекин шоирӣ бар тамоми ҳавос асар дорад. Босира, зоика, шомма, ломиса тамоман аз он лутф бармедоранд. Фарз кунед, шароб вақте ки дар пеши назар набошад, чашм наметавонад он вақт баҳраву ҳаззе аз он бардорад, лекин вақте ки як шоир онро таъбир ба «оташи сайёл» менамояд, аз ин алфоз як манзари муассире муқобили чашм таҷассум мекунад. Ҳамин тавр бўсаро дар услуби шоирона ба «тунги шаккар» таъриф мекунам, кому забонро маззай он маҳсус мегардад.

Барои таъйин ва маълум намудани моҳияту ҳақиқати як чиз тариқаи осони илмӣ он аст, ки нахуст васфи боризу намоёни он чиз гирифта шавад. Сипас нишон дода шавад, ки дар он васф чӣ чизҳои дигар бо вай шарик мебошанд ва он гоҳ он сифотро як-як таъйин ва маълум намуда, то аз рӯи он ин чиз аз дигар ҳамчунинҳои худ чудо ва мумтоз шуда бошад.

*Ҳадиси дилкашу афсона аз афсона меҳезад,
Дигар аз сар гирифтаи қиссаи зулфи парешонро.
(Шиблӣ)*

Ин китоб ҷаҳорумин бахши «Шеър-ул-Аҷам» аст, ки инак таваҷҷуҳи худро ба тарафи он маътуф мекорем. Ҳақиқат ин аст, ки бахшҳои сегонаи қабл тамоман тамҳиду дебоҷаи ҳамин бахш буданд. Дар ин бахш бар шоирӣ умумӣ Эрон интиқод карда мешавад ва лизо мабоҳисе, ки дар бахшҳои гузашта нотамои монда буданд, акнун онҳоро батафсил хоҷем навишт. Ин бахш мункасим бар се фасл аст:

1. Ҳақиқат ва моҳияти шоирӣ.
2. Таърихи умумӣ шеърӣ шоирӣ форсӣ ва асари тамаддун ва дигар илалу асбоб.
3. Тақризу интиқод.

ҲАҚИҚАТ ВА МОҲИЯТИ ШОИРӢ

Назар ба ин ки шоирӣ аз умури закиву вичдонист, мумкин нест, ки таърифи ҷомеъа монанди он дар яке чанд лафз сурат гирад. Бинобар ин, ҳақиқати онро ба туруқи мухталиф ва гуногун шарҳу тавзеҳ додан, ки аз маҷмӯи он тасвири саҳеҳе аз шоирӣ ба хотир оварда шавад, бештар муфид хоҳад афтод.

Худованд ба инсон аъзо ва қувои мухталифе дода, ки тааллуқоти вазоифи ҳар кадом ҷудогона аст ва аз ин миён ду қувва аст, ки сарчашмаи тамоми афъолу иродоти инсонӣ мебошанд ва он идрок асту эҳсос. Вазифаи идрок ҳамоно маълум намудани ашё ва қор гирифтаи аз истинботу истидлол аст. Ҳар қисм эҷод ва таҳқиқ инкишоф ва билохира, таъмоии улуму фунун аз натоиҷи амали идрок мебошад.

Аммо амали эҳсос ва он(?) идроки чизе ё ҳалли масъалае ва ё дар суҳане ғавр қардану санҷидан нест. Ё вазифааш фақат ин аст, ки ҳангоме ки воқеаи муассире пеш меояд, мутаассир мешавад ва дар ҳолати ғаму андӯх маҳзуну парешон ва дар масаррату шодӣ масруру хушвақт мегардад ё дар сухани ҳайратангезе ҳолати истеъҷоб даст медиҳад ва ҳамин қувва аст, ки онро ба эҳсосу инфиёол ё «филанг» тавонем таъбир қард, номи дигари шоирӣ мебошад. Яъне ҳамин эҳсос, вақте ки ба қолаби лафзу иборат даромад, шеър мегардад.

Бар ҳайвонот, вақте ки ҷазабае торӣ мешавад, он ҷазабаву ҷӯш ба василаи овозҳои мухталиф ё ҳаракоти гуногун зоҳир мегардад. Масалан, шер гурриш мекунад, булбул ҷаҳ-ҷаҳ, фохта ку-ку мекунад, тову рақсқунон тараннуму замзама мекунад, мор сафирзанон ҳамупеч меҳӯрад ва ғайраву ғайра. Эҳсосоти ҷазаботи инсонӣ низ ба тавассути

Қаломӣ Қалимро бардоред, нигоҳ кунед, софу ошқор ба назар меояд, ки бар ҳар як аз ҷизҳои манозирӣ олам, ки ба назари ӯ меафтанд, он ҷизҳо аз ҳамин қуввати таҳайюл ба ранги навшину тозае ҷилвагар мегарданд.

Ё дар шабҳои торик парешону музтариб мешавад ва ўро чунин ба назар меояд, ки дар ҷароғи ситорагон равшан намондааст:

*Баъд аз ин торикӣ шабҳо ба худ хуш кун, Қалим,
Шиква кам кун, дар ҷароғи ахтарон равшан намонд.*

Ҳукамо мегӯянд, ки оғозу анҷоми олам маълум нест. Дар назари Қалим олам ба воситаи таҳайюл як китоби кӯҳнае ба назар меояд ва ин тавр маълум мешавад, ки варақи аввалу ахири китоб, яъне олам, афтодааст:

*Мо зи оғозу зи анҷоми ҷаҳон беҳабарем,
Аввалу охири ин кӯҳнакитоб афтодаст.*

Гирудори муҳтасиб майхонаро барбод дода, лекин Қалим мегӯяд, ки ҷашмони маъшук майкада аст ва дар муқобили мастии он шароб қадру қимате надорад, аз ин рӯ касе ба майхонаҳо таваҷҷуҳ намекунад он ҷо вайрон афтодааст. Пешӣ ӯ ин амал ҳеҷ марбут ба муҳтасиб нест, балки муҳтасиб мамнуни ҷашми маъшук аст:

*Шукри ҷашми ту қунад муҳтасибӣ шаҳр, к-аз ӯ
Ҳар қучо майкадае ҳаст, ҳароб афтодаст.*

Дар баҳор ҳар касе меҳаҳад, ки аввал аз ҳама ба лаби ҷӯ расида ва онро қабза намояд. Шумо вусъати таҳайюли Қалимро тамошо кунед, то қучост, ки пеш аз сабза ҳам меҳаҳад лаби ҷуро қабза қунад:

*Дар баҳорон ҷо намеафтад ба дастӣ кас ба бог,
Пештар аз сабза мебояд қанори ҷӯ гирифт.*

Шукуфтагии ғунча ҳангоми субҳ, ҳар кас аз он лутф мебарад, лекин Қалим онро, нигоҳ кунед, ҷӣ гунаву ба ҷӣ назар мебинанд:

*Ширинӣ табассуми ҳар ғунчаро мапурс,
Дар шири субҳ хандаи гулҳо шакар гузошт.*

Осмонро ҳама мардум душмани ашҳоси ҳунарманду қобил медонанд, вале Қалим аз он дар шигифт аст ва мегӯяд: осмон, ки таъйизи

лоикку нолоикро наметавонад бидихад, чӣ гуна ашхоси лоикро шинохтаву хусус онҳоро озор мерасонад:

*Ҳайрате дорам, ки гардун чун ба доноён бад аст,
Ў, ки натовонад миёни неку бад тамйиз кард.*

Шуълаи оташро дидаед, аксар чӣ тавр боло мераваду поин меояд. Калимро ба назар меояд, ки дар шуъла қувваи сукуну қарор нест ва наметавонад худро забт кунад ва аз ҳамин беқарории муттасил бармехезаду менишинад, вале бар суботу истикрори худ фахр менамояд:

*Шуъла бармехост аз бетоқативу менишиаст,
Ман наҷунбидам зи ҷо, то ҷо ба гулхан доштам.*

Касе, ки мурд, дигар зинда намешавад, яъне барнамегардад. Аз ин ҷо барои Калим ин фикр падида меояд, ки дунё чунин ҷоест, ки ҳар кас як бор онро дида, майл намекунад дубора ўро бибинад:

*Вазъи замона қобили дидан дубора нест,
Рӯ пас накард, ҳар ки аз ин хокдон гузаист.*

Калим дар ин мазомин, ки аз дер боз ҷавлонгоҳи ҳаёл будаанд, нуқоте падида меоварад, ки ҳеч кас ҳаёлаш бад-он тараф нарафтааст. Масалан, ин аз эътиқодоти умумист, ки он чи дар олам мешавад, муқаддар будааст. Калим меғӯяд:

*Ин қадар фарқ миёни хати як котиб чист,
Сарнавишти ҳама гар аз қалами тақдир аст?!*

Агар сарнавишти ҳама аз қалами тақдир ҷорӣ шуда бошад, пас чаро дар навиштаи як котиб ин ҳама тафовуту фарқ вучуд дорад, ки тақдири ҳар якеро мебинед, ғайр аз тақдири дигарест.

Чунуну биёбонгардиро ҳама ба риштаи назм кашидаанд. Калим бо вучуди иддиои чунун саҳрогардӣ ихтиёр намекунад ва суботи чунунро аз ин роҳ бештар таъйиду тақвият менамояд:

*Агар ба бодиягардӣ намеравам, чи аҷаб,
Чунуну ман нашиносад зи шаҳр саҳроро.*

Агар биёбонгардӣ намекунам, тааҷҷуб надорад, чӣ ин ки чунуну шаҳру биёбонро наметавонад аз ҳам тамйиз диҳад. Зимнан, таъну танзест бар бодияпаймоён, ки агар чунунашон комилу тамом буд, чӣ гуна

ДУ КАЛИМА РОҶЕЪ БА ТАРҶУМА ВА ҶАРАЁНИ ТАБЪИ КИТОБ

Нигоранда дар авқоти иқомати Ҳиндустон фирефтаи матолиби судманди он шуда ва тарҷумаи он ҷузъи омоли миллии банда буда. Вале набудани васоил ин корро ба таъхир андохт.

Баъд аз мурочиат ба Эрон пайваста дар иҷрои ин манзур меқӯшидам ва барои анҷоми ин хидмат ҳамеша ақаби васила мегаштам ва ҳақиқат он ки аз асбоби умдаи таъхири ин кор он будааст, ки нусхаи китоб дар дастраси ман набуд. Ночор ба дӯстону ашхосе, ки бо Ҳинд сару кор доштанд, мурочиат кардам ва муддати ду сол ҳам ба интизори он монда, маазолик, натавонистам китобро дар Техрон ба даст биёварам. То дар соли 1309 ба намояндагии маорифи Бӯшаҳр мансуб шудам ва дар он ҷо муваффақ гардида, тавассути яке аз дӯстони фозил давраи китобро аз Бамбай ба даст овардам.

Баъд аз мурочиат аз ин маъмурият бо шавқи вофире шурӯъ ба тарҷумаи давраи китоб намудам. Пас аз чанде ки ҳанӯз қисмати зиёде аз китоб боқӣ монда буд, ки боистӣ тарҷума шавад, мувоҷеҳ ба таъби китоби «Тамаддуни араб ва ислом» гардидам. Ночор ба анҷоми мароми фавқ пардохтам ва он то шаҳривари 1313 шамсӣ вақтамро ишғол намуда, вале баъд аз фароғат аз ин муҳим бо вучуди ҳастагии аъсоб кори собиқамро бо чиддияте ҳарчи тамомтар идома дода, то дар хурдоди 1314 тавфиқ ёфта, тарҷумаи ин китобро ба итмом расонидам.

Албатта, дар назар буд, ки давраи китобро батартиб таъбу нашр намуда, лекин чун барои махориҷи таъби он кӯмаке, ки аз хориҷ интизор доштам бирасад, нарасид, лизо ба таъби ин бахш, яъне бахши ҳозир, ки дар навъи худ мустақилу дар айнаи ҳол барои ҷомеаи мо бисёр муфид ва судманд мебошад, қиём ва иқдом намудам ва акнун ифтихор мекунам, ки ба анҷоми чунин хидмате тавфиқ ёфтам.

Ин тарҷумаро аз лиҳози он ки умуми хонандагон аз он баҳраманд гарданд, махсусан бо иншои сода навишта ва дар сихат ва итқону иқмоли он ниҳояти эҳтимомро ба амал овардам ва мааҳозо муътариф аст, ки он ҳолӣ аз маойибу нақоис нест. Вале умедвор аст, ки дар ҷопҳои дигар бо тақмили васоил аз нақоиси он бикӯҳад ва тарҷума низ комилтар гардад.

*Сайидмуҳаммад Тақии Фаҳри
Доии Гелонӣ*

Ў дар ин чо ҳар яке аз саноеъу бадоеъ ё маҳосини шеърро, ки дар улуми бадеъ мазкуранд, таҳти диққати назар қарор дода ва дар атрофи он муфасссалу машрӯҳ суҳбат доштааст ва махсусан, дар истинтоқи масоили назария баҳсу интиқодро ба кор бурда ва дар ҳар чо ҳатову лағзише, ки ба назараш расида ё агар нақису маойибе вучуд дошта, ҳамаро бо сароҳати лаҳҷаву қалам озод гӯшзад намуда ва бо камоли бетарафӣ қазоват карда, дар тайи ин баёнот бо қалами тавонои худ рамуз ва дақиқу нукотеро зимнан ба мо хотирнишон намуда, ки қобили баставаҷҷуҳ мебошад.

Чун дар фалсафаи ҷадид ин матлаб мубарҳан шуда, ки тараққи ақвом, диёнот, забону адабиёт ва билохира низомоту қавонини иҷтимоӣ рӯи асли тақомули батадриҷ ҳосил мешавад ва дар мадориҷи тараққӣ қабл аз вусул ба мадориҷи мутаваҷҷиҳат расидан ба дараҷаи аъло маҳол аст, лизо ин олими бузург шоирӣ ё адаби манзуми Эронро аз рӯи ҳамин асл таҳти мутолиа оварда ва дар атрофи он баҳс намудааст.

Ў дар боби дувуми ин китоб илалӣ пайдоиши шеърро шоирӣ, маъроҳили тақомуле, ки паймуда, татаввуроту таҳаввулоту, ки дар он ба мурури замон руҳ дода ва билохира, тамоми авомилу асбоби наҷъу намои шеърро суҳан, аз қобили обу ҳаво, муҳит, ҳасоиси милливу наҷодӣ, тарзи ҳукумат, низомоти иҷтимоӣ, диёнот ва билохира, таъсири шеърро шоирӣ араб дар форсӣ ва биласи ӯ, ҳар якеро ҷудогона таҳти мутолиа оварда ва дар атрофи он суҳбат доштааст. Вале суҳан ин ҷост, ки пояи баёнот дар тамоми ин маворид ва мақомот ба қадре матину олий ва низ афкори гуногун ва ҳақиқу нукоти адабӣ, ки дар ин боб дарҷи китоб аст, ба андозае ҷолибу ҷозиб ва муфасссалу маҷсуд аст, ки дар яке чанд сатр наметавон ихтисор кард ва яқин дорам, ҳар касе китобро ба диққат бихонад, тасдиқ хоҳад намуд, ки дар адаби манзуми Эрон китобе то кунун ба ин ҷомеъ аз дастраси мо хориҷ буда ва ин аввалин китобест, ки ба ҳиммати баланди ин марди донишманд қадам ба олами адабиёти мо мегузорад ва дар дастраси мо гузошта мешавад.

Ахиран, дар атрофи «Шоҳнома» мутолиоти васи ва таҳқиқоти амиқа намуда ва махсусан, қисмати аъзами боби савуми китобро ба ин кор таҳсис додааст ва он яке аз мабоҳиси олий ва барҷастаи китоб ба шумор омада, алҳақ муштамил бар матолиби нофиаву масоили муҳима ва ҳақиқӣ муфида мебошад. Ин марди донишманд китоби мазбурро аз назари илмӣ, адабӣ, иҷтимоӣ, ахлоқӣ, сиёсӣ, милли таҳти мутолиа оварда ва ба қадре оливу ширин дар атрофи он суҳбат дошта, ки мушкил аст битавон онро дар яке чанд сатр ихтисор кард ва ҳар касе, ки меҳаҳад ба мантиқи тавоноу баъни сеҳрангез ва дақиқу рамузе, ки ба кор бурда, ошно шавад, бояд онро ба қадри ҳарчи тамомотар бихонад ва аз вусъати назар ва машрабу озодии фикру қалами ӯ дар шигифт хоҳад шуд.

тағзи шаҳру бодия мекарданд, ки вақте ки меғурезанд, ба бодияву саҳро бигрезанд.

Таҷарруди анқову тарқи алоиқ мавзӯест ом. Калим таҷарруди ўро ноқису нотаом мешуморад:

*Дар кеши мо таҷарруди анқо тамои нест,
Дар фикри ном монд, агар аз нишон гузашт.*

Инқилобҷӯи замонро ҳама муддаъӣ ҳастанд, вале Калимро аз он тааҷҷуб аст, ки пас ҷаро ҳолати ман табдил пайдо намекунад:

*Зи инқилоби сипеҳри дурӯ аҷаб дорам,
Ки беқарори моро ба як қарор гузошт.*

Боғбону гулчин ҳамеша гул мечинанд, Калим ҷидани гунча собит мекунад ва ҷӣ қадар хубу умда онро тавҷеҳ менамояд:

*Дар гулситон ба ёди даҳони ту гунҷаро
Имсол боғбон ҳама наҷкуфта ҷида буд.*

Боғбонро даҳони ту ёд омад, (лизо) тамоми шукуфаҳоро пеш аз он ки боз бишавад, ҷид.

Далели умдаи ҳусни ахлоқ дар назди мардум қабули ом аст. Яъне вақте ки ахлоқ умда мешавад ваҷоҳати умумӣ пайдо шуда ва инсон мавриди таваҷҷуҳи умум қарор меғирад. Калим меғӯяд: Хайр! Балки аз нифоқ ин дараҷа ҳосил мешавад, ҷи ин ки бидуни тазоҳуру зоҳирсоъи ҳусни қабул мумкин нест, пайдо бишавад ва тазоҳуру зоҳирдорӣ, дар ҳақиқат нифоқ аст:

*Писанди хотири як тан наҷм, ҷи ҷора кунам,
Ки бе нифоқ ба як дил наметавон ҷо кард.*

Касоне, ки кор беқоида мекунанд, беқоидагии онҳо ба қадре пухтаву милақа мешавад, ки гоҳе ба таври фаромӯшӣ ҳам кор бо қоида намекунанд. Калим аз он ин натиҷа падида меоварад, ки он беқоида нест, ҷӣ ин ки беқоидагии онҳо боқоида аст. Ў ин маъниро дар як перояи шоирона адо мекунад:

*Гоҳе ба ғалат ҳам суӣ мақсуд нарафтем,
Гӯё раҳи оворағиям роҳбаре дошт.*

Шуаро бар тасбеҳи саддонаи зоҳид, дидаед, ҳамеша эътироз мекунанд, лекин Калим лузуми онро нишон медиҳад:

*Донаи бисёр даркор аст баҳри сайди халқ,
Ҳақ ба дасти зоҳид аст, ар субҳаро саддона сохт.*

Дар роҳи талаб яқсар рӯ ба манзили мақсуд ниҳодан ва атрофи онро надидан мустаҳсан шумурда мешавад. Вале Калим мегӯяд:

*Талаби шоҳиди мақсуд зи ҳар сӯ шарт аст,
Ҳар қадам дар раҳи ӯ рӯ ба қафо бояд кард.*

Шоҳиди мақсудро аз ҳар сӯ бояд ҷустуҷӯ кард ва рӯи ин усул лозим аст ҳар қадаме дар ин роҳ ақибро ҳам баргашт, дид.

Муколимоти рӯзона ва муҳовирот. Гарчи дар он замон истилово галабаи маънисозӣ ва ҳаёлбофии шуароро аз забон, яъне алфозу муҳоварабандӣ ғофил карда буд, чунон ки Носиралӣ, Ғанӣ, Бедил дар ин доира афтода, аз лутфи забон бегона шуда буданд. Лекин Калим, бо вучуди мунтаҳодарачаи нозукхаёли, ин сарриштаро аз даст намедода аст. Ӯ ҳамеша дар пайи пайдо кардани мазомину маънои навин буда ва маазолик, инро фаромӯш намекард, ки ӯ эронист ва ҳиндӣ нест ва лизо илова бар муколимоти алфози рӯзмарра аксар муҳовироти холис истеъмол мекунад, ки мардуми ом бе кумаки фарҳанг наметавонанд онҳоро бифаҳманд:

Бо орази ту чехра шудан ҳадди шамъ нест – «чехра шудан» муқобил шудан аст; «ҳад нест», яъне маҷол нест.

Гирён зи базм рафту сари хештан гирифт – «сари хештан гирифт» - роҳи худ гирифт.

Аз дабистон биравад, ҳар кӣ сабақ равшан кард – «сабақ равшан кардан» сабақ ёд кардан аст.

Душмани худро чаро кас ин қадар паҳлу диҳад – «паҳлу додан» ҷониб нигоҳ доштан аст.

Рӯ нахоҳам сохт ҳар сурат, ки хоҳад рӯ диҳад - «рӯ сохтан» - сурат абус кардан; «рӯ диҳад» - пеш ояд.

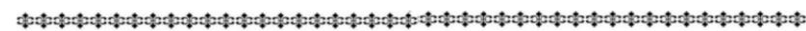
Умеди бўсаат чи намак дошт, эй Калим, - «чи намак дошт» - чӣ лутфе дар он буд.

Ки коҳ ҳам тарафи қаҳрабо намегирад - «тарафи касе гирифтани» ҷонибдорӣ аз ӯ кардан аст.

Ба чашмравшани доғҳои кӯҳна равам – «чашмравшани» муборак бод.

Шом худ шуд, равзаи уммедро во мекунам – «равза во кардан» равза кушодан аст.

Чун ҳубоб, ар воми ҳастӣ пас диҳам, хандон шавам – «вом пас додан» қарз адо кардан аст.

МУҚАДДИМАИ МУТАРЧИМ ДАР ЧОПИ АВВАЛ

Баҳс аз китоби ҳозир¹

Бояд донист, ки муаллиф дар ин китоб, яъне китоби ҳозир дар атрофи шеъру шоирии Эрон, вале тибқи усулу мабони илмӣ асри ҳозир суҳан меронад. Ӯ дар ибтидо моҳият ва ҳақиқати шоириро таҳти мутолиа оварда, ба қадре муфассалу машрӯҳ ва муҳаққиқона дар ин мавзӯ суҳбат доштааст, ки дар ҳеҷ як аз китоби мумассили муосир назири он дида намешавад. Ин донишманд фалсафаи шеъру шоириро, ки дар улуми ҷадида мисли наққошиву мусиқӣ аз масоили ғомиза шумурда мешавад, ба қадре хуб ҳал карда, ки тақрибан парда аз рӯи ҳар розе бардошта шуда. Ӯ шоирро² мураббии авотифу эҳсосот ва аз пешравони тарбияту тамаддуни инсонӣ собит карда мегӯяд: «Риштаи ҳикмату фалсафа ва низ диёнату чигунагии авотифу ҳаёти ақлонии башарро бояд дар ашъори шуаро пайдо кунем.»

Ин марди донишманд қалби шоири ҳақиқиро мутталеъи илҳомоти ғайбӣ ва маҳзани асрори табиат медонад ва мегӯяд тамоми коинот таҳти султаву нуфузи маънавии шоир ҳастанд ва ӯст, ки маънан бар ҳама гетӣ ҳукумат менамояд ва билохира, мақоми шоири табииву ҳақиқиро ба қадре боло бурда, ки вайро толии мартабаи набӣ қарор дода ва мисли Корл Лили³ англисӣ шабоҳату қаробати наздике байни онҳо қоилад мебошад. Вале матлаби қобили мулоҳиза ин аст, ки баёноту афкори гуногуни ин мард дар ин мавзӯ ба қадре оливу муҳаққиқона ва дар айнаи ҳол дилчаспу ширин аст, ки ҳар мункиреро муъмину ҳар дербодареро фирефтаву маҷзуб месозад.

¹ Чун шарҳи ҳоли муаллиф, ҳасоилу сифот ва билохира, иддаи таълифоти вай дар се баҳши аввали китоб, ки тамоман интишор ёфта ва дар дастраси толибони китоб қарор доранд, ба тафсил омада, лизо, ҳамаи онҳо дар ин ҷо аз қалам андохта шуд.

² Зойд аст гуфта шавад, ки мурод шоири ҳақиқӣ ва табиист, на шоири синоӣ ё санъатгар.

³ Тумос Корл Лил, насрнавис, муаррихвафайласуфи англисӣ, дар ҷаҳоруми десомбри 1895 мутаваллид шудааст. Ин файласуфи шахир китобе ба номи «Абтол» навишта ва як бобби онро таҳасус башеъру шоирӣ дода. Аз ҷумла, дар муқаддимаи ин боб шарҳе, ки роҷеъ ба шоир нигошта, ҳулосаи он ба қарори зайл аст: «Шоир ва набӣ қаробати наздике ба ҳам доранд. Шоир ва набӣ аз ин ҷиҳат, ки ҳар ду нозир ба сари малакути ашъ ва ҳақиқати коинот мебошанд, бо ҳам иттиҳод доранд ва фарқ, ки дар ин миёна мавҷуд мебошад, он аст, ки ҳақиқати мазбураи набӣ аз ҳайси айру шар(р) ва маҳзуру мувоҳ фаро гирифта, баръакс шоир, ки ҷанбаи ҳусну ҷамоли онро манзури назар қарор додааст». Набӣ моро дар аъмолу афъол раҳбарӣ мекунад, дар сурате, ки шоир авотифу эҳсосоти моро таҳрик намуда, олами ишқу муҳаббатро маъмуру обод месозад. Шарҳе, ки Корл Лил дар як мақолаи масбути тӯлонӣ нигошта, Низомӣ онро дар як байт чунин адо мекунад:

*Пешу пасе баст сафи кибриё,
Пас шуаро омаду пеш анбиё.*

МУҚАДДИМАИ МУТАРЧИМ ДАР ЧОПИ ДУВУМ

Инак, ба муносибати мақом ду калима барои равшан шудани зехни хонандагони гиром ба арз мерасонам. Касоне, ки бахшҳои собиқи китобро хондаанд, агар фаромӯш накарда бошанд, муаллиф дар дебочаи китоб аз манқасату норасоии тазокири мавҷуда ва факри адабии мо изҳори таассуф кардаву мегӯяд: «Бо вучуде ки шеърро шоирии Эрон ба танҳои ба шеърро шоирии тамоми дунё баробарӣ мекунад, маазолик, роҷеъ ба он, яъне шеърро шоирии Эрон, ки аз кай оғоз шуда, илалу асбоби пайдоиши он чӣ буда, чӣ гуна мароҳили тақомулро паймуда, таҳаввулоту татаввуроте, ки ба мурури замон дар он руҳ дода, чӣ будааст ва билохира, авзоъу ҳолоти иҷтимоӣ қавмӣ чӣ асаре бар он бахшида ё таъсири он ба қавм ва сиёсату иҷтимоӣ чӣ будааст, китобе дар ҳеҷ як аз алсинаи исломӣ навишта нашудааст».

Баъд аз ин тамҳид мегӯем, ки ҷавоби суолоти мазкураи ғавқ ба таври муфасссал машруҳ ва бисёре аз масоили ҳассоси камназири дигар ва матолиби бикру тозаро бояд мунҳасиран дар ин бахш ҷустуҷӯ намуд ва чизе, ки зиёда аз ҳама қобили зикр аст, сабки иншоӣ услуби нигориш аст, ки бисёр сода ва беоришу равшан ва, дар айни ҳол, шевову мубтақир аст. Яке аз мустаҳриқини олмон дар сабку равиши нигориши ин мард шарҳе навишта ва мегӯяд, ки: «Аз миёни нависандагони Ҳинд Шиблӣ на танҳо нависандааст, ки таълифоташ аксар бар мабонии таҳқиқи асри ҳозир қарор гирифта ва ба равиши уламои имрӯзи Урупон нигориш ёфтаанд ва низ Эдуард Браунӣ англисӣ, ки аз ҳоваршиносони номбардори замони худ буд, дар китоби маъруфе, ки дар таърихи адабиёти Эрон навишта, борҳо ба гуфтаи вай истинод кардааст». Ва ман чун дар муқаддимаи худ бар чопи аввал дар пирумони китоби ҳозир мабсутан сухан ронда ва низ дар муқаддимаи бахши савум шарҳи ҷолиби таваҷҷуҳе дар ин бора нигориш ёфтааст, лизо ин баёнро дар ҳамин ҷо хатм мекунам. Ҳамин қадар менависам, ки ин бахш ҷакидаву уссора ва ҷавҳар, ё ба фармудаи муаллиф «ба манзалаи ҷону рӯҳи равон»-и сойири бахшҳои китоб мебошад. Чунон ки хонандагони азиз саросари китобро таҳти мутолиа оварда ва дар ҷузъ-ҷузъи он бетарафона ва бо камоли бетаассубӣ ғавр кунанд, ҳақиқати он чиро ки гуфтем, зохиру ошкор хоҳад гардид.

Ва чун нусухи ин бахши китоб ҳам аз муддате ба ин тараф ноёб шуда буд, ахиран ба ташвиқи дӯсти арҷманд, оқои Иброҳим Рамазонӣ, мудири адабдӯсти китоб-фурӯшии Ибни Сино, бо ислоҳоти чанде ба таъби дувуми он ҳиммат гумошта шуд. Ва мо тавфиқӣ илло биллоҳӣ.

Техрон, баҳмани 1336,
Сайидмуҳаммад Тақии Фаҳри Доии Гелонӣ

Аҷаб пире, ки меомлад ҷавонро – «молидан» - сарондан
Якзабонам ману намегӯям суханеро, ки пушту рӯ дорад – «пушту рӯ доштани сухан» мурод ҳарфи дупаҳлуст.

Пиёла, ҷашми ту равшан, ки бода пайдо шуд – «ҷашми ту равшан» хангоми дуо истеъмол мекунам.

Акнун яке-ду-се ғазали тамоми Калимро дар ин ҷо зикр мекунем, ки аз он маълум мешавад, ки аксари каломи ӯ то чӣ андоза якдасту якҷӯр ва низ мутаночису ҳамвор буда, бар иловаи роҷеъ ба лутфи ом буданаш, ҷиддату тозагии адо ва диловезию билохира ҳубии забон заминаи коми-ле ба даст меояд:

Пирӣ расиду мастии табъи ҷавон гузаист,
Заъфи тан аз таҳаммули ратли гарон гузаист.
Вазъи замона қобили дидан дубора нест,
Рӯ пас накард, ҳар ки аз ин хокдон гузаист.
Аз даст бурд ҳусни ту бар лаҳкари баҳор,
Як найза хуни гул зи сари аргувон гузаист.
Табъе ба ҳам расон, ки бисозӣ ба оламе,
Ё ҳиммате, ки аз сари олам тавон гузаист.
Дар кеши мо таҷарруди анҷо тамом нест,
Дар фикр ном монд, агар аз нишон гузаист.
Бе дида роҳ агар натавон рафт, пас чаро
Ҷашм аз ҷаҳон ҷу бастай, аз вай тавон гузаист?
Бадномии ҳаёт ду рӯзе набуд беш,
Он ҳам, Калим, бо ту бигӯям, чӣ сон гузаист:
Як рӯз сарфи бастани дил шуд ба ину он,
Рӯзи дигар ба кандани дил з-ину он гузаист.

На ҳамин мерамад он навгули хандон аз ман,
Мекашад хор дар ин бодия домон аз ман.
Бо ман омезиши ӯ улфати мавҷ асту канор,
Дам ба дам бо ману ҳар лаҳза гурезон аз ман.
Гарчи мӯрам, вале он ҳавсала бо худ дорам,
Ки бибахшам, бувад ар мулки Сулаймон бо ман.
Ба тақаллум, ба ҳамӯшӣ, ба ишорат, ба нигоҳ,
Метавон бурд ба ҳар шева дил осон аз ман.
Қумрии рехтаболам, ба паноҳи кӣ равам,
То ба кай саркашӣ, эй сарви хиромон, аз ман?!
Нест парҳези ман аз зуҳд, ки хокам бар сар,
Тарсам, олуда шавад домани исён аз ман!

*Ашки беҳуда марез ин ҳама аз дида, Калим,
Гарди гамро натавон шуст ба тӯфон аз ман.*

*Аз суботи ишқ доим бо ба доман доштам,
Ҳамчу доғи лола дар отаи нишестан доштам.
Шуъла бармеҳост аз бетоқатию менишаст,
Менаҷунбидам зи ҷо, то ҷо ба гулхан доштам.
Кай ба ҳар номаҳраме чоки ҷигар хоҳам намуд,
Ман, ки захиширо ниҳон аз захи сӯзан доштам.
Ҳеч гаҳ завқи талаб аз ҷустуҷӯ бозам надошт,
Дона мечидам ман он рӯзе, ки хирман доштам.
Равшанӣ аз базми ман дарюза мекард офтоб,
Дар чароғи айи то аз бода равшан доштам.
Ҳамчу моҳӣ гайри доғам нӯшиши дигар набуд,
То кафан омад, ҳамин як ҷома бар тан доштам.
Догро ҷуз бар канори захм нанҳодам, Калим,
Дидаро бар рахнаи девори гулшан доштам.*

ШЕЪР-УЛ-АЧАМ

Иборат аз панҷ ҷилд

ҶИЛДИ ЧАҲОРУМ

Таълифи аллома Шиблии Нуъмонӣ

Тарҷуман
Сайидмуҳаммад Тақии Фаҳри Доии Гелонӣ

даври сари ӯ мерақсад ва бо шамъ аз шом то сахар аз сӯзу гудози дилаш розу ниёз дорад, насими сахариро аксар пайки ошноӣ сохта, ба сӯи дилдор равона месозад, борҳо пардадариӣ гунҷаи гулро дар ҳамон ҳин менамояд, ки вай табассуми маъшуқашро медуздида.

Эҳсосоти шоир бағоят латиф, тезу муштаил мебошад. Дуруст аст, эҳсосоти умум низ дар мавоқеъу ҳолати хос тезу муштаил мегардад ва ҳамин хитоботро онҳо ҳам дар ин ҳолат ба маҳзири кудрат мекунад. Фарз кунед модаре, ки фарзанди ҷавонаш мурдааст, чӣ гуна ва бо чӣ гуна алфоз ба осмону замин, ҳатто ба аҷалу марг аз шиддати ҳузну андӯх сарзаниш медиҳад, аз забонаш калимоти тунд ва зананда дар меояд, чунин ҳис мекунад ҳама ба ӯ душмананд, фарзанди азизашро аз ӯ рабуданд, дидаву доништа бар ӯ зулму ситам раво доштаанд, лекин тамоми эҳсосоту ҷазаботи шоир сареъулинифол, сареъулҳис ва билохира зудиштиол мебошад. Ӯ тӯи кӯҷаи маъшуқ меравад, вайро аз дару девори он алония лаззате маҳсус мегардад ва онро ӯ аломати хос қарор медиҳад, ки маъшуқ дар манзил аст, вагарна чунин лаззате эҳсос намекард:

*Магар аз хона бурун буд, ки шаб дар кӯяш
Ҳеч завқам зи нигоҳи дару девор набуд.*

Ба воқеоти олам, ки назари ибрат меандозад, ҳар заррае носеҳи мушфиқ гардида, бӯйи таълими ахлоқ медиҳанд. Масалан, дар ин олам, ки гузораш ба водии мурдагон меафтад, устухонҳои хокшудаи вайро мухотаб сохта, чунин мегӯяд:

*Ки зинҳор, агар мардӣ, оҳистатар,
Ки чаиму баногӯшу рӯй асту сар.*

Дар олами шавқӣ ӯ гул даст мегирад, дуруст бӯйи ҳуши маъшуқ аз он истишмом менамояд, ин ҷо ба гул хитоб карда, чунин мегӯяд:

Эй гул, ба ту хурсандам, ту бӯйи касе дорӣ.

Ин гуна хитоботу калимот, агар ба забони дигаре гуфта шавад, асбоби таъҷуб шуда, қоида ба чунун нисбат медиҳанд, вале шоир ба тавре онҳоро адо мекунад, ки муассир мешавад ва ҷолибу ҷозиб мегардад. Чаро? Барои ин ки забонаш тарҷумони дил аст, калимоташ аз дил хориҷ мешавад ва бар дил ҷой мегирад. Дар баъзе маворид ҳуди шоир эътироф мекунад, ки он чиро дида, мумкин аст бар ҳилофи воқеъ бошад. Вале ҳамин эътирофро ба равише адо мекунад, ки аз таассури ӯ дигарон мутаассир шуда, баёнаш дилнишину дилпазир мегардад:

асар пайдо кунанд, саросар онҳоро бо қувваи таҳайюл рангомезӣ мекунад.

Аз ин баён фарқи байни шоирӣ ва воқеанигорӣ маълум ва зоҳир гардид. Лекин ҳадафи фосили байни хитоба ва шеър боқӣ монда, ки инчак қаламро ба баёни он маътуф медорем.

Ғарз аз хитобат ҳам назари шоирӣ барангехта кардани эҳсосот ва ҷазабот аст. Лекин дар ҳақиқат, хитобату шоирӣ ба тамоми маънӣ мутамаъйиз аз ҳам мебошанд. Чӣ мақсуд аз хитобат муҳотиба ба ҳозирин аст, нотик мебоист машрабу мазок ва низ муътақидоту майлони таъби ҳузурро ҷустуҷӯ кунад, то бад-ин васила барои нутқу баёни хеш перояе ихтиёр кунад, ки битавонад эҳсосоти оноро барангезонад ва бо хештан ҳамроҳу ҳамфикр созад. Бар ҳилофи шоир, ки ин назарро надорад ва ҳатто мутаваҷҷеҳ ба ин нест, касе назди ӯ ҳаст ё на? Балки эҳсосоту ҷазаботе дар вай падид омада, ки беихтиёр онро зоҳир месозад, монанди лафзи «ох» дар ҳолати дард, ки бетасаннуъ хориҷ мегардад. Бешубҳа, ин ашъор вақте ки пеши дигарон хонда мешавад, дар дили онҳо низ таъсир дорад. Аммо шоир ҳадафаш дар гуфтани он ашъор ин набудааст. Масалан, шахсе ки бар марғи азизаш навҳа мекунад, намехоҳад онро ба мардум бишунавонад, вале агар касе шунид, зарур мутаассир мегардад.

Шоирӣ асли шахсест, ки ба сомиён ҳеч назар надошта бошад ва ҳатто касоне, ки ба тақаллуф шеър мегӯянд, бар онҳо ҳам фарз аст, ки ба равише суҳан ронанд, ки абадан маълум нашавад, ки манзурашон ҷалби таваҷҷуҳи ғайр аст ва ё мехоҳанд эҳсосоти дигаронро барангезонанд. Барои як оқтур (актёр - А.Н.) маълум аст, ки ҷамъи касире муқобили ӯ мавҷуданд, вале агар ӯ ин илмро дар ҳини намоиш ва амал зоҳир созад, пардаеро ки дорад намоиш медиҳад, тамоман барбод меравад, яъне бақулӣ аз асар меафтад. Ҳамин тавр, агар як шоир ба ҷои нафси хеш ба дигаре хитоб мекунад ва ҷазаботи ғайрро мехоҳад барангезад, он ҷи ки мегӯяд, на барои ҳудаш, балки барои дигарон мегӯяд, чунин касе шоир нест, балки хатибу хитобасарост ва аз ин зоҳир мешавад, ки шоирӣ натиҷаи танҳонишинӣ ва мутолиаи нафс аст, бар ҳилофи хитобат, ки самарайи хилтаву омезиш бо халқ ва паймудани тариқи расму ривож мебошад. Агар эҳсосоти андарунии як шахс тез ва муштаил бошад, метавонад шоир бишавад, лекин барои хатиб зарур аст, ки наббози эҳсосоту ҷазаботи дигарон буда бошад.

Аносири аслии шоирӣ кадоманд? Дар як шеъри оӣ ва умда, албатта, маонӣ ва нуқоти зиёде ёфт мешавад, ки аз он ҷумла аст вазн, муҳокот, яъне кашидан ё муртасим кардани сурати як чиз ё ҳолате ва низ ҳаёлбофӣ, алфози содаву ширин, бандиш (чифту баст)и соф, ҷиддати тарзи адо, ҳамаи инҳо дар он вучуд дорад. Вале оё тамоми инҳо аҷзои шеъру шоирӣ мебошанд? Оё аз ин ҷумла ҳар кадом чунин чизест, ки

агар набошад, шеър ҳайсияти шеърро нахоҳад дошт? Ва агар ин тавр нест ва қатъан нест, пас аз миёни тамоми авсофи номбурда он чизҳои хосро, ки бидуни он шеър таҳаққуқ пайдо намекунад, бояд маълум дошт, кадом аст?

Дар назди авом вазн аз аҷзои шеър шумурда мешавад ва каломи мавзунро омма шеър меноманд. Вале ақидаи муҳаққиқин ҳилофи он мебошад. Инон вазнро ҷузъи зарурии шеър медонанд, аммо на ин ки унсурҳои аслии шоирӣ бошад.

Бино ба гуфтаи Арасту он чиз муҳокот, яъне тақлиду тамсил аст. Вале мо онро ҳам саҳеҳ намедонем. Агар дар шеъре таҳайюл вучуд дошта бошад ва муҳокот набошад, оё он шеър шеър нахоҳад буд? Қатъист, ки ҷавоби он мусбат мебошад. Ҳазорҳо ашъори нафису оли мавҷуданд, ки дар онҳо ба ҷои муҳокот фақат таҳайюл мавҷуд аст. Шояд гуфта шавад, ки муҳокот дорои як мафҳуми васеест, ки таҳайюл наметавонад аз доираи он хориҷ шавад. Аз ин рӯ, таҳайюл низ муҳокот аст, вале он ҳам мабнӣ бар забардастӣ мебошад. Чи аз таърифе, ки мо барои муҳокот ва таҳайюл (зайлан) хоҳем намуд, возеҳ мешавад, ки ҳар як аз онҳо мутамойиз аз дигаре мебошад. Гуӣ ин ки дар баъзе маворид ва амсол мумкин аст сарҳади ин ду бо ҳам иттисол пайдо кунад ва ҳақиқат ин аст, ки шоирӣ дар асли ном ду чиз аст: яке муҳокот ва он дигар, таҳайюл. Чунон ки аз ин миён яке ҳам ёфт шавад, пас шеър мустаҳақ мешавад, ки онро шеър гӯянд ва аммо бақияи авсоф мисли салосат, софӣ, ҳисси бандиш ва ғайраву ғайра аҷзои аслии шеър нестанд, балки аз авориз ва мустаҳсаноти он мебошанд.

Таърифи муҳокот. Маънии аслии муҳокот он аст, ки чиз ё ҳолоте ба тавре адо шавад, ки сурати аслии он дар пеши назар мучассам гардад. Аммо фарқ байни тасвир ва муҳокот ин аст, ки дар тасвир ҳарчанд илова бар ашъи моддӣ ҳолат ва ҷазабот ҳам мумкин аст сурат кашида шавад. Оре, як нафар мусаввир ва наққоши моҳир сурати одамеро тавре тарсим ва нақш мекунад, ки аз чеҳра, ҷазаботи инсонӣ мисли ранҷ, хушӣ, тафаккур, истеъҷоб, парешониву бетобӣ зоҳир бошад. Мусаввиреро нақл мекунад, ки тасвири занеро ба ҳузури Ҷаҳонгир, подшоҳи муғул, тақдим карда буд, ки кафҳои ӯ оҳиста молида ё хоронида мешавад ва дар ин ҳангом, яъне ҳангоми (гад-гадӣ) асаре, ки аз он бар чеҳра торӣ мегардад, аз чеҳраи тасвир намоён будааст.

Маазолик, тасвир наметавонад ҳама ҷо бо муҳокот ҳамкорӣ намояд, чи ҳазорон воқеоту ҳолат ва воридоти гуногунанд, ки аз дастрасии мусаввир ва наққош хориҷ буда ва фақат шоир аст, ки метавонад манзари онҳоро тарсим кунад ва ба мо нишон бидиҳад. Тамошо кунед, Қоонӣ дар ашъори зер бо ҷӣ баёни сеҳрангезе манзараи баҳорро аз назар мегузаронад:

*Эй шаб, агарат ҳазор кор аст, марав,
В-эӣ субҳ, гарат ҳазор шодист, маҳанд.*

Ва ё дар шаби васл ба осмон чунин мегӯяд:

*Нагӯям, эӣ фалак, к-аз қачравихоят ту баргардӣ,
Шаби васл аст, хоҳам ин қадар оҳистатар гардӣ.*

Ғараз, олами фитрат таҳти нуфузи шоир аст. Ё бар тамоми гетӣ ҳукумат мекунад ва аз ҳама кор мегирад. Масалан, барои зинату ороиши тоҷи мамдӯх эҳтиёҷ ба дарғаҳ пайдо мекунад, мулоҳиза кунед, ҷӣ гуна ба номи тамоми коркунони фитрат аҳком содир мекунад:

*Алам баркаш, эӣ офтоби баланд,
Хиромон шав, эӣ абри мушкинкаманд,
Бибор, эӣ ҳаво, қатраи нобро,
Бигир, эӣ садаф, дур кун он обро,
Баро, эӣ дур, аз қарри дарёи хеш,
Ба тоҷи сари шоҳ кун ҷойи хеш.*

Афроди коинот ҷӣ розҳои аҷибӣ аҷибӣ ба ӯ мегӯянд:

*Гили хушбӯӣ дар ҳаммом рӯзе
Расид аз дасти маҳбубе ба дастам.
Бад-ӯ гуфтам, ки: «Мушкӣ ё абирӣ,
Ки аз бӯӣи диловези ту мастам».
Бигуфто: «Ман гили ночиз будам,
Валекин муддате бо гул нишастам,
Камоли ҳамнишин бо ман асар кард,
В-агарна ман ҳамон хокам, ки ҳастам».*

Ва ин ҳам яке аз пардаҳои олами мазбур аст, ки:

*Яке қатраборон зи абре чакид,
Хиҷил шуд, чу паҳноӣ дарё бидид:
Ки «Ҷое, ки дарёст, ман кистам.
Гар-ӯ ҳаст, ҳаққо, ки ман нестам».
Чу худро ба чаҳми ҳақорат бидид,
Садаф дар канораи ба ҷон парварид.*

Таърихи зиндагии шоир дар ин олам пур аст аз дилчасбихое аҷиб: булбул дар ин олам аз ӯ таълими замзамасанҷӣ меёбад, парвона ба

Ҳамчунин дар баъзе авқот, ки меҳоханд азамат ва ҷабаррут ё ҳайманай чизеро нишон диҳанд, баъзе қисматҳои онро ба маърази намоиш намегузоранд ва ҳама аҷзои воқеаро зикр наменамоянд. Берк менависад, ки дар «Фирдавси гумшуда»-и Милтун¹ қудратнамоие, ки дар шеърӯ шоирӣ шуда, бештар дар ҳамин қисмат аст, хусусан дар он ҷо, ки аз шайтон суҳан мегӯяд, аз санъати мазбур қор гирифта ва мунтаҳо дараҷаи фаъолиятро ба ҳарҷ додааст.

Мисоли он ба форсӣ дар шарҳи зер аст:

*Магар шах надонад, ки дар рӯзи ҷанг,
Чи сарҳо буридам дар ақсои Занг.
Ба як тохтан то кучо тохтам,
Чи гарданкашонро сар андохтам.*

Ва он мавқеест, ки Искандар мактубе ба Доро навишта, қорнома, яъне қорҳои муҳиме, ки қардаст, дар он мактуб шарҳ медиҳад. Чунончи, дар ин мавқеъ ин тохтанро, ки аз кучо то ба кучо буда, зикр мекард ва амокину нуқоти онро нишон меод, албатта, дар он асар, ки дар ин иҷмол аст, пайдо намешавад.

Баҳс аз таҳайюл ба таври мабсут. Агарчи таҳайюл ва муҳокот ҳар ду аносири шеър мебошанд, вале ҳақиқат ин аст, ки шоирӣ дар асл иборат аст аз таҳайюл. Дар муҳокот рӯҳе, ки дида мешавад, он рӯҳ аз таҳайюл падид меояд, вагарна муҳокоти ҳолӣ чизе ғайр аз наққоли нест. Чи қувваи муҳокот вазифааш ин аст чизҳоро, ки дида ё шундааст, айнӣ онро ба василаи алфозу иборот ба мо таҳвил диҳад. Лекин назму тартиби ҳосмиёни онҳо эҷод қардан, ба рӯйи қор овардани таносубу тавофуқ ва билохира дар он рангомезӣ қардан ё обу ранг додан тамоман аз шохқорҳои маҳсус ба қувваи таҳайюл аст. Таҳайюл дар пардаҳои гуногун фаъолият намуда ва дар ҳар як ба навъе амал мекунад ва инак мо тафсиلى онро ба назари хонандагон мерасонем:

1. Олами қоинот дар назари шоир ба воситаи қувваи таҳайюл олами дигаре мегардад. Мо қоинотро маъмулан ба ду қисмат тақсим мекунем: ҳассос ва ғайриҳассос. Лекин дар олами таҳайюли шоир тамоми заррот зиндаву ҳассос ва соҳиби ақлу ҳуш ва аз ҷазабот лабрес мебошанд. Офтоб, моҳтоб, ситорагон, субҳ, шом, шафақ, боғ, роғ, гул, сабза, авроқи дарахт ҳама бо ӯ ҳамрозанд, бо ҳам иртиботу иттисол доранд ва муносиботи ҳоси байни онҳо барқарор аст. Ин аст [ки] ӯ ба шаби васлу субҳ чунин хитоб мекунад:

¹ Милтун (Milton) - шоири маъруфи англисӣ дар Ландан мутаваллид шудааст. Ӯ муншии Кармуили маъруф буда ва пас аз ғавташ мунзавӣ гардида ва ба ҳолати фақр мезист. Ашъори «Биҳишти гумшуда»-ро имло мекард ва духтараш менавишт. Ӯ дар 1608 мутаваллид шуда ва ба соли 1674 мелодӣ фавт намуд. (Мутарҷим).

*Нармак-нармак насим зери гулон меҳазад,
Ғаббаби ин мемақад, орази он мемазад,
Сунбули ин мекашад, гардани он мегазад,
Ғаҳ ба ҷаман меҷамад, ғаҳ ба суман мевазад,
Ғоҳ ба шоҳи дарахт, ғаҳ ба лаби ҷӯйбор.*

Ин ки гуфта шуд аз ашъи моддӣ буда, аммо адо қардани ҳаёлоту эҳсосот ва низ қайфият бояд донист, ки аз он ба маротиб мушқилтар мебошад ва як нафар наққош ҳар қадар ҳам забардасту қоршинос бошад, ҳеҷ вақт наметавонад масъулияти онро ба уҳда бигирад.

Масалан дар ин шеър:

*Насабномаи давлати Қайқубод
Варақ бар варақ ҳар сӯе бӯрд бод.*

Ин ҳаёл адо қарда шудааст, ки аз мурдани Доро хонадони Қайёнӣ якбора барбод шуд ва ин ҳаёл ба василаи тасвир ҷӣ гуна мумкин аст адо бишавад?

Ё, масалан, барои ушшоқи ҳаваспеша ғолибан пеш меояд, ки ба маъшуқе дил мебандад ва пас аз ҷанде аз бемехрихову қачадоиҳо ё ба истилоҳ ҷавру ҷафои ӯ ба танг омада, меҳоханд аз ӯ бигиланд ва ба дигаре бипайванданд, боз худдорӣ мекунанд ва сабру шикебоиро пеш мегиранд, шояд натавонанд маъшуқи дилфиребе назари он ба даст биёваранд ва бад-ин мавол, яъне ҷангу сулҳ, шояд умреро мегузаронанд, дар сурате, ки маъшуқ аз ин мочаро хабардор намешавад. Як шоир дар ин маънӣ чунин мегӯяд:

*Сад бор ҷанг қарда ба ӯ сулҳ қардаем,
Ӯро хабар набуд зи сулҳу ҷанги мо.*

Ва ин маъниро мусаввир ҷӣ гуна метавонад ба василаи тасвир нишон бидиҳад, бархилоф, мусаввирии шоирона, ки сурати ҳар ҳаёл, ҳар воқеа ва ҳар қайфиятро метавонад нақш кунад.

Як фарқи умдаи байни мусаввирии умумӣ ва мусаввирии шоирона ин аст, ки ҳубии асли тасвир он аст, ки сурати чизе, ки қашада мешавад, тамоми ҷузъиёту ҳатту ҳоли он як-як лозим аст намуда шавад, вагарна тасвир нотамому ғайримутобик бо асл хоҳад буд.

Бар ҳилофи мусаввирии шоирона, ки дар он илтизом зарурӣ нест. Шоир ақсаран фақат он чизҳоро бармегузинад ва аён мекунад, ки аз онҳо бар эҳсосоти мо асар мекунад, яъне муҳарриқи эҳсосотанд ва бақияи чизҳоро ӯ аз назар меандозад ва ё мубҳам мегузорад, аммо ба

тавре ки аз он дар таъсиру асарандозӣ халале ворид нашавад. Фарз кунед, мақсад гирифтани тасвири гуле бошад. Маҳорату камоли мусаввир ин аст, ки он чӣ дар асл аст, аз худ гулу шох ва баргу хори гулбун ва билохира, рагу реша, ҳамаро ироа додаву намоён кунад. Вале барои шоир ин амр зарурӣ нест, балки хеле чизхоро мумкин аст ба сурати иҷмол ва ғайринамоён ироа диҳад ва бо вучуди ин асаре, ки аз дидани асли «гул» ҳосил мешавад, шоир аз сурати маҷмӯе, ки ба мо таҳвил медиҳад, ҳамон асарро падидор месозад.

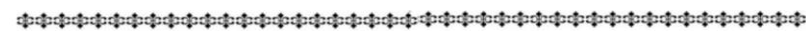
Як фарқи дигар байни мусаввирӣ ва муҳокот, ки умда аст, ин ки мусаввир дар кашидани пайкараи як чиз метавонад хеле бештар асар падида оварад, ки аз мушоҳидаи худ он чиз пайдо мешавад. Лекин шоир бо ин ки тамоми аҷзои тасвири намоён намекунад, маалвасф, беш аз он метавонад эҷоди асар кунад, ки аз дидани асл пайдо мешавад.

Боре, камоли аслии як тасвир ин аст, ки бо асл мутобиқ бошад ва агар мусаввир дар ин амр комёб шуд, ба ӯ лақаби мутахассис ва коршинос дода мешавад. Лекин шоир дар аксари мавоқеъ дучори ду марҳалаи мушкил мешавад, ба ин маънӣ, ки наметавонад сурати тому тамоми аслро каша нишон бидиҳад, чӣ ин қабил мутобиқат дар баъзе маворид монеъ ба ҳар як эҳсосоти инсонӣ шуда ва наметавонад онро барангезад ва на аз асл ҳам метавонад дур шавад, зеро мумкин аст эътироз кунад, ки тасвир саҳеҳан гирифта нашудааст. Алоҳоза, ногузир аст, ки аз таҳайюл кор бигирад. Ӯ дар ин ҷо сурате, ки тарсим мекунад, ҳарчанд аз ҳайси обу тоб ва ҳусну зебӣ бар асл мечарбад, вале бо нирӯи таҳайюл ба сомиёи менамояд, ки ин ҳамон чизест, ки буда ва фарқе дар ин миёна нест. Вале мардум чун онро аз рӯи имёни назар надида буданд, ин зебӣ комилаи бар онҳо намоён нашуда буд.

Таҳайюл. Ҳонри Луис¹ дар таърифи таҳайюл менависад, ки он иборатест аз қуввае, ки қораш ин аст, ки ашӯе, ки намурдаанд, вале ба воситаи камиву заъфи ҳавоси мо ба назари мо дарнамеоянд, он ашӯро аз назари мо мегузаронад. Вале таърифи мазбур ҷомеъу монеъ нест ва ҳақиқати амр ин аст, ки ин гуна чизхоро наметавон аз рӯи мантиқ таъриф намуд.

Таҳайюл дар асли ном қувваи ихтироъ аст. Мардуми ом тасаввур мекунанд, ки бониёни мантиқу фалсафаро наметавон соҳиби таҳайюл гуфт. Балки агар худ фалсафадонро бо ин лақаб бихонанд, ораш хоҳад омад, вале ҳақиқат ин аст, ки қувваи таҳайюл дар фалсафа ва шоирӣ, ҳар ду, яксон сурат дорад. Таҳайюл аст, ки аз як тараф, дар фалсафа ба эҷоду иқтишофи масоил мепардозад ва аз тарафи дигар, дар шоирӣ мазмуну маонии шоирона падида меоварад ва чун аксари арбоби дониш

¹Henri Lewis.

Мисол:

*Бараҳна давол духти Афросиёб
Бари Рустам омад ду дида нуроб.*

Манижа духтари Афросиёб аст ва ошиқи Бежан шуда. Падараш вайро бад-ин ҷурм аз фарзанди ихроҷ кардааст ва чун омадани Рустамро шунида, гирён ба назди вай мешитобад. Фирдавсӣ барои он ки вазъи парешону ҳоли шӯридабахтии ӯро мучассам намояд, ҳамин санъатро ба кор бурдааст. Яъне аз як тараф барои намудани қадру ҷалол ӯ ба духтари Афросиёб таъбир мекунад ва аз тарафи дигар, ки меғӯяд «бараҳна давиду омад» зиллату хори ӯро аз назар мегузаронад.

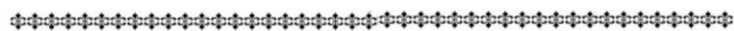
Ғайр аз зикри ин ду ҷанбаи муҳолиф аҷзу бечорагӣ ва қобили раҳм будани Манижаро дар пеши назар мучассам сохтааст.

*Манижа манам, духти Афросиёб,
Бараҳна надида танам офтоб?
Барои яке Бежани шӯрбахт,
Фитодам зи тоҷу фитодам зи бахт.*

Ин ду шеър нафосату лутфе, ки ҳам дорад, аз ин ҷост, ки санъати мазбур дар он ба кор бурда шудааст.

Муҳокот ба василаи ташбеҳ. Бояд донист, ки як олати бузурги муҳокот ташбеҳ аст, чи дар аксари мавқеи тасвири аслии як чизро он тавр ки ба василаи ташбеҳ метавон нишон дод, бо васоили дигар мумкин намешавад. Лекин чун баҳс аз ташбеҳ батафсил хоҳад омад, лизо дар ин ҷо онро аз қалам меандозем.

Муҳокот ба тариқи ибҳом. Агарчи мутобиқи баёни ғавқ камоли муҳокот дар ин аст, ки тасвири чизе, ки манзур аст, комилаи кашаи шавад, бад-ин тариқ, ки тамоми ҷузъиёти истиқсошуда ва ё баъзе ҷузъиёти боризу намоён нишон дода шавад, лекин дар баъзе маворид барои муассир шудани муҳокот зарур аст, ки тасвир тавре печида ва мубҳам кашаи шавад, ки бештари қисматҳои он дуруст ба назар наояд. Суратҳои фарзӣ, ки аз олами арвоҳ ё фариштагон кашаи мешаванд, вазъ ва шакли либосро зоҳиру намоён намесозанд, зеро ки азамату убҳати як чиз, вақте ки дуруст ба назар намеояд, яъне ҳуб маълум нашавад, кист ё чист, бештар дар одаи инъикос пайдо мекунад; дарёи захорро тавре тасвир мекашанд, ки амвоҷу фазои осмони он гирифта, яъне мубҳаму тор ба назар мерасад. Шабҳои торик дар ҷангал шабеҳе аз дур, ки мубҳаму номаълум аҳёна ба назар меояд, инсон ҳайбатзада мешавад, чи ҳувияти он бар вай маҷҳул ва номаълум мебошад.

олиқадр аксаран баъзе қисматҳои як тасвирро аз қалам андохта ва ҷойи онро ҳолӣ мегуздоранд, вале сойири қисматҳоро ба қадре оливу хуб мекашанд, ки назари нозирӯ бинанда қисмати гузошташударо тарсим ва нақси марбутаро ислоҳу такмил мекунад. Мисолаш ин аст, ки сурате, ки рӯйи коғаз манқуш мебошад, наметавонад дорои умқ бошад, зеро ки дар коғаз умқ нест ва бо ин сурат як шахси қатури танумандеро метавон дар он сурат кашид ва ҷиҳаташ ҳам ин аст, ки чун дар тасвир арзу тӯл вучуд дорад, лизо қисмати ҳаҷм ва қутрро худ қувваи мутаҳаййила ба таносуби арзу тӯл пайдо мекунад ва дар натиҷа тасвири мазбур ба андозаи арзу тӯле, ки дорад, қатур ва тануманд ба назар меояд.

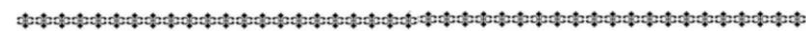
Шоир ҳам, аксар шуда, ки манзари як воқеа ё кайфиятеро, ки ба назм мекашад, тамоми ҳолатро истиқсо намекунад, лекин яке чанд аз хусусиятеро, ки боризу намоёнанд, зикр мекунад, ки сурати комили воқеа ё кайфияте, ки буда, дар назар мучассам мегардад:

*Бунафша турраи мафтули худ гираҳ мезад,
Сабо ҳикояти зулфи ту дар миён овард.*

Матлаби аслии шеър ҳамин қадар аст, ки бунафша бо зулфи маъшуқа наметавонад баробарӣ кунад, вале шоир онро дар услуби шоирона бад-ин тарик адо карда, ки гӯй бунафша як маъшук аст ва дошт зулфҳои худро меорост ва бар адоҳа ё таннозӣ ва раъноии хеш менозид, ки иттифоқан боди сабо (ки онро як зани тамошogar фарз кардааст) аз тарфе пайдо шуда, қиссаи зулфи маъшукро ба миён овард. Ин ҷо бунафша, фавран сари хичлат ва шармсорӣ ба зер афканд. Хонандагон мулоҳиза мекунанд, ки қисмати шармсории бунафша, бо вучуде, ки рӯҳи ин дурнамест, дар шеъри мазкур нест, лекин сурати аслии манзарро шоир ба қисме тарсим ва тасвир карда, ки қисмати мазбур худ ба худ ба таври натиҷа дар назар зоҳир ва ошкор мегардад.

Ин нукта ҳам ногуфта намонад, ки дар ин гуна маворид мумкин аст шоир ба хато рафта, натиҷаи матлуба ҳосил нашавад ва ин ки аксаран ашъор печида ва ғайри қобили фаҳм мешавад, барои ҳамин аст, ки шоир баъзе қисматҳои мазмунро андохта, ба ҳаёли ин ки қисматҳое зикршуда он халоро пур мекунад ва кофӣ барои адои мақсуд мебошад ва ҳол он ки ин тавр нест ва мумкин аст ин навъ ашъор ба қуллӣ бемаънӣ ва муҳмал аз кор берун ояд.

Намудани ҷанбаи муҳолиф. Гоҳе мешавад, ки муҳокот аз ироаи ҷанбаи муҳолиф сурат мегирад. Шумо як чизи сафедро ба назар биёваред, ки бо ранги сиёҳ вақте ки онро муқобил мекунанд, сафедии он бештар зоҳиру ошкор мегардад ва бад-ин гуна аст ҳоли як маънӣ, ки барои ин ки бештар дар назар ҷилва пайдо кунад, ағлаб аз санъати мазбур кор гирифта мешавад, ду ҷанбаи муҳолифро нишон медиҳад.

фокиди қареҳаи шоирӣ буда ва низ ағлаби шуаро аз табиӣту фалсафа бебаҳраанд, лизо мардум ба иштибоҳ рафта ва ҳамчу ҳаёл кардаанд, ки иртиботу алоқае байни фалсафа ва таҳайюл намебошад. Вале ин фикр саҳеҳ нест. Бегумон сиёнс ва фалсафадононе, ки дар онҳо қувваи эҷоду ихтироъ набошад, қувваи таҳайюл низ нахоҳанд дошт. Аммо касоне, ки мухтареи фанну муваҷҷиди масъалае ҳастанд, ҷӣ гуна метавон қувваи таҳайюли онҳоро инкор намуд? Дар Ниютун ва Арасту ҳамон андоза қувваи забардасти таҳайюл вучуд дошт, ки дар Ҳумер ва Фирдавсӣ мавҷуд буд. Албатта, мақосиду агроси онҳо мухталиф мебошад ва тариқаи истеъмоли қувваи таҳайюл дар ҳар кадом аз онҳо ҷудогона ва ғайр аз дигарест. Ҷи дар фалсафа ва сиёнс ба кор бурдани қувваи таҳайюл барои ҳалли масоили илмӣ буда, лекин дар шоирӣ барои ин аз таҳайюл кор гирифта мешавад, ки эҳсосоту авотифи инсонӣ таҳрик ва барангехта шавад. Фалсафа сару кораш танҳо бо он мавҷудотест, ки дарвоқеъ вучуд доранд, бар хилоф шоир, ки аз чизҳое ҳам кор мегирад, ки аз ҳуляи вучуд бақуллӣ оӣ мебошанд. Ҳумо, Симурғ, Гови замин, Тахти Сулаймон дар пешгоҳи фалсафа мутлақан қадру қимате надоранд, вале ҳамин ашъ нақшу нигори айвони шоирӣ мебошанд. Чунон ки аз забони як файласуф лафзи симурғи зарринпар дар ояд, аз ҳар тараф мутолибаи субут ва далелу бурҳон аз ӯ мешавад. Лекин шоир аз ин қабил махлуқоти фарзӣ олами худро маъмур месозад ва ҳеҷ вақт ҳам аз ӯ касе мутолибаи далелу сабут намекунад, балки фақат меҳодад моро хуш созад. Оре, манзураш таҳрики эҳсосот ва ҷазабот аст ва бар он аст, ки рӯҳи моро беҳчату нишот бахшад ва билошубҳа, дар он комёб мешавад. Як соинтист ва марди дониш гулеро, ки мушоҳида мекунад, меҳодад бидонад, ки он аз кадом фомили набот аст, рангаш омехта бо кадом як аз алвон аст, тағзияаш аз кадом аҷзои арзия аст? Ва дар он нармада вучуд дорад ё фақат якест? Лекин шоирро сару коре бо ин чизҳо нест, балки ба маҳзи дидани гул беихтиёр ин ҳаёл барои ӯ пайдо мешавад:

Эй гул, ба ту хурсандам, ту бӯйи касе дорӣ.

Ё як нафар ҳайатдон нисбат ба моҳ манзуре, ки дорад, кашфи ин масоил аст, ки он аз ҷӣ аносире сохта шуда: обод аст ё вайрона? Равшан аст ё торик? Ва ё таъсираш дар ҷазру мадди дарё чист? Ва ғайраву ғайра. Аммо шоир аз мушоҳидаи моҳ фавран ба сурати зебой шоҳиди раъно мунтақил шуда, ҷуз ин, ки онро талъати фурузони маъшук ҷилва диҳад, максуде надорад.

Ҳамин қувваи таҳайюл аст, ки аз давлати он тамоми ашъи бечон дар назари шоир ҷондору зинда ва ҳассос ҷилвагар аст. Садоҳои хушоянд аз

ҳар сӯ ба гӯш танинандоз аст. Замину осмон, ситорагон, балки тамоми заррот бо ӯ сухан мегӯянд.

Шоир аксар ба василаи қувваи тахайюл даъвии тозае мекунад ва далоили ҳаёли барои он иқома менамояд. Мумкин аст як нафар мантиқӣ ё физикдон он далоилро мавҳум пиндорад ва қабул накунад, аммо касоне, ки таҳти таъсири қувваи тахайюли шоиранд, мутлақан наметавонанд аз қабули он худдорӣ кунанд ва хоҳӣ-нахоҳӣ таслими он мешаванд.

Масалан, шоир мегӯяд:

*Душ аз барам чу рафтӣ, огаҳ нагаштам, оре,
Умриву рафтани умр овози по надорад.*

Шоир далелаш дар ин даъвӣ муштамил бар ду муқаддима аст: аввал он ки маъшук ба манзалаи ҳаёту зиндагии ошиқ аст ва дигар ин ки ҳаёт, ки сипарӣ мешавад ва мегузарад, садои пояш маълум намешавад. Шумо аз миёни ин ду муқаддима кадом якро метавонед инкор кунед?

Муҳокот бо чи шароите такмил мешавад?Муҳокот, вақте ки ба василаи калом мавзун қарда мешавад, аввалин шарт таносуби вазн аст ва ин зоҳир аст, ки дард, ғам, ранҷ, хушӣ, ғизу ғазаб, лаҳча ва овози изҳори ҳар як мухталиф мебошад ва лизо ҳар ҷазабае, ки муҳокоти он мақсуд аст, барои он ки ҳаққи адои ҳолати он ҷазаба ба амал омада бошад, бояд вазни шеър ҳам муносиб ба он буда бошад. Масалан, баҳри тақоруб, ки баҳри «Шоҳнома» аст, баҳрест, ки барои ҳаёлотии размия мавзун мешавад. Чунон ки дар форсӣ ҳар қадар маснавиҳои размия, ки гуфта шуда, дар ҳамин баҳр гуфта шудааст. Ҳамчунин барои ғазал ва ҳаёлотии ишқу ошиқӣ баҳрҳост хос ва агар биношудӣ ин ҳаёлотро дар баҳрҳои қасоид адо кунанд, ҳароина аз таъсири он мекоҳад.

2. Камоли аслии муҳокот мутобиқати он аст бо асл. Ба ин маънӣ, чизе ки баён мешавад, тавре баён шавад, ки асли он дар пеши назар таҷассум кунад ва чун мақсади аслии шоирӣ инбисоти табиат аст, бешак, ҳуди тарсими сурат инбисоте дар табиат пайдо мекунад, аъам аз ин ки мавзӯи он зишт бошад ё зебо. Шумо як вазағро фарз кунед, ки бо вучуде, ки қиёфааш зишт ва ҳар касе аз дидани он танаффури мекунад, маазолик, як наққоши моҳир агар сурати онро тавре нақш кунад, ки мутобиқ ба асл бошад, аз дидани он лутфи махсусе пайдо мешавад. Ва ҷиҳаташ ҳам ин аст, ки худ мутобиқати нақл бо асл омилест муассир ва дар назар инбисоти ҳосе эҷод мекунад. Хусусан, вақте ки асл ҳам қашангу дилпазир бошад, бадехист, ки асари муҳокот чандин баробар хоҳад буд.

Бояд донист, ки мутобиқат бо асл ба тариқи мухталиф сураат мегирад:

ХУСУСИЁТИ ДАҚИҚИ МУҲОКОТ

Бояд донист, ки дар мухокот фарқи маротиб бисёр аства бинобар ҳамин фарқи маротиб аст, ки дар мадориҷи шоирӣ тафовути бисёре мавҷуд буда ва шуаро дар рутбаву дараҷа бо ҳам фарқи махсус пайдо мекунанд. Мо инро қаблан ба василаи махсусот зеҳнишин менамоем: фарз кунед тасвири шахси хобидае гирифта мешавад. Дар ин ҷо мусаввири маъмуле ҳамин қадар нишон медиҳад, ки чашмҳо баста аст ва аз он зоҳир мешавад он шахс дар ҳолати навм аст, лекин як мусаввири моҳири дақиқасанҷ ин хусусиётро ҳам лиҳоз хоҳад кард, ки ин хоб аз кадом қисм аст: амиқ аст ё маъмулӣ ва ё нимхоб (байни навму якза) мебошад. Бартару болотар аз ин ҳолате, ки барои аъзои бадан дар ҳоли навм пайдо мешавад, он ҳам намоён бошад ва низ беинтизомӣ, ки дар мавқеи беҳабарӣ дар ҳайати либосу аъзо падида меояд ва ҳамин тавр фарқе, ки дар миёни хоби атфол ва ҷавонону пирмардон ва занон вучуд дорад, тамоми ин нукот ва хусусиёт ба назар ояд ва аз ин рӯ ҳар қадар фанни мусаввирӣ ва наққошӣ тараққӣ карда ва мароҳили камолро паймуд, ҳамон қадар назар амиқ шуда, нукоту дақиқи тозае дар тасвир риоя мешавад.

Як дафъа дар Юнон мусаввире сурати шахсеро, ки ба дасташ хӯшаи ангуре овезон буд, кашид ва ба маърази намоиши омма гузошт. Тасвири мазбур то ин ҳад мутобиқ ба асл буд, ки туюр ангурро табиӣ гумон карда, аз ҳар сӯ ба қасди хӯрдан ҳучум оварда, нӯлҳои худро бар он мезаданд. Мардум аз ҳама самт барои тамошои он гирд омаданд ва тасвириро тамошо мекарданд ва наққошро табрику таҳсин меғуфтанд. Аммо ҳуди наққош гиря мекард ва меғуфт: «Дар ин тасвир як нақс мавҷуд аст». Мардум таъҷубкунон пурсиданд: «Он нақс кадом аст?» Дар ҷавоб гуфт: «Аммо хӯшаи ангур, шакле нест ки шаклаш ҳуб сохта шудааст, лекин шахсе, ки хӯшаи ангурро ба даст гирифта, тасвираш ҳуб гирифта нашудааст. Ва илло мумкин набуд таҷур ҷуръат кунанд рӯйи хӯшаи ангур ҷамъ шаванд».

Бояд донист, ки ин қисм дақиқу нукот ва мӯшикофиҳо дар муҳокот низ ёфт мешавад ва ҳамин сабаб шуда, ки шоирон ва сухансароён ба тавре ки гуфтем, дар дараҷаву мақом бо ҳам яксон нестанд, балки фарқи миёни онҳо мавҷуд мебошад. Балки фарқбинӣ миёни онҳо мавҷуд мебошад. Бояд донист, ки дар муҳокот ҳар чиз: хоҳ баёни воқеае бошад ва ё манзари ҷазаботи инсонӣ бошад ва ё ҳолату кайфияте, дар тамоми ин муҳокот дақиқ ва нукоте, ки гуфтем, ёфт мешавад.

Муҳокот ба сарфи адои ҷузъиёт. Лекин дар ҳама ҷо ва дар ҳама маврид муҳокоти тамоми аҷзои як чиз ё як воқеа зарурӣ нест. Касоне, ки моҳир дар ҳунари наққошӣ тасвиранд, медонанд, ки мусаввирини

*Вагарна чунонат диҳам гӯшпеч,
Ки донӣ, ту ҳечеву камтар зи ҳеч!*

Шоири номӣ марде буд гӯшанишин ва ба воситаи қиллати муропада бо салотини вақт ба маросиму одоби шоҳона ва тариқи муҳовара чандон ошно набуд, ин аст лафзи одиву омиёнаи «гӯшпеч»-ро дар ин маврид истеъмол карда ва тасвири саҳеҳи воқеа гирифта наҷудааст. Бар хилоф Фирдавсӣ, ки ҳазорон аз ин қабил воқеотро дар силки назм кашида, вале сарриштаи ин фарзе, ки гуфтем нағзошта аз даст биравад ва мо чун ин мавзӯро дар оянда дубора матраҳ хоҳем намуд, лизо мисоле дар ин ҷо барои он зикр намуда ва ба ҳамин иктифо мекунем.

Ба мучиби ақволи нависандагони Эрон Фаридун барои васлати писарони худ бо духтарони султони Яман сафире ба назди он султон фиристод. Ӯ маҷлисе аз муътамадини дарбор ташкил дод ва ин қазияро матраҳ намуд ва гуфт: «Тақозое, ки шоҳаншоҳи Эрон аз мо намуда. Ё бояд таслим шуда тақозои вайро иҷобат намоем ва он мунофӣ ба ҳасоисии миллии мост, ки духтар ба аночиб намедихем ва дар сурати истинкофу тамарруд бояд бо масали Фаридун – шоҳаншоҳи муктадире тарф шуд, ки корест бас мушкилу шак. Солис он аст, ки қавл бидихем, вале амал ба он накунем ва ин кор ҳам мунофиӣ ахлоқ буда ва лаккае ба салтанати мо ворид хоҳад сохт».

Ин матлаб бар аҳаде пӯшида нест, ки Фирдавсӣ наслан зардуштӣ ва таассуби миллии ӯ зиёд буд, чунон ки дар ҳар маврид, ки аз араб исм бурда, ҳаталмақдур хоста таҳқир намояд. Вале бо васфи аҳвол чун ба русуму ахлоқ ва одоти араб комилан ошноӣ, лизо маҳзи анҷоми вазифаи шоирӣ аз забони дарбориён чунин меғӯяд:

*Ки мо ҳамгирон ин набинем рой,
Ки ҳар бодро ту бичунбӣ зи ҷой.
Агар шах Фаридун чунин шахриёр,
На мо бандагонем бо гӯшвор.
Сухан гуфтани ранҷиши оини мост,
Инону синон бохтан дини мост.
Ба ханҷар заминро майистон кунем,
Ба найза ҳаворо найистон кунем.*

Ин баён комилан мувофиқ ба ахлоқ ва қавоиду русуми араб аст, зеро ки аъроб духтар додан ба ғайри қавмро барои худ айбу ӯр медонанд ва ҳарчанд султон аз назари масолеҳи мамлакате муносиб надид, ки тақозои подшоҳи Эронро сареҳан рад намояд, вале муътақидини дарбор ҷавобе, ки доданд, ҷавобест, ки дуруст мувофиқ бо ғаризаи араб мебошад.

Аввалан, чизе, ки баёни он мақсуд аст, бояд тамоми ҷузъиёти он тавре истиқсо шавад, ки сурати комили он дар пеши назар муртасим гардад. Масалан, дар баёни муфориқати ду ёри азиз бояд тамоми ҳолату кайфияти ҷузъиро, ки дар он ҳангом пеш меояд, истиқсо кард, яъне бояд дид, ки ҳар кадом бо чӣ нигоҳе ба тарафи дигаре менигаранд? Чи қисм ҳамдигарро бағал карда, бо чашми тар муъониқа мекунанд? Чӣ калимоти дардангезе истеъмол мешавад? Бо чӣ ибороте дилро тасалло мебахшанд? Ҳангоми чудо шудан чӣ ҳаракоте беихтиёр содир мешавад? Дар оғоз кайфияте, ки буда, ба чӣ тавр ва чӣ гуна батадрич фузунӣ меёбад? Ва билохира, дар ҳозирин ин кайфият чӣ асаре мебахшад? Боистӣ ҳамаи ин нукотро дар баён риоят намуд, ҳатто агар як нуктаи ҷузъӣ ҳам аз қалам бияфтад, бешак, ҳалале ба қазияи мутобиқат ворид хоҳад омад.

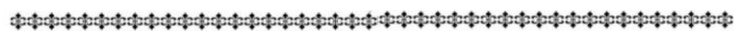
Як фарқи умда байни Фирдавсӣ ва Низомӣ ин аст, ки Фирдавсӣ дар баёни як матлаб нукотеро, ки гуфтем, комилан риоят мекунад, бархилоф, Низомӣ ғаҳ дар олами шиддати тахайюл ағлаб ба ҷузъиёт назар надорад. Масалан, Фирдавсӣ дар баёни як маҷлиси зиёфат чунин меғӯяд:

*Дигарбора бистад, замин дод бўс,
Чунин гуфт, к-ин бода бар рӯи Тӯс.
Сарони ҷаҳондор бархостанд,
Абар паҳлавон хоҳиш ороистанд.*

Дар он аср марсум буд, вақте ки ба саломатии касе бода менӯшиданд, аввал ҳам шуда заминро мебӯсиданд, баъд хитобкунон ба он шахс мегуфтанд, ки «Ин ба ёди фалон». Ин ҷо аҳли маҷлис баланд мешуданд, меистоданд, чунон ки имрӯз ҳам марсум аст, мекунанд. Мулоҳиза кунед, чӣ гуна Фирдавсӣ тамоми дақиқу нукотро дар ин баён гунҷонида ва агар Низомӣ мешуд, бодаву ҷомро гирифтори таслими ташбеҳот ва истифрот менамуд ва ин воқеоти ҷузъиро аз назар меандохт.

Қасидаест баҳория аз Қоонӣ, ки мо чанд шеъри онро ба муносибати мақом зайлан нақл мекунем:

*Яке бар лола по кӯбад, ки ҳай-ҳай ранг медорад,
Яке аз гул ба ваҷд ояд, ки ваҳ-ваҳ бўи ёр ояд.
Яке ин ҷо гусорад май, яке он ҷо навозад най,
Садои ҳойҳую ҳай зи ҳар сӯе ҳазор ояд.
Зи ҳар кӯе садои аргунуну чангу най хезад,
Зи ҳар сӯе садои барбату танбӯру тор ояд.
Яке бар лола мегалтад, яке дар сабза мерақсад,
Яке гоҳе равад аз ҳуш, яке гаҳ ҳушёр ояд.
Ало, ё соқӣ, май деҳ, ба ҷони ман паёнай деҳ,
Дамодам май хӯру май деҳ, ки метарсам ҳумор ояд.*

Дар ин ашъор тасвири дилчасбеу нишотангези баҳор ва сармастии мардум тарсим шуда ва он олидараҷаи муҳокотро ҳоиз аст. Чи ин ки шоир ҷузъиёти ҳолатро як-як истиқсо карда ва ба тавре баён намудааст, ки манзари он ҷилави ҷашм мегардад.

3. Аксари чизҳо ба қисмеанд, ки муштамил бар анвои мухталиф буда ва дар ҳар навъ хусусиятест ҷудогона. Масалан, «овоз» чизест ом ва дорои анвои мухталиф мебошад, аз қабилӣ: паст, баланд, ширин, қарахт, мавзун ва дар чизҳои завқӣ махсусан ин фарқ дақиқтару бориқтар мешавад. Масалан, адои маъшук як чизи ом аст, вале назар ба хусусиёте, ки ҳар як мағойир бо дигарест, дар ҳар маврид номи ҷудогонае пайдо мекунад, мисли ноз, ишва, шӯхиву бебоқӣ. Алсинае, ки вусъат ва латофати он зиёд аст, дар онҳо бино бар фарқи дақиқи мазбур, барои ҳар маънии хос лафзест ҷудогона. Ҳол агар муҳокот чизе мақсуд бошад, дуруст ҳамон алфозро бояд истеъмол кард, ки далолат бар он хусусиёт мекунад.

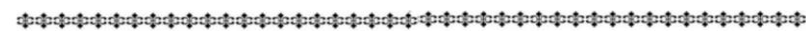
Соудей¹ назме сохта, ки шаъну нузулаш ин аст, ки писари хурдсолар аз вай пурсид, ки селоб чӣ гуна меояд. Ё дар ҷавоб ашъоре, ки гуфтааст, дар он ашъор нишон медиҳад, ки селоб чӣ тавр батадрич ва оҳиста шурӯъ мешаваду баъд чӣ гуна шиддат мекунад. Вале сухан ин ҷост, ки дар ин манзума тамоми алфозе, ки омада, ба сонест, ки аз хини нузули борон то ҷорӣ шудани об ва басту интишори он, дар ҳар марҳала садое, ки аз он меояд, он садо аз лаҳҷаи алфози марбута зоҳир мешавад, то ин ҳад, ки агар он назмро касе дар дуруст ва бо оҳанги расову хуш бихонад, шунаванда чунин мепиндорад, ки сел бо камоли шиддат дорад меояд ва он зиёд шуда мунташир мегардад.

Нависанда, дар айёми таҳсил, як рӯз хидмати волиди марҳум дар маҷлисе ҳузур доштам, як нафар ин шеъри Калими шоирро хонд:

*Сар ба бустон чу диҳад ҷилваи яғмоиро,
Аввал аз сарв канад ҷомаи раъноиро.*

Ин ҷониб ба таври эътироз гуфтам: «Барои берун овардани либос «ҷома кашидан» низ истаъмол мешавад ва агар шоир ба ҷои «кандан» «кашидан» мегуфт, фасоҳати шеър бештар мешуд. «Ҷома кандан» саҳеҳ аст, аммо фасеҳ нест». Аҳли маҷлис ҳамагӣ хомӯш монданд. Волидам баъди тааммули каме фармуд: «Ин тавр нест, балки тамоми лутфу нафосати шеър баста ба ҳамин лафзи «канд» аст, зеро матлаби шоир ин аст, ки маъшук, вақте ки дар боғ ба сурати ғоратгаре ҷилваафрӯз мегард-»

¹ Соудей (Southey) нависанда ва шоири маъруфи англисӣ дар 14 хути 1774 таваллуд ёфтааст. Дар насру назм дорои кутубу тасонифи зиёд мебошад, ки рӯи ҳам рафта болиғ бар панҷох чилд аст. Муҳимтарин осори ӯ яке «Таърихи Пуртуқол» ва дигаре китобест, ки дар мавзӯи раҳбонӣ таълиф карда, вале нотаомон монда. (Мутарҷим).

дад, аввал либоси раъноии сарвро берун меоварад. Берун овардани либос аз ду ҳол хорич нест: яке он ки масалан касе дар асари гармии ҳаво ё барои истироҳат ва хоб либосро дар биёварад ва дигаре - ба таври танбеҳу муҷозот либоси касе дар оварада мешавад ва дар форсӣ барои ҳар кадом лафзи хосе вазъ шудааст ва он иборат мебошад аз «ҷома кашидан» ва «ҷома кандан» ва чун дар ин ҷо ба таври зиллату сарқубӣ либоси сарвро берун меоварад, лизо лафзи «ҷома кандан» аз «кашидан» ба-маротиб фасеҳтару мавзунтар мебошад». Аҳли маҷлис ҳамагӣ ин баёнро писандида, таҳсину офарин гуфтанд.

Ин шеър аз Алиқулӣ:

*Бигзаист зи пеши ману гайраи ба ҳикоят
Печид, ки ҳаргиз натавонад ба қафо дид.*

Ҳосили маънои шеър ин аст, ки маъшук аз муқобили ман рад шуд ва рақиб ҳам ҳамроҳ будааст ва ӯ, яъне рақиб, ба тавре вайро дар афсонахонӣ саргарм намуда, ки ҳеҷ натавонист ба пушти сар нигоҳ кунад ва илло мумкин буд назаре ба тарафи ман бияндозад. Шоҳид бар сари лафзи «печидан» аст, ки он ба қисме сурати воқеаро зехннишин мекунад, ки аз ҳеҷ лафзе ин маънӣ ҳосил намешавад.

3. Вақте ки авзои аҳволи як қавм ё вазъи ҳолати як марду зан ва ё кӯдаке баён мешавад, лозим аст тамоми хусусиёту мумайизоти онҳо дар назар гирифта шавад ва бинобар ин, шоир бояд дар ҳар мавзӯе дорои иттилооти васеъе буда ва ихотааш ба авзои асру муҳит комил бошад. Ё як вақт манзараи як майдони ҷангро дар сулуки назм мекашад, вақти дигар тасвири ахлоқу одоти як қавмро аз назар мегузаронад, дар як маврид пардаи авотифу эҳсосот ё ҷазаботи инсониро тарсим намуда намоиш медиҳад, мавриди дигар азамату ҷалоли султонино дар назар ҷилвагар месозад ва гоҳе ҳам мешавад, ки кулбаи муҳаққари як деҳқон ё харобаву вайронаеро сурат мекашад, тахвили мо медиҳад. Чунон чи, дар ҳар як аз ин маворид мутолиоташ кофӣ набошад ва аз хусусиёту мумайизоти ҳар чизу дақиқ ва нукоти марбута беҳабар бошад, чӣ гуна метавонад ин мароҳилро тай намояд?

Шекспир,¹ ки аз навобиғи шуарои олам шумурда мешавад, ҷиҳаташ ин аст, ки дар тарсими сифоту ахлоқ ва нишон додани русуму одоти ҳар як аз табақоти миллат ва афроди ҷомиа қудратнамоӣ карда ва фаъолияти адимунназире ба ҳарч додааст ва ин ки каломи баъзе аз шуарои муътабар аз фасоҳат афтода ва нокис ба назар меояд, ба воситаи фукдон ё камии шартӣ мазбур аст. Зайлан, мулоҳиза кунед, Низомӣ, ки халлоқи маонист, роҷеъ ба мактубе, ки Доро ба Искандар навишта, чунин мегӯяд:

¹Shakespeare.

Ташбеҳ ва истиора. Бояд донист, ки ташбеҳу истиора на фақат дар шоирӣ, балки дар суҳанварии умумӣ хату ҳол пиндошта шуда ва бидуни он ҷамоли иншопардозӣ наметавонад қоим монд, ҳатто як одами омӣ ба муқобили омӣ дигар, вақте ки аз ҷӯш ё ғайзу ғазаб лабрез мешавад, мебинед он чӣ аз забонаш хориҷ мегардад, ба қолаби истиора даромада, хориҷ мегардад. Дар ҳолати ранҷу ғам, ки метавонад ба фикри ороиши суҳан ва тақаллуф бияфтад, лекин дар ин ҳолат ҳам беихтиёр истиорот аз забон хориҷ мегардад. Масалан, касе, ки азизаш мемирад, меғӯяд: ҷигарам сӯрох шуд, синаам шикоят ё меваи дилам рафт, кабоб шудам ё осмон афтод, захми ҷашми кӣ тӯро хӯрд? Тамоми инҳо истиора ҳастанд ва аз ин зоҳир мешавад, ки истиора дар асл як тарзи адои фитрист, лекин безъитидолиҳои мардум онро ба ҳадди тақаллуф расонидааст. Бинобар ин, мо ин баҳс, яъне баҳси истиора ва ташбеҳро мабсутан хоҳем навишт, то аз он зоҳиру ҳувайдо гардад, ки ҳақиқати он чист? Дар кучо ва чӣ гуна ба кор меафтад? Дар он чӣ гуна нудрату латофат пайдо мешавад? Ба чи қисм як ҳаёли бисёр бузургу васеъ бад-ин васила дар як лафз адо мешавад?

Таърифи ташбеҳ. Агар бихоҳем бигӯем фалон шахс ниҳоят шуҷоъу баҳодур аст, ин мазмунро агар дар алфози мазбур адо кунем, бояд до- нист, ки он як тариқаи маъмулест ва агар ин тавр бигӯем, ки «фалон ми- сли шер аст», он ташбеҳ хоҳад буд ва нисбат ба тариқаи маъмулӣ бештар дар калом қувват падида меоварад. Агар ин тавр бигӯем, ки «фа- лон шер аст» нерӯи калом бамаротиб бештар мешавад. Лекин агар мут- лақан аз шахс зикре нашавад ва ин тавр гуфта шавад, ки «ман шерро дидам» ва мурод аз он ҳамон шахс бошад, номи ин истиора аст. Адо кардани ҳамин матлаб тариқаи дигаре дорад ва он ин аст, ки ҳеч аз шер ном гирифта нашавад, балки яке аз сифоти хоссаи шерро ба он шахс мансуб дошта, масалан ба ин сурат гуфта шавад, ки ҳангоме ки ғурриш- кунон дар майдони ҷанг баромад, ғулуғлаву ҳамҳама ва ғавғо дар сар то сари майдон афтод. «Ғурридан» овози хоси шерро гӯянд, ин низ истиора аст, вале латофату тароваташ беш аз истиораи аввалист.

Дар зарурати ташбеҳу истиора ва асари он. Бояд донист, ки қуввату басте, ки аз ташбеҳу истиора дар калом пайдо мешавад, аз тариқи дигаре мумкин нест пайдо шавад. Масалан, агар ин мазмунро, ки дар фалон маҳал мардум ба касрат чамъ буданд, ин тавр баён кунанд, ки: «дар он маҳал чанғали одамҳо буд», албатта бар нируву қудрати калом афзуда мешавад. Дар ин ҷо мақсуди аслии калом ҳамоно баёни касрати одамхост, вале он ба воситаи ташбеҳ ба чанғал ҳаёли касрат аз ҷиҳати адида зиёдату вусъат пайдо мекунад. Дар зимни чанғал қувваи номия хеле зиёд мебошад ва лизо дар он бутта, дарахт, гиёҳу дигар аксоми рӯйиданиҳо ба касрат наздик ба ҳам мерӯянд ва силсилаи ин нашъунамо

Дорад ҷамоли рӯйи ту имишаб тамошои дигар,
Ё он ки ман мебинамат беҳтар зи шабҳои дигар.

2. Тасаввур нашавад, ки тахайюл сирфан номи суvari хаёли ва симиёвист, ки хангоми ғалабаи эҳсосот ва ҷазабот ба назар мерасанд. Тахайюл аксаран розҳои сарбастаеро кашф мекунад, ки на танҳо аз назари авом, балки бар хос ҳам махфӣ будааст. Дикқатофаринӣ ва ҳақиқатсанҷӣ, ки санги бунёди фалсафа аст, яке аз корномаҳои тахайюл аст ва аз ҳамин ҷост, ки шоирӣ ва фалсафа ду чизи ҳампоя таслиму тасдиқшуда аст, зеро ки тахайюл дар ҳар дуи онҳо яксон амал мекунад. Хумер – шоири машҳури Юнон – зухураш дар замоне будааст, ки аз фалсафа хабаре набуд ва бад-ин ҷиҳат шоири мушорунилайҳ аз фалсафаву назоири он новоқиф буд. Маазолик, Арасту дар китоби «Мантик»-и худ қавоиду усули илмӣ, ки барои шеърӯ шоирӣ мунзабит карда, аз каломи ӯ кардааст, чунон ки дар ҳар маврид ба калимоти ӯ, яъне Хумер, ҳавола мекунад.

Гизу,¹ яке аз нависандагони Фаронса, дар ин боб чунин менависад:

«Ин ки дар ашъори Ҳумер дида мешавад, ки $\bar{u}$ хайру шар(p), заъфу кувват, фикру чазаботро бо ҳам ва дӯшодӯш нишон медиҳад ва танаввуи акволу хаёлоту ҳолоти фитратро бо вусъату баст ва ба тариқи рангорангӣ баён мекунад, ки чазаботи шоиронаро ба таври адимунназире муштайл менамояд, иллаташ ин аст, ки дар каломи $\bar{u}$ асли ҳар асл ва ҳақиқати олами коиноту инсон мундариҷ мебошад».

Китобе, ки Арасту дар илми ахлоқ навишта ва тавассути Муҳаққиқи Тӯсӣ ва Ҷалолуддини Давонӣ тарҷума шудааст, алон дар муқобили мо гузошта шудааст ва сарехан менависем, ки дақиқу нукоте, ки шоире дар фалсафаи ахлоқ адо кардааст, дар китоби Арасту ёфт намешаванд. На танҳо дар фалсафаи ахлоқ, балки роҷеъ ба воридоти қалбӣ, фитрати инсонӣ, масоили иҷтимоӣ ва амсоли он нуктаҳои файласуфонае, ки шуаро пайдо кардаанд, китобҳои фалсафа аз он ҳолӣ мебошанд.

Тахайюл суханони мусаллам ва тайшударо ба назари сарсарӣ нигоҳ намекунад, балки дубора дар он назари интиқод меандозад ва дар сухан сухан падида меоварад. Масалан арбоби мантиқ тамоми чизхоро ба ду қисмат тақсим кардаанд: бадеҳӣ ва назарӣ. Бадеҳӣ онро гӯянд, ки муҳтоҷ ба таҳаммул ва фикр набуда бошад ва бинобар ин дар масоили бадеҳӣ гавру фикрро зарурӣ намедонанд, вале шоир дар ин бора зайлан мулоҳиза кунед, чӣ мегӯяд:

¹Gizot - ручӯё шавад ба муқаддимаи тарҷумаи «Эллиад» ба забони арабӣ, ҷопи Миср, сафҳаи 62. (Муаллиф).

*Ҳар кас на шиносандаи роз аст, вагарна
Инҳо ҳама роз аст, ки мафҳуми авом аст.*

Ҳазорон масъаларо мардум яқинӣ ва бадеҳӣ мефаҳмиданд, лекин имрӯз таҳқиқоти чадида собит кардааст, ки он ғалат будааст, балки ҳамаи онҳо ҳам низ муҳтоҷ ба фикру ғавр мебошанд. Сиёнс, яъне дониш, ҳолия собит карда, ки ҳар шайъе мутаҳаррик аст ва ашъеро ҳам, ки мо сокин мефаҳмем, онҳо ҳам зарроте ҳастанд мутаҳаррик, гӯй ки ба назари мо маҳсус намешаванд. Вале шоири мо ин нуктаро аз дер боз ба қолаби шеър дароварда, чунин мегӯяд:

*Мавҷем, ки осудагии мо адами мост,
Мо зинда ба онем, ки ором нагирем.*

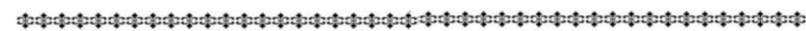
Аз фалсафа собит мешавад, ки тамоми олам аз чизҳои мутаҷад ташкил ёфта ва байни онҳо муқобала ва музоҳамату мусодимат аст. Масалан, ҳарорату бурудат, сукуну ҳаракат, таркибу инҳилол, баҳору ҳазон, зулмату нур, иззату зиллат, сабру ғзаб, иффату фисқ, ҷуду бухл ва амсоли он аз мувозина ва кашмакаши онҳо бо якдигар ин олам устувор мебошад ва ҳар вақт ин танозуи ҷанг аз миён рафта, сулҳу оштии барқарор гардид, яъне фақат чизҳое, ки аз навъи воҳиданд, боқӣ монд, низоми ин олам ба ҳам хӯрда ва барбод хоҳад шуд. Инак, шумо мулоҳиза кунед, Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ ҳамин маъниро чӣ гуна дар алфози кӯтоҳе гунҷонида, мегӯяд:

Ин ҷаҳон ҷанг аст кул, чун бингарӣ.

Ин матолиб ба таври ом мусаллам аст, ки барои муқоламаву мунозара ва баҳсу тақрир лаёқате босазо лозим мебошад. Лекин Хоча Аттор мефармояд:

*Боз бояд фаҳму ақли беқиес.
То шавад хомӯш як ҳикматишинос.*

Яъне ҳар қадар барои гуфтан ақлу дирият лозим аст, барои хомӯш мондан аз он ҳам бештар ақл лузум дорад. Чи ин ки инсон баъд аз тайи тамоми мароҳили таҳқику таҷриба тоза ба ин нукта бар меҳӯрад, ки он чи то он вақт доништа, тамом ҳеч будааст. Чунон ки аз Сукрот вақте ки пурсиданд: «Баъд аз ҳамаи муҷоҳидот ва таҳқиқот чӣ донистӣ?» Дар ҷавоб гуфт: «Ҳеч!» Бадеҳист, инсон вақте ки ба ин мақом расид, қаҳран дам фуру хоҳад баст. Пас маълум шуд, ки дам фуру бастан ва хомӯш нишастан бештар эҳтиёҷ ба ақлу таҷриба дорад.

Истеъмоли ғалати таҳайюл. Агарчи таҳайюл ва муҳокот ҳарду унсурҳои шоирӣ ҳастанд, вале ба лиҳози аксарият мавқеи истеъмоли ҳар як аз ин ду аз дигарӣ ҷудо мебошад ва ин як ғалати фоҳиш аст, ки яке ба ҷойи дигаре истеъмол карда шавад. Масалан, баёни манозирӣ қудрат дохил дар муҳокот аст, яъне агар масалан баҳор, ҳазон, боғ, сабза, марғузор, оби равонро бихоҳанд тавсиф кунанд, бояд аз муҳокот кор гирифт, яъне тавре бояд онҳоро баён кард, ки манзар ё кайфияту вазъи аслии ин ашё ҷилави ҷашм муртасим гардад. Иштибоҳи саҳти мутааххирин, ки мучиби барбодии шоирӣ шуда, ин аст, ки онҳо дар ин гуна мавоқеъ ба ивази муҳокот аз таҳайюл кор мегиранд. Масалан, дар таърифи баҳор Калим мегӯяд:

*Ба навъе оташи гул даргирифта,
Ки булбул рафту дар об ошён кард.*

Маънӣ он, ки гулистон аз сурхӣ ва зиёдатии гулҳо сурати ҳарику оташзадагӣ ба худ гирифта ва лизо булбул низ миёни об барои худ ошёна сохтааст.

*Ба сурат беда маҷнун обшор аст,
Рутубат баргро аз бас равон кард.*

Беда маҷнунро ҳама дидаанд ва медонанд, ки шохҳои он аз боло ба шакли қавсе ба сӯи замин овезон мебошад. Шоир мегӯяд, ки ба воситаи баҳор ба қадре рутубат зиёд шудааст, ки беда маҷнун ташкили обшор додааст.

*Замонаест, ки бар қуфл агар насим вазид,
Ба сони гунҷааш аз инбисот хандон кард.*

Ҳосил он, ки обу ҳаво ба қадре хуррам аст, ки агар насиме ба қуфл бивазад, фавран монанди гунҷа боз мешавад. Шумо хуб мулоҳиза кунед, аз хондани ин ашъор чӣ кайфияте бар дил торӣ мешавад? Ҷойи таассуф аст, ки каломи мутааххирин бештараш мамлу аз ин гуна шоирӣ. «Сокинома»-и Зухурӣ, ки ин ҳама овоза пайдо карда, маҳзанест аз ин рақам афқору ҳаёлотӣ бепову дур аз кор.

Ҳамчунин шоирӣ мадҳия, ки дохил дар муҳокот мебошад, яъне касеро бихоҳанд мадҳ кунанд, бояд аз авсофи воқеии мамдӯх кор гирифта шавад, то иззату азамати вай дар қалби шунаванда ҷойгир гардад, лекин аксари шуаро дар мадҳ аз таҳайюл кор гирифта ва як чунин мазоминаи ҳаёлий пайдо мекунанд, ки онҳоро ҳеч тамосе бо муҳокоту аслият намебошад.

лест, ки барои рехтани хуни баҳор теғ кашида ва зарбаташ бар гул афтодааст ва аз ҳамон зарбат аст, ки мебинад хандаи гули нимбисмил боқӣ мондааст. Беътидолӣ, ки дар ин тахайюл мулоҳиза мешавад, ба воситаи истиорот аст: хуни баҳор, теғи табассум ва бисмил шудани хандаи гул тамоман аз истиороти дур аз матлабанд.

IV. Беътидолии дигари тахайюл ин аст, ки чизеро ба чизе ташбеҳ дода, баъд тамоми лавозиму авсофи он чизро бихоҳанд дар он собит кунанд ва ҳол он ки ҳеч гуна муносибате байни онҳо нест.

Масалан, камарро ба мӯ ташбеҳ мекунанд, баъд ҳар қадар авсофе, ки барои мӯ ҳаст, ҳамаро барои камар собит менамоянд. Чунон ки Ғанӣ дар ин як шеър гӯяд:

*Дидам миёни ёру надидам даҳони ёр,
Натвон ба ҳеч дид, чу дар дида мӯ фитад.*

Шумо медонед, ки вақте ки дар чашм мӯ бияфтад, чун мехалад, чашм кушуда намешавад. Шоир мегӯяд: ман камари маъшукро дидам, лекин даҳони вайро, чун дар чашмам мӯ афтода буд, наметавонистам бубинам.

Ё масалан як шоир нисбат ба ноф навишта, ки дар мӯйи камар гирах афтодааст ё абрӯро шамшер қарор дода, баъд тамоми лавозим аз обу тоб, даму хам, чавҳару ҳайат, қабза, миён, ё тезӣ ва бузургӣ ҳамаро барои он собит менамояд.

V. Як чавлонгоҳи бузурги тахайюл ҳусни таълил аст. Яъне шоир ба воситаи қудрати тахайюл чизеро иллати чизи дигар қарор медиҳад ва ҳол он ки он дар асл иллат намебошад.

Аксари мазомини шоирона мабнӣ бар ҳамин хусни таълил мебошад, лекин вақте ки аз қуввати тахайюл ба таври эътидол қор гирифта наштад, ғолибан безътидолиҳое дар он воқеъ мешавад. Масалан, як шоир дар таърифи лакнат ва забонгирифтагии маъшук меғӯяд:

*Гуфтам суханат шикаставаши чун ояд,
Бо он ки ҳама чу дурри макнун ояд.
Гуфто, ки ба ин даҳони танге, ки марост,
Гар нашканамаш, чи гуна берун ояд?*

Маънӣ он ки ба маъшук гуфтам алфозе, ки аз забонат дар меояд, ҷиҳати чист шикаста-шикаста адо мешавад? Дар ҷавоб гуфт: даҳонам азбас хурд аст, то калимот шикаста ва реза-реза карда нашавад, ҷӣ тавр аз даҳонам метавонад берун ояд? Хонандагон аз мисолҳои чанде, ки зикр шуд, метавонанд аз безъитдолии қуввати таҳайюл андозае ба даст оваранд.

Дар масъалаи ҷабру қадр арбоби ихтиёр баъд аз ғавру фикри зиёд чунин истидлол кардаанд, ки ирода чун феълест ихтиёрӣ, лизо наметавон инсонро маҷбур донист, вале Саҳобӣ пардаи ғалат будани ин истидлолро чунин фош кардааст:

*Бе ҳукмаи нест ҳарчи сар зад аз мо,
Маъмураи ўст нафси аммора.*

Маънӣ он ки ихтиёре, ки мо дорем, як ихтиёри иҷборист. Бешак, нафси аммора аст, ки ба мо ҳукм медиҳад, аммо ҳуди ӯ ҳам дар ин ҳумфармой маҳкуми дигаре мебошад ва ҳазорон аз ин қабиласт, ки қувваи таҳайюли шоир онҳоро ҳал намудааст. Мо дар оянда дар тақризу интикод бар шоирии файласуфона мисолҳои зиёде дар ин бора мазкур хоҳем дошт.

Бояд донист, ки тариќаи истидлоли қувваи тахайюл ғайр аз тариќаи истидлоли умумӣ буда ва якбора аз он ҷудо мебошад. Вай суҳанонеро, ки ба тариқи дигаре ба субут пайваста аст, ба тариқи наву тозатаре собит менамояд ва ин тариќаи истидлол гӯӣ ин ки мабнӣ бар хитобиёт ва ё як навъ муғолатаи мантиқӣ мебошад, лекин шоир онро бо нуруи тахайюл дар перояе баён менамояд, ки сомеъ ҳеҷ наметавонад ба сикҳату бутлони қазия мутаваҷҷеҳ шавад, балки масхуру фирефтаи дилпазирӣ ва дилфиребии он гашта, бесохта сари таслим ҳам намуда, офарин мегӯяд. Масалан, ин маъниро, ки арбоби камол ҳамеша мутавозеъ ва хоксоранд, бад-ин тариқ собит мекунад:

*Фурӯтанист далели расидагони камол,
Ки чун савор ба манзил расад, пиёда шавад.*

*Иззати шоҳу гадо зери замин яксон аст,
Мекунад қабр барои ҳама кас ҷо холӣ.*

Султону дарвеш, ки дар қабр рафтанд, ҳамагӣ баробар мешаванд ва мартабату иззати ҳама яксон боқӣ мемонад. Шоир ин даъвиرو ин тавр собит мекунад, ки бубинед «замин барои ҳама ҷо ҳолӣ мекунад», ҷо ҳолӣ кардан таъзим ва тақримо гӯянд.

*Равшандилон хушомади шоҳон накардаанд,
Оина айбпӯши Сикандар намешавад.*

Яъне ашхосе, ки тинати соф ва қалби равшан доранд, ҳеч вақт аз салотин ва умаро хушомад намекунанд, субутаи ин аст, ки оина аз Си-

кандар айбпӯшӣ намекунад ва ҳол он ки ба қавли шоир оина аз эҷодоти Искандар аст.

*Қатъи уммед кард нахоҳад наими даҳр,
Шохи буридаро назаре бо баҳор нест.*

Маънӣ он ки касе, ки умедаш аз дунё қатъ шуд, парвои айшу оромро ҳаргиз намекунад. Шохе, ки аз дарахт қатъ карда шуд, вайро интизоре аз баҳор нахоҳад буд.

*Равшандилон ҳубобсифат дида бастаанд,
Равзан чи эҳтиёҷ, агар хона тор нест.*

Яъне касоне, ки сафои ботин ва сирати равшан доранд, чашмони зоҳириро мебанданд ва бо чашми дил мебинанд, чунон ки тамоми идрокоти ҳазароти сӯфия ҷузъи воридоти қалбӣ мебошад, ки ба биноии зоҳирӣ ҳеч тааллуқ надорад. Шоир ин матолибро бад-ин тариқ собит карда, ки хона вақте ки равшан аст, онро ба дариҷа ва равшана ниёзе нест ва ҳамин тавр хонаи ҳубоб, ки чун худ равшан аст, ҳоҷате ба равшан ё сӯроҳ ва шикоф надорад.

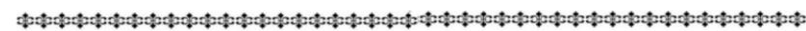
Силсилаи иллату маълум ва асбобу натоиҷ, ки ба таври умум таслим карда мешавад, силсилаи қуввати таҳайюли шоир билкул аз он ҷудост. Ё тамоми ашёро аз нуқтаи ҳаёли хеш мебинанд ва тамоми ин ашёро дар як силсилаи дигаре марбут ба ҳам ба назар меояд. Натоиҷ, авомилу асбоб, ғоятӣ ғарази ҳар чиз ба назди ӯ он тавр нест, ки мардум онро ала-лумум дармеёбанд, масалан:

*Дар адам ҳам зи ишқ шӯре ҳаст,
Гул гиребондарида меояд.*

Шукуфтани гул дар ин ҷо ба гиребони дарида таъбир шудааст. Шоир мегӯяд: ҳамчу маълум мешавад, ки дар адам ҳам аз ишқ овоза аст ва дар он ҷо низ мардум дар ҷӯши муҳаббатӣ ишқ ҷома ҷок мезананд, зеро ки мебинем гул, ки аз олами адам омадааст, бо гиребони дарида омада.

*Бурқаб ба рух афканда барад ноз ба боғаш,
То нақҳати гул бехта ояд ба димоғаш.*

Маъшуқ ниқоби тӯрӣ ба чеҳра афканда, ба тафарручи боғ рафтааст. Ин ҷо шоирро ба василаи таҳайюл чунин ба назар меояд, ки маъшуқ чун табъаш ниҳоят латифу нозук аст, хоста бӯи гул, ки ба димоғаш меояд, тасфияшуда ва софу холис омада бошад ва аз ин рӯ сураташро бо ниқоби тӯрӣ пӯшидааст.

Бубинед шоир дар ин ҷо қаноат ба як муҳоли танҳо накарда, балки муҳолоте пушти сари ҳам қатор кардааст. Аммо он безътидолии хеле саҳти қудрати таҳайюл мебошад. Ҳусни қуввати таҳайюл ин аст, ки як чизи муҳолро тавре баён кунад, ки ба сурати мумкин ба назар ояд.

II. Таҳайюле, ки асоси он бар таносуби лафзӣ ё ихом қарор гирифта бошад, ин таҳайюл аксаран бекору беасар мебошад ва бояд донист, ки ғолиби нуктаофариниҳои мутааххирин аз ин қисм аст.

Як шоир мегӯяд:

*Мастона куштағони ту ҳар сӯ фитодаанд,
Теги туро магар, ки ба май об додаанд?*

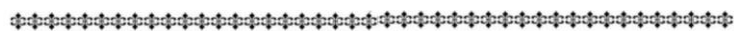
Бунёди ин ҳаёл бештар бар лафзи «об» аст. «Оби теғ» ламаъону дурахшандагӣ ва обёрии онро гӯянд ва об ба маънии машҳури ҳудаш низ мустаъмал буда ва шароб ҳам маълум аст, ки мисли оби сайёл мебошад. Ламаъону дурахшандагии теғро ба об алоқаву иртиботе нест, балки аз обу мучоварати он зангдор мегардад, лекин чун ҷилову ламаъони теғро дар форсӣ об мегӯянд, лизо шоир қоиш шуда, ки дар теғ об ҳаст ва ҳар кучо, ки об дар он ҷо мустаъмал бошад, шароб ҳам тавонад мустаъмал шуд ва аз ин рӯ шоир дар теғ, яъне теғи мамдӯх, низ оби шаробро тасвир карда мегӯяд мактулини ӯ дар нашъаи шароб саршору ҳар сӯ масту мадхуш афтодаанд. Бояд донист, ки бунёди тамоми ин сохтмон рӯи лафзи «об» аст ва агар ду маънӣ барои он набуд, ҳароина ин муаммои аҷоибу гичкунанда ташкил намеёфт.

Ҳазорон ашъор, ки намунаи нозукхаёли пиндошта шуда асоси онҳо бештар рӯи ҳамин хусусияти лафзӣ қарор гирифтааст ва чунон ки он ашъор ба алсинаи дигар тарҷума шаванд, ин таҳайюл якбора отилу ботил хоҳад гардид.

III. Яке аз мавоқеъи бузурги безътидолии таҳайюл ҳамоно истиороти ташбеҳотанд. Истиора ва ташбеҳ то вақте ки латиф, қарибулмаъхаз ва бо аслу аслияти хеш муносибату созиш доранд, дар шоирӣ латофату зебогӣ падида меоваранд. Лекин вақте ки таҳайюлро мавқеъи безътидолий ба даст омад, ин ҷо ташбеҳ ва истиороте фарзиву дур аз кор ва билохира хориҷ аз мавзӯ пайдо карда ва меравад рӯи он бунёдҳои дигаре қои-м мекунад. Масалан, Мирзо Бедил мегӯяд:

*Табассуми кӣ ба хуни баҳор теғ кашид,
Ки ханда бар лаби гул нимбисмил афтода?*

Асли ҳаёл ин буда, ки табассуми маъшуқ аз гули нимшукуфта хушнамотар аст ва ин маъниро шоир ин тавр баён карда, ки табассум қоти-

Барои ҳолӣ кардани маънии ин шеър бояд нукоти зайлро қаблан зеҳнишин кард:

- 1) Мурғи оташхора паррандаест, ки хӯрокаш оташ аст;
- 2) Назар ба ин ки дар оҳу фиғон ҳарорату гармист, лизо ба шуъла монанд мекунад;

- 3) Мурғи оташхора ҷое маскан мегузинад, ки дар он ҷо оташ бошад.

Шоир мегӯяд, ки дар фиғону фарёди ман ба қадре гармист, ки он ба гӯшҳо, ки расида, оташ дар он ҷо ба вучуд омадааст ва лизо мурғи оташхора туи гӯшҳои мардум рафта ошёна сохтааст, ки дар он ҷо оташ барои ӯ муҳайёст.

Аксар нуктаофариниҳои мутааххирин аз ҳамин қабил аст, яъне истеъмоли бечойи қуввати тахайюл аст, агарчи тамйизи безътидолии қуввати тахайюлро завқи салим тавонад дод, вале мо ихлоли ба завқ салими танҳоро кофӣ намедонем. Алоҳозо, то ҷое, ки мумкин аст, онро ташреҳ менамоем:

1. Бештар безътидолии қуввати тахайюл дар муболиға дида мешавад, чи ин маркузи хотирҳо шуда, ки дар муболиға ҳеч ҳақиқату воқеияте лозим нест даркор бошад ва бинобар ин нирӯи номбурда мавқеъ пайдо карда, бинои баландпарвозиро мегузоранд ва парвои инҳирофу қачравиро ҳеч намекунад. Масалан, шоире дар тавсифи як асб чунин мегӯяд:

*Ба кишваре, ки дар ӯ номи тозиёна баранд,
Ба лавҳи санг нагирад шабеҳи ӯ ором.*

Маънӣ он, ки агар шабеҳи он асб рӯи санге канда шавад, дар кишваре, ки ин санг ҷо дорад, исми тозиёна, яъне шаллоқ бубаранд, якдафъа он тасвир аз санг хоҳад парид.

Асли матлаб ин буда, ки асб ба қадре тундраву тезхиром аст, ки ба сарфи ишораи тозиёна аз қабзаи ихтиёр хориҷ шуда, дигар наметавон инонашро нигоҳ дошт.

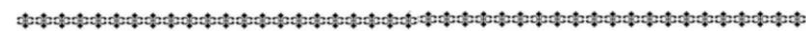
Ҳол мадориҷи муболиғаро тамошо кунед:

- 1) асари тезрафтории асб, ки ҳатто ба шабеҳу тасвири он сироят карда;

- 2) навохтани тозиёна ҳеч лозим нест, балки бурдани ном танҳо кофӣ мебошад;

- 3) номи тозиёна ҷилави тасвир лозим нест бурда шавад, балки дар кишваре, ки ин тасвир дар як гӯшаи он аст, бурдани номи тозиёна кофӣ мебошад;

- 4) дар ҳолати канда шудан бар санг ҳам, ин асар дар тасвир ҳаст.

*Зоҳид зи Худо Ирам ба даъвӣ талабад,
Шаддод ҳамоно писаре доштааст.*

Шоир Шаддодро медонад, ки бихиште бино кард ва номашро Ирам ниҳода ва баъд фариштагон ба амри Худо онро аз маҳали худ бардошта, замимаи ҷанноти дигаре намуданд ва ин ҳам маълум буда, ки силаи зуҳҳод муддаии он ҳастанд, ки бихишт насибаи онҳост ва албатта, ба он хоҳанд расид. Шоир аз ин ду муқаддима бо нирӯи тахайюл ин натиҷа падида оварда, ки бояд ғолибан зоҳид аз насли Шаддод бошад, зеро ки муддаист, ки бихишт чун таракаи мавруси ӯ (Шаддод) аст, онро зарур ба варосат хоҳад бурд.

*Вазъи замона қобили дидан дубора нест,
Рӯ пас накард ҳар кӣ аз ин хокдон гузаист.*

Инро ҳама медонанд, ки мурда дубора зинда намешавад. Иллаташро шоир ин тавр қарор медиҳад, ки масоибу оломи дунё қобили ин нест, ки онро ҳар кӣ як бор дид, рағбат кунад дубора бубинад.

*Сипеҳр мардуми дунро кунад харидорӣ,
Бахил сӯи матоъе равад, ки арзон аст.*

Шумо медонед, ки ашхоси пасту фурӯмо аксар дар дунё тараққӣ мекунад ва ба мақомоти олий ноил мешаванд. Шоир иллати онро ин тавр баён мекунад, ки одами бахил, вақте ки барои хариди чизе ба бозор меравад, махсусан мегардад онро, ки аз ҳама камбаҳотар аст, пайдо кунад. Аз ин рӯ, замона ҳам тавачҷуҳаш ҳамеша ба тарафи ашхоси нолоиқ ва фурӯмо аст.

*Дидӣ, ки хуни ноҳақи парвона шамъро
Чандон амон надод, ки шабро саҳар кунад.*

Шумо шаб дар рӯшноии шамъ нишаста, дидаед, ки парвона он қадар даври шамъ мечарҳад, то он ки рӯи он меафтад, месӯзад ва шамъ ҳам ҳангоми субҳ хомӯш карда мешавад. Аз ин ҷо қувваи тахайюли шоир ин натиҷаро пайдо мекунад, ки он, яъне мурдани шамъ, интиқоми хуни парвона аст, ки як шаб ҳам натавонист зинда бимонад.

Қувваи тахайюл як чизро садҳо бор мебинаду дар ҳар бор карашмаи тозае вайро дар он ба назар мерасад. Шумо гулро ҳазорон дафъа дидаед, аммо ҷуз рангу бў ва низ шакл лутфи дигаре шояд аз он ҳосил накарда бошед. Лекин шоир бо неруи тахайюл ҳар бор аз паҳлуи нави нигариста ва ҳар дафъа олами тозае вайро ба назар мерасад. Ӯ аз бўи хуш он

кӣ лутф бар медорад, бесохта ба ёди бўйи хуши маъшуқ меафтад ва чунин месарояд:

Эй гул, ба ту хурсандам, ту бўйи касе дорӣ.

Ў даври гулро мебинад, ки зуд сипарӣ мешавад, оре, дар яке чанд рӯз гунча кард, шукуфту боз шуд ва баъд хушк шуду рехт. Аз ин чо бевафоии замона ба хотираш мегузарад, мегӯяд:

*Бемехрии даҳр бин, ки дар як ҳафта
Гул сар заду гунча карду бишукфту бирехт.*

Шабнамро ба рӯйи гул мебинад, чунин мегӯяд:

*На шабнам аст, чаманро ба рӯйи оташнок,
Арақ зи рӯйи ту кардаст гул ба доман пок.*

Бар шоҳи сабзи шодон гулҳои сурхи оташинро дида, ин ҳаёл пайдо шуда, ки он соғарҳои сурхи шароб аст, он вақт бар шак омада мегӯяд: кош, ман ҳам метавонистам бо як даст ин қадар соғар бигирам ва ин маъниро адо мекунад:

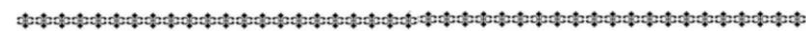
*Дидаам, шоҳи гуле бар хеш мепечад, ки кош
Метавонистам бар як даст ин қадар соғар гирифт.*

Резҳое, ки миёни гул аст, заргул гӯянд. Гул, ки боз мешавад, чунин менамояд, ки гираҳ дорад боз мешавад, аз маҷмӯи ин ду шоирон маънӣ падида овардаанд:

*Дар чаман боди саҳар бўйи ту савдо мекард,
Гул ба каф дошт зару гунча гираҳ во мекард.*

Одати ашхоси сабуку камзарф ин аст, ки бо ҳар шахсе дар мулоқоти аввал такаллуфро канор гузошта, бозу гушуда суҳбат медоранд, бар ҳилофи ашхоси муваққару сангин, ки дар маҷлиси аввал, яъне дидори нахустини худро дар ибтидо гирифтаҳотир нишон медиҳанд. Ҳол мегӯем шоир, ки гулро дида ибтидо гунча аст, баъд шукуфа ва пас аз он гул мешавад. Аз ин чо ин ҳаёл пайдо шуда, ки гул побанди усули мазкураи қувват аст. Чунон ки мегӯяд:

*Дар маҷлисе, ки тоза дароӣ, гирифта бош,
Аввал ба бог гунча гираҳ бар ҷабин занад.*

над дар мухайялаи худ маонӣ ва нукоте бад-ин гуна хутур дода ва як чунин санъати ташбеҳе бавучуд биёварад.

Мо инро инкор намекунем, ки қувваи таҳайюл дар як чизи ниҳоят маъмулӣ ва мубтазал метавонад бо сарфи вақт ҳазорон мазомину маонӣ падида оварад, ки мисоли махсуси он нуктаофариниҳои шуароӣ мутааххирин аст. Аммо ӯ монанди асби сирк аст, ки дар андаруни хайма ё як намоишгоҳ метавонад намоишҳои мухталифи гуногун дода, вале дар тайи манозилу паймудани роҳ ё дар майдони ҷанг ва асбдавонӣ ба кор намеояд. Ҳамчунин амали таҳайюл дар як доираи маҳдуд, ки метавонад ҷорӣ монад, вале вусъату басти он чӣ хоҳад буд? Ва ин гуна шоирӣ ба чӣ кор хоҳад омад? Барои шеърӯ шоирӣ, ки битавонад оинаи ҳар навъ ҷазаботу эҳсосот бошад, ақидаи рози фитрати инсониро кушуда ва воқеоти таърихро ба сурати ҷолибу ҷозибе дар биёварад ва билохира битавонад дақиқ фалсафаи ахлоқро ба мо таълим диҳад, аз якчунин таҳайюли маҳдуд чӣ коре сохта аст? Таҳайюл ба ҳар андоза, ки қавӣ, бориқ, мутанаввеъ ва касируламал бошад, ба ҳамон андоза, балки бештар, барои он таҷоруб ва мушоҳидот лузум хоҳад дошт. Оре, як мурғ ҳар қадар баландпарвоз шуд, ҳамон қадар барои ӯ вусъати фазо лозим аст. Фирдавсӣ, ки «Шоҳнома» навишта, чун сару кораш бо ҳазорон достону вақоеъи мухталиф афтода, ин аст қувваи таҳайюлро мавқеи муносибе барои ҳар навъ таҳайюлот ба даст омадааст ва ҳамин сабаб шуда, ки дар «Шоҳнома» анвоъ ва ақсоми шоирӣ мавҷуд мебошад. Масалан, як майдони васеъи шоирӣ иброи эҳсосот ва ҷазабот аст ва ин эҳсосот ҳам чандин навъ мебошад, аз қабилӣ ҳисси муҳаббату адоват, ҳашму ғайз, ҳайрату шигифт, ранҷу ғам ва боз ҳар як аз ақсоми номбурда дорои анвои адида мебошад, монанди муҳаббати падар ба фарзанд, муҳаббати бародар ба бародар, модар ба писар, муҳаббати зан ба шавҳар ва билохира нисбат ба ватан. Фирдавсро тамоми ин мавқеъ ба даст омада ва дар ҳар мавқеъ тавониста аз таҳайюл кор бигирад, чунон ки дар ҳар маврид тамоюлу ҷазбае, ки изҳор дошта, бо нерӯи таҳайюл онро муассиру ҷонгудоз намудааст ва тафсиلى он хоҳад омад.

Безътидолии таҳайюл. Ростӣ, барои шеърӯ шоирӣ бадбахтии болотар аз ин намешавад, ки таҳайюл дар он бечову беҳуда масраф шавад. Ҳамон тавр, ки қувои димоғи ҳукамои Юнон бекор рафта ва атёбии онҳо то ба имрӯз ба сурати қачбаҳсие пайрави ҳамон абҳоси фузули ҳаюло ва сурат буда ва як ақидаи коинотро ҳам натавонистаанд ҳал намоянд, айни он ҳоли шуароӣ мутааххирини мо шудааст, дар сурате, ки қудрати таҳайюли онҳо аз кудам бештар аст, лекин афсӯс, ки он якбора ба ройгон рафта ва беҳуда масраф шудааст. Як шоир мегӯяд:

*Гӯиҳоро оиёни мурғи отаиҳора кард
Барқи оламсӯз, яъне шуълаи гавғои ман.*

Оташе медавид обчакон.

Шаробро ба ёкути сайёл ташбеҳ медиҳанд, чунон ки Абӯнавос дар таърифи ҳубоб ё булбулаҳои шароб мегӯяд:

"حصباء در علی ارض منالذهب"

Маънӣ он кӣ хазафрезаҳое дар бари замин тилоест.

Чунон ки дида мешавад, тамоми инҳо фарзианд, лекин ҳаёли онҳо аз ашёи воқеӣ пайдо мешавад: масалан, оташу дарё ҳар кадом ҷудогона мавҷуди хориҷӣ ва воқеӣ мебошанд, ки ҳардуро чамъ намудаву як мафҳуми ҳаёлии «дарёи оташ» падида омада ва асби тезрафтор ба он ташбеҳ дода шудааст ва аз ин собит мешавад, ки ҳеч ҳаёле бе мусоидати мушоҳидот мумкин нест пайдо шавад. Бинобар ин, барои вусъати таҳайюл хоҳу ноҳақ лозим аст, ки воқеот ба касрат мулоҳиза шавад.

Ибн ал-Румӣ аз шоирони машхури араб аст. Як вақт касе ба ӯ ба та-
ври таъна гуфт, ки бо вучуде, ки ту аз Ибни Муътаз болотарӣ, чиҳати
чист наметавонӣ мисли ӯ ташбеҳоте пайдо кунӣ? Ибн ал-Румӣ гуфт: Аз
ташбеҳоти Ибни Муътаз чизе ёд дорӣ, ки ман натавонам онро ҷавоб
дод, бихон. Ӯ ин шеърро бихонд:

فانظر اليه كزور قمنفضه قد اثقلت حملوه لمنعبر

Ҳосили шеър, ки дар таърифи моҳи нав гуфта шуда, ин аст, ки он, яъне ҳилол, монанди як кишти аз нукра, ки ба андозае анбарборон шуда, ки кишти дар об фурӯ рафтааст. Медонед, вақте ки кишти бораи сангин мешавад, қисмати бештари он зерини об фурӯ меравад ва фақат қанораҳои он зоҳири намоён аст. Ў дар ин ҷо моҳи навро ба қанораҳои ташбеҳ қарда ва осмонро, ки рангаш нилгун аст, ба анбар. Ибн ал-Румӣ то инро шунид, фарёд баровард «لا يكفل الله نفسا الا وسعها» Худованд касеро беш аз тавоноии ӯ тақлиф намекунад. Ибни ал-Муътаз подшоҳу подшоҳзода аст ва он чиро, ки дар ҳонаи худ дида, ҳамонро ба забон овардааст ва ман ин ҳаёлотро чӣ гуна ва аз кучо метавонам иқтибос кунам.¹ Нукраву анбар аз чизҳои ноёб нестанд, аммо чун Ибн ал-Румӣ зуруфи тилову нукра надида буд, ҳаёли киштии нукраиро натавониста буд падид орад.

Рочеъ ба қитъаи машхури Сайфуддавла дар ташбехоти қавсу қузаҳ тамоми аҳли адаб менависанд, ки он ташбехотест, ки шоҳона ва аз ҳар касе сохта нест, ки назири онро ба кор бубарад, яъне то вақте ки як нафар таҷаммулоти салтанатӣ аз назараш нагузашта бошад, наметаво-

¹ Умдаи Ибни Рашик, чилди дувум, сафҳаи 184. (Муаллиф).

Авроқи гулро мушоҳида мекунед, ки бод онро дар ҳаво пароканда карда, ин маънӣ ба назараш чилва мекунад, ки боғ ӯро қосид карда, та-
вассути вай нома назди маъшуқ фиристодааст:

*Барги гулро бар кафи боди сабо мебинам,
Бог ҳам ҷониби ӯ номабаре пайдо кард.*

Гулҳои сурхро дида аз он мунтақил ба ҷароғонии боғ мешавад ва аз тарафи дигар чашмаш ба абр меафтад, онро дуде мепиндорад, ки аз ин ҷароғонӣ бархостааст:

Абр дар саҳни чаман дуди чарогони гул аст.

Қадим, вақте ки китоб ё авроқе отилу бекор мешуд, онро ба об ме-
доданд. Шоир рӯйи ин асл, ҳангоме ки варақи гулро мебинад рӯйи об
ҳаракат мекунад, ин ҳаёл барояш пайдо мешавад:

*Дафтари хусни баҳор аст, ки дар аҳди ту шуст,
Барги гул нест, ки аз бод дар об афтадаст.*

Як гулери дар дасти як сурати хубу зебое мушоҳида мекунад, ба назараш он гул зиёда аз вақте, ки рӯйи шоха буд, хушнамо мерасад:

*Зи ғорати чаманат бар баҳор миннатҳост,
Ки гул ба дастӣ ту аз шох тозатар омад.*

Равшанӣ, ки хангоми ғачр, яъне дар сафедаи субҳ, мунташир мешавад, онро шири субҳ мегӯянд. Табассум ва хандаи маъшукро ширину лаззатбахш қарор медиҳанд, шукуфтани гулҳо вақти субҳ нихоят хушгӯвор маълум мешавад. Зайлан мулоҳиза кунед, ки қудрати тахайюли шоир аз суханони мазкура чӣ маъноӣ ҷолибе эҷод кардааст:

*Ширини табассуми ҳар гунчаро мапурс,
Дар шири субҳ хандаи гулҳо шакар гузошт.*

Ва аз ин қабил ҳазорон маониву ҳаёлот мавҷуд аст, ки қувваи тахайюли шоир фақат аз гул ба вучуд овардааст ва аз ин ҷо метавон пай бурд, ки «тахайюл» то чи андоза мӯшикофу халлоқи маонӣ мебошад.

Шоир тамоми ашёро бо нерӯи тахайюл ба назари ниҳоят дақиқ нигоҳ мекунад, ба хавосу авсофи ҳар чиз як-як назар меафканад. Сипас ба чизҳои дигар онро муқобила мекунад ва дар алоиқи онҳо бо ҳам менигарад, авсофи муштаракашонро ҷустуҷӯ карда ва ҳамаро ба ҳам дар як силсила марбут месозад. Ғоҳе ҳам бар хилофи он чизҳоеро, ки мут-

тахиду яксон ба назар меоянд, бо нигоҳи бисёр нуктасанче дида, байнашон тафовут ва фарқ падида меоварад. Мо ин ашъорро чихати намуна зикр мекунем:

*Чунон бо дӯст омеzam ба дилгармиву чонсӯзӣ,
Ки дар ҳангоми чонбозӣ ба душман душман овезад.*

Омехтани ошиқ бо маъшук ва овехтани душман бо душман ду ҳолати мутазоданд, лекин шоир қадри муштараке дар ин миён пайдо кардааст. Ошиқе, ки муддатҳо ҳаҷри он кашида ва вақте ки ба маъшук мерасад, дар ин ҳангом бо ҳоли шитоб ва ҷӯшу хурӯше, ки ба ҳам дармеомезанд, шакли зоҳири он мушобеҳи ҳангомest, ки душман бо душман дар ҳоли ҳаяҷону шиддати ғазаб дар меовезанд:

*Эй бараҳман, чи занӣ таъна, ки дар маъбади мо
Сабҳае нест, ки он ғайрати зуннори ту нест.*

Бараҳман таъна мезадааст, ки назди мусулмонон зуннор нест. Шоир мегӯяд: имрӯз гуфтору кирдоре, ки мусулмонон доранд, ҳамон гуфтору кирдори кофирон аст ва тафовуту фарқе байни онҳо нест. Бинобар ин, тасбеҳи инон ҳеч камӣ аз зуннори онон надорад. Тасбеҳу зуннор ду чизи мухталиф, балки мутазод мебошанд, лекин шоир онҳоро ба лиҳози қадри муштарак мулоҳиза карда ва натиҷа яке даромадааст.

*Нолае мекашам аз дарди ту гоҳе, лекин
То ба лаб мерасад, аз заъф нафас мегардад.*

Чун дар шоирӣ ин асли мусалламе шуда, ки маъшук аз фиғону зории ошиқ хушвақт мешавад, ин аст ки шоир дар хитоб ба маъшук мегӯяд: ту маро хомӯш дида, ҳаёл мекуни, ки ман нола намекунам, вале ин тавр нест. Ман мураттабан нола мекунам, лекин заъфу нотавонӣ ба андозаест, ки ҳангоме ки нола ба лаб мерасад, табдил ба нафас мешавад. Ё аз ин ҷо собит мекунад, ки лоянқатаъ машғули нола аст, чи ҳар нафасе, ки мекашад, ҳамон нола аст, ки аз нотавонӣ табдил ба нафас шудааст.

*Ман он наям, ки ҳалол аз ҳаром наиносам.
Шароб бо ту ҳалол аст, об бе ту ҳаром.*

Шаробу об ҳарду бо ҳам дар ҳукми мухталифанд, чи аввалӣ ҳарому дувумӣ ҳалол мебошад, вале шоир ҳардуро дар ҳукми воҳид қарор дода, мегӯяд: агар бо маъшук нӯшида шавад, ҳарду ҳалол, вагарна ҳарду ҳаром ва норавост ва ин маъниро дар перояи бисёр латифе баён намуда.

Дар мисраи аввал мегӯяд: ман аз касоне, ки нестам, ки ҳалолу ҳаромро аз ҳам тамйиз надиҳам, яъне аз масоили фикҳ бохабарам ва баъд ба маъшук хитоб карда мегӯяд: «Азизам! Шароб бо ту бихоҳанд бинӯшанд, ҳалолу об бидуни ту нӯшида шавад, ҳаром аст». Дар ду ҳолати мазбур шоир як ҷузъи даъвию, ки ниёзе ба гуфтан надошт, гузоштааст.

*Ба такаллум, ба ҳамушӣ, ба табассум, ба нигоҳ,
Метавон бурд ба ҳар шева дилосон моро.*

Гуфтору хомӯшӣ ҳарду зидди якдигаранд, лекин сукуту такаллуми маъшук ҳарду рабоянда аст. Аз лиҳози васфу дилрабоӣ ҳардуи онҳо яксон мебошанд. Шоир ин маъниро дар ниҳояти ҳубӣ баён намуда, аввалан чизҳое мутаноқизро ба мулоҳизаи асар, яксон собит карда ва ҳол он ки асари чизҳои мухталиф бояд мухталиф бошад. Ба илова, аз лафзи «ба ҳар шева» зоҳир мешавад, ки ихтисосе ба такаллуму ҳамушӣ надорад, балки тамомии адову усули маъшук барои рабудани дил кофӣ мебошад. Аз лафзи «осон» мерасонад, ки дил фитратан дардошноост ва ба ҳар адову карашмае ғавран сайд мешавад.

Мавод барои таҳайюл. Аксари мардум ҳаёл мекунанд, ки таҳайюл ниёзе ба маълумот ва мушоҳидот надорад ва агар ҳам дорад, хеле кам аст, зеро ки амали таҳайюл мавқуф бар мавҷудоти воқеӣ намебошад, балки сару қораи бо чизҳои ҳаёли буда ва аз онҳо ҳар тавр бихоҳад қор мегирад. Барои пайрезии коҳи он, ҳамон тавре ки аз масолеҳу маводи мумкинот истифода мешавад, чизҳои мумтанеъу муҳолро ҳам метавон дар он ба қор бурд. Ё аз як чизи муҳаққару хурд садҳо ва ҳазорҳо маънӣ метавонад падида оварад. Чунон ки дида мешавад, шоироне ки абадан даст ба воқеоту мушоҳидот набурдаанд, аз ҳамин пиндор оламҳои гуногун падида овардаанд. Қалоли Асир, Зулолӣ, Шавкати Бухорӣ, Бедил, Носир Алӣ ва ғайра аз як гулу булбул девон фароҳам карда ва шеър шоириро чаманистони ваҳму ҳаёл сохтаанд. Вале ин ҳаёл бақуллӣ ғалатӣ бепост ва ин гуна афкор бепояву моя буда, ки шоирии мутааххиринро табоҳ кардааст. Чи аввалан бе истиноати мушоҳидот ва воқеот ҳеч ҳаёле мумкин нест падида ояд. Чизҳоеро, ки номумкин мегӯянд, ҳаёли онҳо низ дар ҳақиқат аз мушоҳидаи чизи мумкин пайдо шудааст. Масалан, мо мегӯем муҳол аст, ки як чиз дар он воҳид ҳам мавҷуд бошад ва ҳам маъдум. Мавҷуду маъдум ҳар қадом ҷудогона мумкин аст, на муҳол ва ин ҳардуро таркиб дода, аз мавҷуду маъдум як мафҳуми фарзӣ бино кардан муҳол мегардад, вале зоҳир аст ҳарду ҷузъи ин мураккаб сиво-сиво мебошад.

Дар шоирӣ ағлаб аз чизҳои номумкин ё ғайримавҷуд қор мегиранд. Масалан, тезрафторӣ як асбро ба дарёи оташ тавсиф мекунанд:

дараҷаи диққату мувоқибатро дар ин хусус ба кор бибарад. Бар шоир лозим аст мулоҳиза кунад, ки дар кадом як аз алфоз як лаҳни сақолату сангинӣ ё нотарошидагиву ноҳамворӣ вучуд дорад, ки аз назари омма пӯшида монда, вале наслҳои баъд онро эҳсос хоҳанд кард, ин алфозро аз назар дур андохта ва аз истеъмол худдорӣ кунад.

Ин нукта низ қобили тазкор аст, ки баъзе алфоз агарчи зотан сақил мебошанд, лекин таносуби алфози пешу пас онро ҷуброн намуда, нукси мазбурро бакуллӣ аз миён мебарад ва ё онро тақлил медиҳад ва бинобар ин шоир боистӣ ҳолати маҷмӯиро дар назар гирифта, ба он нигоҳ кунад, чунон ки дар як маврид аз назари маънӣ маҷбур бар истеъмоли ин гуна алфоз гардид, диққат кунад мавзӯи истеъмоли онро ба даст биеварад, то айби мазбур муртафеъ шуда ё тақлил ёбад.

Содагии адо. Мурод аз содагии адо ин аст мазмуне, ки дар шеър баён шуда, бе тақаллуф ба фаҳм дар ояд ва ин манзур ба тариқи зайл ҳосил мешавад:

Аввал, ҳамон тавре ки дар собиқ гуфтем, тартибу танзими аҷзои ҷумла ба ҳоли аслии худ боқӣ монда, ба воситаи зарурати қофия ё бухуру вазн тақдим ва таъхири зиёде дар он рух надиҳад.

Дувум, барои як маънӣ аносиру аҷзое, ки ҳаст, тамоми он зикр бишавад ва чизе аз қалам наҷфтад ва ба иборати охирӣ мисли пиллаконе набошад, ки як пиллааш аз васат афтода бошад, монанди ин шеъри Анварӣ:

*То фикри кафи пойи туро нақш набастанд,
Асбоби табу ларза надоданд қасамро.*

Барои фаҳми маънии ин шеър қаблан бояд муқаддамоти зайлро ба хотир супурд: яке он, ки аз хӯрдани қасами дурӯғ табларза ориз мешавад, дигар он, ки мардум ба хоки пойи мамдӯх қасам меҳӯранд. Шоир мегӯяд ин таъсире, ки дар қасам гузорда шуда, ки ҳар ки ба ноҳақ қасам хӯрад, мубтало ба табларза мешавад, аз вақтест, ки нақши кафи пойи мамдӯх бар замин баста шудааст. Ҳол агар қасе ба кафи пойи мамдӯх қасами дурӯғ хӯрад, мубтало ба табларза мешавад ва илло қабл аз ин дар қасами дурӯғ чунин садама ва осебе набувад. Дар мазмуни мазбур ин ҷузъ, ки «аз қасами дурӯғ табларза ориз мешавад», зикр нашуда, ба иловаи он, он қадар шоеъу машҳур ҳам нест, то аз зикри табларза зеҳни хонанда ба он мунтақиб гардад ва ин ки дар аксари ашъор таъқиду пачидагӣ пайдо мешавад, ҷиҳаташ ҳамин аст, ки як ҷузъи муҳимму асосии мазмун аз қалам афтодааст. Вале инро ҳам набояд фаромӯш кард, ки андохтани баъзе аҷзои як мазмун сабаби лутфи ҳоси калом мешавад, аммо ин дар мавридест, ки зеҳни хонанда худ ба худ ба тарафи ҷузъи маҳзуф интиқол пайдо кунад.

ба ҳам пайваста ва мунқатеъ намегардад ва ин як қоидаи куллист, ки чизе, ки дар ҳар ҷо ба қасрат пайдо мешавад, аз арҷи он коста ва беқадр мегардад ва рӯйи ин асл дар ҷангал дарахту алуфа ва гиёҳ чандон қимате ҳам надоранд. Ҳоло меравем сари мисоли фавқ ва мегӯем, ки ташбеҳи мазбур ҳамаи ин маонӣ ва нукотро аз назари мо мегузаронад, яъне меномайд ҳамон тавре ки дар ҷангал дарахту гиёҳ мебошад, одамӣ ба қасрат ҷамъ буданд, силсилаи ин ҷамъият аз ҳам мунқатаъ намешуд, балки бар издиҳами мардум мартабан меафзуд. Чунон ки як нафар ме-рафт, ба ҷойи ӯ даҳ нафар меомаданд ва одамҳо ба воситаи қасрат ва анбӯҳи нафарот қадру қимате надоштанд, чунон ки мулоҳиза мешавад, тамоми ин маонӣ, ки ба воситаи он дар мафҳуми қасрат вусъат пайдо шудааст, дар як лафзи «ҷангал» музмару мустатар мебошад ва чун тамоми ин матолиб аз як лафзи танҳо даромада, лизо дар калом худ ба худ қуввати зӯр падида омадааст.

1. Тарикаи баёни навъи ҳаёл дар форсӣ ба қарори зер аст:

*Ба бурқои маҳи Канъон, ки буд ҳуснобод,
Ба ҳаҷлағоҳи Зулайҳо, ки буд Юсуфзор.*

Дар мисраи аввал асли матлаби баён ҳусни чехраи ҳазрати Юсуф бувад ва шоир онро ин қисм адо карда, ки ниқоби ӯ «ҳуснобод» будааст. Маънии «ҳуснобод» шаҳрест, ки дар он аз ҳусн маъмур ва обод бошад: гӯй ниқоби Юсуф шаҳрест, ки «ҳусн» дар он сукунат ихтиёр намудааст.

Дар мисраи дувум мақсуд адо кардани ин мазмун будааст, ки хилваткадаи Зулайҳо ба воситаи ҳазрати Юсуф равшан шуда буд ва онро шоир бад-ин тариқ адо карда, ки он «Юсуфзор» шуда буд. Гӯй садҳо ҳазор Юсуф ба ҳам гирд омада буданд.

2. Дар баъзе мавоқеъ шоир, вақте ки даъвии фавқулодае мекунад, барои мумкинлукӯъ собит кардани он ба ташбеҳ зарурат меояд:

*Ба сӯзи ишқ шоҳонро чи қор аст,
Ки санги лаъл холӣ аз шарор аст.*

Шоир иддио мекунад, ки дар подшоҳон сӯзи ишқу муҳаббат вучуд надорад ва ин ба зоҳир иддиоест ғалат, зеро ки дар подшоҳӣ ва сӯзи ишқу муҳаббат ҳеч гуна муҳолифат ва мубоинате нест ва лизо шоир онро ба василаи ташбеҳ собит менамояд, ки дар ҳар санге шарораи оташ вучуд дорад, ки ҳар вақт зарбаи шадида ба он мерасад, ҷарақаҳое аз он парيدا ва равшанӣ меафканад. Ба ғайр аз лаъл алмос, ки дар он шарар намебошад ва ин низ зоҳир аст, ки алмос дар ақсоми санг гӯй подшоҳи сангҳост. Далели дигари ин даъвӣ он аст:

*Зи дарди шиқ шаҳ бегона бошад,
Ки ҷойи ганҷ дар вайрона бошад.*

Як мисоли ниҳоят умдаи он дар арабӣ ин шеъри Мутаннабист:

«فانفى الخمر معنألىسفى العنب»

Кайфияте, ки дар шароб ҳаст, дар ангур нест.

Муддао ин аст, ки подшоҳ дар мартабаву мақом аз тамоми инсонҳо бартару болотар аст ва онро ба воситаи ташбеҳ собит мекунад, ки шароб бо ин ки аз ангур сохта шуда, вале кайфияту лаззате, ки дар шароб вучуд дорад, дар худ ангур нест.

3. Чунон ки манзур баён кардани як чиз ё як ҳолати ниҳоят нафису латиф бошад, ин ҷо лафзу иборот аз кор афтода ва чунин ба назар меояд, ки агар он ба алфоз тамос пайдо кунад, яъне ба қолаби лафз дарояд, ҳароина ба он садама ворид мешавад, монанди ҳубоб, ки ба андак тамосе муталошӣ шуда, аз ҳам мепошад. Дар ин мавоқеъ шоир ночор аз ташбеҳ кор мегирад. Ў як сурати бисёр нафису латифро ҷустуҷӯ кардаву пайдо мекунад ва онро ҷилави мо мегузорад. Масалан, Назирӣ мегӯяд:

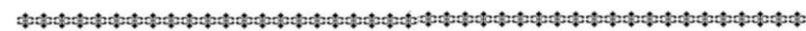
*Ҳама шаб бар лабу рухсору гесӯ мезанам бўса,
Гулу наспину сунбулро сабо дар хирман аст имшаб.*

Назокати лабу рухсор ва бўсаҳои нарму латифи он чун қобили таҳаммули алфоз набуда, шоир онро ташбеҳ ба ин ҳолат карда, ки гӯӣ ҳавои мулоиму латифе рӯйи гулҳо вазида мегузарад, махсусан муқаррару бор-бор омада, онҳоро ламс мекунад ва хориҷ мешавад.

Урфӣ чунин мегӯяд:

*Нагуфту ман бишунидам, ҳар он чи гуфтан дошт,
Ки дар баён ниғаҳаш қард бар забон тақдим.
Лабаи ҷу навбати ҳеш аз нигоҳ боз гирифт,
Фитод сомиа дар мавҷи Кавсару Тасним.*

Ин шеър гузориши мавқеест, ки Урфӣ ба дарбори мамдӯх рафта ва мамдӯх ӯро ба нигоҳи лутф дида, сипас ба ӯ суҳбат доштааст. Мегӯяд мамдӯх чизе нагуфт, вале ман он чи ки мехост бигӯяд, ҳамаро шунидам, ҷу нигоҳҳои ӯ дар адои матлаб бар забон пешдастӣ кард. Баъд, вақте ки навбати лабҳои вай расид, «сомиа дар мавҷи Кавсар ғарқ гардид». Маълум аст барои қувваи сомиа таматтуъ ва лафзе, ки аз шунидани ка-

маворид пайдо мешавад, дар лафзи Каъба он асар нест. Махфӣ намонад, ки хонадони набувватро ба мулоҳизаи ин, ки мавриди эҳтиром ва таҷлиланд, ҳарам мегуфтанд ва бо дар назар гирифтани маротиби мазкураи фавқ, хонандагони китоб мултафит мешаванд, ки дар шеъри зайл дар лафзи ҳарам чӣ асаре пайдо шуда ва агар он ба лафзи дигаре табдил шавад, то чӣ дараҷа аз асари шеъру аҳамияти он хоҳад кост:

*Аз соҳиби ҳарам чи таваққуъ кунанд боз,
Он ноқасон, ки даст бар аҳли Ҳарам зананд.¹*

Интиҳоби алфози фасеҳ ва маънус. Бар шоир лозим аст, ки кӯшиш кунад алфози маънусу фасеҳ пайдо карда, истеъмол намояд ва аз ба кор бурдани алфози номаъниси ғайрифасеҳ эҳтироз ҷӯяд, агарчи фасоҳатро аҳли адаб аз рӯи мантиқ чунин таъриф кардаанд, ки «Хуруф аз танофур ҳоли бошад ва ҳамчунин алфоз ғайримаънус ва бо қиёси луғавӣ муҳолиф набошад». Вале ҳақиқат ин аст, ки ташҳиси фасоҳат бо завқи салим асту бас, чи мумкин аст дар як лафз танофури хуруф, нудрати истеъмол, муҳолифат бо қиёс ҳеҷ як вучуд надошта бошад, маазолик он лафз фасеҳ набошад, баръакс лафзи дигар бакуллӣ ғайримаънус ва нодирулистеъмол бошад ва боз фасеҳ хонда шавад. Алфози як забон, ки мо ҳеҷ вақт истеъмол накардаем, балки ба гӯши мо ҳам нахӯрдааст, ибтидо, ки мо онро мешунавем, ба назари мо баъзе фасеҳ омада ва баъзи дигар ғайримаънусу макрӯҳ ва ҳол он ки дар нудрати истеъмол ҳар ду бо ҳам шарик мебошанд.

Нуктаи қобили таваҷҷуҳ ин аст, ки аксари алфоз таврест, ки як навъ сақолату сангинӣ дар онҳо вучуд дорад, лекин дар ибтидои амр, ки ҳанӯз эҳсосоти мардум нафису нозук нашуда, сақолати мазбура махсус нест ва махсусан касрати истеъмол аз сикли он бештар мекоҳад, вале дар охир, ки эҳсосот нозуку латиф мешавад, он алфоз зоҳиран сақилу гарон ба назар омад, то рафта-рафта матрук мегардад ва аз байн меравад. Лекин шоири нуктадон ва дорои завқи латиф пеш аз фатвои ом ин рақам алфозро тарк мегӯяд ва ҳамин гузоштани таркгӯӣ эълонест бар матрукияти он алфоз ва ҳамин шуаро ҳастанд, ки шеъру шоирии онҳо оину дастури як забон шумурда мешавад, чунон ки Хоҷа Ҳофиз дар миёни гӯяндагони форсиабон аз шуароест, ки дар ин боб гӯё эҳсосоти чандин қарн баъдро дар назар гирифта буд, ки то имрӯз як лафзи ӯ матрук нашудааст.

Ғараз ин аст, ки шоир, ҳамон тавре ки дар талоши мазомину маонист, набзи алфозро низ ҳамеша бояд дар даст дошта бошад ва охири

¹ Ин шеър дар шаъни аҳли байти Имом Хусайн (а) ва ишора ба мавқеест, ки лашкари Язид дохили хийёми аҳли байт шуда, албас ва зеваролоти онҳоро ба тороч бурданд. (Муаллиф).

кин набуд он хусусият зоҳир гардад, ҳамон алфозро чамъоварӣ карда ва дар ин ҷо ба кор бурдааст ва аз ин роҳ дар асли мазмун асолат ва дар тарзи адо чиддату нудрат падида овардааст.

Як ҳаёли бузурги умда ё як ҷазабаи бузургро як лафзи танҳо метавонад мучассам сохта, аз назари мо бигзаронад. Як нафар наққоши моҳиру забардаст манзаре, ки аз хашму ғзаб, қаҳру сутӯҳ, шаъну иззат метавонад ба васитаи як мураккаб ба мо нишон диҳад, шоир бо як лафзи танҳо ҳамон асарро метавонад падида оварад. Масалан, Фирдавсӣ дар оғози достони Рустаму Сухроб чунин мегӯяд:

*Кунун ҷанги Сухробу Рустам шунав,
Дигарҳо шундастӣ, ин ҳам шунав.*

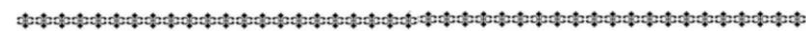
Дар ин шеър хоста инро зоҳир созад, ки достони Сухроб муассиртар, дардноктар, ҳайратангезтар ва билохира, ибратноктар аз тамоми достонҳои собиқ аст. Шоир аз лафзи «ин ҳам» сарфи ҳаёле, ки зоҳир дошта, ҳамаи инҳоро, яъне маонӣ ва нукоте, ки гуфта шуд, шомил мебошад ва боз маҳдуд ба инҳое, ки гуфтем нест, балки ҷилавтар меравад, яъне маълум нест дар ин достон илова бар ин чӣ асари дигаре мавҷуд бошад.

Доро дар ҳоли назъ ба Искандар, ки дар он ҳангом ба болинаш хозир шуда, чунин мегӯяд:

*Заминро манам тоҷи торақнишин,
Маҷунбон маро, то наҷунбад замин.*

Мисраи дувум асаре падида оварда, ки як лашкари ҷаррор наметавонад он асарро падида оварад. Бисёре аз алфоз чунинанд, ки маънии онҳо, гарчи муфрад аст, лекин дар онҳо ҳайсиёти мухталиф ва аз ин лиҳоз ҳар як аз он алфоз гӯӣ маҷмӯаест аз ҳаёлот ва хотироти адида, ки метавон бо он як ҳаёли баланду васеъ адо намуд ва бад-ин ҷиҳат, агар ба ҷойи вай лафзи дигаре муродифи он истеъмол шавад, ҳароина аз асару вуҷъати маънӣ хоҳад кост. Масалан, Каъбаро ҳарам низ мегӯянд, лекин аз лафзи Каъба як иморати хоссе фаҳмида мешавад, бар ҳилофи лафзи ҳарам, ки дорои мафҳуми адида аст:

1 – иморати хос, 2 – ин ҳаёл, ки он як мақоми муҳтарам аст, 3 – ин ҳаёл, ки дар он қатлу қасос ноҷоиз аст ва ин ҳаёлоту хотирот аз ин ҷо пайдо шуда, ки маънии луғавии лафзи ҳарам ҳамин буда ва бад-ин муносибат аст, ки Каъбаро ҳарам номидаанд ва акнун лафзи мазбур гӯӣ барои Каъба алам шуда, аммо мафҳуми луғавии як рақиқа ё бориқае ҳанӯз мавҷуд мебошад ва бинобар ин аз лафзи ҳарам асаре, ки дар баъзе

лимоти маҳбуб бармедорад, ҷуз ин ки гуфта шавад, сомеа дар амвоҷи Кавсар ғарқ шуда, ба чӣ иборате метавон онро таъбир кард?

Чӣ гуна дар ташбеҳ хусну ҳубӣ пайдо мешавад. Чун ташбеҳи як чиз умумист ва ҳар касе аз он кор мегирад, лизо то вақте, ки дар он нудрат ва нозукиву ҳубии махсусе набошад, муассиру дилнишин воқеъ намегардад. Ҳарчанд авомилу асбоби пайдо шудани ҳубӣ ё таровату тозагии ташбеҳ аз эҳсоъу шумор хориҷ мебошад, вале мо суvari чандеро ҷиҳати намуна зайлан менависем, ки аз он метавон заминае ба таври кулӣ дар ин боб ба даст оварем:

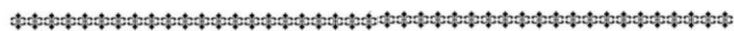
1. Ҳар ташбеҳе дар бадви амр нодиру пурлутф мебошад, вале баъд ба воситаи истеъмоли зиёд лутфу тозагии он аз байн рафта, беасару мубтазил мешавад. Ин ҷо вазиғаи шоир ин аст, ки ҷустуҷӯ кунад, то ташбеҳоту истиороти тоза ва нодир пайдо карда ва ба кор бубарад ва далели камоли шуарои муътабар ҳам ҳамин аст, ки дар каломашон ташбеҳоти бикру тоза ёфт мешавад. Масалан «бӯса»-ро шуарои Машриқ ширин, гулӯсӯз ва шаккарин мегӯянд, вале ҷодутар аз он Ғарб мегӯяд, ки он як паймони вафост, ки мучассам мегардад, як рози пинҳонист, ки ивази сойқа ба зойқа гуфта мешавад, насимест, ки барои дил хушбӯӣ ба ҳам мерасонад ё нигоҳҳое омехта ба кайфу лаззатест, ки бо ҳам якҷо шуда, ташкили нуқта медиҳад. Бояд донист, ки дар форсӣ ин гуна истиораҳои латиф ва ҳассосро аз калимоти Урфӣ ва Толиби Омулӣ метавон ба даст овард, чунон ки Урфӣ дар яке аз қасоиди худ, ки ба бисёрӣ аз ашъ қасам хӯрда, дар як маврид чунин мегӯяд:

Ба баршукуфтани имрӯзу гунча ғаштани дӣ.

Дар ин ҷо ба тавре, ки мулоҳиза мешавад, рӯзи пешро, ки гузашта ва кунунро, ки омада, ба гунҷаи пажмурда ва гуле, ки боз мешавад ташбеҳ кардааст.

Ҷаҳонгир, подшоҳи муғул, як маротиба аз Толиби Омулӣ ранҷида ва ўро аз дарбор хориҷ намуд. Яке аз умарои дарбор ўро назди худ хост ва бо яке аз шуарои бузурги дарбор ўро муқобил кард ва Толиб дар натиҷа ғолиб омад. Амири мазбур, ки инро дид, аз ў пеши Ҷаҳонгир тавсия кард ва Толиб дубора дар дарбор пазируфта шуда ва ба шугле, ки дошт, барқарор гардид. Ў тамоми ин воқеотро дар перояи истиораву ташбеҳ бисёр латиф баён карда, ки чанд шеъри он ин аст:

*Ба нисбати гуҳарам дода будӣ аз кафи хеш,
Ту ро зи ҷуд зиёне чунин ҳазор афтод.
Чу рад шудам зи кафат, ҷарҳам аз ҳаво бирбуд
Ба гармие, ки забонам ба зинҳор афтод.*

*Яке муқобили хуриш дошт оинаам,
Бидид, к-аз арақаш мавҷ бар узор афтод.
Аз ин нишот магар дасти осмон ларзид,
Ки боз дар кафи хоқони комгор афтод.*

2. Бояд донист, ки ташбеҳи мураккаб умуман латиф мебошад ва мурод аз мураккаб он аст, ки аз инзимуи иҷтимоӣ чанд чиз бо ҳам ҳолати маҷмӯе, ки пайдо мешавад, он ҳолат ба василаи ташбеҳ адо карда шавад:

كانمثار النفعوقرءسنا واسيافناليتهوى كواكبه

Маънӣ ин, ки сайфу шамшерҳои мо дар миёни гарду ғуборе, ки дар майдони ҷанг бармехезад, медурахшад, ки гӯй ситорагон дар шаб аз осмон мерезанд. Дар ин шеър ташбеҳ як чизи танҳо манзур нест, балки манзури ташбеҳ як ҳолати маҷмӯест, ки аҷзoi он ба шарҳи зер мебошад: Аввалан, бархостани гарду ғубор дар фазо; сониян, будани шамшерҳо дар миёни он, яъне миёни гарду ғубор; солисан, бетартибии шамшерҳо дар ҳаракат ва ихтилофи ҷиҳат; робеан, ҳаракату дурахшидани шамшерҳо. Аз маҷмӯи инҳо манзаре, ки пайдо мешавад, онро ташбеҳи бисёргонӣ карда, ки дар торикии шаб аз ҳама тараф мерезанд.

Ё масалан:

*Ду зулфи тобдори ӯ ба чаҳми ашкбори ман
Ду чаҳмае, ки андар ӯ шино кунанд морҳо.*

Ё ин ки:

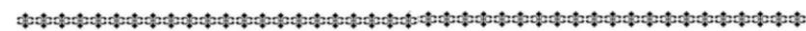
*Бод дар қуҳсор ҷоми бодаро бар санг зад,
Гул ба ханда гуфт: «Оре, инчунин бояд задан».*

Бод, вақте ки башиддат мезада, гулбунҳои нозук ҳамроҳи гулҳои онҳо бар замин меафтад. Шоир ин ҳолатро бад-ин сон адо карда, ки гӯй ҳаво пиёлаҳои лоларо бардошта бар замин меафканад.

Дигар:

*Наргис, ки шаб нахуфт зи фарёди булбулон,
Бинҳод сар ба болиши гул, майли хоб кард.*

Ҷиддат ва лутфи адо. Ва он аз чизҳое, ки дар дараҷаи аввали аҳамият воқеъ шуда ва ҳатто ба ақидаи баъзе аз аҳли адаб ҳамин лутфи адо ва ҷиддат аст, ки номи он шоирӣ ниҳода шуда. Чи агар матолиберо бихоҳанд ба таври маъмулӣ адо кунанд, бадеҳист, ки он лутфе нахоҳад дошт. Баръакс ба услуби тоза ва тарзи бадеъ, ки баён шуд, шоирист.

Дар ҳар як аз алсинаи дунё алфозе ёфт мешаванд, ки ҳамагӣ бар маънии воҳид далолат мекунад ва ба зоҳир фарқе байни онҳо аз ҳайси маънӣ нест, вале вақте ки бар гавр мулоҳиза шавад, байни ҳамин алфози мутародиф низ фарқи махсусе мавҷуд мебошад, яъне дар мафҳуми ҳар як хусусиятест, ки дар лафзи дигар он хусусият нест. Масалан дар форсӣ лафзи Худо, Парвардигор, Додор, Офаридгор ҳама ба маънии воҳид, ки Худо бошад, иттилоъ мешавад ва ба зоҳир маънии ҳамаи онҳо якест, вале дар ҳақиқат ин тавр нест, балки дар ҳар кадом аз ин алфоз латифа ва нуқта ё асари хосест, ки махсус ба он лафз мебошад. Бинобар ин, бар як шоири моҳири суҳансанҷ лозим аст, ки дар адои як маънӣ алфози муассиру манзуми хосе, ки ҳастанд, ҳамонҳоро пайдо карда, ба кор бибарад ва илло аз шеър натиҷаи матлуба ҳосил намешавад ва ин як нуқтаи дақиқест, ки фақат бо мурочиа ва шавоҳиду амсала ва баёну шарҳи ҳар як аз алфози мундариҷа метавон пай ба он бурд.

Файзӣ гуфта:

*Бонги қаламам дар ин шаби тор
Бас маънии хуфта карда бедор.*

Шоир мехоҳад бигӯяд, ки ман дар шеър маонии нағзу марғубе эҷод кардам, вале онро ба либоси истиора чунин адо мекунад, ки «садои қалами ман бисёре аз маонии ҳобида ро бедор кардааст». Ҳол шумо ин алфозро ягон-ягон ба диққат мулоҳиза кунед: аввалан, «бонг» садои хосро гӯянд, ки дар он фаҳомату баландӣ вучуд дошта бошад ва ин лафз тасдиқ мекунад, ки барои бедор кардан ниҳоятдараҷа муносибу мавзун аст. Албатта, лафзи бонг ва садо ё овоз ва низ сарир бо ҳам мутародиф ва дар маънӣ яке ҳастанд ва аз ин рӯ ба ҷои бонги қалам садои қалам ва сарири қалам низ метавон гуфт, вале дар ин маврид ғайр аз бонги қалам лафзи дигаре, ки мавзун бошад, нест.

«Қалам»-ро дар форсӣ хома ва килк низ мегӯянд, аммо фаҳомат ё ҳимнаву руъбе, ки дар лафзи қалам аст, дар дигар алфоз нест, хосса мими мутакаллим, ки ба он васл шуда, бар фаҳомати он афзуда ва дигар таркиби қаламу бонг бо ҳам лафзро бештар сангину вазнину матин ҷилва додааст.

«Тор»-ро тираву торик низ мегӯянд, лекин дар ин ҷо ба лиҳози қашангии сураат ҳамоно тор мавзун мебошад.

Аммо лафзи «бас», алфози мутародифи он зиёданд, монанди бисёр, лаҳте, хеле ва ғайраҳо, вале вусъату басте, ки дар лафзи мазбур вучуд доранд, сойири алфози мутародифи вай он вусъату бастро надоранд ва бо дар назар гирифтани маротиби мазкура бояд тасдиқ намуд, ки дар ин шеър асаре, ки ҳаст, аз ин ҷост, ки шоир барои зоҳир сохтани ҳар як аз хусусияти мазмун алфозе, ки даркор буда, алфозе, ки бидуни онҳо мум-

*Онон, ки ба ман назар фиканданд,
Дар маъракаи синар фиканданд.*

Шархе, ки то ин ҷо гуфта омад, ҳайси инфиродии алфоз буд, вале муқаддамтар аз ин масъалаи таносуби тааллуқи алфози ҳар як бо дигарест, ки инак қаламро ба баёни он маътуф медорем. Дар як шеър алфозе, ки омада, агар бихоҳем ҳар кадомро ҷудогона мулоҳиза кунем, мумкин аст мавзуну фасеҳ бошад, аммо аз назари таркибӣ ноҷӯру ноҳамвор. Алаҳоза риояти ин нукта дар ниҳоят- дараҷа лозим аст, ки дар як калом алфозе, ки истеъмол мешаванд, тавофуқ ва таносуби мавзунӣ ва низ ҳамоҳангӣ ё ҳамоовозии онҳо бо ҳам ба дараҷае бошад, ки вақте ба ҳам муттасил мешаванд, дар ҳукми як лафз ё ба манзалаи аъзои як ҷисм қарор гиранд ва ҳамин нукта аст, ки ба воситаи он кайфияте дар шеър пайдо мешавад, ки дар арабӣ онро инсичом ва мо онро салосату равонӣ мегӯем ва ҳамин маънист, ки Хоҷа Ҳофизи Шерозӣ онро ҷузъи ифтихороти худ шумурда, ба он меболад, чунон ки дар як маврид дар бораи ҳарифи худ чунин мегӯяд:

Санъатгар аст, аммо табъи равон надорад.

Ба воситаи ҳамин кайфият аст, ки дар шеър мусикият (оҳангу наво) пайдо шуда ва сарҳади шеъру шоирӣ ё мусиқӣ ба ҳам иттисол пайдо мекунад. Алии Ҳазин мегӯяд:

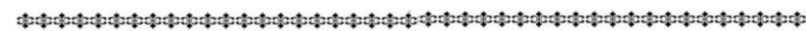
*Чун сар кунам ҳадиси лаби лаъли ёрро,
Гар аз ниҳод чашмаи ҳайвон бароварам.*

Хони Орзу мисраи аввалро бад-ин гуна ислоҳ карда:

Чун сар кунам ҳадисе аз он хати пушти лаб.

Дар ин ҷо, яъне дар мисраи Орзу алфозе, ки дида мешавад монанди хат, ҳадиси пушт, ҳар кадом дар ҳадди худ фасеҳ мебошанд, лекин аз инзимои таркиби онҳо бо ҳам кайфияте, ки ҳосил шуда, хосса дар хондан ҳар касе мефаҳмад, ки фарқи он бо мисраи мазкураи фавқ то ҷӣ андоза аст.

Таъсири лафз аз ҳайси маънӣ. Баёни мо то ин ҷо дар алфоз аз ҳайси лафз, яъне сурату шакл ва садову оҳанг буда, вале шумо медонед, ки мадори аслии шоирӣ рӯи кайфияти маънавии алфоз қарор гирифта ва лизо мо дар ин ҷо асари алфозро аз ҳайси маънӣ ва ихтилофи маротиб ва дараҷоте, ки аз ин роҳ пайдо мешавад, машҳунан аз назари хонандагон мегузаронем.

Ҳаҷҷоч як дафъа аз марде пурсид, ки: «Агар розе ба ту биспуранд, метавонӣ онро нигоҳ дорӣ?» Дар ҷавоб гуфт: «Синаи ман мадфуни роз аст». Ў агар ин маъниро ин тавр адо мекард, ки ман «ҳеҷ вақту дар ҳеҷ ҳоле розро фош намекунам», як сухани маъмулӣ буд, лекин аз тағйири табдили тарзи адо як лутфи махсусе пайдо шуда ва ҳамон сухан акнун шеър гардидааст.¹ Шоирӣ, иншопардозӣ, балоғат ва, билохира, сеҳрбаёнӣ ҳамаи инҳо мавқуф бар ҳамин ҷиддати адо мебошад. Ва аммо таърифи мантиқии ҷиддати адо ва ихотаи ба рамуз ё қавоиду усули он корест бас мушқил, балки бояд гуфт, ки номумкин аст, зеро ки он як ҷизи завқист ва фақат завқи саҳеҳу салим метавонад онро саҳеҳан идрок кунад ва перояи он дар ҳар маврид ҷудогона аст. Бинобар ин, барои зеҳнӣ қардани мафҳуми ҷиддат ғайр аз ин роҳе ба назар намерасад, ки мисолҳои мутаъаддаде дар ин бора тақдим дошта ва нишон бидиҳем, ки ҳаёли аслии ҷӣ буда. Ва дар ҷӣ перояи ҷадиде адо шуда. Ва ҷиддат дар он ҷӣ асари тозае бахшидааст. Инак, меравем он мисолҳоро ба назари хонандагон мерасонем:

*Заҳмҳо бардоштему фатҳҳо кардем, лек
Ҳаргиз аз хуни касе рангин нашуд домони мо.*

Ҳаёли асосӣ ин буда, ки моро аксар ба ҳамкорони фан иттифоқи мутақобила афтода, мардум ба мо нешҳо зада ва бадҳо гуфтаанд, лекин сабру сукутро пеша карда ва ҳамаро таҳаммул намудаем, рафта-рафта сиккаи фазлу дониши мо бар дилҳо нақш баста, то ин ҳад, ки ҳариф ҳам ба он муътариф шудааст ва бузургии моро ҳамагӣ тасдиқ дорад. Мулоҳиза кунед, ин ҳаёл бо ҷӣ тарзи навине адо шудааст ва, гузашта аз тозагии тарзи адо, ғаробати ин маъниро тамошо кунед, ки дар майдони ҷанг бидуни ин ки касе заҳм бардорад, фатҳу пирӯзӣ ҳосил кардааст.

*Соқӣ туиву содадилӣ бин, ки шайхи шахр
Бовар намекунад, ки малак майгусор шуд.*

Ҳосили шеър ин аст, ки хангоме ки маъшук соқӣ гардид, фариштагон, яъне ашхоси фариштахисол, бинои нӯшидани шаробро гузоштанд, вале онро ин тавр адо карда, ки маъшукро мухотаб сохта мегӯяд: ҳамоқати воизро мебинӣ ҷӣ андоза аст, ки ту соқӣ шудаиву ў ханӯз яқин накарда, ки фаришта шаробхорӣ ихтиёр намудааст. Илова бар ҷиддати адо ин балоғат низ мавҷуд аст, ки як воқеа вақте ки аз ҳайси воқеа зикр мешавад, мумкин аст дар сӣхати он тардид шавад ва лизо шоир онро аз

¹ Касоне, ки вазиро дар шеър зарурӣ намедонанд, ҳар баёнро, ки дорои услуби шоирона бошад, шеър мегӯянд. (Муаллиф).

ин ҳайс, яъне ҳайси воқеа ва хабар, зикр накарда, балки як амри мусалламулвукӯъ қарор дода ва фақат аз ҳамоқати воиз изҳори тааҷҷуб мекунад. Гӯй мақсудаи ин нест, ки майхори фариштаро баён кунад ва ҳатто онро мавзӯе, ки қобили зикр бошад, намедонад, балки тааҷҷубаш аз ҳамоқати воиз аст, ки як ҳамчу воқеаи бадеҳиро инкор карда, тасдиқ намекунад.

Шоир воизро мухотаб қарор надода, вагарна ин тавр ҳаёл мешавад, ки мақсуд сар ба сар гузоштан бо воиз ва азият кардани ўст. Дар хитоб ба маъшуқ балоғати дигаре, ки вучуд дорад, ин аст, ки малак фиреби маъшукро ба равише баён карда, ки менамояд мақсуд таъриф нест, балки аз ҳамоқати воиз меҳоҳад изҳори тааҷҷуб кунад.

*Эй ки ҳамроҳи мувофиқ ба ҷаҳон металабӣ,
Он қадар бош, ки анқо зи сафар боз ояд.*

Ин як мазмуни одӣ ва мутадовил аст, ки вақте ки меҳодад чизеро ноёб ҷилва диҳад, мегӯяд «анқо»-ст. Асли матлаб ин аст, ки ҳамроҳи мувофиқ, яъне дӯсти сиддиқ, муҳол аст ёфт шавад, вале шоир онро бад-ин сон изҳор дошта мегӯяд, агар дар талаби ҳамроҳи мувофиқ ва дӯсти сиддиқ ҳастӣ, он қадар сабр кун, ки анқо, ки ба сафар рафтааст, баргардад. Яъне на анқо мумкин аст аз сафар баргардад ва на дӯсти содиқ мумкин аст пайдо шавад. Ваҷҳи балогате, ки дар ин шеър вучуд дорад, ин аст, ки он аввал умедвор месозад ва зоҳир медорад, ки дӯсти содиқ мумкин аст ёфт шавад, аммо қадре сабр лозим дорад ва боз муҳаввал ба амре, ки мекунад, он низ ба зоҳир номумкин нест, чу баргашти як мусофир аз сафар амре нест, ки бишавад гуфт ғайримумкин ва муҳол аст ва баъд аз ҳама ин интизорот ҳолати яъсу навмедӣ, ки руҳ медиҳад, асари он ниҳоят сахту ранҷовар мебошад. Гӯӣ меҳодад нишон диҳад, ки дар талоши дӯсти содиқ умеде ҳам бошад, бад-ин гуна аст, ки дар хотима нокомӣ хоҳад буд...

*На ба андозаи бозӯст камандам, ҳайҳот,
Варна бо гӯшаи боме-м сару коре хаст.*

Матлаби шеър ҳамин қадар аст, ки ман меҳоҳам худро ба маъшук бирасонам, лекин васоилу асбоби он фароҳам нест ва онро шоир бад-ин пероя адо карда, мегӯяд: маро бо гӯшаи боме коре иттифоқ афтода, аммо чӣ мешавад қард, ки он қадар қуввате, ки дар бозу ҳаст, мутобиқи он каманд мавҷуд нест. Танкири «боме» ва «сару коре» лутфи ҳосе падида овардааст.

Хусни алфоз. Бояд донист, ки мабҳаси мазбур мабҳасест ниҳоят муҳиму зарури ва лизо мо онро батафсил менависем.

Асири кишвари Ҳиндам, ки аз вуфури сурур
Гадо ба даст гирифтаст косаи танбур.

Дар ин ду шеър фарке, ки пайдост, чихаташ он аст, ки то замони Урфӣ айшу ишрат чандон умумият пайдо накарда буд. Назирии Нишобури яке аз шуарои давраи Акбаршоҳ аст, лекин завқи ғазалсарой бар ӯ ғолиб ва дар тарзу услуби баёнаш бештар калимоти балоғатомезу назокатхез даромада буд. Ин аст дар қасоиди ӯ қудрату нуфузе, ки бояд бошад, нест ва ташбиби вай ба зоҳири ғазал маълум мешавад. Дар ибтидои қасида мазомини ишқияе, ки гуфта мешавад, онро ташбиб меғӯянд ва он суратан ғазал маълум мешавад, вале наққодони сухан ҳамеша ин нуктаро риоят кардаанд, ки он чун чӯзӣ қасида аст. Лизо алфозаш бояд аз алфози ғазал муттамоил бошад ва аз ин рӯ Урфӣ дар ташбеҳот услубе, ки ихтиёр карда, ба шарҳи зайл аст:

Манам он сер зи ҷон гашта, ки бо тегу кафан,
То дари хонаи ҷаллод газалхон рафтам.
Қас инонгир нашуд, варна ман аз бими ҳарам
То дари бутқада аз сояи имон рафтам.
З-он шикастам, ки ба дунболи дили хеш мудом
Дар нишеби шикани зулфи парешон рафтам.

Ва ҳамин сабаб шуда, ки мутааххирин, ки забони онҳо забони ғазал буд, маснавӣ хуб наметавонистанд бисозанд ва бадехист, ки маснавиёти ишқу ошиқӣ аз ин қоида мустасно мебошад, яъне забони онҳо бояд ҳамон забони ғазал бошад. «Сӯзу гудоз» ва «Нал Даман» ва Навъӣ¹ чун ба сурати маснавиҳои ошиқона аст, дар он ҳамон забони муносибу манзум буда, лекин Файзӣ дар ин ҷо низ нуктаеро, ки гуфтем, манзури назар қарор дода, дар фахрияи худ ҳамон дабдаба ва шукӯху чалолеро, ки маҳсули қасида аст, нишон медиҳад. Чунон ки мегӯяд:

*Имруъ на шоирам, ҳакимам,
Донандаи ҳодису қадимам.
Бонги қаламам дар ин шаби тор
Сад маънии хуфта карда бедор.*

*Рӯбаҳманишон ба ман чи доранд,
Пешони шерро чи хоранд.*

тарзи адо ва таъбир таврест, ки ба зоҳир урчузаи майдони чанг ба назар мерасад.

Баръакс, Низомӣ ин маъниро дар ҳар маврид ба қадре хуб ва чолибу чозиб баён карда, ки воқеан дили санг об мешавад. Шайх Саъдӣ, ки худованди ғазал шинохта шуда, иллати умдааш ин аст, ки алфозаш дар ғазал рақику нозук ва пурдари мебошад, чунон ки дар баъзе маворид алфози саҳту кӯҳна ва фарсудае, ки истеъмол карда, лутфу ҳаловате, ки дар он бояд бошад, нест. Масалан:

*Ту меравиву хабар надорӣ,
В-андар ақабат қулубу абсор.*

*Гар биронӣ, наравад, в-ар биравад, боз ояд,
Ногузир аст мағас дукаи ҳалвоиро.*

*Ин қоидаи хилоф бигзор
В-ин ҳӯи маонидат раҳо қун.*

Аз ин ҷумлаи эътирозоти аллома Саолибӣ ба каломи Мутанаббӣ яке ин аст, ки ӯ дар ташбибу ғазал алфозе, ки ба кор бурда, он алфоз муносибу мавзун намебошад.

Алфози баланду пуршавкат барои мазомини размиёву қасоид ва ғайра мавзун мебошанд ва ин ки дар бораи муттаахирин мисли Калиму Соиб ё амсоли ишон ин матлаб мусаллам шуда, ки дар қасидасароӣ яд надоранд, ҷиҳаташ ин аст, ки замони онҳо дар тамаддуну мазоҳири зиндагонӣ ниҳоятдараҷа назокатписандӣ пайдо шуда, тамоюлот ва эҳсосоти ишқу ошиқӣ умумият пайдо карда буд ва он дар забон низ таъсири босазо бахшида, яъне алфоз мулоиму латиф шуда, ки барои ғазал мавзун, лекин барои дабдабаву ҷалол ва ҷабаррути қасоид муносиб набуданд.

Урфӣ дар яке аз қасоидаш дар ҷашни як ид шарҳе, ки ба назм дароварда, мо ин як байтро ҷиҳати намуна зикр мекунем:

*Сабоҳи ид, ки дар такагоҳи нозу наим,
Ғадо қулоҳи намад қач ниҳоду сар дайҳим.*

Калим дар тарабангезии хоки Ҳинд ашъоре, ки дар тамҳиди як қасида гуфта, матлаи он ин аст:

Дар «Китоб-ул-умда» мазмуне таҳти унвони «Боби фил-лафз-ал-маънӣ» қоим карда, ки мулҳаси он ин аст: «Лафз ба манзалаи ҷисм ва мазмун ё маънӣ рӯҳи он аст ва иртиботи ин ду бо ҳам иртиботи рӯҳ аст бо ҷисм, ки агар он нотаваҷуд шуд, ин низ нотаваҷуд хоҳад буд. Бинобар ин, агар дар маънӣ нуқсе вучуд надошта бошад ва дар лафз бошад, ҳар оина дар шеър айб пиндошта мешавад. Ҳамчунон ки дар як одами ланг рӯҳ ҳаст, вале ҷисм нуқис мебошад.

Ҳамчунин, агар лафз хуб бошад, лекин мазмун дуруст набошад, боз ҳам он шеър нуқис хоҳад буд ва нодурустиву нуқси мазмун, бешак, дар қолаб, ки лафз бошад, таъсир мекунад. Агар мазмун якбора лағв бошад алфоз хуб, ин ҷо алфоз ҳам бекор хоҳад буд, назири ҷисми мурда, ки ба назар солим ба назар омада, вале дар ҳақиқат ҳеч ҳам нест. Ҳамин тавр, агар мазмун хуб бошад, вале алфози он хароб, боз ҳам шеър бекор мегардад.

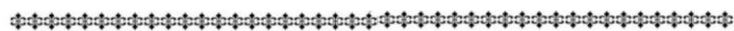
Дар ин бора аҳли фан ба ду гурӯҳ тақсим шуда, гурӯҳе ҷониби лафзро тарҷеҳ дода, ҳамаи эҳтимому кӯшишашон масруфи ҳусну ҳубии алфоз шудааст. Равиши аслии араб ҳамин аст. Баъзеҳо мазмунро тарҷеҳ медиҳанд ва парвои алфоз намекунанд, аз ҷумла Ибн ал-Румӣ ва Мутанаббӣ ҳамин маслакро ихтиёр кардаанд. Лекин мазҳаби бештари аҳли фан ин аст, ки лафзро бар мазмун тарҷеҳ медиҳанд ва мегӯянд, ки ҳар қас метавонад маънии бикру тозае эҷод кунад, вале меъёри қамоли шоирӣ ҳамоно дар тарзи адо, яъне таносубу қашангии алфоз ва низ ҳусни таркиб ва инсиҷом аст.

Ҳақиқат ин аст, ки мадори шоирӣ ё иншопардозӣ бештар бар лафз аст. Дар «Ғулистон» мазомин ва ҳаёлоте, ки ҳаст, чандон бикру нодир намебошад, лекин фасоҳати алфоз ва тартибу таносуб дар онҳо ин тавр сеҳр пайдо кардааст, чунон ки он мазомин ва ҳаёлот дар алфози маъмулӣ адо карда шавад, тамоми асарӣ он хоҳад рафт. «Соқинома»-и Зухурӣ дар нозукҳаёӣ, мӯшиқофӣ ва мазмунбандӣ шигифтовар аст, вале як шеъри «Сикандарнома» бар тамоми «Соқинома» меарзад ва ҷиҳаташ ҳам ин аст, ки дар «Соқинома» он матонату шаъну шавкати алфоз ва низ пухтагии бандиш вучуд надорад, ки ҷавҳари умумии «Сикандарнома» аст. Дар ин шеъри Ҳофиз:

*Гуфтам: «Ин ҷоми ҷаҳонбин ба ту кай дод ҳақим?»
Гуфт: «Он рӯз, ки ин гунбади мино мекард»*

ҳаёле, ки баён карда шуда, агар алфози онро табдил кунанд, баён намоянд, тамоми назокати он бо ҳок баробар мегардад.

Мақсад аз ин баён ин нест, ки шоир тамоми ҳимматашро масруфи алфоз дошта ва аз маънӣ бақуллӣ бепарво бошад, балки мақсуд ин аст,

ки маънӣ ҳар қадар ҳам баланд ва дақику олій бошад, лекин бо адами таносуби алфоз шеър муассир ва ҷолибу ҷозиб воқеъ намешавад ва лизо шоир бояд мутаваҷҷеҳи ин нукта бошад, ки мазмуне ки ба ҳаёлаш омада, метавонад алфозе ҳам дар ҳуди он дасту по кунад ё на? Чунон чи дид, ки аз уҳдаи ин кор барнамеояд, бояд аз мазомини умда ва маонии баланду олій сарфи назар карда, қаноат ба мазомини содае кунад, ки битавонад алфози муносиб ва умдае барои он таҳия карда ва дар як перояи ҷолиб таваҷҷуҳи онро адо намояд. Як нафар дар ин бора чӣ қадар хуб гуфта:

*Барои покии лафзе шабе ба рӯз оранд,
Ки мурғу моҳӣ бошанд хуфта, ӯ бедор.*

Ва ин амр бакуллӣ мумкин аст, ки як ҳаёли бисёр умда, як мазмуни ноҳият нафису хурд, як назми бисёр олій аз ин ҷиҳат табоҳу барбод шавад, ки дар он фақат як лафз аз дараҷаи худ афтода, яъне номуносиб бошад.

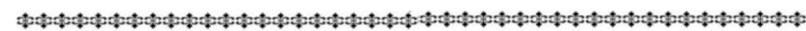
Ин ки ба баъзе шуарои машҳур нисбат дода мешавад, ки дар каломи онҳо хомист, ба воситаи ҳамин аст, ки дар матонату виқори алфози онҳо ва низ дурустии бандиш ва таркиби он алфоз нуксе вучуд дорад. Шуарои мутаваассит ва мутааххир «Шоҳнома»-е, ки навиштаанд дар мазомин ва ҳаёлоти аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ камӣ надоранд, вале бурдани номи онҳо ҷилави «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ сафоҳат шумурда мешавад. Як ҷиҳати умдаи он ин аст, ки Фирдавсӣ дар алфозе, ки ҳаёлотро худро адо мекунад, дар муқобили он алфози дигарон билкул камрутба ва бевақъат маълум мегардад.

Шояд яке эътироз кунад, ки асари алфоз ҳам ба воситаи хусуси маънӣ мебошад, яъне як лафз вақте пуразамат мебошад, ки маънии он дорой азамат бошад.

Мисол ин шеъри Низомӣ:

*Дар он Дачлаи хун баланд офтоб
Чу нилуфар афканда заврақ бар об.*

Агарчи дар ин шеър ба зоҳир маълум мешавад, ки агар ба ҷои Дачла «чашма» ва «заврақ» «киштӣ» истеъмол шавад, ҳарчанди маънӣ ҳамон аст, ки буд, лекин аз рутбаи шеър хоҳад кост. Магар баъд аз тааммули зиёд маълум мегардад, ки ин ба воситаи хусусияти лафз нест, балки аз асари маънист, чу вусъату басти маънии Дачла беш аз маънии чашма мебошад, зеро чашма бар наҳри кӯчак ҳам итлоқ мешавад, бар хилофи Дачла, ки рӯди бузургро гӯянд ва ҳамчунин дар мафҳуми заврақу киштӣ

фарқ мавҷуд мебошад ва бинобар ин азамате, ки дар Дачла ва заврақ вучуд дорад, ба лиҳози маънист, на лафз.

Ин эътироз то ҳадди саҳеҳ аст, лекин аввалан бисёре аз алфозанд, ки на дар маънӣ, балки дар сурату овози он рафъату шаҳомат хувайдо мебошад. Масалан, зайғаму шер дар маънӣ бакуллӣ яке ҳастанд, вале дар шукӯҳи алфоз байни онҳо фарқи маҳсусе мавҷуд мебошад. Ба илова, дар ин гуна алфоз чанбаи лафзӣ то ин дараҷа ғолиб аст, ки ҳар чанд шукӯҳу ҷалоле, ки ҳаст аз маънӣ пайдо шуда, маазолик хонанда ё шунаванда чунин ҳаёл мекунад, ки он аз асари лафз мебошад ва аз ин рӯ таъсири ин навъ алфозро ҳам бояд ба ҳамон лафз танҳо мансуб дошт.

Дар танаввӯи алфоз ва асари гуногуни он. Баъд аз субути ин амр, ки мадори шеърро шоирӣ бештар бар алфоз мебошад, инак қаламро бар ҳасби лузум ба баёни анвоу ақсоми лафз ва асари ҳар як ва низ мавориди истеъмоли онҳо, яъне кадомин лафз дар кадом маврид ба кор меафтад, маътуф медорем.

Бояд донист, ки алфоз ба чандин қисм мунқасим мешаванд: баъзе нозуку латиф, шуставу соф, равону ширин ва баъзеи дигар баланду матин ва пуршавкатанд. Аммо қисмати аввалӣ барои адои мазомину маонии марбута ба таронаи ишқ мавзун мебошанд. Ишқу ошиқӣ, ки иборат аст аз ҷазаботу эҳсосоти рақиқ ва нозуку латифи инсонӣ, албатта бояд онро бо алфозу ибороте аз ҷинси худ иброз дошт ва бад-ин ҷиҳат аст, ки ғазалиёти мутааххирин нисбат ба кудаму марғубтару ширинтар мебошад. Асри кудаму, ки ҳазорату маданият то он вақт содаву сипоҳиёна буд, асари он дар тамоми умур падидор, то ин ҳад, ки алфоз ҳам баланду миёна ва пурзӯр мебуд. Фирдавсӣ баъд аз «Шоҳнома» «Юсуфу Зулайхо» гуфта, ки инак чанд шеъри онро ҷиҳати намуна зикр мекунем.

*Бидодӣ ҷавобе, ки сарбаста буд,
Бигуфтӣ ҳадисе, ки бигсаста буд.
Ба беҳудагӯи насаб сохтӣ,
Суханҳои ноҳуш дарандохтӣ.
Зи ҳар гуна гуфтӣ суханҳои сахт,
Саранҷомаш ин гуфтӣ, эй некбахт,
Ки гар озмӣ, маро озмӣ,
Ки орад дилам пойи дониш ба ҷой.
Кунун, дилбаро, гуфти ман кор кун,
Дилатро бад-ин меҳрубон ёр кун.*

Фирдавсӣ дар ин маврид ҳамон хотироту эҳсосотро изҳор карда, ки як ошиқ ба маъшуқи худ ва хонандагон медонанд, ки барои ибрази сӯзу гудоз ва риққату алам мавриде аз ин беҳтар ба даст наёяд, маазолик

ташақкур мекард ва аввал касе, ки шурӯъ ба гуфтани мадеҳа кард, Нобиға Зайбонӣ будааст. Агарчи ӯ аз ин роҳ хеле сарват ба ҳам зад, то ин ҳад, ки дар зуруфи тилову нукра гизо меҳӯрд, лекин мавқеияту ваҷоҳате, ки дар миёни мардум дошт, аз даст дод.¹ Баъд аз Нобиға, Аъшо шоириро пешаи худ қарор дод, рафта-рафта ин қор ривоч пайдо намуд. Бадеҳӣ, ки имрӯз лафзи қасида ва кашкӯли гадоӣ ду лафзи мутародиф мебошанд. Дар давраи ислом низ баъзеҳо аз мадеҳасароӣ саҳт эҳтироз мекарданд, чунон ки Амрӯ ибни Абирабиъат ал-Қурайшӣ, ки шоире буд ғазалсаро, ҳеҷ вақт касеро мадҳ намегуфт. Ҳатто Абдулмалики халифа як вақт ба ӯ ишора кард чизе дар мадҳ бигӯ, дар ҷавоб гуфт: «Ман занонро мадҳ мекунам, на мардонро».

Чамил як дафъа дар сафаре бо Валид ибни Абдулмалик мусоҳиб буд, ишора кард ба $\bar{u}$ шеър бихон ва хаёл мекард Чамил вайро мадҳ хоҳад гуфт, баръакси $\bar{u}$ ин ашъорро дар шаъни хеш иншод кард:

انا جميل في السنام من معد في الذروة العليا والركن الشد

Хонандагон медонад, ки Валид ҳамон касест, ки аз як самт то Испониё ва самти дигар то рӯди Синдро қобиз ва яке аз муқтадиртарин хулафои Бани Умия будааст.

Маврон ибни Абиҳафса мегӯяд:

مازلتا نأفاناولفمدحة الا صاحب منبر وسرير

Ибни Миёда қасидае дар мадҳи Мансури Аббосӣ гуфта, қасди Бағдод намуд. Дар ин миёна ходим шир ҳозир кард. Ӯ баъд аз тановули шир даст ба шикам молид ва гуфт: «То вақте ки ин миқдор муяссар мешавад, ҳочате ба халифа нест». Сайфуддавла дар шукӯҳу чалолмашҳур аст. Мутанаббӣ, ки аз шуарои дарбори ӯ буд ва ба воситаи ин, ки ӯро дар радифи шуарои дигар менишонид, ранчидахотир шуда, қасидае гуфт ва дар дарбор хонд. Дар ин қасида хитоб ба Сайфуддавла карда чунин мегӯяд:

وما انتفاعي الدنيا بنظرة اذا استوت عند الانوار والظلم

Маънӣ он, ки инсонро аз чашм чӣ фоида, вақте ки ўро равшанӣ ва торикӣ яқсон ба назар ояд:

يا عدل انسا لا في معاملتى فيك الخصام وانتا الخصم والحكم

¹ Қилди аввали «Китоб-ал-Умда», сах. 49. (Муаллиф).

Сувум, ташбеҳоту истиороте, ки ба кор бурда шуда, ғайримаънус ва баид аз фаҳм набошад ва тафсили он дар мавзӯи ташбеҳу истиора хоҳад омад.

Чахорум, дар аксар аз ашъор ҳаволаҳои қисса талаби мавҷуд ва бунёди бисёре аз мазомини шоирона рӯйи ҳамин ҳаволаҳои қоим мебошад, ки онро ба лисони адаб талмехот мегӯянд, вале ин талмехот на бояд тавре бошад, ки касеро маълум набошад, ё касе ба матлаби он нарасад.

Ашъори Хоқонӣ бештар аз ҳамин талмеҳоти ғайримутаорифе ташкил ёфта ва бад-ин чиҳат аст, ки фаҳми ғолиби ашъори ӯ мушкил мебошад.

Кисрову турунчи зар, Парвизу биҳи заррин,

ë:

Зарринтара ку, бархон, рав, «камтара ку» бархон.

Мо кор ба ин надорем, ки туранци зари Кисроро касе медонад ё на. Лекин кист, ки аз беҳи заррини Парвиз дуруст воқиф бошад ва баъд «камтара куво» мавзӯест, ки ғайр аз як нафар ҳофизии Куръони сареъул-интиқоле, ки олим низ бошад, ҳаёли касе ҳам мутаваҷҷеҳи он намешавад.

Панчум, дар содагии адо чизе, ки мадхалияти том дорад, истеъмоли муховароти рӯзмарра ва ба кор бурдани алфозу ибороти рӯзона аст. Ин кабил алфоз, ки ҷузъи муколимоти умумист, ғолибан аз як лафзи он сурати тамоми ҷумла ғавран дар зехн ҷойгир мешавад ва метавон ба василаи он маонии хеле мушкиларо ба осонӣ фаҳмид. Ҳунари сухансароёни бузурги номӣ дар ҳамин аст, ки афқору ҳаёлотии оливу баландро тавре дар муховироти рӯзона адо мекунанд, ки гӯӣ он маъноест маъмулу одӣ.

Баъзеҳо шояд ҳамчу ҳаёл кунанд, ки содагӣ аз умури изофӣ ва нисбист, барои авом фаҳми як фикри маъмулӣ низ мушkil буда, бар хилофи хос маонии муъзаларо ҳам ба осонӣ мефаҳманд. Лекин ҳаёли мазбур хатост. Маънии содагӣ он аст, ки хосу ом ҳар ду бидуни тақаллуфу заҳмат битавонад онро дарк кунанд. Фақат фарқе, ки вучуд дорад, ин аст, ки авом аз маъноии зоҳирӣ кайф карда, бар хилофи хос, ки ба нукоту дақиқ ва латоифу рақоиқ он пай бурда, нисбат ба авом бештар аз шеър мутаассир шуда ва бештар лаззат мебаранд.

Мисол:

*Мо дар пиёла акси рухи ёр дидаем,
Эй беҳабар зи лаззати шӯрби мудоми мо.*

Аз ин шеър хосу ом ҳар ду истифода мекунанд, мунтаҳо матолиби ирфонӣ, ки дар он дарк шудааст, фаҳмаш махсуси арбоби завқу ҳол мебошад.

Дар ин чо шоҳкори бузурги шоир чиддати адо ва ба кор бурдани муҳассаноти бадеъия аст. Яъне услуби адои вай бояд бадеъ бошад ва ин бадеҳист, ки ба ин тарзи адо суҳан то ҳадде аз тариқи маъмул таҷовуз кунад ва хорич аз сабки одӣ баён шавад. Ин ҷост шоир ба ишколи саҳте бармехӯрад, зеро дар ин сурат бо риояти содагии адо иҷтимоӣ нақизайн хоҳад буд, вале хайр. Ё илова бар чиддати адо ва услуби бадеъ масъалаи содагӣ ва тамоми нукоти марбутаро боистӣ риоят кунад, яъне алфоз саҳлу осон, ташбеҳот ва истиорот қариб ба фаҳм, таркиб ҳолӣ аз таъкид бошад ва мазолик, тарзи адо аз тариқаи маъмур хорич ва тарзе бошад нағзу марғуб ва ҷунон чи аз ин тарзи бадеъ ҳалале дар содагӣ ворид шавад, риояти нукоти дигари онро ҷуброн хоҳад намуд.

Таркиби иҷрои¹ ҷумла. Риояти таркиби аҷзои ҷумла дар шеър бар тибқи дастури забон амрест зарурӣ. Дар ҳар забоне барои тақдиму таъхири аносир ва аҷзои ҷумла таркиби хосест, ки набояд аз он таҷовуз шавад, ҷунон чи таркиби мазбур ҳар вақт мутобиқ бо дастур шуд, маънӣ ба назар осон омада ва бидуни ҳеҷ тақаллуфу ишколе метавон онро фаҳмид. Баръакс, агар ҳар кадом аз маҳалли худ тағйир кард, дар матлаб печидагӣ пайдо мешавад ва ин тағйиру табдил ҳар қадар зиёд бошад, калом ҳамоно қадар таъкид пайдо мекунад. Лекин дар шеър ба воситаи зарурати вазну қофия наметавон ин таркибро тибқи дастур ва тавре, ки боист, қарор дод ва мазолик шоир то ҳадде, ки мумкин аст, бояд ҳар як аз аҷзои ҷумларо ба ҷои худ боқӣ бигзорад, ё лоақал коре кунад, ки зиёд аз мавзӯи худ пасу пеш нашаванд. Бадеҳист, дар ҳар шеъре, ки ин васф бештар риоят шуд, салосату равонии он шеър бештар хоҳад буд ва ҳамин васф аст, ки каломи Шайх Саъдиро аз каломи тамоми шуаро мумтоз ва барҷаста қарор додааст, зеро дар як қисмат аз ашъораш ба қадре риояти тартиби аҷзои ҷумла шуда, ки ҳатто дар наср он қадар намешавад риоят намуд. Ин аст, ки наметавонем он ашъорро наср кунем ва қисмати дигари ашъори ӯ таврест, ки байни онҳо бо наср фарқи хеле муҳтасар ва каме мавҷуд. Ин чанд шеърро ҷиҳати намуна зикр мекунем:

*Хати сабзу лаби лаълат ба ҷӣ монад, донӣ,
Ман бигӯям, ки ба сарчашмаи ҳайвон монад.
Чи қунад қуштаи ишқат, ки нагӯяд ғами дил,
Ту мапиндор, ки хун резиву пинҳон монад.*

¹ Дар китоб ба ин шакл омада, аммо аз рӯи муҳтавои бахш маълум мешавад, ки на «иҷро», балки «аҷзо» бояд бошад. (Таҳиягар).

пайдо карда. Муҳаллақ вайро ба таъом даъват кард, баъд аз сарфи ғизо даври шароб, ки шурӯъ гардид, шоири мазбур аз Муҳаллақ ҷӯи аҳвол шуд. Ё дар ҷавоб аз духтарони худ зикре ба миён овард ва гуфт, ки эшон бузург шудаанд, вале ҳанӯз касе барои хостгорӣ наомадааст. Аъшӣ гуфт: осуда бош, тартиби ин кор дода мешавад, ҷунон ки дар мусобиқаи адабии Ақоз як рӯз Аъшӣ дар ҷаласаи умумӣ қасидае қироат кард, ки баъд аз тамҳид ин абёт буд:

لعمري لقد لاحتيون كثيرون الى ضوء نار في يفاع تحرق
لمقروربنكي يصطليانها وبتعلي النار الندى والمحلق تشب

Ҳанӯз қасида тамои нашуда буд, ки мардум аз ҳар самт ба Муҳаллақ гирд омаданд, санодид ва ашроф назди ӯ расул барои хостгорӣ фиристоданд ва билохира, васоили тазвиҷи духтаронаш бо хонаводаҳои асил ҳамоно тавре ки манзур буд, фароҳам омад ва ба мақсуде, ки дошт, ноил гардид.

Қабилаи Намир қабилаи муътабаре буда, ки афроди он дар номҷӯӣ ба қадре мағрур буданд, ки ҳар вақт аз яке аз афроди қабила суол мешуд, ки аз кадом қабила аст, дар ҷавоб бо лаҳни пур аз ғурур ва бо овози баланд аз Намир ном мебуд. Ҷарир, ки шоире буд забардаст, иттифоқан аз афроди қабила садамае дида ранҷид. Мушорунилайх шаб ба хона баргашта, амр кард рағғани ҷароғро зиёд кунанд, дар он шаб нишаст ва ба ҳаҷви он қабила машғул гардид, вақте ки ба ин шеър расид.

فغضالطرفانكمننمير فلاكعبأبلغتولاكلابا

Фавран бархост ва гуфт «والله اخزيتها الى آخر الدهر», шеъри мазбур дар тамоми қабоили араб ишғол пайдо кард ва кор ба ҷое расид, ки вақте ки аз як нафар аз афроди қабила суол аз қабилааш мекарданд, дигар аз Намир ном намебуд, балки худро ба пушти болотаре мансуб медошт, то он ки он қабила мунқариз гардид.

Ҷалолу ҷабаррути Султон Маҳмуд ҳеҷ муҳтоҷ ба баён нест, вале бо ин ҳол натавонист ашъори ҳаҷвияи Фирдавсро аз миён бардорад, ӯ ҳукм кард дар тамоми мамлакат эълон карданд, ки ҳар касе, ки назди ӯ ин ашъор ёфт шавад, таъқибу гирифтӣ хоҳад шуд. Худ Фирдавсӣ дар атроф мутаворӣ, вале ашъораш вирди забони хосу ом буд, ҷунон ки имрӯз аз «Шоҳнома» нусхаҳое, ки дар дунё мавҷуд аст, нусхае нест, ки аз ин ҳаҷвия ҳолӣ бошад.

Дар араб шоир аз мадҳ эҳтироз мекард ва онро барои худ айбу ор медонист ва лизо аз тулӯи шоирӣ то муддате қасоиди мадҳия гуфта нашуд ва агар касе хидмате ба шоир менамуд, дар изи он фақат изҳори

*Шайхе ба зани фоҳиша гуфто: Мастӣ?
Ҳар лаҳза ба доми дигаре по бастӣ?
Гуфто: Шайхо, ман он чи гӯӣ, ҳастам,
Ту низ чунон, ки менамоӣ, ҳастӣ?*

«Ахлоқи Ҷалолӣ» ва «Ахлоқи Носирӣ» аз китобҳои муътабарии илми ахлоқ шумурда мешаванд, вале дар ин шакле нест, ки «Гулистон» ва «Бӯстон» дар ахлоқу одоти эронӣ бештар аз ҳамаи онҳо асар бахшидаанд.

Тамоми ақсоми шеър, аз фалсафӣ, ахлоқӣ, ишқӣ, тахайюлӣ, ҳар якро метавон дар марому манзури оӣ ба кор бурд ва натоиҷи ҳубу судманд гирифт. Масалан, аз ашъори фалсафӣ афкори ҳаёлотӣ дақиқ ва борикро ба осонӣ метавон зехнишин кард. Шоирӣ ахлоқӣ ахлоқро тақвият мекунад, аз шеъри ишқӣ зиндадилӣ ва тозагии рӯҳ пайдо мешавад. Аз тахайюл табиятро эҳтизозу беҳҷат ва инбисот даст медиҳад. Вале афсӯс аст, ки аксари шуарои Эрон шоириро ба тариқи саҳеҳ истеъмол накардаанд ва ба лиҳози аксарият ба ду кор онро таҳсис додаанд: яке, мадҳи салотину умаро, ки пур аст [аз] кизбу ифтиро ва хушомадӯ тамаллуқ ва дигар, ишқу ошиқӣ, ки машҳун аст ба як ришта муболиғоти дур аз қору фузулгӯиҳо.

Шакле нест, ки мутааххирин доманаи тахайюлро вусъате босазо додаанд, лекин ба қадре дар он аз эътидол хориҷ шудаанд, ки ҷуз як сураати муаммой аз тахайюл чизе боқӣ намондааст.

Азамати шеъру шоирӣ. Дар араб ҳар вақт дар як қабила шоире пайдо мешуд, мардум аз атроф барои таҳнияту табрик чамъ мешуданд, маҷлиси ҷашнӣ мунъақад месохтанд ва занони қабила гирд омада суруд мехонданд ва фаҳру мубоҳот менамуданд. Дар натиҷа ҳайсиату мақоми он қабила дафъатан баланд мегашт. Як шеър номи шахс ё як қабиларо барои ҳамеша зинда боқӣ мегузошт. Шамох ибни Зарор дар шаъни Арроба Авсӣ ин шеърро гуфт:

إذا مارايت رفات عاتلمجد تلقاهاعرابالبمين

Маънӣ он, ки вақте ки байрақи рафъату бузургӣ барафрошта мешавад, Арроба онро ба дасти ростии худ мазбут ниғаҳ медорад.

Арроба дар тамоми араб номаш машҳур гардид, ҳатто мисраъи мазбур то имрӯз ҳам ҷузъи амсол шумурда мешавад. Муҳаллақ шахсе буд гумном ва се духтар дошт, ки ба синни издивоҷ расида, вале касе онҳоро хостгорӣ намекард. Иттифоқан як рӯз гузори Аъшии шоир бадон тараф афтод. Завҷаи Муҳаллақ мутталеъ шуда, ба шавҳараш гуфт ин мард ҳар касеро, ки мадҳ гуфта, номаш баланд шуда ва ҳама ҷо шуҳрат

*Эй тамошогоҳи олам рӯйи ту,
Ту қуҷо баҳри тамошо меравӣ?*

*Бисёр хилофи ваъда кардӣ,
Охир ба галат яке вафо кун.*

*Бархезу дари сарой барбанд,
Бинишину қабои баста во кун.*

Воқеият. Яке аз масоили маъракатулоро ва муғолитаангез дар фанни адаб ҳамоно масъалаи воқеияти калом аст. Чамъе воқеиятро шартӣ асосии шеър доништа ва баъзеҳо бар хилоф рафта муболиғаро аз маҳосини шеър шумурдаанд ва ин зоҳир аст, ки воқеият ва муболиға ду чизи мутаноқизи ҳаманд. Ин масъала аз муддате зери баҳсу гуфтугӯст ва барои ин ҳаллу ҷайсала нашудааст, ки ҳар дастае фақат далоили ҳудро тақдим дошта, баръакс моли тарафи муҳолифро мубҳаму печида ироа додаанд. Алоҳоза мо лозим медонем далоили тарафайнро он чи ҳаст, бе каму кост зайлан зикр намудаду дар он мунсифона қазоват кунем ва дар айни ҳол дастае, ки ба хато рафта, авомилу асбоби хатои вайро гӯшзад намоем.

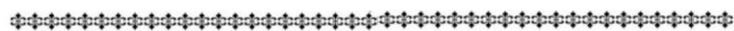
Тарафдорони муболиға мегӯянд айимаи шеър тасреҳ кардаанд, ки кизбу муболиға зевари шеъру шоирӣ мебошад, чунон ки аз нобиға Зайбонӣ пурсиданд, ки ашъаринос кист? Дар ҷавоб гуфт «ман истаҷид казаба»,¹ яъне касе, ки дурӯғаш писанд афтад ва низ Низомӣ гуфта:

*Дар шеър манечу дар фани ӯ,
Чун акзаби ӯст аҳсани ӯ.*

Дигар дар каломи шуарое, ки мақоми устодии онҳоро ҳама тасдиқдоранд, умуман игроку муболиға ёфт мешавад. Гузашта аз ҳам, дар ашъори зиёде, ки ҷузъи муфохара ва корномаи шоирӣ як шоир шумурда мешаванд, кизбу муболиға мавҷуд мебошад ва мо ин чанд шеъри Фирдавсро ҷиҳати намуна зайлан менигорем:

*Фурӯ шуд ба моҳиву бар шуд ба моҳ
Буни найзаву қуббаи боргоҳ.*

¹ Ҷилди дувуми китоби «Ал-Умда», ҷопи Миср, саҳ. 50. (Муаллиф).

*Зи бас гарди майдон, ки баршуд ба дашт,
Замин шуд шашу осмон гаит ҳашт.*

*Яке хаймае дошт Афросиёб,
Зи Машиқ ба Мағриб танида таноб.*

Мо инкор намекунем, ки баъзе айимаи фан кизбу муболиғаро аз маҳосини шеър шумурдаанд, лекин ҷамоати зиёде аз эшон бо ин ақида муҳолиф мебошанд, аз ҷумла Ҳассон ибни Собит мегӯяд:

واناشعر بيئانتقاله بيت يقالاذا انشدته صدقا

Маънӣ он, ки беҳтарину болотарин ашъоре, ки ту онро гуфта бошӣ, шеърест, ки вақте ки онро меҳонӣ, мардум бигӯянд рост аст.

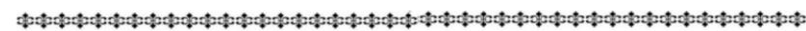
Ва дигаре Ибни Рашиқ дар китоби «Умда» ақволи зиёде назири он аз асотидаи фан нақл кардааст.

Шуарое, ки дар фанни балоғат устод ва нуктасанҷанд, вақте ки бар асари таъби саршор меҳоханд муболиға кунанд, шарте ҳам ба он изофа менамоянд ва маълум аст дар ин сурат чизе аз муболиға боқӣ намоёнад. Масалан, Бухтурӣ қасидаи ғаррое дар мадҳи Мутаваккил ва рафтан ба намози иди ӯ гуфта, ки як байти маъруфи он ин аст:

فلوانمشتاقاً تكلفو قمافى وسعهملى اليك المنبر

Яъне, агар касе мукаллаф ба амре мешавад, ки қуввати тавоноии ӯст, ҳароина минбар аз ҷойи худ ҳаракат карда ба сӯи ту меояд. Шумо мулоҳиза мекунед, ки чӣ гуна шоир ба воситаи муҳол будани ҳаракати минбар қайде ба он изофа кардааст.

Нуктаеро, ки дар ин ҷо бояд мадди назар қарор дод, ин аст, ки шоирӣ ва иншопардозӣ ҳарду бо тамаддун якнавохт мароҳили тақомулро мепаёмоянд, яъне тамаддун дар ҳар пояе бошад, шоирӣ низ ҳамдӯш ва бад-он гуна хоҳад буд. Дар мароҳили аввалияи тараққии қавм афкор ва ҳаёлотҳои шоирона табиӣ ва сода аст, замоне, ки дохил дар мадориҷи тараққӣ шуда ва тамоми эҳсосоти ҷазаботи шарифона муштаал гардид, ғӯ ин ки дар ин шоирӣ қуввату ҷӯш падида меояд. Аммо боз ҳам садоқату ростӣ аз меҳвари худ хорич намешавад, зеро ки ин ҳамон замонест, ки афроди қавм намунаи саъйу амал мебошанд, вале аз он пас, вақте ки навбати айшу нозу неъмат мерасад ва дар ҳар чизе тақаллуфу тасаннуъ ва тартиботи ҷадида рӯи кор омад, он вақт дар шоирӣ муболиға шурӯъ мешавад ва аз ҳамин ҷост, ки дар каломии шуарои авоил муболиға вучуд надорад, баръакс, вақте ки давраи Аббосӣ омад ва ҳавои танаъуму айшпарастӣ вазид, доманаи муболиға вусъату баст пайдо кард.

забон кутубу расоили зиёде дар ин фан навишта шудааст. Вале сухан ин ҷост, ки барои таълимоти ахлоқӣ, ғолибан, як шеър кори як китоби кутурро анҷом дода, балки бештар асар мебахшад, ҷу каломии мавзун, ки худ зотан муассиру ҷаззоб аст, бешак афқору ҳаёлоте, ки бад-ин васила иброз мешавад, дар қалб ҷоғузин мегардад ва бинобар ин, агар мазомину маонии ахлоқиро аз тариқи назм зикр кунанд ва малакоти фозиларо монанди шучоат, саховат, тақову иффат, ҳуррияти фикр, садоқат, эътимод ба нафс ва ғайраро аз ин роҳ ишоату интишор диҳанд, асари он бамаротиб бештару болотар хоҳад буд.

Аъроб пеш аз тулӯи ислом як қавми ниҳоят ҷохил ва муфлису парешон буданд. Ҷуз шири гову шутур чизи дигаре муяссарашон намешуд. Ивази хона дар ҷапарҳову кӯҳҳо сукно дошта ва шабу рӯз боҳам машғули ҷангу ҷидол буданд ва бо вучуди таваҳхушу барбарият аз садоқату сафо, футуввату вафо, ҳиммату саҳо, меҳмоннавозӣ, вафо ба аҳду монанди он ҳасоилу сифоте, ки дар ин қавми ваҳшӣ вучуд дошт, дар ақвоми мутамаддинаи имрӯз наметавон назири онро пайдо кард.

Онҳо дар майдони ҷанг аз як мисраъ раҷаз натиҷае, ки мегирифтанд, аз музик ва кӯсу табли ҷангӣ он натиҷа гирифта намешуд. Масалан, дар ҷанги Ҷамал, вақте ки ба ғавҷи Оиша осори шикаст пайдо шуд, як нафар аз қабилаи Забҳ пеш омад, маҳори шутури Оишаро гирифт ва ин ашъорро хонд:

نحن بنو ضبة اصحاب الجمل الموتاحلى عندنا من العسل
ننعى ابن عفان باطراف الاسلردو علينا شيخنا ثمجل

Маънӣ он, ки мо аз қабилаи Забҳ ва лашкари ҳарби Ҷамал ҳастем. Мурдан наздамон ширинтар аз асал аст, шайхи мо (Усмон)-ро ба мо баргардон, дигар низоъу ҷанг нахоҳад буд.

Ӯ он қадар пайкор кард, то ба қатл расид ва баъд саркардагон чанде пушти сари ҳам омада, маҳори шутурро гирифтанд ва машғули ҷанг гардиданд, то ҳамагӣ кушта шуданд ва бад-ин тартиб қариб яксаду панҷоҳ нафар шарбати марг чашиданд.

Дар таълими истиқомату субот истифодае, ки аз ин шеър метавон кард, аз «Китоб-ул-ахлоқ»-и Арасту он истифода ҳосил намешавад:

*Ман онгаҳ инон боз печам зи роҳ,
Ки ё сар диҳам ё ситонам кулоҳ.*

Дар нақӯҳиш аз риёкорӣ дафтарҳо дар илми ахлоқ пур шуда, лекин таъсири ин рубой аз ҳамаи онҳо бештар аст:

дар ҳаракату мусофират буд ва аз баладе ба баладае дигар мерафт ва дар ҳар ободӣ ё баладе, ки мерасид, сакинаи он ҷо аз марду зан давранд чамъ мешуданд ва ӯ маросӣ, ки дар ғавти бародараш гуфта буд, меҳонд ва мардум мегиристанд.

Баъд аз марсия қасида оғоз мешавад. Ин шуаро илова бар таъби мавзун чун дорои шамшер низ буданд, шарҳи майдонҳои разму маъракаҳои ҷангро дар қасоиди худ зикр мекарданд. Амрӯ ибни Ҳинд, аз машоҳири мулуки араб, вақте ки домани нуфуз ва иқтидораш ба сар пайдо намуд, як рӯз аз нудамои хеш пурсид: оё қасе имрӯз дар Араб ҳаст, ки тахти итоати ман набошад? Гуфтанд, агар Амрӯ ибни Кулсуми шоирро зеро итоат биеварад, дигар қасе нест, ки битавонад аз фармони малик сарпечӣ кунад. Подшоҳ Амрӯро ба хонаводааш талабид. Шоир мӯшорунилайх, баъд аз вуруд худ яксар ба дарбор ҳузури шоҳ рафта нишаст ва модараш ба ҳарамсаро рафт. Дар ин миёна модари шоҳ ишоракунон ба тарафи чизе ба модари Амрӯ Кулсум амр кард, онро бардору ба ман бидех. Вай бо камоли сароҳат гуфт: худат по шав, бардор. Бори дигар фармон дод, боз ҳамин ҷавобро шунид. Дар дафъаи савум, ки фармонро иода кард, якдафъа модари Амрӯи Кулсум фарёд баровард: «والتغلباء». Ин садо, ки ба гӯши Амрӯ расид, ғамид, ки нисбат ба модараш таҳқир шудааст, ғавран теғашро аз ниём дар оварда, сари подшоҳро ба як зарбат аз бадан ҷудо кард ва аз дарбор хориҷ шуд.

Ин ҳодиса сабаби иштиоли ноираи ҷанг гардид ва ҳазорон нафар аз тарафайн туъмаи шамшер шуданд. Амрӯ ибни Кулсум дар яке аз ҷаласоти мусобиқаи шеъри Ақоз бархост ва қасидаи ҳудро, ки дар ин ҳусу гуфта буд, хонд. ӯ дар ин қасида шарҳи ин воқеа ва ҳамияту ғайрат ва шаҳомату шӯҷоати ҳудро бо ҳарорату ҷӯши ҳосе батафсил зикр намудааст ва то муддати дусад сол ҳар як аз атоли қабилаи Тағлаб ашъори мазбурро ҳифз карда, дар кӯчаву бозор меҳонданд. Муаррихин менависанд, ки аз баракати ҳамин қасида то ҷандин қарн дар қабилаи номбурда ҳисси силахшӯрӣ ва ҷӯши шӯҷоату диловарӣ ҷараён доштааст ва он ба дари хонаи Каъба овозон шуда, ҷузъи саъбаи муаллақа қарор гирифт. Ашъори мазбур ба қадре ҳассосу муассир ва олист, ки одами мурдари ҳаёт мебахшад.

Аз баракати ҳамин шоирӣ зимомии ихтиёри қабила ва афроди қавм дар араб дасти шуаро буда ва ба ҳар тараф, ки майл мекарданд, онҳоро савқ мебуданд. Аммо шуарои Эрон, мааттаассуф, дорои ҷунин иқтидоре набуда, балки ҳамеша тахти нуфуз (умаро ва салотин) авқот ба сар бурда ва дар ҳақиқат қоим ба ғайр буданд.

Барои эҷоди ахлоқи шарифона ва ишӯату интишори сифоти фозила василаву олате беҳтару болотар аз шеър нест. Хонандагон мебуданд, ки илми ахлоқ як илми мустақил ва ҷузъи аъзами фалсафа буда ва дар ҳар

Ғарази мо аз ин баён он аст: шуарое, ки аз каломии эшон бар ҳубии муҳолиға истидлол шуда, боистӣ дид, ки онҳо дар ҷӣ муҳиту асре буданд? Агар аз мутааххирин бошанд, бояд донист, ки он ба воситаи инхитоту ҳаробии тамаддун аст, ки бар салиқаи завқи ҷомеа асар бахшида, ки мардум муҳолиға ва ғазофаро писанд мекарданд ва вақте ки ин тавр шуданд, таровиши таъби шоир қобили истинод аст ва на аз завқи салиқаи писандкунадагон метавон истидлол кард, балки бояд гуфт, ки инхитоту ҳаробии тамаддун завқи шоиру хонанда - ҳардуро ҳароб кардааст.

Қасоне, ки ба хато рафта кизбу муҳолиғаро зевари шеър қарор додаанд, ин хато он ҷо ношӣ шуда, ки дар кизбу муҳолиға боистӣ аз тахайюл қор гирифт. Фарз қунед, дар суръати сайри як асб гуфта шавад, ки дар як дақиқа ҳазорон фарсанг роҳ тай мекунад, ин шеър ба қуллӣ пучу бемаънист ва бад-ин ҷост шоир, вақте ки меҳонад ҷунин муҳолиғаро ба қор бибарад, лозим аст аз тахайюл қор бигирад. Вале бояд донист, ки дар ин ҷо агар ҳусне дар муҳолиға ба назар бирасад, он ҳусн ба воситаи тахайюл аст, ки ба қор бурда шуда, на кизбу муҳолифат бо вақоеъ ва дар баъзе маворид ҳам маҳосини шеърии дигарест, ки сабаби лутфу ҳусни муҳолиға мешавад. Мулоҳиза қунед, санъати муҳолиғае, ки дар ин байт ба қор бурда шудааст:

*Танам аз заъф ҷунон шуд, ки аҷал ҷусту наёфт,
Нола ҳарҷанд хабар дод, ки дар пираҳан аст.*

Дар ин шеър ҳусне, ки пайдост, аз муҳолиға нест, балки аз ҳубии адост. Ғараз баъд аз тааммулу ғаври зиёд маълум мешавад, ки он ҷӣ аз ин қабил ашъори муҳолиғаомез вучуд дорад, мақбулии онҳо ба воситаи кизбу муҳолиға нест, балки маҳосину саноеи шеърии дигаре ин мақбулиро ба онҳо додааст.

Як хатои умдае, ки дар ин баҳс шудааст, ки анвоъи муҳталифи шоирӣ ва ҳусусиёти он ҳеч дар назар гирифта нашудааст. Шумо мебуданд, ки шеър асосан ба ду қисмат мунқасим мешавад: тахайюлӣ ва ғайритахайюлӣ. Аммо ашъори тахайюлӣ возеҳ аст, ки воқеият дар он ҳеч манзур нест, балки нуқтаи назар қуввату вусъати тахайюл аст. Бинобар ин, дар ин гуна ашъор, агар санъати муҳолиға ба қор бурда шавад, ҷандон баднамо нест, вале сухан ин ҷост, ки дар ин қисмат низ ҳолати шигифту ибрате, ки дар сомеъин ё хонанда пайдо мешавад, он ҳолат аз муҳолиға нест, балки аз тахайюл ношӣ мебошад ва аммо сойири ақсоми шеър мисли ашъори фалсафӣ, ахлоқӣ, таърихӣ, васфи табиат, таронаи ишқ бояд донист, ки дар онҳо муҳолиға бақуллӣ лағву беҳуда аст. Алоҳоза, агар қоил ба ҷавози муҳолиға ҳам бошем, ин ҷавоз маҳсус хоҳад буд ба

навъи хосе аз шеър, ки иборат аст аз тахайюл ва аз он наметавон ба хусни муболаға ба таври кулӣ истидлол намуд.

Оре, агар мақсуд аз шеър фақат кайф кардан ва тафреҳи хотир бошад, мумкин аст аз муболиғаву дурӯғ ин мақсуд ҳосил шавад, аммо агар биношуд, ки он дар сууду сукути хонадонҳо, фуру нишондани ноираи хусумот ё эҷоди инқилоб байни тавоифу қабоил ва билохира, бахшидани ҳаёти тоза ба як миллату савки онҳо ба иртиқоъ ва эътило омили муассиру қавӣ бошад, инсоф бидиҳед, ки вақте ки он аз ҳақиқату воқеият ҳолӣ бошад, ба чӣ коре хоҳад хӯрд? Ва чӣ интизоре аз он метавон дошт? Шумо дар таърих хондаед, ки дар асри ҷоҳилият як шеър як одами гумномро миёни тамоми араб рӯшинос мегардонд, бар хилофи шуарои Эрон, ки дар мадху санои мамдӯҳин дафтарҳо сиёҳ мекарданд, касе ҳам онҳоро намешинохт. Ҷиҳаташ ҳамин аст, ки дар каломи шуарои ҷоҳилият воқеият вучуд дошт ва лизо дар он аср воқея мебуд, бар хилофи шуарои Эрон, ки каломи онҳо тӯтивор ва орӣ аз ҳақиқат буда, ҷуз тафреҳи муваққатӣ ва онӣ дигар ҳосиле надоштааст.

Шумо бибинед, шуарои араб то вақте ки таровишҳои табъи эшон табииву сода ва мутобиқ бо воқеъ буд, то ин дараҷа иқтидор доштанд, ки бо як шеър қабилаеро қиём дода, дар онҳо ҳисси инқилоб эҷод мекарданд. Баръакс дар давраи Аббосӣ, ки муболиға шурӯъ гардид, ин асар якдафъа аз миён рафта, шоирии араб рӯ ба нузул гузошт. Шуарои араб дар асри мазбур девонҳо тартиб медоданд ва дафтарҳо пур мекарданд, вале бефоидаву муҳаммил ва ҳеч асаре бар он мутараттиб намешуд.

Ин амр зарурӣ нест, ки он чи дар шеър гуфта мешавад, сар то по воқеият бошад, балки манзур ин аст, ки дар он лоақал аз асолату таассул асаре бояд мавҷуд бошад. Фарз кунед, мавзӯе аз ҳақиқат орӣ ва ҳеч ба вуқӯъ нарасидааст, аммо шоир ба он имони қалбӣ дорад, ин мавзӯ, ки дар шеър зикр мешавад, ҳолӣ аз асар нест. Урфӣ чӣ қадар хуб гуфта:

*Мункир натавон гаит, агар дам занам аз ишқ,
Ин наишъа ба ман гар набувад, бо дигаре ҳаст.*

Инак, муболиға дар ишқу ошиқӣ чандон баднамо маълум намешавад, барои ҳамин аст, ки маонии мазкура ҳарчанд дар шоир вучуд надорад, лекин ҳангоми ғалабаи муҳаббат ва ҷӯши ишқ вуқӯъ ё бурузу зуҳури он маонӣ ҷуз муҳол шумурда намешавад.

Фалсафаи пайдо шудани муболиға дар шеър ин аст, ки чун шоир табиӣ эҳсосаш нисбат ба соири мардум қавитару шадидтар аст, лизо ҳар чизе бештар дар вай таъсир мебахшад ва баъд ҳамин асарро ӯ дар шеър ба мо нишон медиҳад ва назар ба ин, ки дигарон дорон ин дараҷа эҳсос

Ва ё ҳангоме ки аз муморисат дар улуми табиӣ ва риёзӣ дилҳои мо саҳт ва хушқу сард мешавад ва тамоми муътақидоту мусалламоти омма дар назари мо аз асар афтода, беқадр қимат мешаванд ва ҳукумати ҳар чиз ҷуз моддаву моддиёт аз қалб хориҷ мегардад ва аз ҳар асле салби итминону эътимод шуда ва дар назари мо ҳар чиз аз аҳамият меафтад, он вақт ашъори обдори шоир аст, ки дилҳои моро рақиқу нарм мекунад, ҳолати ризо ва таслиму таъсир ва билохира ақидаву имон дар мо пайдо мешавад, моддиёт ҷо ҳолӣ карда, ба ҷои он рӯҳонияту маънавият қарор мегирад. Ӯ моро ба олами тахайюл савқ дода ва дар он олам барои соате ҳам шуда аз ҷанголи ҳукумати бераҳмонаи маҳсусоту моддиёт озод намуда, фароғат мебахшад:

*Ҳадис аз мутрибу май гӯву рози даҳр камтар ҷӯ,
Ки кас нақшуду нақшоёд ба ҳикмат ин муамморо.*

Замоне, ки шӯъбадаву найрангҳои мансабу ҷоҳ, давлату сарват ва билохира аморату салтанат дилҳои моро пур аз рашқу ҳасад карда, зиндагиҳои пур аз нозу неъмат ва ҷолибу ҷозибӣ умаро ва салотин қулуби моро аз зангори ҳасрату афсӯс олуда ва муқаддар месозад, он вақт ҳотифи ғайб ба гӯши мо чунин меҳонад:

*Ҷамшед ҷуз ҳикояти ҷом аз ҷаҳон набурд,
Зинҳор дил мабанд бар аврангу хусравӣ.*

Низ:

*Бас кун зи кибру ноз, ки дидаст рӯзгор
Чини қабои Қайсару тарфи қулоҳи Қай.*

Истеъмоли шоирӣ. Қареҳаи шоирӣ як қареҳаи ҳудододист, ки ба василаи он метавон қорҳое бас бузургу муҳим анҷом дод, маршрут бар ин, ки дар маҳалли худ ба қор бурда шавад. Шеър дар араб аз раҷаз ибтидо шуда, яъне дар майдони ҷанг. Вақте ки ду ҳариф бо ҳам муқобил мешуданд, дар фахрияву мубоҳот ҷумалоте мавзун месурӯданд ва он аз ҷаҳор байт ҳам бештар набуд, вале қори табулӣ кӯси ҷангро мекард ва баъд расо шурӯъ гардид. Баъзе шуаро дар тамоми муддати умр ҷуз марсия чизӣ дигаре нагуфтанд. Хансоъ, ки номи занест, дар ғавти бародараш, ки бағоят вайро дӯст медошт, ба қадре садама дид, ки дар тамоми умр ба расо сӯғворӣ машғул буд, чунон ки ҳазорон ашъор аз ӯ мавҷуд аст, ки тамоми онро дар марсияи бародараш гуфтааст. Барои Ҳисам ибни Нувайра ҳам ҳамин пешомад кард. Ӯ баъд аз ғавти бародараш муттасил

над. Мо аксар авқот аз эҳсосоти рақику латиф ва пӯшидаи худ беиттилоъ ё агар ҳам мутталеъ бошем, чуз як сурати печидаву мубҳаме беш нест. Вале шеър тамоми инҳоро, ки дар пардаи ҳафову камун буда, ҳамаро дар назари мо зохиру ошкор месозад. Чизҳои мубҳаму торикро равшанӣ бахшида, дурахшон чилва медиҳад, нақшу суратҳои маҳвшударо рӯҳ дода, аз чилави чашми мо мегузаронад, чизҳои аздаст-рафтаро ба мо дубора таҳвил медиҳад, тасвири дарунӣ ва рӯҳонии моро, ки бо ҳеч оинае диданаш мумкин нест, комила ба мо нишон медиҳад.

Шумо медонед, ки чархи умури ин олам асосан рӯи фалсафаи ҳубби зоту худхоӣ гардиш мекунад ва ин албатта, вақте ки зиёд шуду доманаш вусъату баст пайдо кард, тамоми афъолу аъмоли мо сурати муомила ба худ гирифта, чуз як ришта ивазу муавваз ва доду ситад чизи дигаре нахоҳад буд. Муҳаббат ба авлоду парвариши он аз ин ҷо ношӣ мешавад, ки онҳо ҳам як рӯзе дар оянда ба дарди мо хоҳад хӯрд, итоату хидмати волидайн натиҷаву подоши ҳадамоту эҳсонҳои аввалияи онҳо мебошад. Меҳмоннавозӣ рӯи ин асл қарор мегирад, ки мо ҳам ночор рӯзе меҳмон хоҳем шуд. Ин ҷо ҳадамоти миллӣ барои ин аст, ки хидматгузор аз ин ҳадамоти хеш пушт дар пушт ғоида бурда, то солиёни дароз аз он баҳраманд мешавад.

Бешак, аз ин фасафа умури динию машоғили зиндагонӣ раванқ пайдо мекунад, санъату тичорат рӯ ба таракқӣ мегузорад, шуғлу кор тавсия меёбад, давлату сарват дар мардум зиёд мешавад. Лекин тамоми авотифу эҳсосот сарду хушк мегардад, дил мемирад, ҷазаботу эҳсосоти рақику латиф рӯ ба фанову завол мегузорад, ишқу муҳаббат несту нобуд мешавад ва билохира тамоми олам қолабӣ мегардад, берӯҳ, ки ба василаи ҳамон ҳубби зоту худхоӣ идора мешавад. Дар ин ҳолат фақат шеър аст, ки эҳсосоти латифу олий ва шарифонаро дар мо зиндаву тоза мекунад, моро аз доираи маҳсусоту моддиёт хориҷ сохта, ба як олам ҷазаботу дилпазирӣ ворид месозад. Самимият, ҳақиқат, сафо, вафо ба мо меомӯзад, масаррату хушии воқеъ ба беҳчату инбисоти ҳақиқӣ ба мо талқин мекунад. Инсони бечора, вақте ки ба асари тарокуми корҳои зиёд, мубориза бо мушкilotи зиндагӣ, таворуди афқору хотироти ҷонгази ӯ ҳазорон кашмакашҳои дигар фарсуда шуда, худро бақуллӣ мебозад, ин ҷо шеър ба монанди як ғариштаи раҳмат барои таскину оромии қалб муқобили чашм чилвагар шуда, чунин овоз медиҳад:

*Шароби талх деҳ, соқӣ, ки мардафкан бувад зӯраш,
Ки то лахте биосоям зи дунёву шару шӯраш.
Каманди сайди баҳромӣ бияфкан, ҷоми май баргир,
Ки ман паймудам ин саҳро, на Баҳром асту на зӯраш.*

намебошанд, ин изҳор ба назари онҳо муболиға меояд, баръакс ашхосе, ки дар асл шоир нестанд ва меҳонанд худро шоир қалам бидиҳанд, ба тақаллуфу тасаннуъ мубодарат ба гуфтани шеър намуда, аз ҳудуди аслии ин кор хориҷ мешаванд.

Кудамо то ҳадди машруъе, ки гуфтем, муболиға мекарданд, лекин мутааххирин чун фитратан шоир набуданд, хостаанд эҳсоси худро қавитар чилва бидиҳанд ва чун барои ин амр муҷарраб ва озмуда ҳам набудаанд, лизо аз ҳадди муқтазо хориҷ шуда, то ин ҳад, ки ҳар қадар адами имкону муҳол будани даъовӣ ва изҳороташон бештар мешавад, ҳаёл мекарданд ҳамон қадар муболиға олитару қашангтар хоҳад буд.

Дар лузум будани воқеият барои калом кофӣ аст ҳамин қадар гуфта шавад, ки дар бисёре аз асолиби балоғат ҳусни асаре, ки пайдо мешавад, фақат ба воситаи ҳамон ҷанбаи воқеиятест, ки дар он вучуд дорад. Дар байти зайл мулоҳиза кунед, шоир чӣ гуна матолибро ба таври тардид адо кардааст:

*Дорад ҷамоли рӯи ту имшаб тамошои дигар,
Ё он ки ман мебинамаш беҳтар зи шабҳои дигар.*

Чун калом дар тавсифи ҷамоли маъшук аст, муқтазо чунон буд, ки дар он ба таври қатъ изҳори ақида шавад. Вале шоир ин тавр накарда, балки онро ба таври тардид зикр намудааст ва чун ин зиёда қарини қиёсу каффай ҳақиқат ва воқеияти он сангинтар аст, лизо бештар пурлутф маълум мегардад.

Айзан:

*Ё магар ковиши он наштари мижгон кам шуд,
Ё ки худ захми маро лаззати озор намонд.*

Ғараз як шеър вақте муассир аст, ки воқеияте дар он вучуд дошта бошад.

Асри ҷоҳилият асри эътилоӣ шоири араб шумурда мешавад. Шуаро дар гуфтори худ ҳақиқат ва воқеиятро аз назар дур намесохтанд. Ҳатто агар дар ҷанге шоир ҳазимат ихтиёр карда буд, ҳамонро ҳам дар ашъораш зикр мекунад. Чунон ки як шоир тафсиلى як майдони ҷанги худро бо душман, ки ба назм дароварда, чун қуввои тарафайн дар ин ҷанг бо ҳам мусовӣ буда ва ҷанг ба нафъи ҳеч кадом тамом нашуда, ӯ дар баёни хеш айни воқеаро дар риштаи назм кашида ва ду тарафро бо ҳам баробар нишон додааст, то ин ҳад, ки мегӯяд:

*Ҷо бу билрамоҳ максурот,
Ва абно биссаюф қад ин ҳанино.*

(Душман) дар ҳоле, ки найзаҳояш шикаста буд, баргашт ва мо ҳам бо ҷаму шикане, ки дар теғҳоямон воқеъ буд, мурочиат кардем.

Як амир ӯ султонеро, ки таъриф мекарданд, аз ҳудуди воқеияту ҳақиқат хорич намешуданд. Яке аз умаро вақте аз Саломата ибни Ҷандал хоҳиш кард, ки дар мадҳи ӯ чизе бигӯяд, дар ҷавоб гуфт: «افعلتہی اقول» Ҷавҳаре бинамо, то ман чизе гӯям.

Ба зоҳир ҳамчу маълум мешавад, ки дар тахайюлу воқеият ҳеч шарте нест, вале бояд донист, ки тахайюл ҳам вақте лутфу зебой ӯ ҳусни асар пайдо мекунад, ки бар як асос ва шолудаи матине қарор гирад.

Мисол:

*Кай ба ҳар номаҳраме чоки ҷигар хоҳам намуд,
Ман, ки захматро ниҳон аз ҷашми сӯзан доштам.*

Дар ин шеър, рост аст, сӯзанро як нафар зирӯҳ қарор додан ва захмро аз вай мастур доштан ҷуз тахайюл чизи дигаре нест, лекин асли матлаб бар як амри воқеъ қарор гирифта ва он ин аст, ки ҳеч вақт назди бегонаву авом аз маъшук гила накарда, балки аз хосу маҳрамини худ низ розашро пӯшида ниғаҳ дошта.

Сабаби таъсири шеър. Ин матлаб бадеҳист, ки шеър дар инсон таъсири босазо мебахшад, вале суоле, ки дар ин ҷо пеш меояд, ин аст, ки «сабаби аслии ин таъсир чист»? Арасту дар китоби «Аш-шеър» шарҳе, ки дар ин боб нигоштааст, мо ҳосили онро зайлан аз назари хонандагон мегузаронем.

«Яке аз чизҳое, ки ҷузъи фитрати инсонӣ қарор гирифта, ҳамоно тақлид ӯ наққоливу муҳокот аст. Ва ин дар ҳайвонот ӯ ҳеч нест ва ӯ агар ҳаст, хеле кам аст. Масалан, тӯтӣ аз лаҳҷаву садо метавонад тақлид кунад, вале қодир ба нақли ҳаракоту саканот нест, ӯ маймун ҳаракоту саканотро метавонад нақл кунад, лекин аз тақлиду нақли лаҳҷаву овоз очиз аст, бар хилофи инсон, ки аз овоз ва ишораву ҳаракот ва саканоту хеле чизҳои дигар метавонад тақлид ва нақл намояд ва мислу шабеҳи ҳар чизро бо беҳтарин тарзе дар биеварад ва ин ҳам фитрии инсон аст, ки аз муҳокоту тамсил барои ӯ лутфи махсусе ҳосил мешавад. Фарз кунед як ҷонвари бадшаклро, ки сурат мекашанд, барои ҳар касе аз дидани он лутфи ҳосе пайдо мешавад ва ҳол он ки табъ аз дидани асл танаффур доштааст ва аз ҳамин собит мешавад, ки муҳокот ва тамсил худ зотан дорой асару лутфи ҳосе мебошад, аам аз ин ки асл зебо бошад ӯ зишт. Ва назар ба ин, ки шеър ҳам як қисми наққоли ва мусаввирист, лизо бар табиати инсонӣ хоҳу ноҳоҳ асар мебахшад ва сабаби дигар он

аст, ки мусикӣ ва рог табъан чизи муассир аст ва дар шеър низ як ҷузъи мусикӣ шомил аст, лизо дар ҳар шеър, ки ҷанбаи мусикияти он бештар бошад, ҳамон қадар муассир ва ҷолибу ҷаззоб хоҳад буд».

Вучӯҳе, ки Арасту зикр намуда, агарчи ҳар қадом дар ҷои худ саҳеҳу дуруст аст, лекин таъсири шеър мавқуф бар суҳаноне, ки гуфта шуд, нест, балки авомили дигаре низ вучуд дорад, ки ба воситаи он шеър муассир ва ҷолибу ҷаззоб воқеъ мешавад ва инак мо барои ташреҳу дилнишин шудани ин мазмун муқаддимаи ин нуктаро гӯшзад менамоем, ки мошини иҷтимоъ ва муоширати инсонӣ на аз фалсафа ва дониш, балки аз авотифу ҷазботи инсонӣ дар сайру ҳаракат аст. Шумо шахси пиреро дар назар бигиред, ки фарзандаш мурда ва ҷанозааш рӯи замин дар муқобили ҷашми вай қарор гирифтааст. Ин ҷо агар ӯ ба дониш мурочиат кунад, ин ҷавобро хоҳад гирифт, ки ба воситаи авомилу асбоб чанде хун аз ду рон ӯ қалб аз ҳаракат афтода, ки номи дигари он марғу мурдан аст ва он воқеаест, ки вукӯъаш ҳатмӣ ва илочнопазир аст ва бинобар ин бетобӣ ва фиғону нола ӯ шууну зорӣ тамоман бефоида, балки ҷузъи ҳамоқату ҷунун аст. Вале оё дар тамоми рӯи замин як нафар ҳам пайдо мешавад, ки рӯи он амал кунад? Ё як олими табиӣ ва физикдон аз ин усул метавонад кор гирифта, мағлуби авотифу эҳсос нашавад? Ширинии атфол, алоқа ва меҳри модарӣ, ҷӯши муҳаббат, ҳангомаи ғам, ранҷу марғ, шодии валодат - оё ин чизҳоро бо дониш сару коре ҳаст?

Аммо агар ин чизҳо, яъне авотифу эҳсос аз байн рафта, комилан маҳву фано гардад, дафъатан як хомӯшии мутлақ ва як торикии шадиде саросари оламро фаро гирифта ва дунё як қолаби бечон, шароби бекайф, гули беранг, гавҳари беоб хоҳад монд. Сӯзу гудоз, ишваву ноз, рангинӣ, диловезиву дилфиребии дунё на аз дониш, балки ба туфайли ҷазбот ва эҳсосоти инсонист, ки аз султаву ҳукмронии ақл тақрибан хоричу озод мебошад.

Ҳол меравем сари шеъру мегӯем, ки он ҷун тааллуқ ба эҳсосоту ҷазботи инсонӣ дорад, лизо ин таъсир ҷузъи моҳияти вай қарор гирифта ва биттабъ муассир мебошад. Шеър ҳар гуна ҷазботи инсониро бармеангезад. Лизо асароте, ки дар ҳушиву ранҷ, ибрату шигифтӣ маркуз аст, айнан дар шеър низ мавҷуд мебошад ва аммо шоирии мусаввирона ҳам барои ин муассир аст, ки манозире, ки асарангез ва ҷолибу ҷозибанд, шоир ҳамон асарро дар назари мо мучассам месозад. Вазиши насим, гирияи абр, хандаи барқ ва ғайра, тамоми ин манозиру мазохирро, ки мебинем, шааффу вачде ба мо даст медиҳад ва беҳҷату инбисоте пайдо мекунем ва ҷун шеър айнаи ин манозирро ба мо таҳвил медиҳад, ҷӣ гуна мумкин аст маҷзуби он нашуд ва ӯ аз каманди таъсири он раҳой ёфт.

Шоир ҳамчу нест, ки маҳсусоти танҳоро тасвир қашида нишон медиҳад, балки сурати ҷазботу эҳсосотро низ аз назари мо мегузаро-

Абӯшис - аъробии бостонӣ:

*«Салиқока валлайру мулқал ҷаронӣ,
Ғаробан януҳу ало гасна бонӣ.*

Шеъри арабии мазбур аз Абӯшшис аст, ки дар истикболи ӯ ин қаси-даро гуфтааст.

Агар шуаро як ҷумлаи машҳур ё қисмате аз мисроъи қасоиди маъруфи арабро гирифта дар каломи худ зикр кардаанд, а аз он маълум мешавад, ки қасоиди арабӣ ҳамеша мадди назари онҳо будааст. Қасида-ест аз Мутанаббӣ, ки як шеъри он ин аст:

احادامسداسفٰى احاد لليلتى المنوطة بالتناد

Анварӣ дар як қасида чунин мегӯяд:

*Бе сапедадам шаби Хизлони бадхоҳат ҷунон-к
То ба субҳи ҳашир мегӯяд аҳодоме садост.*

Ва ин ишора аст ба шеъри фавқӣ Мутанаббӣ.

Аз ҷумалот ва амсолу мусталехоти араб дар ашъори форсӣ ба қадре зиёд аст, ки барои он дафтари чудоғона лозим мебошад ва мо фақат аз каломи Анварӣ, ки татаббуъаш дар калими арабӣ чандон зиёд нест, ашъоре чанд ҷиҳати намуна дар ин ҷо зикр мекунем. Вале бояд донист, ки дар калимоти мутаваасситин ва мутааххирин аз ин намунаҳо хеле кам ёфт мешавад ва ҷиҳаташ ҳам ин аст, ки дар давраи онҳо шеърҳои шоирии форсӣ аз қайди ҳукумати шоирии араб бақуллӣ озод шудаву истиқлол пайдо карда буд.

Анварӣ:

چهروى راهترددقضى الامر فقم چهكشى نقشتيخيالباغالسيلرباه
فياليتهاكافى عزلة و ياليتهاكانتالقاضيه
در لباساينهنروزمانعقلشديد
گفتباخوداى عجبنعمالبدلبنسالباس
انظرونانقتبسمننوركمى گفتچرخ
كافتاباز آفتابهمتكرداقتباس
وينكهمنخادمهمى پردازماكنونساحرى است
سامرى کوتايبادگوشمالالامساس
برنوشتهيركر انناناخطهسياه لمتكونوابالغيهاالاشقالانفس
زلزلقهرتوشانكرديست زلزلةالساعةشئى عظيم
گفتهبودمبخدمتتبرسم خردمگفتانانماين
بعداز اينمنچهبرزبانآرم چهكنماخرالدوالكى

Эй зиёд инсофкунанда нисбат ба ҳама мардум, ба ҷуз аз муомилаи ман, мушочира ва даъвии сари ту ҳаст ва ту худ ҳасм ва низ ҳукму фай-салакунандаи даъвой.

Ҷ баъд аз хондани қасида аз дарбор берун рафт ва ба Миср шитофт ва баъд ҳам аз Миср ҳаракат карда ба Бағдод омад ва аз он ҷо озими Форс шуд. Дар он вақт салтанат бо Азуддавла буд ва бо ин ки ӯро шоҳаншоҳ меҳонданд, вақте ки аз вуруди Мутанаббӣ муттаъил гардид, аз ӯ эҳтиром намуд ва ҷамъро ба истикболи вай фиристод ва бо ниҳояти иқрому эъзоз ӯро вориди дарбор сохт. Мушорунилайҳ мулозимати дарбори Азуддавларо ба ду шарт қабул кард: яке он ки ӯро бо шуарои дигар дар як радиф қарор надиҳад ва паҳлуи ҳам нанашонад. Дувум, қасоидашро нишаста қироат кунад. Ин ду шарт мавриди қабул воқеъ гардид ва ба он амал мешуд. Азуддавла як вақт гуфт: «Қасоиде, ки Мутанаббӣ дар Шом гуфта, чандон қобили таваҷҷуҳ намебошанд». Ӯ гуфт: «Шеър ҳамеша дархури мақоми ашхос гуфта мешавад ва аз ин рӯ ҳар кас дорои ҳар дараҷаву мақом аст, шеъре ҳам, ки дар бораи ӯ гуфта шуда, мутобик бо ҳамон дараҷаву мақом мебошад».

**ТАЪРИХИ УМУМИИ ШЕЪРУ ШОИРИИ ФОРСӢ ДАР ЭРОН
ВА АСАРИ ТАМАДДУН ВА ЛИГАР ИЛАӢУ АСБОБ**

Ин мавзӯ дар баҳши аввали китоб¹ гузашт ва чиҳати ин ки дубора онро матраҳи баҳс қарор медиҳем, он аст, ки то силсилаи воқеот марбут гашта ва дар зимн нисбат ба баёноти собиқ маълумоти тозае низ изофа мегардад.

Агарчи дар Эрон пеш аз омадани ислом улуи фунун ба дараҷаи камол расида буда, лекин асару нишони шоирӣ дар ин миён хеле кам ба назар меҳурад. Пруфисур Браун, ки муддаии вучуди он мебошад, ғайр аз ин далеле надорад, ки навои Борбад муддатҳо вирди забони хосу ом будааст, чунон ки шоир мегӯяд: «Навои Борбад мондасту дастон». Вале бояд донист, ки навои Борбад мавзун ва шеър набудааст, чунон ки Авфии Яздӣ² дар «Лубоб-ул-албооб» ба шарҳи зер менависад:

«Аҳди Парвиз навои хусравонӣ, ки онро Борбад дар сурат овардааст, бисёр аст, фааммо дар вазни шеърӯ қофият ва муруот назоири он дур аст, бад-он сабаб таъризи баёни он карда наомад».

Як нависандаи машхури муосир дар исботи шоирии қадими Эрон бад-ин ашъор истидлол карда:

*Ҳажиро, ба кайҳон анӯша будӣ,
Чахонро ба дидор тӯша будӣ.*

Манам он тили дамону манам он шері яла,
Номи ман Бахрому куниятам Бӯчабала.

*Зани шоҳ аст дар довар гурдо,
К-ӯ зи гардуна дорад бим аз кас.³*

Илова бар ашъори фавк, ба ин низ истишҳод шуда, ки мамлакате монанди Эрон, дорои тамаддуни олӣ ва дигар вучуди манозирӣ табиӣ зебо ва нуқоти сабзу хуррам ва арозии нишотангез, чӣ гуна мумкин аст аз каломи мавзуну шеър ҳолӣ бошад? Гузашта аз ин, ҳама баҳрҳои хоси форсӣ ҳеҷ шабоҳате ба баҳрҳои араб надоранд ва аҳли арӯз онҳоро хоҳӣ-нахоҳӣ ба сурати зихоф дароварда, дохил дар баҳри араб кардаанд.

¹ Рӯҷӯъ шавад ба сахфай 18 тарҷумай бахш. (Мутарчим).

² Манзур Авфии Бухороист. (Мухаррири таҳия).

³ Ин байт дар асл хамин тавр будааст. (Мутарчим).

Чун тараққиёте, ки дар ҳар аср барои ҳар як аз ақсоми шеър пайдо шуда, шарҳи он дар боби таҷдиди назар дар аснофи шеър ба таври тафсил хоҳад омад, лизо ин баёнро то ҳамин ҷо хатм менамоем ва дигар дар таъсири асбобу авомили хориҷӣ дар шеърӯ шоирӣ дар отия шарҳе муфассал ва машрӯҳ хоҳем нигошт.

Таъсири шеърӯ шоирӣ араб дар форсӣ. Худ шуарои Эрон эътироф мекунанд, ки араб дар шоирӣ устод будааст.

Анварӣ мегӯяд:

*Шоирӣ, донӣ, кадомин қавм карданд, он ки буд
Аввалишон Имрулқайс, охиришон Бӯфирос.*

Манучехрии Домғонӣ дар исботи бартарии худ нисбат ба яке аз муосиринаш чунин мегӯяд:

*Ман бaсe дeвoни шeъри тoзиён дoрaм зи бaр,
Ту нaдoнӣ хoнд: иллo хуббӣ бисaхнaк фaсбaхин.*

Яъне ман садҳо девон шеъри арабро аз ҳифз дорам ва ту ин қасидаи сабъаи муаллақаро наметавонӣ бихонӣ, ки матлаи он «*الاهييصحنكفاصبجينا*».

Ū қасидае дар мадҳи Унсури гуфта ва дар он қасида Унсуриро бо шуарои қадим муқоиса карда, мегӯяд, ки онҳо наметавонанд бо вай баробарӣ кунанд ва дар ин муқоиса Ū фақат аз шуарои араб ном бурда чунин мегӯяд:

*Ку Чариру ку Фараздақ, ку Валиду ку Лабид,
Рўъбаи Ваъчочу Дикалчинну Сайфа Зўязан.*

Дар ин боб ҳеч эҳтиёҷе ба истишҳоду зикри асноди таърихӣ нест, балки ҳуди шеърӯ шоирии форсӣ гувоҳест содиқ бар субӯти ин маънӣ.

Бо вучуде, ки бахрҳои арабӣ аз форсӣ чудо ва фарқи махсусе байни онҳо мавҷуд аст, маазолик, қудамои Эрон истиқбол аз бахрҳои арабӣ карда, қасоидашон истиқболи ҳамон қасоид мебошад, ки дар арабӣ гуфта шудааст, ҳатто дар ҳуди қасида ба ин маънӣ ишора кардаанд, чунон ки Манучехрӣ дар хотимаи ин қасида:

Ҷаҳона, чи бадмеҳру бадхӯ ҷаҳонӣ,
Чи ошӯфта бозори бозоргонӣ

мегӯяд:

Бар-он вазн ин шеър гуфтам, ки гуфтаст

Ин маонии табииву сода ва берангро хуб мулоҳиза кунем, бамаротиб беҳтар аз он ҳама рангомезӣ ва такаллуфоту тасаннуоти мутааххирин аст. Фӯтӯхии Марвазӣ чунин мегӯяд:

Надиҳӣ ҳар ду-се моҳе як бӯс,
В-ар диҳӣ, низ, ба сад ноз диҳӣ.
Аз сари банданавозӣ чӣ шавад,
Ғар маро як шабе овоз диҳӣ.

Хонандагон медонанд, ки заъфу нотавонӣ дар ғазал маъноест умумӣ, вале мутааххирин қудратнамоӣ ва рағомезихое, ки дар он кардаанд, мо ин як байтро ҷиҳати намуна зайлан менависем:

*Танам аз заъф чунон шуд, ки ачал ҷусту наёфт,
Нола ҳарчанд хабар дод, ки дар пираҳан аст.*

Лекин намунаи ин фикри кудамо ин абёти Мансури Розист:

Як мӯй бидуздидам аз зулфат,
Чун зулф задӣ, эй санам, ба шона.
Чунонаш ба сахтӣ ҳамакашондам,
Чун мӯр, ки гандум кашад ба хона.
Бо мӯй ба хона даршудам, падар гуфт;
Мансур қадом аст аз ин дугона?!¹

Ғараз, вақте ки таровишҳои шуарои авоил ва мизони афкори адабии онҳоро дар ҳар чизе месанҷем, мефаҳмем, ки шеърӯ адаби тоза қадам ба вучуд гузошта ва мароҳили муқаддамотро дорад сайр мекунад ва баъд ҳар қадар аз замон, ки меғузарад, тибқи усули тақомул қадаме ба ҷилав меғузорад. Ҳамалоти Темур мамлакатро ба ҳок яксон намуд ва бад-ин ҷиҳат сайри тақомули шеър баъд аз Ҳоҷа Ҳофиз муддатҳо дар ҳоли вақфа буда, то он ки салотини Сафавия рӯи қор омаданд ва амниятӣ интизом дар тамоми мамлакат барқарор гардид. Дар ин давра шеърӯ шоирӣ ҷоне ба худ гирифта, ҷароғи он, ки муддате аз ҳаракат афтада буд, дубора ба қор афтад ва монанди Муҳташам, Шифоӣ, Урфӣ, Назирӣ ва амсоли он асотиде пайдо шуданд. Агарчи ин тараққӣ махсус ба ғазал буда, лекин тамоми ақсоми шеърро қаму беш дар ҳамин ғазал гунҷонида, ғайр аз ҳамосаи рамзӣ, боқӣ анвоу ақсоми шеър аз фалсафӣ, ахлоқӣ, панду ваъз ва таҳайюл ба авҷи қамол расид, дар сурате, ки доираи ғазал боз гунҷоиш доштааст.

¹ Казо-фиал-асл. (Мутарчим).

Аммо дар ҷавоби қисмати ақлии истидлоли мазбур меғӯем, ки тарабангезии обу ҳавои Эрон амрест мусаллам ва ҳеҷ шубҳаву тардиде дар он нест, вале ин ҳам аз масоили бадеҳист, ки ҳазорон талмеҳоту ривоёти қадимаи мавҷуд ва дигар асомии ҳукамои Эрон ва калимоту ақволи онҳо дар кутубу расоил мастур ва дар дастраси мо мебошад, дар сурате, ки аз улуму фунун чизе боқӣ намонда. Аз ҳама гузашта, мусташриқини Урупо дар натиҷаи муҷоҳидоти зиёд кутуби зиёдеро дар забони паҳлавӣ ба даст овардаанд, лекин аз миёни ҳамаи онҳо ҷаҳор шеър ҳам ба даст наёмадааст. Илова бар ин, ки аз ашъори қадими форсӣ чизе ёфт нашуда, ному нишон ҳам аз ҳуди шеър нест ва бо ин ҳол аз шаҳодати тарабангезии сарзамин танҳо ҷӣ натиҷае метавон ҳосил намуд?

Роҷеъ ба ашъоре, ки нақл шуда, меғӯем: шеърро аввали он чумлаест дуоия, ки мавзун иттифоқ афтодааст. Дар «Шоҳнома» ҳар вақт як нафари дарборӣ аз подшоҳ тақозое дорад ё матолибе меҷӯяд бар арз бирасонад, ҳамин шеърро ибтидо меҷӯнад.

Аммо шеъри дувум, ҳақиқат ин аст, ки Баҳроми Гӯр иттифоқ афтода, дар миёни бодиянишинони араб парвариш ёфта, аз муоширату мууроада бо онҳо арабӣ чузъи забони модарии вай қарор гирифта ва чун шеърӯ шоирӣ он вақт дар миёни араб ривож дошт, барои ӯ низ ин қароҳа пайдо шудааст. Авфии Яздӣ менависад: «Ман дар китобхонаи Сари Пули Бухоро девони арабии ӯро дидаам». Зимнан ашъори чандеро нақл карда, ки аз ҷумла ду байти зайл мебошад:

یروموننزویجی منالکفوطالباً و مالی منجنسالمو کعدیل
ارای انتملی، کالمحالو جوده و لیسالی، نیلامحاسبلی

Агарчи забони ин абёт ҳеҷ шабоҳате ба забони асри ҷоҳилият надорад, аз ҷумла дар ҷоҳилият қучо лафзи муҳол вучуд доштааст, вале бо ин ҳол мо инкор намекунем, ки Баҳром ашъоре дар арабӣ гуфта бошад. Дар ҳар сурат чун Баҳром ба василаи забони арабӣ завқе дар шеърӯ шоирӣ пайдо карда буд, лизо дар форсӣ низ гоҳ-гоҳе аз табъаш чизе таровиш мешавад, чунон ки Авфӣ менависад: «Вақте ки он подшоҳ дар мақоми нишоту муваффақи инбисот ин чанд калимаи мавзун ба лафз ронд:

Манам он шери гала, манам он пили яла,
Номи ман Баҳроми Гӯру куниятам Бӯчабала.

Чанд нукта дар ин чо қобили мулоҳиза аст. Аввалан, Авфӣ ин шеърро «чанд калимаи мавзун» таъбир карда, на шеър. Дувум, шеъри мазбур таҳрифёфта ва қобили истинод нест, чи тамоми тазкиранависони

форсӣ ин шеърро ба номи Бахроми Гӯр нақл карда ва маохизи онҳо ҳамин ривояти Авфии Яздист. Аммо сурату шакли алфозро тағйир додаанд, ба тавре, ки баҳру вазни шеър бакуллӣ баҳам хӯрдааст. Авфӣ он тавре, ки навишта, баҳраш шабеҳ аст ба наср, ки мутобиқ бо мазоқи араб мебошад. Бархилоф тазкиранависони мо, ки онро мувофиқ бо баҳрҳои роиҷи имрӯз кардаанд. Арзи ин чанд калимаи мавзуни Бахроми Гӯрро наметавон санги бунёди шеъру адаби форсӣ қарор дод ва ҳамин тавр шеъри савумро наметавон далели мусбати як чунин масъалаи муҳими таърихӣ донист.

Ҳақиқат ин аст, ки вақте ки ислом вориди Эрон гардид, ҳукумати мамлакат то муддате мустақиман бо араб буд, ҳатто ҳуққому уммоли иёлот ва вилоят то замони Бани Уммая араб муайян мешуданд. Дар давраи Аббосиён зимомии вазорат ба дасти эронӣ афтод ва ҳонадони Баромака ба қадре иқтидор пайдо карданд, ки гӯӣ зимомии ихтиёри ҳилофату ҳукумат ба дасти онҳо будааст. Хосса Маъмуни Аббосӣ, ки модараш эронӣ буда, эронӣ ёро аз худ дониста, хеле ба ӯ наздик буданд, ба илова ки ӯ авоили аҳдашро бештар дар Эрон ба сар бурда ва ҳонандагон медонанд, ки дар салтанатҳои шахсии улуи фунун низ тахти таъсири ҳукумат ва салтанат мебошад ва бад-ин ҷиҳат дар Эрон то вақте, ки ҳукумат ҳолис арабӣ буд, исме аз шеъру шоирӣ форсӣ набуд, магар дар давраи Аббосиён ҳазорон шоир дар Эрон пайдо шуданд, вале он чи меғуфтанд, дар забони арабӣ буд, чунон киаллома Саолибӣ исми онҳоро ҷамъ ва дар «Ятим-уд-даҳр» ҳамаро зикр кардааст. Аммо Маъмун, ҳамон тавре ки гуфтем, чун аз тарафи модар аҷамӣ ва забони модарии ӯ форсӣ буд, ба илова аъзои дарбор ҳам умуман аҷамӣ буданд, шуарои Эрон диданд замони он расида, ки аз забони мамлакат қадридонӣ намуда, дар ишоату тарвиҷи он базли масоъӣ кунанд, чунон ки Аббоси Марвазӣ ин қасидаро гуфт ва тақдим кард:

*Эй расонида ба давлат фарқи худ то фарқадан,
Густаронида ба фазлу ҷуд дар олам ядайн.
Мар-хилофатро ту шоиста, чу мардум дидаро,
Дини яздонро ту бояста, чу рухро ҳарду айн.
Қас бад-ин минвол пеш аз ман чунин шеъре нагуфт,
Мар-забони форсиро ҳаст бо ин навъ байн.
Лек аз он гуфтам ман ин мидҳат туро бо ин лугат,
Гирад аз мадҳу санои ҳазрати ту зебу зайн.*

Маъмун ҳазор ашрафӣ ба ӯ инъом дод. Аз ин ашъор бармеояд, ки то он вақт байни забони форсӣ ва арабӣ омезишу ихтилот пайдо нашуда буд ва лизо таркиби онҳо бо ҳам ғайримаънусу аҷнабӣ ба назар мерасид.

Дар асри мутааххирин, агар қасе дар мадҳи як султон чунин шеъре меғуфт, ба ҷои сила ҳукми қатли ӯ содир мешуд, вале дар он аср айб шумурда намешуд. Дар давраи кудамо як нафар шоир дар мадҳи як подшоҳ меғӯяд:

Мо мургакони гуруснаему ту хирманӣ.

Дар он аср аз подшоҳ, минҷумла ғуломи хушсурату қашанг, сила тақозо мекарданд ва ин тақозоро айб намедонистанд. Як шоир чунин меғӯяд:

*Идиву наврӯзӣ аз шаҳ ҳеч настонам, магар
Боргири хосу турке дурчи гавҳар бар миён.*

Дар қасоиди мадҳия аз навхатони манзури назари шоҳ низ таъриф мекарданд ва шоҳ аз ин намеранҷид, балки шоирро ба саллоти гаронмоя навозиш мекард, чунон ки Ғазоирӣ дар як қасида ба ишораи Маҳмуд аз ҳусни Аёз тавсиф карда, ду бадра зар ба ӯ инъом додаанд. Фаррухӣ дар дар тавсифи Аёз сарехан меғӯяд:

*На бар хира бад-ӯ дил дод Маҳмуд,
Дили Маҳмудро бозӣ мапиндор.*

Аз баёни фавқ маълум мешавад, ки дар он вақт то ин ҳад воқеияту содагӣ дар қор буд, ки аз ҳар навъ афқору ҳаёлот ё завқу машрабе, ки дар ҷомеа ривҷ дошт, бетакаллуфона сароҳатан онро изҳор мекарданд ва ин тавр набуд, ки як подшоҳ аввал ринди дунё бошад, лекин дар қасоиди мадҳия ёро «зулаллоҳ», яъне сояи яздон ва ҷузъи автоду ақтоб[ба] қалам бидиҳанд.

Содагӣ дар ҳаёлоти ишқу ошиқӣ. Дар ишқу ошиқӣ низ тарзи фикру ҳаёлот дар он вақт ниҳоятдараҷа содаву табиӣ будааст. Аз воридоту хотироти қалбӣ ва адоҳои рақиқи ишқу ошиқӣ дуруст воқиф набуданд ва ҳар ҳаёле, ки дар ин боб пайдо мешуд, софу сарех меғуфтанд ва ин ду шеър намунаи ғазалҳост, ки дар он аср гуфта шуда:

*Ҳама ҷуз қасди ҷафо намекунӣ,
Ҳоҷатам ҳеч раво намекунӣ.
Накунӣ бар манӣ бечора салом,
В-ар кунӣ, ҷуз ба риё намекунӣ.*

Манучехрӣ меғӯяд:

*Чи дуо кардӣ, ҷоно, ки чунин хуб шудӣ,
Ки чунин чокари ту низ дуои ту кунад.*

СОДАГИИ ТАШБЕҲ

Ташбеҳот бисёр содаву табиӣ мебуданд, масалан ангуштро ба думи қоқум ташбеҳ мекарданд.

Мисол:

*Пушти дасташ ба масал чун шиками қоқум нарм,
Чун дами қоқум карда бар ангушт сиёҳ.*

Чехра ва зулфро ба калоғи сиёҳе монанд мекарданд, ки рӯи барф нишастааст.

Мисол:

*Бар рӯи барф зоғи сияхро нигоҳ кун,
Чун зулф бар руҳи бутам он шамсаи сиёҳ.*

Кайфияти боридани барфро, зайлан мулоҳиза кунед, шоир ба чӣ ҳаммонанд кардааст:

*Ба ҳаво дарнигар, ки лашқари барф,
Чун кунад андар ӯ ҳама парвоз.
Рост ҳамчун кабӯтарони сафед,
Роҳгумкардагон зи ҳайбати боз.*

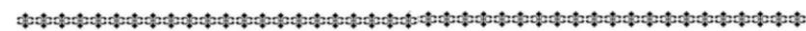
Дар ташбеҳи чехраву сабзаи хат Кисоии Марвазӣ чунин мегӯяд:

*Рӯю мӯйи ту номаи хубест,
Чи бувад нома ҷуз сафеду сиёҳ.*

Даҳанро дар он аср ба ғунҷаи баставу монанди он ташбеҳ мекарданд. Мутааххирин онро ибтидо ба ҷавҳари фард, зарраву нуқта таъбир мекарданд ва ахиран онро ба кулӣ ғоиб нишон медоданд. Зулфро ба сунбул, салиб, хӯшаи ангуру каманд мушобихат медоданд. Мутааххирин ташбеҳоте аз қабилӣ доми назар, тасалсул ё силсила ва ғайра эҷод карданд. Камарро кудамо аввал шоҳи гул мегуфтанд ва баъд ба мӯ ташбеҳ менамуданд, вале мутааххирин биноӣ истеъмоли рағи гул, тори назар ва ғайраро гузошта, то ин ки маъдумаш созанд.

Содагӣ дар мадҳ. Афқору ҳаёлотӣ мадҳия низ сода буд. Абулфараҷ дар мадҳи як подшоҳ чунин мегӯяд:

*Ҳиммат баланд бояд кардан, ки ту ҳанӯз
Бар пояи нахустин аз нардбонӣ.*

Баъд аз чанде, ки Маъмун ба Бағдод баргашт, ин ҷараён ҳам ақим монд ва чун мушаввиқе дар кор набуд, дида мешавад то муддате аз шеъри форсӣ чизе нест, чунон ки Авфии Яздӣ баъд аз нақли ашъори ғавқ менависад, ки баъд аз Аббоси Марвазӣ касе ба форсӣ шеър нагуфт, то он ки иқтидори Аббосиён рӯ ба заъф ниҳод ва сардорони мамлакат биноӣ сарпечӣ ва худсариро гузоштанд ва аввал аз ҳама Тоҳир Зуляминайн қиём карда, хонадоне бо номи Тоҳирия таъсис намуд ва то муддати панҷоҳ сол ҳам ҳукумат кард ва билохира дар соли 259 ҳиҷрӣ хонадони мазбур мунқариз гардид. Агарчи хонадони мазбур наслан араб ва забони дарбор низ арабӣ буд ва ба форсӣ чандон алоқаманд набуданд, маазолик чун пойтахти онҳо Хуросон буд, шеърро шоирӣ ривоч пайдо карда, монанди Ҳанзала, Маҳмуди Варроқ, Фирӯзи Машриқӣ шуарои зиёде пайдо шуданд.

Бо дар назар гирифтани маротиби мазкураи ғавқ маълум мешавад, ки пайдоиши шеър дар Эрон табиӣ набуда, балки ҷанбаи таълимӣ ва иқтисобӣ доштааст. Оғози шеър дар араб аз ин ҷо шуда, ки вақте ки ду ҳариф бо ҳам дар майдони ҷанг муқобил мешуданд, ибтидо ба таври ғавқ муқобот ҳасабу насаби худро зикр мекарданд ва ин ғавқоту ҷумалот аввал дар наср буда ва баъд мавзун шуда раҷаз гардид. Чунон ки арбоби адаб менависанд, аз миёни ақсоми шеър дар араб аввал раҷаз пайдо шуда ва баъд аз раҷаз қасида арзи вучуд кард. Лекин дар қасоид аз мадҳу замм хабаре набуд, балки тамоилоту эҳсосоти даруниро дар он қасоид иброз мекарданд ва дар маҷомеи умумӣ кироат менамуданд. Ҳатто хондану навиштан то муддате даркор набуд ва шуаро ривояти тамоми ашъорро ҳифз доштанд. Баръакс дар Эрон, ки шеър дар ибтидо ба таври таълиму тааллум пайдо шудааст, яъне қасоне, ки дар забони арабӣ тасаллуту маҳорат доштанд ва шеърро шоирӣ араб манзури назари онҳо буд, ҳамонҳо барои тараққӣ ва тарвиҷи забони ватани худ ва ё бештар барои мадҳу аҳзи ҷоиза ва инъом шурӯъ ба шоирӣ намуда, биноӣ сурудани шеърро гузоштанд ва натоиҷи ҳосила аз он ба қарори зер мебошад:

Аввал, шурӯъ шудани шеъри форсӣ аз қасида ва мадҳиясароӣ; дувум, қасе, ки меҳост шоир бишавад, ночор ба мутолиаи китоб ва давовин будааст, чунон ки Низомии Арӯзӣ дар «Ҷаҳор мақола» ба шарҳи зайл менависад: «Аммо шоир бад-ин дараҷа нарасад, илло ки унфувони шабоб ва дар рӯзгори ҷавонӣ бист ҳазор шеър аз ашъори мутақаддимин ёд гирад ва ҳазор калима аз осори мутааххирин пеши ҷашм кунад ва пайваста давовини устодон ҳамехонад ва арӯз бихонад ва гирди тасо-нифи устод Абулҳасани Баҳромии Сараҳсӣ гардад ва чун ғоятуларӯзайн ва канзулқофия ва нақди маониву нақди алфоз ва сирқоту тарочим ва анвои ин улум бихонад...».

Низомии Арӯзӣ барои як нафар, ки меҳоҳад шоир бишавад, бист ҳазор шеър аз мутақаддимин ва ҳазор калима аз мутааххирин лозим ме-донад ҳифз дошта бошад. Мутолиаи доимии давовини асотид, иттилоъ бар тасонифи Баҳромӣ ва низ убур бар илми арӯз ва мутолиаи ғояту-ларӯзиинро зарур мешуморад, лекин роҳнамои шоири араб дар асри ҷоҳилият ҳамон саҳифаи табиат будаасту бас.

Сайру тақомули шеърӯ шоирӣ. Ин матолиб бар аҳаде пӯшида нест, ки шеърӯ шоирии форсӣ давронҳои мухталифҳо сайр карда ва барои ҳар давроне сабку услубест ҷудогона, бинобар ин бар як нафар су-хансанҷи нуктадон лозим ва фарз аст, ки хусусияти ҳар давронро суроғ намуда ва маълум дорад. На фақат хусусияте, ки бо назари сатҳӣ ба даст меоянд, балки амиқ шуда, аслу решаи онҳоро низ, ки аз назари омма пӯшида монда, кашф кунад ва аз ин ҳам қадаме болотар гузошта, илалу асбоби ҳар якро таҳқиқ кунад, ки онҳо аз қувву ҷӣ гуна пайдо шудаву ҷӣ тавр аз ранге ба ранге дигар ё ҳоле ба ҳоли дигар таҳаввул пайдо карда?

Агарчи шеър як чизи ғайримоддист, лекин бо моддиёт дӯш ба дӯш ҷилав меравад. Қоидаи умумист, ки вақте ки афроди як қавм қадам ба доираи тараққӣ мегузоранд, ҳамаи чизи онҳо аз ғизо, либос, макон ва маскану соири лавозими зиндагӣ ва асбоби зиннат содаву бетакаллуф мебошад ва рафта-рафта зарофату латофат ва нафосат пайдо мешавад, то он ки аз ҳад таҷовуз мекунад. Он вақт аст, ки дар тараққӣ вақфа пайдо шуда ва билохира қавм дастхуши фано ва завол мегардад. Тавзеҳи он, ки ибтидо барои сукунат кӯхҳои пушолӣ ё манозили муҳаққарест аз гилу хишти хом ва баъд абниаву иморате аз гачу очур бино мекунанд ва ба тадриҷ қисматҳои мухталифе аз андаруниву берунӣ ва фавқониву тахтонӣ ва айвону шохнишин ва сарсарову долон ва саҳну ҳаёт ва ҳам-мому ғайраҳо дар он тартиб медиҳад, утокҳоро мубаллаҳ карда, ба ан-вои таҷаллумот ороиш дода, ақсоми қанодилу ҷароғҳо бар девору сақф насб ва овезон мекунад ва якҷанд ки аз ин мегузарад, биноҳое аз санги мармар ва соири сангҳои қиматӣ шурӯъ мешавад, дар ин ҷо хотам-кориҳо аз аҳқори қарима ба амал меояд, музаҳҳабкориҳо ва саноеи на-фисаи дигар ба қор бурда мешавад, айвону утокро аз атласу кимҳоб ма-фруш месозанд, пардаҳои зарбафт бар дарҳову панҷараҳо овезон меку-нанд, шамъҳои кофурӣ дар рӯз равшан менамоянд, ин ҷост, ки назокату нафосат аз ҳад хориҷ шуда ва баъд инҳитоту таназзул шурӯъ мешавад ва он қавм ба диёри адам раҳсипор мегардад.

Шеърӯ шоирӣ низ ҳамин ҳукмро биайниҳ доро мебошад, яъне дар ибтидо хотироту афкор ва ҳаёлот содаву бетакаллуф, ташбеҳоту исти-ороти ангуштшумор ва алфози маъмулу одӣ ва ҳолӣ аз тарошу ранг аст. Маъноеро, ки меҳоҳанд адо кунанд, бидуни ҳеч печухам ва бо қамоли

ӯ дар ин ашъор «ба ҷой», «ҳаз», «май»-ро мушаддад бино кардааст. Ба воситаи зарурати қофия ҳар лафзро, ки меҳостанд алифи ишбоъ дар он зиёд мекарданд.

Мисол:

Навбаҳор омаду овард гулу ёсумино.

Қавоиди арӯзиро чандон мурут намекарданд ва қуюде, ки ҳолия дар қофия зарурӣ шумурда мешавад, ҳатто иттиҳоди ҳарфро дар оғози амр ҳеч лозим намендианд ва ҳарфи қарибулмаҳраҷро бо ҳам қофия бино мекарданд.

Мисол:

*Рав, ба ҷой ор андарин қор эҳтиёт,
З-он ки ҷуз бар ту надорам иттиҳод.*

Дар ин ҷо «итқӣ» ва «дол»-ро бо ҳам қофия кардааст.
Низ:

*Гуфтӣ, ки бо муҳолифи ту з-ин сипас маро
Набвад ба ҳеч ҳоле бе амри ту ҳадис.
Рафтиву роз гуфтӣ бо душманони ман
В-он қас, ки гӯшдори ту буд, он ҳама шунид.*

Дар ин ҷо «с» ва «д»-ро ҳамқофия қарор додааст.
Ҳамчунин ҳамқофия қардани «зиндагонӣ» ва «гузинӣ»-ро ҷоиз мешуморад.

Мисол:

*Қунӣ нохуш ба мо-барзиндагонӣ,
Агар аз мо даме дурӣ гузинӣ.*

Итои ҷалӣ, ки имрӯз ниҳоят айб шумурда мешавад, дар қудамо шоеъ будааст.

Аҳамият надодан ба сиҳат ва дурустии алфоз. Аввалин асари ҳолати ибтидоӣ ин аст, ки ҳатто ба сиҳати алфоз низ чандон аҳамият дода намешавад. Дар калимоти кудамо ба қадре алфози ғалат ёфт мешавад, ки агар назири он имрӯз ду лафз дар каломи касе дида шавад, гӯяндаи калом аз тамоми эътибороте, ки дорад, хоҳад афтод ва мо ашъори чанде ҷиҳати намуна зайлан зикр мекунем:¹

	ғалат	саҳеҳ
Баҳромӣ - На ҳаст акнуну не бошад, на будааст ҳаргизо	ҳаргизо	ҳаргиз ²
Фирӯзи Машрикӣ – Шеър бигшодаву бар рӯи занон нохвуно	нохвун	нохун
Фирӯзи Машрикӣ – Суханварони ҷаҳон пок пеши ӯ аблоҳ	аблоҳ	аблаҳ
Муиззӣ – Чу хуршед батар аз ӯ ояд туро	батар аз ӯ	беҳтар аз ӯ
Муиззӣ – Кадам дил, ки нагашт аз ғами замона сақам	сақам	сақим
Муиззӣ – Нагарад низ ҳамчу ту дод нагарад	нагарад	нагирад
Муиззӣ – Чун Хоҷа Абулабос омад	Абулабос	Абулаббос
Фарруҳӣ – Ройи мувофику нияту эътиқоди ӯ	ният	нийят
Фарруҳӣ – То ту бигрехтӣ ба ҳилаву чор	чор	чора
Кисой – Эй мир Бӯ Ҳамад, ки ҳама Муҳаммадат туй	Бӯ Ҳамад	Абӯ Муҳаммад
Маъруфӣ – Оби ангуру оби нилуфал	нилуфал	нилуфар
Манучехрӣ – Қавму ашраб ихо ал-сабӯҳ ё ихоунноимин	ихо	ихҳо

Ҳама медонанд, ки дар форсӣ ташдид нест, лекин кудамо ҳар лафзро, ки меҳостанд, билотаклиф, мушаддад бино мекарданд. Қасидаест аз Рӯдакӣ, ки чанд шеърӣ он дар «Ал-муъҷам» нақл шудааст:

*Ҳазз баҷҷои мулҳаму хиргоҳ
Бадали боғу бўстон омад.
Мӯрд баҷҷои савсан омад боз,
Майӣ баҷҷои аргунун омад.*

¹ Аксари мисолҳои мазбур аз китоби «Ал-муъҷам фи маойир ашъор-ул-Аҷам» ва девони Манучехрӣ гирифта шудааст.

² Казофиюласл.

содагӣ адо мекунанд, вале баъд аз чанде афқору ҳаёлот баланду олий мешавад, ашъорҳо рангин шуда, сурати дилфиребе ба худ мегирад, дар ташбеҳ назокату нафосат ва дар муболиға кудрату нуфуз пайдо мешавад, дар алфоз тарош ва обутоб шурӯъ шуда, мазмунеро, ки меҳоханд адо кунанд, ба шакли истиора адо мекунанд ва аз ин ҳам қадаме болотар гузошта шуда, диққатофаринӣ ва борикбинӣ пайдо мешавад. Ин ҷо муболиғот аз ҳад таҷовуз карда, ба игроқи ғулув мерасад, зарра ҳукми кӯҳ ва қатра ҳукми баҳри муҳитро пайдо мекунад. Дар истиора истиора ба кор бурда мешавад, аз маҳсусот бакуллӣ ҳолӣ шуда ва мадори калом бар чизҳои ҳаёлий сарф гузorida мешавад ва ин охири марҳалаи таракқист, ки ба интизолу инҳитот қарину ҳамдӯш мебошад. Бинобар ин, аз хусусиёти давраи аввали шоирӣ форсӣ яке содагӣ ва бетакаллуфӣ мебошад. Дар Эрон, вақте ки шоирӣ шурӯъ мешавад, авҷи шубоби маданият ва муошират будааст ва намунае, ки аз шеърӣ шоирӣ он вақт вучуд дошт, рангинии баён ва сеҳромезиҳои Ибн-ул Муътаз, Бухтурӣ, Абӯтамом буда, маазолик, ашъори он давраи форсӣ то ин ҳад сода ва бетакаллуфу сатҳӣ ба назар мерасанд, ки гӯӣ ҳеҷ гуна тамаддуну таракқӣ дар миллат вучуд надоштааст ва ин ишора ба ҳамаи нукта аст, ки мо дар фавқ гуфтем, ки ҳар чиз дар ибтидо ниҳоят сода ва бетакаллуф аст.

Ин хосса ва васфи содагии кудамо то даврони охир ҳамчунон қоим монда, лекин мароҳилу мадориҷи он бо ҳам тафовут дошт, яъне ҳарчанд муддате, ки мегузашт, ҳамаи қадар такаллуфу назокат ба ҷои содагӣ қарор мегирифт, масалан ин маънӣ, ки як одами сифлаву паст ба василаи тарбият шарифу олий намешавад, Абӯшақури Балхӣ онро чунин адо мекунад:

*Дарахте, ки талҳаи бувад гавҳаро,
Агар чарбу ширин диҳӣ мар-варо,
Ҳамаи меваи талх орад падида,
Аз ӯ чарбу ширин нахоҳӣ мазид.*

Ҳамин маъниро Фирдавсӣ бад-ин гуна адо кардааст:

*Дарахте, ки талх аст вайро сиришт,
Гараи барнишонӣ ба боғи биҳишт
В-ар аз ҷӯи хулдаи ба ҳангоми об
Бибахӣ, шакар резиву шаҳди ноб,
Саранҷом, қ-ӯ бар ба кор оварад,
Ҳамаи меваи талх бор оварад.*

Чунон ки мулоҳиза мекунед, ин ду тарзи адо маънан воҳид ва фарқе бо ҳам надоранд, лекин ҳусни таъбиру инсиҷом ва шавкати алфозу нерӯи сухани Фирдавсиро тамошо кунед, ки пояи каломро то кучо расонидааст!

Шуаро, маъмул аст, ки дилро ба оташ ташбеҳ мекунанд ва ин маъноест, ки баситу сода, вале дар ибтидо, ки он ба зухур расид, сураташ ин буд:

*Аҳволи дилам мапурс, к-он бечора
Чӯбест, дар-ӯ фитода оташ, дил нест.*

Ва мутааххирин онро бад-ин тариқ адо кардаанд: «Як пора оташест, дилаш ном кардаанд». Ва ё ин маънӣ, ки маъшуқ бо вучуди дилсахтӣ ва чавру чафо, маазолик, ишқаш аз дил берун намеравад. Фаррухӣ онро ба таври зайл адо карда:

*Ҳама душманӣ аз ту дидам, валекин
Нагӯям, ки ту дӯстиро нашоӣ.*

Ва ҳамин фикрро Саъдӣ чунин баён мекунад:

*Ба лутфу хуби ӯ дар ҷаҳон надидам кас,
Ки душманӣ кунаду дӯстӣ биафзояд.*

Шуаро камари маъшуқ ва ҷисми ошиқро лоғар меҳонанд ва даҳони маъшуқу дили ошиқро танг таъбир мекунанд ва ин маънӣ дар ашъори мутақаддимин ба ҳолати ибтидоӣ адо шуда ва мутааххирин фақат тарзи таъбиру ҷумлабандии онро ниҳоят қашангу хубсурат сохтаанд. Фаррухӣ мегӯяд:

*Гуфтам: «Бутро, тану дили ман чист мар-туро?»
Гуфто: «Яке миёни ман асту яке даҳон».*

Саъдӣ онро чунин таъбир кардааст:

*Даҳони танги ту омӯхт тангӣ аз дили ман,
Вучуди ман зи миёни ту лоғарӣ омӯхт.*

Ва ин яке аз ашъори машҳури Саъдист:

*Зинда-ст номи фаррухи Нӯшеровон ба адл,
Гарчи басте гузашта, ки Нӯшеровон намонд.*

Пеш аз Саъдӣ қудамо ин маъниро чунин адо кардаанд:¹

*Он хусравон, ки номи нақӯ касб кардаанд,
Рафтанду ёдгор аз эшон ҷуз он намонд.
Нӯшеровон, агарчи фаровон-и ганҷ буд,
Ҷуз номи нек аз паси Нӯшеровон намонд.*

Аз амсилаву шавоҳиди фавқ баҳубӣ маълум мешавад, ки як фикр дар ибтидо чӣ қадар одиву сода ва беранг буда, баъд батадриҷ латиф ва шӯху рангин шудааст ва ин қонунест табиӣ ва дар он авомилу асбоби хориҷии зимадхал нестанд.

Асари содагӣ нафақат дар тарзи таъбиру адо ва ҷумлабандӣ мебошад, балки тамоми чизҳо сода аст. Масалан, мутааххирин дар баёни ҷоҳу ҳашамаи мамдӯх асби фалаку аблақи айёмро барои фаворӣ зикр мекунанд, баръакс қудамо филону асбони маъмулиро ном мебаранд, содатар аз ҳама дар тавсифи сарвату давлати мамдӯх мавошӣ ва модаговонро ҳам зикр мекарданд.

Фароловӣ ҳамон шоирест, ки Рӯдакӣ вайро мадҳ гуфтааст, дар як қасида чунин мегӯяд:

*Модаговони галаат ҳар як
Шоҳпарвар буд чун Бармоюн.*

Бармоюн номи гове мебошад, ки Фаридун аз шираш парвариш ёфтааст, ӯ мегӯяд, дар галаи ту говҳое ҳастанд, ки тамоми Бармоюн мебошанд.

Ашъори ишқу ошиқӣ ҳам содаву табиист. Ҳаракати зулф аз бод рӯи чехра як манзараест ниҳоят қашангу дилпазир ва шуарои мутааххирин барои он ташбеҳоти бас латифу ҳассос ба қор бурдаанд. Лекин Мухаммад ибни Солеҳи Марвазӣ, ки шуарои асри қабл аз Султон Маҳмуд аст, дар ин маънӣ чунин гуфта:

*Он сияҳзулф бар он орази ӯ, гӯӣ рост
Ба пари зог касе оташиро бод кунад.*

Агарчи ташбеҳи мазбур ташбеҳест табиӣ, вале завқу саликаи имрӯза чӣ гуна мумкин аст онро писанд намояд?

Шарҳе, ки то ин ҷо гуфта омад, маҳдуду мухтасар буда ва инак асари ҳолати ибтидоиро нисбат ба ҳар чизе аз назари хонандагон мегузаронем.

¹ Ҷилди аввали «Лубоб-ул-албоб»-и Авфии Яздӣ, с. 13. (Муаллиф).

фати Бағдод, маҳди илму дониш будааст. Абӯфарос, ки дар бораи ӯ Анварӣ мегӯяд:

*Шоири дони кадомӣ қавм карданд, он кӣ буд
Авалишон Имрулқайс, охиришон Бӯфарос, -*

аз аъзои хонаводаи салтанатӣ буд. Бӯалӣ Сино, ки дар миёни уламои ислом ҳамдӯши Арасту шумурда мешавад, уҳдадори шугли вазорат буда, шумо Ҷафъари Бармакиро фақат дар либоси вазорат дида ва бо ин симат шинохтаед, вале аввалин китоби фанни балогат марҳуми фикру қалами ӯ мебошад. Муҳаққиқи Тӯсӣ вазири дарбори Хулоқхон будааст.

Нуктасанҷии умарову салотин ва қобилияти илмӣ онҳо сабаб гардид, ки шеърӯ адаб рӯзона дар тараққӣ будааст. Ин бузургон ва қадрдонони донишу ҳунар ҳамеша ба шуаро дастурҳои хуб медоданд ва шугӯҳои муҳиму оӣ ба онҳо муҳаввил мекарданд. Сомониён бо дасти Дақиқӣ бунёди «Шоҳнома»-ро гузоштанд, султон Маҳмуд ба василаи Фирдавсӣ «Шоҳнома»-ро ба итмом расонид, Низомӣ ба ишораи Баҳромшоҳ «Маҳзан-ул-асрор»-ро навишт, Манучехр¹ Шервонӣ, бузургтарин салотини Шервония, ба дасти хеш ба Низомӣ навишта, ки китоби «Лайливу Мачнун»-ро манзум дорад, султон Ғиёсиддини Аксанқурӣ китоби «Ҳафт пайкар»-ро ба қалами Низомӣ ба ҳаляи назм дорад.

Шоҳаббоси Сафавӣ, вақте ки Муҳташами Кошонӣ дар мадҳаш қасида гуфт, пайғом дод эҳтиёче ба мадҳи ман нест, дар шаъни чигаргӯшаи расули Худо чизе бигӯ, ки фоидаи дунё ва охирати ҳардуро дорад. Ӯ дар мусибати ҳазрати Имом Ҳусайн марсияе гуфт, ки ба иттифоқи ҳама дар адабиёти манзуми форсӣ назири он то кунун гуфта нашудааст. Моҳмалик, духтари Султон Санҷар, вақте ки вафот кард, султон дар ин мусибат ниҳоят дараҷа мутаассир шуда, хост дар марсияи ӯ чизе гуфта шавад ва бо ин ки дар дарбор шуарои номӣ чамъ буданд, мааҳозо, ба онҳо мурочиҷа накард, балки Амъаки Бухориро талабид, ки медонист аз уҳдаи ин хидмат баҳубӣ бар меояд ва ӯ узр овард, ки бар асари пирӣ аз уҳдаи як назми муфассалу мабсӯт барнамеояд. Вале қасидаи маҳсусе сохт, ки ду шеърӣ онро Давлатшоҳ нақл кардааст.

Ба илова умарову салотини қобил дар ҳар мавқеъ нуктачинӣ ва интиқод мекарданд ва бад-ин ҷиҳат шуаро ашъори худро ислоҳу тақмил

¹ Ин иборат ба зохир галат маълум мешавад, чу Низомӣ ба номи Шервоншоҳи Ахистон ибни Манучеҳр «Лайливу Мачнун»-ро манзум дошта, на Манучеҳрӣ. Вале назар ба шарҳи масбути, ки худи муаллиф дар шикоят аз мутасаддиёни табъи китоб роҷеъ ба ағлоти табъ навишта ва он заминаи асл мебошад, бояд галати мазбур аз котиб ношӣ шуда бошад. (Мутарҷим).

Талмехоту ишороте, ки ҳазорон мазомину маонии шоирона аз он падида омада, аксар аз араб гирифта шудааст. Аз ҷумла, дар ишқу ошиқӣ бо вучуде ки дар Эрон ҳазорон маъшуқи парипайкар гузашта, маазолик, шуарои Эрон Лайлиро интиҳоб кардаанд ва доманаи онро ҳам ба қадре вусъат додаанд, ки лафзи маъшуқу Лайлӣ ду лафзи мутародиф шумурда мешавад, чунон ки мегӯянд: Лайлии ман, яъне маъшуқи ман. Илова бар Лайлӣ ашхоси дигаре, ки номашон дар баъзе маворид бурда шуда, аз қабилӣ Салмо, Узро, Ваид ва Рубоб, ҳамаи инҳо аз маъшуқаҳои араб мебошанд ва ҳамин тавр силсилаи байъати ошиқӣ то ба Мачнун мунтаҳо мешавад. Барои хусн ба Юсуф мисол мезананд ва нисбат ба вай ҳазорон алфозу талмехоте, ки пайдо шуда, асоси шолудаи ҳазорҳо шеър мебошад, аз қабилӣ дидаи Яъқуби чокпироҳан, ҷоҳи Канъон, хилватгоҳи Зулайхо, зиндони Юсуф, бародарони Юсуф ё ҳазорон қисса роҷеъ ба анбиёи бани Исроил ёфт мешавад, ки як сармояи муҳиме аз онҳо барои шеърӯ шоирӣ фароҳам шудааст, мисли Одаму Ҳавво, биҳишту гандум, тӯфони Нӯҳ, қурбонии Исмоил, таъмири Каъба, Халил, шикастани бут, оташи Намрӯд, сабри Айюб, тахти Сулаймон, Билқис, худхуд, Мӯсо, яди Байзо, асои Мӯсо, водии Айман, оташи Тӯр, эҷози Исо ва ғайра ва ғайра.

Дар нағмаву намо гарчи бештар ба ватан хидмат намуда, номи аҳли мамлакати худро зинда кардаанд ва монанди Борбаду Накисоро ном бурдаанд, лекин дар баъзе маворид муғанниёни араб низ дида мешаванд, чунон ки Маъбад, ки дар аксари ашъори зикршуда аз ромишгарони дарбори Банӣ Уммая аст. Манучехрӣ мегӯяд:

Мурғи ҳазин ривояти Маъбад кунад ҳаме.

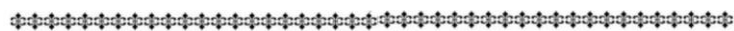
Дар ҷуду саҳо, ки меҳоҳанд муҳолиға кунанд, аз Ҳотам ном мебаранд ва дар баъзе маворид Муънро низ зикр мекунанд.

Салмони Совацї мегӯяд:

Ҳотаму Муън бар дараиш ҳар ду гадои ростин.

Дар ақлу тадбир ва ҳикмат аз Арасту, Афлотун, Суқрот ва монанди он ном бурда ва дар лашкарорoiву кишварситонӣ Искандари кабирро мисол мезананд.

Зулқарнайн, агарчи бояд номи яке аз салотини араб бошад, лекин иштибоҳан онро замимаи номи Искандар намудаанд, ҳарчанд онҳо ҳама юнонӣ ҳастанд, вале дар Машриқ ба василаи араб рӯшиносу маъруф шудаанд. Хуми Афлотун, ки машхур аст, кадре дар он ба хато рафтаанд. Диҷонси ҳаким, ки аз ҳукамои Юнон буд, хуме дошт, ки

шабҳо дар он меҳобид ва дар ин ҷо ба ҷои Диҷонс иштибоҳан хуми Афлотун машҳур гардидааст.

Истилоҳоту талмеҳоти мутааллиқа ба афқору ақоиди мазҳабӣ, ки санги бунёди ҳазорон маониву мазомин мебошанд, тамоман маъхуз аз арабист. Мисли шароби таҳур, хуру ғилмон, чашмаи Кавсар, биҳишт, оташи дӯзах, номаи аъмол, маҳшар, ҳангомаи Растохез, субҳи қиёмат, ғаришта, руҳулқудс ва ғайра ва ғайра.

Аз ин қабил алфоз дар ашъори форсӣ ба қадре зиёданд, ки як дафтарӣ чудагона барои он лозим аст.

Ҳамчунин саноеу бадоеъ усулан аз араб гирифта шудааст. Дар миёни қудамо Фарруҳӣ аз ин қуду тақаллуфот озод аст. Лекин ӯ аввал аз ҳама китобе дар саноеу бадоеъ ба забони форсӣ таълиф намуд, ки номи он «Тарҷумон-ул-балоға» мебошад ва иллати умдаи таваҷҷуҳи ӯ ҳам ба ин мавзӯ ин буда, ки тақрибан дар ҳамаи онҳо Абдуллоҳ ибни Муътаз китобе дар ин фан навишт ва он аввалин китобест, ки дар фанни мазбур интишор ёфт ва баъд аз он Қуддома китобе ба он изофа кард ва ин кутуб интишор ёфта қабуле ом пайдо намуданд ва баъд Фарруҳӣ онро нақл кард ва доманаи интишори ин илм ниҳоят басту тавсия пайдо намуд ва натиҷа ин шуд, ки дар бисоти шуарои қадим, вақте ки нигоҳ мекунем, ғайр аз ҳамаи саноеи лафзӣ чизе дигар дида намешавад. Шумо фарз кунед аз каломи Абдулвосеъи Ҷабалӣ, Адиб Собир, Амир Муиззӣ, Рашидуддини Ватвот, Азрақии Ҳиравӣ ва амсоли онҳо ин тақаллуфоту тасаннуъот бардошта шавад, дигар барои онҳо чӣ боқӣ мемонад? Хидмате, ки, алҳақ, Камол Исмоил ба шеърӯ шоирӣ намуд, ин аст, ки хати бутлон рӯи ин бидъат кашида, ҷеҳраи зебои шеърӯ шоириро батадрич аз ин лакка пок намуд.

Аммо дар ташбеҳот бояд донист, ки таъсири араб хеле кам мебошад ва бадеҳист, ки як нафар шоири зарифу шӯҳ, ки дар нозу неъмат парвариш ёфта, мумкин набуд зулфи маъшукро ба ресмону камарро ба камари занбӯр ё ангушташро ба мисвок ташбеҳ кунад ва ин гуна ташбеҳот барои ҳамаи араб мавзун буди бас, ки дар регистони хушк ба сар бурда ва саҳронавард буданд. Бунафша, сунбул, ёсуман, наргис, ин чизҳоро, ки араб дар ҳоб ҳам намедид, ташбеҳ аз қучо меомад ва чӣ гуна аз табъаш чунин таровише мешуд. Рост аст, вақте ки хилофати араб ба Бағдод интиқол ёфт ва дунёи тоза ва олами сабзу хуррам ва пур аз таровате ба назари онҳо омад, шоирии араб ҳам тағйир карда, бинои истеъмоли ин алфозро гузоштанд. Лекин мо шоирии ин давраро шоирии араб намегӯем, балки ҳамаи шоирии форсӣ ва Эрон буда ва фарқе, ки бо ҳам доранд, фақат дар забон асту бас.

Бо ин ҳол дар калимоти қудамон Эрон баъзе маворид аз ташбеҳоти араб дида мешавад ва маълум аст, ки аз араб тақлид шуда. Аз ҷумла,

дар болохонае пинҳон шуда, тамошо мекард, шоҳзодахонум, ки аз муқобили ӯ гузашт, филбадеҳа ин матлаъ хонд:

*Бурқаб ба руҳ афканда, барад ноз ба боғаш,
То нақҳати гул бехта ояд ба димоғаш.*

Шоҳзодахонум ҳукм кард шоирро ба ҳузур биёваранд, Сайдӣ ҳузур ёфт, ба ӯ ҳукм шуд шеърро муқаррар қироат кунад ва баъд панҷ ҳазор рупия ба ӯ дода, аз шаҳр ихроҷаш намуданд.¹

Акбаршоҳи бузург офтобро парастид мекард, Кашмирӣ ин шеърро гуфт:

*Қисмат нигар, ки дархури ҳар ҷавҳаре атост,
Оина бо Сикандару бо Акбар офтоб.
Ў кард агар мушоҳидаи Ҳақ дар оина,
Ин мекунад мушоҳидаи Ҳақ дар офтоб.*

Акбар ҳукм кард дувоздаҳ ҳазор рупия ба ӯ инъом доданд.² Бурҳон Низомшоҳ ба Зухурӣ дар сӯлаи «Соқинома» чандин бори фил нақду чинс инъом дод ва аз ин қабил воқеот ва ҳикоят ба қадре зиёд аст, ки агар тамоми онҳоро зикр кунем, ҳақиқат мавриди ин ҳамаи Урфӣ воқеъ хоҳад шуд:

*Биё ба мулки қаноат, ки дарди сар нақашӣ
Зи қиссаҳо, ки ба ҳимматфурӯши Тай бастанд.*

Ин файзбахшиҳо ва ин атоёву инъомот аз лиҳози усули салтанат ҷоиз буда ё ноҷоиз, қазовати он марбут ба таърихи шеърӯ шоирӣ намешавад, вале ҷои тардид нест, ки он дар тараққӣ ва басту тавсияи шеърӯ адаб як омили қавӣ, балки ба манзалаи оби ҳаёт будааст. Дар тамоми мамлакат шеърӯ шоирӣ ишоату интишор пайдо намуд. Уламо ва ҳукамои бузург улум ва фунунро қаноат гузошта, ба шеърӯ адаб мепардохтанд ва агар ин базлу бахшишҳо набуд, дар иқлими сухан аз қучо мисли Хайём, Анварӣ, Низомӣ, Носири Хусрав, Файзӣ пайдо мешуданд. Лекин чизе, ки бештар аз ҳама дар тараққии шеърӯ шоирӣ муассир воқеъ гардид, ҳамоно қобилияти салотину умаро ва нуқтадониву суҳансанҷии шахси онҳо будааст. Имрӯз амир будан бо ҷохилу содалавҳ будан муродиф мебошад, лекин аз вақте ки ислом ислом буд, давлати дунё бо давлати илму ҳунар дӯшодӯш ба сар мебуданд. Абдуллоҳ ибни Ал-Мӯътаз, ки аз машоҳири шуарои давраи ислом аст, парвардаи хило-

¹ Ин воқеа дар тамоми таърих бо ихтилофи ривоят мастур аст. (Муаллиф).

² «Хизонаи омира», таъҷҷуб аст, ки ин ашъор ба Файзӣ низ мансуб мешавад. (Муаллиф).

Дехлавӣ, вақте ки «Нуҳ сипеҳр»-ро гуфт, Қутбиддин ибни Алоуддини Хилҷӣ амр кард ҳамвазни фил рупия ба ӯ инъом доданд,¹ чунон ки худи ӯ дар «Нуҳ сипеҳр» ин матлабро гӯшзад намудааст. Хонихонон Ҳаётии Гелониро бо худ бурд ба хазона ва амр дод, ки ҳар қадар метавонӣ, аз ин ашрафиҳо бардор, моли туст,² Дорошукӯҳ ба Дониши Машҳадӣ барои ин шеър:

Токро сероб кун, эй абри найсон, дар баҳор,
Қатра то май метавонад шуд, чаро гавҳар шавад?-

як сад ҳазор рупия инъом дод.³

Хониҳонон дар фатҳи Синд Мирзо Ҷониро асир гирифта ба дарбор овард, Шикобӣ як маснавӣ сохт, ки ин байт аз уст:

*Хумое, ки бар чарх кардӣ хиром,
Гирифиву озод кардӣ зи дом.*

Хониҳонон понздаҳ ҳазор рупия ба ӯ инъом дод. Лутф ин ҷост, ки худи Мирзо Ҷонӣ низ ҳазор ашрафӣ ба расми инъом ба ӯ дод ва ба Шикебо гуфт, ки ин як эҳсонест ба ман кардаӣ, ки маро «хумо» ном ниҳодӣ ва илло агар шағолам мегуфтӣ, чӣ метавонистам бикунам?⁴

Шоҳ Аббоси мозӣ Шофии⁵ Такалуро дар силаи ин шеър амр дод зару сими зиёде кашиданд, инъом доданд.

*Агар душман кашад соғар в-гар дӯст,
Ба тоқи абрӯи мастонаи ӯст.*

Мирзо Соиб ин шеърро аз Исфакхон барои наввоб Чаъфархон, вазири Оламгир, фиристод:

*Дур дӯстонро ба эҳсон ёд кардан ҳиммат аст
В-арна ҳар нахле ба пои худ самар меафканад.*

Наввоби мавсуф панҷ хазор ашрафӣ ба расми инъом барои ӯ фири-
стод.

Чаҳоноробегим, духтари Шоҳичаҳон, як рӯз ба азми тафарруч ба боғ мерафт ва боғро махсусан хилват карда буданд. Сайдии Техронӣ

¹ «Хизонаи омира». (Муаллиф).

² «Хизонаи омира». (Муаллиф).

³ Қариб ба ду миллион риёли имрӯз. (Мутарҷим).

⁴ «Хизонаи омира». - (Муаллиф).

⁵ Шонии Такалуст. - (Муҳаррири таҳия).

аъроб мӯи мучаадро ба хӯшаи ангур ташбеҳ мекарданд. Ин ҷо Амир Муиззӣ чунин мегӯяд:

*Гирифта зулфи гираҳгир дар миёни ду лаб,
Чу хӯшаи инаб андар миёнаи унноб.*

Ташбеҳи зулф ба салиб низ ҷузъи таъсири шоирии араб мебошад.

Маҳмуд:

Зулф бигшо, то дигар роҳиб нагӯяд калсалиб.

Ташбеҳоти араб умуман табиӣ ва сода буда, махсусан аз суvari махсуса дар ин боб бештар истифода мекарданд. Дар калимоти кудамон Эрон ҳам ин гуна ташбеҳот мавҷуд ва он аз асари шоирии араб аст.

Абӯзарҷмеҳри Қоинӣ, яке аз умарои замони Султон Маҳмуд, дар ташбеҳи pista чунин гуфта:

Монанди даҳони моҳии хурд,
Он гаҳ, ки кунад зи ташинагӣ боз.

Ташбеҳоти Манучехрӣ ҳаминтавр содаву махсус аст ва чун $\bar{u}$ аз шуароест, ки бештар аз ҳама таҳти таъсири адабиёти араб рафта, лизо ин асар дар калимоти $\bar{u}$ бештар зоҳиру ҳувайдост.

Шуарои араб бештар дар қасоиди худ шарҳи футӯҳоту шучоат ва маъракаоронҳои мамдӯхро ба силки назм мекашиданд, чунон ки аксари қасоиди Мутанаббӣ ба ҳамин шева гуфта шуда ва дигар қасидаи Абӯтамом, ки дар он фатҳи умуриро батафсил дар риштаи назм кашида, қасидаест маъруф. Агарчи мутааххирин ин тариқаро тарк гуфта, лекин қудамо, ки сабъи араб бар онҳо голиб буд, дар аксари қасоид футӯҳоти султон, шикорҳои ӯ, куштани шеру амсоли онро зикр мекарданд, чунон ки қасоиди Унсурӣ, Асқадӣ, Фаррухӣ, ки аз қасоиди таърихӣ шумурда мешаванд, гувоҳи ин маънӣ мебошад.

Дар тамҳиди қасоиди арабӣ аксар барои мулоқоти мамдӯҳ ё зиёрати маъшук шарҳи мусофират ва ҳаракати худро дар риштаи назм кашида, масоибу шадиди роҳ, убур аз теппахову кӯҳҳои муртафеъу саҳт, заҳамоту садамоти ворида бар марқаб ва суръату тезии вайро муфасссалу машрӯҳ баён мекарданд. Дар форсӣ низ шуарои қадим ин сабкро истикбол карда, вале баъд матрук гардид, чунон ки қасоиди мутааддаде аз Манучехрии Домғонӣ ва Амъақи Бухорӣ мавҷуд аст, ки ба сабки мазбур гуфта шуда ва хеле хуб ҳам аз уҳда баромадаанд ва мо қасидаи Ману-

чехриро дар шарҳи аҳволи ӯ зикр кардаем ва аммо қасоиди Амъақ дар «Мачмаъ-ул-фусаҳо» мазкур аст.

Имрулқайс қасидаи муаллақаи машҳури худро аз ҳамин тамҳид оғоз кардааст: «Оҳ, азизам, лаҳзае диранг кун, ин ҷо қошонаи маъшук аст, ки вайрон шуда, ба ёди маъшук ду қатра ашк бирез».

Ин услуб ба қадре мавриди қабули омма воқеъ шуд, ки шуаро то муддате қасоиди худро аз ҳамин ҷо шурӯъ мекарданд, шуарои форсӣ низ аз он тақлид намуда, чунон ки Ломеии Чурҷонӣ мегӯяд:

*Ҳаст ин диёри ёр агар, шояд фуруд орам ҷумал
Пурсам Рубобу Ваъдро ҳол аз русуму аз талал.*

Аҳзи маонӣ ва мазомин аз араб. Шуарои эронӣ аввал шуарои араби-ро ҷилав гузошта шеър мегуфтанд ва ибтидои машқ ин буда, ки ашъори араби-ро тарҷумаи лафзӣ мекарданд. Имрӯз дар форсӣ қитъа, фард, бал-ки қасоиди зиёде мавҷуданд, ки омма онҳоро сармояи худи шоир тасав-вур мекунанд, дар сурате, ки ин тавр нест, балки тарҷумаи ашъори арабӣ буда ва мутарҷимин онҳоро барои сохтани шеър замина карда, тарҷума намудаанд.

Аз ҷумла, қитъаи машҳурест аз Сайфуддавла, ки дар он баъд аз тамҳид ташбеҳи нағзу марғуб аз қавси қузаҳ ба кор бурдааст. Дар миёни аъроб ин ташбеҳ шуҳрат дошта ва онро як ташбеҳи оливу шоҳона ва хориҷ аз дастраси фикри омма ҳаёл мекарданд. Қитъаи мазбура шуҳраташ зиёд шуд, то он ки Амирмузаффар Зоҳир ибни Фазл, ки дар мадҳи ӯ қасидаи машҳури Фаррухиро мо нақл кардем, онро тарҷумаи лафзӣ намуд, чунон ки Авфӣ дар «Лубоб-ул-албоб» сареҳан менависад, ки «Ин абёт ба Амиртоҳир ибн Фазл расид, ҳар байтеро ба назм тарҷума кард ба порсӣ ва он ин аст».¹

Мо дар ин ҷо асли қитъа ва тарҷумаи ҳардуро зайлан менигорем, лекин Авфӣ чун ашъори араби-ро ғалат нақл карда, бад-ин ҷиҳат мо бо мурочиасе ба «Ятимат-уд-дахр» ва ғайра ашъорро тасҳеҳ намуда, нақл мекунем:

وساقصبيحالمصبودعوته فقامفي اجفانهسنة الغمض
يطوفيكأساتالعقاركانجم فمنيمنفضعليناو منقض
وقد نشرتايدى الجنوبمطارفا على الجودكناو الحواشى على الارض
يطرزهاقوسالسحابياصفر على احمرفى اخضر تحت مبيض
كاذيالخودا قبلتقى غلايل مصبغة والبعضا قصر منبعض

¹ Қисмати аввали «Лубоб-ул-албоб», ҷопи Фаранг, саҳфаи 28. (Муаллиф).

дар изои як қасида 24 асб инъом дод, Ҷазоирӣ Розӣ аз дарбори Султон Маҳмуд ба подоши ҳар қасида ҳазор ашрафӣ мақарарӣ дошт, ки барои ӯ ба ватанаш мефиристонданд. Ӯ, вақте ки ба дарбор омад ва як рубой гуфт, ду бадра зар инъом ёфт, чунон ки худаш мегӯяд:

*Бале, ду бадраи динор ёфтам батамом
Ҷалолу поктар аз шири дояи атфол.*

Аҳмадшоҳи Баҳманӣ, волии Дакан, вақте ки бинои айвони қасрро ба итмом расонид, Озарӣ ин қитъа навишт:

*Ҳаббазо, қасри мушайяд, ки зи фартӣ азамат
Осмон пояе аз саддаи ин даргоҳ аст.
Осмон ҳам натавон гуфт, ки тарки адаб аст,
Қасри султони ҷаҳон Аҳмади Баҳманишӯ аст.*

Мулло Шарофиддини Мозандаронӣ, хушнависи машҳур, ин қитъаро бо хати зебо навишта дод ба дасти ҳаҷҷорони моҳир[онҳо он-ро] рӯи санг канда, корӣ кардаву болои дарвоза насб намуданд. Султон, ки назараш ба он афтод, пурсид ин шеърро кӣ гуфта, Шохзода Алоуд-дин аз Озарӣ ном бурд ва зимнан арз кард, ки ӯ моил аст ба ватани хеш мурочиат кунад. Амр кард ҷиҳил ҳазор рупия оварданд ҷилави Озарӣ гузоштанд. Озарӣ арз кард: «Ло таҳаммул атоёкум илло матоёкум». Султон бист ҳазор рупияи дигар ба он изофа намуд.¹

Мавлоно Ҷамолиддин дар мадҳи султон Маҳмуди Туғлуқ қасидае гуфт, ки матлаи он ин аст:

*Илоҳо, то ҷаҳон бошад нигаҳдор ин ҷаҳонбонро,
Муҳаммадшоҳи Туғлуқ ибни Туғлуқ ибни Султонро.*

Ӯ вақте ки ин матлаъро хонд, султон гуфт ҳамин кофист, бақияро нахон, ки ман аз додани силаи он очизам. Ин бигуфту ашрафӣ хост ва ҳукм кард аз қадам то сари Мавлоноро дар зар гиранд. Ашрафиҳо, ки муҳозии сар расид, Мавлоно баланд шуд ва ин ширинкорӣ мавриди пи-санди султон воқеъ гардид, амр кард дубора ашрафӣ оварданд ва ашра-фиҳоро рӯиҳам тӯда карда, то баробари қомати Мавлоно расид.²

Умеди Розӣ аз дарбори амир Начм барои ҳар қасида муодили сӣ ту-мон инъом меёфт.³ Хоқонӣ, маликушшуарои Шервоншоҳ, барои ҳар қасида ҳазор ашрафӣ аз дарбор инъом мегирифт. Амир Хусрави

¹ «Хизонаи омира». (Муаллиф).

² «Хизонаи омира», тазкираи Ҷамолиддини Дехлавӣ. (Муаллиф). Муаллифи «Хизонаи омира» Амир Ғуломалихони Озод аст. (Муҳаррири таҳия).

³ «Хизонаи омира» тумонро муодил бо 800 навишта. (Муаллиф).

*Санои Рӯдакӣ мондаст бар ҷой,
Навои Борбад мондасту дастон.*

Низоми Арӯзӣ мегӯяд:

*Басо кохо, ки Маҳмудаи бино кард,
Ки аз рафъат ҳаме бо маҳ маро кард,
Набинӣ з-он ҳама як хишт барпой,
Мадеҳи Унсурӣ мондаст барҷой.*

Агарчи он ҳаёле пучу беҳуда ба назар мерасад, зеро Саъдӣ, Ҳоконӣ, Заҳири Форёбӣ ва Анварӣ дар ҳама ҷо маъруф, вале номи мамдӯҳини онҳоро касе ба ҳубӣ намедонад. Хайр, ҳарчи меҳодад бошад, дар ин ҷойи тардид нест, ки ҳаёли мазбур василаи бузурге шуд, ки аз шуаро қадридонӣ кунанд ва таровишҳои таъби онҳоро тарвиҷ намоянд. Дар дарбори мулк ва салотини бузург мансаби маликушшуароӣ барқарор ва маболиғи ҳангуфте дар сол сарфи ин мансабу мақом мешуд. Ба илова шуароӣ зиёде ҳамеша дар дарбор буданд, ки дар айёми расмӣ ва аъёду ҷашнҳо қасида мегуфтанд ва ба атои шоҳона муфтаҳар мегардиданд.

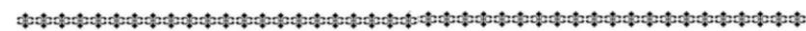
Салотини муаззаму шоҳаншоҳони муқтадир шуароро паҳлӯи худ бар тахт ҷой медоданд, Санҷар, ки аз салотини номии Салҷуқиён аст, ба хонаи Анварӣ ба мулоқот мерафт. Шох Аббоси Сафавӣ, хангоме ки савора бо дабдабаву ҷалол ба тарафе мерафт, дар байни роҳ ба Шафой бархӯрда, хост маҳзи эҳтироми ӯ аз асб пиёда шавад ва инҳо як эҳтиромоти зоҳирӣ буд, ки аз шуаро ба амал меомад ва аммо зару ҷавоҳире, ки рӯи сари онҳо мисли борон иттисолан меборид, дафтари ҷудогонае барои он лозим аст. Ҳама медонанд, ки пояи макнату сарвати Унсурӣ аз баракати султон Маҳмуд ба дараҷае расид, ки ҷаҳор сад гуломи зарринкамар дар рикобаш ҳаракат мекард ва ҳар вақт ба сафаре мерафт, ҷаҳорсад шутур асбобу лавозими сафари ӯро ҳамл мекарданд.¹Чунон ки Ҳоконӣ мегӯяд:

*Шунидам, ки аз нуқра зад дегдон,
Зи зар сохт олоти хон Унсурӣ.*

Вакте ки Масъуд, валиаҳди салтанат, аз Хуросон ворида Ғазнин гардид, шуаро ҳар қадам дар табрику таҳнияти ӯ қасидае гуфтанд. Амр шуд ба ҳар шоире бист ҳазор дирҳам ва ба Унсуриву Зинатӣ ҳар қадам панҷоҳ ҳазор дирҳам² инъом доданд. Носируддини Ҷағонӣ ба Фаррухӣ

¹ «Мачмаъ-ул-фуҳасо»-и Давлатшоҳ. (Муаллиф). Тазкираи Давлатшоҳ «Тазкират-уш-шуаро» унвон дорад. (Мухаррири таҳия).

²«Мачмаъ-ул-фуҳасо». (Муаллиф).

*Он соқии маҳруӣ сабӯҳӣ бари ман хӯрд
В-аз хоби ду ҷаишаи ҷу дуто наргиси хуррам.
В-он ҷоми май андар кафи ӯ ҳамчу ситора,
Нохӯрда яке ҷому дигар дода дамодам.
В-он меги ҷанубӣ ҷу яке матрафи хуш буд,
Доман ба замин бар зада ҳамчун шаби адҳам.
Барбаста ҳаво ҷун камаре қавси қузаҳро,
Аз асфару аз аҳмару аз абъзи маълам.
Гӯӣ, ки ду-се пираҳан аст аз ду-се гуна
В-аз домани ҳар як зи дигар поракае кам.*

Тоҳир дар ин тарҷума аз худ диёнату амонат ҳам ба харҷ додааст. Албатта, тарҷума қадан ҳеҷ айбу ор нест, вале Амир Муиззӣ, ки маликушшуароӣ Султон Санҷар буда, ин мазмунро тавре тарҷума карда, ки гӯӣ худ мавҷуду муқтадир асли мазмун аст. Чунон ки мегӯяд:

*Намояд ҳештан қавси қузаҳ ҷун ҷанбари рангин,
Ки бошад дар замин тинҳон шуда як нима з-он ҷанбар.
Ҷу нӯшида се пирӯҳан, ки ҳар якро бувад пайдо
Буну доман яке аҳмар, яке асфар, яке аҳзар*

Ва дигар қитъаест маъруф аз Абӯнӯвос, ки роҷеъ ба он шарҳе, ки навиштаанд, ҳулосааш ин аст, ки Рашид яке аз шабҳо канизеро масту парешон дар қасри хеш бидид, ки ридое аз ҳаз ба дӯш афканда ва аз шиддати беҳушӣ доманҳои ҷома ҳаме боло занад ва ба тири миғсон дили ошиқон сайд кунад. Рашид аз вай коми дил талабид, он дилбари моҳманзар муҳлат хост, ки субҳгоҳ ба лиқои халифа Ҷоиз гардад. Ҷангоми субҳ, ки халифа аз ӯ дархости висол намуд, он ғизоли аз дом рамида дар ҷавоб гуфт: «Қаломул-лайл ямҳуваннаҳор». Халифа ба дарбор омад, шуароро талабид ва амр кард мисроӣ мазбурро тамом кунанд. Абӯнӯвос филбадеҳа чунин гуфт:

وليلة اقبلتني القصر سكرى ولكن زينا السكر الوار
وقد سقط الردا عنم كيبها من التجميش وانحلالا زار
وهز الريحار دافا نقالا وغصنا فيهر مانصغار
فقلتلها عديني منكو عدا فقلتلني غمنا المزار
ولما جئتم قضيأ اجابت كلاما لليل يمحوها لنها

Низомулмулк Маҳмуд онро ба форсӣ чунин тарҷума кардааст:

*Маст омад пеши ман дар қӯшк он зебонигор,
Аз хирад в-оҳистагӣ гуфтӣ, ки ҳаст ӯ ҳушёр.*

Аз сурини ӯ намуда бод аз насрин ду тал
В-аз бари чун очи ӯ ангехта симин ду нор.
Остинаширо гирифтаам, дар кашид аз дасти ман,
Маъчараи аз сар фитоду суст шуд банди изор.
Гуфтам, эй чон, ваъдаи дӯшини худро кун вафо,
Гуфт: нашинидӣ каломуллайл ямхуваннаҳор.

Абулфатҳи Бустӣ қасидае гуфта, ки матлаи он ин аст:

زيادة المرء في دنيا نقصان
و ربحه غير محض الخير حسران

Бадри Чочармӣ тамоми қасидаро ба форсӣ тарҷума карда ва қофияро низ ҳамон қофияи асл қарор додааст. Матлаи қасида ин аст:

Ҳар камоле, ки зи дунёст, ҳама нуқсон аст,
Суд, к-он маҳзи нақӯӣ набувад, хусрон аст.

Аз пушти ин парда сиркат шурӯъ гардид. Аз Унсурӣ, Асадӣ, Кисой, Ғазоирӣ мазомин чандест, ки қатъан аз араб гирифта шуда, вале чун мардум назарашон ба каломи араб набуд ва бо он иттифоқе надоштанд, лизо бо ин ҳаёл наафтоданд, ки онҳо сиркат ё тарҷума аст. Дар «Мачмаъ-ул-фусаҳо» ва ғайра амсала ва шавоҳиди зиёде роҷеъ ба сиркат нақл шуда, лекин аз ин ашъор исме бурда нашудааст ва инак мо аз миёни ин сиркоти ашъор чанде ҷиҳати намуна зикр мекунем ва тазкор медиҳем, ки мазомини мундариҷа дар ин ашъор ихтисос ба шуарои араб дошта ва аз маонии мухтассаи онҳо ба шумор меояд. Ҳатто бар ҳеҷ як мутталеъин ба забони араб мумкин нест ҳақиқати амр пӯшида монда ва аз он воқиф набошанд ва бинобар ин қазияи таворудро, ки баъзеҳо изҳор доштаанд, наметавон қабул намуд.

1. Ин шеър аз Абӯнӯвос аст:

ليس على الله مستنكر ان يجمع العالم في واحد

Шеъри мазбур, вақте ки гуфта шуд, фавран дар тамоми Бағдод мунташир гардид ва таваҷҷуҳи умумро ба худ ҷалб намуд, то он ки ҷамоате назди вай рафта пурсиданд, ки ин маънӣ аз эҷодоти ту ҳаст ё аз дигаре гирифтаӣ? Ӯ инсоф дод ва гуфт: «Хайр, балки маъхуз аз шеъри Ҷарир мебошад».

Унсурӣ ҳамин маъниро чунин адо кардааст:

Гараи тавонӣ дидан, ҳама ҷаҳон аст ӯ,
Барин сухан ҷунару фазли ӯ бас аст гуво.

Ҳаст ин диёри ёр, агар шояд фуруд орам ҷамал,
Пурсам Рубобу¹ Ваъдро ҳол аз русуму аз тулал.
Ҷое ҳаме биам хароб андар миёни ӯ саҳоб,
Отаишада гоҳу гаҳ об аз қуввати барқу ҳутал.
Дар хонаи Саъдиву Май,² он ки аз кафи ҳарду май,
Хӯрдам ду ҷом андар ду ҳай, ин дар Тамим, он дар Ҳудал.

Бонги паланг ояд ҳаме, фарёди ранг ояд ҳаме,
Ошӯби санг ояд ҳаме чун гоҳи зулзол аз қилал.
Гӯй кучо рафт он санам, к-ӯ буд дар олам алам,
Хӯрда дами Узро ба дам, бурда дили Вомиқ ба дал.
Бурд аз дилам сабру хирад чун бонг бар он ноқа зад,
Коре-м пеш овард бад, ламмо тувалли вартуҳал.

Чунон ки мулоҳиза мекунед, ин навъ маонӣ ва ё ин санхи матолиб чун бар хилофи вазъияти муҳиту сарзамини Эрон аст, лизо ғайри-маънус, балки бакуллӣ бе лутф ва як чизи аҷибу бугранҷе ба назар мерасад. Инак, мо суол мекунем, ки оё дар Эрон аз Тамиму Ҳудал иттилоъ дошта бошанд? Чунон чи мутобиқи усули шоирӣ Эрон чизе дар ин мавзӯ гуфта шавад, сабку услубаш ин аст:

Ҷое, ки буд он дилситон бо дӯстон дар бўстон,
Шуд зоғу каргасро макон, шуд мӯру моҳиро ватан.
Бар ҷои ратлу ҷоми май гӯрон ниҳодастанд пай,
Бар ҷойи чангу ноӣу най овози зог асту заган.

Таъсири низоми ҳукумат. Назар ба ин, ки дар Машриқ улуму фунун ҳамеша тобеи ҳукумат буда ва завқу салиқа ва машраби салтанат дар ҳар амре таъсири басазо доштааст, лизо дар баёни тараққиву таназзули шеърӣ шоирӣ ва таҳқиқи чинсияту мазок қаблан лозим аст аз мазоку машраби ҳукумат баҳс намоем.

Мо дар собиқ гуфтем, ки шеърӣ шоирӣ дар Эрон аз баракати ҳукумат пайдо шудааст, мардум умуман, хосса умаро ва салотин, ҳамчу ҳаёл мекарданд, ки шеър барои хулуди зикру бақои номи онҳо аз васоилу асбобест, ки дар дараҷаи аввал воқеъ аст.

Аз он чандон наими ҷовидонӣ,
Ки монд аз Оли Сосон в-Оли Сомон,³

¹ Номи яке аз маъшуқаҳои араб аст. (Муаллиф).

² Ҳарду аз маъшуқаҳои араб мебошанд. (Муаллиф).

³ Ин ҷо бояд Оли Сосон бошад, мутобиқан бо мисраи дувум. (Муҳаррири таҳия).

медоданд. Дар қасоид ҳеч мадҳ намегуфтанд ва аз мадеҳасароӣ барканор буданд ва Заҳир аввал қасест, ки шурӯъ ба мадҳ кард, то он ки замонӣ Банӣ Уммая аз шоирӣ араб чизе, ки боқӣ монда, фақат маддоҳӣ будааст. Шуароӣ аввалин вақоеи ҷангии махсуси худро дар риштаи назм мекашиданд, ба иборати охирӣ он ҷӣ мегуфтанд, худ вочиди маонии он буданд ва ин аст қисмати аъзами шеърӯ шоирӣ онҳо, вале аз Банӣ Уммая гирифта то имрӯз наомад, шоире, ки вақоеъ ва гузоришҳоеро, ки дар риштаи назм кашида, он вақоеъ ва гузоришҳо аз он хеш бошад ва низ ҳеч маъракаву майдони ҷанге, ки дар он ширкат дошта бошад, барои онҳо пеш наомад.

Шоирӣ Аҷам вақте ки чашм боз кард, шоирӣ араб худ аҷамӣ шуда буд ва фарқе, ки бо ҳам доштанд, фақат дар забон будааст ва бинобар ин шоирӣ Эрон ба зоҳир аз араб тақлид карда, лекин дар ҳақиқат ин тақлид аз ҳудаш будааст, зеро тағйири шоирӣ араб ба воситаи таъсири Аҷам будаасту бас. Ва натиҷа ин шуд, ки як ришта аз маонӣ ва сифоти мухтасса ба шоирӣ араб мисли мусовот, ҳуррият ва озодӣ, ҳубби шухрату номоварӣ, ҷангозмой, меҳмоннавозиро мебинем дар ашъори форсӣ пайдо намешавад ва ё агар пайдо шавад, моли ҳуди шоир ва аз аҳволу вақоеъи шахсии ўст, балки вақоеъу ҳолати дигари онро ба риштаи назм кашида баён мекунад. Албатта, фахрия ва муҳобот дар ашъори форсӣ низ ҳаст, лекин ин фахрияву муҳобот ба ҳамон мазмуни тирози шоирӣ ва имтиёзи фузуливу илмӣ маҳмуд мебошад,¹ бар хилофи як шоири аслии араб ба манзалаи як нафар фотех, як фармондеҳ, як ҷангозро изҳори фахру муҳобот намуда ва он чи ҳам гуфта, ҳудаш омили он будааст.

Баъзе шуаро дар ин миёна истиқбол карда, рӯи мазомини ашъори араб шеър гуфтаанд. Масалан, ин сабк махсус ба арабӣ буда, ки тамҳиди қасидаро бад-ин гуна оғоз мекарданд, ки шоир машғули паймудани роҳ ва қатъи тариқ аст, дар аснои роҳ ба маҳалле мерасад, ки маъшук як чанд дар он ҷо басар бурда ва акнун харобаҳое аз он боқӣ мондааст. Шоир дар ин ҳангом ба ҳамроҳони худ хитоб карда меғӯяд: «Руфақои азизам! Лаҳзае диранг кунед, ин вайронаҳоро дар назар гирифта, қатраи ашк ба ёди маъшук бирезед. Баъди умрон ва ободӣ вайронии кунунро мазкур шуда, тавре дostonро шарҳу баст медиҳад, ки манзараи аслии онро дар назар муҷассам месозад. Баъзе шуароӣ форсӣ қасоиде ба сабки мазкур гуфта, аз ҷумла қасидаи Ломеъист, ки мо чанд шеъри онро зайлан менигорем:

¹ Фирдавӣ дар ин қисмат мустасноост. (Мутарҷим).

*Қас аз Худой надорад аҷаб, агар дорад
Ҳама ҷаҳонро андар яке тани танҳо.*

2. Мутанаббӣ дар қасидаи мимия чунин сурудааст:

اذا رأيتني وبالليثبارزة تظنناني الليثمتسم

Маънӣ он, ки бар хандаи рӯи ман набояд ҳарифони ман мутмаин бошанд, чу шер агар дандонашро бинамояд, набояд тасаввур кард, ки дорад меҳандад.

Асадии Тӯсӣ дар «Гаршосбнома» ин мазмунро чунин адо кардааст:

*Набояд шуд аз хандаи шах далер,
На ханда-ст дандон намудан зи шер.*

3. Ин шеър аз Соҳиб ибни Ибод машҳур аст:

رقالزجاجورقي الخمر فتشابهافتشاكلالامر
فكانهاخمرولاقدح و كانتهاقدحولاخمر

Қитъаи зайли Кавкабии Марвазӣ¹ тарҷумаест аз ашъори арабии фавк:

*Қадаҳу бода ҳарду аз сафват
Ҳамчу моҳи дуҳафта дорад асар.
Ё қадаҳ бе май аст, ё майи ноб
Бе қадаҳ дар ҳаво, шигифт нигар.*

Лекин Ғазоирӣ ҳамин маъниро латиф карда, бо тарзе ниҳоят марғуб ва дилкаш чунин баён мекунад:

*Бода ба ман дод аз латофат, гуфтам:
Ҷом ба ман дод, лек бода надодаст.*

4. Дар мавсими борон ҳашароте пайдо мешавад, ки араб онҳоро авлоди зино меномад ва маъруф аст ситораи Сухайл, вақте ки тулӯъ кард, тамоми ин ҳашарот роҳи адам пеш мегиранд. Мутанаббӣ аз он ин мазмунро сохта:

انتكروموتهمواناسهيل طلعتبموتاولادالزناء

¹ Ҷилди аввали «Лубоб-ул-албоб»-и Авфӣ дар шарҳи ҳоли Кавкабии Марвазӣ. (Муаллиф).

Низомӣ дар қасидаи фахрияи хеш айнан ҳамин маъниро гирифта, чунин мегӯяд:

*Валадуззиност ҳосид, манам он ки толеи ман
Валадизиноқуш омад чу ситораи ямонӣ.*

Таъсири шеърӯ шоирии форсӣ дар арабӣ ё асари шогирд бар устод. Риштаи суҳан, ки ба ин ҷо расид, лозим аст ин матлабро гӯшзад кунем, ки Аҷам гӯ ин ки пеши Араб зону замин зада ва дарси шоирӣ омӯхт, лекин тараққии вай ба пояе расид, ки фарсангҳо аз араб ҷилав афтода, то ин ҳад, ки ҳуди аъроб аз шуарои Эрон бинои иқтибос ва истифодаро гузоштанд ва таровишҳои таъби эшонро сармашқи иқтибоси худ қарор медоданд. Дар ибтидои қарни чаҳорум, ки шеърӯ шоирии форсӣ ба авҷи камол расид, шуарои араб аксар тарҷума адо мекарданд, то ин ҳад, ки барои баъзе шуарои забони араб ин амал фанни махсусе гардид ва аз ихтисосоти онҳо шумурда шуд.

Абулфазли Сигзии Марвазӣ дар як маснавӣ зарбулмасали форсиро тарҷума карда, чунон ки дар «Ятимат-уд-даҳр» ашъори зиёде аз ӯ нақл шуда ва таъҷҷуб дар ин ҷост, ки аксари ин амсол ҳатто имрӯз ҳам дар Эрон шоеъ мебошад.

Мисол:

Форсӣ	Арабӣ
<i>Офтоб ба гил андудан натавон.</i>	الشمس بالتطيين لا تغنى
<i>Шаб аст обистанӣ, бинам чи зояд.</i>	الليل حبل ليس يدرى ما يلد ¹

Дар «Ятима» баъд аз ашъори зиёде, ки аз ӯ нақл карда, чунин менависад: «وكانمولعاً بنقل لا مثالا للفارسى هالى العربيه.»

Сипас ашъори чанде зикр карда, ки мо баъзе аз онҳоро бо асли форсӣ зайлан аз назари хонандагон мегузаронем;

Форсӣ	Арабӣ
<i>Хок аз тӯдаи калон бардор.</i>	اذا وضعت على الرأس لتر ابيضع منا عظما لتلانا النفع منه يقع
<i>Чу об аз сар гузаит, чи як Найза, чи як даст.</i>	اذا ما الماء فوق غر يقطماء فقا بقاء الفسواء

¹ «Ятимат-уд-даҳр», ҷопи Бейрут, қисмати чаҳорум, сах. 22. (Муаллиф).

Шоири дигаре дар он аср, мавсум ба Абӯабдуллоҳ Абевардӣ, дар яке аз қасоиди худ зарбулмасали забони форсиро тарҷума кардааст.¹ «Дар «Ятимат-уд-даҳр» ашъоре чанди қасидаи мазбур зикр шуда, ки як байти он ин аст:

ومنع عقدر امم شية قبة فانسى ممشا هولم يمشى كالحجل

Ин ҳамон масале ҳаст, ки Низомӣ онро чунин ба назм дароварда:

*Калоге таки кабкро кӯш кард,
Таки хештанро фаромӯш кард.*

Ин шеър аз Маъруф, яке аз шуарои давраи Сомонист:

*Хуни сапед борам бар даври хони зардам,
Оре, сапед бошад хуни дили Мусаъад.*

Абулҳасан Алӣ ибни Муҳаммади Бадеҳӣ айнан ҳамин маъниро гирифта, чунин мегӯяд:

وكاندمأفابيض منها حمراءه بنار التصابى حينفاض مصعدا

Аллома Саолибӣ дар «Ятимат-уд-даҳр» баъд аз зикри шеъри мазбур менависад, ки ин маънӣ зоидаи таъби Маъруфӣ буда ва ӯ қаблан онро ба назм даровардааст ва ҳатто байти форсии мазбурро низ нақл карда.

Адами таъсири шоирии аслии араб дар шоирии Аҷам. Мо ин нуктаро лозим медонем тазаккур диҳем, ки шуарои Эрон тақлиде, ки аз араб дар шеърӯ шоирӣ кардаанд, аз шеърӯ шоирии аслии араб набудааст. Шоирии аслии араб хеле пеш аз ислом шурӯъ шуда ва дар асри Банӣ Уммая хотима пайдо кард ва баъд маркази ҳукумати араб, ки ба Бағдод интиқол ёфт, ихтилот бо Аҷам ба қадре авҷ гирифт, ки тамоми аҷзои тамаддуни араб табдил пайдо карда, аз ҷумла шоирӣ ҳам сурати аслии худро ба кулӣ аз даст дода, сиғбаи ҷудоғонае ба худ гирифт. Тарзи фикр, услуби адо, ташбеҳоту истиорот, усули мазомину маонӣ, маводи қасоид ва ғазал тамоман тағйиру табдил пайдо кард. Шоирии аслии араб ин буд, ки манозири тепаҳову кӯҳҳо ва иртифоъи онҳо, ҷараёни чашмаҳо, ҳаракати абрҳо, сӯзиши бодҳои гарм, вазидани бодҳои самум, қиёфа ва шакли шамоили шутурон, суръати сайри асбон, масоибу матоиб сафар, ҳаробии роҳу манозил, вайронаҳо ва монанди онро нишон

¹ Қисмати чаҳоруми китоби мазкур, сах. 25. (Муллиф).

Гуфтам: аҳли ситам чи тоифаанд?

Гуфт: гургу сагу шаголе чанд.

Айзан:

*Гираҳ ба бод мазан, гарчи бар мурод вазад,
Ки ин сухан ба масал бод бо Сулаймон аст.*

*Ба боги даҳр баҳору хазон ҳамогӯш аст,
Замона ҷом ба дасту ҷаноза бар дӯш аст.*

*Бас кун зи кибру ноз, ки дидаст рӯзгор
Чини ҷабои Қайсару тарфи қулоҳи Кай.*

*Эътимодест нест бар даври ҷаҳон,
Балки бар гардуни гардон низ ҳам.*

*Шукӯҳи тоҷи султонӣ, ки бими ҷон дар ӯ дарҷ аст,
Қулоҳи дилкаш аст, аммо ба дарди сар намеарзад.*

*Пардадорӣ мекунад бар қасри Кисро анкабут,
Чугз навбат мезанад бар гунбади Афросиёб.*

*Хуш фарши бӯрёву гадоиву хоби амн,
К-ин айи нест дархури авранги хусравӣ.*

Ин матлаб муҳтоҷ ба баён нест, ки як чиз таъсираш дар амзича ва таблиғи мухталифа ихтилоф пайдо мекунад, чунон ки дар баъзе табоеъ бесуботи дунё асаре, ки бахшид, ин буд, ки вақте ки ба ҳеч чиз нашуд эътибор кард, таҳсили давлату сарват ва мансабу ҷоҳ абасу беҳуда хоҳад буд. Алоҳозо, қаноат, узлату инзиво, таваккул, зуҳду ибодатро бояд шиор қарор дод ва калимоти шуарои сӯфияз он пур аст ва рафта-рафта ин тариқа як асли мусалламе шуда, маркузи зеҳни орифу омӣ гардид. Чунон ки мебинем, шуарое ҳам, ки шабу рӯз дар талоши дунё буданд, маҳз анҷоми вазифаи шеърро шоирӣ дар мавоизу панд ҳамин мазомину маониро дар силки назм кашидаанд. Лекин дар табоеи дигар асаре, ки бахшид, зидди асари аввалӣ буда ва он ин аст, ки вақте ки натавон ба

менабуданд. Ин матлаб мусаллам аст, ки дар давраи Акбаршоҳи бузург рӯҳи ҳассосу нишотангезе, ки дар шеърро шоирӣ пайдо шуд ва амсоли Урфӣ, Файзӣ, Назирӣ навобиге ба вучуд омаданд, аз баракати нуктаомӯзии ҳаким Абулфатҳи Гелонӣ будааст. Дар «Маосири Раҳимӣ» чунин менависад: «Мустаидон ва шеърсанҷони ин замонро эътиқод он аст, ки тозагӯӣ, ки дар ин замон дар миёнаи шуаро мустаҳсан аст ва Шайх Файзиву Мавлоно Урфии Шерозӣ ва амсоли онҳо ба он равиш ҳарф задаанд, ба ишора ва таълими эшон (Ҳаким Абуфатҳ) будааст» (аз «Маосири Раҳимӣ», тазкираи Ҳаким Содик).

Аз интиқодоти Зуфархон, волии Кашмир, ислоҳоте дар каломи Мирзо Соиб ба амал омад, чунон ки худӣ ӯ дар ин қасида чунин мегӯяд:

*Ту ҷон зи дахли баҷо мисраи маро додӣ,
Ту дар фасоҳат додӣ хитоби Саҳбонам.*

Як дафъа Хоқонӣ ин шеърро барои Шервоншоҳ фиристод:

*Васақе деҳ, ки дар барам гирад,
Ё васақе, ки дар бараиш гирам.*

Пайғом дод, ки чаро ҳарду ро нахостӣ? Хоқонӣ магасеро гирифта болҳояшро чид ва барои ӯ фиристод, ки ман бо васақе навишта будам, вале магас як нуқта ба «бо» афзуд ва онро «ё» намудааст.

Як рӯз Шохҷаҳон дар дарбор гуфт ман ду эрод ба Искандар дорам: яке он ки чаро худ қосид шуда ба назди Нӯшоба рафт ва дигар падарашро чаро мурғ номидааст:

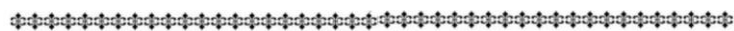
Шуд он мурғ, к-ӯ хоя заррин ниҳод.

Дар дарбори Ҷаҳонгиршоҳ як нафар ин мисраи Ҷомиро хонд:

Баҳари як гул заҳмати сад хор мебояд кашид.

Ҷаҳонгир аз барҷастагии мисраъ ҳамчу хаёл кард, ки тамоми ғазал оӣ ва барҷаста бошад. Девонро талабида нигоҳ кард, дид ғайр аз мисраи мазбур бақияи ашъор чандон қобили таваҷҷуҳ нест, балки ҳамин як мисраъ мебошад, ки рӯҳи ғазал воқеъ шудааст ва лизо дар «Тузук» чунин менависад: «Ғайр аз ин мисраъ, ки ба тариқи масал забонзади рӯзгор шуда, дигар коре насохта».

Чун Ҷаҳонгир матлае, ки дар ҷавоб гуфта, аз матлаи Ҷомӣ камтар нест, ки болтар аст:

*Согари май бар руҳи гулзор мебояд кашид,
Абр бисёр аст, май бисёр мебояд кашид.*

Бобуршоҳ шуҳрате, ки дорад, дар низому умури лашкарист, вале бояд донист, ки ӯ дар «Тузук» тамоми шуарои замони худро зикр намуда, нисбат ба ҳар як ба қадре хуб интиқод кардааст, ки як нафар адиби қобил беҳтар аз он наметавонад интиқод намояд, аз ҷумла дар зикри Вафой менависад, ки: «Соҳибдевод буд, шеърӣ ӯ бад набуд».

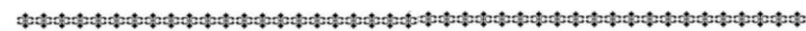
Алишер, ки сарпарасти Ҷомӣ буд, нисбат ба ашъори туркии ӯ менависад, ки то имрӯз назири он дида нашудааст, вале роҷеъ ба форсӣ мегӯяд: «Девони форсӣ ҳам таркиб карда ва дар ӯ Вафой (Фонӣ - таҳиягар) таҳаллус кард, баъзе аз абёти ӯ бад нест, вале аксар сусту фуруданд», нисбат ба Осафӣ менависад, ки шеърӣ ӯ аз рангу маънӣ ҳолӣ нест, агарчи аз ишқу ҳол бебаҳра аст, дар бораи Комӣ ҷунин менависад: «Агарчи баъзе абёти ӯ қобили таваҷҷуҳ аст, аммо мазмуни ин маснавӣ ва устухонбандии ӯ бисёр ҳароб аст».

Ҳамин тавр, нисбат ба Биноӣ, Мирҳасан, Муаммой, Юсуфи Бадешӣ ва Муҳаммадсолеҳ, ҳамаи инҳо муттафиқона изҳори назар намудааст ва аз ин ҷо метавон қиёс кард, ки дар дарбори ин салотин шоир ба сирфи давандагиву тавсия ё тамаллуқу мучизгӯӣ наметавонист пешрафт намоӣ, балки лозим буд дар фанни худ лоиқу моҳир бошад. Ба илова аксари умарову салотин худ дорои табъи мавзун ва қареҳаи шеър буданд ва ғолибан ба таври тафреҳ шеър мегуфтанд ва бисёре аз онҳо дар фанни суҳансароӣ ва балоғат яди босазо доштанд. Ҷунон чи боби аввали «Оташқада» ва низ қисмати аъзам аз ҷилди аввали «Лубоб-ул-албоб» мутааллиқ ба умарову салотин аст, ки дорои табъи мавзуну нуктасанҷ ва суҳаншиносӣ буданд. Бобуршоҳ, Шучоъ, Хонихон, Абулмузаффар Чағонӣ, Соммирзо, Суҳайлии Ҷиғатой ва Амир Қобус ҳамагӣ дорои завқӣ саршор ва суҳансанҷу суҳанвар буданд ва дар каломӣ онҳо лутфи маҳсусест, ки назири он дар умум дида намешавад.

Ин ҳамоса аз асари табъи Шоҳшучоъ аст:

*Туро нагуфтаам, эй рӯзгори беҳосил,
Ки ман зи меҳри туву кини ту надорам бок.
Ба баҳру барру тару хушкӣ худ чӣ менозӣ,
Туиву қатрае аз оби шӯру муште хок.*

Байни Шоҳшучоъ бо бародараш Маҳмуд сари салтанат низоъу ҷанг буд, иттифоқан Маҳмуд ба аҷали хеш аз дунё рафт ва Шоҳшучоъ ин рубоӣ гуфт:

*Агар ду ғов ба ҳам оварию мазраъае,
Яке амиру якеро вазир ном кунӣ,
Бад-ин қадар ҷу қафофи маоши ту нашавад,
Равиву нони ҷаве аз яҳуд вом кунӣ,
Ҳазор бор аз он беҳ, ки аз пайи хидмат
Камар бибандиву бар мардаке салом кунӣ.*

Мо ин матлабро дар оянда тахти унвони таъсири таассуф дар шеърӯ шоирӣ батафсил зикр хоҳем кард.

Дар ашъори форсӣ ахлоқ ва мавъизату ҳикмат, ки аз мавзӯоти муҳимма шумурда мешавад, иборат аст аз бесуботии дунё, инқилоби замона, безътибории рӯзгор, шикоят аз осмон, неку бад, гила аз фарқ нагузоштан байни лоиқу ғайрилоиқ, тарғиб ба қаноат, зуҳд, таваккул, ризову таслим ва каломӣ тамоми ақобири шуаро, хосса шуарои сӯфия пур аст аз ин маонӣ, балки бояд гуфт, ки тамоми сармоя ва маводи ашъори ахлоқӣ ва панду андарз мунҳасир аст ба ҳаминҳо, ки гуфтем ва он ҳам билошак аз натоиҷи тарзи ҳукумат ва зоидаи авзоъу аҳволи мамлакат мебошад. Дар Эрон, балки дар тамоми Машриқ ҷун салтанат рӯи усулу қавонин ва низомоти мудаввана барқарор набуд ва ташкилотӣ муназзаме вучуд надошт, лизо ҳамеша дучори инқилоботи шадид ва саҳт мешуданд.

Як нафар имрӯз бар тахти салтанат қарор дошт, фардо медиданд сарашро бурида ба дарбор мебуданд, имрӯз касеро медиданд бо ҳидаму ҳашам, табулу алам, рояту парчам ва билохира бо ниҳоятӣ шукӯҳу ҷалоли салтанатӣ ҳаракат мекунад, фардо ҳамон касро медиданд бо занҷир баста меоваранд, хонадоне имрӯз ташкил ёфта, хонадони дигар, ки солҳо рӯи кор буданд, дафъатан раҳсипори фано ва завол мешаванд, як нафар то имрӯз пуштаи ҳезум бар сар гирифта дар бозор мефурӯхт, ҳол мебинанд молики тахту тоҷ мебошад. Салотини Салочуқа ва Даёлима, ки дар тамоми дунё маъруфанд, аз ҳамин дараҷаи паст ба азамату баландӣ расидаанд. Кофур, ки дар Ҳарамайну Миср ва Шом хутба ба номи ӯ мехонданд, дар бозори бардафурӯшон ду рупия харидорӣ шуда буд, Яъкуби Саффор, ки маъракаиҳои ӯ вирди забон аст, рӯйгаре беш набуд. Ва натиҷаи ҳатмӣ ин гуна вақоеъу пешомадҳо ин шуд, ки бесуботии замона ва безътибории рӯзгор дар дилҳо русух пайдо кард ва ҳамин авомилу асбоб ақиду афкореро, ки зайлан мулоҳиза мекунед, ба вучуд овард:

*Чист ин зиндагонии дунё,
Гуфт: хобест ё ҳаёле чанд.
Гуфтам: аз вай чӣ ҳосил аст, бигӯ,
Гуфт: дарди сару вуболе чанд.*

чида шудани бисоти таҳқиқ, ки аз қарни ҷаҳорум оғоз шуд, билохира, ашоира ғолиб омада ва таълимоти онҳо дар тамоми дунёи ислом интишор пайдо намуд.¹ Усули таълимоти фирқаи мазбур аз ҷумла ин буд, ки: «Адл бар Худо лозим нест, халифа ё амир мазҳару намояндаи Худованд аст, таҷлил аз ӯ таҷлил аз Худо ва тавҳини вай тавҳин ба Худо мебошад». Ҳеч муҳтоҷ ба зикр нест, ки ин таълимот озодӣ, диловарӣ, ҳақиқату ростгӯӣ ва билохира улуввинафс ва баландҳимматиرو, ки маркузи табоеъ аст, хотима додаву якбора аз байн бурд. Рост аст, ки кутубу расоили муҳиммаи ахлоқӣ дар назм таълиф ёфта, лекин мабоҳису мавзӯоти ахлоқӣ, ки дар атрофи онҳо суҳанфарсоя ё таъъозмоя шуда, ҷаҳату ҷаҳат иборат аст аз эҳсон, тавозуъ, ҳилм, афв, саховат, тавба, қаноат, ризову таслим, узлату инзиво ва монанди он. Аммо дар тамоми ин расоилу китобҳои ахлоқӣ бобе ё унвоне аз ҳуррият ва озодии фикр ва ҳақгӯиву ҳақиқатҷӯӣ наметавон пайдо кард.

Ҳама медонанд, ки дар бесуботи дунё ва панду мавзӣот садҳо ҳазор шеър гуфта шуда, лекин дар озодиҳои шахомат ва часорату пурдиӣ, агар маонӣ пайдо шавад, ангуштшумор аст.

Ин равиш то муддате боқӣ буд, лекин аз вақте ки хучуми тотор шерозаи ҳукумати исломиро бақулӣ аз ҳам пошид, аз он вақт то кунун мусулмонон сар баланд накарда ва натавонистаанд имперотурии муаз-зама мисли аввал ташкил дода, азамати аввалия ва ҳаёти пур аз ифтихори гузаштаро таҷдид намоянд. Билҷумла дар сатвату қахҳории ҳукумат раҳна пайдо шуда, шуаро то дараҷае аз ҳайбати ҳукумат озод шуданд ва аз он рӯз тасаввуф қувват гирифта, вусъати басазое пайдо намуд ва чун ақобири сӯфия мисли Саъдӣ, Мавлоноӣ Румӣ, Ҳусайнӣ, Авҳадӣ, Ҷомӣ ва ғайра аз шуарои мазбур буданд, лизо бо ашъори тасаввуф дар афқору рӯҳиёте, ки гуфтем, то як дараҷа тағйироту ислоҳоте ба амал омада, ва-ле дар муқобил бинои ишобат ва интишори ин навъ афқору ҳаёлотро гузоштанд:

¹ Аз он вақт ба баъд ҳукумоте, ки аглаб рӯи қор меоянд, ё худ ашъаримаслак ва ё дар тахти нуфузи ашӯара ва мучрии таълимоти онҳо буданд. Ҳукамо ва фалосифа ҳамеша мавриди ҳамла ва дар таҳдид буданд ва қор ба ҷое расид, ки дар қаламрави машриқии ислом мисли Ғаззоли олими мутабаххире амсоли Форобӣ ва Абӯалӣ Синоро тақфир карда, китобе ба номи «Тухфат-ул-фалосифа» дар рад бар фалсафа навишт ва аз тарафи дигар дар мағриб (Андалус) таълими ҳикмату фалсафа бидъат шумурда шуд ва фалосифаро маҳкум ба қатл менамуданд, чунон ки Ибн Рушди ҳақим, ки аз давоҳии аср буд, ба ҷурми таълими ҳикмат ба қатл маҳкумаш намуданд, вале ҷун ҳукумат дар ботин бо вай ҳамроҳ буд, дар иҷрои ҳукми маъмур таълил намуд ва билохира ин марди бузурро таъйид карданд.

Нигоранда дар повараки тарчумаи китоби «Тамаддуни араб (ва ислом)», дар сах. 712 шарҳи мабсута дар ин боб навишта, қорини метавонанд ба он ҷо муроҷиат кунанд.

Дар хотима тазкиран менависам, ки мусташириҳои Урупо куллияти рӯи қор омадани ашӯғара ва нуфузи маънавии эшонро иллоти инҳитоту инқирози импиротурии ислом дониста-анд. (Мутарчим).

Маҳмуди бародарам, шаҳи шеркаманд,
Мекард хусумат аз пайи тоҷу нигин.
Кардем ду баҳи, то биёсояд мулк,
Ў зери замин гирифту ман рӯи замин.

Мо як газали Хонихонро дар чилди савуми китоб дар шарҳи аҳволи шуаро дарҷ карда ва ин шеър низ аз асари табъи ӯст:

*Ба ҷурми ишқи туам мекушанд, гавгоест,
Ту низ бар сари бом о, ки хуш тамошоест.*

Ин матлаи Соммирзо қобили бaсе тaвaччух мебошaд:

*Ҳосили умр нисори раҳи ёре кардам,
Шодам аз зиндагии хеш, ки коре кардам.*

Ин қитъаи вазир Аҳмад билочавоб аст:

Ин ҷавонии маро нигар, ки чи гуфт,
Гуфт, эй пири ман чӣ фармой?
Гуфтам, эй дӯст, соате бинишин,
Гуфт ман рафтаму ту низ зуд оӣ.
Ба шаробу кабобу ранги хизоб
Боз н-ояд гузашта барной.

Яке дастагуле аз наргис барои Хочарашид фиристод ва $\bar{u}$ чӣ қадар хуб суруда:

*Шоҳаке чанд наргиси раъно,
Гулаке чанд тозаи чида:
Он ҳама дидаҳои бечехра
В-ин ҳама чехраҳои бедида.*

Авомил ва асбоби дигар барои тақдир. Илова ба авомилу асбоби мазкураи фавқ, бадеҳагӯиро умаро ва салотин хеле писанд мекарданд ва бад-ин чихат шуаро маҷбур буданд машқи бадеҳасароӣ кунанд. Низоми Арӯзӣ дар «Чаҳор мақола» ба шарҳи зер менависад: «Аммо бояд донист, ки бадеҳа гуфтан рукни аълоист дар шоирӣ ва ҳар шоире фирефта аст, ки табъи хешро ба риёзат бад-он дараҷа расонад, ки дар бадеҳа маонӣ ангезад, ки сим аз хазина ба бадеҳа берун ояд ва подшоҳро ҳасби ҳол биттабъ оварад. Шуаро ҳарчи ёфтанд аз саллоти муаззами бадеҳа ёфтанд». Ё баъд аз ин гуфтор мавориди чандеро зикр намуда, ки шуаро ба василаи бадеҳасароӣ инъомоти бузургу саллоти гаронмоя ёфтаанд. Қутбид-

дин дар дарбори Амир Шералӣ чиҳил ғазали Амир Хусравро дар як маҷлис ҷавоб гуфта, таҳвил дод ва номи ин ғазалҳо ҳам арбаъайния аст. Амир Шералӣ силаи гаронбаҳое хост ба ӯ бидиҳад, лекин шоири мазбур қабул нанамуд.¹ Ҳоҷ Рабеъ тамоми девони Назириро дар ҳашт рӯз ҷавоб гуфт. Ҳайдарии Табрэзӣ дар мадҳи Акбаршоҳ қасидае сохт, лекин натавонист аз назараш бигзаронад ва маҷбур гардид ин китъаро гуфта ва ба василаи дарбориён онро тақдим дошт:

*Дар мадҳи подшоҳи суҳансанҷи мулки Ҳинд
Гуфтам қасидае, ки писандид ҳар ки дид.
Аммо чу рӯзгори мадад кори ман набуд,
З-он шоҳи гул ба пои дилам хори ғам халид.
Будам зи оби дидаи тар гарқи баҳри ғам,
К-аз ғайб ин тарона ба гӯши дилам расид:
Ҳофиз, вазиғаи ту дуъо гуфтан асту бас,
Дар банди он мабош, ки наинид ё шунид».*

Акбар ҳукм дод даҳ ҳазор рупия (мутаҷовиз аз дувист ҳазор риёл) бо хилъатҳои симину фохир ба ӯ инъом бидиҳанд, вале иҷрои ҳукм ба таъхир афтод. Ҳайдарӣ китъаи зерро гуфту фиристод. Ҳаками мазбур фавран ба мавқеи амал гузорида шуд.

*Мушкиле дорам, шаҳо, хоҳам кунам пеши ту арз,
З-он ки з-ин мушкил маро сад доғи ҳасрат дар дил аст.
Симу зар инъом кардӣ, лек аз хозан маро
Ҳам гирифтани мушкилу ҳам ногирифтани мушкил аст.*

Султон Такиш як вақт дар ҳоли ғазаб ҳукм кард сари Нусратуддинро бурида назди ӯ оваранд. Ӯ фавран як рубоӣ гуфту фиристод, ки байти дувумаш ин аст:

*Сар хостай, ба дасти кас натвон дод,
Меояму бар гардани худ меорам.*

Подшоҳ аз сари хунаш даргузашт.

Шайх Саиди Қаршӣ дар як рӯзи ид ба дарбори шохзода Мурод рафт. Иттифоқан ҳеч дар ҳаёли таҳияту табрики ид набуд, то чизе гуфта, бо худ бибарад. Шохзода пурсид оё чизе гуфта, бо худ овардӣ? Шайх коғазе, ки чизе дар он навишта набуд, аз ҷайб берун оварда, шурӯъ ба хондан намуд:

¹ Тазкираи «Махзан-ул-ғаройб». (Муаллиф).

Шуаро дар маснавиёти ахлоқии худ ҳар кучо, ки аз қавоиду русуми дарборӣ таҷййбу ҷалби назари салотин ва таҳсили қурбу манзалат зикре ба миён меояд, куллияти инро хотирнишон мекарданд, ки агар подшоҳ рӯзро шаб гуфт, шумо ҳам бигӯед, оре, шаб аст.

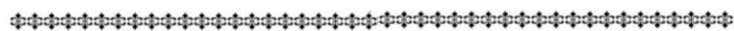
*Агар шаҳ рӯзро гӯяд шаб аст ин,
Бибояд гуфт, инак, моҳу Парвин.*

Асадии Тӯсӣ усули дарбори салотинро ин тавр нишон медиҳад:

*Дами пошоҳон умед асту бим,
Якero самуму якero насим.
Чу рафтӣ бари шаҳ, парастанда бош,
Камарбаста фармон-широ, банда бош.
Агарчи надорӣ гунаҳ пеши шоҳ,
Чунон бош пешаш, ки марди гуноҳ.
Агар бинад густохворат ба пеш,
Чунон тарс аз ӯ, к-аз бадандеши хеш.
Ҳама хӯйу кирдори ӯро ситой,
Чунон душманашро нақӯҳиши физой.
Набояд шуд аз хандаи шаҳ далер,
На ханда-ст дандон намудан зи шер.*

Оре, таълими ин навъ рақиту ғуломӣ натиҷаи тарзи ҳукуматест, ки ба сар бурдан дар қаламрави он ҳукумат бидуни побандии ин усул саъбу душвор будааст.

Ин навъ ҳаёлот ва ин синхи (асл, бун, бунёд) ақоиду афкор дар шеърӯ шоирӣ аз сарчашмаи дигар низ об гирифта ва он ин аст, ки замоне, ки Банӣ Уммия шурӯъ ба истибдоду ҳукумати золимона намуданд, табоеъи саркаши аъроб натавонистанд таҳаммул кунанд. Ночор аз ҳар тараф алами туғён барафрошта, бинои ошӯбро гузоштанд. Барои фуру нишондани ноираи инқилоб аз тарафе, мисли Ҳаҷҷочӣ золиму саффоқро рӯи қор оварданд ва аз тарафи дигар, пешвоёни зоҳир-ус-салоҳро таоруфу ришват доданд, ки масъалаи қазову қадарро дар миёни мардум ишоат ва интишор диҳанд ва ба омма тазриқ кунанд, ки ончи дар ин олам воқеъ мешавад, тибқи машият ҳукми Илоҳист ва, аз ин рӯ, шикоят аз он шикоят аз Худованд аст ва ҳамин сабаб гардида, ки муътазила масъалаи адло пешаи кашида, бинои тарвиҷи онро гузоштанд ва гуфтанд Худо одил аст ва ҳеҷ вақт бар хилофи адл коре намекунад. Ин ду маслак дӯш ба дӯш бинои ишоату интишорро гузошт, вале аз як тараф, иқтидори ҳукумату аъмоли нуфуз ва аз тарафи дигар, уфулиқавкаби дурахшони илм ва ҷилавгирӣ аз ишоати ҳикмату фалсафа ва бар-

дар «Бӯстон» як ҳамосаи размӣ сохта, дохили китоб намудааст ва ҳол он ки «Бӯстон» бо разму чанг ҳеч муносибате надорад.

Ҳар қадар қасоиди номӣ, ки аз Заҳири Форёбӣ буд, мутааххирин онҳоро ҷавоб гуфтаанд ва ба қадре ҳам, ки имкон дошта, қудрати таъбарон он ба харҷ додаанд. Ин қасидаи Заҳир, ки мегӯяд:

Зикри лаби ту таъми шакар дар даҳан диҳад,

аз қасоиди оӣ ба шумор омада, лекин Камол Исмоил онро ҷавобе, ки гуфта, шеъри охираш ин аст:

*Рӯҳи Заҳир, агар шунавад ин қасидаро,
Сад бор беш бӯса маро бар даҳан диҳад.*

Ин маъракаиҳои шуароӣ ҳамаср, агарчи баъзе мавоқеъ ба ҳаҷву бадгӯӣ мунҷар мешуд, чунон ки ҳаҷвиёти ФавқийЯздӣ, Шифой, Ваҳшӣ ва амсоли он рӯи ҳамин асл қарор гирифтааст, вале бояд донист, ки зарари он аз ғоидае, ки дошт, камтар буда ва шуарое, ки аз ин қареҳаи оӣ сӯиистифода намудаанд, иддаи онҳо чандон зиёд нест.

Салотин аксаран мутлақулинон ва ғайриқасоидӣ буданд, қавонини муавванае дар қор набуд. Гоҳе ашхоси мазлуми бегуноҳро ҳукми эъдом медоданд ва замоне мучримини саҳтро, ки ҷазои онҳо эъдом буд, маоф мекарданд. Ин худсариро батадриҷ ҷузъи сифоти шоҳона қарор гирифт, то ин ҳад, ки шуаро онро ҷузъи сифоти қамолӣ Худо ҳам шумурдаанд.

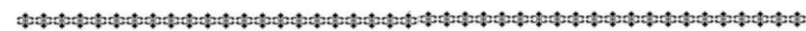
Шайх Саъдӣ чунин мефармояд:

*Ба таҳдид агар баркашад теги ҳукм,
Бимонанд қарубиён самму букм.
Ва гар дардиҳад як салои қарам,
Азозил гӯяд насибе барам.*

Шайх ба ақидаи ҳеш бузургтарин сифоти Худоро дар ин ҷо зикр намуда. Лекин ғавр кунед, ки сифоти мазбур сифоти як шахси одилу додгустар аст ё сифоти Чингизу Хулоку?

Чунон чи ӯ тарзи ҳукумати Урупо ё Амриқоро мушоҳида мекард, ҳароина Худоро бад-ин гуна тавсиф менамуд, ки дар ҳоли қаҳру ғазаб низ як нафар бегуноҳ мумкин нест аз муоҳизаи ӯ ҳаросон бошад? Чи, бешак тамоми қорҳои ӯ мутобиқ ба усули низомоти мебошад ва мумкин нест феъле бар ҳилофи усул аз ӯ содир шавад.

Ғараз, тарзи ҳукумати истибодӣ ва ғайриодилонаи салотин асари бисёр баде бар шоирӣ ахлоқӣ афканда ва либоси зиште ба он пӯшонид.

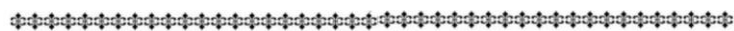
*Рӯзи ид аст, лаби хушк майолуд кунед,
Чораи хештан, эй хушклубон, зуд кунед.
Дергоҳест, ки аз дайри мугон дур наям,
Зуд бошед, ба каф ҷоми зарандуд кунед.
Ҳарфи бесарфаи воиз натавон қард гӯш,
Гӯш бар замзамаи чангу найу уд кунед.
Ҳаст беҳбуди шумо бандагии Шоҳ Мурод,
Беҳтар он аст, ки андешаи беҳбуд кунед.*

Ғазал, ки тамом шуд, шоҳзода сурати онро хост, шайх қоғазро таслим қард ва ӯ вақте ки нигоҳ қард, дид чизе дар он навишта нашудааст!!!

Як манзури умдаи дигар, ки ба шоир мутааллиқ буда, ин аст, ки салотину умарое, ки бо ҳам рақобат доштанд, дар муросилоти мукотиботи худ фаҳру муҳобот ё таҳдиде, ки мекарданд, ба лиҳози он ки нуфузи шеър зиёдтар аст, онро ба шеър дар меоварданд. Ин ҷо аз шеър қор гирифта, вайро ба салоти гаронмоя менавохтанд. Салотин дар қиблаи қаробони худ ҳамон тавр, ки ба зӯри лашкари таҷаммулоти худ меболиданд, доштани шоирӣ номӣ низ ҷузъи ифтихороти шумурда мешуд ва аз ин рӯ ҳар вақт дар як дарбор шоирӣ забардасте буд, ҳарифи муқобил ҳам кӯшиш мекард шоире ҳампиллаи ӯ дошта бошад ва маълум аст аз ин шоир, вақте ки ба даст меовард, зиёд қардонӣ менамуд. Заҳири Форёбӣ, вақте ки аз Қизиларслон ранҷид, ба назди Атобак рафт. Қизиларслон Маҷидуддини Байлақониро дар муқобил ба назди худ талабид ва аз ӯ бинои навозишу қардониро гузошт, чунон ки ҳар ҳафта ӯро ба хилъатҳои ғоҳиро атоӣ шоҳона менавохт.¹

Ҳамчунин дар воқеаи қорӣ ва навиштани саргузашти мулк ва шарҳи футӯҳоти онон, ки ҷузъи дастур буд, ба шуаро мурочиат мешуд ва аз онҳо дар ин бобат истифода мекарданд ва мисли «Шоҳичахоннома» ва «Иқболнома» ва монанди он вақеъу саргузаштҳоеро бо дасти шуаро дар силки назм мекашиданд ва онҳоро «Шоҳнома» ном ниҳода, баъзеҳоро ҳам ба номи худ мавсум мекарданд. Мисли он ки Ҳотифӣ дар аҳволи Темур «Темурнома» сохт, Қосими Гунободӣ саргузашти Шоҳаббоси Сафавиро ба назм даровард, Калим «Шоҳичахоннома» гуфт, Озарӣ шарҳи аҳволи Баҳманро назм сохт, ки ба номи «Баҳманнома» машҳур аст ва он ки нотамо буд, ба қалами Назирӣ ва Сомеъӣ ба итмом расид. Файзӣ шурӯъ ба сохтани «Ақбарнома» қард ва як қисмати онро ҳам ба шеър даровард, лекин натавонист ба анҷом бирасонад. Ҳазрати Амир Хусрав «Туғлуқнома» сохт, Ҷаҳонгиршоҳ ин китобро ҳеле писанд мекард, лекин яке аз достонҳои он, ки мафқуд шуда буд, дар соли 1019 ҳукм қард шуаро дарбор онро манзум сохта ба назараш би-

¹ Тазиқраи Давлатшоҳ, дар зикри ҳолати Заҳири Фарёбӣ. (Муаллиф).

расонанд. Тамоми шуаро ҳасбуламр машғули ин кор шуданд ва билохира достони Ҳаётии Кошӣ¹ мавриди писанди Ҷаҳонгир воқеъ гардида, дар силаи он ҳукм кард ба вазнаш зар ба ӯ ато карданд, чунон ки Саъиди Гелонӣ ин матлабро ба назм дароварда, чунин мегӯяд:²

*Чун Ҳаётиро ба зар санҷид шоҳанишоҳи аср,
Подшоҳи адлгустар, шоҳи гардуниқтидор,
Баҳри таърихаи ба рӯи каффаи мизони чарх,
«Шоирӣ санҷидаи шоҳӣ» рақам зад рӯзгор.*

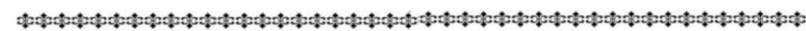
Бо вучуди ин ҳама қадрдонӣ ва ташвиқу навозиш боз дастёбӣ ба дарборҳо бағоят саъбу мушкил [буд]ва камтар касе дасташ ба подшоҳ мерасид ва аз ин рӯ солҳо ба интизор ба сар мебурданд ва аз ҳар тараф васоил бармеангехтанд. Амир Муиззӣ, маликушшуарои Санҷар, пояи кудраташ ба ҷое расид, ки Санҷар лақаби худро, ки Муиззуддин ваддунё буд, ба ӯ эъто кард ва вайро Муиззӣ ном ниҳод ва бо ин ҳол аз мутолиаи шарҳи дастёбии ӯ ба дарбор метавон заминае дар ин боб ба даст овард ва маълум дошт, ки дастрасӣ ба подшоҳ кори сахлу осоне набудаст.

Худ Муиззӣ чунин менависад: «Падарам, ки номаш Бурҳонии амирушшуаро буд, дар оғози ҳукумати Маликшоҳ вафот намуд. Қабл аз ғавти худ маро ба ҳузури подшоҳ муаррифӣ кард ва аз ин роҳ ҳукуке, ки мегирифт, баъд аз вай ба ҳуди ман баргузор гардид. Вале як сол гузашт, диноре аз ин бобат ба ман нарасид, то макрузу парешон шудам, шаҳри сиём даррасид, ба хидмати Алоуддавла рафтам ва ӯ домоди султон ва марде адабпарвар буд. Шарҳи ҳоли худро арз кардам, гуфт тасдиқ мекунам, ки дар бораи шумо ғафлат шуда, аммо тадоруку ҷуброн хоҳад шуд. Султон имрӯз барои руъяти ҳалол берун меояд, шумо ҳам ҳузур ба ҳам расонед, умед аст мақсуде, ки доред, анҷом шавад. Ин гуфт ва як сад ашрафӣ ба ман доду гуфт ин махориҷи айёми сиёми шумост. Ман мураххас шудам, вале мақорини гуруб тибқи дастуре, ки доштам, ҳозир шудам. Алоуддавала маро дид, бо худ ба ҳузур бурд. Султон камоне ба даст гирифта, барои истехлол берун омад. Иттифоқан худ ӯ қабл аз ҳама моҳро дид ва аз ғояти хушии ҳол эҳтизозе дар вай пайдо шуд. Алоуддавла ба ман ишора кард, ки мавқеъ муносиб аст, чизе бигӯ. Ман филбадеҳа гуфтам:

*Эй моҳ, чу абрӯвони ёрӣ, гӯӣ,
Ё ҳамчу камони шаҳриёрӣ, гӯӣ.*

¹ Дар асл ин шоир Ҳаётии Гелонӣ буд. (Мухаррири таҳия).

² «Хизонаи омира», зикри ҳаёти Кошӣ. (Муаллиф).

бар тамоми шуаро раёсату ҳукумат дошт ва мазолиқ сари ин қазия, ки Ғизоирии¹ Розӣ аз Маҳмуд барои ду шеъре, ки гуфта буд, ду бадра зар инъом ёфт, қасидае бар радди қасидаи ӯ гуфт. Ғизоирий дар раддуррад чизе сохт ва дар ин қасоид шарҳи эътирозоти вочиб ба қадре муфасссалу тӯлонист, ки гӯӣ рисолаи мабсуте дар масоили илми калом ва фалсафа таълиф намудаанд.

Кудсӣ² қасидае гуфта, ки як байти он ин аст:

*Олам аз ҷилваи ҳусни ту чунон тангфазост,
Ки сипанд аз сари отаи натавонад бархост.*

Шайдоӣ³ ҳар як аз абёти қасидаи мазбуаро рад гуфта ва дар ҳамин баҳру қофия ҳам сохтааст. Баъд Мунири Лоҳурӣ дар ин миён қазоват карда, қазовати мазбура низ дар ҳамин қавофӣ ба амал омадааст. Назирии Нишобурӣ бар ин қасидаи Урфӣ: «Биё, ки бо дилам он мекунад парешонӣ» эътирозоте карда ва он эътирозотро дар қасидаи худ шарҳ додааст. Ғолиби кашмакашҳо ва ҳува ҷанҷолҳо бар лаҳу шоирӣ тамом шуда ва сабаби тараққиву басти шеър адаб мегардид, чи як шоир шеъре дар ниҳояти эҳтимом мегуфт ва баъд тарафи муқобил дар таҳияи ҷавоб ё радди он, барои он ки ҳарифро мағлуб созад, муддатҳо сарфи вақт менамуд, ниҳоят диққат мекард ва билохира он чи қувва дошт, ба кор мебурд ва ғолибан дар тарҳҳову заминаҳое бас мушкил бад-ин ғараз қасоид мегуфтанд, ки ҳариф натавонад аз уҳдаи ҷавоби он барояд. Масалан, Заҳири Форёбӣ қасидае гуфта, ки радифи он «ғавҳар» аст ва дар ин қасида чунин мегӯяд:

*Дар ин диёр басте шоирони пурҳунаранд,
Ки нури фитрати эшон диҳад ба кон гавҳар.
Қасидае, ки ба мадҳи ту гуфт банда чу зар,
Радиф сохтаи аз баҳри имтиҳон гавҳар.*

Ҳар вақт як рисола ё қасоиду ғазале зиёд ишоату интишор меёфт ва қабули омма пайдо менамуд, шуаро умуман онро ҷавоб мегуфтанд, таъбозмӯӣ ё ба истилоҳ дасту панча нарм мекарданд. Ҳатто мисли Шайх Саъдӣ шоири забардасти ахлоқӣ низ натавониста аз ин варта худро наҷот бахшад, балки ӯ ҳам гирифтӣ шудааст. Чу як нафар гуфта буд, ки Шайх бо Низомӣ наметавонад дар разм баробарӣ кунад, лизо

¹ Сурати дурусти номи ин шоир Ғазоирӣ. (Мухаррири таҳия).

² Манзур Кудсии Машҳадист. (Мухаррири таҳия).

³ Ин шоир Шайдоӣ Фатҳипурист. (Мухаррири таҳия).

шуғли мазбур ба тамаъи силаву инъом умумият пайдо кард, аз ҳар табақа ва синфе дохили ин кор шуданд ва, албатта, хонаводаҳои паст ҳам дар миёни онҳо буданд ва ин табақа, вақте ки сила ва инъом намеёфтанд, забонашон боз мешуд ва маълум аст ба воситаи набудани асолату шарофати хонаводагӣ, чизе, ки аз забони онҳо хориҷ мешуд, фахшу носазо будааст ва бояд донист, ки Анварӣ ва Сӯзаниву Хоқонӣ аз ин қабил ашхос буданд ва ба ҳамин ҷиҳат аст, ки дар фахшошаву калимоти ношоист дараҷаи камолро доро мебошанд.

Хоқонӣ падараш начҷор буд ва нисбат ба Сӯзанӣ мегӯянд маъшуқаш як бачаи хайёт будааст ва бад-ин ҷиҳат ҳам таҳаллуси худро сӯзанӣ гузоштааст. Лекин ба ақидаи мо ҳудаш шогирди хайёт буд. Агарчи дар Эрон, мисли Ҳиндустон, имтиёзи табакотӣ ва синфӣ вучуд надорад ва ҳамчу нест, ки аз ихтиёри як пеша ҳувиати одамии тағйир кунад, чунон ки дар Ҳиндустон тағйир мекунад ва маазолик, машоғилу иҷтимоӣ паст дар ахлоқ таъсир мебахшад ва агар ин набуд, пас чӣ тавр Абулаллоҳ дар ҳаҷви Хоқонӣ мегӯяд:

*Даравгарписар¹ буд номат ба Шервон,
Ба Хоқоният ман лақаб бар ниҳодам.*

Доманай ҳаҷвгӯй ба дараҷае вуҷуд пайдо кард, ки ҳар вақт аз касе ранҷиш пайдо мешуд, пой хичо ба миён меомад ва ба калимоти носазо мепардохтанд. Гузашта аз инсон ҳайвонотро низ ҳаҷв мегуфтанд. Дар қарни панҷум ва шашуми ҳиҷрӣ назар ба ин, ки авзои сиёсии мамлакат ба кулӣ хароб шуда буд, кор ба ҷое расид, ки ашхоси муҳаззибу шоиста низ аз фахшу носазо ва гуфтани калимоти ракику зишт натавонистанд худро маҳфуз нигоҳ доранд. Боби панҷуми «Гулистон» ва баъзе ҳикоятҳои «Маснавӣ»-и Мавлавии Румӣ натиҷаи ҳамин вазъияту пешомадҳост, ки гуфтем ва то вақте ҳам ки шеърӯ шоирӣ сӯфиёна дар мамлакат интишор пайдо накард, ин вазъият ба ҳоли худ боқӣ будааст. Дар қарни ҳафтум завқи тасаввуфу ирфон умумият пайдо кард ва аз баракати Авҳадии Мароғай ранги тасаввуф, ки дар ҳама ҷо шоеъу мунташир гардид, афқору ҳаёлот ва забону адаб низ (хушбахтона) сурати муҳаззиб ва шоистае ба худ гирифт.

Кашмақашу низоъ байни шуаро. Рашку ҳасад, ки аз сифоти умумист, албатта, шуаро ҳам аз он мубарро нахоҳанд буд. Барои як шоир, вақте ки дар як дарбор пешрафту комёбии зиёде ҳосил мешавад, шуарои дигар рашк бурда, дар ашъори худ онро зикр мекарданд ва аз ин ҷо ҷидолу низоъ оғоз мешуд. Унсурӣ дар дарбори Маҳмуд маликушшуаро буд ва

¹ Шояд дурудгарписар бошад, зеро падараш начҷор буд. (Мухаррири таҳия).

*Наъле зада аз зари иёрӣ, гӯӣ,
Бар гӯиши сипеҳр гӯишворӣ, гӯӣ.*

Ин ашъор мавриди писанди султон воқеъ гардид ва амр дод рафта аз истабл ҳар асбе, ки меписандӣ, бикушой. Алоуддавла асбе, ки киматаш сесад ашрафӣ буд, номзад кард, биёварданд ва ба касони ман доданд.¹

Низоми Арӯзӣ мегӯяд: Ман дар соли 510 ҳиҷрӣ аз Ҳирот ба дарбори Санҷар азимат намудам. Вазъи маишати ман он вақт хеле бад буд. Рафтаам назди Амир Муиззӣ, шарҳи ҳолро гуфтам. Аз ман имтиҳон гирифт. Ашъоре аз ҳар рақам барои ӯ хондам, маро тасдиқ кард ва гуфт: Алҳақ дар ин фан заҳмат кашидаӣ ва албатта ин заҳамот зоеъ нахоҳад шуд. Лекин аҷала ва шитоб нақунед ва бидонед барои расидан ба мақсуде, ки доред, муддатҳо вақт лозим дорад. Баъд саргузашти худро барои ман нақл кард. Заҳири Форёбӣ дар қасоиди адида шикаст мекунад, ки муддатҳо ба тақу дав ва дарюзагӣ машғул буда, касе аз ӯ хабар намегирифт ва наметавонист худро ба дарборе бирасонад, чунон ки дар як қасида ҷунин мегӯяд:

*Дар ин се сол, ки аз дарғаҳи ту будам дур,
Ба ҳеч санъату шуглам касе надод зимом.*

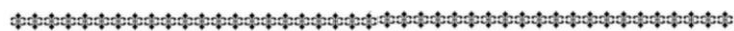
Дар қасидаи дигар мегӯяд сол тамоми шуд ва касе аз ман суроғ нагирифт, инак иҷоза меҷӯям биёям қасидаеро хонда, баргардам биравам:

*Нишаста мунтазири он ки фурсате ёбам,
Агар ба самъи муборак расонаму биравам.*

Баъд аз расидан ба дарбор ва муаррифӣ шудан ба ҳузур ва хондани қасида, он вақт мавзӯи силаву инъом пеш меояд. Аввалан муддатҳо тӯл дошт, то ҳукми он содир шавад, баъд аз судури ҳукм ҳам иҷрои он ба қадре тӯл мекашид, ки ҷони шоири бадбахти муфлис ба лаб мерасид. Чунон ки девони Заҳир, Анварӣ, Салмон пур аст аз ин гуна шикаст ва билохира аз ин садамоту номулоимот дар шуаро аз пешаву шуғлашон як ҳисси танаффури пайдо шуда, диданд агар натиҷаи шеърӯ шоирӣ гуфтани мадеҳа ва гирифтани сила аст, бояд онро ҷузъи разилтарину пасттарин пешаи дунё шумурд. Асириддини Адмонӣ² дар як қасида ҷунин гуфта:

¹ «Чаҳор мақола», ҷопи Лоҳури Ҳинд, сафҳаи 36. (Муаллиф).

² Нисбаи ин шоири қарни ҳафтуми ҳиҷрӣ Авмонист. Авмон қарияест аз тавобеи Ҳамадон. - (Мухаррири таҳия).

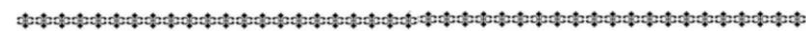

Ё Раб, ин қоидаи шеър ба гетӣ кӣ ниҳод,
 Ки чу ҷамъи шуаро хайри ду гетӣ-и мабод.
 Эй бародар, ба ҷаҳон бадтар аз ин коре нест,
 Хону ҳон, то нақунӣ така бар ин бебунёд.
 Худ аз он кас чи бикоҳад, ки тугӯи бахил,
 Ё бар он кас чи физояд, ки туаи гӯй род.
 Когазе пур кунӣ аз ҷашву фиристӣ ба касе,
 Бас биранҷӣ, ки маро когази зар нафрестод.
 Он на худ ҳуҷҷати шаръӣ, на хати девонест,
 Пас аз он хат ба ту чизеи чаро бояд дод?
 В-ин чи жоғ аст дигарбора, ки абёти мадеҳ
 Гар бувад ҳафт, фиристӣ ба тақозо ҳафтод.
 Пас бад-ин ҳам нашавӣ қонеъу аз пай тозӣ
 Ба сӯи хонаи мамдӯх чу тире зи гушод.
 Ҷамчу оина ниҳӣ бар дари ӯ пешонӣ,
 Аз ту ӯ шарм кунад ҷамчу арӯс аз домод.
 Ончи мақсуд зи шеър аст чу дар гетӣ нест,
 Шоиронро ҳама з-ин кор Худо тавба диҳод!

Заҳири Форёбӣ дар кадрношиносӣ аз шеърӯ шоирӣ марсияи бо сӯзу
 гудозе, ки гуфта, дили сангро об мекунад ва он ба шарҳи зайл аст:

Маро зи дасти ҳунарҳои хештан фарёд,
 Ки ҳар яке ба дигаргуна дорадам ношод.
 Бузургтар зи ҳунар дар замона айбе нест
 Зи ман мапурс, ки ин айб бар ту чун афтод.
 Камина, пояи ман шоирист, худ бингар,
 Ки чанд бор зи дасташ кашидаам фарёд.
 Гаҳе лақаб ниҳам ошуфта зангиеро ҳур,
 Гаҳе хитоб кунам масти сифлаеро род.
 Зи ҷинси шеър газал беҳтар асту он ҳам нест
 Бизоате, ки тавон сохтан бар он бунёд.
 Маро аз он чи ки ширин басест дар Кашимир,
 Маро аз он чи ки нӯшин басест дар Навиод.
 Гуле, ки бишкуфад аз шеър, ҳосилаи ин аст,
 Ки бандае хонам худрову сарвро озод.
 Дар ин замона чу фарёдрас намеёбам,
 Маро расад, ки расонам бар осмон фарёд.

Анварӣ дар мазаммат аз шеърӯ шоирӣ ашъоре, ки гуфта, мо дар
 шарҳи ҳоли ӯ онро зикр намудем. Дар ин ҷо мо аз тазкори ин матлаб
 ночорем, ки тамоми ин шуаро дар мазаммату накӯҳиш аз шеърӯ шоирӣ

иллате, ки зикр кардаанд, ҳосилаи ин аст, ки василаи таҳсили молу
 сарват нест ва аз он намешавад истифодаи моддӣ намуд ва зар ба даст
 овард. Вале афсӯс, ки ин нукта бар онҳо махфӣ буд ва намедонистанд
 латифае, ки итлоқи шеърӯ шоирӣ бар он мешавад, ҳеч марбут ба силаву
 инъом нест, балки он оташест, ки ба худии худ муштаил мешавад, чаш-
 маест худ ҳамеша дар фаровону ҷӯшиш ва барқест зотан ломеъу дурах-
 шон мебошад ва абадан ба таҳсину офарин ва ба силаву инъом алоқаву
 иртиботе надорад.

Албатта, бар ин оқоён баъд аз ин шикасту нокомӣ лозим буд аз ма-
 деҳасароӣ бакуллӣ сарфи назар карда, хатти бутлон рӯи он бикашанд,
 лекин мааттаассуф, бар асари пасти ҷиммат як тариқаи бадтаре ба ҷои
 он ихтиёр намуданд ва он ин аст, ки вақте ки силаву инъом намеёфтанд,
 ба василаи шеър онро тақозо мекарданд, чунон ки тирашон аз ин роҳ
 ҳам басанг меҳӯрд, ба ҳаҷвгӯӣ мепардохтанд. Шумо Анвариро зайлан
 мулоҳиза кунед ба мамдӯҳи худ чӣ мегӯяд:

Се байт расм бувад шоирони томеъро,
 Яке мадеҳу дувум қитъаи тақозой,
 Агар бидод, савум шукру в-ар надод, ҳиҷо,
 Аз он ду байт бигуфтам, дигар чи фармоӣ?

Камол Исмоил ҳичоро василаи комёбӣ қарор додаст:

Ҳар он шоире, к-ӯ набошад ҳичогӯ,
 Чу шерест чанголу дандон надорад.

Ин ҳаҷвгӯӣ дар ибтидои амр ба ҳамон шӯхиву зарофат ва базлагӯӣ
 маҳдуд будааст. Масалан, як шоир дар ҳаҷви табибе мегӯяд: маликул-
 мавт ба шикоят назди Худо рафт, ки ман дар арзи муддате, ки як нафар-
 ро қабзи рӯҳ мекунам, оқои дуктур чони даҳ нафарро мегирад, алоҳозо:

Ё маро азл кун аз ин хидмат,
 Ё варо хидмате дигар фармо.

Лекин ҳамин зарофату базлагӯӣ рафта-рафта ба алфози ракик ва
 фаҳшу носазо расид ва ҷои бисёре аз машоҳири
 шуароӣ номвари Эрон аз ҳамин роҳ номварӣ ҳосил кардаанд. Чунон ки
 каломи Анварӣ ва Сӯзаниро, ки мулоҳиза мекунем, ҳунари аслии шои-
 рии эшон ҷуз ҳичову ҳаҷвгӯӣ ба назар намерасад.

Дар оғози шеърӯ шоирӣ аз хонаводаҳои наҷиб ва афифу покиза,
 хосса аз аҳли қурову қасабот, ки умуман дорои рӯҳиёту афкори сода ва
 ахлоқи покиза мебошанд, ба ин шугл мепардохтанд. Вале вақте ки

Ба ҳар ҳол, натоице аз неку бад, ки бар ин воқеот мутараттаб шуда, бад-ин қарор аст:

Аввал, шоирии размия гӯӣ рӯ ба завол ниҳод. Аз қарни ҳафтум то ба имрӯз ҳазорон маърақаҳои ҷангӣ ба вуқӯ омада ва «Шоҳнома»-ҳои зиёде барои подшоҳони вақт навишта шуда, лекин тамоми онҳо дастурӣ ва фармоишӣ буда ва дар мамлакат абадан ривоч пайдо накарданд, ҳатто номи онҳо ҳам имрӯз бар омма пӯшида аст ва ҷиҳаташ ҳам маълум аст, ки чун эҳсосот ва ҷӯшу ҷазаботи ҷангӣ нобуд шуда буд, афкор ва ҳаёлотии размӣ дар дилҳои мардум аз асар афтода, ривоч пайдо намекард.

Дувум, ҳамосаи размӣ ҳам, ки гуфта мешуд, дар алфозу истиороти шӯху рангин мегуфтанд. Қудсӣ, Калим, Қосими Гунободӣ, Алиқулии Салим маснавиёти размияи кӯчак ё бузург гуфтаанд ва мо ҷиҳати намуна аз ҳар кадом ашъоре зайлан менигорем, ки аз мутолиаи онҳо заминае аз сабки ҳамосаи размӣ ин шуаро ба даст меояд:

Қосим:

*Зи зарринқулоҳони оҳанқабо
Шуд он размгаҳ ҷоми гетинамо.
Табарзини оҳан, сипарҳои зар
Чу дар ҳалқаи дида нури басар.*

Қудсӣ:

*Сарангушти оҳансинон беҳарос,
Чу микроз моил ба қатъи либос.
Давидӣ дар он базми пуриӯру шар,
Ялонро чу шамъ оташи кин ба сар.*

Калим:

*Зи бас боди шамшери ӯ тунд буд,
Ҳубоби сар аз дӯшҳо мерабуд.
Ба ҳам тегу захманд пайваста ёр,
Лаби таширо бо лаби ҷӯст кор.
Зирехро ба тан дӯхт хайёти тир
Ба часбони мавҷ бар обгир.*

Ҳатто абния ва иморотро, ки мехостанд тавсифу ороиш кунанд, дар дару панҷара ва тоқи он абрӯи маъшукро тарсим мекарданд. Зулолӣ дар «Сулаймоннома», ки дар ҷавоби «Сикандарнома» гуфта шуда, дар тавсифи як бино мегӯяд:

«Ҳама тоқ бандии абрӯ шуда».

ҳеч чиз эътибор кард ва ё эътимод намуд, пас ҷидду ҷаҳд, андешаву фикр, саъйу амал ва билохира таку дав тамоман беҳосилу бенатиҷа аст, балки дар ин дурӯза ҳаёт саргарми ишрату комронӣ, нағмаву суруд ва билохира содаву бода бояд гардид ва боистӣ сооти гаронбаҳои умрро ғанимат донист ва сарфи ин умур кард ва ҳамин тарзи фикр аст, ки мисли Хайёму Ҳофизро ба вучуд меовард:

*Бинӯш бода, ки айёми гам нахоҳад монд,
Чунон намонду чунин низ ҳам нахоҳад монд.
Суруди маҷлиси Ҷамшед, гуфтаанд, ин буд,
Ки ҷоми бода биёвар, ки Ҷам нахоҳад монд.*

Низ:

*Абрас, соқӣ, қадаҳе пуришароб кун,
Даври фалак диранг надорад, шитоб кун.
З-он пешиар, ки олами фонӣ шавад хароб,
Моро ба ҷоми бодаи гулгун хароб кун.*

*Шароби талх деҳ, соқӣ, ки мардафкан бувад зӯраш,
Ки то лахте биёсям зи дунёву шару шӯраш.
Каманди сайди баҳромӣ биёфкан, ҷоми май баргир,
Ки ман паймудам ин сахро, на Баҳром асту на зӯраш.*

*Биё то гул барафишоне му май дар соғар андозем,
Фалакро сақф бишофему тарҳи дигар андозем.*

*Ҳосили коргаҳи кавну макон ин ҳама нест,
Бода пеш ор, ки асбоби ҷаҳон ин ҳама нест.*

*Ғами дунёи данӣ чанд хӯрӣ, бода бихӯр,
Ҳайф бошад дили доно, ки мушавваш бошад.*

*Кӣ барад ба назди шоҳон зи мани гадо паёме,
Ки ба кӯйи майфурӯшон ду ҳазор Ҷам ба ҷо ме.*

*Чое, ки тахту маснади Чам меравад ба бод,
Гар ғам хӯрем, хуш набувад, беҳ ки май меҳӯрем.*

Назар ба ин ки мадори муваффақияту комёбӣ дар дарбори салотин ахиран ба воситаи ҳамин беқонуниву харобии авзоъ бештар мабнӣ бар тавсия ва суфориш буд ва дар натиҷа аксар арбоби камолу хунар марҳум монда, дар муқобил ашхоси фурӯмо ва белаёқат рӯи кор омада ва ба рутбаҳои баланд мерасиданд, ба илова эронӣён тибқи ақидаи юнониён, аҷроми самовиро муассир ҳаёл мекарданд, қаҳран ин ҳаёл пайдо мешуд, ки осмон баду хубро аз ҳам тамиз намедихад, ин ҷо дар шикоят аз фалак мазомину маонии аризу тавиле пайдо шуда, чунон ки қисмати муҳимми шеърӯ шоирӣ марбут ба ҳамин мазомину маонӣ мебошад, вале он алҳақ муштамил аст бар нукоти дақиқ ва маонии нағзу марғуб:

*Сипеҳр мардуми дунро кунад харидорӣ,
Бахил сӯи матое равад, ки арзон аст.*

*Охири даври фалак шуд, ба қудурат хӯ кун,
Бодаи соф дигар дар таҳи ин мино нест.*

*Баъд аз ин торикии шабҳо ба худ хуш кун, Калим,
Шиква кам кун, дар чароги ахтарон равған намонд.*

*Осмонҳо дар шикасти мо камарҳо бастаанд,
Чун ниғаҳ дорам ман аз нӯҳ осӣ як доноро?*

Дар шоирӣ ахлоқӣ таваккулу қаноат ва ғӯшагирӣ аз ҳамин ҳаводис ва вақоеъ падида омад, чи табоеи ғайр ва ҳодду ҳор, вақте ки меиданд дар дарбори салотин бидуни дастабандӣ ва тамаллуку маҷизгӯӣ наметавон пешрафт намуд, ҳамчу муносиб донишанд, ки дунёро бақуллӣ тарк гуфта, узлат ихтиёр кунанд ва ҳамин ашхос ба таолими динӣ низ мепардохтанд, то кор ба ҷое расид, ки қаноату таваккул як мавзӯи бисёр муҳим ва як шоҳкори барҷастаи шоирӣ қарор гирифт.

Дар ин ҷо, чун барои таҳайюли шоирона як майдони хубе ба даст омада буд, ашхосе ҳам мисли Алиқули Салим, Мирзо Соиб ва ғайра дар ин хусус суханфарсоиҳо ва таъъозмоиҳо кардаанд, дар сурате ки аз қаноату таваккул бӯе ҳам ба машоми онҳо нарасида буд.

машғули анҷоми вазифа ва касбу кор аст, ки ғӯи он одами шаб нест. Лекин аз вақте ки тоториён рӯҳи силаҳшӯрии миллатро дастхуши фанову завол сохтанд, ғайр аз тамоилоту эҳсосоти марбута ба ишқу ошиқӣ чизи дигаре боқӣ намонд, то ин ҳад, ки аз дару девор садои ишқу ошиқӣ баланд будааст. Мавлоно Ҷомӣ, ки аз ақобири сӯфия аст, дар «Тухфат-ул-аброр»,¹ ки онро дар мавзӯи тасаввуф баҳусус навишта, дар боби ҳафдахум шарҳе дар таърифи ҷамол ба риштаи назм даровардааст ва агар он баёне аз ҷамоли мутлақ буд, мо ҳарфе надоштем, чу дар ҳар як аз зарроти вучуд ҷамол мавҷуд мебошад, вале сухан инҷост, ки Мавлоно ин қасидаро ғӯи дар мадҳи моҳруёни навхат сурудааст. Ё дар тамҳид чунин мегӯяд:

*Нақши саронардаи шоҳист ҳусн,
Лаъмаи хушеди илоҳист ҳусн.
Ҳусн, ки дар пардаи обу гил аст,
Тозакуни аҳди қадими дил аст.*

Баъд ҷавонони навхатро муҳотаб сохта, чунин мегӯяд:

*Қадди ту сарвест биҳиштиҷаман,
Рӯи ту шамъест ба ҳар анҷуман,
Хизри хатат хирқакабуд омада,
Бар лаби он чашма фуруд омада.*

Ҳар як аз аъзоеро тавсиф карда, то мерасад ба ин ҷо:

*Чехра ниҳон дор, ки олудагон,
Ҷуз раҳи беҳуда напаймудагон,
Чун ба ҳаёли ту назар афкананд,
Орзуи хеш таманно кунанд.*

Тааҷҷуб аст, дар як маврид мегӯяд, чехраи ту оинаи нури Илоҳист ва дар мавриди дигар мегӯяд, чехраатро бипӯшону ба касе онро нишон мадеҳ, ва илло дар мухотира хоҳӣ афтод. Мо ин ҷо суол мекунем, ки оё, гузашта аз занон, дар мардон низ метавон пардаро роиҷ сохт ва ё дар хона онҳоро ҳаёс кард? Ростӣ, вақте ки машоихи сӯфия таълими ин гуна ҳуснпарастӣ диҳанд ва бигӯянд, ки ишқи маҷозӣ нардбони ишқи ҳақиқист, вукӯъи як ҳодисаи оламсӯз амре буд ҳатмӣ ва воқеъ ҳам гардид.

¹ Номи маснавии Ҷомӣ «Тухфат-ул-Аҳрор» аст, ки муаллиф ё мутарҷим иштибоҳ кардаанд. (Муҳаррири таҳия).

*Яке ба соиди симин дарун фиканда камон,
Яке ба сунбули мушкин дарун кашида сипар.
Яке шукуфаи савсан гирифта дар ҷавшан,
Яке бунафшаи анбар нуҳуфта дар мигфар.*

Як рӯз Муҳаммад, писари Султон Маҳмуд, ба шикор рафта, Фаррухӣ шоир низ ҳамроҳ буд. Шохзода охувони зиёде сайд карда, дар ин миёна Фаррухӣ чашмаш ба чашми як оҳу ва шохҳои пурпечу ҳамаш афтод, ба ёди чашму зулфи маъшуқ нишаста, зор-зор гирифт. Муҳаммад мутталеъ шуд, як оҳуи зинда ва қашанге барои ӯ фиристод. Шоири мазбур тамоми қиссаро дар қасидаи мадҳияи худ зикр кардааст. Мумкин аст ҳамаи инҳо шеър бошад, яъне ҳеч воқеият нашошта бошад, вале бо ҳамаи аҳвол аз дидани ин ашъор дар тарзи фикру ҳаёлотӣ он рӯз метавон заминаи қолабӣ ба даст овард:

*Маро зи чашму сияҳзулфи ёр ёд омад,
Фурӯ нишастаму бигристам ба зорӣ зор.
Яке бигуфт маликро, ки Фаррухӣ бигрифт
Ба сайдгоҳи ту бар чашми оҳуи бисёр.
Малик, чунон ки аз озурдагӣ сазид гузид
Зи оҳуе чу нигоре зи буткадаи Фархор.
Дарозгардану кӯтоҳпушту гирдсурин,
Сиёҳшоҳу сияҳдидаву нақӯдидор.
Ба ман фиристод онрову маънӣ он будааст,
Ки шодмон шав з-андӯҳу дил барин бигмор.*

Мулуку салотин низ аз ин саргармӣ барканор набуданд, чунон ки қиссаи дилбохтагии Маҳмуд нисбат ба Аёз машҳур ва вирди забони ому хос аст, Санҷар, ки аз машоҳири салотини Салҷуқия аст, Имодуддин дар «Таърихи Салҷуқия» роҷеъ ба ӯ чунин менависад:¹ *كانعادهسنجران يشترى* ², ҳатто номи ин ғуломон ва шарҳи муошиқа бо онҳоро низ навишта, ки мо ба чиҳати эҷод аз зикри он сарфи назар менамоем. Вале бо вучуди маротиби мазбура рӯҳи низомӣ ва ҷангҷӯӣ то он вақт ҳам ба камол боқӣ буда ва масъалаи ишқу ошиқӣ дар пайкари ҷомеа реша надавонида буд, мисли ҳолати имрӯзи Урупо, ки шабҳо дар ҳар гӯшае майхорагӣ, ҳарзагӣ, бўсу канор дар ниҳояти шиддат ҷараён дорад. Маазолик, ҳамон касе, ки тамоми шабро бо як моҳрӯ ба рақс ва бўсу канор ба сар бурда, рӯз, ки мешавад тавре

¹ «Таърихи Салҷуқия», ҷопи Урупо, с. 671. (Муаллиф).

² «Қазо-фил-асл». (Мутарҷим).

Таъсири зиндагонии тамаддунӣ ва низомӣ. Замоне, ки дар Эрон шеърӯ шоирӣ шурӯъ гардид, рӯҳи силахшӯрӣ бар мардум ғолиб ва ҳаёти миллӣ, дарвоқеъ, ҳаёти низомиву лашкарӣ будааст. Бахбуҳаи футӯҳот ва ҷидолу китол аз ҳар тараф дар ҷараён буда, турку дайлам ва салҷуқ ақвоми тозае дохили доираи ислом шуда ва аз ин рӯ ҳукумоте, ки рӯйи кор меомаданд, барои ҳифзи мақому бақои худ лозим буд ҳамеша мучахҳаз ва мусаллаҳ бошанд ва дар натиҷа тамоми афрод аз кӯчаку бузург, ҳатто тифлон, силахшӯр ва сипоҳӣ буданд. Ҳаёти салотин ва умаро, шумо медонед, умуман танпарвару айёш мешаванд. Лекин вазъияти он аср ин буд, ки ба Мансур, яке аз тоҷдорони ахири Сомонӣ, вақте ки нудамо ва уманой салтанат мегӯянд лозим аст аз неъматҳои худододи ҳаёт баҳрае бибаред, қусури олия бино бикунед ва бо майлҳои оливу нафис онҳоро зинат диҳед, аз нағмоти дилкашу сурудҳои дилнавоз рӯхро фараҳ бахшед, дар ҷавоб ин китъаро, ки аз таровиши хотири ӯ мебошад, сурӯдааст:

*Гӯянд маро, чун салаби хуб насозӣ
Маъвоғаҳи оростави фарши мулаван.
Бо нағмаи гурдон чи кунам лаҳни муганнӣ,
Бо пӯяи асбон чи кунам маҷлиси гушан.
Ҷӯши майу нӯши лаби соқӣ ба чи кор аст,
Ҷӯшидани хун бояд бар айбаи ҷавшан.¹
Асб асту силоҳ аст маро базмғаҳу бог,
Тир асту камон аст маро лолаву савсан.*

Шамсулмаолии Қобус ибни Вашмгир дар он вақт яке аз фармонравоеҳои машҳур буд ва бо вучуде, ки шахси зарифултабъу айшталаб буда, маазолик, чунин мегӯяд:²

*Ман бист чизро зи ҷаҳон баргузидаам:
Шатранҷу нарду сайдғаҳу юзу бозро.
Майдону гӯйу борғаҳу разму базро,
Асбу силоҳу ҷуду дуову намозро.*

Дақиқӣ, ки санги бунёди «Шохнома»-ро ниҳода, дар замони ӯ Амир Абулҳасан Оғочӣ - аз умарои олимақом, ки дорои табъи мавзун низ буд, чунин мегӯяд:

*Эй он кӣ надорӣ хабаре аз ҳунари ман,
Хоҳӣ, ки бидонӣ ки наям неъматпарвар*

¹ «Лубоб-ул-албоб», ҷилди аввал, саҳфаи 32. (Муаллиф).

² «Лубоб-ул-албоб», с. 30. (Муаллиф).

*Асб ору каманд ору китоб ору камон ор,
Шеърӯ қаламу барбату шатранҷу майӯ нард.*

Султон Алоуддини Ғурӣ, як нафар фотеҳу ҳукмрон, ба илова дорон табъи шеър низ буд, Авфии Яздӣ менависад, ки девони ӯ ҳам тадвин шуда ва ин ашъор аз ӯст:

*Қаҳон донад, ки ман шоҳи қаҳонам,
Чароғи давраи Сомониёнам.
Чу бар гулгуни давлат барнишинам,
Яке бошад заминӯ осмонам.*

Дар салтанатҳои Машрикзамин пошоҳ ба ҳар чиз, ки тамоил пайдо намуд, он чиз ривоч ёфта, тарфи тамоили омма мешавад. Барои ишоату таъмими ҳисси силахшӯрӣ ва рӯҳи ҷангҷӯӣ авомилу асбоби чанде дар он вақт ҷамъ буд: аввал, авзои муҳит, ки мо онро дар ғавқ гуфтем; дувум, шуҷоу баҳодур будани ҳуди салотин ва тамоилоте, ки аз худ ба ҷанг дар шеър нишон медоданд; Савум, медонед, ки маркази шоирӣ дар он вақт Бухоро, Ғазнин, Балх, Самарқанд ва Хоразм будааст. Обу ҳавои ин мамолик илалумум мардуми силахшӯр ва шуҷоъ тарбият мекард ва сакана ба тавре, ки имрӯз ҳам дида мешавад, умуман қавӣ, тануманд, пурзӯр ва билохира девпайкар дармеоманд ва шуаро ҳам аксар аз саканаи ин мамолик ва ё аслан аз он навоҳӣ буданд ва аз ин авомилу асбоб таъсире, ки дар шеърӯ шоирӣ бахшида, ба шарҳи зер мебошад:

алиф) аз миёни ақсоми шоирӣ фақат ду қисм ривоч пайдо намуд ва он иборат аст аз қасидаву маснавӣ. Аммо қасидагӯӣ василаи маош будааст, ки дар он умаро ва салотинро мадҳ мегуфтанд ва силаву инъом мегуфтанд ва дигар маснавӣ, ки дар он вақоеъу достонҳоро шарҳ медоданд ва бештар ҳам ҳамосаи размӣ будааст ва аммо ғазал чандон атфи тавачҷуҳе ба тарафи он накарданд ва шоир ҳам онро ҷузъи имтиёзоти худ намешумурд.

бо) дар қасоид бештар футӯҳоти салотинро зикр мекарданд. Султон Маҳмуд, вақте ки Сӯманотро фатҳ кард, Фарруҳӣ ва Асҷадӣ қасоиде дар ин боб сохта ва тафсили вақоеъро дар силки назм кашиданд. Мо қасидаи Фарруҳиро дар шарҳи ҳоли ӯ мазкур доштем ва ин чанд шеър аз Асҷадист:

*То шоҳи хусравон¹ сафари Сӯманот кард,
Кирдори ҳеиро алами муъҷизот кард.
Шоҳо, ту аз Сикандар нешӣ бад-он ҷиҳат,
К-ӯ ҳар сафар, ки кард, ба дигар ҷиҳот кард.*

¹ Авфии Яздӣ. Тазкираи Асҷадӣ. (Муаллиф).

*Ба рағми ғайр ҷунон ғашта меҳрубон бо ман,
Ки ҳарфи қатли ман овард дар миён бо ман.*

*Хуни туро чи қадр, Назирӣ, ҳамӯш бош,
Ин бас, ки даъвӣ аз тарафи қотили ту нест.*

*Ба тифлӣ доя дасти ӯ гирифта зери лаб мегуфт,
Ки ин сарпанҷа аз хуни қасон рангин шавад рӯзе.*

*Мункир намешавад, ки ман ӯро накуштаам,
Боқир, қасе ба хирагии қотили ту нест.*

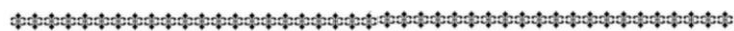
*Эй хуш он дам, ки манаи кушта ба хун мегаштам,
Ӯ, зада тақя ба шамшер, тамошо мекард.*

*Эй бут, ар тир занӣ бар ҷигарам ҳар боре,
Аз ҷигар барқашаму боз ба дасти ту диҳам.*

Ҳарчанд дар ашъори шуарои Машрикзамин лозим нест ҳақиқату воқеияте даркор бошад, вале ин фолҳои бад баъзе авқот таъсир ҳам бахшида, сурати хориҷӣ пайдо кард, ҷӣ баъзеҳо ба дасти маъшуқи худ ба қатл расиданд. Аз ҷумла Дақиқӣ, ки «Шоҳнома»-ро бунёд ниҳод, ба дасти маъшуқаш мактул гардид ва шуарои дигаре низ гузаштаанд, ки бар тибқи ақволи арбоби тазкира ба дасти маъшуқашон шарбати марғ чашидаанд.

Инхитоти ҳисси силахшӯрӣ ва таъсири он. Дар моинаи шашум ҳисси силахшӯрӣ то ин дараҷа инхитот пайдо кард, ки Чингиз Эронӣ Ироқро бақулӣ барбод дод ва он дар шеърӯ шоирӣ таъсироти гуногун бахшид. Аз ҷумла шуаро, ки пеш аз ин ҳодиса ҳисси силахшӯриашон ғолиб буд, аз ишқу ошиқӣ низ бебаҳра набуданд, балки ҳардуро бо ҳам ҷамъ карда буданд. Ҷунон ки қасидаи мазкураи ғавқӣ Фарруҳӣ шохидест бар ин маънӣ ва дигар - Маликшоҳи Салҷуқӣ, вақте ки Самарқандро фатҳ кард, Муиззӣ, маликушуарои дарбор, қасидае гуфт, ки чанд шеъри он ин аст:

*Ҳама камонкашу размоҷую тирандоз,
Ҳама муборизу оҳангудозу ҷавшандар.*

Дар ашъори ишқиву ошиқӣ низ айнӣ ин асар зоҳир гардид. Дар сифоти маъшук ва низ дар истиороти ташбеҳот чизҳое, ки ба кор бурда мешавад, бештар мутааллиқ ба ҷангу разм будааст ва дар ҳақиқат давру намои ҷамол иборат аст аз давру намои майдони ҷанг:

зулфайн каманд аст, абрӯ ханҷар, мижа тир, ҷашм қотил ва амсоли он.

Ҳазин:

*Сайд аз ҳарам кашад ҳами ҷаъди баланди ту,
Фарёд аз татовули мушкинкаманди ту.*

Заҳир:

*Хӯд аз барои сар, зиреҳ аз баҳри тан бувад,
Ту, ҷангҷӯй, одати дигар ниҳодаӣ:
Дар бар гирифтаӣ дили ҷун хӯди оҳанин.
В-он зулфи ҷун зиреҳро бар сар ниҳодаӣ.*

Ҳазин:

*Маҳви сабукинон мижаи кофарат шавам,
Рангин нашуд ба хуни ду олам, синони ту.*

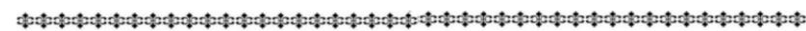
Ин тарзу услуб ба ҳаде ишоату баст пайдо намуд, ки қисмати аъзами маводи ғазал аз ҳамин лавозиму асбоби ҷанг ва қатлу ғорат ташкил ёфт:

*Қотили ман ҷашм мебандад дами бисмил маро,
То бимонад ҳасрати дидори ӯ дар дил маро.*

*Зи хуни хеш бар он қатра мебарам гайрат,
Ки гоҳи қатл ба домони қотил афтодаст.
Чи гуна ҷон ба саломат барам зи саффоқӣ,
Ки бар дараи малақулмавт бисмил афтодаст.*

*То қиёмат дигар он кушта нагирад ором,
Ки дилаш захми дигар хоҳаду қотил биравад.*

*Як новаки корӣ зи камони ту бихӯрдам,
Ҳар захми ту муҳтоҷ ба захми дигарам кард.*

*Ту корҳо ба найзау тиру камон кунӣ,
Ӯ корҳо ба ҳилаву килку давои кард.*

Маҳмуд мамоликеро, ки фатҳ карда, барои ҳар кадом қасоиде аз Фарруҳӣ ва Унсурӣ мавҷуд аст ва инак мо ашъори ҷанде аз баъзе қасоиди мазбура ҷиҳати намуна менигорем:

*Амини миллат Маҳмудишӯх бо дили шод
Ба фоли нек дигар раҳ ба сӯи хона ниҳод.
Ба Сӯманот шӯд имсолу сӯманот биканд,
Дар ин мурод бипаймуд манзили ҳашиод.
Қавикунандаи дини Муҳаммади мухтор,
Ямини давлати Маҳмуди қоҳири каффор.
Чу бозгашт ба фирӯзӣ аз дари Қуннуч
Музаффару зафару фатҳ бар ямину ясор.*

ҷим) ҷузъи сифоти ҳасоили маҳмудаи Маҳмуд хунароҳи ҷангӣ, монанди тирандозӣ, шамшербозӣ, асбтозӣ ва ғайраро зикр мекунанд. Чунон ки Фарруҳӣ дар мадҳи Маҳмуд ҷунин мегӯяд:

*Зи гаҳвора ҷун пой берун ниҳодӣ,
Камон бар гирифтӣ зӯбину ханҷар.
Ба ҷои қабо даръ бастиву ҷавшан,
Ба ҷои кулаҳ худ ҷустиву мигфар.*

Дар мавриди дигар роҷеъ ба матоибу шадоиди сафару саҳрона-вардии ӯ гуфта:

*Нишастгоҳи шаҳон боғу роғу хона бувад,
Нишастгоҳи ту дашт асту хобгаҳ хиргоҳ.
Ҳама зимистон дар пеш баргирифта бувад,
Раҳе дарози дарозу шабе сиёҳи сиёҳ.*

*Ту бар канораи дарёи сабз хайма зада,
Шаҳон шароб зада бар канорҳои шумар.
Ба вақти он, ки ҳама халқ серхоб шаванд,
Ту дар шитоби сафар будаву ранҷи сафар.*

дол) назар ба ин, ки шикор лозимаи шоҳигарист, лизо аксар дар таърифи мамдӯх шикорҳои ӯро низ зикр мекарданд ва дар баъзе авҷот маҳсулсан роҷеъ ба шикор қасида мегуфтанд. Чунон ки Султон Маҳмуд як

дафъа дар зарфи як моҳ 550 филу 33 гург шикор карда буд, Фаррухӣ онро дар як қасида зикр намуда, аз ҷумла мегӯяд:

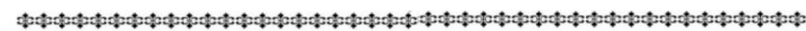
*Зи подшоҳон нағрифт ҷуз ту дар як маҳ
Зи гург сиву севу зи пил понсаду панҷоҳ.*

Султон шереро бо тир кушта, мулоҳиза кунед, Азракӣ манзараи онро дар қасидаи зайл чӣ гуна нишон додаст:

*Бомдодде зи пайи сайд бурун рафт ба дашт,
Бо майу мутрибу нобурда ба пархоиш камон.
Май ҳама хӯрд ба шодӣ, ки биёмад ду-се тан,
Аз яке бешаву аз шер бидоданд нишон.
Шаҳ сӯи шер бипечиду бурун омад шер
Сар ба ҳомун зада аз беша хурӯшону дамрон.
Аз баландиву зи паҳнову бузургӣ, ки намуд
Рост гуфти, ки на шерест, ҳаю нест калон.
Рост чун панҷаи қассоб пур аз хун дасташ,
Панҷ қуллоб варо дар сари ҳар панҷа ниҳон.
Мард ҳар сӯй пароканду баромад ба сипеҳр,
Аз далерони шагаб наъраву аз шер фиғон.
Тир бигзиду бипайвасту камон барбикашид,
Шоҳ чун шер сӯи шер бипечид инон.
Шер агарчанд ҳама сахт биқӯшид, вале
Хӯрдани захм ҳамон буду шудан суст ҳамон.
Бар сари даст фуру хост замоне, ки магар
Гардад осудаду боз ояду созад ҷавлон.
Белаке шоҳ бароварду бипайвасту бизад
Дар буни гӯшашу бар ҷой бияфканд ситон.*

Лутф дар ин ҷост, ки шуароӣ он аср ашъори базмии худро низ ба либоси разм ороиш мекарданд. Султон Маҳмуд аз майдони ҷанг баргашта, Зиннатии шоир қасидае дар табрику таҳният гуфта, бо худ ба дарбор бурдааст. Ӯ дар ин қасида султонро тарғиб мекунад, ки даме биёсод, аз хастагӣ бурун оед, ба василаи мутрибу май димоғро хуш созед, вале, мулоҳиза кунед, чӣ гуна дар пардаи разм сурати базмро кашида нишон медиҳад:

*Майсара мутрибони хушсозем,
Маймана дӯстони бас дилхоҳ.
Алам аз соқӣён ба пой кунем,
Тори манҷуқҳо зи зулфи сиёҳ.*

Пӯшида нест, ки дар ҳар забон маънии аслии ҳар лафз мутобиқи дастури забон яке буда, баъд ба адноӣ муносибе аз маънии аслии худ ба маъноӣ дигаре интиқол ёфтааст ва ин маониро маонии истилоҳӣ меноманд. Дар забони форсӣ ағлаби ин маонии истилоҳӣ аз алфози мутаалликаӣ ба «задан»-у «куштан» пайдо шудаанд. Шумо як лафзи заданро мулоҳиза кунед, чӣ қадар маонии истилоҳӣ аз он пайдо шуда аз қабили: ҳарф задан, наво задан, масал задан, гом задан, най задан, соғар задан, ҷуръа задан, даф задан, фол задан, гиреҳ задан, тор задан ва ғайра ва аз ин зоҳир мешавад, ки дар ҳар чизе тахайюли ҷангӣ муқаддам буда ва баъд маонии дигаре аз он ба вучуд омадааст.

Дар арабӣ хомӯш кардани ҷароғро «атфун» мегӯянд, лекин дар форсӣ ба «куштан» таъбир мекунад, ҳатто масофату фосилаи муайянеро акси забонҳои дигар «тирпартоб» мегӯянд ва ин асари ҳамон хотироти ҷангист, ки ҳатто заминро низ бо тир масоҳат мекунад. Болои кӯхро дар арабӣ қулла гӯянд, лекин дар форсӣ теғ мегӯянд. Барои очиз омадан аз коре дар урду ва арабӣ алфози махсус аст, вале дар форсӣ онро ба «сипар андохтан» таъбир кардаанд.

Дар намози ҷамоат, ки муъминин шона ба шонаи ҳам ба по меистанд, дар арабӣ онро саф меноманд, форсизабонон низ ҳамин лафзро, ки мутобиқ бо афкори онҳо буда, гирифтаанд:

Тафриқабахши сафи тоат най.

Бардошту гурехтанро «заду бурд» мегӯянд. Бокири Кошонӣ гуфта:

Нафасе вошуданӣ дошт, зи ман гул заду бурд.

Нола зи ман буд, ки булбул «заду бурд» (?).

Паймуданро «роҳ буридан» гуфтаанд ва болотар аз ҳама оби хушгвору муҳаллалро «бурранда» гӯянд.

*Аҳилои душманат зи ҳасад дорад имтило,
Оби буранда аз дами теги чу об хоҳ.*

Буранда буд, бале, оби иштиҳоовард.

Аз ин қабил ҳазорон мусталеҳот аст, ки мо барои эҷозу ихтисор аз зикри онҳо сарфи назар мекунем.

барои дидани ҷамоли навхатон ба мактабҳо рафта ва бетакаллуф мегуфтанд:¹

Мо ба ту машғулу ту бо Амру Зайд.

Табиби хубсурате барои илоҷ рафта, мариз дуо мекунад: «Худое, ҳеч вақт маразам беҳбуд наёбад»:

Намехостам тандурустии хеш.

Табиби навхате ба дарбор рафта, соҳиби тахту тоҷ чунин мегӯяд:

Хуш табибест, биё, то ҳама бемор шавем.

Оқову ғулом, муаллиму шогирд, пиру мурид, ин гуна тааллуқоти нозук ва қобили адаб низ аз ишқпарастӣ ҳолӣ намебуд ва он асаре, ки бар ҳолати ахлоқӣ ва сиёсии мамлакату миллат бахшид, натиҷааш ин шуд, ки аз Марв гирифта то Бағдод, он ҷӣ буд, тоториён ҳамаро ба ҳок яксон намуданд. Басти ин мавзӯъ зиёда бар ин аз вазифаи мо хориҷ аст, вале албатта асаре, ки он бар навъияту вусъати шоирӣ ва иншопардозӣ афканда, аз вазоифи «Шеър-ул-Аҷам» аст, ки онро ба тафсил аз назари хонандагон бигзаронад.

Яке аз натоиҷу осор он аст, ки забон бакуллӣ лашкарӣ гардид, яъне ҳарчи ки меҳостанд зикр кунанд, дар перояи размӣ зикр мекарданд. Манучехрӣ дар тавсифи баҳор шарҳе, ки баён намуда, гӯӣ ду подшоҳи размчӯ бо ҳам машғули пайкор мебошанд:

*Ин боғу роғи мулкати Наврӯзмоҳ буд,
Ин кӯҳ-кӯҳ лолаву ин ҷӯйи ҷӯйбор
Чун дид қутволи зимистони дар сафар,
Наврӯзмаҳ бимонд қариби маҳи чаҳор.
Андар давиду мамлақати ӯ ба гори тир
Бо лашкари гарону сипоҳи газофақор.
Бардошт тоҷҳои ҳама тораки суман,
Бартофт панҷаҳои ҳама соиди чанор.*

Бар асари истилои ин гуна хотироти ҷангист, ки мебинем аксари муҳовироту мусталехот аз алфози махсус ба ҷидолу қитол ташкил ёфтаанд.

¹ Ишора аст ба Шайх Саъдӣ ва дидани писаре соҳибҷамодро дар ҷомеи Кошғар. (Мутарҷим).

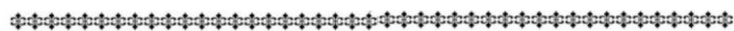
*Бадали тир дастҳо гирем,
Аз гулу сунбули шукуфта ба гоҳ.
Ғам ғурезад зи пеши мо ҷунон-к
Хону Қайсар зи разми шоҳанишоҳ.*

Бояд донист, ки перояи базм дар разм мубтанӣ бар ҷиҳати хоссест, ки инак мо қаламро ба баёни он маътуф медорем.

Маъшук. Мутобиқи фитрати аслии инсон мард ошику зан маъшук аст. Агарчи дар забони ҳиндӣ акси он машҳуд аст, яъне мард маъшук қарор гирифта, вале чун ошиқ зан аст, ин низ қариб ба фитрати инсонӣ мебошад. Лекин ин безътидолии Эрон, ки ошику маъшук ҳарду мард ҳастанд, ниҳоят шигифтангез мебошад ва инсоф ин аст, ки ин беҳудагӣ шоирии ошиқонаи Эронро, ки аз тамоми дунё болотару латифтар буда, ба ҳок яксон кардааст. Мо ин эътирозро намехоҳем таъвил кунем ва наметавонем ҳам аз уҳдаи таъвили он бароем, вале албатта ин фарзи заммаи воқеанигорист, ки авомилу асбоби онро хотирнишон созем:

Абӯхилол Аскарӣ дар китоби «Ал-Авоил» менависад, ки аъроб дар ибтидо аз амрадбозӣ беҳабар буданд, лекин дар қарни аввали ҳиҷрӣ, ки домани футӯҳот то Марву навоҳӣ ва атрофи он тавсия ва баст пайдо намуд ва муҷоҳидин муддатҳо аз аҳли аёли худ дур монда, бар илова дар ин ҷанғҳо навхатони маҳталъатеро асир гирифта, ғулом карда буданд ва ҳамеша дар хилвату чилват бо эшон ба сар мебуданд, аз ҳамин ҷо шохидпарастӣ ва амрадбозӣ шурӯъ гардид. Вале домани шоирии араб то қарни дувум аз ин лакка пок монда ва хабари он набуд, балки он аз қарни савум оғоз шуда ва дар қарни чаҳорум ин машрабу мазок шуйӯ пайдо намуд. Ҷунон ки дар қасидаи «Роия»-и Ибн ал-Муътаз достони он батафсил мазкур аст ва бо васфи аҳволи ҳамон машрабу завқ ва саликаи қадим ба лиҳози аъаму ағлаб боқӣ ва барқарор буда ва аз ин рӯ, дар шоирии араб ин амал, яъне амрадбозӣ ба пояе нарасид, ки сифати борику намоёни вай қарор гирад.

Дар Эрон вақте шеърӯ шоирӣ шурӯъ гардид, ки дар араб ин завқ шуйӯ пайдо карда буд. Турфа ин ҷост, авомилу асбобе, ки ин завқро дар аъроб падида овард ва водошт, ки ин бидъатро бигзоранд, он авомилу асбоб дар эронӣён бештар, балки зиёда аз ҳад ҷамъу фароҳам будааст. Аз ғуломони турк, ки умуман хубсурату қашанг мешаванд, дар ҳар ҳолае вучуд дошта ва дар маҷолиси суруру мафҳоили ишқ хидмати базморӣ ва соқигарӣ ба уҳдаи онон будааст ва дар хилвату чилват, сафару ҳазар эшонро ҳамеша бо худ ҳамроҳ доштанд. Илова бар мулозимату хидматгузорӣ ҳамдаму ҳамрози худ қарор медоданд ва аз муҷоҳидаи талъати зебои онҳо тоза мешуданд ва кайф мекарданд, то батадриҷ ҳамин ғулом ба ҷои мулозиму ходими маҳбуб ва манзури назар қарор

гирифт, чунон ки дар калимоти Дақиқӣ ва Фаррухӣ дар мавориди адида тасреҳоте дар ин бора мавҷуд аст. Ҳаким Саной мегӯяд:

*Ходимонро зи баҳри он бихаранд,
То ба рухсорашон ҳаме нигаранд.*

То кор ба чое расид, ки хулафо, салотин ва умарои бузург бандаи хамин гуломони зархарид гардиданд.

Муътасим Биллоҳ, халифаи аббосӣ, аъробро аз қушун хориҷ сохта ва тамоми давоири қушуниро аз туркон пур кард ва аз он рӯз дар Хуросон ва Ироқи Аҷам дар тамоми ситоди артиши Эрон ғайр аз ҷавонони турк касе дигар ба назар намерасид. Ин сипоҳиёни навхат чун хубсурату кашанг буданд, тарзи гуфтор ва рафтору атвор ва билохира тамоми адоҳои эшон ширин ва ба либоси таннозӣ, шӯхӣ, дилбарӣ чилвагар мешуданд ва ба тавре ки аз аксари ашъор маълум мешавад, ин бачатуркони сипоҳӣ дар маънӣ муаллими мактаби ишқ буданд.

Фаррухӣ чунин мегӯяд:

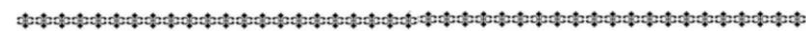
*Баркаш, эй турк, ба як сӯ фикан ин ҷомаи ҷанг,
Ҷанг барғиру бинех варқаи шамиер зи ҷанг.
Душман аз кина кам омад, ба камингоҳ марава,
Лашкар аз ҷанг баросуд, баросой зи ҷанг.
Ба масоф-андар кам гард, ки аз гарди масоф
Зулфи мушкани ту пур кард сияҳмушк ба танг.
Ту руҳи равшани худро ба зиреҳхуд мапӯш,
Ки руҳи равшани ту зери зиреҳ гирад занг.
Нармак аз гарди сияҳ зулфи сияҳро бифишон,
То фурӯ резад бар гарди савору сарҳанг.*

Қасидаи муфассалест аз Абулмаолии Розӣ, ки мо ду байти онро зайлан менигорем:

*Ё Раб, ин бачаи туркон чи битонанд, ки ҳаст
Дидаи мардуми наззора аз эшон чу баҳор,
Ба гаҳи разм надонанд ба ҷуз асбу силоҳ,
Ба гаҳи базм надонанд магар бӯсу канор.*

Кофии Ҳамадонӣ чунин мегӯяд:

*Ин шӯҳсаворон, ки дили халқ ситонанд,
Гӯӣ зи кӣ зодаанду ба хубӣ ба кӣ монанд.
Турканд ба асл андару шакл нест, валекин
Аз хубиву зебой хуришеди замонанд.*

*Шеранд ба зӯру ба ҳунар гарчи гизоланд,
Пиранд ба ақлу ба хирад гарчи ҷавонанд.
Дар маърака сӯзанда туро нори ҷаҳиманд,
Дар маҷлис созандатар аз ҳури ҷинонанд.
Бо қартаи румӣ ҳама чун бадри муниранд,
Бар маркаби тозӣ ҳама чун бодбизонанд.
Дар разм ба ҷуз тег задан рой набинанд,
Дар базм ба ҷуз дил сутудан кор надонанд.*

Шумо аз Аёз ғайр аз дилбохтагии Маҳмуд нисбат ба ӯ шояд чизи дигаре нашунида бошед. Вале ин тавр нест, балки ӯ яке аз соҳибмансабони рашиди низомӣ низ буда ва дар ҷангҳои бузург ширкат доштааст, чунон ки Фаррухӣ дар як қасида чунин гуфт:

*Ба рӯзи равшан аз Ҷазнин бурун рафт,
Ҳамезад бо ҷаҳоне то шаби тор,
Намози шомро хандон бихобид,
Ки дашт аз қушта шуд бо пушта ҳамвор.*

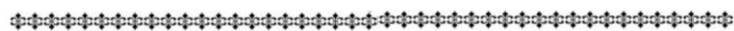
Доманаи ин маъшуқии бачатуркон ба қадре вусъату баст пайдо кард, ки лафзи турк муродиф ва ҳаммаънии маъшуқ гардид:

Ҷумла туркони ҷаҳон ҳиндуи ту.

То ин ҳад, ки аз салотин гирифта то умарову руасо ва соҳибмансабон ҷузъи гирифтори ишқӣ маҳруёни навхат буда ва амрадарастӣ мекарданд. Махсусан ба шуаро дастур медоданд, ки дар тавсифи ҷамоли маъшуқи эшон қасида бисозанд, ашъор бигӯянд, ҳатто шуаро дар ашъори худашон ишқу муошиқаи мамдӯхро бо аморида сарехан зикр мекарданд, чунон ки Фаррухӣ дар мадҳи Аёз чунин мегӯяд:

*Яке гӯяд, ки он сарвест бар кӯҳ,
Дигар гӯяд гуле тоза-ст пурбор.
На бар хира бад-ӯ дил дод Маҳмуд,
Дили Маҳмудро бозӣ мапиндор.*

Маълум аст, то вақте ки масъалаи маъшуқ мунҳасир ба зан буд, доманаи ишқу ишқбозӣ инқадар умумият надошт ва мумкин ҳам набуд дошта бошад, зеро ки зан дар Машириқзамин ҳеҷ вақт бе парда набуда ва агар ҳам буд, наметавонист ҳар вақт бо марди аҷнабӣ муошират кунад ва муропада дошта бошад. Лекин аз вақте ки пойи навхатони турк ба миён омад, ҳар хонаву қошонаро оташ гирифт ва ҳамагӣ гирифтори каманди ишқ шуданд. Ашхоси бисёр муқаддас ва дарвешу арбоби ҳол

он гуна дар алфозу калимоти онҳо низ табъан латофату нозукӣ ва ширинӣ пайдо мешавад ва маротиби он ҳам ба ихтилофи мароҳилу мадоричи тамаддуни миллат ихтилоф пайдо карда ва дар ҳар дараҷа ба таври маҳсусе падидор мебошад. Масалан, дар Эрон дар ибтидо лафзи фаришта, чунон, нохун, хишувор, эҷ ва ғайра мустаъмал будааст ва баъд ҳар қадар латофату нафосат дар табоеъ зиёд мешуда, ҳарфҳои зоиду сақил аз байн мерафта, то он ки фаришта, чунон, нохун, хушёр, ҳеч дар забон боқӣ монда.

Эрон аз қуруни муттамодия маъмуру обод ва дорои тамаддуну тарбият будааст. Ҳамчунон ки Итолиро бо наққошӣ, Румро бо ҳукмронӣ, Яҳудро бо мазҳаб, Мисрро бо санъат муносибати хос буда, Эрон дар нафосатписандӣ ва назокату такаллуф зарбулмасал будааст. Барои изҳори азамату шукӯҳ ва ҷалол аз қулоҳи каёнӣ, тоҷи хусравӣ, маснади Ҷам, дирафши Ковиёнӣ алфози муҷаллалтар дар ҳеч забоне наметавон пайдо кард ва бинобар маротиби мазбура ба таври қатъ метавон гуфт, ки алфозу истилоҳоти забони форсӣ нисбат ба сойири забонҳо латифтар, нозуктар, ширинтар ва муҷаллалтар мебошад. Ин матолиб низ қобили мулоҳиза мебошад, ки Эрон муддатҳои зиёде ҷавлонгоҳи туркон ва тоториён будааст. Аз Ҳулоку гирифта то Султон Ҳусайнмирзо атрок фармонравой доштаанд. Салотини темурияи Ҳиндустон турк буданд ва забони модарии онҳо туркӣ буд ва маъмулан бояд дар забони форсӣ алфози туркӣ ба касрат дохил шуда бошад, лекин дар ҳар саде беш аз даҳ лафзи туркӣ дар форсӣ пайдо намешавад ва иллаташ ҳам ин аст, ки латофату назокати форсӣ тоби таҳаммули алфози туркиро надошта, бар ҳилофи арабӣ, ки ҳазорон лафз аз он дохили форсӣ шудааст, балки забони имрӯза мамлӯ аз алфози арабӣ мебошад ва ҳол он ки ҳукумати араб дар Эрон хеле кам давом намуд ва то вақте ҳам, ки буд, дафотир дар забони форсӣ будааст ва ҷиҳаташ ин аст, забони арабиро назар ба фасоҳате, ки дорад, бо форсӣ метавон пайванд дод ва бад-ин муносибат форсӣ дар пазирии як чунин меҳмони ғаризӣ наметавонист узре аз худ биёварад.

Латофатписандии форсиро бояд аз ин амр киёс намуд, ки алфози сақилу сангини худро аз даст дода, дар иваз алфози арабӣ гирифтааст, чунон ки забон ҳар қадар бештар соф шуда, бар алфози арабии он афзудааст. Аз Рӯдакӣ гирифта то Фирдавсӣ забоне, ки роиҷ буд, дар адвори баъди он забон ба қуллӣ табдил пайдо намуд.

Қоида аст дар як мамлакат ҳар чизе, ки вучудаш касрат пайдо намуд ва зиёд маҳалли ҳоҷат шуд, луғоти зиёде барои он чиз (ҳар як ба як муносибати ҷузъӣ) вазъ мешавад. Масалан дар араб шутур чизи аъзами ҳазароту тарафи эҳтиёҷи омма аст, лизо барои ин ҳайвон танҳо ҳазорон лафз мавҷуд мебошад, лекин барои чироғ, ки дар лавозим ва асбоби та-

Савум, дар қасоид, ки лашкаркашӣ, маъракаорӣ, фармондеҳӣ, сардории лашкар, қалъакушӣ, теғбозӣ ва тирандозии мамдӯҳ дар собик, маълум буд, зикр мекарданд, тамоман матрук гардид, ҳарчанд аз шучоати мамдӯҳ зикр мешавад, лекин на аз назари воқеият, балки василаи хосе буда барои басти доманаи муболиға.

Мисол:

*Агар ба саҳни чаман филмасал шучоати ӯ
Дихад ниҳеб, ки ҳин ёсамину ҳон наргис,
Чу акси лола занад ёсамин дар об отаиш,
Чу шохи бед кашад ханҷар аз миён наргис.*

Чаҳорум, табдили тағйири забон ба воситаи тағйири авзои муҳит ва ин аз розҳоест, ки бар омма мастур ва пӯшида аст, ки авзои аҳволи модии мамлакат дар забон низ муассир мебошад, чунон ки ҳар вақт дар ин авзои тағйире рӯй дод, забон ҳам тағйир пайдо мекунад.

Дар як мамлакат, ки ҳисси силаҳшӯрӣ бар мардум ғолиб ва ағлаб ба ҷидолу қитол иштиғол доранд, ҳатто атфол, ки ҷашм боз мекунад, назарашон ба аслиҳаву олотӣ ҳарб меафтад, бешак забони мамлакат ҳам бад-ин муносибат размӣ хоҳад гардид, яъне дар алфоз сангиниву виқор ва азамату иқтидор ва низ дар ҷумалот ҷӯшу дар тарзи адо матонат ва резонат пайдо мешавад.

Тағйири мазбур асаре, ки дар қиссаву маснавӣ бахшид, ин буд, ки ҳар дуи онҳо рӯ ба инхитот ниҳод, ҷи шону шукӯҳи алфоз ва истехкому ҷустии таркиббандии ҷамолот ва матонат виқори тарзи адо дар қасида аз ҷизҳои зарурӣ аст ва чун мутааххирин забонашон забони ғазал буда, лизо қасида шаъну шукӯҳи аввалияи худро аз даст дод ва маснавӣ низ ҳамин ҳолро пайдо кард ва натиҷа ин шуд, ки аз моинаи ҳаштум то имрӯз ҳазорон маснавӣ гуфта шуда, лекин ғайр аз маснавиёти ишқу ошиқӣ бақия ҳеч қадом қабули ом пайдо накард.

Панҷум, сурати ташбеҳоту истиорот низ тағйир кард. Масалан, дар ибтидо зулфро ба каманд ва ҷавгон ташбеҳ мекарданд, вале аз он вақт бинои ташбеҳ ба сунбул, мор, Хизр, дом, хӯшаи ангур, риштаи умр, куфр ва ғайраро гузоштанд. Муиззӣ мегӯяд:

*Гирифта зулфи гираҳгир дар миёни ду лаб,
Чу хӯшаи инаб андар миёнаи унноб.*

Қоонӣ:

*Ду зулфи тобдори ӯ ба ҷашми ашкбори ман
Чу ҷашмае, ки андар ӯ шино кунанд морҳо.*

*Гуфтан дуои зулфи ту таҳсили ҳосил аст,
Бо Хизр кас нагуфт, ки умрат дароз бод.*

Салмон:

*Баъд аз ин аз гираҳи зулфи бутон кун тасбеҳ,
Баъд аз ин аз ҳами абрӯи мугон кун меҳроб.*

Хусрав:

*Бигуфтамаш, ки ба хуриед чун тавон рафтан,
Кушуд кокули худро, ки нардбон ин ҷост.*

Шайдо:

*Фусунгар донад он хоке, ки аз вай бӯйи мор ояд,
Шиносам бӯйи зулфатро, агар дар мушки тар печӣ.*

Абрӯро дар аввал ба камон,¹ шамшер ва чавгон ташбеҳ мекарданд ва аз он вақт бинои ташбеҳ ба моҳи нав, қавсу кузаҳ, тоқи меҳроб, туғро ва ғайраро гузоштанд.

*Дар фироқи ту ниҳодам дину дил
Ҳарду бар тоқи ҳами абрӯи ту.*

Баъд аз ин аз ҳами абрӯи бутон кун меҳроб.

*Тугрои абруи ту ба имзои некуӣ
Бурҳони қотей аст, ки он хатт музаввар аст.*

Чашмро дар собиқ қотилу саффоқ мегуфтанд ва баъд ба ҷом, наргис, бодом ва ғайра монанд мекарданд:

*Саришор буд баски зи май чашми масти ёр,
Мижгон ба ҳарду даст гирифт ин пиёларо.*

*Ҳар кас, ки бидид чашми ӯ, гуфт:
Ку муҳтасибе, ки маст гирад.*

¹ Ташбеҳоти мазбура ибтидо ҳам ангуштшумор буда, вале ҳолия умумият пайдо кардааст. (Муаллиф).

Чаҳорум, фалсафа ва тасаввуф он қадар, ки дар форсист, дар арабӣ вучуд надорад. Чалолуддини Румӣ, Аттор, Саной, Саҳобӣ, Ироқӣ, Авҳадӣ, кадом шоири арабро ба ин навобег метавон муқобил намуд, кучо дар араб чунин давоҳӣ вучуд доштааст? Мо аз Муҳйиддини Акбар ва Ибни Форис беиттилоъ нестем, лекин шоирии онҳо ҳеч қобили муқоиса бо шоирии ин бузургон нест.

Панҷум, назмҳои ахлоқӣ ҳам он қадар, ки дар форсӣ мачуд аст, дар арабӣ нест. Ҳазорон маснавӣ дар ахлоқ дар форсӣ гуфта шуда, ки яке ҳам маҳзи намуна дар араб ёфт намешавад.

Шашум, воизони беилму зоҳидони солус ва риёкор ба ҳолати ахлоқии қавм садамаи зиёде ворид сохта буданд. Назар ба убӯххату азамате, ки мазҳаб дар назари омма дошт, касеро ёрои он набуд, ки аз онҳо пардадарӣ кунад. Фақат шуарои Эронанд, ки ин вазифаро бо ниҳояти озоӣ ва бо бехтарин тарзе анҷом додаанд. Ин хидмат аз Хайёму Саъдӣ шурӯъ шуда ва Ҳоҷа Ҳофиз тамоми тасаллути риёкориро шикаста, дигар чизе аз он боқӣ нагузошт ва ин навъ шеърӯ шоирӣ дар араб ҳеч нест.

Ҳафтум, яке аз мумаййизоти шоирии форсӣ ин аст, ки як мавзӯи муҳимми оӣ, як маъноӣ васеъ, як нуктаи дақику бориқ дар як байт ё мисроъе адо карда мешавад. Дар шоирии Урупо ҳеч маъноеро намешавад дар нисфи шеър адо намуд ва ба ҳамаи ҷиҳат аст, ки дар забони англисӣ шеърҳои мутафариқ ва фард кам аст ва намешавад дар ин алсина маъноеро бидуни ашъори мусалсал баён кард.

Ҳаштум латофат аст. Умуман ин матлабро, ки алфози як забон нисбат ба забони дигар латифтару ширинтар аст, ҷузъи авҳому мавлуди қувваи воҳима медонанд, чу ҳар миллате забони худро ширину латиф тасаввур мекунад. Як нафар афгонӣ паштуро аз форсӣ ширинтар медонад, араб ғайр аз арабӣ бақияи забонҳои дунёро ғайрифасеҳ мешумурад. Дар Урупо забони фаронса ба фасохату ширинӣ маъруф мебошад. Лекин дар мо кареҳ ба назар омада ва ҳамчу маълум мешавад, ки шахс аз роҳи бинии хеш тақаллум мекунад. Ман бо атрок хеле муошир будаам ва эшон вақте, ки хомӯшанд, фаришта ба назар меоянд, вале ҳамаи ки шурӯъ ба ҳарф мекунанд, аз истимои калимоташон нафрате эҳсос мекардам ва ҳол он ки онҳо забони туркиро алфасаҳулсина медонанд.

Ин матлаб қобили инкор нест, ки дасту по ва ҷуссаву қавораи одамҳои кӯҳӣ ва ваҳшӣ нозук намебошад, балки пӯсти заҳим, ҷисми зимухт ва нотарошида ва дар башара қарахтӣ мушоҳида мегардад ва ҳамаи тавр олаи савту маҳориҷи ҳуруф низ саҳт мебошад ва бадеҳист алфоз, ки аз ҳуруф ташкил меёбад, қаҳран асари маҳориҷи ҳуруф ва олаи савт дар овоз ва аз овоз бо алфоз низ сироят мекунад.

Баръакс, афроди як миллате, ки солиёни дароз дар нозу неъмат парвариш ёфта, ҷисм латифу нозук, бадан зарифу қашанг хоҳад буд ва бад-

асари хосе дар он зоҳиру хувайдост ва ин маънӣ дар шуарои форсӣ ҳеҷ нест. Дар Эрон чун тарзи ҳукумат шахсӣ ва дар ниҳоят ҷаббориву сатват ҳам будааст, лизо ҳаёлоту эҳсосот ва ҷазаботи озодона дар миллат ва қавм чӣ гуна мумкин буд пайдо шавад?

2. Аз шоирии араб тамаддуни мамлакат, муошират, зиндагонии дохилӣ, тарзи маскан, либос, асосулбайт: одоту русуми ҳамаро метавон батафсил кашф намуд, то ин ҳад, ки аз таърих ҳам ба он андоза наметавон маълум дошт, вале дар форсӣ ин тавр нест.

3. Дар араб чун бо занон ишқ меварзиданд, лизо ҳар навъ тамоилоту эҳсосот саҳеҳ иброз шуда, баръакс дар форсӣ, ки ба мулоҳизаи ин ки пойи шоҳидони нахат ва аморида дар қор будааст, мазомини бемаънӣ чанде пайдо шуда, ки аз он ҷумла аст мавзӯи рақобату рақиб. Рақиб лафзест арабӣ ва маънои он «муҳофиза» аст, зеро аъроб дар муҳофизату муҳофизати занон эҳтимоми зиёд дошта ва шахси муҳофизро ҳам рақиб мегуфтанд. Баръакс дар ин ҷо амрад маъшук буда ва ӯ, маълум аст, озод буд, ҳама ҷо мерафт, дар маҷолису мафоҳил ҳозир мешуд ва мардум назарашон ба ӯ меафтод ва ин сабаб мешуд, ки ҳар маъшуқе ошиқҳои мутаъаддид пайдо мекард. Баъд байни ин ушшоқ мунофисату кашма-кашҳо пайдо шуда, ҳар кадом дигареро рақиб мегуфтанд ва ин навъ рақобат ба маънии дар араб вучуд надоштааст. Вале дар шоирии форсӣ дар мавзӯи рақобату рақиб мазбур мазомини зиёде бикру тоза рӯйи ҳам анбошта шуда, ки дар араб ҳеҷ нест. Албатта дар миёни мутааххирини араб масъалаи рақобате, ки гуфтем, ёфт мешавад ва онҳо аз форсӣ дар ин боб тақлид кардаанд, лекин мо шоирии ин давраи арабро ба тавре, ки дар собиқ гирифтем, шоирии араб намегузем.

4. Дар маросии араб ҷӯшу ҳарорате, ки ҳаст, он ҳарорату ҷӯш дар маросии форсӣ нест ва аз ҳамин ҷост, ки дар миёни шуарои Эрон маросӣ навъи мустақиле аз шоирӣ шумурда мешавад.

Аммо хусусияту муаййизоти шеърӯ шоирии форсӣ, ки дар араб ёфт намешавад, ба қарори зайл аст:

Аввал, дар форсӣ назмҳои таърихӣ ба касрат мавҷуд аст, ки яке ҳам дар арабӣ нест ва ҷиҳаташ ҳам ин аст, ки вақоеъу матолиби таърихиро наметавон ба ғайри маснавӣ адо намуд ва дар арабӣ маснавӣ ё ҳеҷ нест ва ё агар бошад барои ном ва ангуштшумор аст.

Дувум, мазоҳири табиат ва манозири баҳору ҳазон ва амсоли онро ба тавре ки шуарои форсӣ нишон додаанд, аз уҳдаи араб хориҷ, балки он манозирӯ мазоҳир дар мухаййалаи араб хутур ҳам накардааст.

Савум, дар таронаи ишқ ва хотироти ишқу ошиқӣ Эрон аз Араб ҳеҷ чилав мебошад, балки воридоти нозуку латифе, ки шуарои Эрон дар ишқу ошиқӣ адо кардаанд, аслан дар тасаввури араб намегунҷад ва ин ҳам аз асари ихтилофи тарзи тамаддуну тарбияти ин ду миллат аст.

*Гардиши ҷаиши ту ҳам маст асту ҳам паймона аст,
Ҷаиши гӯёи ту ҳам хобасту ҳам афсона аст.*

*Забти нигаҳ макун, ки ба ҷаиши ту додаанд
Беморие, ки нест ба парҳезаи эҳтиёҷ.*

*Шукри ҷаиши ту қунад муҳтасиби шахр, к-аз ӯ
Ҳар қучо майкадае ҳаст, ҳароб афтодаст.*

Шашум, ин як қоидаи умумист, ки дар як кишвар, вақте ки тамаддун авҷ пайдо кард, ҳар навъ қувваву истеъдоде, ки дар камини афрод аст, рӯ ба авҷ мегузарад. Чунон ки имрӯз дар Урупо дида мешавад, ки бо таракқиёти ҳайратангези илму фунун айёшӣ ва шаноеъ ҳам ба ҳаддест, ки қобили баён нест. Садаи панҷуму шашуми қамарӣ давраи шубоби шеърӯ адаби форсист ва дар ҳамин замон ҳаҷвгӯй ва ҳазлсарой низ ба ҳамроҳи дигар ақсоми шоирӣ зуҳур кард. Ҳаҷвиёти Анварӣ ва Сӯзанӣ, ки то имрӯз дар тамоми дунё машҳур аст, аз осори ин аср мебошад. Дар оғози моҳи ҳафтум, бадбахтона, қудрату тавоноии исломӣ гӯй барбод рафт ва бад-ин ҷиҳат шерозаи рӯҳи ахлоқии миллат яксара аз ҳам мутаалошӣ гардид ва бар асари он забони расмӣ мамлакат ба фаҳшу калимоти мустаҳқан ва рақику зишт олула шуд. Шайх Саъдӣ, як нафар муслехи ахлоқии он замон ҳикоеъте, ки дар боби панҷуми «Ғулистон» навиштааст, имрӯз аз забони як одами маҳзабӣ мумкин нест чунин калимот адо шавад, ё «Маснавӣ»-и Ҷалолуддини Румӣ, ки «ҳаст Қуръон дар забони паҳлавӣ», қиссаи хотун ва канизаке, ки дар он дарҷ мебошад, чӣ қадар таассуфовар аст. Калимоти Салмони Сочаӣ, ки як шоири маҳзабист, аз фаҳшу носазо ҳолӣ нест. Ҷомӣ дар ҳонаи ҳафтуми китоби «Юсуфу Зулайҳо» чизҳое, ки дар охир навиштааст, имрӯз кадом одами тарбиятшуда ва маҳзабӣ метавонад онро гувору қунад.

Ин ашхос худ муҳаззиб ва дорои сафои ботин буданд, лекин забони ҷомеа ба ҳадде зоеъу ҳароб шуда буд, ки ин гуна алфоз вирди забони омма буда, ҳеҷ бар мардум ногувор маълум намешуд, балки ба назар қабех намеомад ва ин вазъият то сесад сол давом дошт, то он ки салоти-ни Сафавӣ рӯйи қор омаданд ва рӯҳи ҷадиди маҳзабӣ ба пайқори илму адаб дамида шуд.

Як амри қобили мулоҳиза ин аст, ки шоирии форсии Ҳиндустон ҳамеша аз ин лак пок будааст. Аз Масъуди Саъди Салмон ва Хусраву Ҳасани Деҳлавӣ, ки гӯй оғози шоирии форсии Ҳинд мебошад, то асри Темурия ҳазорон шоир дар ин миёна аз Эрон ба Ҳинд рафта, ҷузъи шуарои дарбори он ҷо қарор гирифтанд ва дар ҳамон ҷо сукунат ихтиёр

карданд, вале аз миёнаи онҳо яке ҳам забонаш ба ҳаҷвгӯиву фаҳш олуи нагардид. Урфӣ ҳашм бар вай муставлӣ шуда, аммо беш аз ин чизе аз забонаш хориҷ намешуд:

*Бо ман аз ҷаҳл муориз шуда номунфаиле,
Ки гараиш ҳаҷв кунам, ӯ бувадаиш мадҳи азим.*

Дар мавриди дигар чунин мегӯяд:

*Туҳмати фисқ ба ман кард яке дурандеиш,
К-Эзид аз сурати ӯ маънии одам бардоиш.*

Тааҷҷуб дар ин аст, ки шуарои Эрон то вақте, ки дар Эрон мебуданд, аз ҳаҷвгӯӣ ва фаҳш дарег намекарданд, лекин баъд аз рафтани ба Ҳинд забони онҳо муҳаззиб мегардид. Аз ҷумла, Ваҳшии Яздӣ дар муддати иқомати Ҳиндустон аз ҳичо барканор буд, лекин Эрон, ки рафт, ҳамон бенакат гуфтан, яъне ҳуҷо одати аслиро боз аз сар гирифт. Ҳаким Шифоӣ мақомаш то ин қадар олай буд, ки Шох Аббос дар аснои тариқ хост барои эҳтироми ӯ аз асб пиёда шавад, лекин вақте ки як нафар ҳаҷвиёти ӯро мебинад, мабхут мешавад, ки аз як шахси олимақоме чӣ гуна мумкин аст чунин алфозу калимоти рақик таровиш шавад. Дар миёни шуарои Ҳиндустон бебоктар аз ҳама дар ҳичо Шайдо ва Мулло Шерист. Лекин ҳаҷвиёти эшон ҳеҷ вақт аз ҳудуди зарофату базлагӯӣ хориҷ намешавад. Масалан, Шайдо дар ҳаҷви Толиби Омӯлӣ чунин мегӯяд:

*Шабу рӯзи маҳдумано Толибо
Пайи ҷифаи дунявӣ дар тағ аст.
Магар қавли пайгамбараиш ёд нест,
Ки дунест мурдору толиб сағ аст?*

Мулло Шерӣ дар ҳаҷви Акбаршоҳ гуфта:

*Шоҳи мо имсол даъвои набувват кардааст,
Гар Худо хоҳад, пас аз соле Худо хоҳад шудан!*

Асари ихтилофи хилта ва омешиш. Бадеҳист, ки вазъи мушоирати қуро ва қасабот бо шахру пойтахт фарқи кулӣ дорад. Аввалан дар хориҷ мазоҳиру манозире аз табиат ба назар мерасад, ки дасти одамӣ ҳеҷ гуна дахлу тасарруфе дар он надоштааст ва дигар тарзи зиндагии сакана содаву бетақаллуф мебошад. Ин ки вазъияти мазбур дар шуарои қуро ва қасабот ба тавре ки бояст, таъсир набахшида, ҷиҳаташ ин аст, ки онҳо

балки тамоми коинот ошиқу маъшук аст. Дар Ҳиндустон, Арабу дигар мамолик бархе аз чизҳоро бар ҳамдигар ошиқ мепиндоранд, вале шумо зайлан тамошо кунед, ки Эрон домани онро то чӣ дараҷа басту таъмин додааст: зарраву офтоб, коҳу қаҳрабӯ, самандару оташ, сарву қумрӣ, гулу булбул, парвонаву шамъ, нилуфару офтоб, моҳу катон. Оре, ин ҳамон таҳайюли ҷазабаи муҳаббат аст, ки худ чун ошиқ аст, тамоми олам ошиқи зор ба назар меояд ва бо ин ҳол ҷаро набояд шоирӣ ишқияи ин мамлакат то ин дараҷа вусъату баст пайдо кунад? Илова бар маротиби мазкура, чун дар мамолики дигар зан маъшуку мард ошиқ буда ва маровадаи зану мард бо ҳам ба воситаи парда маҳдуд, лизо доираи таҳриқи тамоилоту эҳсосоти ишқия, биттабъ, маҳдуд будааст. Баръакс, дар Эрон, ки пойи бачатуркон ва ҷавонони навхат низ дар қор буда ва бадеҳист, ки боби муровада бо онҳо боз ва моневу родеъе надошта, ин аст дида мешавад домани ишқу ошиқӣ ин ҳама вусъат пайдо карда ва омма асири каманди ишқ шуда, ҳатто аз арбоби тариқат, ки интизори он буд аз ин оташ ҳудро маҳфуз ниғаҳ доранд, лекин қадриносони ишқи маҷозӣ дар ин ҷо чунин ғатво доданд:

*Матоб аз ишқ рӯ, гарчи маҷозест,
Ки он баҳри ҳақиқат қорсозест.*

Натиҷа ин шуд, ки дар ҳонақоҳҳо рақнақи бозори ин матоб бештар шуда ва он мисли Шайх Саъди ро водоста, сарехан мегӯяд:

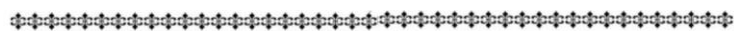
*Муҳтасиб дар қафои риндон аст,
Ғофил аз сӯфиёни шоҳидбоз.*

ТАҚРИЗ ВА ИНТИҚОД

Мо дар назар дорем, ки маҳосину маойиби шоирӣ форсиро дар ин ҷо бар сабили иҷмол баён кунем ва барои иҷрои ин манзур шоирӣ арабро мадди назар қарор дода ва бо шоирӣ форсӣ онро муқоиса ме-намоем ва дар натиҷа маҳосини шоирӣ форсӣ ва низ нақсе, ки дар он вучуд дорад, дар ниҳояти вузӯҳ маълум ва зоҳиру ошқор хоҳад гардид.

Аммо мумайизоти шеърӯ шоирӣ араб, ки шоирӣ форсӣ аз он холист, ба шарҳи зайл мешавад:

1. Дар ашъори араб аз шучоату баҳодурӣ, ҷонбозӣ, аболи нафс, ифтиҳомӣ ҳарб, озодӣ, ҷасорат, меҳмоннавозиву исор мазомину маонии зиёде ёфт мешавад, ки дар форсӣ хеле кам аст ва он қадаре ҳам, ки вучуд дорад, нақли қавл аст ва ба иборати охири достони дигарон аст ва рабте ба шахси шоир надорад. Шоирӣ араб худ мутаассиф ба ин авсоф мебошад ва дар ҳақиқат вақоеъу гузоришҳои ҳудро баён мекунад ва лизо

дар забони ҳиндӣ ин хидмат ба калоғ супурда шудааст, вале дар форсӣ, илова ба кабӯтар, боди сабо ва насимро қосид қарор додаанд:

*Сабо ба лутф бигӯ он гизоли раъноро,
Ки сар ба қўҳу биёбон ту додаӣ моро.*

*Эй сабо гар ба ҷавонони чаман бозрасӣ,
Хидмати мо бирасон сарву гулу райҳонро.*

Асари хусн. Дар шоирии Эрон сухани ишқу ошиқӣ бар сойири аксоми сухан голиб мебошад ва ҷиҳаташ ҳам ин аст, ки мамлакат аз хусн лабрез аст. Аввалан, эронӣ худ ҳасинбуда ва баъд ҳам дар замони Сомониҳо бо хуни туркон ихтилот пайдо карда ва масъалаи ривочи гуломӣ сабаб гардид, ки наслҳои мамолики дурдаст ба Эрон омада сукунат ихтиёр карданд ва ба воситаи ихтилот ба онҳо шароби хусн, ба истилоҳ дуоташаву сеоташа гардид. Дар ҳар мамлакате ранги хос мавриди тавачҷуҳ ва манзури назар аст, магар Эрон, ки чун маҷмӯаест аз тамоми маротибу мадориҷи хусн ва лизо ҳар ранге дар он ҷо тарафи тавачҷуҳ воқеъ шуда, ҳатто барои ҳар як номест ҷудогона, ки мо онҳоро бо шавоҳиду амсала зайлан аз назари хонандагон мегузаронем: хусни гандумгун, хусни сабз, хусни лимӯӣ, хусни маҳтобӣ, хусни шуста, хусни нимранг, хусни фаранг, хусни баришта:

Ки мӯри хат тасарруф кард хусни гандуминашро.

Ашраф:

Хусни лимӯи он оинарӯ ҳам бад нест.

Соиб:

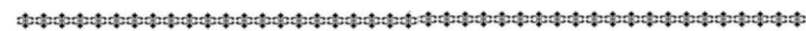
*Моҳ ҳарчанд хушоянд набошад дар рӯз,
Хусни маҳтобии дилдор тамошо дорад.*

Солик:

*Ин хусни шустае, ки ту дорӣ, надошт субҳ,
Ҳарчанд гарди чехраи ӯ офтоб шуст.*

Гулистон лолазоре гашт аз хусни фаранги ӯ.

Ин оламгирии хусн оташе аз ишқ дар тамоми мамлакат афрӯхта, ки ҳар заррае аз ишқ муштаил гардид ва он мавқуф бар инсони танҳо нест,

дар талоши маош ва ба даст овардани мамдӯҳини беҳтаре ба шахрҳо ва пойтахтҳо рӯ оварда, шахрӣ мешуданд, вале боз асари он каму беш дар ашъорашон зоҳиру ҳувайдост. Масалан, дар каломи Фирдавсӣ баъзе маворид басотату содагӣ ва низ шахомату диловарӣ, ки дида мешавад, аз асари ҳамин тарз парваришест, ки гуфтем. Тамошо кунед, ӯ дар бораи Маҳмуд, бо вучуде, ки ғарқи алвони неъмат ва аз ҳар навъу сиёл ва асбоби айшу танаъум барои ӯ ба таври атам ва акмал фароҳам будааст, маазолик, вақте ки ба ёди баҳор меафтад, чунин меғӯяд:

*Кунун хӯрд бояд майи хушгӯвор,
Ки май бӯи мушк орад аз ҷӯйбор.
Ҳаво пурхурӯшу замин пур зи ҷӯи,
Хунук он ки дил шод дорад ба нӯи.
Дирам дораду нуқду нобу набид,
Сари гӯсфанде тавонад бурид.*

Шоири шахир дар ин ашъор аз касе, ки битавонад гӯсфанде таҳия кунад ва гӯшташро кабоб карда, бо шароб сарф кунад, рашк мебарад ва ҳол он ки дар муқобили он ҳама наъмоту тақаллуфоти дастгоҳи салтанатӣ гӯшти гӯсфанд чӣ қадару қимате дорад!

Дар шарҳи аҳволи Абдулвосеи Ҷабалӣ менависанд, ки Султон Санҷар дар сафари Гурҷистон шахсоро дар саҳрое дид, ки ба чаронида ни шутур машғул аст. Дар ин миёна шутур гарданашро ба тарафи пунбазоре, ки дар он ҳаволӣ буд, дароз кард ва ӯ дар мақоми ҷилавгирӣ баромада, он каломи мавзун аз забонаш даромад:

*Уштур, суроҳигардано, донам чи хоҳӣ кардано,
Гардандарозӣ мекунӣ, панба бихоҳӣ хӯрдано.*

Санҷар табъашро қобил дида ва бо худ овард, то пас аз чанде ҳамин шахс тараққӣ карда ва Абдулвосеи Ҷабалӣ гардид. Ин мард, агарчи дохили дарбор шуда ва дар ҷузви шуарои дигар қарор гирифт, вале бо ин васф дар каломаш ҳамеша як навъ содагӣ ва беолоишӣ, хусусан муноати нафс мавҷуд мебошад. Муосирини ӯ мисли Анварӣ, Сӯзанӣ ҳаҷвгӯиро фахри худ медонистанд, вале фахрияи ӯ ин аст:

*Ин фаҳр бас маро, ки надидаст ҳеч кас
Дар насри ман мазаммату дар шеъри ман ҳиҷо.
Ҳаргиз надидаву нашида касе зи ман
Кирдори носутудаду гуфтори носазо.*

Хусусияти Ҳиндустон. Як нуктаи тааҷҷубовари дар ин ҷо қобили та-
заккур ин аст, ки шоирии форсӣ баъд аз омадан ба Ҳинд латофате, ки
пайдо кард, он латофат дар Эрон насиби вай нагардид ва чун ин сухан
тааҷҷубангез ба назар меояд, лизо онро меҳоме қадре батафсил
зеҳнишин намоем. Шумо аввал чизҳои моддии Ҳиндро бигиред ва ба
ғавр нигоҳ кунед, бибинед дар ӯ ҳавои он ҷо ин ҳосият аст, ки ҳар чиз
вакте, ки аз хориҷ ворид мешавад, баъд аз муддате як латофату мавзунӣ
пайдо мекунад, ки дар ватани аслии хеш онро фоқид будааст. Мо дар
инҷо ба ҳусни эрониву кашмирий ва низ турк мисол зада меғӯем, ки дар
ҳар қадам як номавзунӣ вучуд дорад, чунон ки бинии кашмириҳо қач
мебошад ва сохтмони чехра ҳам чандон мавзуну мақбул нест. Аз чехраи
туркҳо низ алоҳия хушунату сахтӣ маҳсус мегардад, эронӣ низ тано-
суби аъзойшон ба сарҳади камол нест. Лекин аз ҳамин ақвом, вақте ки
ба Ҳинд омада сукунат ихтиёр мекунад, баъд аз ду пушт дар чехра,
дасту по, сурату шакл, қадду қомат, ранги рӯи онҳо як наҳв таносубу
мавзунӣ ва низ латофат ва сабоҳату малоҳат пайдо мешавад, ки сеҳро-
мез ба назар меояд ва аз ҳамин ҷост, ки як англисии мутаваллид дар
Ҳинд латифтару кашангтар аз англисии ҷазираи Бритониё мебошад.
Шумо агар як кашмирии холисро ба кашмирии ҳиндӣ ва мухталит
муқоиса кунед, фарқи мазбур маҳсус ва ошкор мегардад. Ҳамин тавр,
биёед сари чизҳои дигар, масалан, хӯрокҳои ҳиндӣ аз қабилҳои курма,
қалъа, палав ва ғайра - ҳама аз Эрон омадаанд, лекин ошпазҳои ҳиндӣ
дар онҳо рангу таъм ва маззае, ки дар ин ҷо падида овардаанд, дар Эрон
нест. Порчаҳои маҳмалу зарбафт аз Эрон ба Ҳинд омада, вале
зарбафтҳои моли Банорас тарфи нисбат ба моли Эрон намебошад ва ё
назири имороти Огра ва Тоҷганҷ кучо мешавад иморате дар Эрон пай-
до кард. Ҳоло меравем сари матлаб ва меғӯем тафовуту фарқро, ки дар
умури моддиву моддиёт нишон додем, айнан дар шеърҳои шоирӣ низ
мавҷуд мебошад ва инак шумо он шуароӣ эрониро ба назар биёваред,
ки аз Эрон ба Ҳинд рафта ва аз ҳаёлоту афкор ва ӯ ҳавои он ҷо мута-
ассир шудаанд, каломҳои онҳоро ба шуароӣ сокини Эрон муқоиса кунед,
фарқи мазбур ба таври маҳсусе ошкор мешавад. Он латофату назокат ва
борикҳаёливу рангинадоӣ, ки дар каломҳои Урфӣ, Назирӣ, Толибӣ
Омулӣ, Калим, Қудсӣ ва Ғизолӣ вучуд дорад, кучо дар каломҳои Шифоӣ
ва Муҳташами Кошӣ ёфт мешавад ва ҳол он ки ин ҳарду аз шоирони
ҳамин аср, яъне асри мазбур ва зӯбдаи шуароӣ Эрон ва интиҳобшудаи
дарбори салотин мебошанд.

Мо иҷолатан ин баёнро то ҳамин ҷо хатм менамоем ва иншоолоҳ, дар оянда, дар баҳс аз ғазал ва муқоисаи мадориҷи он бо ҳам ин мавзӯро муфасссалтар баён хоҳем кард.

Манучехрй:

*Абри озорӣ баромад аз канори кӯҳсор,
Боди фарвардин бичунбид аз миёни марғзор.*

Саъдӣ:

*Бомдодон, ки тафовут накунад лайлу наҳор,
Хуш бувад домани саҳрову тамошои баҳор.*

3. Маъшук саропояш намунаи боғу роғ аст: хуб тамошо кунед, қад сарв аст, мӯ сунбул аст, чехра гул аст, чашм наргис ва даҳан гунча аст, хат сабзаву зақан себ аст, сина тахтаи савсан ва камар раги гул мебошад.

Нукта: чашмро умуман ба наргис ташбеҳ мекунад, вале мо нарги-ро, ки мебинем, гулаш ба шакли финчоне мунаввару гирд, ки бо чашм ҳеч муносибате надорад, вале баъд аз тафаккур маълум мешавад, ки маъшук дар ибтидои шеърро шоирӣ турк буда ва чашмони эшон ҳам хурду гирд аст ва ин ки қудаму чашми тангро таъриф донистаанд: «Бути тангчашм андар оғӯши танг», маънист бар ҳамин маънӣ ва аз ин рӯ чашмони қаранҷӣ низ тарфи таваҷҷуҳ ва мақбул будааст.

Наргиси нилуфарӣ, миҷғони зарринро бӯбин.

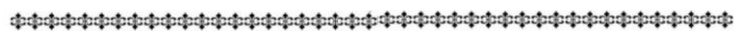
Ҳазар кунед зи чашме, ки осмонранг аст.

Вале баъд аз туркбача, вакте ки муғбача ва эронӣ маъшуқ гардид, он вақт ташбеҳоте аз қабилӣ бодом, оҳу ва ғайра рӯйи кор омад ва чун наргис ҳам ёдгоре аз қадим буд, лизо ба ҳоли худ боқӣ гузошта шуд.

4. Дар ҳар забоне илова бар инсон чизҳои дигареро низ ошику маъшук қарор дода ва аз он як силсила мазомини гуногун ташкил меёбад. Масалан, дар забони ҳиндӣ таашшуқи сурхоб (як навъ мурғ) бо чинси хеш ё ишқу муошикаи «бахунро» (як қисм занбӯр) нисбат ба нилуфар зарбулмасал аст. Дар ин қисмат эронӣён ҳам булбулу гул ва кумриву сарвро интихоб кардаанд:

*Қумрии рехтаболам, ба паноҳи кӣ равам,
То кучо сар касиӣ, эй сарви хиромон, аз ман.*

5. Барои фиристондани паёму салом назди маъшуқ аҳли ҳар забоне илова бар косиди аслӣ косидҳои фарзиву ҳаёли низ доранд. Аз ҷумла,

2. Аъроб қасоидро аз ташбиб ва ишқу ошиқӣ оғоз мекарданд, баръакс матлаи қасоиди Эрон бештар баҳория аст ва мо матлаҳои чанде чихати намуна зайлан менигорем:

Абулфараҷ:

*Наврӯз ҷавон кард ба дил пиру ҷавонро,
Айёми ҷавонист заминрову замонро.*

Азрақӣ:

*Бори дигар бар ситоки гулбунӣ бебаргу бор
Афсари заррин баромад абри марворидбор.*

Анварӣ:

*Рӯзи айшу тарабу бустон аст,
Рӯзи бозори гулу райҳон аст.*

Заҳирии Форёбӣ:

*Сапедадам, ки занад абр хайма дар гулзор,
Гул аз сарочаи хилват равад ба сафҳаи бор.*

Фаррухӣ:

*Баромад нилгун абре зи рӯи нилгун дарё,
Чу ройи ошиқон гардон, чу тамъи бедилон шайдо.*

Фаррухӣ:

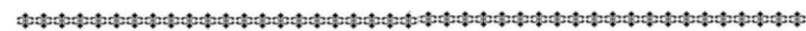
*Бибориду зи ҳам бигсасту гардон гаит бар гардун,
Чу тилони пароканда миёни обгун саҳро.*

Қатрон:

*Зи бӯйи боди наврӯзӣ ҷавон гаит ин ҷаҳон аз сар,
Бунафша зулфу наргис чаиму лола рӯю насрин бар.*

Масъуди Саъди Салмон:

*Сипоҳи абри найсонӣ ба саҳро рафт аз дарё,
Нисори луълӯи лоло ба саҳро бурд аз дарё.*

Худи удабои Эрон низ тасдиқ мекунанд, ки баъд аз Фигонӣ як тарзу услуби хосе дар шеър пайдо шуд. Абдулбоқӣ Раҳимӣ,¹ ки эронист, онро ба тозагӯӣ таъбир карда ва сарехан менависад, ки бонӣ ва муваҷҷиди он Абулфатҳи Гелонист. Дуруст аст, ки ҳаками мазбур эронӣ мебошад, лекин нашву намои вай дар Ҳиндустон шудааст. Нуктасанҷии Хониҳонро тамоми шуаро эътирофдоранд ва роҷеъ ба Зуфархон Соиб гуфта:

«Ту ҷон зи дахли ба ҷо мисраи маро додӣ» ва равшантар аз ҳама ин аст:

Зи диққати ту ба маънӣ ҷунон шудам борик.

Тасаввур намеравад ин гуна мураббӣни сухани латофатофарин дар Эрон вучуд дошта.

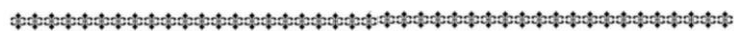
Таъсири манозирӣ қудрат ва обу ҳаво. Шакке нест, ки обу ҳаво як мамлакат ва таровату хуррамии он дар афқору ҳаёлот таъсир дошта ва шохиди зебоии сухан [мебошад]ё шеърӯ шоирӣ аз ҳамин сарчашма об меҳӯрад. Шумо аъроби ҷоҳилиятро дар назар бигиред, ки маводи шоирӣ онҳо ҷуз кӯҳ, теппа, саҳро, регистон, боди самум ва билохира шутур чизи дигаре набуд. Лекин ҳамин аъроб, вақте ки ба Бағдод раҳли иқомат андохтанд, шеърӯ шоирӣ онҳо гулистону бӯстон гардид.

Сарзамини Эрон марғузори ҷаманест табиӣ, ки аз ҳар тараф анвоъи гулу раёҳин, чашмаҳои об, наҳрҳои ҷорӣ аз назар мегузаранд. Дар мавсими баҳор тамоми кӯҳу дашт, боғу роғ сабзу хуррам ва манзараи дилкаше пайдо мекунад, ки ҳар нозиреро шефтаву фирефтаи худ месозад. Насими рӯҳафзои сахар, бӯҳи хуши гулҳову раёҳин, таровати ҷаман, навои дилпазири об, нағмаи булбул, нолаи сулсул ва ҳазорон мазоҳири қашанги дигаре як манзараи бас ҷолибу ҷозибе ташкил медиҳад, ки назари онро дар ғайри Эрон наметавон мушоҳида кард.

Аз асари ҳамин мазоҳиру манозирӣ дилфиреб аст, ки тамоми таровишҳову нигоришҳои ин сарзамин рангин, балки худ ҳама рангу рангинист. Шумо камол ё хубиву зебоии чизеро агар бихоҳед васф кунед, бояд аз бӯву ранги он кор гирифта ва аз ин роҳ хубиву камоли он чизро тасвир кашида нишон диҳед. Фирдавсӣ, ки ҷуз алфозу истилоҳоти ҷанг ва баҳодуриву силоҳи разм маъмулан набояд бо чизи дигаре сару кор дошта бошад, маазолик, мулоҳиза кунед, зайлан дар таърифи қушун ҷӣ меғӯяд:

*Сӯи шаҳри Эрон намуданд рӯй
Сипоҳе бад-он гуна бо рангу бӯй.*

¹ Муаллиф ё тарҷумон номи ин адибро бо мамдӯҳаш омехтааст. Абдулбоқӣ Наҳовандӣ муаллифи «Маосири Раҳимӣ» дар қорномаи Абдурраҳими Хониҳон мебошад. (Муҳаррир).

Аз ҳамин чост, ки ибороту муҳовироте монанди рангинсуханӣ, рангинадой, рангиннавой пайдо шуда ва мусталехоти зиёде мисли «ранг ба рӯи кор овардан», «ранг рехтан», «ранг задан», «ранг бастан» ва ғайра рӯи кор омадаанд.

Зи ранги чеҳраи мо рехт ранг хонаи моро.

Ранг бар об рехтан:

Соқии мо боз ранги тозае бар об рехт.

Ранг доштан аз чизе:

Салим, аз мо касе ранге надорад.

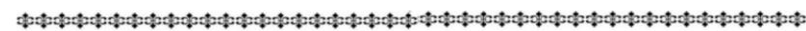
Шумо зайлан танаввуи истеъмоли рангро тамошо кунед чӣ андоза аст. Ранг гирифтани, ранг гузоштан, ранг ниҳодан, ранг мондан, ранг часбидан, ранг молидан, ранг пӯшидан, ранг хандидан, ранг бархостан, ранг шикастан, ранг гусехтан, ранг гардондан, ранг чустан, ранг бурдан. Ғараз ҳар масдареро бихоҳед, метавонед онро бо ранг замима карда истеъмол кунед ва аз ҳамин собит мешавад, ки фикру хотираи рангу рангинӣ то ин ҳад бар табои мардуми ин мамлакат голиб аст, ки ҳар лафзе, ки аз забон хориҷ мешавад, рангин хориҷ мешавад ва ҳамин тавр вуфур ва зиёдати гул истеъмоли лафзи гулро ба дараҷае умумият дода, ки чизе аз гул хориҷ нест. Аз ҷумла, дар чароғи гул, дар чашми гул, дар шароби гул, дар пайкони гул ва билохира гули субҳу гули маҳтоб аст:

*Файзи аҷаб дар ин гули субҳ аз сабо расид,
Берун кашем захми кудурат, сафо расид.*

*Софдилро набувад ранги завол,
Гули маҳтоб намегардад хушк.*

*Хуш он мастӣ, ки аз рухсори зебоият ниқоб афтад,
Ба ҷои парда бар рӯи ту гулҳои шароб афтад.*

Тамошо кунед қадаме чанд тафарручу сайр дар саҳроро «гулгашт» гӯянд, гӯй дар ҳар қадаме бисоте аз гул пахну он қадам рӯи гулҳо гузошта мешавад, қисмати каме аз заминро «гулзамин» меноманд.

*Як дил ҳазор захми намоён надоштаст,
Як гулзамин ҳазор хиёбон надоштаст.*

Чизро бармало кардан ва ё розеро фош намудан «гул кардан» мегӯянд:

Оқибат рози булбулон гул кард.

Фасод карданро «гул дар об кардан» гӯянд:

Боданӯшон гул дар обу мо китоб андохтем.

Як нафар дар маҷлисе сухани умдае мегӯяд, аҳли маҷлис садо ба-ланд карда мегӯянд «гул гуфтӣ», яъне хуб гуфтӣ, як паҳлавон ба ҳарифаш, вақте ки барои мусобиқаи гӯшти пайғом медиҳад, «гул» барои ӯ мефиристад:

*Дар ин баҳор нашавад кас ҳарифи фардоям,
Ба булбулони чаман ҳам гуле фиристодам.*

Доми кӯчакро «гулдом» мегӯянд. Ғараз дар ин сарзамин ба қадре гул зиёд аст, ки ҳар ҳарфе аз забон хориҷ мешавад, лафзи гул бо он ҳамроҳ аст.

Ҳамин тавр, сабззор будани мамлакат ҳазорон муҳоварот ба вучуд оварда аз қабилӣ сабзпешонӣ, сабзчеҳра, сабзпӯш, сабз кардан, сабз шудан, сабз шудани бахт, сабз шудани ахтар, сабз шудани ҳарф:

*Эй хуш он рӯз, ки он себи зақан сабз шавад,
Ҳарчи мегуфтамаст, эй аҳдишкан, сабз шавад.*

*Осмон ҷуз аз раҳи афтадагӣ
Сабз нативонад шудан дар қӯи ёр.*

*Он қадар моя намондаст зи чаши тари ёр,
К-аз нами гирияи мо сабз шавад ахтари мо.*

Ва он таъсираш дар шеъру шоирӣ ба шарҳи зайл мебошад:

1. Дар ҳар як аз ақсоми истиораву ташбеҳ, маҷозу муҳовара аз лавозими боғу роғ ва баҳор дохил гардид.

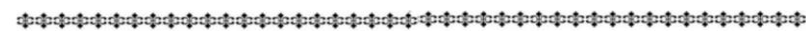
гону пешавар ва билохира олиму чоҳил, аз ҳар як ба муносиби мақом суҳбат мешавад. Бадеҳист, байни онҳо дар табиату мизоч, хулку хӯ, тарзу равиш ё атвору одоб ва билохира дар гуфтору рафтор ихтилофу тафовут ва фарқ аст. Дар ин ҷо ҳунари як шоир ин аст, ки ҳар шахс баёне, ки мекунад, хусусияту сифоти мутамоизаи ўро устувор созад. Масалан, аз як кӯдак тавре сухан гуяд, ки алоими кӯдакӣ аз он зоҳиру хувайдо бошад. Ё аз як нафар навқару хидматгузор зикре, ки мешавад, бояд он қисме бошад, ки гӯй қоидаи ғаразаш изҳори навқарии ў нест, лекин худ баён ҳақиқӣ бошад, ки пешааш навқарист ва ҳамчунин аз як шахси шариф баёне, ки мешавад, бояд дар саҳттарин ҳаводис ҳам ҷавҳари шарофати ў ба назар ояд.

Ин нуктаро низ бояд дар назар дошт, ки аз миёни авоиду ахлоқи ҳар кас баъзе қисматҳо таврест, ки махсусу намоён мебошад. Дар ин ҷо як шоири маъмулӣ, ки назараш кӯтоҳу фикраш маҳдуд аст, ҳамон қисмати борику намоёнро гирифта зикр менамояд, бар хилоф як нафар шоири муътабару олиқадр, ки хусусияти борику амиқро, ки аз назари омма пӯшида аст, пайдо карда, аз назари мо мегузаронад, чунон ки аз эътирозоти ворида бар шуарои Машриқзамин яке ҳамин аст, ки онҳо дар қалимути баёноти худ ин гуна хусусиятро ҳеҷ муроот намекардаанд.

Иттиҳоди ҳасонс ва мумаййизот. Яке аз нукоте, ки риояти он дар маснавӣ ниҳоятдараҷа зарурӣ мебошад, он аст сифоти ҳосе, ки барои ҳар шахс дар як ҷо муайян ва барқарор шуда, баъд дар ҳар маврид зикре, ки аз ў ба миён меояд, дар он сифот табдил ва тағйир роҳ наёбад, ё лоақал чизе, ки муҳолифи он бошад, гуфта нашавад. Вале афсӯс, ки шуарои мо риояти ин нуктаро абадан нанамуда, аз ҳар касе дар ҳар маврид баёне, ки мекунад, тавре таҳти таъсири лавозими ҳоси он маврид мераванд, ки сифоти собиқулзикри вайро аз назар дур андохта ва он сабаб шудааст, ки дар баъзе маврид бинои таноқузгӯиро гузоштаанд.

Воқеанигорӣ. Аз авсофи муҳими маснавӣ яке воқеанигорист ва дар ин хусус нақоисе, ки дар қаломии шуарои форсӣ вучуд дорад, мо тафсиلى онро зайлан аз назари ҳонандагон мегузаронем, то ҳақиқати воқеанигорӣ қомилан кашф шуда ва воқеанигории саҳеҳ аз ғайри худ тамиз пайдо кунад.

1. Аксари шуаро, вақте ки чизеро меҳаҳанд баён ва тавсиф кунанд, як ришта маонии қуллӣ ва сифоти умумиву муҳаҷро ба қор мебаранд, ки тақрибан ҳар чизеро ба он маонӣ ва сифот метавон васф намуд ва дар ҳама ҷо онҳоро ба қор бурд, ҳатто як одами омӣ ҳам аз он сифот боҳабар буда, метавонад мавқеи ҳаҷат аз онҳо қор бигирад. Ғараз шуарои мазбур ҳеҷ вақт нашуда суханони дақиқу бориқе пайдо карда, зикр намоянд. Масалан, як қитъаи мутааллиқ ба як нафар ҳаттоти дараҷаи

маддуни аднӣ чизест, як лафз ҳам вучуд надорад. Ин буд онҳо ибтидо аз лафзи чироғ, ки форсист, сироч бино намуда, баъд як лафзи маснӯӣ, ки мисбоҳ бошад, барои он вазъ карданд, ки маънии он олаи субҳ қардан мебошад. Яъне чироғ ин тавр чизест, ки олаи субҳ соҳтан аст.

Чун Эрон аз қадим дорои тарбияту тамаддун буда, лизо барои адои эҳсосоти рақиқу тамоилоти нозук ва муомилти латиф перояҳое, ки дар ин забон пайдо шуда, дар забонҳои дигар назири он ёфт намешавад.

Барои адоҳои ҳоси маъшук алфози зиёде мисли ишва, ноз, адо, ғамза, қамнигоҳӣ вучуд дорад, вале шоири эронӣ ба ин қадар низ қаноат накарда, дар нигоҳҳои ошиқонаи нуктабини ў басо адоҳои дигаре ба назар омада, ки барои таъбири онҳо иборату лафз пайдо нашуда ва лизо чунин мегуяд:

*Хубӣ ҳамин қарашмаву нозу хиром нест,
Бисёр шеваҳост бутонро, ки ном нест.*

Нухум, ҳусни таркиби алфоз. Агарчи забони феълии форсӣ аз ҳайси муфрадот чандон васеъ нест, балки алфози муфрада ва асмоъу афъоли он хеле қам аст, лекин лутфе, ки дорад, ин аст, ки ду лафзро, вақте ки ба ҳам таркиб мекунад, авомили гуногуне аз он падида меояд. Маонии бисёр муҳим ва баланду васеъро фақат бо ду лафз метавон баён намуд ва билохира аз ин таркиби қашанги дилпазир мазомину маонии хеле дақиқу рақиқеро, ки аз дастраси таъбир ҳориҷ буда, метавон тарсим қардаву муҷассам сохт ва ин дар арабӣ ҳеҷ нест ва мо ашъори чанде ба ҷиҳати намуна зайлан зикр мекунем.

Арбоби ҳавас ақсар ба шӯҳиде, ки дил мебаранд, барои он ки аз зиндагӣ бознамонанд, доманаи таашшукро чандон баст намедиханд, вале маъшук назар ба фаъолияту қудрате, ки дар дилситонӣ дорад, мағрур аст ва итминон дорад, ки ошиқ ҳеҷ вақт наметавонад аз қанғаш раҳӣ ёбад.

Як шоир ин маъниро чунин адо қардааст:

*Ба дургардии ман аз гурур меҳандад
Ҳарифи саҳтқамоне, ки дар қамин дорам.*

«Саҳтқамон» тирандозест, ки то масофати зиёде нишона биравад, «қамин будан» мафҳумаш пинҳон шудан ба қасди душман ё шикор мебошад. Қол мулоҳиза қунед шоир ҷӣ гуна бо ин ду лафз як маънои баланди васееро дар назари мо муҷассам сохтааст.

*Қалоқи тарзи он беғонаҳӯи ошнорӯям,
Ки бо ин бевафоӣҳо вафодор аст пиндорӣ.*

«Ошнорӯ» касеро гӯянд, ки қалбаш аз муҳаббату вафо холист, лекин аз симои вай аломати муҳаббату вафо зоҳир бошад. Тамошо кунед, шоир ин маъниро бо ду лафзи мураккаби «бегонаҳӯ» ва «ошнорӯ» чӣ қадар хуб ба мо таҳвил додааст:

*Фигон аз қосидони бетасарруф,
Зи худ як бор пайгоме насозанд.*

Қосиди «бетасарруф» қосидест, ки чизе аз худ бар пайгоме, ки ҳомили он мебошад, изофа накунад, балки он чи ба ӯ гуфта шуда, айнаи онро бе каму кост рафта ба тараф изҳор мекунад. Дар ин ҷо шоир мегӯяд, ки ман аз дасти қосидони бетасарруф ба сутӯҳ омадам, рост аст маъшук чизе, ки асбоби тасаллии қалби ман бошад, нагуфта, лекин бар қосид лозим буд барои қалби хотир ва хуш кардани ман чизе аз худ ҷаъл кунад бигӯяд:

*Чи хуш аст бо ду якдил сари ҳарф боз кардан,
Гилаи гузашта гуфтан, сухани дароз кардан.
Асари итоб бурдан зи дили ҳам андак-андак,
Ба бадеҳа офаридан, ба баҳона соз кардан.*

Шоҳид бар сари «бадеҳа офаридан» аст, ки он як маъноӣ нағзу марғуберо аз назари мо мегузаронад.

*Қумриён поси галаткардаи худ медоранд,
В-арна як сарв дар ин бог ба андоми ту нест.*

«Поси галаткарда доштан» иборат аз ин аст, ки як нафар ба галат ва нафаҳмида сухане бигӯяд, вале баъд ҳам, ки мултафит мешавад ба хато рафта, эътироф ба хатои худ накунад, балки бар хатои худ боқӣ монад.

Шоир мегӯяд қумриён нафаҳмида ва ба галат гуфта буданд, ки сарв бо қадди маъшук ҳамсарӣ мекунад ва ҳол мултафит шудаанд галат карда ва ба хато рафтаанд, лекин намехоҳанд ҳарфи номарбуташонро пас бигиранд ва илло ин матлаб мусаллам аст, ки сарв ҳеҷ вақт наметавонад бо қадди маъшук ҳамсарӣ намояд.

Шоир дар ин байт қудратнамоӣ карда, бо лафзи андаки «поси галаткардаи худ доштан» як маъноӣ муҳиму васеъеро баён намудааст.

Аз ин қабил ҳазорон алфози мураккаб аст, ки аз давлати онҳо хотироту маонии бас баланду латиф ва шӯхеро дар форсӣ метавон бо бехтарин тарзе баён намуд. Мо барои мазиди иттилоӣ қориюн ин чанд шеърро якҷо аз назари хонандагон мегузаронем:

Размиро дар забони урупой «эпик» гӯянд ва он нисбат ба сойири аснофи сухан бисёр муҳиму васеъ мебошад. «Эллиод»-и Хумер, ки урупойён онро китоби осмонии мазҳаби шеърӣ шоирӣ медонанд, дар ҳамосаи размӣ гуфта шудааст. Бинобар ин, мо бар ин синфи сухан муфассалан баҳс хоҳем намуд, то камоли шоирии форсиро битавон аз он андоза кард.

Агарчи маснавиҳои размӣ дар форсӣ зиёданд, мисли «Гуштосбнома»-и Асадӣ, «Шоҳнома»-и Дақиқӣ, «Сикандарнома»-и Низомӣ, «Сикандарнома»-и Хуравӣ, «Темурнома»-и Ҳотифӣ ва ғайра, вале аз миёни онҳо фақат се маснавист, ки шоистаи зикр мебошад ва он иборат аст аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Гуштосбнома»-и Асадӣ ва «Сикандарнома»-и Низомӣ. Чун «Шоҳнома» аз ҳама ҳайс олитару муҳимтар аз дутои дигар мебошад, лизо мо онро ба танҳоӣ таҳти диққати назар гирифта, тақризе муфассалу машруҳ бар он менависем. Гарчи дар ин хусус шарҳе дар баҳши аввали китоб навишта шуда, аммо он зимнӣ ва мақсуди аслий дар он ҷо шарҳи аҳволи Фирдавсӣ будааст, лекин қабл аз шурӯъ ба ин матлаб лозим медонем миқёси камоли як маснавӣ ва усули онро ба назари хонандагон бирасонем.

Дар маълум доштани ҳубиву камоли як маснавӣ бояд дид масоилу нуқоти зайл то чӣ дараҷа дар он риоят шуда ва шоир то кучо аз уҳдаи анҷоми онҳо баромадааст.

Ҳусни тартиб. Муқаддам бар ҳама як дoston ё воқеае, ки зикр шуда, бояд дид, ки дар он то чӣ андоза ҳусни тартиб вучуд дорад, чӣ дар як воқеаи таърихӣ мавориде, ки шоирро ба даст омада мучмал, хому ғайримураттаб мебошад, акнун бояд дид, ки ӯ дар баёни он тарҳе, ки рехта ё заминае, ки қоим карда, чист? Силсилаи матолибро чӣ гуна тартиб дода? Достонро аз кучо шурӯъ карда? Матолиберо, ки зимнан зикр намуда ва расида ба асли дoston, оё таносуб ё низому тартибе байни онҳо вучуд дорад ё на? Чӣ гуна ҳалқоти онҳо ба ҳам иттисол ёфта? Чӣ мавзӯеро бештар равшан сохта ва кадом матлабро мубҳам гузоштааст? Ё кадом матлабро бештар дунбол кардаву бааст додааст? Аз санъати тахайюл чӣ гуна дар ҳар маврид кор гирифта шуда? Афсонаҳо ва суханони фарзӣ, ки барои гирифтани натоиҷи ахлоқӣ ба миён омада, чӣ қисм байни онҳо таносубу тавофуқ эҷод шуда, то маълум гардад, ки назари мустақиме дар кор набуд, балки зикри онҳо табиӣ будааст? Ҳамчунин, дар эҳсосоту ҷазаботе, ки изҳор шуда, бояд дид дар ҳар маврид чӣ рангомезӣ шуда ва то чӣ андоза дар қалби назари хонанда эҳтимом ба амал омадааст? Чунон ки шоир аз уҳдаи тамоми ин нуқоту умур баромада, бояд гуфт, ки ҳусни тартиб қомилан мувофиқ шудааст.

Ҳасонис ва мумаййизот. Дар маснавӣ аз ҳазорон ашхос ном бурда мешавад. Марду зан, навқару арбоб, пиру ҷавон, дарвешу ғанӣ, бозур-

*Маро ҳарчи мулку сипоҳ асту ганҷ,
Ҳама они тусту туро з-ӯст ганҷ.
Битанҷид Узро чу мардони ҷанг,
Турунҷид бар борагӣ танг-танг.
Чу ронӣ наёбад сутурдан ба ком,
Бувад рондани таъбия бенизом.
Паризодагон разро дилтисанд,
Ба пӯлод пӯшида чинипаранд.*

Забоне, ки дар ин маснавиҳо мушоҳида мешавад, аз чандин қарн аст, ки ба кулӣ матрук гардида, бад-ин ҷиҳат набояд аз мафқуд шудани ҳуди ин маснавиҳо тааҷҷуб намуд, лекин ҳақиқати амр ин аст, ки маснавиҳои мазбура, агар арзише ҳам доштанд, баъд аз «Шоҳнома» аз арзиш афтода, дигар натавонистанд худнамой кунанд.

Мардум баъд аз «Шоҳнома» диданд, ки масъалаи офтоб асту шамъ ва маълум аст шамъ ҳар қадар нураш зиёду қавӣ бошад, дар муқобили офтоб наметавонад нурафшонӣ кунад ва кор ба ҷое расид, ки гуфтани маснавии размӣ аслан банд омад ва мавқуф гардид. Фақат Низомӣ, назар ба қудрати қаламу таъбии саршор, натавонист худдорӣ кунад ва лизо пойи ҷуръат ба майдон ниҳода, «Сикандарнома» гуфт ва алҳақ хуб ҳам аз уҳда баромада. Бояд гуфт, ки он дар тарзи худ лочавоб аст, вале бо ҳама аҳвол натавонист дар муқобили «Шоҳнома» арзи вучуд наояд. Агарчи баъд аз он шуарои дигаре ҳам тақлид аз Низомӣ карда, «Сикандарнома» ва «Шоҳнома» гуфтаанд, вале ҷуз тақлиди сирф ё наққоли чизи дигаре нест.

Хонандагон медонанд, ки маснавӣ майдонаш васеъ ва он ба истиснои ҳамосаи размӣ дорои қисматҳои дигар низ ҳаст ва агар ҳамосаи размӣ ба «Шоҳнома» хатм шуда бошад, дар сойири қисматҳои маснавиёти зиёде мавҷуд мебошад ва инак мо тамоми ақсоми маснавиро аз назари хонандагон мегузаронем:

1. Размӣ ё маснавии таърихӣ мисли «Шоҳнома», «Сикандарнома» ва ғайра.
2. Таронаи ишқ: монанди «Ширину Хусрав» ва ғайра.
3. Ахлоқӣ: «Ҳадиқа»-и Саной, «Бӯстон» ва ғайра.
4. Қисса ва афсона: «Ҳафт пайкар», «Ҳашт биҳишт» ва ғайра.
5. Тасаввуф ва фалсафа: «Маснавӣ»-и Мавлоно Румӣ, «Ҷоми Ҷам»-и Авҳадӣ ва ғайра.

Мо аз миёнаи онҳо, ғайр аз ҳамосаи размӣ, боқӣ ақсомро, иншооллох, дар ҷои дигар таҳти унвони фалсафа ва ғайра баён хоҳем намуд ва дар ин ҷо мақсуди мо фақат тақризу изҳори назар бар маснавии размӣ ё таърихист.

*Бо камсуханиши метавон сохт,
Ин аст бало, ки камнигоҳ аст.*

Шароби талх деҳ, соқӣ, ки мардафкан бувад зӯраш.

Ҳарчанд бениқобтар аз офтоб буд.

*Ба бурқои маҳи Канъон, ки буд ҳуснобод,
Ба ҳиҷлагоҳи Зулайхо, ки буд Юсуфзор.*

Даҳум, латофати ҳаёл. Мо дар собиқ гуфтем, ки тамаддуну таънаъум дар Эрон аз азманаи хеле қадим буда вализо афқору ҳаёлот бар асари нозу неъматӣ мустақили чандинҳазорсола ниҳоят нозуку латиф шуда ва чун забон ҳам ба мурури замон софу латиф ва равшан гардида буд, лизо ҳаёлоти нозуку маънии нағз ва марғубе, ки дар ин забон падида омада, на танҳо дар арабӣ, балки дар ҳеҷ забоне шояд назари онпайдо нашавад ва мо ба ҷиҳати намуна ашъоре чанд зайлан аз назари хонандагон мегузаронем:

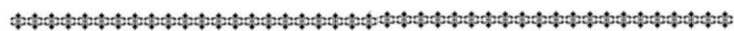
*Чашм чун бар ишва кард, аввал ба сӯи хеш дид,
Порае худ хӯрд соқӣ соғари лабрээр.*

Баъзе авқот маъшук, ки худро ороиш дода, барои сайд кардани дилҳо омода мешавад, дар ин ҷо ӯ як нигоҳе омехта ба вачду нишот ба тарафи хеш меандозад. Шоир ин маъниро рангомезӣ карда меғӯяд: чашмони фаттони маъшук, вақте ки пур аз ишва гардид, аввал хештанро сайру тамошо кард, гӯӣ соқӣ, вақте ки ҷомро лабрээр намуд, аввал миқдоре нӯшид.

Мазмуне, ки дар ин байт баён шуда, мушкиласт дар забонҳои дигар битавон онро бо ин ҳубиву кашангӣ баён намуд.

*Ҷойи машом дида қушудам ба бӯйи гул,
Пиндоштам, ки гарди раҳи ёр мерасад.*

Шумо дар ин байт зарофати таъб ва назокату латофати ҳаёлро тамошо кунед ҷӣ андоза аст, ки гарди кӯҷаи маъшук дар ибтидо ба назараш ин қадар латиф омада, ки онро бӯйи гул тасаввур карда ва баъд ҳам, ки бӯйи гул баланд шуда, ба ҷои он ки аз қувваи шомии кор биги-

рад, чашм боз намуда ва ин маънӣ то ин дараҷа латифу зариф ва ҳассос аст, ки воқеан тоби баёну изҳорро надорад ва гӯӣ ҳубобест, ки ба андак тамосе аз ҳам пошида мешавад.

Зайлан, мулоҳиза кунед, як шоир лутфи суҳбати аҳбобро бо чӣ тарзи ҷолибу ҷозибе баён намудааст:

*Одат ба чамъ будани аҳбоб кардем,
Мо бӯ намекунем гулро, ки даста нест.*

*Парирухе ба шакарханда қатли мардум кард,
Чу гуфтамаш, ки маро ҳам бикӯш, табассум кард.*

Шоир мегӯяд як шоҳиди зебову дилбари раъно бо хандаҳои ширини худ ҳазорон одамиро ба қатл расонида, вақте ки ман аз вай илтимос намудам маро низ ба қатл бирасон, дар ҷавоб табассуме ба тарафи ман карду рафт. Ин табассуми маъшӯқ дар муқобили тақозои қатл аз ошӣқ чандин паҳлу дорад, ки аз ҳама камлатифтар яке ин аст, ки «фузулии мавқуф» хандаи шакарин мақомаш болотар аз ин аст, ки барои куштани як нафар ба кор бурда шавад, балки табассум танҳо барои ин мақсуде, ки дорӣ, кофӣ мебошад.

*Файзи аҷабе ёфтам аз субҳ, бубинед,
Ин ҷодаи равшан раҳи майхона набошад?*

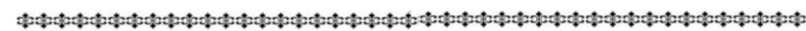
«Ҷодаи равшан» роҳест, ки соф бошадӯ беаҳмад ба манзил бирасонад.

Асли матлаб ин аст, ки шароби субҳ фавқулода мукаййафу нишотангез мебошад ва бад-ин ҷиҳат аст, ки субҳгоҳ ва ҳавои он одамиро тозагӣ мебахшад ва ба вачду сурур меоварад, ҳол мулоҳиза кунед шоир ин маънии шӯху латифро бо чӣ тарзи ҷолиби тавачҷуҳе баён намудааст.

*Дар бӯстон ба ёди даҳони ту гунчаро
Имсол боғбон ҳама нашкуфта чида буд.*

Хонандагон медонанд, ки гунчаро ба даҳан ташбеҳ мекунанд. Шоир мегӯяд, ки имсол боғбон ба ёди даҳони танги маъшӯқ афтод, лизо тамоми гунҷаҳои боғро, пеш аз он ки боз бишаванд, чид!!!

*Лаб газидиву ман аз завқ фитодам мадҳуи,
Бо ту кайфияти ин бода надонам, ки чи кард?*

ро дар араб то имрӯз як маснавии басите ҳам ба сабки шоирона навишта нашуда, вале аз шуарои Эрон ҳазорон маснавии оливу мумтоз мавҷуд ва мавриди истифодаи тамоми дунё мебошанд.

Муваҷҷиди аввалии маснавӣ низ маълум нест кай буда, вале агар мо Рӯдакиро Одами шеър бидонем, бояд шахси ўро муваҷҷиди аввалии маснавӣ донист, чи қабл аз ў нишоне аз маснавӣ нест. Ўст, ки бо амри Наср ибни Аҳмади Сомонӣ «Калилаву Димна»-ро дар маснавӣ тарҷума намуд ва чандин ҳазор динор инъом гирифт. Ин маснавӣ ҳарчанд дастхуши ҳаводиси рӯзгор гардидаву мафқуд шуд, вале Асадии Тӯсӣ дар яке аз нигоришҳои худ ашъори зиёде аз ў нақл карда ва мо чанд шеъри онро ҷиҳати намуна зайлан менигорем:

*Гуфт бо харгӯи хона хони ман:
Хезу хошокат аз ин берун фикан.
Шав бад-он қунҷ андару хумме бичӯ,
Зери ў самчест, берун шав бад-ў.
Чунки молида бад-ў густох шуд,
Кори молида бад-ў дарвоҳ шуд.
Офарида мардумон мар-ранҷро,
Пеша карда ранҷи ҷон оҳанҷро.*

Ва чунин бармеояд, ки ў дар тамоми баҳрҳои машҳур санги бунёди маснавигӯиро гузошта, ҳатто ба вазни «Шоҳнома» низ маснавӣ сохта, ки як байти он ин аст:

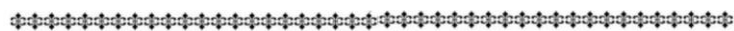
*Накӯ гуфт муздур бо он ҳадеи,
Макун бад ба кас, гар нахоҳӣ ба хеш.*

Ин ашъорро ў дар баҳри «Ҳафт пайкар» суруда:

*Гуфт наққош: чунки наиносам,
Ки на девонаву на фарносам.
Хештан пок дору бепархош,
Ҳеч касро мабош ошиқу хош.*

Баъд аз Рӯдакӣ аксари шуаро бинои гуфтани маснавиро гузошта, то ин ҳад, ки пеш аз Фирдавсӣ маводи зиёде аз маснавӣ фароҳам шуда буд.

Асадии Тӯсӣ дар луғати худ аз маснавиёти Лабибӣ, Абӯшакур, Тайён ва Унсурӣ ном бурда, ашъори зиёде аз онҳо нақл кардааст. Унсурӣ дар аксари бухур маснавӣ гуфта, аз ҷумла «Вомиқу Узро» аз маснавиёти машҳур аст, ки мафқуд шуда ва ин ашъор аз ўст:

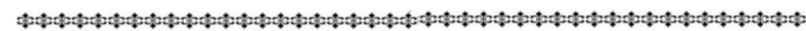

маснаві аз ҳудуди воқеанигорӣ хорич шуда, ҳар навъ шоириро ба хитаи тасарруфи худ даровардааст. Баъд аз зикри ин муқаддима инак меравем, дар ҳар як аз ақсоми шоирии форсӣ таҷдиди назар менамоем, лекин дар баёни ин ақсом ночор шуда, аз хилти мабҳас қор бигирем, ба ин маънӣ, ки баъзе аз ин ақсом аз лиҳози тақсими илмӣ барқароршуда ва дар баъзи дигар ҳамон истилоҳи қадимро қоиму барқарор доштаем.

Маснаві. Бояд донист, ки байни тамоми ақсоми суҳан синфи маснаivist, ки аз ҳама нофеътару судмандтар ва низ вусъату бастии он хеле зиёд мебошад, зеро ҳар навъ суҳанеро метавон дар ин баҳр адо намуд. Хоса барои намоиш додани манозирӣ табиат, эҳсосоти ҷазаботи инсонӣ, воқеанигорӣ, тахайюл, сахнаӣ беҳтару васеътар аз маснаві нест. Чун бештар дар маснаві вақоеъи таърихӣ ё ҳикоятӣ афсонаҳо зикр мешаванд, ин аст пойи тамоми шууну ҷиҳоти зиндагонии фардӣ ва иҷтимоӣ дар ин ҷо тӯи қор омада, барои нишон додани сурати муҳаббату ишқ, аламу шодӣ, ҳашму ғазаб, кинаву интиқом ва монанди он мавқеъ ба даст меояд. Илова худ таърих, ки муштамил бар масоили мухталифа ва вақоеъи гуногун аст, метавон дар ҳар навъ воқеанигорӣ маҳорати босазо нишон дод. Тасвири мазоҳири табиат аз баҳору ҳазон, роғу боғ, субҳу шом, кӯҳу дашт ва ғайраро хуб метавон кашид ва ҳамчуни масоили ахлоқиву фалсафӣ ва низ ирфону тасаввуфро метавон бо шарҳу баст зикр намуд.

Ин осонӣ ва вусъату басте, ки гуфтем, ҷиҳаташ он аст, ки маснаві ҳар байташ аз байти дигар ҷудост ва дар он (ақси қасида ва ғазал) як чунин шарту қайде, ки тамоми назм дар як қофия гуфта шавад, вучуд надорад. Ба илова, теъдоди абёти он низ маҳдуд нест, балки шоир ҳар қадар бихоҳад метавонад онро баст диҳад. Гузашта аз ҳама, аз ҳайси матолибу мазомин низ қайду шарте дарқор нест, ба ин маънӣ, ки разму базм, фалсафа, тасаввуф, воқеанигорӣ ҳар мазмунеро метавон дар он баён намуд.

Ин матлаб, ки маснаві аз қай ва ҷӣ гуна дар Эрон пайдо шуда ва он оё аз эҷодоти Эрон аст ё аз араб гирифта шуда, дуруст маълум нест. Инқадар мусаллам аст, ки то он вақт дар араб маснаві чизе набуда ва унвоне надошт. Албатта, раҷазро аз лиҳози он, ки ҳар байти он аз байти дигар ҷудост ва дигар вақоеъу матолиби мусалсал дар он зикр мешавад, метавон маснаві номид ва он дар асри Банӣ Уммая то ин дараҷа басту вусъат пайдо карда буд, ки ҳатто арҷузаӣ садбайтӣ низ вучуд доштааст. Раҷазҳои тавилулзайли Руъба, Ал-Иҷоҷ дар дастрасии мо мебошанд. Илова дар давраи Аббосиён Абдуллоҳ ибни Ал-Муътаз шарҳе роҷеъ ба шикор навиштааст ва онро як маснавии мухтасар метавон ном ниҳод. Ғараз, агар бигӯем Эрон худ муваҷҷиди маснаві набуда, балки тақлид аз раҷаз кардааст, ин тақлидро аз иҷтиҳод ҳам болотар бояд донист, зе-

Маъшук лабашро ба дандон газида ва ин кайфиятро ошиқ тамошо карда, ин хотира дар вай падида омадааст, ки эй қош бад-ин гуна ба лабҳои маъшук дастрасӣ пайдо мекард, ғавран аз хуш рафтааст. Қол мегӯяд, вақте ки ман ҳолам ба сирфи ҳаёл ин тавр тағйир пайдо кунад, Худо медонад, ки дар ту ин шароб ҷӣ таъсире бахшида ва аз он ҷӣ лутфе ҳосил кардаӣ.

*Шароби лутф нур дар ҷом мерезиву метарсам,
Ки зуд охир шавад ин бодаву ман дар ҳумор афтам.*

Баъзе авқот маъшук сари лутф омада, бо ошиқ зиёда аз ҳад биноӣ меҳрубониро меғузорад, вале ин меҳрубонӣ зиёд идома пайдо намекунад. Шоир дар баёни ин маънӣ ба маъшук хитоб карда мегӯяд: «Азизам, ту шароби инояту лутфро лаболаб медиҳӣ, лекин ман бим дорам, ки ин шароб зуд хатм шавад ва ман дар ранҷу заҳмати ҳумор (каммеҳрӣ) би-афтам».

*Бар рӯи ту чашим боз қардан
Ҳамёзаи дидани дигар буд.*

Ҳосили маъноӣ шеър ин аст, ки аз дидани маъшук ба якбор тасалли ҳосил намешавад, балки дидани ҳар бор ошиқро барои дидани бори дигар бармеангезонад.

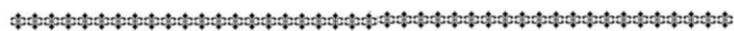
*Рӯзам ту барфурӯзу шабамро ту нур деҳ,
Ин қори туст, қори маҳу офтоб нест.*

Ҳосили шеър ин аст, ки ошиқ бидуни маъшук ҳама чиз дар назараш тираву тор мебошад.

Ғарчи ин матлаб, ки «офтобу моҳ наметавонанд рӯзу шабамро равшанӣ бахшанд» игроқ ба назар меояд, лекин ҳақиқати амр ҳамин аст, ки изҳор шуда, зеро дил, вақте ки хуш набошад, рӯз ҳам торик ба назар меояд ва махсусан тақрори лафзи «қор» басте бар лутфи баён афзудааст.

*Бо ту густохист гуфтан: тарки бадхӯй намо,
Бо дили худ гуфтаам: оинаро беранг соз.*

Ӯ меҳоҳад бигӯяд, ки маъшукро ҳеҷ мумкин нест, ки аз бадхӯй боз дошт ва лизоинаи дилро тавре бояд соф нигоҳ дошт, ки дар он аз ҷавру ҷафои маъшук гарду ғубори андӯҳу малол нанишинад. Дар ин ҷо истеъмоли лафзи ғоиб ба ҷои хитоб басте бар лутфу зебоии шеър афзудааст.

*Ҳарчанд ғайр лофи муҳаббат занад барат,
Моро умедҳо ба дили бадгумони туст.*

Матлаби шеър ин аст, ки ҳарчанд рақиб пеши маъшук аз ишқу ҷонбозии худ тазохуроти зиёд мекунад ва суханони газоф мегӯяд, лекин бадгумонии маъшук на онқадрҳост, ки рақиб битавонад бо ин лофу газоф таваҷҷуҳи ӯро ба тарафи худ ҷалб наояд.

*Мурге чу ҳумои дили ман гашта шикорат,
Шукронаи ин сайд тухӣ кун қафасе чанд.*

Матлаби аслӣ ин аст, ки ошиқ дар хитоб ба маъшук мегӯяд, вақте ки мисли мани дар каманди ишқи ту мубталошуда сазовор аст, сойири ушшокро тарк гуфта, аз онҳо қатъи робита кунӣ, вале мебинед шоир ин мазмунро чӣ гуна рангомезӣ карда мегӯяд: ба шукронаи ин, ки ҳумои дили ман шикори ту шуда, қафасҳои дигареро ҳолӣ кун ва ин ишора аст ба ин, ки мардум вақте ки хушӣ ба онҳо рӯ меоварад, туюру ҷонваронро ба таври садақа озод мекунад.

*Нест мумкин, ки гурезам зи гизолони ҳаёл
В-арна маҷнуни ту танҳотар аз ин мебоист.*

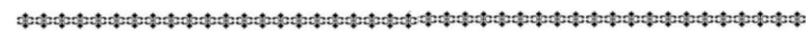
Шумо медонед, ки аз ҳасоиси ишқу ошиқӣ инқитоъ буридан аз мовисои маъшук мебошад. Оре, аз вазоифи ошиқ яке узлату танҳой ва ба сар бурдан дар олами ҳаёл (яъне ҳаёли маъшук) аст. Ҳол ҳуб мулоҳиза кунед, ки шоир дар адои ин маънӣ чӣ қудратнамоӣ карда ва бо чӣ алфозе ширину тарзе дилкаш онро баён намудааст.

*Фигон, ки банди қабои ту боз хоҳад шуд,
Ки бода беадаб афтодаву ҳаво густох.*

Асли суҳан ин аст, ки маъшук дар ҳоли сармастии шароб тамоми қавоиду русумро канор гузошта, бақуллӣ бетақаллуф мешавад. Мулоҳиза кунед, ки ин маънӣ бо чӣ тарзи қашангу зебӣ баён шудааст.

*Азбас зи бими хӯи ту дуздидаам нафас,
Як парда пасттар зи ҳамӯшист нолаам.*

Дар зимистон, вақте ки сармо он қадар шиддат ёфт, ки чеваи мизонулҳарора мунқабиз ва ҳаҷмаш кӯчак шуда, ба ҳадди муайяне истод, онро нишон карда, сифр мегӯянд ва агар аз ин ҳам шадидтар гардид, он низ дараҷоте дорад ва ин тавр онро адо карда мегӯянд: як дараҷа зеро

Шумо мулоҳиза кунед, шоир ин мавзӯро бо чӣ баёни сеҳрангезе суҳрат кашидааст. Зимнан ғаробати маъниро бибинед чӣ андоза аст, ки ҳамеша дар достонҳо вучуди як Хизрро барои ҳамраҳӣ ва раҳбарӣ кофӣ медонистанд, вале шоир бо неруи таъъ дар ин ҷо собит карда, ки ду Хизр барои одаме лозим ва зурурӣ мебошад.

Таҷдиди назари тафсилӣ бар шоирии форсӣ. Уламои адаб шеърро аз назари вазну қофия ва радифу монанди он тақсим карда ва бинобар ин ғазалу қасида ва маснавию ғайраро аз ақсоми шеър қарор додаанд. Лекин мо ин тақсими тақсими илмӣ намедонем, балки ба ақидаи мо дар тақсими шеър бояд ҳақиқату зотиёти шеърро мелок қарор додан, на қофияву вазро ва назар ба ин ки шеър иборат аст аз мусаввирӣ ё тахайюл, лизо хусусиёту танаввуъоте, ки аз ин роҳ дар шеър пайдо мешаванд, мо ҳамонро ақсоми шеър меномем.

Ақсоми шеър аз лиҳози мусаввирӣ. Асосан коинот ба ду қисмат мунқасим мешавад: яке моддиёт, мисли замин, осмон, кӯҳу дашт, баҳору ҳазон ва ғайраву ғайра ва дигаре кайфияти ботинӣ, яъне тамоилоту эҳсосоти гуногуне, ки дар дили одаме ба вадият гузorida шудааст: мисли ғаму шодӣ, муҳаббату адоват, аламу роҳат ва монанди он. Ва аз ин рӯ шеър ҳам ба ду қисмат мунқасим мешавад: аввал, он ки дар он тасвири моддиёт ва мутааллиқоти он кашида шавад, монанди маснавиёти размӣ, фасонаҳои таърихӣ ё ашъори марбута ба манозирӣ мазоҳири табиат, ки тамоман дохил дар ин қисмат мебошанд ва ин қисм шоириро дар ингилисӣ «эпик» метавон гуфт. Агарчи ин лафз аслан ба ашъори ҳамосӣ танҳо итлоқ шуда, вале ҳолия дар як маънои васеътарест истеъмол мешавад.

Қисми дувуми шоирӣ ҷазаботест, ки дар он тасвири ҷазаботу эҳсосоти инсонӣ кашида мешавад ва он иборат аст аз ғазалу маснавиёти ишқия ва маросӣ.

Аммо шоирии тахайюлӣ, бояд донист, ки дар он тасвири чизе кашида намешавад, балки шоир матлабиро иддаъо карда, барои исботи он далоили хитобеву иқноъе иқома мекунад ва ё маъноеро ба тарзи бадеъ аз назари мо меғузаронад ва дар мадҳу қадҳ муболиғоте шигифтангез ва бо ташбеҳоту истиороте тозаву бикр ба қор мебарад ва маълум аст сару қори ин гуна ашъор бо ҳақиқату воқеъ хеле кам аст ва суҳан инчост, ки мутааххирин ғолиби таровишхошон аз ин қабил мебошад.

Ҳол меравем бар сари ғазал ва қасидаву маснавӣ, ки қисматҳои умдаи шоирӣ мебошанд ва мегӯем: мутабиқи ин баён қасида ва ғазал ашъоре ҳастанд, ки дар он аз тамоюлоту эҳсосот суҳбат мешавад. Бар хилофи маснавӣ, ки мазоҳиру манозирӣ табиатро ба мо нишон медиҳад, лекин шуароӣ мо ҳадде барои ҳеҷ қадом қоида нашудаанд, зеро дида мешавад ғазал ба ивази он, ки ба таронаи ишқ таҳсис дода шавад, ҳар навъ масоили илмиву фалсафӣ ва тахайюлиро дар он ғунҷонидаанд ва низ

Аксари шуаро дар ин маънӣ табъозмӯй кардаанд, ки ошиқ аз хавфи бадномиву расвоии маъшук намеҳадад номи вайро ҷилави мардум бу-барад, вале як вақт беихтиёр номаш бар забон ҷорӣ мешавад. Ў дар баёни ин маънӣ ба маъшук мегӯяд: «- Азизам, ҳазорон дафъа савганд хӯрдаам номатро ба забон наёварам, вале чӣ кунам, ки худ савганд ба номи ту будааст».

Назирӣ ин маъниро дар як перояи латифтаре баён намуда, чи дар баёни ғавқ ин нақс ҳаст, ки маълум медорад амдан ном бурдааст, баръакс Назирӣ чунин мегӯяд:

*Гарчи медонам: қасам хӯрдан ба ҷонат хуб нест,
Ҳам ба ҷони ту, ки ёдам нест савганде дигар.*

Оре, лутфу кашангии ин шеър он аст, ки маъшук ном бурда, аммо на ба таври амд, балки бидуни илму огоҳӣ ин хато аз вай сар задаст.

*Ҳеч икхир ба таъсири муҳаббат нарасад,
Куфр овардаму дар ишқи ту имон кардам.*

Мақсуд ин аст, ки агар толиб дорои садоқату хулус бошад, куфр ва ислом ҳарду яқсонанд, вале мулоҳиза кунед шоир онро бо чӣ услуби бадеӣ баён намудааст.

*То кай ба боғи васли ту аз бими муддаӣ
Гулҳои ношукуфта ба ҷайбу бағал кунам.*

Як маҳфил, вақте ки аз ағёру рукабо ташкил ёфта бошад, ошиқ дар чунин маҳфиле ба мулоҳизаи рукабо наметавонад маъшукро ба тамои ва камол нигоҳ кунад, балки гоҳе аз нигоҳи дуздида кор мегирад ва ҳангоми дигар тағофул карда ё дар ҳине, ки касе мутаваҷҷеҳ нест, нигоҳе ба маъшук мекунад, вале билофосила нигоҳашро бармегардонад. Ҳол тамошо кунед, шоир дар адои ин маънӣ чӣ қудратнамоӣ карда ва бо чӣ баёни сеҳрангезе онро муртасим сохтааст.

*Маро ду Хизри инонгир бояд аз чапу рост,
Ки қачравӣ накунам, в-арна қасди роҳ хатост.*

Асли матлаб ин аст, ки инсон дар ҳар коре ду навъ мумкин аст ба хато биарад: яке ифроту дигаре тафрит. Оре, ҳар тараф, ки каффааш зиёда тамоил пайдо намуда, бешак қачравӣ шуда ва инсон аз тариқи му-стаким хориҷ гардидааст.

Ҳол шоир мегӯяд, ки ман муҳтоҷ ба вучуди ду Хизр мебошам, то аз ду тараф - росту чап маро дастгирӣ кунанд ва аз тамоил ба яке аз ду тарафи мазбур маҳфуз нигоҳ доранд.

сифр. Чунон чи, ҳар қадар бар дараҷаи сармо афзуд, бар адади дараҷоти зери сифр афзуда мешавад. Ҳамчунин, пастиву баландии садо маротибу дараҷот пайдо мекунад, лекин вақте ки мутлақан садо набошад, он вақт сукуту хомӯшӣ ҳукмфармо хоҳад буд.

Шоир дар ин ҷо бо нерӯи тахайюл барои сукуту хомӯшӣ низ дараҷоте қоиш шуда, мегӯяд: эй маъшук, ман аз хавфи ту ба қадре хомӯшӣ гузидаам, ки нолаам як парда аз хомӯшӣ ҳам поинтар мебошад.

Воқеан, як чунин фикри дақиқу борикро ҳеч наметавон дар забонҳои дигар ба ин латофат ва кашангӣ баён намуд.

*Ба ин шоистагӣ чун маҳруми розат тавонам шуд,
Зи бас бо ҳеҷ гуфтам рози ту, гаммоз гардидам.*

Роздор (дарҳақиқат) касеро гӯянд, ки розро аз ғайр нухуфта дорад ва ҳатто дар дил ҳаёли онро роҳ надихад.

Хонандагон медонанд, ки аз вазоифи ошиқӣ яке нухуфта доштани рози маъшук аст, лекин даруни дилашро чӣ гуна метавонад аз он ҳолӣ созад ва ё ҳаёли онро дар дил роҳ надихад ва ин маънӣ сабаби ошуфтагии вай гардида ба маъшук мегӯяд: ман чӣ гуна метавонам маҳрами розҳои ту бошам, дар сурате, ки ба дили худ он розхоро фош намудаам.

*Наранҷам з-ин, ки бо ҳар ошиқе майли сухан дорӣ,
Ки ту ҳусне зиёд аз қору бори ишқи ман дорӣ.*

Агарчи ғайрат аз ҳасоиси ишқу ошиқист ва он билғариза иқтизо мекунад, ки маъшук ба аҳаде ғайр аз ошиқ муоширу марбут набошад, вале гоҳе дар ошиқ рӯҳи инсофу ҳақиқатгӯӣ падида меояд, ки охир наметавон ҳамаи мардумро аз таматтуъ бурдан аз ҷамоли маъшук боз дошт.

Ин маъниро шуаро ба тарзҳои мухталиф баён намудаанд, чунон ки шоире чунин гуфта:

Ба булбуле натавон дод як гулистонро.

Дар байти ғавқ ин маъниро шоир дар мунтаҳодараҷаи латофату нафосат баён намуда, мегӯяд: агар ту бо ҳар ошиқе бихоҳӣ муровада кунӣ, мухторӣ ва ин ҳеҷ боиси кудурату ранҷиши ман нахоҳад гардид, чи басту вусъати доманаи ҳусни ту зиёдтар аз вусъати ишқест, ки ман ба ту дорам ва ба ибороти ухро барои ин ҳусни васеи ту танҳо ишқи як нафари ман қофиву писанда намебошад.

Басо мешавад, ки маъшук сармасти бодаи ноз мегардад ва дар он ҳангом нозбардоре ба назди ӯ намебошад, ин ҷо қаҳран баҳонаҷӯӣ карда, ба худ бинои тағайюро пархошро мегузорад.

Як шоир дар ин маънӣ чунин гуфта:

*Фигон зи гамзаи шӯхе, ки вақти танҳой
Баҳонае ба худ оғоз карда дар ҷанг аст.*

Шархе, ки то ин ҷо ба таври мухтасар гуфта омад, хонандагон метавонанд аз он заминаи қобиле ба даст оварда, қомилан ин матлабро тасдиқ кунанд, ки афқору ҳаёлотӣ дақиқу маонӣ латифе, ки дар забони форсӣ адо шудааст, аз дастрасӣ забони арабӣ ва сойири алсина хориҷ мебошад.

Услуби бадеъ. Ва он иборат аз ин аст, ки як ҳаёл ё мазмунеро дар як перояи ҷадиду ҳайратангезе баён кунанд ва ин ҳамон васф ё шохкорест, ки бисёре аз арбоби адаб онро шеър ном ниҳодаанд ва бояд донист, ки забони форсӣ дар ин қисмат аз байни тамоми алсина мутамоиз мебошад.

Агарчи рочеъ ба ин мавзӯё мо дар собиқ дар шарҳи аҳволи шуаро шавоҳиду амсалаи чанде мазкур доштаем, лекин ба иқтизои макоми ашъор ва намунаҳое дар ин ҷо низ мазкур медорем, то ҳақиқати услуби бадеъ комилан дар зехни хонандагон ҷойгир гардад.

Эй бараҳман, чи занӣ таъна, ки дар маъбади мо
Сабҳае нест, ки он ғайрати зуннори ту нест.¹

Асли матлаб ин буда, ки зоҳиду обид ба қадре солусу риёкоранд, ки тасбеҳи онҳо аз зуннор ҳам бадтар аст, вале шоир дар баёни он қадре шоҳкорӣ ба ҳарч дода, ки ҳаёли касе ҳам ба тарафи он намеравад.

Ҳосили маънии шеър он аст, ки бараҳман таъна мезад, ки диёнати ислом наметавонад бо диёнати ҳиндувон баробарӣ кунад ва шоир, ки худ як нафар мусулмон аст, дар ҷавоб мегӯяд, ки ин таъна бечову ғалат аст, чи дар маъбиди мо ҳар қадар тасбеҳоте, ки ҳаст, тамоман ин тур аст, ки зуннори он ҳасаду рашк мебарад.

Лутф дар ин аст, ки агар ба мусулмон ин ҳарф зада мешуд, албатта бармехӯрд ва ба назараш бад меомад ва лизо бараҳманро тарафи хитоб қарор дода ва он ҳам дар як перояе, ки аз он тавҳине нисбат ба ислом ба назар намерасад, балки дар муқобилаи куфр тарчеҳи ислом мақсуд аст.

1 Ин шеър дар собиқ низ (дар баҳс аз тахайюл ба таври тафсил дар сафҳаи 31) мавриди истишҳод воқеъ шуда ва он ба зоҳир мумкин аст такрор ба назар биёяд, вале чун мавзӯи истишҳоди собиқ муғойир бо мавзӯи истишҳоди ин ҷо мебошад, ба илова дар ин ҷо (чунон ки мулоҳиза мешавад) баёне тоза ва мабсуттар дар атрофи шеъри мазбур ба амал омада, лизо такроре, ки зонд бошад, дар калом нест.

Бояд донист, ки аз ин қабил баъзе ашъорест, ки муаллиф онҳоро дар китоб мукаррар зикр наму-
да, вале тақрори онҳо ҳам рӯи аслест, ки зикр намудем. (Мутарчим).

*Дар миёни кофарон ҳам будаам,
Як камар шоистаи зуннор нест.*

Шоир меҳоҳад бигӯяд, ки дар ин давра ҳеҷ кас дар риштаи худ комил нест, ҳатто кофар ҳам дар куфри хеш комил намебошад, вале мулоҳиза кунед, ки *ӯ* чӣ қудратнамоӣ карда ва бо чӣ тарзи ҷолибу ҷозибе онро баён намудааст.

*Урфӣ, ба ҳоли назъ расидиву беҳ шудӣ,
Шармат наёмад аз дили уммедвори дӯст.*

Рӯҳи қазия ин аст, ки Урфӣ бемор шуда ва ба ҳоли назъ расида буд, ин хабар ба маҳбубаш расида хушҳол шуда, ки биҳамдуллоҳ, мурду қазия хотима пайдо кард. Сӯииттифоқ ин, ки ҳолаш хуб шудаву беҳбудӣ ҳосил намуд ва умеде, ки маъшуқ дошт, аз байн рафт. Ҳол ӯ дар адои ин маънӣ ба ҳудаш хитоб карда мегӯяд: «Бадбахт! Ту ба ҳоли марг расидӣ ва хуб шудӣ ва ҳеч аз маъшуқ шарм накардӣ, ки интизори марги туро дошт!»

*Эй ачал, чон надиханд аҳли вафо, саъй макун,
Ё бирав рухсати он гамзаи хунхор биёр.*

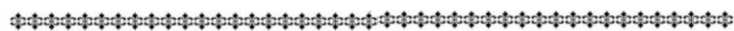
Максуд ин аст, ки дар ошӣқ фақат ҳамон адоҳову шеваҳои қашанги маъшӯқ нофизу муассир мебошад, вале шоир онро бад-ин гуна таъбир карда, ки ба марғ хитоб мекунад ва меғӯяд: ушшоқ ин тур намемиранд, абас кӯшиш макун, балки аввал бирав аз ғамзаи маъшӯқ иҷозат бигиру баъд биё вазифаатро анҷом бидеҳ.

*Дар офтоб аз он зарраро дарандозанд,
Ки узри мардӯми коҳил ба нокаси наниҳанд.*

Маънии «дарандохтан» чангонидан ва «узр ниҳодан» маъзур қарор додан аст.

Матлаби шеър ин аст, ки табиат зарраҳоро бад-ин ҷиҳат бо офтоб меҷангонад, то як одами танпарвару коҳил ин узро пеш наёварад, ки ман ночизам ва аз дасти ман ҷӣ бармеояд, вале ин ҳарф ғалат аст, зеро кист, ки аз зарра ночизтар бошад, мазолик, бо офтоб дармеевезад. Заррот, ки дар равшании офтоб медурахшанд, шоир онро ҷанг бо офтоб фарз кардааст, гӯй онҳо ламаони худро ба офтоб нишон дода, бо вай дар зиёву равшанӣ муборизаву ситезагӣ мекунанд.

Ҳазор бор қасам хӯрдаам, ки номи ту ро
Ба лаб наоварам, илло, қасам ба номи ту буд.

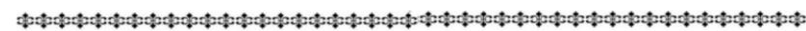
*Гирифта ба даст асбашон тарҷумон,
Ду ҷангӣ ба кирдори шери жаён.
В-аз он ҷо ба дастурии якдигар,
Бирафтанд нӯён суи обхӯр.*

Иттилооти муфид. Достонҳои «Шоҳнома» ҳар як ба манзалаи румонест ниҳоят муфид ва дар айни ҳол дилчасбу ширин. Шумо медонед, як румоннависи забардаст ҳар қиссае, ки менависад, ғаразаш фақат ни-гориши ҳамон қисса нест, балки меҳодад моро дар ин зимн ба як силсила маълумоти бас муфиду дилчасби дигаре рӯшинос кунад. Ё як силсила матолиби илмӣ, адабӣ, фаннӣ, ахлоқӣ ё сиёсӣ, иҷтимоӣ ва таърихиро дар назар гирифта ва дар ҳар маврид дар зимни баёни воқеа тавре онҳоро аз назари мо мегузаронад, ки аслан ин ҳаёл пайдо намешавад, ки ӯ худ хоста ин иттилоотро ба мо хотирнишон созад ва балки тарзи баён ба қадре рангомез ва ҷолибу ҷаззоб аст, ки ҳатто маълум намешавад он аз масоили илмист ва мо баъд аз ин муқаддима меғӯем, ки «Шоҳнома» рӯи ҳамин асл қарор гирифта ва ҳар достони он дар ҷойи худ як румони илмист ва инак мо барои сидқи мақол мисоле зикр мекунем.

Яке аз достонҳои «Шоҳнома» достони издивоҷи Зол бо Рӯдоба аст. Асли воқеа хеле содаву одист, лекин ӯ зимни баёни воқеа тамаддуну тазҳиб, муошират, ахлоқ, таълиму тарбият, фунуни ҷанг, сиёсат, оину русуми салтанат ва дарбор, ишқу ошиқӣ, алоқаи падару фарзандӣ, мавқеияти зан ва билохира тамоми аҷзои тамаддуни Эронро дар даст-раси мо гузоштааст ва ӯ ин матолибро тавре ҳам баён намуда, ки ба зоҳир ҳеҷ маълум намешавад, ки ғараз аз китоб даст додани ин гуна маълумоту иттилоот мефаҳмидааст. Гузашта аз ҳама, матолиберо, ки ӯ дар дастраси мо гузошта, бо ин ки ҳар кадом мавзӯест ҷудогона ва марбут ба ҳам нестанд, маазолик тавре онҳоро ба ҳам пайванд дода ва бо хусну тартибе ҳамаро баён намуда, ки аз ҳар мавзӯе мавзӯи дигар рӯйи кор омада ва билохира мисли силсилаи занҷир ба ҳам пайванду иттисол доранд.

Ё аввалан бунёни издивоҷу занашӯиро рӯйи алоқаву муҳаббат қарор дода ва ғӯи ин нуктаро меҳодад ба мо хотирнишон кунад, ки эҷоди як чунин алоқае, ки дар тамоми муддати умр боқӣ хоҳад монд, бидуни ризоияти тарафайн писандидаву маъқул нест.

Рӯдоба, вақте ки нодида ошиқи Зол мешавад ва ин ишқашро ба хавоси худ изҳор мекунад, ҳама ба ӯ дар ин амр муҳолифат меварзанд ва меғӯянд: Зол мӯяш сафед аст. Дар ҷавоб меғӯяд: ҳарчи меҳодад бошад, ман дилбохтаи ӯям ва ӯст, ки давои дарди ман мебошад.

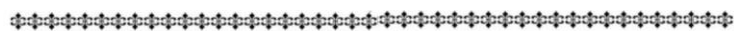

аввалро агар бихоҳанд таъриф кунанд, ки он ниҳоят дараҷа олист, лоҷавоб аст, ҷолиби таваҷҷуҳ аст, ҷашмро қувват медиҳад, воқеан ҳайратангез аст, ниҳоят қашангу сеҳрангез мебошад. Ҳамаи инҳо авсофе ҳастанд умумӣ, яъне дар тавсифи ҳар чизи умда мешавад онҳоро ба кор бурд. Ҳатто касе, ки аз ҳатти хуб беиттилоъ аст, метавонад дар тавсифи як ҳатти хуб аз ин ибороту алфоз истифода кунад ва онҳоро истеъмол намояд. Бар хилоф шахсе, ки дар ин фан маҳорат дорад ва аз қавоиду усули ҳаттотӣ комилан мутталеъу мустаҳзар аст, дар таърифу тавсифе, ки мекунад, бо қоида будани давоир ва кашиши ҳуруф, мавзунии нуктаҳо, нишастии курсиҳо, қуввати дасту қалам ва монанди онро зикр менамояд. Ё як шеърӣ хубро як шахси омие ҳам, ки мешунавад, баҳ-баҳ меғӯяд ва дар як алфози ом онро таъриф мекунад, вале таърифи мазбур омиёна ва маъмулист. Баръакс, як нафар моҳири фанни маонии бадеъ ҳусни таркиб, ҳубии тарзи адо, салосату равонӣ, истехкоми ҷумалот, иқтидор ва шукӯҳи алфоз ва амсоли инҳоро дар назар гирифта ба кор мебарад.

Қамоли воқеанигорӣ дар ин аст, ки як мавзӯ ба тавре баён шавад, ки як нафар мутахассис дар фанни баён менамояд ба ин маънӣ, ки та-моми хусусиёту ҷузъиёти он мавзӯ нигошта шуда, чизе аз қалам на-афтад. Шуарои мо, вақте ки пайкори ду паҳлавонро бо ҳам дар риштаи назм мекашанд, дидаед ҷӣ ҳаёху роҳ меандозанд ва заминро осмонро ба ҷунбиш меоваранд, вале ҳеҷ зикр намекунанд, ки ду ҳариф ҷӣ гуна ҷилав рафтанд, ҷӣ тавр ҳамла бурданд, теғҳои худро ба ҷӣ усул ё бо ҷӣ ҳилаву тадбир бар ҳамдигар ронданд, ҷаро найзаҳоро ба кор набур-данд, тирӯ камонро ҷӣ гуна ва бо ҷӣ фарзиву ҷолоқӣ бар ҳамдигар ис-теъмол намуданд, ва ё сипарро ҷӣ сон ва бо ҷӣ маҳорате бар сар ги-рифтанд, ва ғайра ва ғайра. Чун шоирӣ навъест аз мусаввирӣ, лизо то вақте, ки дар воқеанигорӣ ин гуна хусусиёт нишон дода нашавад, тасви-ри саҳеҳу аслии як воқеа ба зеҳн дарнамеояд.

2. Як нуқси бузурги воқеанигорӣ он аст, ки вақоеи кӯчаку матолиби ҷузъӣ аз назар андохта мешавад. Ин шуаро ҷизҳои сода ва матолиби ҷузъиро зикр намудан омиёна мепиндоранд, лекин ҳаёл намекунанд, ки дар ғолиби маворид бо як ҳарфи одӣ як матолибро тавре хуб метавон парваронид ва онро дар қолаб русух дод, ки аз ба кор бурдани алфозу ибороти хеле умда он натиҷа ҳосил намешавад ва мо тафсили онро дар баҳси аз шеърӯ шоирӣ таҳти унвони муҳокот зикр намудем.

3. Шоир, вақте ки як матлабро аз назари воқеа зикр мекунад, агарчи он матлаб фарзӣ ҳам бошад, набояд дар таййи баён чизе аз қаламаш хо-риҷ шавад, ки онро муҳол ё машқук ҷилва диҳад ва ин нуқс аз ҷанд роҳ пайдо мешавад, ҷу як вақт ӯ матлаберо, ки зикр менамояд, зотан муҳол аст, мисли он, ки Рустам вақте ки пиёда роҳ мепаймуд, поҳои вай то зо-

ну ба замин фуру мерафт. Ҳангоми дигар асли матлаб муҳол нест, лекин ба мулоҳизаи замон ва ё авзоъу аҳволи муҳол маълум мешавад, назари ин матлаб, ки Кайковус хост ба василаи уқоб ба осмон парвоз кунад, дар сурате, ки аз Кайковус ҳолоте, ки дар «Шоҳнома» мазкур аст, аз мутолиаи он ҳар касе мефаҳмад, ки ӯ ин қадар одами беақле набуд, ки як чунин кори беҳудаеро дунбол кунад.

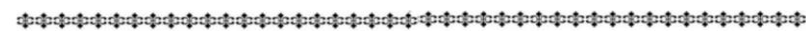
Дар хотима бар воқеанигор муқаддам бар ҳама фарз аст, ки як мавзӯро тавре баён намояд, ки таваҷҷуҳи хонанда комилан ҷалб шуда-ву он дар қалб ҷойгир гардад. Мо баъд аз баёни ғавқ инак ба тақриз бар «Шоҳнома» ба таври мабсут мепардозем.

Арзиши таърихӣ «Шоҳнома».¹Назар ба ин ки «Шоҳнома» манзумаест таърихӣ, лизо қабл аз ҳар чиз бояд дид, ки арзиши таърихӣ он чист ва то чӣ андоза появу мояи таърихӣ дорад? Мо дар ҳиссаи аввали китоб дар шарҳи аҳволи Фирдавсӣ ин мавзӯро матраҳ намуда, шарҳе ба таври тафсил дар атрофи он нигоштаем. Ҳатто ақвол ва орои мушташриқине, ки ба забонҳои қадими Эрон ошно ҳастанд ва тасдиқ доранд, ки баёноти Фирдавсӣ ҳарф ба ҳарф мутобиқ бо таърихи қадими Эрон аст, ҳамаро нақл намудаем, вале дар ин мақом дар назар дорем, ки аз ҷиҳоти мухталифаи дигаре воридаи ин мавзӯ шуда, матолиберо, ки зикре то кунун аз онҳо нашуда, мазкур дорем.

1. Фирдавсӣ то ин ҳад ошно ба вазоифу ҳуқуқи таърихнависист, ки дар баёни вақоъ зикри санадро қабл аз ҳар чиз (чунон ки вазифаи ҳар таърихшинос) зарурӣ медонад ва чун мадорику асноди «Шоҳнома» аз ҳайси сикҳату эътибор ҳама дар як радиф набуда, яъне эътибори баъзе зиёд ва баъзе кам ва қисмати дигар эътибораш аз он ҳам камтар будааст, лизо дар ҳар маврид ин фарқи дараҷотро сареҳан ғӯшзад менамояд. Ӯ аввалан менависад, ки маъҳази аслии китоб «Таърихи бостони Эрон» мебошад, ки дар ду ҳазор сол қабл таълиф шудааст, чунон ки мегӯяд:

¹Чун масъалаи рангомезии «Шоҳнома» ба саноеъу маҳосини шеърӣ ва дигар афсонаҳои мавҳумӣ, ки дарчи китоб аст, сабаб шуда, ки он дар назари омма аз ҷанбаи таърихӣ афтода ва ҷузъи китоби афсона ба шумор омадааст, ҳатто аз муарриҳини араб иддае онро як китоби афсона қалам додаанд, лизо муаллиф илова бар шарҳи мабсӯте, ки дар бахши аввали китоб дар таърихӣ будани «Шоҳнома» навишта, дар ин ҷо низ маҳзи мазиди иттилои хонандагон меҳаҳад бигӯяд, ки китоби мазбӯр китоби таърихи бостонии Эрон аст, ки Фирдавсӣ онро бидуни он ки аз худ дар он дахлу тасарруфе бикунад, ба назм даровардааст. Саранҷом Малкуми англисӣ дар «Таърихи Эрон» менависад, ки китоби Фирдавсӣ, ҳарчанд матолиби афсона ва афқору ҳаёлотҳои шоирона зиёд дорад, лекин тақрибан ҷамъи ахборе, ки дар таърихи қадими Эрон Тӯрон, ки дар мамолики Осиё мавҷуд аст, дар ин китоб дарҷ мебошад.

Пруфисур Нёлдекеи (Nooldeke) олмонӣ дар аҳамияти таърихӣ «Шоҳнома» ва манобеи он китоби муқтакиле навишта ва пружиссур Браун дар ҷилди аввали китоби худ дар адабиёти Эрон иқтибосоте аз китоби мазбӯр намудааст ва билохира пружиссури ғавқ собит кардааст, ки «Шоҳнома» таърихи бостони Эрон аст, ки Фирдавсӣ онро бо қамолӣ амонат ва бидуни ҳеҷ қаму қост дар назм таҳвили мо додааст. (Мутарҷим).

*Яке дидабон бар сари кӯҳ сар
Баромад, баровард аз анбӯҳ сар,
Шабу рӯз гардан барафроста,
Аз он дидагаҳ дида бартохта.
Бичустӣ ҳаме роҳи Тӯронситох,
Пайи мӯрро гар бидидӣ ба роҳ.*

Вақте ки ду нафар тан ба тан машғули ҷанг мешуданд, як нафар ҳам ба исми тарҷумон дар майдон ҳамроҳ буд. Ӯ тамоми ҷараёни ҷангро дида, забт мекард ва баъд меомад ба мақомоти марбута гузориш меод ва қонунан тарҷумони мазбӯр озод ва касе наметавонист ба ӯ азияту озоре бирасонад, мисли ин ки имрӯза муҳбирини ҷароид, ки бо қушун мераванд, касе ҳақ надорад онҳоро азият кунад:

*Ниҳоданд паймон, ки бо тарҷумон
Набошанд бо хирағӣ бадғумон.
Бад-он, то баду нек бо шаҳриёр
Бигӯяд аз ин гардиши рӯзгор,
Ки кирдор чун бӯду пайкор чун,
Ба разм-андарун қору кирдор чун.*

Аммо интизомоти мутааллиқаи ба пушт ва расонидани ахбор ба нуқоти дурдаст ин аст, ки бад-он ишора карда мегӯяд:

*Зи лашкар зи ҳешон ду танро бихонд,
Сабукион бар асби тақовар нишонд
Бурун шуд зи пардасарои падар,
Ба ҳар манзиле бар ҳаюне дигар.*

Табибу ҷарроҳ ҳамеша бо қушун ҳамроҳ буданд:

*Пароканда аз лашкарат хастагон,
Зи ҳешу зи пайванд пайвастагон
Бимон, то шаванд аз пизишкон дӯруст
Замон ҷустан акнун бад-ин қори тустан.*

Дар ҷанги тан ба тан ду ҳариф, вақте ки ҳаставу фарсуда мешаванд, аз асб пиёда шуда, замоне меосуданд ва тарҷумони мазкур асбҳоро нигоҳ медошт:

*Пас аз асб ҳар ду фуруд омаданд,
Зи пайкор якбора дам барзаданд.*

Аввалан, барои урду маҳаллери интиҳоб мекарданд, ки аз ду тараф кӯҳ ё рӯдхона ва ҷафат аз ҷилав боз будааст:

*Сипахро суи маймана кӯҳ буд,
Зи ҷанги далерон беандӯҳ буд.
Суи майсара рӯди оби равон,
Чунон дархур омад, ки танро равон.*

Ва аммо вазъу тартиби сафбандӣ, аввал пиёданизоми найзадор ва пушти сари он савораном ва охир аз ҳама суфуфи филон будааст.

*Пиёда, ки буд дархури корзор,
Бифармуд, то нешрӯи савор
Сафе баркашиданд найзаварон,
Сипардор бо бодпоён сарон.
Паси пушти эшон саворони ҷанг,
К-аз отаи ба ханҷар бибурданд ранг.
Паси пуштанион ҷандапилон чу кӯҳ,
Замин аз пайи пил гаишта сутӯҳ.*

Талояи лашкар ҳамеша алоҳида ва мувоқиби амалиёти душман буд, ки мабодо аз тарафе дафъатан ҳуҷум биёваранд ва дигар гирдогирди қушун хандақ мекарданд ва онро аз об пур мекарданд.

*Ба гирди сипаҳ-бар яке канда кард,
Талоя ба ҳар сӯ пароканда кард.*

Аз ҷумла, амалиёт барои ҷилавгирӣ аз душман яке аз ин будааст:

*Хасак-бар пароканда бар гирди дашт,
Ки душман наёрад бар он ҷо гузашт.*

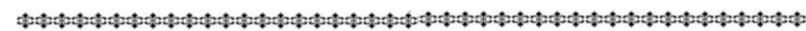
Иддае аз савораном дар кӯҳ мустаҳфаз буданд, ки то душман натавонад аз он тараф ҳамла биёварад.

*Ҳамедун фиристода бар сӯи кӯҳ
Дирафшеву сесад зи гурдон гурӯҳ.*

Барои ҳифозати рӯдхона дастае муқаррар ва мувоқиб буданд:

*Дирафше фиристоду сесад ҳазор
Нигаҳбони лашкар суи рӯдбор.*

Як нафар дидабон дар маҳалле муртафеъ мегузоштанд, ки нақлу ҳаракати афвочи душманро хабар меод ва ӯ шабу рӯз бедор буд:

Гузашта бар он солиён ду ҳазор.

Ин аст вақоеи умда ва дostonҳои муҳимро аз китоби мазбур гирифта ва барои онҳо зикри санадро ҳам дар ҳар маврид лозим намедонад, вале ҳикоеи кӯчаку дostonҳои ҷузъии дигаре, ки ҳастанд, санади онҳоро сареҳан даст медиҳад. Аз ҷумла дostonи Шағод аст, ки онро аз як нафар аз тухмаи ҳамон хонадон гирифта, чунон ки меғӯяд:

*Яке тир буд, номаш Озодсарв,
Ки бо Аҳмади Саҳл будӣ ба Марв,
Ба Сомӣ Наримон кашидаш наҷод,
Басе доштӣ разми Рустам ба ёд.
Бигӯям суҳан он чи з-ӯ ёфтам,
Суҳанро як андар дигар бофтам.*

Ва ё дар тамҳиди дostonи Бежан менависад, ки он зи як дӯсти манзурӣ назар ба даст омадааст:

*Бад-он сарвбун гуфтам, эй моҳрӯй,
Маро имшаб ин дoston бозгӯй.*

Дostonи Талханду Гев, ки дар асл санад набуд, ин аст[ки] номи рои онро ба даст медиҳад:

*Чунин гуфт фарзона Шоҳуи тир,
Зи Шоҳуи тир ин суҳан ёд гир.*

Ва роҷеъ ба давраву асаре, ки таърихи муфассали он дар даст набуд, онро ҳам сареҳан зикр намудааст. Масалан, Искандар баъд аз тасхири Эрон барои дарҳамшикастани азамату иқтидои мамлакат ташкили ҳукумати мулукуттавофӣ дод ва он то дувист сол ҳам давом намуд, вале назар ба ин ки тафсили аҳвали он аср ба таври мустанад дар даст набуд, лизо онро ба ҳолати иҷмолӣ боқӣ гузошта, дар тазкираи он ҳамин қадар менависад:

*Аз ин гуна бигзашт соле дувист,
Ту гуфтӣ, ки андар ҷаҳон шоҳ нест.
Чу кӯтоҳ шуд шоҳу ҳам беҳашон,
Бигӯяд ҷаҳон дида таърихашон.
Аз эшон ҷуз аз ном наинидаам,
На дар номаи хусравон дидаам.*

Баръакс, вақоееро, ки мадорику маохизи онҳо дар дастраси ӯ буд, тафсилан дар риштаи назм кашид, ҳатто ҳарфе ҳам дар ин миёна аз

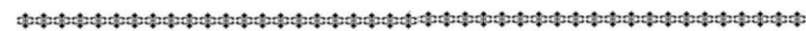
қалам наафтодааст, чунон ки дар поёни достони Ковус чунин менависад:

*Сар овардам ин разми Ковус низ,
Дароз асту н-афтод аз ӯ як пашиз.
Гар аз достон як сухан кам будӣ,
Равони маро ҷои мотам будӣ.*

2. Пӯшида нест, ки фанни таърих дар ибтидо ҷуз қиссаву фасона чизи дигаре набуда, ба ин маънӣ, ки афроди як хонадон саргузашти обову аҷдоди худро ба тарзи қиссаву афсона нақл менамуданд. То вақте ки давраи тамаддуну таҳзиб фаро расид, ҳамон қисасу достонҳо ба риштаи таҳрир даромада, сурати таърихӣ ба худ гирифт ва чун аз таърихҳои бостон он қадаре, ки дар даст аст, илова бар қитол ва ҷангу ҷидол аз масоили иҷтимоӣ ва воқеоти назму насақи мамлакате ё ба тарзи идора ва интизом хеле кам дар он ёфт мешавад ва чун Фирдавсӣ ҳам он чи ки навишта маъхуз аз ҳамон тавориhi қадим аст, лизо ин фарқ дар «Шоҳнома» вузӯҳан ба назар мерасад, ки аз Кайковус гирифта то замони Хусрав гайр аз қитолу ҷидол суҳбати дигаре дар қор нест, вале баъд ҳар қадар ҷилав меравад, мебинем матолиби дигаре низ изофа мешавад ва чун Нӯшервон, ки қарибулаҳд буда, лизо аз ҳар навъ усули ташкилоту интизомоти мамлақати ӯро ба даст оварда ва ҳамаро батафсил нигоштааст, то ин ҳад, ки аҳқому фаромини вайро низ, ки тавқеот меноманд, дар бобе ҷудогона зикр намудааст.

3. Дар хусуси суолу ҷавоб ё тафохури ду ҳариф бо ҳам дар майдони ҷанг ва ҳамчуни макру худбаҳои ҷангӣ, ки ба қор мебурданд, шарҳе, ки дар қитоби таърих мастур аст, аз мутолиаи он куллияти ин суол пеш меояд, ки дар сурате, ки баъзе авқот ин ду ҳариф ҳеҷ қадом солим аз майдон барнамегаштанд, пас ин иттилоот аз қучо ва ҷӣ гуна ба даст омадааст? Шоири шаҳири Эрон бо ин нукта бархӯрда ва баъд аз таҳаффус маълум дошта, ки умуман ашҳосеро дар майдонҳои ҷанг барои забти вақоеи ҷангӣ таъйин мекарданд, ки онҳоро тарҷумон меномиданд. Ӯ ин матлабро дар мавориди адида гӯшзад намуда, чунон ки дар як маврид чуни мегӯяд:

*Ниҳоданд паймон, ки бо тарҷумон
Набошанд бо хирагӣ бадгумон.
Бад-он, то баду нек бо шаҳриёр
Бигӯянд аз ин гардиши рӯзгор,
Ки кирдор чун буд, пайқор чун,
Ба разм, андарун қору кирдор чун.*

Духтаронро умуман таълими рақсу мусиқӣ медоданд. Бахроми Гӯр, ки аз салотини машҳур аст, одат дошт ба либоси мубаддал ба қурову қасабот мерафт ва ворид бар деҳқонон ва заминдорон мешуд. Фирдавсӣ ба ин ҷо, ки мерасад, махсусан менависад, ки соҳибхона духтарони боқираи худро металабид ва онҳо омада ҷилави меҳмон ба рақсу овоз машғул мешуданд ва қаблан аз меҳмон ном мебурданд.

Дар таҷҳизу тақфин марсум буд ҷасади майитро баъд аз шустушӯ ва пок кардан аз олойиш дар он мушқу кофуррез карда ва дар тобут тоҷи шохӣ, шишаҳои гулоб, заъфарон ва кофур мегузоштанд.

Мавлуди тозаро меоварданд, падар номи ду нафарро, яке оҳиста ва дигаре бо овози баланд, ба гӯши ӯ меҳонд:

*Ба гӯши яке ном гуфташ падар,
Ниҳонӣ дигар, ошқоро дигар.
Ниҳонӣ бигуфташ ба гӯш-андарун,
Ҳамехондӣ ошқоро бурун.*

Барои ибодат либоси хос будааст:

Бипӯшид навҷомаи бандагӣ.

Ҳангоми парастии оташ либоси сафед мепӯшиданд, чунон ки дар шарҳи аҳволи Кайхусрав сареҳан онро зикр намудааст. Мардон низ мисли занон зеваролот монанди овеза, тавқу дастбанд истеъмол мекарданд ва зикри он хоҳад омад.

Парда дар занон ба таври умум марсум будааст, чи дар ҳар ҷо аз зан зикре, ки ҳаст, онро ба пӯшидарӯ таъбир кардааст.

Аз як назми разми таърихӣ, ки тамоми он тазкираи майдонҳои ҷанг аст, қоидатан бояд интизор дошт, ки ба василаи он аз фанни ҷанги он замон иттилоъ ҳосил намуда ва маълум дошт, ки усули сафбандӣ, тақсим ва тартиби афвоч, қонуни ҳамла ва юриш, тариқи фармони ҷанг ё ҷангонидани қушун аз тарафи фармондеҳи қул интизомоти роҷеа ба маҷрӯҳин ҷӣ будааст. Вале мо, вақте ки тавориhi мансур ва дар айнаи ҳол муфассалу масбути Машриқро мебинем, ки аз ин гуна матолиб холиву орист, аз як қитоби манзум, ки шоир дар он маҷбур аст вазоифи шоирии худро низ анҷом диҳад, ҷӣ интизоре метавон дошт ва ё ҷӣ ҷои гилаву шикоят аст? Лекин бо ҳамаи ин аҳвол, он қадаре ки Фирдавсӣ мултафити ин матолибу нукот буда ва баъд ҳам як-якро аз назарҳо гузаронидааст, дар соири тавориhi бостонӣ наметавон назари онро мушоҳида кард ва инак мо тафсили баъзе аз умури мазқураро аз назари хонандагон мегузаронем.

*Бад-он бадкуниш, к-ӯ на бар дин бувад,
Зи Яздону аз ман-ш нафрин бувад
В-азон пас ба шамшер бозем даст,
Кунем сар ба сар кишвар аз кина паст.*

Меҳроб аз Зол даъват мекунад, вале Зол даъваташро ба мулоҳизаи ин, ки ӯ бутпараст буд, рад намуд:

*Ки мо майгусорему мастон шавем,
Суи хонаи бутпарастон шавем.*

Дар араб занон чигари душманро меҳӯрданд, вале дар Эрон маъмул буд хуни душманро меошомиданд ва кадре ҳам ба сурат мемолиданд. Гударз, вақте ки часади маҷрӯҳи Пирони Висаро дид, ҳамин корро кард:

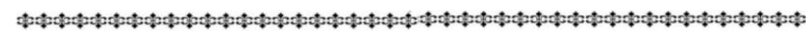
*Фурӯ бурд чанголу хун баргирифт,
Бихӯрду биёлуд рӯй, эй шигифт.*

Таълим дар табақоти олия ва ашроф умумият дошт. Умаро ва соҳибмансабон дорои таълимоти олий буданд. Сом, вақте ки Зол писарашро ба таҳсил гумошт, уламои мазҳабу нучум ва низ муаллимини фанни низомро аз атрофу ҷавониб талабида, барои таълиму тарбияти Зол муқаррар намуд:

*Зи ҳар кишваре мӯбадонро бихонд,
Пажӯҳида ҳар чизу ҳар гуна ронд
Ситорашиносону диноварон,
Саворони ҷангиву киноварон.*

Мӯбадон баъд аз чанд сол аз Зол имтиҳон гирифтанд ва дар ҳар мавзӯ чизе аз ӯ пурсиданд. Зол бахубӣ аз уҳдаи ҷавоб баромад ва Фирдавсӣ ҳамаи ин матлабро ба назм даровардааст. Вале ҳамон тавр ки гуфта шуд, таълим умумӣ набуд. Чунон кияк нафар мӯзафурӯш дар асри Кисро, ки сарвати хангуфт дошт, аз подшоҳ дархост кард, ки ба писараш иҷозаи таҳсили илм дода шавад. Хусрав онро рад кард ва фармуд, агар соҳибони ҳирфату хонаводаҳои паст илм омӯхта, дохили ҳадамоти давлатӣ шаванд, барои ашрофу хонаводаҳои олий дигар чизе боқӣ намонанд:

*Ҳунар ёбад ар марди мӯзафурӯш,
Супорад бад-ӯ чаими бинову гӯш,
Ба дасти хирадманд марди наҷод
Намонад ҷуз аз ҳасрату сардбод.*

Рустам қаҳрамони «Шоҳнома» аст ва гӯй мақсуди Фирдавсӣ баёни мафохиру зикри корҳои муҳиму ҳадамоти барҷастаи ӯ мебошад. Алоқа-ву муҳаббаташ ба Рустам ба дараҷаест, ки вақте ки номи ӯ ба миён меояд, аз худ беҳуд мешавад. Аз Кайкубод гирифта то Гуштосп салтанати Эрон гӯй дастнишондаи ин марди ҷангӣ ва ба зӯри бозӯи ӯ барқарор будааст. Зикри шуҷоату диловарӣ, истиқомату пофишорӣ, ғайрату ҷиммат ва ҷавонмардии Рустам ҷузъи ҳамосаи миллии Фирдавсӣ аст. ӯ дар ин ҳусус ба кадре беихтиёр аст, ки садҳо мартаба онро мегӯяд, боз ҳам моил аст бигӯяд. Вале бо ҳамаи ин аҳвол маойиб ё тақсироту ҳилофварзиҳои ӯро низ ҳозир нест пардапӯшӣ кунад, балки бо сароҳати лаҳҷа онро ғошу ошкор месозад, чунон ки дар ҷанг бо Суҳроб худъаву фиребе, ки ба кор бурда, сарехан онро зикр намуда ва ё барои интиқоми хуни Сиёвуш ҳукми қатли омме, ки дар Тӯрон дода, бо қамоли бетарафӣ онро хотирнишон намудааст. Чунон ки мегӯяд:

*Ҳама горату куштан андар гирифт,
Ҳама бум бар дасту бар сар гирифт.
Зи Тӯронзамин то ба Сақлобу Рум
Надиданд як марзи ободу бум.
Ҳама сар буриданд барнову пир,
Зану кӯдаку хурд карданд асир.*

Ҳатто аз Исфандиёр захмҳое, ки бардошта ва ё рафта ба кӯҳ он чи воқеъ шуда, ҳамаро бе каму қост зикр намудааст ва чунин маълум мешавад, ки ҳеч чиз монеи анҷоми вазифаи муаррихӣ ва адои ҳаққи воқеаанигории ӯ нест.

4. Чун назари Фирдавсӣ асосан дар таълифи «Шоҳнома» ин буда, ки таърихи як миллати қадиму бостониро дар риштаи назм қашида, корҳои барҷаста ва мафохири таърихӣ вайро ба дунё нишон дода бошад, лизо дар ҳар маврид мебинем, ки ӯ ин назарашро зоҳиру ошкор месозад. Имрӯз дар Урупо тариқа ва тарзи навиштани таърихи миллии он аст, ки дар ҳар маврид азамату ҷабаррути миллати худро хотирнишон мекунад. Аз ҷумла, дар муқобилае бо як давлати ҳариф, агар фатҳе насиб шуда, онро бо обу тоб нишон медиҳанд, бархилоф шикасту мағлубиятро тавил карда, бо рангҳои маҳсусе гӯшзад мекунанд. Мақсуд дар тамоми маврид иқтидору сиёдати худро ҷилва медиҳанд ва чизе, ки ваҳновар бошад, аз зикри он ҳатталмақдур худдорӣ менамоянд. Агарчи муарриҳини ислом маслакашон ин набуда, балки ҳамеша воқеъу ҳақиқатро манзури назар қарор медоданд, лекин бояд донист, ки Фирдавсӣ аз он мустасноост ва иллаташ ҳам ё таърихеро, ки ӯ ба назм дароварда, лаҳнаш ҳамин буда ва нахостааст тағйире аз худ дар он ворид созад ва ё ин ки

ҳақиқатан дорои таассуби милли будааст ва ба ҳар ҳол «Шоҳнома» саропо ғарқи муҳаббати қавмӣ ва ҳимояту тарафдорӣ аз нажоди хеш мебошад ва чун асосан ҷанги Эрон ҳамеша бо Тӯрон аст, дар ҳар маврид дида мешавад тӯронӣ ё шикаст дида ва ё агар фотех аст, он фатҳ натиҷаи гардиши замона ва рӯзгор қаламдод мешавад. Дар тамоми муҳорибот ҳамеша мутаҷовиз ва масъул тӯронист ва эронӣ фақат дифоъ мекунад. Гуштосб, вақте ки диёнати Зардуштро қабул мекунад, Арҷосп, подшоҳи Тӯрон, дар ин боб мактубе навишта, вайро маломату сарзаниш менамояд, ки чаро диёнати аҷдоди худро аз даст дода, оини ҷадидро ихтиёр намудааст. Фирдавсӣ назар ба ин ки мусулмон буд, чунин муқтазо буда, аз инсоф кор гирифта бошад, вале боз Арҷосп масъул ва мавриди ҳамла аст ва лизо Гуштосп бар ӯ ғолиб омада, бо дасти Исфандиёр ба қатлаш мерасонад. Аз араб зиёд ном бурда, вале ҷое нест, ки аз таҳқир ҳолӣ бошад. Фаридун духтарони султони Яманро меҳаҳад барои писаронаш ба занӣ бигирад, султон дар ботин моил нест, лекин наметавонад сарпечӣ аз он амри Фаридун кунад, дар ин маврид аз қавли ӯ чунин мегӯяд:

*Агар сар бипечам зи ғуфтори вай,
Ҳаросон шавад дил зи озори вай.
Касе, к-ӯ бувад шахриёри замин,
На бозист бо ӯ сиголид кин.*

Баъд аз Фаридун дар замони Кайковус аъроб аз Эрон бинои сарпечиро гузошта, дар сарҳади Мисру Шом алами тугён барафроштанд ва Кайковус ҳамла ба Шом бурда, билоохира аъроб шикаст дида, амон таалабиданд:

*Ҳамедун шаҳи Барбару Мисру Шом,
Бад-ин гуна доданд шахро паём.*

Кайковус аз сари қатли онҳо даргузашт ва фармон дод, «ки яксар шумо дар паноҳи манед».

Нисбат ба Искандар худи юнониён муддаӣ нестанд, ки Арабистонро фатҳ карда бошад, вале ӯ менависад, ки Искандар ба тарафи Арабистон пеш рафт, Насри Қутайб, ҳукмрони араб, ба истикболи ӯ шитофт. Искандар рафта хонаи Каъбаро зиёрат намуд ва аз хонадони Иброҳим якero ба раёсат таъин ва хазонаи ҳарифи ононро қалъу қамъ намуд.

*Аз он ҷой бо ганҷу дайҳим рафт,
Ба дидори хони Бароҳим рафт.*

канизони хубсуратро ҳозир мекарданд ва подшоҳ бо он сардор хитоб карда мегуфт: «Тамоми ин молу матоъ азони касонуст, ки аз ӯҳдаи анҷоми ин хидмат (хидматро исм мебарад) бароянд. Сардор ҳам коре, ки дар кифояташ буд, ба уҳда мегирифт. Кайхусрав, вақте ки барои интиқоми хуни Сиёвуш қушун мефиристод, машоғилу ҳадамотро байни соҳибмансабон тақсим намуд ва Фирдавсӣ номи ҳар як ва самту шуглашро батафсил зикр мекунад.

Барои додани инъом тариқи пурлутф ва ҷолиби таваҷҷуҳе буд: гоҳе даҳонро аз ҷавохирот пур мекарданд ва дар баъзе маворид аз симу зар он қадар мерехтанд, ки сар нопадид мешуд:

*Чу бархонд нома ба Хусрав дабир,
Зи ёқути рахшон даҳони Ҳаҷир
Биёканду з-он пас ба ганҷур гуфт,
Ки динору дебо биёр аз нуҳуфт.
Биёвард бадра, чу фармон шунид,
Ҳамерехт, то шуд сараш нопадид.*

Дар истикболу арӯсиҳо ёли асбонро пур аз мушк карда, зери пойи онҳо шакар мерехтанд:

*Ҳама ёли асбон пур аз мушку май,
Шакар бо дирам рехта зери пай.*

Дар интиқом аз хун аҳд мекарданд, ки то интиқом нагиранд, либоси ҷангро аз тан хориҷ насозанд ва бар сурат об нарезанд, чунон ки дар қатли Сиёвуш Рустам бад-ин гуна қасам меҳӯрад:

*Ба Додори доранда савганд хӯрд,
Ки ҳаргиз танам бе салеҳу набард.*

Дар баъзе мавоқеъ ҳукми қатли ом медоданд, вале ин камтар иттифоқ афтадааст. Дар як мавқеъ Рустам, он ҳам дар интиқоми хуни Сиёвуш, ҳукми қатли ом медиҳад:

*Зи Тӯронзамин то ба Сақлоби Рум
Надиданд як марзи ободбум,
Ҳама сар буриданд барнову пир,
Зану кӯдаку хурд карданд асир.*

Озодии мазҳабӣ вучуд надошт, чунон ки Манучеҳр мегӯяд:

расид, ӯ дар басту тавсиаи ин тамаддун кӯшид. Аслиҳаи ҷанг мисли хӯд, зиреҳ ва олотӣ ҳарб эҷод намуд, мардумро мисли Ману ба ҷаҳор табақа тақсим кард, хосса ҷангии меъмори ва сохтмонро тараққии шоёне дод. Қабл аз ин аз меъморию банно хабаре набуд ва ӯ аз сангу хишт амканаву имороте бино намуд. Аз санги ҷаҳмоқ оташ истихроҷ кард, атриёт, давоҷот, киштиронӣ ва ғайра ҳама аз эҷодоту иқтишофоти ӯст ва тафсилии тамоми онҳо дар «Шоҳнома» мазкур ва бад-ин гуна тамаддуни олишоне, ки батадриҷ пайдо шуда, дар ҳар маврид онро ба мо хотирнишон месозад.

Подшоҳ бар тахте аз зар ҷулус менамуд, ки пояҳои он аз булур буданд.

*Яке тахти заррин булӯрин-и пой,
Нишаста бар ӯ - бар ҷаҳонкадхудой.*

Солори бор, яъне раиси ташрифот доштанд, ки воридинро ба ҳузур бурда муаррифӣ мекард:

Бирафт аз дари парда солори бор.

Амирону сардорон, вақте ки муқобили тахти шоҳ мерасиданд, замину сачда мекарданд ва замоне ҳам ба ҳоли сачда боқӣ мемонанд:

*Чу наздики тахт-андар омад, замин
Бибӯсиду бар шоҳ кард офарин.
Замоне ҳамедошт бар хок рӯй,
Бад-ӯ дод дил шоҳи озармҷӯй.*

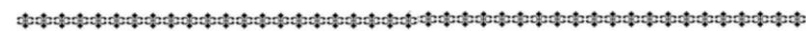
Тарикҳои саломи дарбор ин буд, ки дастҳоро ба рӯи сина гузошта, сарро аз ҷилав ҳам менамуданд:

*Биёмад, чу Гударзро дид, даст
Ба каш карду сар пеш бинҳоду наст.*

Касе, ки мавриди навозиши подшоҳ воқеъ мешуд, ҳасбуламр бар сурату маҳосини вай мушк мепароканданд:

*Бифармуд, то рӯйи аз хоки хушк
Сутурданд, бар вай пароканд мушк.*

Ҳар қадар сардореро ба ҷанг эъзом медоштанд, қаблан ӯро ба дарбор талабида, анвои ҷавоҳироту порчаҳои зарбофт ва низ ғуломону

*Сикандар зи Наср ин суҳанҳо шунид,
Зи тухми Ҳазоъа ҳар он кас, ки дид,
Бикушту ба саришон баромехт нӯст,
Намонд эҷ аз эшон на душман на дӯст.
Наҷоди Симоилро бар кашид
Касе, к-ӯ аз он меҳтариро сазид.*

Охири дафъа дар ҳамон асри ислом аст, ки аз араб зикре ба миён омада ва он ҳангомest, ки Саъди Ваққос номае ба унвони Яздигурд доир бар даъвати ӯ бо ислом навишта. Дар ин ҷо Фирдавсӣ бакуллӣ аз ҷо даррафта ва саропо маҷусӣ шудааст:

*Зи шири шутур хӯрдану сусмор
Арабро ба ҷое расидаст кор,
Ки тахти кайро кунад орзу,
Туфу бар ту, эй ҷарҳи гардун, туфу.*

Мақсуди мо аз ин гуфтор он аст, ки Фирдавсӣ барои як миллат таърихе, ки навишта, тамои ривоёт ва низ тамоилоту эҳсосоти он миллат он чи буд, ҳамаро дар он таърих зикр намуда ва аз назари таърихнависӣ ё воқеанигорӣ вазифае ҳам ғайр аз ин надоштааст ва бинобар ин, чун эронӣён аъробро ба назари ҳақорат медиданд, бар Фирдавсӣ низ фарз буд ҳамин корро бикунанд ва ҳеҷ маломату эроде ҳам намешавад ба ӯ кард.

«Шоҳнома» ё доиратулмаориф. Агарчи таърих дар замонаи қадим тамои воқеоти ҷангии сирф будааст, чунон ки дар «Шоҳнома» ҳам бештар аз ҳамин вақеъ дар назар ҷилвагар мебошад ва маъзолик китоби мазбуруро як доиратулмаорифи мабсӯт ва ҷомеи Эрон бояд ном ниҳод. Мазҳаб, фалсафа, ахлоқ, тарзи ҳукумат ва ташкилоти қавоид ва низомоти моливу лашкарӣ, расму одот ва билохира тамои низомоти сиёсӣ ва иҷтимоӣ тафсилии ҳар якро метавон аз ин китоб ба даст овард ва инак мо қисматҳои санадиро, ки дар дараҷаи аввали аҳаммият мебошанд, аз назари ҳонандагон мегузаронем.

Тарзи ҳукумат. Ҳамчу маълум мешавад, ки тарзи ҳукумат шахсӣ будааст, лекин подшоҳ худсар набуд ва бидуни машварату маслиҳатдиди раиси рӯҳонӣ, ки вайро мӯбад мегуфтанд, наметавонист ба қоре иқдом кунад.

Мӯбад ва сарону афсарони дарбор бо қамолӣ озодӣ ва бидуни ҳеҷ хавфу ҳаросе дар ҳар амр изҳори ақида намуда, вазоифи худро анҷом медоданд. Қайхусрав, вақте ки дар назар гирифт даст аз тоҷи тахт кашада, дар кӯҳе узлат ихтиёр кунад, тамои афсарон муҳолифат карда, аз ҷумла Зол бо сароҳати лаҳҷа чунин меғӯяд:

*Магар дев бо ӯ ҳамовоз гашт,
Ки аз роҳи Яздон сараш боз гашт.*

Ӯ ба назди Кайхусрав рафта сареҳан мегӯяд:

*Гар ин бошад, эй шоҳ, сомони ту,
Нагардад касе гирди фармони ту.
Пушаймонӣ ояд туро з-ин сухун,
Барандешу фармони девон макун.*

Кайхусрав бо камоли матонат эътирозоти Золро ҷавоб медиҳад ва мегӯяд: ман аз худ дар ин боб ихтиёре надорам, балки аз тарафи ғайб маъмур ба ин кор мебошам, чунон ки дар хотимаи изҳороти шоҳ муътаризин эътирозоти худро пас мегиранд.

Кайковус, вақте ки озим гардид ба Мозандарон ҳамла бибарад, аъзои дарбору сардорони лашкар, ки дар ин хусус бо вай муҳолиф буданд, маҷлисе ташкил дода, пас аз музокироти лозима қарор шуд Зол ба намоёндагии онҳо назди Кайковус рафта, вайро аз авоқиб ваҳимаи ин кор воқиф созад. Чунон ки мегӯяд:

*Нишастанду гуфтанд бо якдигар,
Ки аз бахт моро чи омад ба сар,
Яке чора бояд намудан бар ин,
Ки ин бад бигардад зи Эронзамин.*

Падари Баҳром, ки ниҳоят саффоку ситампеша буд, вақте ки аз дунё рафт, Баҳром дар Яман буд ва баъд аз шунидани ин хабар озими пойтахт гардид, лекин мардум назар ба кинае, ки аз падар доштанд, бо ӯ бинои муҳолифатро гузоштанд. Баҳром мафохиру корномаҳои ҷангии худро изҳор дошта, далоиле бар салоҳият ва истехоқи хеш барои салтанат иқома мекунад, то мардумро ҳозир ба қабул месозад.

Ҳар подшоҳе, ки тоза бар тахт чулус менамуд, аввал истода нутқе эрод ва дар он нутқ хатти маъшӣ ва усули ҳукумат ва сиёсати худро ба таври вузӯҳ хотирнишон мекард, ба илова шарҳе роҷеъ ба маҳосини ахлоқ ва панду мавъизот зикр менамуд. Чунон ки нутқҳои Баҳром, Яздигурд, Нӯшервон, Нарсӣ ва ғайраро дар шарҳи аҳволи онҳо нигоштааст.

Хидмати¹ низом иҷборӣ ва умумӣ будааст. Умуман атфол, ки ба синни рушду тамиз мерасиданд, маҷбур буданд қавоиди ҷангӣ таълим бигиранд.

¹ Ингуна интизомот дар аҳди Ардашер будааст. (Муаллиф).

*Саворӣ биёмӯзаду расми ҷанг
Ба гурзу камону ба тиру хаданг.*

Ҳар шахс баъд аз расидан ба синни булуғ мулаззим буд худро ба доираи саршуморӣ муаррифӣ намуда, номи худро маҳаллашро дар дафтари нуфус қайд кунад. Барои сукунат дар сурати лузум макону манзил медоданд. Дар раъси ҳар ҳазор нафар сипоҳ як нафар мӯбад мансуб ва ӯ дар ҷангҳо ҳамроҳ буда, кифояту лаёқати нафаротро ба марказ гузориш медод ва тамоми мамлакат бад-ин тариқ дохил дар низом буд.

*Чунин то сипоҳаш бад-он ҷо расид,
Ки паҳнои эшон ситора надид.*

Ба ашхоси мустаъсилу беҳонумон аз тарафи давлат маҳалле барои сукунат ва явмие низ муқаррар буд, медоданд. Ҳамчунин ба раъёе ва зореин барои кишту заръ олоту адавот ва маблағе ҳам нақд медоданд ва агар ба маҳсул офате мерасид, аз пардохти молиёт маоф буданд.

*Гар эдун, ки деҳқон будӣ тангдаст,
Суи нестӣ гашта кораи зи даст,
Бидодӣ зи ганҷ олату чорпой,
Намондӣ, ки пояи бирафтӣ зи ҷой.*

Дар ҳар марҳалае мактабу омӯзишгоҳе доир буд, ки дар он ҷо таълими масоили мазҳабӣ медоданд, вале таҳсил маҳсули табақаи ашроф буд, чунон ки як нафар аз аҳли пеша ба Нӯшервон чандсад ҳазор дирҳам пешкашӣ дод, ки писарашро иҷозаи таҳсил бидиҳад, мавриди қабул қарор нагардид.

Ӯ дар шарҳи аҳволи Ардашер ва Нӯшервон русуму низомоти мамлакатиро батафсил нигоштааст, ҳатто муарриҳини араб ҳам менависанд, ки Умар дар вазъи хироч бештар ҳамин муқаррароту низомотро гирифта ва бар тибқи он амал менамуд.

Таҳзиб ва тамаддун. «Шоҳнома» оинаест саропонамо аз таҳзибу тамаддуни Эрон ва ҳамин китоб аст, ки усули тарбияту тамаддуни ҳар асреро ба мо нишон медиҳад. Ӯ масоили муҳиму умдаро мустақилан зикр намуда ва чизҳое ғайримухиму ҷузъиро зимнан аз назари мо мегузаронад, Асосан тамаддуно таҳзиб аз Каюмарс шурӯъ мешавад. Ӯ барои мардум, ки қаблан рӯйи замин меҳобиданд, фаршу бистари хоб эҷод намуд, аз пашму қарқ тартиби либос дод, тарбияти асб қард, дар миёни вухушу ҳайвоноти дарранда аз сиёҳгӯшу паланг қор гирифт, туюри сахро ва мургони ваҳширо аҳливу ром намуд. Навбат ба Ҷамшед, ки

*Чи доно туро душмани чон бувад,
Беҳ аз дӯстмарде, ки нодон бувад.*

Давлат дар ҳақиқат иборат аз хушист:

*Тавонгар шавад, ҳар ки хушнуд гаиш,
Дили орзу хонаи дуд гаиш.*

Калимоти ҳикмату пандомезро ҳамеша ва бор-бор бояд шунид, чу ин навъ сухан ҳеч вақт аз такрор мубтазал намешавад:

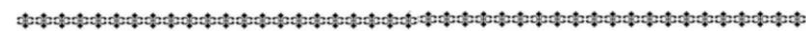
*Агар донишӣ мард ронад сухан,
Ту бишнавад, ки дониш нагардад куҳан.*

Фалсафа ва ахлоқ. Агарчи «Шоҳнома» аз ҳамосаи размӣ ташкил ёфта, лекин Фирдавсӣ ҳамчунон ки дар размдорӣ завқи саршори шоистаи як шахси деҳқоннаҷод буд, ҳамчунин фалсафа ва ахлоқ ҳам гӯӣ чузъи аъзами фитрати ӯ мебошад. Ӯ дар ҳине, ки як маъракаи чангро дорад баён менамояд, таълимоти ахлоқиеро аз назар дур намеандозад. Оре, пардаи як майдони разро дорад рангомезӣ мекунад, барқи шамшерхост, ки аз ҳар тараф мекурашад, наъраи баҳодурон ва чако-чаки олоти ҳарб фазоро пур карда, синаҳо аз ҷӯшу хурӯш лабрез аст. Ҳокони Чин бар пили сафед чилвагар ва лашкариёнаш аз ҷаҳор самт гирд омада ва мисли ҳалкаи ангуштар ӯро дар миён гирифтаанд. Дар ин миёна Рустам мисли шер наъра мезанад, суфуфи лашкарро аз ҳам мешикофада, худро ба фили Ҳокон мерасонад, каманд меандозад, Ҳоконро гирифта мекунад, бар заминаш меафканад:

*Чу аз дастӣ Рустам раҳо шуд каманд,
Сари шахриёр андар-омад ба банд.
Зи тил андар-овард, зад бар замин,
Бибастанд бозуи Ҳокони Чин.*

Дар ин ҷо Рустам муктазӣ буд аз ин фатҳу зафар ифтихор кунад, бар худ биболод, аз бодаи фатҳу пирӯзӣ то муддате сармаст бошад, лекин Фирдавсӣ бағтатан аз ҷилав намоён шуда мегӯяд:

*Чунин аст расми сарои фиреб,
Гаҳе бар фарозу гаҳе бар нишеб.
Чунин буд, то буд гардон сипеҳ,
Гаҳе ҷанг заҳр асту гаҳ нӯшу меҳр.*

*Дили ман чу шуд бар ситора табоҳ,
Чи гуна тавон шод будан ба моҳ?
Киро сирка дору бувад бар ҷигар,
Шавад з-ангубин дарди ӯ бештар.*

Бо васфи аҳвол ин нуктаро мадди назар қарор дода, ки асоси ишқу алоқа ба ҷои хусни сурат бояд бар хусни сират бошад. Ин аст аз забони Рӯдоба чунин мегӯяд:

*Бар ӯ меҳрубонам на бар рӯю мӯй,
Ба сӯи ҳунар гаштамаш меҳрҷӯй.*

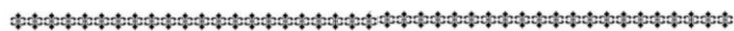
Чун «Шоҳнома» дар ҳар маврид занро муҳтарам шумурда ва мақому дараҷаи вайро баланд нишон додааст, дар ин ҷо низ нукта-санҷиву ҳақиқатписандии Рӯдобаро ба субут мерасонад. Вақте ки хавосаш аз майли ботинӣ ва алоқаи қалбии ӯ мустаҳзар шуданд, ҳамагӣ бо вай муттафиқ гардиданд:

*Ба овоз гуфтанд: мо бандаем,
Ба дил меҳрубону писандидаем.*

Баъд роҷеъ ба рӯҳи самимияту мақоми сафо ва вафои канизону ғуломони Рӯдоба чунин мегӯяд:

*Агар ҷодуӣ бояд омӯхтан,
Ба банду фусун ҷашмҳо дӯхтан,
Бипаррем, то мурғи ҷоду шавем,
Бипӯему дар ҷора оҳӯ шавем.*

Канизон ин нукта бигуфтанд ва иддае аз эшон худро ороиш карда аз ҳона берун мешитобанд ва мераванд канори толобе, ки Зол он ҷо ҷодар зада буд, машғули гулчидан мешаванд. Зол, вақте ки онҳоро мебинад, ба ғуломаш ишора мекунад, ки тиру камонашро ҳозир кунад. Дар толоб мурғобӣ зиёд буд. Ишора мешавад ба ғулом, ки онҳоро овоз дода бипаронад. Вақте ки мурғобиҳо ба парвоз меоянд, бо тир онҳоро зада меандозад. Ғулом ҳамаро гирифта меоварад, дар ин ҷо ӯ шарҳе зимнан аз тирандозии Зол ва ин тарзи шикор намудан ҷавҳару ҳунари худро ба канизон ва шефта кардани эшон зикр менамояд, то мерасад ба ин матлаб, ки ғулом меравад назди канизон ва онҳо аз вай суол мекунанд: Ин ҷавон кист? То кунун мо тирандозие бо ин маҳорат надидаем. Ғулом Золро ном мебарад ва мегӯяд: имрӯз касе ҳамсари ӯ нест. Канизон мегӯяд ин тавр нест, балки маликаи мо болотар аз ӯст ва билохира та-

рафайн тасдиқ мекунанд, ки издивоҷи беҳтару шоистатар аз ин издивоҷ нест. Ғулом баргашта тафсилро хабар медиҳад ва бар асари он Зол худ назди канизон меравад. Тадбири мулоқоти Рӯдобаро суол мекунанд, то он ки қарор бар ин мешавад, ки Зол худро ба василаи каманд ба боми қасри Рӯдоба бирасонад ва назар ба ин, ки Зол шуғлаш низом ва дарвоқеъ як нафар сарбоз аст, лизо дида мешавад, ки ин нуктаро дар тамоми маворид риоят кардааст. Масалан, канизонро аз роҳи шикори мурғобӣ мафтунӣ худ мекунад ва ё бо каманд болои қаср меравад. Алқисса, канизон баргашта тафсили қазияро ба Рӯдоба нақл мекунанд. Золро мадҳу сано гуфта ва аз хубсуратӣ ва зебоии вай таъриф менамоянд. Рӯдоба ба таври мазох, вале мазохӣ ошиқона, гуфт; бале,

*Ҳамон Зол, к-ӯ мург парварда буд,
Чунон пирсар буду пажмурда буд,
Ба рух шуд қунун чун гули аргувон,
Сихқақдду зеборуху паҳлавон.*

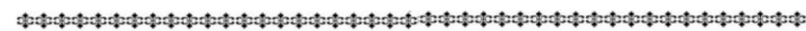
Яъне ҳамон Зол, ки сафедмӯву бадшакл буда ва акнун гулрӯву сарвқад гардидааст.

Билохира, Зол худро ба пойи девори қасри Рӯдоба расонид. Ў аз болои қаср Золро дид. Ин ҷо аввалин мулоқоти толибу матлуб аст. Сухбат доштан, розу ниёз гуфтан, эҳсосоту ҷазаботи даруниро ба ҳам иброз кардан беҳтарин мавқеи шоирӣ ишқия шумурда мешавад ва бо вучуде ки Фирдавсӣ асосан санҷидаву матин ва хушкмизоҷ ҳам ҳаст, ба илова мавзӯи китоб низ аз ин кӯю барзан хорич мебошад, мааҳозо, бар асари табъи саршор ва қудрати қалам ин матлабро бо беҳтарин услубе баён намудааст. Рӯдоба, ки Золро шинохт, гесувонашро овезон кард, то Зол онро гирифта ба бом сууд кунад:

*Бигир ин сари гесу аз як сӯям,
Зи баҳри ту бояд ҳаме гесӯям,
Бидон, парваронидам ин торро,
Ки то дастгирӣ кунад ёрро.*

Зол гесувонро гирифта бўсид ва маҳсусан бо як ҳарорату ҷӯше бўсид, ки овози он ба гӯши Рӯдоба расид, «ки бишнид овози бўсаш арӯс». Он вақт каманд андохта боло меравад, Рӯдоба ҷилав омада таъзим мекунад, баъд дасташро гирифта бо ҳам дохили айвоне зарнигор мешаванд:

*Гирифт он замон дасти Дастон ба даст,
Бирафтанд ҳарду ба кирдори маст.*

нест, аз махориҷ бояд кост, аммо барои пайдо кардани оиде тарғибу таҳрисе ба амал наомада, бар хилофи шеъри Фирдавсӣ, ки матлабаш ин аст: вақте харҷ кун, ки оиде ҳам дошта бошӣ ва низ ишора мекунад, ки дар андӯхтаҳои вофир, инсон ба хато рафта, аз харҷ ҳеҷ парво намекунад, ҳамчунон ки аз як кӯҳ санге бардоштан ва дур андохтан ба назар чизе намеояд, лекин беҳабар аз он ки рафта-рафта як рӯз тамоми захира ва андӯхта ба поён хоҳад расид.

Дар мавъизату ҳикмат калимоти зиёде, ки ҳолия ба таври умум шоеъ ва ҷузъи ҳикаму мисол шинохта шуда, Фирдавсӣ ҳамаи онҳоро аз пеш гуфтааст ва ба қадре ҳам баён намуда, ки ҳатто имрӯз ҳам тарзи адову услуби баёни вай тозаву бадеъ ба назар мерасад. Масалан, осмон як вақт мувофиқ ва вақти дигар мухолиф мебошад.

*Ду дил дорад ин божгуна сипеҳр,
Яке пур зи кину яке пур зи меҳр.*

Дер ояд, дуруст ояд:

*Худованди мо, довари раҳнамой,
Ба шаш рӯз кард ин ҷаҳонро ба пой.*

Итоби ақорибу азиз беҳтар аз мулотифати душман аст:

*Падар гар писарро ба зиндон кунад,
Аз он беҳ, ки душман гулафшон кунад.*

Шухрату номи баланд аз ҷонбозӣ ба даст меояд:

*Нишони бузургӣ ҳар он кас, ки ҷуст,
Нахустин ба хун боядаш даст шуст.*

Даҳ дарвеш дар гилеме бихусбанд:

*Ба як хона гунҷанд даҳ порсо,
Ба мулке нагунҷанд ду подшо.*

Мурдани баиззат беҳ аз зистани базиллат аст:

*Ба номи баланд ар бигалтӣ ба хун,
Беҳ аз зиндагонӣ ба нанг-андарун.*

Душмани доно беҳ [аз]дӯсти нодон:

5. Касеро, то метавонӣ, бо худ душман масоз, балки бикӯш, то ҳама-ро бо худ дӯст кунӣ ва ҳаёл макун доштани дӯстони зиёд лозим нест, балки тане чанд дӯст кофӣ мебошад. Ў ин маъниро зимни ташбеҳе чунин сурудааст:

Ту то хок ёбӣ, ҳама дӯст кор.

6. Масъалаи подош аз масоилест, ки дар ҳама ҷо шоеъу вирди забони ҳар орифу омист. Маънии подош ин аст, ки ончи аз одамӣ сар мезанад, айнаи он ба сурати дигаре ба худӣ ӯ бармегардад. Агарчи ин матлаб дар зохир ғалат ба назар меояд, зеро баъзе авқот инсон амале мекунад ва подоши онро дар дунё намебинад, вале баъд аз ғаври зиёд маълум мешавад, ки масъалаи радди амал аз умурест, ки ҳеч қобили инкор нест, чу ҳар қисмат аз аъмолу кирдори мо биттабъ асаре дорад, монанди садое, ки дар ҳаво тамаввуч пайдо мекунад ва ин асару тамаввуч билохира бармегардад ба ҷое, ки аз он ҷо шурӯъ шуда буд. Бинобар ин, агар бихоҳем озоре ба касе бирасонем, бояд худро барои дидани ҳамон андоза озор омодаву муҳайё созем. Ў ин нуктаро чунин зикр мекунад:

*Чунин гуфт Пури Гави пилтан,
Ки чаҳро ба андозаи хеш кан.*

7. Кори имрӯзро ба фардо мафикан. Ў инро ба тарзи ҷолибе баён карда, мегӯяд:

*Гулистон, ки имрӯз бошад ба бор,
Ту фардо бичинӣ, наёяд ба кор.*

8. Таодул байни дахлу ҳарҷ дар илми иқтисод як асли собити шинохта шуда ва Шайх Саъдӣ онро чунин баён мекунад:

*Чу дахлат нест, ҳарҷ оҳистатар кун,
Ки мегӯянд маллоҳон суруде:
Агар борон ба кӯҳистон наборад,
Ба соли Дачла гардад хушкрӯде.*

Ў тамоми ин мазоминро дар ду мисроъ чунин сурудааст:

*Чу баргирӣ аз кӯҳу нанҳӣ ба ҷой,
Саранҷом кӯҳ андар ояд зи ҷой.*

Бояд донист, ки балоғати ин як байт беш аз балоғати ду байти Шайх аст, чу аз абёти Шайх ҳамаи қадар бармеояд, ки агар оидеву даромаде

Бо вучуди ин Рӯдоба адабу назокатро комилан риоя менамуд, дилаш бетобу аз оташи ишқ дар илтиҳоб буд ва бо ин ҳол дар ӯ дуздида нигоҳ мекард, на бо нигоҳи тезу тамом:

Бидуздида дар вай ҳама бингарид.

Оғӯш ва бўсу канор - ҳамаи инҳо ба амал омад, лекин Фирдавсӣ шаҳодат медиҳад ва мо низ шаҳодаташро қабул мекунем, ки ба ҳамаи қадар иктифо шудааст:

*Ҳама буд бўсу канору набид,
Нигар шер, к-ӯ гӯрро нашкарид.*

Дар охир ҳарду бо ҳам паймони вафодорӣ мебанданд ва махсусан Рӯдоба инро дар алфози муассире ба шарҳи зайл адо мекунад:

*Ҷаҳнофарин бар забонам гувоҳ,
Ки бар ман набошад касе подшоҳ.*

Дар ин ҳангом субҳ толеъ мешавад, ҳарду нигоҳ ба машриқ карда, дар хитоб ба офтоб чунин мегӯянд: «Набояд-т омад чунин дар ситез».

Зол аз он ҷо ба дарбор меравад, нутқе эрод мекунад,¹ Ибтидо Яздо-ни покро ситоиш мекунад, ки оламо эҷод намуд, фусули мухталифа падид овард, ҳар чизро ҷуфт офарид:

*Ҳар он ч-офаридаст, ҷуфт офарид,²
Гушода зи рози нухуфт офарид.-*

ва баъд зарурати издивоҷро зикр мекунад ва мегӯяд, ки он сабаби бақои навъи инсонист ва бидуни он номи одамӣ боқӣ наместонад:

*Ба гетӣ бимонад зи фарзанд ном,
Ки ин пури Зол асту в-он пури Сом.*

¹ Аз ин зохир мешавад, ки умаро дар қорҳои муҳим ва пешомадҳои бузург дар дарбор нутқ эрод мекарданд. (Муаллиф).

² Ишора аст ба фалсафаи занашӯӣ ва меҳонад бигӯяд, ки издивоҷ номусест табиӣ, ки дар тамоми қонинот қорӣ мебошад, чунон ки улуми ҷадида собит намуда, ки ҳар чизе намуна офарида шуда ва аз имтизоти ин ду анвоъ хилъати ҳастӣ пӯшидаанд. Дар наботот, махсусан дар гулҳо ин матлаб мубарҳан шуда, ки намуна ҳарду вучуд доранд ва онҳо бо ҳам пайванд ва имтизот ҳосил мекунанд ва ҳамаи масъала аст, ки ба он ишора, балки тасриҳ намуда мегӯянд: «Ҳарчи офаридааст, ҷуфт офарида». (Муаллиф).

Дар ин миёна, ки саргарми баёни фалсафаи занашӯист, дафъатан гурез мезанад ва ин воқеан чӣ гурези хубест: «Кунун ин ҳама достони ман аст».

Рӯдоба аз тухмаи Заҳҳок аст. Байни хонадони мазбур бо хонадони каён аз қадим хусумату адоват будааст, чунон ки ин хабар ба Манучеҳр, ки мерасад, ба Сом амр мекунад ба Кобул ҳамла бурда, хонадони мазбурро барандохтаву мунҳадим созад. Сом бо лашкари фаровон равонаи Кобул мешавад, хабар ба Зол расида ба хидмати падар мешавад. Мутобиқи русуми дарбор қаблан ба ҳок меафтад ва заминро мебӯсад ва пас аз изҳори маросими таҳнияту адаб мегӯяд: Дунё аз адлу доди ту баҳраманданд, ғайр аз ман, ки аз он бенасиб мебошам. Хулоса, ӯ тавре мазлумияти худро баён мекунад, ки Сом мутаассир шуда, сарашро ба зер меафканад. Зол чунин мегӯяд: «Ман як мурғпарвардаи бетолеъе ҳастам, хангоме ки ба дунё омадам, маро бурда ба кӯҳ андохтӣ, ман на гаҳвора дидам, на аз шири модар баҳра бурдам ва гуноҳам ғайр аз ин набуд, ки писари Сом шудам, хостӣ ба Худо ҷанг кунӣ, ки чаро аз ту маро падид овард. Хайр, ҳар тавре буд ман парвариш ёфтам, бузург шудам, таълим гирифтам, ҳунар омӯхтам, қудрату қувват, тоҷу тахт ба даст овардам ва ҳол ту омадаӣ бад-ин қасд, ки коху қошонаи маҳбубаи маро барбод диҳӣ. Инак, сарам ҳозир аст, онро бо теғ ҷудо кун. Кобул чӣ тақсир кардааст ва барои чӣ меҳаҷӣ онро барбод диҳӣ?»

*Зи модар бизодам, бияндохтӣ,
Ба кӯҳ-андарун ҷойгаҳ сохтӣ.
Туро бо Ҷаҳнофарин буд ҷанг,
Ки аз чи сапеду сиёҳ аст ранг?
Зи Мозандарон ҳадаи ин сохтӣ,
Ҳам аз Гургсорон бад-ин тохтӣ,
Ки вайрон кунӣ кохи ободи ман,
Чунон дод хоҳӣ ҳама доди ман.
Ман инак ба пеши ту истодаам,
Тани зинда, хашии туро додаам,
Ба арра миёнам ба ду нима кун,
Зи Кобул мапаймой бо ман сӯхун.¹*

Аз тарафи дигар, вақте ки Сом бо лашкараш ба наздики Кобул расид, Меҳроб ҳаросон гардид. Занаш Синдухтро талабида гуфт муқовимат бо Сом қорест бас мушқил ва ҷуз ин ҷорас нест, ки туву

¹ Воқеан дар ибрази эҳсосот ва исботи мазлумияту бекаси чӣ баёне беҳтар аз ин метавонад бошад? Ва дар айни ҳол, чунон ки мулоҳиза мекунад, маросими адабро низ нисбат ба падар қомилан риоят кардааст. (Муаллиф).

Мулоҳиза кунед ин маъниро Фирдавсӣ чӣ гуна дар алфозе чанд гунҷонида мегӯяд:

Тавоно бувад, ҳар ки доно бувад.

2. Як фарқи умда байни ҳукумати шахсӣ ва милли он аст, ки дар аввалия куллияи иқдомот рӯйи назари шахсӣ буда, бар хилофи сонӣ, ки назарияи ҳазорон ашхос дар он зидаш мебошад. Бадеҳист, ки пешрафти умур дар сурати аввал фақат мавқуф бар ин аст, ки шахси мустабид дар ақлу дирият саромади ҳама бошад, аммо дувумӣ ин тавр нест, ҷу ба воқитаи даҳолати афрод ҳар тасмиме гӯй натиҷаи қувваи маҷмӯи уқули ҷамоат мебошад ва гӯё дар ин умур ҷои ҳеч инқор набошад, ки ҳар шахсе, ҳатто як одами ҳеле одӣ ҳам аз ақлу дирият баҳрае дорад ва борҳо шуда аз як одами ҳеле одӣ ва маъмулӣ дар як қор назарияе изҳор шуда, ки ашхоси ҳеле умда аз изҳори он очиз будаанд. Ғараз, дар истибдод аз ин қувватҳои умумӣ истифода намешавад. Бархилоф дар маршрута ва ҳукумати милли, ки назарияи ҷамоат, ҳатто ақли як бача ҳам ба роӣгон намеравад. Ё дар ин маънӣ чунин сурудааст:

*Шунидам зи доно, ки дониш басест,
Валекин пароканда бо ҳар қасест.*

3. Мардум ҳамеша шикоят доранд, ки дар дунё дӯсти содиқ пайдо намешавад, лекин ҳақиқати амр ин аст, ки ҳубиву бадиӣ як нафар дӯст мавқуф бар тарзи амалу рафтори ҳуди инсон мебошад. Оре, агар инсон ҳудаи дорон садоқату сафост, ҳар қасе бо ӯ самимӣ буда ва илло беҳтарин ашхос ҳам бо вай ҳуб нахоҳанд буд. Ё дар ин маънӣ бо як услуби шоирона чунин мегӯяд:

*Агар ёр ҳораст, худ киштаӣ
В-агар парниён аст, худ риштаӣ.*

4. Дар баҳишу саҳо ағлаб ба ҳато рафта, тариқи ифроту тафритро пеш гирифтаанд, ба ин маънӣ, ки баъзе роҳи исрофро пеш гирифта ва баъзе дигар бухлу имсоқро шеваи худ қарор додаанд. Ё дар ин боб тариқе, ки нишон медиҳад, ин аст:

*Чунин гуфт Рустам, ҳудованди Раҳи,
Ки гар ном хоҳӣ, дирамро бибаҳи.
На чандон, ки бечиз гардӣ зи чиз,
Ҷаҳон нанг дорад зи бечиз низ.
Бинӯшу бинӯшу бубаҳиу бидеҳ,
Барои дигар рӯз чизе бинеҳ.*

*Чаро кардаӣ ном Ковуси Кай,
Ки дар ҷанги шерон надорӣ ту пай.*

Вақте ки дид аз ҳеч самте овозе барнаёмад, якдафъа ба қуввати та-
мом ҳамла ба саропардаи Ковус бурда, бо синони хеш меҳҳои чодарро
якдафъа аз замин барканд, чунон ки мегӯяд:

*Хам овард пушту синони ситех,
Бизад тунду барканд ҳафтод меҳ.*

Ӯ он тавре ки Рустамро ба замин зада, вақте ки малоҳиза мекунем,
мебинем, ки дар ҳар қисмат аз амалиёти ӯ асари ғуруру таҳаввур ва
баҳодурӣ зоҳиру хувайдо мебошад:

*Яке наъра барзад пур аз ҳашму кин,
Бизад Рустами шерро бар замин.
Ба кирдори шере, ки бар ғӯри нар
Занад дасту ғӯр андар ояд ба сар.*

Ва дар ҳамлаи ӯ ба лашкар чунин мегӯяд:

*Сари найза пурхуну ҳафтону даст,
Чу шере, ки гардад зи нахчир маст.*

Ҳикмати мавъизат. «Шоҳнома» муштамил аст бар бисёре аз масои-
ли ахлоқу ҳикмат ва мавъизат. Сухан ин қост, ки ӯ онҳоро бад-ин хуби-
ву латофат баён намуда, ки дар тарзу услуби адои шоирона тағйире роҳ
наёфта ва латмае ба он ворид нашудааст ва илло мисли Носири Хусрав
масоили фалсафиро сарду хушк баён намудан аз ҳар шоире сохта аст.

Мо ашъори чанде ҷиҳати намуна зайлан зикр мекунем:

1. Дар англисӣ масалест: «Ноулич из повер»¹, яъне доноӣ тавоноист.
Гарчи ин ба зохир дуруст дарнамеояд, зеро омма зару зӯрро мизони
қудрату тавоноӣ қарор додаанд, вале баъд аз ғаври зиёд ва низ аз
таҷриба собит мешавад, ки ҳақиқати қудрату тавоноӣ ғайр аз ақлу
дирият чизи дигаре нест. Ақвоми зиёде дар дунё гузаштаанд, ки бо
вучуде, ки дар қуввату зӯр болотар аз ҳама буданд, мааҳозо, ақвоми ди-
гаре, ки аз ҳайси таълиму тарбият тақаддум доштанд, бар онҳо сиёдату
ҳукумат менамуданд, чунон ки имрӯза мебинем милали урупой бар аса-
ри таълиму тарбият бар миллионҳо милали Шарқ ҳукумат мекунанд.

¹ Knowledgeispower.

Рӯдоба ҳардуру барои рафъи ин ғоила ба қатл бирасонам.¹ Синдухт
гуфт: андеша ба худ роҳ мадеҳ, ман худ назди Сом меравам ва ин ғоила-
ро рафъ мекунам.²

Ин бигуфт ва ба таҳияи пешкашу лавозими ҳадоё пардохт, ки сурати
он бад-ин қарор аст:³

1. яксад ҳазор динори нақд; 2. даҳ раъс асби саворӣ; 3. шаст тан
ғуломи зарринкамар, ки дар дасти ҳар як ҷоме буд пур аз мушк ва ёкуту
ҷавохирот ва фақат ду ҷом, ки яке шаробу дигаре шакар будааст; 4.
ҷиҳил тоқай зардӯзии марвориднишон; 5. дувист қабза шамшери Ҳиндӣ;
6. аз шуторони боркаш як сад нафар бо чанд шутури модаи сурхмӯ; 7.
тоҷи ғавҳарнишон бо тахти зарин ва дигар тавқ, овеза ва дастбанд бу-
дааст.

Синдухт савор бар асб равона гардид ва билохира худро ба урдуи
Сом расонида, иҷозаи вуруд хост. Сом ӯро назди хеш пазируфт, маро-
сими адаб ба ӯ овард, сипас ҳадоёро аз назари вай гузаронда, шурӯъ ба
сухан намуд. Баъд аз мадҳу сано гуфт, ки агар тақсире шуда бошад, аз
Меҳроб аст, шаҳру аҳли шаҳр ҷӣ гуноҳ кардаанд, ки меҳроҳед ҳамаро
барбод диҳед ва ҳол он ки Худойи мову шумо ҳарду якест. Ҳарчанд мо
бутро ситоиш мекунем, лекин ӯро Худо наметонем, балки қиблаи тоату
ибодати мо мебошад, ҳамчунон ки шумо оташро қиблаи худ қарор до-
даед.

*Гузашта аз ӯ қиблаи мо бут аст,⁴
Чӣ дар Чину Кобул, чӣ дар Ҳинду Баст.*

Ӯ матлабро ба қадре хуб баён намуд, ки дар Сом таъсир бахшида,
илоҳири масъули вайро иҷобат намуд ва мақсуде, ки дошт, анҷом ги-
рифт. Сом номае навишта ба дасти Зол назди Манучеҳр фиристод. Ӯ
дар он нома савобиқи хидмати худро тазкор дода, зимнан изҳор дошт
чун бар асари пирӣ маъзур аз хидмат мешавам, лизо Зол шахсан ҳада-

¹ Мақсуд ҳимоят ва тарафдорӣ аз зан мебошад ва меҳроҳад бигӯяд, ки рафтори мард бо зан
ҳамеша бар ҳилофи инсоф ва бераҳмона будааст. (Муаллиф).

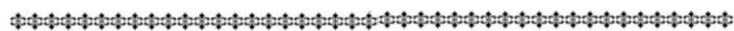
² Чун дар ҳама ҷо аз ақлу кифоят ва лаёқати зан суҳан ронда, дар ин ҷо низ меҳроҳад нишон би-
диҳад, ки як чунин кори саъбу мушките ба дасти зан ҳаллу анҷом мешавад. Ӯ танҳо ба зикри
воқеа қаноат накарда, балки сарҳан чунин менависад:

*Яке чора овард аз дил ба ҷой,
Ки ӯ ҷарфбин буд ба тадбири рой.*

Зимнан, тазаққур дода, ки занон дар ҳар қорре ширкат менамуданд ва духул дар ингуна
қорҳои муҳим барои зан айб набуд. (Муаллиф).

³ Дар зикри ҳадоё нуқоти зайлро меҳроҳад ғӯшзад кунанд: аввал, масъалаи бардаро менамояд, ки
дар он аср марсум будааст. Дувум, салотин ва умаро зеваролот истеъмол мекарданд. Савум, шу-
торони сурхмӯро барои саворӣ писанд менамуданд. Чаҳорум, шаробу шакарро барои фоли нек
ба қор мебарданд. - (Муаллиф).

⁴ Фирдавсӣ дар ин ҷо ҳақиқати бутпарастӣ ва мафосиду маойиби таассуботи мазҳабиро баён
намудааст. (Муаллиф).

мотро ба уҳда гирифта, анҷом хоҳад дод. Дар охир навишт, ки Зол фирефтаи Рӯдоба шудааст ва чун парвариши ӯ дар кӯҳ шуда, ҷои таачҷуб нест, ки мафтуни як ҳамчун моҳрӯе гардад ва инак тақозо мекунам, ки иҷоза диҳед ин васлат сурат гирад. Хулоса, Зол худро ба дарбори Манучеҳр расонид ва омад ба ҳузуру заминро бўсид ва муддате ба ҳоли сачда боқӣ монд. Манучеҳр амр кард сураташро аз гарду хок пок карданд: «Ситурданду бар вай пароканд мушк».

Рӯзи дигар Манучеҳр бори ом дод ва аз ситорашиносон дар ин хусусроӣ хост ва баъд амр кард ба мӯбадон, ки Золро имтиҳон кунанд¹ ва лизо масоили илмӣ зиёде аз вай суол карданд ва ӯ ҳамаро ба ҳубӣ ҷавоб гуфт. Рӯзи савум дар фанни низому таълимоти ҷангӣ аз ӯ имтиҳон гирифтанд ва ба ҳубӣ аз уҳдаи имтиҳонот баромада ва максуде, ки дошт, анҷом гардид ва баргашт ба Кобул, билохира арӯсии Рӯдоба бо шукӯҳи тамом сурати анҷом гирифт.

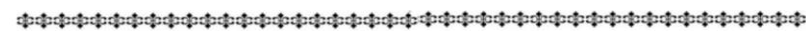
Дар хотима боз мегӯем, ки ӯ дар тайи баёни ин дoston роҷеъ ба масоили фалсафӣ, мазҳабӣ, усули тамаддуни он аср, русуму одот ва ғайра як ришта иттилооти қобили таваҷҷуҳе низ дар дастраси мо гузоштааст.

Сифоти мухтаса. Ба тавре ки дар собиқ ишора намудем, дар «Шоҳнома» аз ҳазорон ашхос исм бурда шудааст. Арабу аҷам, турку дайлам, румиву зангӣ, шоҳу раият, орифу омӣ, зоҳиду ринд, аз ҳама суҳбат шудааст ва суҳан инҷост, ки ӯ аз ҳар кас зикре, ки ба миён омада, сифоти мумтозаи вайро ба беҳтарин тарзе нишон додааст ва инак мо ашъори чанде ҷиҳати намуна зайлан аз назари хонандагон мегузаронем:

1. Рустам барои ҳалосии Бежан ба либоси савдогар ба Тӯрон рафта ва маконе барои худ ихтиёр карда, дар он ҷо машғули савдогарӣ мешавад. Хабар ба Манижа мерасад, ки савдогаре аз Эрон омада. Ба шитоби тамом ба дари дӯкони Рустам меравад, мепурсад оё касе дар Эрон аз ҳоли Бежан хабар дорад? Оё шумо медонед, ки он бечора дар ҷоҳ мушриф ба мавт аст? Рустам аз хавфи он, ки мабодо розаш фош бишавад, якдафъа ба Манижа ниҳеб дода, мутағаййирона мегӯяд: ман Бежану Вежан намедонам кист? Ҷаро вақти маро зоеъ мекуни? Ва аз қору кас-бам бозмедорӣ? Мулоҳиза кунед, ӯ дар ин ҷо ҷӣ мегӯяд:

*Бад-ӯ гуфт, қ-аз пеши ман дур шав,
На хусравиносам, на солори нав.
На дорам зи Гударзу Гев оғай,
Ки мағзам зи гуфтор кардӣ тухӣ.*

¹ ӯ дар ин зимн меҳаҳад ин нуктаро ғӯшзад қунад, ки дар он аср таълим то ин қадар вусъату баст дошт, ки аз авлоди умаро ва сардорони низом низ аз ҳар навъ масоили илмӣ фаро мегирифтанд. (Муаллиф).

ҷо маҷбур шуда, аз худ дифоъ менамояд. Мақсуд ин аст, ки агар шоири дигаре ин маърақаро дар риштаи назм мекашид, ҳатто ҳаёли узрҳои Рустамро ҳам дар дил хутур намеод. Вале Фирдавсӣ дар ҳар маврид мутаваҷҷеҳи ин нукта аст, ки аз аввал ҷӣ ҳасоисе, ки барои Рустам зикр намудаву иқтизои ин ҳасоис дар ҳар маврид қист? Оре, Рустам ҳар қадар ҳам маҷбур бошад, ҳилофи мардонагиву вафодорӣ медонад, ки даст ба тарафи Исфандиёр дароз қунад. ӯ то метавонад аз ин иқдом худдорӣ мекунад ва дар охир бо як аҷзу лоба Худоро муҳотаб сохта, мегӯяд: Парвардигоро, ту ҳуб медонӣ, Исфандиёр мусаммам шуда ба ман зулм қунад. Эё Офаринандаи осмону замин, маро ба ин гуноҳ мағир!

Аммо Сухроб, ки ҳасоисаш баҳодурӣ, ғуруру содагист, дар ҳар маврид, ки аз ӯ ном бурда шуда, ин сифот маҳсус ва ошкор мебошад. ӯ дар он ҷо, ки Сухроб Рустамро бар замин зада, чунин мегӯяд:

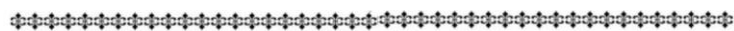
*Ба Рустам даровехт чун пили маст,
Баровард аз ҷою бинҳод паст.
Нишаст аз бари сини пилтан,
Пур аз хок қанғолу рӯю даҳан.*

Рустам, вақте ки дид ба дасти ӯ қушта мешавад, бинои ҳиларо гузошта, гуфт расми кишвари мо ин аст, ки дар мартабаи аввал ҳарифро, ки бар ӯ ғолиб омада, намекушанд, балки озодаш мекунанд. Ин навҷавони содаву мағрур фиреб хӯрда, вайро раҳо кард ва агар дигаре мешуд, аз як чунин шӯҷоату рашодате, ки аз худ нишон дода буд, билофосила анҷуман мекард, фаҳр ва мубоҳот менамуд, ҳаёху роҳ меандохт. Вале ин қаҳрамони мағрур бидуни он, ки ҳеҷ ба худ бигирад, вақте ки аз рӯи сини Рустам бархост, рост ба саҳро рафта, машғули шикор гардид:

*Ҳаме кард нахҷир, ёдаш набуд
Аз он кас, ки бо ӯ набард озмуд.*

Ховаршиносони Урупо бар шуарои Машриқ эътироз мекунанд, ки онҳо ҳасоису сифоти мутамоизаи ашхосро ҳеҷ наметавонанд баён намо-янд, масалан, нахвай ҷанги як ҷавон ва як пирро, ки менависанд, ҳардуро якнавохт ва ба як насақ зикр намуда ва намешавад байни онҳо фарқ гузошт. Эътирози мазбур ба умуми шуаро ворид, вале Фирдавсӣ аз он мустасно мебошад. ӯ, вақте ки Сухроб ҷилави саропардаи Кайковус рафта, ҳамнабард металабад, чунин мегӯяд:

*Аз он нас хурӯшид Сӯҳробӣ гурд,
Ҳаме шоҳ Ковусро баршумурд.*

дод кард. Ў тире таслими вай намуд ва итминон дод, ки он хато нахоҳад шуд. Рӯзи дигар, ки бо ҳам муқобил шуданд, Рустам ибтидо бо ниҳояти фурӯтанӣ дархост кард, ки аз ин ҳаёл даргузарад. Исфандиёр напазирuft. Рустам ночор тиру камон ба даст гирифт. Хонандагон медонанд, ки Рустам тақсире надошт ва дарвоқеъ аз худ дифоъ мекард ва маазолик чун Исфандиёр валиаҳди салтанатист, ки нисбат ба он худро самимиву вафодор медонад, лизо барои субути ин амр мукаррар хушонад ва аҷзу лоба мекунад, ҳатто Пашутан, бародари Исфандиёрро, талаб мекунад ва ўро бар бетаксирии худ гувоҳ мегирад:

*Бидонад, ки аз ман набуд ҷангу кин,
Нагардидам аз кешу оину дин.*

Исфандиёр механдад ва мегӯяд ин мард аз ҷанг бим дорад, баҳона-ҷӯй мекунад, то он ки Пашутан меояд ва Рустам ба ў чунин мегӯяд:

*Чунин гуфт пас бо Пашутан ба роз,
Ки эй покдил, марди гардунфароз,
Басе лоба кардам ба Исфандиёр,
Наомад бараи лоба гуфтан ба кор.
Ту дониву дидӣ зи ман бандагӣ
Напазруфту сер омад аз зиндагӣ.
Агар ў шавад қушта бар дасти ман,
Зи ман боз гӯйи ҳар анҷуман.
Ки Рустам басе лобаву зора кард,
Набуд суд наздики озодмард.*

Дар ин ҷо Исфандиёр бонг зад, ки аз сухани зиёд ҷӣ ҳосил, агар ҳозир барои пайкорӣ, машғул шав:

*Бад-ӯ бонг барзад ял Исфандиёр,
Ки бисёр гуфтан наояд ба кор.*

Рустам боз ҳам мушаввашу парешон аст ва ночор рӯ ба тарафи осмон карда гуфт: Офаридгоро,

*Ту донӣ, ки бедод қӯшад ҳаме,
Ба ман ҷангу мардӣ фурушад ҳаме.
Ба бодафраҳи ин гуноҳам магир,
Ту, эй Офаринандаи Моҳу Тир.*

Ў камон ба даст гирифта, вале тир аз шасташ раҳо намешавад, яъне боз мулоҳиза мекунад, мураддад аст то ин ҳад, ки Исфандиёр шуруъ ба тирандозӣ мекунад. Вақте ки тир бар сари Рустам исобат мекунад, дар ин

Ин ҷо Манижа дилаш саҳт ба дард омада бо ҳоли сӯгворӣ мегӯяд: магар дар Эрон касе ба ҳарфи одами мустаманди парешон гӯш на-медихад:

*Чунин бошад оини Эрон магар,
Ки дарवेशро кас нагӯяд хабар.*

Рустам муассир шуда, бо лаҳни мулоиме мегӯяд: ман воқеан аз Геву ғайра беиттилоотам ва онҳоро ҳеҷ намешиносам.

Чунон ки мулоҳиза мекунад, дар ин ҷо чун Рустам ба либоси як нафар савдогар аст, лизо одоту атвореро зикр мекунад, ки хос ба савдогарон аст, зеро медонед як нафар савдогар аз ҳеҷ чиз онқадар мутағаййиру барошuftа намешавад, ба қадре ки як нафар бекор дар ҳучрааш истода аз қору шуғлаш боздорад.

Барои Исфандиёр низ як чунин мавқеъе пеш омадааст, ҷӣ ў ҳам барои ҳалосии хоҳаронаш ба либоси як нафар савдогар рафта ва онҳо пас аз иттилоъ, ки аз ватанашон тоҷире ворид шуда, даvon-даvon ба назди вай омада, мепурсанд оё Исфандиёрро мешиносед? Дар ҷавоб мегӯяд: маро ҷӣ кор бо султону шохзодагон аст? Ман марде ҳастам савдогар ва машғулам, то луқмаи ноне ба даст оварда бошам:

*Бибинед, к-эдар фурушандаам,
Зи баҳри хӯри хеш қӯшандаам.*

2. Фаридун дар назар гирифта, духтарони султони Яманро барои писаронаш ба занӣ бигирад. Сафире барои ин кор ба Яман фиристод, султони Яман назар ба тардиде, ки дар ин боб дошта, бо дарбориёнаш (чунон ки дар собиқ зикр шуд) машварат карда, ҷавобе, ки дарбориён гуфтаанд, ў шарҳи онро дар риштаи назм кашида, аз ҷумла чунин мегӯяд:

*Сухан гуфтани ранҷиши оини мост,
Инону синон бохтан дини мост.*

Ҳама медонанд, ки дар араб ду сифати умда аст, ки сарчашмаи тамоми сифоту одоти вай шумурда мешавад ва он яке фасохату балоғат ва дигаре ҳамияту ғайрат мебошад ва ҳамин ду сифат аст, ки Фирдавсӣ онро сухан гуфтани ранҷиш таъбир кардааст, ки аз сифоти мумтозаи араб мебошад.

3. Рустам ангуштариго тавассути Манижа барои Бежан фиристод. Ў, вақте ки онро дид, шинохт ва беихтиёр хандид. Манижа чун аз қазия беиттилоъ буд, дар шигифт монд, ки ин ҷӣ ҳангоми ханда аст. Бежан

гуфт: агар қавл медиҳӣ, ки розро фош накунӣ, ман ҳақиқатро ба ту мегӯям.

Инро ҳам бояд дар назар дошт, ки Манижа дар муҳаббати Бежан то инқадар истиқомат варзидаву вафодорӣ намуда, ки он чи дошт ҳамаро аз даст дода ва аз ҳастӣ ба кулӣ соқит шудааст, ҳатто худ Бежан ҳам ҳамаи инҳоро тасдиқ ва эътироф дорад. Вале бо ин ҳол чун нуҳуфтани роз чузъи сифати зан нест, лизо аз ӯ меҳодад аҳду паймон бигирад, чунон ки мегӯяд:

*Агар лаб бидӯзӣ зи баҳри газанд,
Занонро забон ҳам намонад ба банд.*

Лекин Манижа аз ин бадгумонии ӯ бениҳоят ранҷида, ба нолаву фиғон чунин мегӯяд:

*Дарего, ки шуд рӯзгорони ман,
Дили хаставу чашми гирёни ман.
Бидодам ба Бежан дили хонумон,
Кунун гаши бар ман чунин бадгумон.
Падар гашта безору хешон зи ман,
Бараҳна давон бар сари анҷуман.
Ҳамон ганҷу динору тоҷу гуҳар
Ба тороч додам ҳама сар ба сар.
Бипӯшад ҳаме роз бар ман чунин,
Ту огаҳтарӣ, эй Ҷаҳнофарин.*

4. Баҳромро падараш маълум нест ба чӣ чиҳат дар миёни араб мефиристад, то дар он ҷо парвариш ёбад, чунон ки баъд аз пайдоиши Баҳром Мунзирро талабида тифлашро ба ӯ супурд ва гуфт: «Бояд дар тарбияти ӯ эҳтимом кунӣ». Мунзир дар ҷавоб чунин мегӯяд:

*Ҳунарҳои мо шоҳ донанд ҳама,
Ки ӯ чун шубон асту мо чун рама.
Саворему гурдему асбафканем,
Касеро, ки доно бувад, бишканем.*

Ҷаҳлу нодониро мулоҳиза кунед чӣ андоза аст, ки баъд аз чобуксаворӣ ифтихор мекунад, ки мардуми доноро аз по дармеоварем.

Хулоса, Мунзир Баҳроми Гӯрро ба Яман бурда, ба парвариши ӯ машғул гардид. Баҳром, ки ба ҳафтсолагӣ, ки расид, як рӯз ба Мунзир мегӯяд: васоили таълиму тарбияти маро фароҳам кун. Дар ҷавоб мегӯяд: дар мавқеи худ тартиби он дода мешавад:

*Чи ҳангоми фарҳанг бошад туро,
Ба доноӣ оҳанг бошад туро.
Ба айвон намонам, ки бозӣ кунӣ,
Ба бозӣ ҳаме сарфарозӣ кунӣ.*

Баҳром мегӯяд: «Маро бихради ҳаст, агар сол нест».
Баъд зарурати таълимо баён карда, ба Мунзир чунин мегӯяд:

*Туро сол ҳасту хирад камтар аст,
Ниҳоди ману ройи ту дигар аст.
Ниғаҳ кард Мунзар бар ӯ, хира монд,
Ба зери лабон номи Яздон бихонд.*

Оре, касоне, ки аз эшон дар китоб исм бурда шудааст, мумаййизоту сифоти ҳосаи онҳо комилан риоят шуда, ба тавре ки он дар ҳама ҷо маҳсусу ошкор мебошад. Шумо зайлан сифоти ҳосаи ин ашҳосро мулоҳиза кунед, чист.

Кайковус ба убӯххату ҷалол ва ҳабби шуҳрату ҷоҳ муттасиф ва аз ин гузашта содалавҳу сареъулиштиёл буд.

Кайхусрав – улӯвҳиммат, шӯҷоат, раҳм, адлу инсоф.

Рустам – шӯҷоату паҳлавонӣ, исору вафодорӣ нисбат ба тоҷу тахт.

Сухроб – рашодату диловарӣ, таҳаввуру ғурур, софдиливу содагӣ.

Исфандиёр – шӯҷоат, ҳирсу тамаъ ба тоҷу тахт.

Афросиёб – шӯҷоат, ҷавру бедод.

Бежан – шӯҷоату шахомат, сафову вафо.

Ин ашҳос дар ҳар маврид зикре, ки аз онҳо ба миён меояд, мумаййизоту сифоти мазкураи фавқӣ онҳо табдил намешавад ва фавран маълуми хонанда мегардад, ки ин ҳамон тасвирест, ки қаблан аз назараш гузаштааст. Масалан, Гуштосб, вақте ки тасмим мегирад Исфандиёр, писарашро, ба ҳар ҳилае шуда мақтул созад, ба ӯ мегӯяд ман тоҷу тахтро вогузор ба ту мекунам, маршрут бар ин ки Рустамро дастгир кунӣ ва ба пойи тахт биёварӣ. Ин ҷавон то ин қадар ҳирси салтанат дошт, ки ин кори хориҷ аз ақло қабул намуд ва билохира ба тарафи Зобул ҳаракат кард. Баъд аз вуруд маъмурияти худро ба Рустам изҳор дошт. Ҳама медонанд Рустам касест, ки тахту тоҷи Эрон аз Кайқубод гирифта то он вақт мадҷуни ҳадамот ва ҷонбозии ӯ будааст ва бо ин ҳол чӣ гуна мумкин зери бори чунин нанг биравад ва лизо ба Исфандиёр гуфт ҳозирам бо ҳам ба пойтахт рафта, он чи Гуштосб ҳукм кард, тибқи он амал намоем. Ӯ қабул накард, то ин ки байни онҳо ҷанг даргирифт. Рустам дар ибтидо ҷароҳати зиёд бардошт ва чун рӯзи охир расида буд, пайкор ба рӯзи дигар муҳаввил гардид. Дар ин миёна Рустам аз Симурғ истим-

*Ҳар он гаҳ, ки барзад яке боди сард,
Чу зангӣ барангехт з-ангишт гард.
Чунон гаишт богу лаби ҷӯйбор,
Куҷо мавҷ хезад зи дарёи қор.
Фурӯ монд гардуни гардон ба ҷой,
Шуда сушт хуришедро дасту пой.
Замин зери он чодари қиргун
Ту гуфти шудастӣ ба хоб андарун.
На овози мурғу на ҳуррои дад,
Замона забон баста аз неку бад.*

Тамоюлот ва эҳсосот. Яке аз эътирозоти умумӣ бар шуарои Эрон ин аст, ки онҳо аз олами васеъи тамоюлоту эҳсосот ҳамон ҳисси муҳаббати танҳоро гирифта, аволими гуногуни онро нишон додаанд. Илова, доираи муҳаббатро низ ниҳоятараҷа маҳдуд сохта, чи аз ишқу ошиқӣ қадаме ҷилавтар нагузоштаанд. Аз муҳаббати падар нисбат ба фарзанд, бародар ба бародар, шавҳар ба зан, дӯст ба дӯст ва амсоли ин гуна авотифу эҳсосот ва тамоюлотро агар бихоҳем дар шоирии форсӣ чустуҷӯ кунем, чизе падида намеояд.

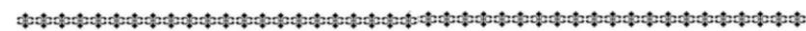
Ин эътироз то ҳаде ворид аст, аммо на бар Фирдавсӣ, чи ӯ ҳар гуна тамоюлоту эҳсосотро бо тарзи ниҳоят дараҷа муассир ва ҷолибу ҷозиб баён намудааст. Муҳаббати аҳбоб нисбат ба ҳам, навозишу нози атфол, алоқаи занушавҳарӣ, итоати падару модар, ҳисси интиқом, нахвату гурур, аҷзу ниёз ва ғайра. Ӯ тасвири ҳамаи инҳоро ба тарзи ҷолибе кашида нишон додааст ва мо ба мисолҳои чанде иктифо менамоем.

Сиёвуш аз бемехриҳои падараш Кайковус ба танг омада, назди Афросиёб меравад ва ӯ макдамашро гиромӣ шумурда, пазироии шоёне аз вай мекунад ва духтараш Фарангисро ба зании ӯ медиҳад, вале дар охир бар ӯ ҳашмгин шуда, ҳукми қатл медиҳад. Фарангис боҳабар мешавад, бо фиғону зорӣ назди падар меравад, мегӯяд Сиёвуш маҳз хоҳири ту тоҷу тахти маврусиро аз каф дода, ба ту паноҳ овардааст, дастро ба хуни ӯ олуда масоз, салотинро ба қатл намерасонанд:

*Сиёвуш, ки бигзошт Эронзамин,
Ҳама бар ту қард аз Ҷаҳнонофарин.
Биёзурд аз баҳри ту шоҳро,
Бимонд афсару ганҷу ҳам гоҳро.
Сари тоҷдорон набуррад касе,
Ки бо тоҷ бар тахт монад басте.*

Ин бигуфт ва рӯ ба Сиёвуш намуда, чунин мегӯяд:

*Бигуфт ину рӯйи Сиёвуш бидид,
Ду рухро биканду фиғон баркашид,*

Шумо медонед, ки Рустам натиҷаву ҳосили шоирии Фирдавсӣ. Андак садамае ба мафоҳири Рустам ворид шавад, Фирдавсӣ онро наметавонад бар худ ҳамвор кунад, маазолик мавқеи анҷоми вазоифи ахлоқӣ Рустамро ҳам ба кулӣ фаромӯш мекунад. Достони «Рустаму Сухроб» як пардаи машҳури «Шоҳнома» аст. Ӯ дар ин маърака мунтаҳо дараҷаи кудратро ба ҳарч додааст ва ҳақ ҳам дорад, зеро Рустам қаҳрамони китоб ва Сухроб фарзанди ӯ мебошад. Боре, ҷараёни ҷанг мунтаҳӣ ба ин ҷо шуда:

*Ба шамшери ҳиндӣ даровехтанд,
Ҳама з-оҳан отаиш фуру рехтанд.*

Дафъатан ин ҳаёл дар Фирдавсӣ пайдо мешавад, ки ин кӯшишу зӯрозмоии Рустам дар муқобили кист? Бо кӣ дорад набард мекунад? Ба қатли кӣ ҳиммат гумоштааст? Ҳарифи кист? Як ҷонвар бачаашро ба мучарради дидан мешиносад, бӯи хун маҳсус мебошад, Рустам одамизода бошаду нашносад фарзандашро, ба ҷӣ метавон инро ҳамл кард, ҷуз ин ки бигӯем, ки худхоҳиву нихват ва гурур ҷашмони вайро бастааст.

*Ҳама баччаро боздонад сутур,
Чи моҳӣ ба дарё, чи дар дашт гӯр,
Надонад ҳама мардум аз ранҷу оз
Яке душманеро зи фарзанд боз.*

Хонандагон медонанд, ки дар салтанатҳои шахсӣ решаи тамоми мафосиду ҳаробии ахлоқ ду чиз аст: яке, истибдоду худроӣ ва дигаре, адами ҳуррияту озодии ақида. Аммо истибдод ва он мунҳасир ба шахси султон ё вазиру амир нест, балки ба ихтилофи мадоричу маротиб ҳазорон фармонраво ёфт мешаванд ва ҳеч кас наметавонад фармонравои худро масъул қарор диҳад ё аз ҳатову лағзише, ки аз ӯ содир шуда, бозаш дорад. Ин ҷост, ки ҳар вақт дар ҷомеа шаноеи иттифоқ афтод, чун касе нест аз он ҷилавгирӣ намояд, лизо доманаи он шаноеъ баст пайдо мекунад ва дар ҳама ҷо мунташир мегардад. Лекин дар «Шоҳнома» ҳар шахсе озод ба назар мерасад. Аз подшоҳ як амали беравия ва ё ҳаракати ҳилофе сар мезанад, ғавран аъзои дарбор ӯро мавриди эрод қарор медиҳанд, бо ниҳояти озодӣ интиқоду эътироз мекунанд ва ҳамин тавр дар ҳар табақае маръус ба раис ё зердаст нисбат ба болодасти худ озодона нуктачинӣ мекунад ва аз амалҳои беравияи ӯ ҷилавгирӣ менамояд. Кайковус тахти таъсири дасиса ва дастабандии Сӯдоба рафта, фарзандашро аз даст медиҳад. Рустам, вақте ки боҳабар мешавад, дар дарбор ба Кайковус чунин мегӯяд:

*Туро шиқи Сӯдобаву бадхуйӣ
Зи сар баргирифт он қулоҳи кайӣ.
Касе, к-ӯ бувад меҳтари анҷуман,
Кафан беҳтар ўро зи фармони зан.*

Рустам ин бигуфт ва ворида ҳарамсаро шуда Сӯдобаро ду нима мекунад ва Кайковус ҳамаи инҳоро дид ва хомӯш нишаст ва чизе нагуфт:

*Ба ханчар ба ду нима кардаш ба роҳ,
Наҷунбид бар тахт Ковусиш.*

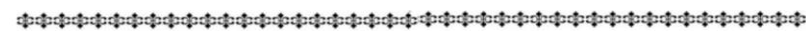
Гуштосп майл надошт тахту тоҷро ба писараш Исфандиёр вогузор кунад, лекин Исфандиёр дар ин боб ба қадре исрору пофишорӣ мекард, ки наметавонист ҳам сароҳатан ба ӯ ҷавоб гуфта маънос созад ва билохира ин тадбир ба хотираш омада, вайро фиристод, ки Рустамро дастгир кунад ва дар натиҷа мақтул гардид. Ин ҷо Пашутан, бародари Исфандиёр, ба дарбор рафтаву омад ҷилави Гуштосб истод. Ӯ бидуни он, ки эътинос кунад ва ё русуму одоби дарборро мувофиқ намояд, чунин хитоб мекунад:

«Эй подшоҳи саркашон, ту Исфандиёрро несту нобуд намудӣ. Тӯй, ки барои тоҷу тахти хеш писарро қурбонӣ мекунӣ».

*Ба овоз гуфт: эй сари саркашон,
Зи баргаштани корат омад нишон,
Писарро ба қуштан диҳӣ баҳри тахт,
Ки на тоҷ бинод ҷашмат, на бахт.*

Баҳроми Гӯр, вақте ки тоҷу тахти падарро мутолиба намуд, чун падараш подшоҳе буд ҷаврпеша, мардум бо сароҳати лаҳча изҳор доштанд, ки мо аз хонадони ҷавр наметавонем касеро бар мақарри салтанат мушоҳида кунем. Қубод падари Нӯшервон, вазири аъзами худро бидуни ҳеч таксире ба қатл расонид ва он сабаб шуд, ки ба муҳолифати ӯ бархостанд ва билохира пояшро ба занҷир бастанд ва бародарашро бар тахт нишонданд. Нӯшервон дар як қазияе нисбат ба Бӯзарҷмеҳр ғазабнок шуда, ҳукм кард, ҳабсаш намуданд ва баъд дар маҳбас пайғом фиристод: «Чигунаӣ?». Ҳаким дар ҷавоб мегӯяд: беҳтар аз ҳоли подшоҳ аст. Кисро мутағайир мешавад ва ўро дар ҷоҳе торик ҳабс мекунад, ин ҷо аз ҳолаш ҷӯе мешавад, ҳакими мазбур ҳамон ҷавоби аввалиро такрор мекунад. Амр шуд вайро дар танӯре аз оҳан андохтанд. Рӯзи ҷаҳорум пайғом фиристод бар ту чӣ гуна мегузарад? Дар ҷавоб гуфт: «Ки рӯзам беҳ аз рӯзи Нӯшервон».

Ғараз - «Шоҳнома» пур аст аз ақоиду афкори озод ва ҷасорату шаҳомат.

ша аз онҳо шикаст дидаанд. Араб, турк, тотор, ҳабаш, рум, ҳинд, барбар бочу хироч ба онҳо меоданд. Ҳарифи муқобили вай Тӯрон аст, лекин ҳамеша мағлуб мебошад. Афросиёб кушта мешавад, Арҷосп шикаст меёбад, Искандар ҳам, ки фатҳ мекунад, фатҳаш ҷузъи умури иттифоқия қаламдод мешавад. Рустам аввал паҳлавони дунёст, болотар аз ӯ касе нест ва бо вучуди ин дар муқобили Исфандиёр тоби муқовимат намеоварад. Гиря кард ва аз Симург истифода ҷуст. Рустам қаҳрамони «Шоҳнома» аст ва Фирдавсро бо номи ӯ алоқаи муҳаббати махсусест, вале бо ҳамаи ин аҳвол, вақте ки пойи вазоифи қавмӣ ба миён меояд, тамоми ин эҳсосот ва тамоюлот қалби худро бақуллӣ қанор мегузорад. Рустамро надида мепиндорад ва чун собиқан дар баёни арзиши таърихӣ «Шоҳнома» ин матлаб батафсил нигошта шудааст, лизо аз баёни он дар ин ҷо сарфи назар менамоем.

Тахайюл. «Шоҳнома» чун сар то по воқеот аст, ба зоҳир ҳамчу маълум мешавад, ки тахайюл дар он роҳ надорад. Вале ин тавр нест, ҷаҳонро шоир бино бишавад як силсила воқеотеро, ки ҷамъоварӣ намуда, ҳамонҳоро айнан тасвир кашида, тахвили мо бидиҳад, ин воқеанигорӣ сирф мусаввирӣ хоҳад буд, вале хайр, шоир илова бар ин қорҳои муҳими дигаре дорад, ки бояд онҳоро анҷом диҳад. Ҷаҳонро воқеа модоме ки ба сурати асли боқист, муҳмалу сода ва ҳолӣ аз кайф мебошад, шоир онро як замина қарор дода, ҷаҳонро ба ҷаҳон рангомезӣ мекунад. Баъзе то дараҷае муҳам гузорида ва бархоро равшан месозад ва дар баъзе маворид низ аз ранги эҳсосоти тамоилот онро ороиш медиҳад ва ин аз шоҳкорҳоест махсус ба тахайюл ва, бинобар ин, дар «Шоҳнома» зиёдтар тахайюл вучуд дорад.

Тахайюли ҳолис, ки ҳовии маонии ваҳмӣ ё ташбеҳоти истифодаи ҳаёлии бошад, то замони Фирдавсӣ маъмул нашуда буд, ҷаҳонро сайри тақомули шеър шоирӣ ин саноат он вақт набуд, балки баъдҳо маъмул шудааст. Вале бо ин ҳол ҷаҳонро баъзе тааҷҷуб аст, ки ин шоири номӣ аз тахайюли сирф низ заминаи қобиле даст дода ва роҳро барои шуарои баъд соф намудааст, чунон ки дар таҳқиқи достони Бежан чунин суруда:

*Шаббе чун шабаҳ рӯй шуста ба қир,
На Баҳром пайдо, на Кайвон, на Тир.
Дигаргуна ороише кард моҳ,
Пасиҷи гузар кард бар пешгоҳ.
Зи тоҷи себаҳра шуда лочвард,
Супурда ҳаворо ба зангор гард.
Сипоҳи шаби тира бар дашту роғ
Яке фарш афканда чун парри зог.
Намуда ба ҳар сӯ ба ҷашм Аҳриман,
Ҷаҳонро сияҳ боз карда даҳан.*

Қиссаи ишқи Золу Рӯдобаро ба қадре шарҳу баст дода, ки як маснавии аз ишқу ошиқӣ ташкил ёфтааст. Роҷеъ ба муҳаббатӣ ишқ ҳар қадар воридот ё маониву мазомине, ки ҳаст, ҳамаи онҳо дар ин ҷо пеш омада, лекин боз ҳам ба назар меояд, ки ошиқу маъшук ҳарду дар домони ҷангу разм парвариш ёфтаанд. Нозу ниёзи онҳо ҳам пур аст аз диловарӣ ва адоҳои қашанги маъшуқона низ аз сибғаи ҷангӣ ҳолӣ нест. Зол, вақте ки меҳодад аз девор боло биравад, Рӯдоба гесувони худро овезон мекунад ва мегӯяд онро бигир ва ба боло биштоб, ман ин торро барои ҳамчу рӯзе парвариш дода будам, ки ба кори дӯстам биёяд:

*Бидон, парваронидам ин торро,
Ки то дастгирӣ кунад ёрро.*

Зол сари гесувонро ба даст гирифта, тавре бо ҳарорат ва ҷӯш онро мебӯсад, ки садои бўса ба гӯши маъшук мерасад:

*Бисоид мушкин камандаш ба бўс,
Ки бишинид овози бўсаи арӯс.*

Зулфро умуман то имрӯз ба каманд ташбеҳ кардаанд, лекин бояд донист, ки он ёдгорест аз маъшуқи «Шоҳнома», ки воқеан онро каманд сохта буд. Дар тамоми ин маворид алфозе, ки истеъмол шудаанд, илова бар барозандагии онҳо барои ишқу ошиқӣ дар қисмати ҷангӣ ҳам мавзун ва осору ҳайманайи ҷангиву размӣ аз ин алфоз зоҳири хувайдо мебошад. Аз ҷумла, дар таърифи зулфи Рӯдоба ҷунин мегӯяд:

*Каманде кушод ӯ зи сарви баланд,
Кас аз мушк з-он сон напечад каманд.
Ҳам андар ҳаму мор бар мор буд,
Бар он ғабгабаш тор бар тор буд.*

Хайрамақдаме, ки Рӯдоба ба Зол гуфт, бад-ин қарор аст:

*Ду бечода бикшоду овоз дод,
Ки шод омадӣ, эй ҷавонмард, шод
Пиёда бад-ин сон зи пардасарой,
Биранҷидат ин хусравонӣ дупой.*

Аммо роҷеъ ба хусусияти қавмӣ ва малҳуз доштани мафохирӣ миллӣ. Ва он ба дараҷаест, ки гӯӣ тамоми китоб аз ҳамосаи миллӣ ташкил ёфтааст. Оре, он дар рӯҳи эронӣ як ҷунин эҳсосоте пайдо мекунад, ки онҳо аз тамоми ақвоми дунё болотар буда ва муҳожимини хориҷа ҳаме-

Хонандагон мумкин аст ҳамчу тасаввур кунанд, ки Фирдавсӣ дар ин хусус миннате бар мо надорад, зеро тамоми инҳо ҷузъи авзоёу аҳволи воқеии Эрон буда ва ӯ аз назари воқеанигорӣ ҳамаро ба риштаи таҳрир даровардааст ва билохира ин матолибро наметавон миқёси санҷиши афкор ва ҳаёлотӣ шахси ӯ қарор дод. Лекин ҷун бисёре аз таворихи дигарӣ Эронро мулоҳиза мекунем, ки ин синх матолиб дар онҳо ёфт намешавад ва ҷунин нукоти қобили таваҷҷуҳ аз онҳо ба даст наояд, лоақал бояд муътариф шуд, ки матолиберо, ки сойири нависандагон ба назари беҳамиятӣ нигариста ва аз қалам андохтаанд, ӯ зикри онҳоро лозим ва зарурӣ донистааст. Афъоли хубу писандидае, ки аз ҳар кас мебинад, таҳсин мекунад ва ба тарзи қолиби таваҷҷуҳ онро ҷилва медиҳад, тавре ҷилва медиҳад, ки барои дигарон сармашқ бошад ва аз он тақлид кунанд ва низ ашхосеро, ки афъоли накӯҳида ва аъмоли беравияе аз онҳо судур ёфта, саҳт мавриди ҳамла қарор медиҳад, нуктачиниву интиқод мекунад ва ӯ ба ҳақде мувофиқи анҷоми ин вазифа аст, ки дар ҳеҷ мавриде аз он ғафлат намевазад.

Гударз бо Пирони Виса, вазири Афросиёб, бад-ин ҷиҳат саҳт душман буд, ки ба дасти ӯ тамоми хонадони Гударз барбод рафта буд. Гударз, вақте ки Пирони Висаро ба қатл расонид, дар ҳоли ғазабу ҷӯши интиқом як каф аз хуни ўро гирифта ошомид. Фирдавсӣ ин воқеаро зикр намуда ва дар айни ҳол аз ин саффокиву бераҳмӣ изҳори таавҷуб менамояд:

*Фурӯ бурд ҷанголу хун баргирифт,
Бихӯрду биёлуд рӯй, эй шигифт.*

Гударз баъд аз ин хост сари Пиронро аз бадан ҷудо кунад, вале ин ҳаёл дар вай пайдо шуд, ки ин кор ҳилофи мардонагӣ ва ҷавонмардист. Фирдавсӣ доди ин гузастро ҷунин медиҳад:

*Сарашро ҳамехост аз тан бурид,
Ҷунин бадкунӣ хештанро надид.*

ӯ аз миёни салотини Эрон дараҷаву мақоми Кайхусраву Нӯшервонро дар адлу инсоф ва сойири маҳосини ахлоқ боло бурда ва аз ҳайси малакоти фозила сармашқи дигарон қарор додааст. Кайхусрав дар ҷанг бо Афросиёб, вақте ки кӯшун эъзом медорад, дастур медиҳад, ки дар ҳоки душман қасоне, ки аз пайкор барканор будаанд, садамаву озоре ба онҳо нарасонанд:

*Наёзурд бояд қасеро ба роҳ,
Ҷунин аст ойину расми қулоҳ.
Кишварз ё мардуми пешавар,
Қасе, қ-ӯ ба размат набандад камар.*

*Набояд, ки бар вай вазад боди сард,
Макӯшед ҷуз бо касе ҳамнабард.*

Афросиёб, вакте ки шикаст дида, рӯ ба ҳазимат мегузорад, хонаводаи ӯ назди Кайхусрав мераванд ва мегӯянд: мо таксире надорем, амр кунед моро озод кунанд. Ӯ мегӯяд: ман чизеро, ки барои худ наменписандам, барои дигаре низ писанд намекунам:

*Чунин гуфт Кайхусрави ҳушманд,
Ки ҳар чиз, к-ӯ нест моро писанд.
Наёрам касеро ҳамон бад барӯй
В-агарчанд бошад дилам кинаҷӯй.*

Ӯ эълони умумӣ дод, ки касеро ба қатл нарасонанд ва асир наку-
нанд:

*Зи дилҳо ҳама кина берун кунед,
Ба меҳр андар ин кишвар афсун кунед.
Зи хунрехтан даст бояд кашид,
Сари бегуноҳон набояд бурид.*

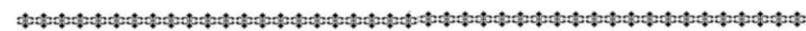
Ӯ ҳатто ҳукм кард, ки ба амволи мардум ҳам дастдарозӣ наку-
нанд ва ҳол он ки тасарруф дар ғаноим ҷузъи дастури умумӣ буд:

*Зи чизи қасон сар бипечед низ,
Ки душман шавад дӯст аз баҳри чиз.*

Афросиёб падари Кайхусравро ба вазъи ҳавлноке ба қатл расонида буд ва низ ба модари Кайхусрав тавҳин карда, худ ӯро ҳам хоста буд мактул созад. Ин ҷо маҳзи интиқоми хуни падар Афросиёбро ба дасти хеш ба қатл расонид, лекин баъд аз қатл гуфт, ки ин қасосе буд ба амал омад ва таҷовуз аз он раво нест. Ин бигуфт ва ҳукм кард ҷасадашро бо порчаи ҳарир кафан намуда, дар тобуте аз зар гузоштанд ва дафн карданд.

Бахроми Гӯр дар миёни салотини эронӣ султонест, ки дар шукӯҳу ҷалол ва суботи азму ирода мақоми шухратро ҳоиз мебошад. Фирдавсӣ нисбат ба ӯ алоқаи хосеро ибраз мекунад ва дар адлу дод ва шаъну шавкат вайро бар сойири салотини Эрон тарҷеҳ медиҳад, чунон ки дар як маврид чунин мегӯяд:

*Ба панҷоҳ Хусрав зи тахти каён,
Ки бастанд бар тахти Эрон миён,
Набуд ҳеч монанди Бахроми Гӯр
Ба доду бузургиву фарҳангу зӯр.*

Балоғат. Уламои фанни адаб умуман балоғатро ҳамеша ба таври хос ё инфирод тахти мутолиа қарор медиҳанд. Масалан, як шеър ё як мазмун ва мақолаеро дар назар гирифта, мизони фасоҳату балоғати онро маълум медоранд, лекин аз як китоб ҳеч вақт баҳс нашудааст, ки аз назари таносуби мақолот ё аҷзову аносири мундариҷа оё балоғате дорад ё на? Масалан, китоби «Гулистон»-ро аз ҳайси алфозу иборот ё ҷумалоти умум иттифоқ доранд, ки фасеҳ аст ва балоғат дорад ва он дуруст ҳам ҳаст. Вале агар ин матлабро дар назар бигирем, ки мавзӯи аслии он ахлоқ ва боби панҷуми китоб, ки муштамил бар ҳикоеҳои лағву беҳудаи ишқу ошиқист, бакуллӣ муҳолиф бо ин мавзӯъ мебошад, он вақт балоғати ҳуди китоб маҳалли тардид воқеъ шуда ва наметавон гуфт, ки он балеғ аст.

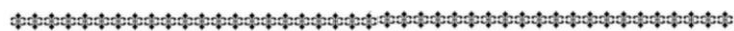
«Шоҳнома» китобест манзум ва дар айни ҳол муфассалу мабсут ва дар он ҳазорон ҳикоеҳои дoston ва мавзӯоту вақоеҳои гуногун дарҷ мешавад ва бо васфи аҳвол балоғати он то ин дараҷа аст, ки тамоми аҷзои аносири китоб аз оғоз то анҷом мисли ҳалқаҳои занҷир ба ҳам пайваста ва дар таносубу эътилофи онҳо бо ҳам заррае фарқ ба назар намерасад. Дар ин китоб мазомини размӣ, миллӣ, таърихӣ, шоирона - ҳамаи инҳо вучуд дорад, вале суҳан ин ҷост, ки ӯ дар ҳар маврид ҳаққи балоғатро тавре ҷудогона адо кардааст, ки дар ҳар як аз қисматҳои мазбура ҳақиқат ва маъноӣ ҳамон қисмат ғолиб мебошад ва назар ба ин ки асосан лаҳни ҳуди китоб ҳамосаи размист, дар алфоз умуман шаъну шавкат ва қудрату ҳайбат вучуд дорад. Барои пайдо шудани воқеият ё дилҷасбии таърихӣ аз ишқу ошиқӣ низ дар ин миёна дostonҳое тӯи қор омада, монанди дostonи «Манижаву Бежан», «Рӯдобаву Зол», «Сухробу Моҳофарид (шояд Гурдофарид-тахиягар)». Лекин мунтаҳо дараҷаи нуктасанҷӣ ва балоғати шоирӣ ин ҷост, ки дар ишқу ошиқӣ низ лаҳни размӣ тағйиру табдил пайдо намекунад ва бо ин ҳол ҳеч бетаносубӣ ва номавзунӣ ҳам дар қор нест. Зол ба маъшуқаи худ, бо ин ки дар хилват ва танҳо бо ӯ даст ёфта, ҳеч дасти ҳавасронӣ дароз намекунад, чунон ки мегӯянд:

Нигар шер, к-ӯ гӯрро нашкарид.

Шерро нигоҳ кунед, ки бар гӯрҳаре тасаллут ёфта, вале шикораш накардааст.

Сухроб фирефтаи Моҳофарид мешавад ва инак мулоҳиза кунед Ҳумон ба ӯ чӣ мегӯяд:

*Фиреби парипайкарони ҷавон
Нахоҳад касе, к-ӯ бувад паҳлавон.
Туӣ марди майдони ин сарварон,
Чи қорат ба ишқи парипайкарон?*

*Аз он ҷой бо ганҷу дайҳим рафт,
Ба дидори хонаӣ Бароҳим рафт.
Худованд хондӣ-и Байтулҳаром,
Бад-ӯ шуд туро роҳи Яздон тамом.
Зи покӣ варо хонаи хеш хонд,
Ниёишкунонро бад-ӯ неш хонд.
Худойи ҷаҳонро наёяд ниёз
Ба ҷою хуру кому орому ноз.*

6. Дар исботи Борӣ Таоло далоиле, ки иқома мекунад, бад-ин қарор аст:

Аввал, ҳар чиз бар вучуди Худо гувоҳӣ медиҳад: «Пайи мӯр бар ҳастии ӯ гувост». Ва ин ҳамон истидлолест, ки онро ба истилоҳи ҳукамо истидлол аз осор ба муассир мегӯянд.

Дувум, дар миёни мавҷудоти олам мавҷуде, ки дорои иқтидору ихтиёрӣ тамом ё ҳокими мутлақ бошад, ба назар намерасад. Ҳар мавҷуди кодиру ҳокиме маҳкуми мавҷуди мофавқӣ худ мебошад ва чун мавҷуде аъзам аз зирӯх ва ғайризирӯх, ки ғайримахдуд ва кодири мутлақ бошад, ёфт намешавад, бояд гуфт мавҷуди дигарест, ки муваҷҷиди тамоми силсилаи коинот ва фармонравои мутлақ мебошад ва ҳамин Худованд аст.

Ӯ ин истидлолро дар алфозе мухтасар чунин зикр намудааст:

*Ҷаҳон бар шигифт аст, агар бингарӣ,
Надорад касе олати доварӣ.*

Савум, бо ҳамаи ин аҳвол фалсафаи Фирдавсӣ он аст, ки роҷеъ ба Худо чизе ғайр аз ин наметавон гуфт, ки «ҳаст» ва «яктост» ва зиёда бар ин роҷеъ ба зоту сифоти ӯ он чи гуфта шуда, ҷуз қиёс чизи дигаре нест, чу зоту сифоти Борӣ Таоло моварои идроки инсонӣ мебошад. Ӯ бо фалосифа дар ин қисмат мувофиқ нест, чунон ки дар хитоб ба фалсафадонон чунин мегӯяд:

*Аё фалсафадони бисёргӯй,
Напӯям ба роҳе, ки гӯй бишӯй!*

Фирдавсӣ мегӯяд ҳар чиз, ки ба дилу забони мо меояд ва ҳар чизе, ки дар мухаййалаи мо хутур мекунад ё он чиро, ки метавонем ҳиссу мушоҳида кунем, бояд донист, ки он Худо нест:

*Туро ҳарчи бар чаши-бар бигзарад,
Бигунҷад ҳаме дар дилат ё хирад,
Чунон дон, ки Яздони некидиҳиш
Ҷуз он аст, аз он бармагардон маниш.*

Бо вучуди ин, маойибу замоими ахлоқи ўро низ сареҳан гӯшзад намуда, саҳт интиқод мекунад. Баҳром бо тамоми маҳосине, ки дошт, асири нафсу дар доми шаҳват мубтало буд. Ӯ одат дошт, ки аз шаҳр хориҷ шуда, дар деҳоту қасабот гардиш мекард ва ҳар ҷо дӯшизае медид, гирифта бо худ ба шаҳр меовард ва дар ҳарамхона нигоҳ медошт ва аз ин рӯ маҳфили айшаш ҳамеша пур буд аз духтарони бокира.

Фирдавсӣ мафосиди ин ҳаракати зиштро хотирнишон намуда, мегӯяд манзури асли аз издивоҷ ҷуз таволуду таносул чизи дигаре нест ва барои иҷрои ин манзур дар моҳ як дафъа омехтан бо зан машруъ ва зиёда бар он нисбат ба мизочу сикҳати инсонӣ зиёновар мебошад:

*Ба як моҳ як бор омехтан,
Гар афзун бувад, хун бувад рехтан.
Ҳамин моя аз баҳри фарзандро
Бибояд ҷавони хирадмандро.*

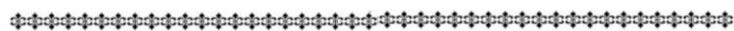
Медонед сифоти исору ҷавонмардӣ аз миёни сифоти фозила бузургтарин сифоти инсонӣ шумурда мешавад ва ӯ ин сифатро дар аксар маворид ба тариқи ниҳоят муассире баён намудааст. Бежан, вақте ки барои ҷанг бо туркон ҳаракат мекунад, падараш назар ба алоқаи вофире, ки ба ӯ дошт, бинои бетобиро мегузорад ва Бежан чунин ҷавоб медиҳад:

*Маро зиндагонӣ на андархур аст,
Ки аз аз дигаронам ҳунар камтар аст.*

Гев боз ором намегирад, Гударз, ҷадди Бежан, ба Гев чунин мегӯяд:

*Агар борад аз мег нӯлоди тег,
Нашояд, ки дорем ҷонро дарег.*

Густаҳм, яке аз баҳодурон, дар як маврид Бежанро аз ҷанголи марг наҷот бахшидааст, дар як мавқеъ иттифоқ меафтад Густаҳм ба танҳой душманро тақиб мекунад. Бежан, ки хабардор мешавад, асб медавонад, то газанде ба Густаҳм нарасад. Гев, падари Бежан, пушти сари писараш меравад, ки ўро баргардонад. Мегӯяд [ки] фарзанди азизам, маро дар ин пирӣ танҳо гузошта, кучо меравӣ? Инак намегузорам аз ман ҷудо шавӣ. Дар ҷавоб мегӯяд: ин хилофи мардонагист, ки дӯст ҷангоми зарурат ба дарди дӯст нахӯрад. Гев мегӯяд худам ба ивази ту меравам. Мегӯяд, хайр нанг аст, ки бо будани писар падар худро ба мухотира биандозад ва суолу ҷавоб то мудате тӯл мекашад. Билохира, Бежан меравад ва Густаҳмро мебинад маҷрӯҳ афтадааст, бетоб мешавад. Шурӯъ ба гиря мекунад, Густаҳм ҷашм кушода мегӯяд: азизам, ҷонатро барои хо-

тири ман ба муҳлика маандоз, ҳамин қадар коре кун, часадамро ба Кай-хусрав бирасон, то дидоре аз подшоҳ тоза кунам. Бежан ўро ба Кай-хусрав мерасонад ва ў чашм кушуда ашқаш қорӣ мешавад. Фирдавсӣ дар ин вақоеъ тасвири ҷазаботу эҳсосоти инсониро ба беҳтарин тарзе кашида, ба мо нишон медиҳад. Гев пир шуда ва Бежан ягона фарзандест аз вай боқӣ монда. Ин ҷавон худро пай дар пай ба мухотира меандозад ва ҳеч ба ҳоли падари пираш раҳм намекунад. Падар инони асбашро гирифта, аз рафтан бозмедорад ва мегӯяд: азизи ман, кучо меравӣ, чаро намегузори ман як нафас ором биншинам, медонӣ фарзандам мунҳасир ба туст(?). Чанд рӯз аст, ки муттасил машғули ҷангӣ, чаро худатро ин тавр ба муҳлика меандозӣ? Писар дар ҷавоб мегӯяд: фаромӯш шудааст дар ҷанги Лован Густаҳм чӣ хидмате ба ман намуд, ман наметавонам аз ҷанг боз бимонам.

Хонандагон медонанд, нисбат ба зан, ки ҷинсест латиф, ҳамеша ҳаққушӣ шуда ва вайро дар ҷомеа ҳақиру паст нишон додаанд. Ҳатто шуаро, мааттаассуф, дар як ҷунин алфозе ёдашон кардаанд:

Асбу зану шамшер вафодор кӣ дид?

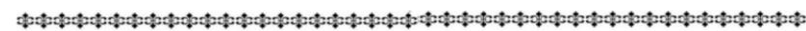
Кас аз зан ростӣ ҳаргиз надида.

Фирдавсӣ аввалин ва ҳам охирин шахсест, ки аз ин ҷамоати мазлуми ситамдида қадрдонӣ карда, рутбаву мақомашонро воло нишон додааст. Марду зан ҳарду дар «Шоҳнома» яксон ба назар мерасанд. Дар қорҳои бузург бо занон маршрут мекунанд ва аз ақлу ройи онон истифода мешавад, аз дарборҳо элчӣ ва сафир муайян мешаванд, мулуку шоҳзодагон бо онҳо табодули назар мекунанд ва рой мецоҳанд. Аз ҷумла (ба тавре, ки дар собиқ гуфтем)¹ Сом, вақте ки ҳамла ба Кобул мебарад, амири Кобул фикраш ба ин ҷо мерасад, ки лахти ҷигараш Рӯдобаро ба қатл бирасонад, то он ки модари Рӯдоба сафир муайян шуда, назди Сом меравад. Вай нутке, ки дар ин мавзӯ карда, ба қадре хуб умда аст, ки фаҳму рояти занонро аз он метавон донист чӣ андоза аст.

Исфандиёр, вақте ки маъмур мешавад Рустамро дастгир кунад, модараш мутталеъ шуда, фарзандашро металабад ва шуруъ ба насиҳату андарз мекунад. Шумо ин андарзхоро мулоҳиза кунед, чӣ қадар матину оқилона аст:

*Падар пир гаштасту барно туй,
Ба зӯру ба мардӣ тавоно туй.*

¹Ба саҳфаи 218 рӯчӯъ шавад. (Мутарҷим).

каъбаро қибла медонем. Синдухт (модарбузурги Рустам) бутпараст буд, вале мулоҳиза кунед дар тайи музокироташ бо Сом чӣ мегӯяд:

*Худованди мову шумо худ якест,
Ба Яздони мо ҳеч пайкор нест.
Гузашта аз ў қиблаи мо бут аст,
Чи дар Чину Кобул, чи дар Ҳинду Баст.
Шуморо хӯрад оташи пурфурӯг,
Ту донӣ, к-аз ин дар нагуфтам дурӯг.
Парастидани ҳарду роҳи бад аст,
Чу моро ҳама орзу Эзад аст.*

Кайхусрав дар мурочиат аз фатҳи Тӯрон барои адои шукри Илоҳӣ ба оташқада меравад ва ин воқеаро Фирдавсӣ батафсил навишта ва менависад:

*Ба як ҳафта-бар пеши Яздон буданд,
Мапиндор, к-оташпарастон буданд,
Ки отаи бад-он гоҳ меҳроб буд,
Парастандаро дида пуроб буд.*

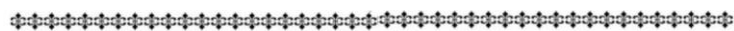
4. Ў бо таассуби мазҳабӣ ҷиддан муҳолиф ва икроҳу иҷборро дар мазҳаб ҷоиз намедонад, ҷунон ки як нафар ба Нӯшервон менависад дар мамлакати ту яҳуду насоро низ сукунат доранд ва онҳо бо ту душману кеши онҳо шайтонист:

*Чухудону тарсо туро душмананд,
Дурӯянду бо кешӣ аҳримананд.*

Нӯшервон дар ҷавоб мегӯяд: «То вақте ки дар як мамлакат пайравони ҳама мазоҳиб набошанд, азамату ҷалол дар давлат пайдо намешавад» ва дар ҷавоби мактуби дигаре ҷунин менависад, ки ҳар шахс дар ақоиду афкори мазҳабӣ озод аст ва метавонад изҳори ақида кунад:

*Яке бутпарасту дигар покдин,
Яке гуфт нафрин беҳ аз офарин,
Зи гуфтор вайрон нагардад ҷаҳон,
Бигӯй он чи роят бувад дар ниҳон.*

5. Ба ақидаи ў Худо маназзаҳ аз макону замон аст, ҳеч як аз ҳавоси инсонӣ наметавонад ба ў роҳ ёбад, ба илова аз хитаи ақлу идрок ҳам ҳориҷ мебошад ва ў масъалаи ташбеҳро сарехан рад мекунад. Искандар, вақте ки ба зиёрати Каъба меравад, дар ин ҷо ҷун Каъбаро умуман хонаи Худо медонанд, лизо лозим дида ҷунин мегӯяд:

То вақте ҳам, ки Кайковус дар ҳабс буд, Сӯдоба қасри салтанаташро тарк гуфта, бо ӯ дар маҳбас ба сар бурд ва ба ҳадамоти ӯ мепардохт.

Чунон чи ҳикоеъи вақоеи мутааллиқа ба занони «Шоҳнома»-ро дар як ҷо ҷамъоварӣ кунем ва ба ахлоқи одоти писандидаи онҳо назаре бифаҳмаем, собит хоҳад шуд, ки аз ин роҳ, яъне аз ахлоқи одоти онҳо, метавон беҳтарин микёси шарофати нафсро қоим ва барқарор дошт.

Ӯ аз қавли Бахроми Гӯр рутбаву мақоми, ки барои зан қоиладар шуда, ба шарҳи зерин мебошад:

*Ҳам аз ӯ бувад дини Яздон бапой,
Чавонро ба некӣ бувад роҳнамоӣ.*

Шумо мулоҳиза кунед, барои зан, балки мард, беҳтару болотар аз ин ҷӣ сифати хубе метавон зикр намуд?

Мазҳаб. Ӯ дар ин китоб роҷеъ ба дину мазҳаб ба қадре чиз навишта, ки агар ҳамаро дар як ҷо ҷамъ кунем, як мақолаи мабсути зикимате мешавад. Фирдавсӣ диёнтро муқаддам бар ҳама чиз шумурда ва онро зиёда аз ҳар чизе муҳиму зарурӣ нишон додааст. Як подшоҳ номае, ки менависад, ё агар фармоне содир ва ё ҳар вақт нутқа эрод мекунад, шурӯи он ҳамди Худо ва ситоиши Пайғамбари пок аст. Агарчи ин маънӣ дар китоб зиёд такрор шуда, лекин назар ба алоқаи ҳосе, ки ӯ дар ин боб дошта, дар ҳар маврид бо лаҳна хос ва ҷӯшу ҳарорате махсус онро зикр намуда ва ба ибороти ахирӣ сурати нава ба он додааст. Ӯ матолиби асосии муҳиме, ки дар ин хусус зикр намуда, ба шарҳи зайл мебошад:

1. Мазҳабу салтанат ё тадайнӣ ва тамаддунро лозиму мазлум нишон додаст:

*Чунон дину шоҳӣ ба якдигаранд,
Ту гӯӣ, ки дар зерӣ як чодаранд.
На бетахти шоҳӣ бувад дин ба ҷой,
На бе дин бувад шаҳриёрӣ ба пой.*

2. Ҳақиқати мазҳаб адлу додаст, яъне адли ҳақиқӣ вучуд дошта бошад, айнан ҳамон мазҳаб аст:

*Чи гуфт он сухангӯӣ боофарин,
Ки чун бингарӣ, мағзи дод аст дин.*

3. Тамоми адёнро барҳақ медонад ва мегӯяд суханоне, ки имрӯз ботил ба назар мерасанд, сӯйитафохумест аз тарафи пайравони адён шудааст. Масалан, бутпарастӣ ва оташпарастӣ ба зоҳир беҳудаву ғалат аст, лекин худ бонӣи мазҳаб ҳеҷ вақт парастии буту оташро таълим надидаанд, балки онҳоро қиблаи ситоиш донистаанд, ҳамчунон ки мо

*Падар бигзарад, ганҷу тоҷаш туро,
Ҳама кишвару тахту оҷаш туро.
Маро хоксори ду гетӣ мақун,
Аз ин меҳрубон мом бишнавад сухун.*

Исфандиёр мегӯяд дуруст аст, аммо аз фармони шоҳ наметавонам сарпечӣ кунам, илова Рустам аз ман иттилоъ хоҳад кард ва ман ҳам ба ӯ садамаву озоре намерасонам. Ӯ қасест ба Кайковус эътино накард, Кайкубодро ӯ бар тахт нишонид. Оё ӯ ҳайсиату шарофати худро аз даст хоҳад дод? Ҳаргиз на!

*Зи модар сухан дарназиру марав,
Ба роӣ хирад панди модар шунав.*

Аз «Шоҳнома» чунин бармеояд, ки дар аксари мавоқеъ ба василаи хусни тадбири занон бар маъзулотӣ умур даст ёфтаанд ва заноне ҳам, ки ба салтанат расидаанд, ниҳоятдараҷа аз худ ибрази қифоят ва лаънат намудаанд ва аз ӯҳдаи анҷоми умур ба хубӣ баромадаанд.

Баҳман духтараш Ҳуморо ба вилояти аҳди хеш таъин мекунад. Ӯ қифоату лаъқате, ки аз худ буруз дода, Фирдавсӣ онро чунин баён мекунад:

*Зи душман ба ҳар сӯ, ки буд меҳтаре,
Фирисод ба ҳар сӯе лашикаре.
Зи чизе, ки рафтӣ ба гирди ҷаҳон,
Баду нек бар вай набудӣ ниҳон.
Ҷаҳоне шуда эмин аз доди ӯ,
Ба гетӣ набудӣ ҷуз аз ёди ӯ.*

Ҳама медонанд, ки тамоми ҳайсиату шахомати зан рӯи исмату ифтихори вай қарор гирифтааст. Рӯдоба бар Зол ошиқ шудааст, бо ҳам хилват мекунад, ҳатто навбат ба шаробу қабоб ва бӯсу қанор расида, лекин ҳудуди исмат маҳфуз мондааст. Ё Таҳмина фирефтаи Рустам шуда, вайро ба латоифулҳиял мутеи худ месозад, лекин қозиву шохидро эҳзор ва маросими издивоҷ ба амал меояд. Сухроб, вақте ки ба Эрон ҳамла менамояд, ҳамон манзили аввалхотуне, ки номаш Гурдофарид аст, дар либоси мард аз қалъа хориҷ мешавад. Бо Сухроб бинои пайкорро мегузорад, то он ки мағлуб шавад ва Сухроб ӯро гирифта мекунад ва аз боз шудани сару гесӯ маълум гардида зан аст. Ошиқаш мешавад, духтар мегӯяд озодам кунед биравам ба қалъа ва шумо ҳам биед, он ҷо ман тахти ихтиёри шумо хоҳам омад. Вале вақте ки Сухроб ба қалъа мерасад, духтар аз болои ҳисори қалъа чунин мегӯяд:

Ки Эрон зи туркон нахоҳанд чуфт.

Шумо дар муқобили «Шоҳнома» «Иллиод»-и Ҳумеро дар назар бигиред ва бибинед асоси шолудаи ин қазия рӯи Ҳалан қарор гирифтааст. Чанғҳои даҳсолаи Юнону атроқ, ки намунаи растохез буд, аз давлати ӯ будааст, лекин ӯ чунин зани бадкор буд, ки шавҳарашро гузошта ба ҳариф пайваست ва бо ӯ даррафт ва бечора юнониён ҳанӯз ҳам меҳоханд ӯро баргардонанд!!!

Дар «Шоҳнома» фақат Сӯдоба як занест, ки хоста домани исматашро лаккадор кунад (ҳарчанд навбати он нарасид), лекин Фирдавсӣ бо дасти Рустам ӯро ба қатл мерасонад, то домани ҳайсияту шарофати Эрон лаккадор наштавад ва аммо роҷеъ ба ин суол: «Асбу зану шамшер вафодор кӣ дид», Фирдавсӣ онро мусбат ҷавоб медиҳад.

Шавоҳиду амсалаи вафодории зан дар «Шоҳнома» ба қадре зиёд аст, ки рӯи онҳо ҳамеша дунё бар худ болида ифтихору мубоҳот менамояд.

Манижа манзури назар ва нури басари як подшоҳи муктадири вақт аст, лекин вақте ки матлуби ӯ Бежан дар чоҳ ҳабс мешавад, барои хотири вай даст аз тамоми чоҳу ҷалол кашида ва то ин ҳад худро аз ҳастӣ меандозад, ки рӯзҳо дар маобиру кӯчаҳо мегашт ва аз такаддию суол нон таҳия мекард ва мебурд барои Бежан:

*Хабар чун ба гӯиш Манижа расид,
 Шуд аз оби дида рухаиш нопадид.
 Ҳама ганҷи ўро ба тороҷ дод,
 Аз он бадра бистуд, бад-он тоҷ дод.
 Манижа биёмад ба як чодаро,
 Бараҳна ду пою кушода саро.
 Ғиревон ҳамегаиш бар гирди даиш,
 Чу як рӯзу як шаб бар ӯ баргузаиш.
 Биёмад хурӯшон ба наздики чоҳ,
 Яке дастро андар ӯ кард роҳ.
 Чу аз кӯҳ хуришед сар барзадӣ,
 Манижа зи ҳар дар ҳама нон чадӣ,
 Ба Бежан сунурдиву бигристӣ,
 Бад-ин шӯрбахтӣ ҳама зистӣ.*

Вақте ки Рустам барои халосии Бежан ба либоси мубаддал ба Тӯрон рафт, Манижа бо вазъи парешон ба назди ӯ меравад:

*Бараҳна давон духти Афросиёб,
Бари Рӯстам омад дӯ дида нуроб.*

Ва ӯ ҳоли худро дар алфози ҳузнангезе чунин шарҳ дод:

Манижа манам, духти Афросиёб,
Бараҳна надида танам офтоб.
Кунун дида ӯрхуну дил ӯр зи дард,
Аз ин дар бад-он дар ду рухсора зард.
Барои яке Бежани шӯрбахт,
Ғитодам зи тоҷу ғитодам зи тахт.

Оре, дар ҳоли андӯху ранҷ ба Бежан дашном медиҳад, лекин дашномаш ҳам аз муҳаббат лабрез аст. Ӯ баъд аз мулоқоти Рустам меравад назди Бежан ва шарҳи қазияро хабар медиҳад. Бежан аз ин истиқомат ва вафодории ӯ мабхӯт шуда, ба ӯ чунин хитоб мекунад:

Ту, эй чүфти ранҷозмуда зи ман,
Фидо кардаӣ чону дил, чизу тан.
Бикардӣ раҳо тоҷу тахту камар,
Ҳамон ганҷу хешону мому падар.
Агар ёбам аз чанги ин аждаҳо
Бад-ин рӯзгори ҷавонӣ раҳо,
Басони парастор пеши каён
Ба подоши неқат бибандам миён.

Фуруд, нобародари Кайхусрав, вақте ки маҳсур гардид, ба модару соири хавосаш гуфт: тӯле намекашад, ки душман мерасад ва ҳамаи шуморо гирифтор мекунад, ин бигуфту даргузашт. Фавран касонаш ҳамагӣ омада болои девори қалъа ва аз он ҷо худро ба зер андохта, ҳалок намуданд ва аммо модараш дар ҳамоно дамба ба болинаш омад ва сурат бар сурати вай гузорда, бо дашнае, ки дошт, ҳамоно ҷо худро кушт:

*Биёмад ба болини фаррух Фуруд,
Бари чомаи ӯ яке дашина буд.
Ду рухро ба рӯи писар барниҳод,
Шикам бардариди, бараши чон бидод.*

Сӯдоба, ҳамон тавре ки гуфтем, зане буд бадқора ва маазолик, вақте ки Кайковусро падараш ҳабс намуд ва қазияро ба Сӯдоба хабар доданд, ӯ мӯи сарашро чиду гуфт: ин хилофи мардонагист. Агар гирифтани Кайковус манзур буд, чӣ мешуд бо ӯ ҷанг мекард ва ин тавр ӯро ба худъаву фиреб дастгир намудан дур аз инсонияту шарофат ва ҷавонмардист ва ман бо ӯ дар маҳбас хоҳам буд:

Чудой нахоҳам зи Ковус гуфт,
Агарчи варо хок бошад нухуфт.

ҚАСИДА

Чун шоирии Эрон замоне оғоз шуд, ки шоирии Араб маҳдуд буд ба қасоиди мадҳия, лизо шоирони эронӣ низ аз тозиён дар ин бора тақлид карданд. Ба илова, таваққуъи сила ва инъом сирфан аз қасида тавон дошт ва ин авомилу асбоб буда, ки шуарои Эрон қабл аз ҳар чиз қасидагӯй оғоз карданд.

Аммо тариқа ва равиши қасоиди мадҳия дар тозӣ ва илло дар тамҳиди он ашъоре рочеъ ба ишқу ошиқӣ буд, ки онро ташбиб меҳонданд ва баъд ба муносибате зикри мамдӯҳ ба миён омада, ки онро дар истилоҳ таҳаллус мегӯянд, сипас ба мадҳ пардохта ва он ба дуо хотима меёфт.

Шуарои форсӣҳам аз равиши мазбур саросар тақлид намуда ва билохира меъёри хубии як қасида ба се чиз шинохта шуда, ки он иборат аст аз: 1) ҳусни матлаъ; 2) таҳаллус; 3) ҳусни мактаъ ва ҳамин се чиз дар форсӣҳам меъёри камоли қасида қарор гирифт.

Бояд донист, ки барои қасида се давр гузаштааст, ки махсусиёти ҳар як мумтоз аз дигаре мебошад: қудаму, мутаваасситин, мутааххирин. Аммо хусусиёти давраи қудаму ва он бад-ин қарор аст:

1. Аз тақаллуф ва муболиға ё тасаннуъу рангомезӣ дур буда, ҳаёлотӣ сода ва софро дар алфози сода адо менамуданд.

2. Рӯи саноеи лафзӣ давр мезадааст ва он суратҳои адидае, ки дошта, бад-ин қарор аст:

а) алфозе, ки дар як мисраъ буд, ғолибан алфози муродифи он мисраи дигар меоварданд;

б) аз ин ҳам қадаме болотар гузорида, дар аксар маворид алфози мавзун, балки ҳамқофия ба кор мебарданд.

Масалан:

*Эй мунаввар ба ту нучуми чамол
В-эй муқаррар ба ту русуми камол.
Бӯстонест садри ту зи наим,
Осмонест қадри ту зи ҷалол.*

3. Амир Муиззӣ ва Абдулвосеи Ҷабалӣ дар аксар қасоид санъати лаффу нашрро ба таври илтизом ба кор бурда, ба илова дар баъзе қасоид санъати аъдодро ҳам шомил мекарданд.

Дар ашъори қудаму алфози мутародиф ва саноеи лафзии гуногун ба қадре зиёд аст, ки касалу мушмаиш мешавад. Ва чун ин авсоф аксар мебошанд, лизо ашъори ҳар якро, ки нигоҳ мекунӣ, аз он фақат як овоз меояд. Ва ғолибан, аввал аз ҳама Анварӣ будааст, ки то дараҷае дар ин

*Ки шоҳо, далеро, гаво, сарваро,
Сарафроз шерову кундоваро.
Кунун дастбаста, ниёдакашон,
Кучо афсару гоҳи гарданкашон.
Кучо Геву Тӯсу кучо Пилтан,
Фаромарзу Дастону он анҷуман,
Кучо шоҳ Ковусу гарданкашон,
Ки бинанд ин дам туро з-ин нишон?*

Бояд донист, ки дараҷа ва наҳваи тамоюлоту эҳсосот ба ихтилофи маворид ва низ ихтилофи авзоъу аҳвол тағйиру табдил пайдо мекунад ва ҳунари шоир дар ин аст[ки] мумаййизоту хусусиёт, ки дар ҳар маврид пайдо мешаванд, ҳамонҳоро низ малҳуз дошта, зикр намояд ва Фирдавсӣ махсусан дар ҳар ҷо ин нуктаи бориқро муроот кардааст. Масалан, вақте ки Искандар вафот мекунад, Равшанаки ҳарамаш бар ҷасади вай машғули сӯғворӣ мешавад. Ҳама медонанд, ки Искандаре, ки аз кишваркушоён номи дунёст ва Равшанак ҳам духтари Доро мебошад, ки Искандар шикасташ дод, то ин ки мактул гардид ва бо дар назар гирифтани ин авзоъу аҳволи хос маълум аст эҳсосоту таъсироти Равшанаг дар ин ҷо чӣ гуна хоҳад буд. Хонандагон зайлан мулоҳиза мекунанд, ки Фирдавсӣ онро ба чӣ наҳв адо кардааст. Равшанак, паҳлуи ҷасади Искандар истода, гиря мекунад ва чунин мегӯяд:

«Эй шоҳаншоҳ, ту ҳазорон салотину мулукро аз рӯи замин бардоштӣ, Фағфури ҳокони Чинро несту нобуд намудӣ, ту ин тавр, ки тамоми рӯи заминро тасхир кардӣ, тасаввур мешавад, ки марг бо ту паймоне баста ва аз вай итминон ҳосил намуда дар амонӣ, гарчи ин розро пӯшида медоштӣ. Лекин баъд аз ин, ки оламро дастхуши фанову заволи сохтӣ, худат низ тоҷи шоҳаншоҳиро аз сар бардошта, дур андохтӣ. Оҳ, вақте ки замони он расид, ки аз заҳамоту кӯшишҳои хеш таматтӯе бардорӣ, инак бо ҳоки қабр ҳамоғӯш мешавӣ».

*Зи бас разму пайкору хун рехтан,
Чи танҳо, чи бо лашкар овехтан.
Замона туро дод гуфтам ҷавоз,
Ҳама дорӣ аз мардуми хеш роз.
Чу кардӣ ҷаҳон аз бузургон тижӣ,
Биандохтӣ тоҷи шоҳаншаҳӣ.
Дарахте, ки киштӣ, чу омад ба бор,
Ҳама хок биам туро ғамгусор.*

Дуруст аст, Равшанак дар марги шавҳари кишварситони хеш мутаассир аст, вале дар айнаи ҳол кушта шудани падарашро ҳам наметавонад аз хотир маҳв созад. Ин ҷо ду ангега ва ҷазаботи мутаазод дар як ҷо ҷамъ

шуда ва ӯ ин ду амри мутазодро тавре ба ҳам дӯшодӯш баён намуда, ки ранги хусусиёти ҳардуи онҳо зоҳиру ҳувайдост.

Рустам дар ҷанг бо Исфандиёр саҳт маҷрӯҳ шуда, ба хона бармегардад. Падару модар ва низ бародараш ин ҳолро дида, шурӯъ ба гиря мекунанд. Лекин хонандагон медонанд, муҳаббати ин ашхос, ки гуфтем, бо ҳам яқсон нест, чи муҳаббате, ки падар ба фарзанд дорад, он муҳаббат дар бародар ёфт намешавад ва болотар аз ҳама муҳаббати модар аст, ки тараф нисбат бо муҳаббати сойирин нест. Ҳол ин ихтилофи маротибро мулоҳиза кунед, ӯ чӣ гуна хотирнишон мекунад: Завора, бародари Рустам, бо ҳоли гиря омада, аслиҳаро аз баданаш берун меоварад, падар мӯякунон сурат бар захмҳои вай мемолад, лекин Рӯдоба дар ниҳонӣ аз Рустам нишаста, машғули кандани мӯ ва сару сина задан мебошад:

*Чу Рустам ба айвон шуд андар замон,
Бар ӯ сар ба сар гирд шуд дудмон.
Биёмад Завора, кушода миён,
Аз ӯ тир канданду бабри баён.
Чаҳондида Дастон ҳамеканд мӯй,
Бар он ҳастагиҳо бимолид рӯй.
Зи сар барҳамеканд Рӯдоба мӯй,
Ниҳонӣ аз эшон ҳамехаст рӯй.*

Шумо муҳаббати модарро мулоҳиза кунед, ки қарору ором надорад, вале дар ин ҳол боз ба фикри фарзанд аст, чи барои он ки ӯ ваҳшат накунад, дар хафо машғули зорӣ ва гиряву нола аст.

Ҷӯғвории Рӯдобаро дар ҷои дигар низ навишта ва он мавқеест, ки тобути навааш Сухробро ба хона мебаранд. Маълум аст, Сухроб чун мурдааст, лизо ошкоро ва ҷилави ҳама машғули ҷӯғворӣ мешавад:

*Чу Рӯдоба тобути Сухроб дид,
Зи ҷашиаш равон ҷӯи ҳуноб дид.
Ба зорӣ ҳама мӯя оғоз кард,
Ҳаме барқашид аз ҷигар оҳи сард.
Ҳамегуфт зор, эй гави сарфароз,
Замоне зи сандуқ сар барфароз.
Нагӯйи ҷи омад-т пеш аз падар,
Чаро бардаридаи бад-ин сон ҷигар.*

Мо қисмати ҷӯғвории модари Сухробро дар марғи фарзанди худ дар қисмати аввали китоб зикр намуда ва бо мурочиа ба он зоҳир мешавад, ки [дар]муҳаббати ҷадда бо муҳаббати модар то чӣ дараҷа фарқ мавҷуд мебошад ва ин шоири бузург ҳама ин нукотро дар баён комилан мувоҷиҳ кардааст.

Ин марди бузург дар охир қаламро ба шеърӯ шоирии фалсафӣ маътуф дошта, дар атрофи он муҳаққиқона суҳан рондааст. Пояи таҳқиқоташ дар ин қисмат матину олий ва қобили бисе таваҷҷуҳ мебошад, вале таассуф дар ин аст, ки ӯ дар ҷараёни нигориши ин қисмат бемор шуда ва дори фониро видоъ менамояд ва ин сабаб мешавад, ки баёни қисмате аз матолибу мавзӯётерӯ, ки қаблан ёддошт шуда буданд, нотаом мемонад ва мо махсусан дар ҳошияе дар бахши шеъри файласуфонаи китоб ин нуктаро хотирнишон намудаем.

Мо дар хотимаи баён ба таври ҳулоса менависем, ки бахши ҳозирӣ китоб аз бахшҳои зикиматест, ки барои ҷомеаи мо бисёр муфиду судманд мебошад ва бинобар ин бар шоиқини донишу адаб лозим аст, ки аз мутолиаи он ғафлат нафармоянд.

Дар ин аср, ки бозори донишу адаб равнаке басазо ёфта ва нашри китобҳои муфид ва омулманфиат рӯзона дар тазоид аст, ифтихор мекунам, ки бо қиллати бизоат ба дарки ҷунин ҳадамоте тавфиқ ёфтаам.

Сайи муҳаммад Тақии Фаҳри Доӣ

маъруфи ҳар давра дар он ба амал омада ва иборати дигар сайри тақомули қасидаро дар форсӣ мабсутан баён намуда ва баъд назарияи баҳсу интиқодро дар он ба кор бурда, аз назари ахлоқӣ ё иҷтимоӣ, ҳусни истифода ва сӯиистифодае, ки дар шеърӯи шоирии Эрон аз қасида шудааст, ҳар якро ҷудогона таҳқиқ намуда ва махсусан қасоиди форсиро бо қасоиди арабӣ ва урупой муқоиса карда хусусияту мумаййизоти ҳар якро машрӯҳан баён намудааст. Ў пояи таҳқиқаш дар тамоми ин маворид мутқану оӣ, услуби баёни дилчаспу ширин ва румузу асроре, ки хотирнишон намуда, ҷолиби таваҷҷуҳ аст.

Сипас, ворид дар баҳс аз ғазалу шоирии ишқия шуда, доманаи ин баҳсро махсусан басте басазо додааст, ибтидо дар таърихи ғазал, сайри тақомули он шарҳе муфассалу мабсут нигошта, ки бениҳоят ҷолибу ҷаззоб мебошад, дар атрофи ғазалсароии Хоҷа Ҳофиз услуби баёнаш нағзу марғубу ҷолиби диққати назар аст. Ў дар ин қисмат низ, яъне қисмати ашъори ишқу ошиқӣ, ки мавзӯи аслии ғазал аст масъалаи баҳсу интиқодро ба кор бурда як ришта маойибу маҳосинеро, ки бо сарохати лаҳҷа (ҳар якро ҷудогона) баён намуда ва бетарафона қазоват кардааст. Аз ҷумла ғазалиёти форсиро ботарзи ғазали арабу урупой муқоиса намуда, ғусули мумаййизаи ҳар кадомро бо камоли бетарафӣ ба қалам оварда, матолибу нукотеро гӯшзад кардааст, ки барои мо бениҳоят муфиду судманд мебошад. Аз ҷумла дар ишқу ошиқӣ румузу асрори сарбастаеро аз парда берун рехтааст, ки метавон гуфт, тақрибан парда аз рӯи ҳар розе бардоштааст. Ин донишманд баъд аз фароғат аз ин қисмат шоирии сӯфиёнаро, ки қисмати аъзами шоирии форсиро ташкил медиҳад, зеро унвони «Шоирии сӯфиёна» матраҳи баҳс намуда ва муҳаққиқона дар атрофи он суҳбат медорад.

Бадван шарҳе мабсут дар таъсире, ки тасаввуф ба адаби манзуми форсӣ бахшида ва ҳадамоти қобили таваҷҷуҳе, ки ба он намудааст, нигошта, сипас ба баёни фалсафаи ваҳдати вучуд, аз масоили лоянҳали тасаввуфу таърихи пайдоиши он дар ислом пардохта дар тайи ин баёнот ва низ дар шарҳу баёни мақомоти ирфон ҳақоқиқ сарбаста ва нукоти мармузиро таҳқиқ намуда ва ҳамаро аз парда берун овардааст, ки ҳар хонандаеро шефтаву фирефта месозад.

Шиблӣ баъд аз ин қисмати шеърӯи шоирии ахлоқиро пеш қашида ва дар он муфассалу машрӯҳ баҳс намудааст.

Баёноташ дар ин қисмат ва афкори гуногуне, ки изҳор дошта, муҳим ва оӣ, дар айни ҳол дилчаспу ширин аст. Ў эътирозро, ки урупойён бар ашъори ахлоқии шуарои Эрон мекунад, нақл карда, муҳаққиқона ва бо далоиле кофӣ онро рад намудааст ва зимнан шарҳемабсут дар ҳадамоти шуарои номбурда нисбат ба рӯҳи ахлоқии ҷомеа зикр карда, ки он шойистаи ҳама навъ тақдир аст.

Рустам, вақте ки бо дасисаву фиреби Шағод ба ҷоҳ афтода ҳалок мешавад, хабар ба Зол мерасад, ҷомашро ҷоҳ зада, ҳок бар сар мерезад ва ҷунин меғӯяд:

*Кӣ дорад ба ёд инҷунин рӯзгор,
Кӣ ёрад шунид ин зи омӯзгор,
Ки шере ҷу Рустам бад-он тираҳок,
Зи гуфтори рӯбоҳ гардад ҳалок.
Гаво, шергиро, яло, меҳтаро,
Диловар ҷаҳонгир, кандоваро,
Кунун ман агар кӯҳ ҳомун кунам,
Вагар оби Ҷайҳун нур аз хун кунам,
Мар-ин кинаро аз кӣ хоҳам кунун,
Ки бинам наарзад ҷаҳоне ба хун.
Ҷаҳон, то ту будӣ, ниғаҳ доштӣ,
Ҷу рафтӣ кунун, бар кӣ бигзоштӣ?*

Рустам дар марги Сухроб шевану зорӣ мекунад ва агар дараҷаи баҳодуриву паҳлавонӣ ва низ тарзи ҳайратангезе, ки ӯ ба қатл расида, ҳамаи инҳоро дар назар бигирем, бояд навҳаи ӯ ниҳоятдараҷа муассиру ҳузновар бошад. Вале ҷун ҷараёни амр ва авзоъу аҳвол тавре буда, ки қаҳран ин ҳаёл пайдо мешавад, ки Рустам аз шинохтани Сухроб амдан иғмоз карда буд, лизо ин навҳаи ӯро тавре ба назм дароварда, ки он таъсире, ки бояд дошта бошад, надорад. Инак, шумо бадикқат ин ашъорро мулоҳиза кунед:

*Ҳамегуфт: зор, эй набарда ҷавон,
Сарафрозу аз тухмаи паҳлавон,
Киро омад ин пеш, к-омад маро,
Ки фарзанд куштам ба пиронсаро.
Буридан ду дастам сазовор ҳаст,
Ҷуз аз хоки тира мабодам нишаст.
Ҷу ман нест дар гирди кайҳон яке,
Ба мардӣ будам пешӣ ӯ кӯдаке.
Ҷи гӯям ҷу оғаҳ шавад модараш,
Ҷи гуна фиристам касеро бараш,
Ҷи гӯям, ҷаро куштамаш бегуноҳ.
Ҷаро рӯз кардам бар ӯ-бар сиёҳ.
Қадамин падар инҷунин кор кард,
Сазоворам акнун ба гуфтори сард.
Ки дониш к-ин кӯдаки арҷманд,
Бад-ин сол гардад ҷу сарви баланд,
Ба ҷанг оядаш ройу сози сипоҳ,
Ба ман барқунад рӯзи равшан сиёҳ?*

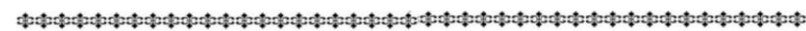
Фирдавсӣ аз забони Рустам болотар аз ин чӣ метавонист бигӯяд, лекин чӣ бояд кард, ки [аз]тамоми ин калимоту изҳороти ӯ тасаннеъ ва сохтагӣ маълум мешавад. Сехроб мукаррар изҳор дошт, ки аз ту бӯйи муҳаббат ба машом мерасад, оё ту Рустам нестӣ? Лекин Рустами муғризу худхоҳ номи худро пӯшида нигоҳ дошт ва чизе нагуфт. Оре, ӯ наметавонист инро бар худ ҳамвор кунад, ки шахсе ҳамсару ҳамнабарди ӯ дар дунё вучуд дошта бошад.

Ҳангоме ки Ҳурмуз ба дасти дарбориён нобино гардид, Хусрави писараш ба наздаш меравад, ӯ падарро нобино дида, ҳоли таъсире, ки ба ӯ даст медиҳад, Фирдавсӣ онро чунин баён менамояд:

*Чу рӯйи падар дид Хусрав бадард,
Баровард аз дил яке боди сард.
Бибӯсид чашму сару пойи ӯ,
Дилаш пур зи хун буд, пуроб рӯ.
Гар эдун, ки фармон диҳӣ бар дарат,
Яке бандаам посбон бар сарат.
Наҷӯям кулоҳу нахоҳам сипоҳ,
Бибуррам сари хеш дар пешгоҳ.*

Кайхусрав лашкар ба Тӯрон мефиристад, ба Тӯс, сардори лашкар, таъкид мекунад, бародарам Фуруд дар арзи роҳ дар кӯҳе ба сар мебарад, бояд аз он тараф убур накунед. Барои рафтан ба Тӯрон ду роҳ будааст ва кӯҳи мазбур дар яке аз ин роҳҳо воқеъ шуда буд ва бад-ин ҷиҳат тавсия кард, ки аз роҳи дигар биравад. Тӯс ба мулоҳизаи сухулату наздикӣ махсусан аз ҳамон роҳ меравад. Фуруд баҳодуре буд дар унфувони ҷавонӣ. Ӯ аз ҳама қатъи равобит намуда, дар қалъае, ки бар болои кӯҳе бино карда буд, мезист. Тӯс хоҳӣ-нахоҳӣ бо ӯ даровехт ва кор ба ҷидол кашид ва Фуруд кушта шуд. Хабар ба Кайхусрав расид, навишт, Тӯсро баргардонд. Мазмуни номаи мазбур, ки ҳокӣ аз таъсироти дарунии ӯст, ба шарҳи зер мебошад:

*Зи кори падар зору гирён будам,
Пур аз дард якчанд бирён будам.
Кунун бар бародар бибояд гирифт,
Надонам маро душману дӯст кист,
Ки он ҷо Фуруд асту бо модар аст,
Гави кайнаҷод асту кандовар аст,
Надонад, ки ин лашкар аз бун кианд,
Аз Эронсипоҳанд ё худ чианд,
Бурун ояду дарнасозад ҳаме,
Ба ҷанг-андарун сар бибозад ҳаме.*

ДЕБОЧАИ МУТАРЦИМ

Ин китоб, ки инак аз чоп хориҷ шуда қадам ба олами матбуоти форсӣ мегузорад, чилди панҷуми «Шеър-ул-Аҷам», таълифи олими шаҳир Шиблии Нуъмонист, ки шарҳи ҳоли вай дар муҷалладҳои пеш нигошта шуда ва зикри он дар ин ҷо зоида бефоида аст. Танҳо мавзӯе, ки лозим аст зикре аз он ба амал ояд, ҳамоно мавзӯи ҳақиқати ин китоб аст, ки инак хомаро ба тарафи он маътуф ва шарҳе ба таври феҳраст мазкур медорем.

Барои иттилоъ аз ҳақиқати ин бахш хонандагон метавонанд ба боби савуми чилди ҷаҳоруми китоб ручӯъ намуда ва сафҳаи 189 ва 190-и онро мутолиа кунанд, вале ман барои ин ки заҳмати ин мурочиаро аз хонандагон кам карда бошам, қисмате аз ибороти сафаҳоти номбурдаро дар зер менависам:

«Уламои адаб шеърро аз назари вазну қофия ва радиф ва монанди он тақсим карда, ғазалу қасида ва маснавӣ ва ғайраҳоро аз ақсоми шеър қарор додаанд. Лекин мо ин тақсими тақсими илмӣ намедонем, балки ба ақидаи мо, дар тақсими шеър бояд ҳақиқату зотияти шеърро мелок қарор дод, на қофияву вазно ва назар ба ин ки шеър иборат аст аз му-саввирӣ ё тахайюл, лизо хусусиёту танаввуъоте, ки аз ин роҳ дар шеър пайдо мешаванд, мо ҳамоно ақсоми шеър медонем..»

«Ҳол меравем бар сари ғазал ва қасидаву маснавӣ, ки қисматҳои умдаи шоирӣ мебошанд ва мегӯем мутобиқи ин баён қасида ва ғазал ашъоре ҳастанд, ки дар он аз тамоилоту эҳсосот сухбат мешавад бар ҳилофи маснавӣ, ки манозире мазоҳири табиатро ба мо нишон медиҳад. Лекин шуарои мо ҳадде барои ҳеҷ қадом қоидаи нашудаанд, зеро дида мешавад ғазал ба ивази ин ки ба таронаи ишқ таҳсис дода шавад, ҳар навъе масоили илмиву фалсафӣ ва тахайюлиро дар он гунҷонидаанд ва низ маснавӣ аз ҳудуди воқеанигорӣ хориҷ шуда ва ҳар навъ суханеро ба ҳитаи тасарруфи худ даровардааст. Баъд аз зикри ин муқаддима инак меравем дар ҳар як аз ақсоми шоирӣ форсӣ таҷдиди назар менамоем. Лекин дар баёни ин ақсом ночор шуда аз хатти мабҳас қарор бигирем ба ин маънӣ, ки баъзе аз ин ақсом аз лиҳози тақсими илмӣ барқарор шуда ва дар баъзе дигар ҳамоно истилоҳотиқадимро қоидамӯнамеанд».

Баъд аз ин тамҳид мегӯем, ки муаллиф дар боби савуми чилди ҷаҳорум аз миёни аснофи мухталифаи шеърӣ шоирӣ фақат аз маснавии размӣ сухан ронда ва бақияи онро дар ин китоб ҳар якро ҷудогона зери диққати назар гирифта ва бо қалами шевои худ дар атрофи он сухбат доштааст.

Алломаи шаҳир ин бахшро аз қасида шуруъ карда ва онро ба се давра тақсим ва хусусиёти ҳар давра ва ислоҳоте, ки аз ҳар як аз шуарои

дар адаби манзуми форсӣ мавҷуд аст, дар ҳеч забоне он қадар нест ва дар як маврид чунин мегӯяд, ки бар таолими ахлоқии шоирони Эрон мисли тарки дунё, қаноат, таваккул, фурутаниву хоксорӣ, авфу ҳилм ё ризову таслим умуман эрод мекунад, ки ба ҷои он, ки пояи ахлоқро боло бибарад, ба инхитот савқ медиҳад, балки қисмате аз он суфолату даноату пастӣ меоварад. Ў мегӯяд, аз масоили ахлоқӣ маҷмӯае, ки дар даст аст, мардум нисбат ба он беиттилоъ ва ҷои ҳар якро намедонанд кучост ва дар ҷӣ мавқеа гуфта шудааст. Дар ин шубҳа нест, ки таълими ҳилму тавозӯ ва фурутанӣ дар омма ва тӯдаи нос хумуду рукуду фасурдагӣ эҷод мекунад, вале дар мамолики Осиё умаро ва фармонравоёни худсаре, ки гузаштаанд, ҷабаруту қибриёи онҳо ба андозае буда, ки ҳатто касе ҷуръати онро намекарда, ки шикӯсту матолиби ҳаққаашро ба самъи онҳо бирасонад. Ин ҷо бояд тасдиқ намуд, ки таълиме барои онон беҳтару болотар аз таълими фурутанӣ ва ҳилму инкисор набудааст ва билохира воизи ахлоқии мо (яъне Шайх Саъдӣ) чунин гӯшзад мекунад, ки мухотаби ин авсофу фазоили ахлоқӣ умаро будаанд, на фукаро.

*Тавозӯ зи гарданфарозон нақӯст,
Гадо гар тавозӯ кунад, ҳӯи ӯст.*

«Дар шоирии файласуфона» муаллиф роҷеъ ба захира ё сармоя ва маводе, ки аз фалсафа дар шоирии форсӣ мавҷуд ва низ ҳаллу боз наму-дани муроду мақсуд аз фалсафа ва ин ки он, яъне фалсафа аз кучо сарчашма гирифта, яъне аз ҷӣ роҳе дар шоирии форсӣ ҷо боз карда ва дигар дар хусуси шоирони донишманди мутасаввифа ва бисёре аз маорифу ҳақоқиқ дигар шарҳи мабсути ҷолиби таваҷҷуҳе зикр намуда, ки ман ба воситаи зиқи маҷол ба ҳамин қадар иктифо намуда ва ин муқаддимаро дар ҳамин ҷо хотима медиҳам. Валлоху-т-тавфиқ ва-т-тиклон.

*Сайидмуҳаммад Тақии Фаҳри Дой
озармоҳи 1337*

*Дареғ онҷунон гурди Хусравнаҷод,
Ки Тӯси фурумоё додаш ба бод!*

Ў Тӯсро баъд аз ҳозир шудан дар алфозе, ки маломату тавбех мекунад, он алфоз як манзараи ғамангезро дар хусуси алоқаву муҳаббати бародарӣ аз назари мо мегузаронад.

«Ман тоҷу нишони каёниро дода будам ва гуфтам набояд аз он роҳ рафт, ту аввал ба ман ҳамла намудӣ, бо ман дохили пайкор шудӣ, ту наслу тухмаи Сиёвушро аз замин барандохтӣ. Оҳ, ҷӣ бародари силахшӯри олиқадре, ки рӯи замин беназир буд! Ту касеро раҳсипори диёри фано сохтӣ, ки ҳазорон ашхоси мисли ту шоистаи қурбонии ӯ буданд. Ўҳ, баднасл, ному нишони ту аз олам бардошта шавад, ҳеч биму ҳаросе аз Худо дар дили ту нест ва аз баҳодурон абадан ҳаёву шарм намекунӣ!».

Кайхусрав подшоҳест ниҳоят ҳалим, санҷида, муваққару матин. Аммо алоқаву муҳаббати бародарӣ ӯро водор карда калимоте аз даҳонаш хориҷ шавад, ки Фирдавсӣ чунин адо мекунад:

Ба дашном бикишод лаб шаҳриёр.

Фаҳш додан бар ҳилофи шеваи мулуку салотин аст, лекин Фирдавсӣ медонад, ки Кайхусрав дар ин ҷо Кайхусрав нест, балки аз худ беҳуд шудааст.

Ин китоб мамлӯ ва пур аст аз ҷазаботи фаҳру ғурур, хашму ғазаб. Вақте ки Кайковус Рустамро барои ҷанг бо Сӯҳроб аз Кобул талабид, ӯ чанд рӯзе ҳаракати худро ба таъхир андохт. Кайковус мардест сареъулиштиёбол, камзарф, тундхӯ ва лизо то ин дараҷа мутағайир шуд, ки ҳукм кард ба Тӯс Рустамро дор бизан. Рустам ҳамон касест, ки тоҷу тахти Эрон марҳуми диловарӣ ва зӯри бозуи ӯст. Ў борҳо Кайковусро аз ҷанголи марғ ҳалосӣ бахшида ва як чунин қаҳрамон, ки худро яктои олам медонад, маълум аст то ҷӣ андоза аз ин ҳукм мутағайир ва парешон хоҳад шуд. Ў аз шиддати хашму ғазаб беихтиёр шуда, мегӯяд:

*Чу ҳашм оварам, шоҳ Ковус кист?
Чаро даст ёзад ба ман, Тӯс кист?
Чаро дорам аз ҳашми Ковус бок,
Чу Ковус пешам чу як мушти хок!*

Гуштосп ба Исфандиёр амр кард Рустамро даст баста ба марказ ҳозир кунад ва ӯ ин амриро, вақте ки ба Рустам изҳор мекунад, Рустам дар ҷавоб чунин мегӯяд:

*Кӣ гуфтам, бирав дасти Рустам бибанд,
Набандад маро даст ҷарҳи баланд!*

Воқеан дар ин як байт неру ва ҷӯшу хайманае, ки вучуд дорад, як дафтар барои баёни ӯ кофӣ нест.

Як шикояти умумӣ нисбат ба Осиё ин аст, ки дар он ҷо ҷӯши номварпарастӣ вучуд надорад. Ҳазорон ашхоси номвар дар ин қитъа гузашта, лекин ҳеч шоире нишон намода, ки нисбат ба онҳо аз тарафи қавм ҷӣ қадрдонӣ ба амал омадааст, марги онҳо ҷӣ таъсире ба мамлакат бахшида, мардум ҷӣ қисм иқомаи азо намудаанд. Хулоса он ки шоирии Осиё ҷазаботи номварино наметавонад барангезонад, лекин Фирдавсӣ онро дар мавориди адида бо муассиртарин тарзе баён намудааст. Аз ҷумла, Рустам, ки аз дунё меравад ва ҷанозаашро ҳаракат медиҳанд, аз Кобул гирифта то Зобулистон мардум пушти сари ҳам бо либоси мотам ҷамъ буданд ва тобутро ҳамин тавр рӯи даст мебурданд, ҷунон ки ин масофати баидаро дар ду рӯзу як шаб тай мекунанд. Дар тамоми мамлакат маҷолиси азо ба по буда ва мардум машғули сӯгворӣ буданд, беҳтиёр мегиристанд, шевану зорӣ менамуданд, дастаҳои гулу раёҳин ва бӯҳои хуш нисори ҷаноза мекарданд ва ҷунин меғуфтанд:

*Нагирӣ ҳаме подшоҳиву базм,
Накӯшӣ ҳаме низ ҷангоми разм,
Бубахшӣ ҳаме ганҷу динор низ,
Ҳамоно, ки шуд пеши ту хор чиз!*

шойиста гардид. Агарчи дар оғоз амри чизе аз осори аввалия ба назар мерасад, аз ҷумла дар «Маснавии Мавлавӣ», ки баъзе ҳикоеҳои муштамил бар фаҳшу калимоти зишту рақик дарҷ мебошад ва низ «Ғулистон»-и Шайх ҳам аз ин олудагӣ пок нест. Лекин рафта-рафта ин лак ба кулӣ зоил гардид».

Аз мабоҳиси бисёр ғомизу ҳассос ин боб ҳамоно мабҳаси «ваҳдати вучуд» аст, ки муаллиф аз ҷандин паҳлӯ дар он ворида баҳс шуда ва бадван ҷунин менависад:

«Дар шоирии сӯфиёна завқу шавқ, сӯзу гудоз, ҷӯшу хурӯш ва билохира, нерӯ ва асаре, ки ҳаст, тамои аз файзи ҳамин бодаи мардафкан мебошад, ин ҳаёл дар ибтидо аз истилои ишқи ҳақиқӣ пайдо шуда, яъне вақте ки бар арбоби ирфону шуҳуд нашъаи муҳаббат ғалаба карда, дар он олам сивои маъшуқи ҳақиқӣ чизе ба назарашон намеомада, лекин ҳамин ҳаёл рафта-рафта таракӣ карда, то расида ба ин ҷо, ки ғайр аз Худо чизе аз аввал то охир мавҷуд нест, ё равшантар бигӯем, он ҷӣ дар ҷаҳон ба назар мерасад, тамои Худосту бас».

Ӯ дар зайли ин баён меғӯяд, нишон додани ин матраб, ки ҳаёли мазбур дар ислом аз кӯзову ҷӣ гуна омадааст, бисёр мушқил ва муҳаққиқини муосир¹ муътақиданд, ки он аз Юнону Ҳинд омада, ки қои ба ваҳдати вучуд, яъне «ҳама ӯст» будаанд. Вале санади таърихӣ онро даст додан мушқил мебошад, ҷи ин ки асри ишрату тавсеаи улуму фунуни Юнон ибтидои садаи дувуми ҳиҷрият ва мо он замонро, ки таҳти мутолиа меоварем, асаре аз фикри мазбур ба назар намерасад. Балки оғози зуҳури он аз замони Муҳйиддин Акбар мебошад, ки замони Шайх Саъдӣ ва Ироқӣ будааст. Аз он пас алломаи набил қаламро ба баёни ҳақиқати ин масъалаи буғранҷ, яъне ваҳдати вучуд, маътуф дошта ва шарҳи мабсути ҷолибе, ки нигошта, алҳақ сазовори мутолиа ва тааммуқ мебошад. Ӯ бо ҳама татаббӯи таҳқиқ ва қудрати қаламе, ки аз худ дар ин бора нишон дода, маазолик ба аҷзи худ дар фаҳми он муътариф шуда, зайлан мушоҳида кунед, ҷӣ менависад: «Ҳақиқат ин аст, ки муаллафоти Муҳйиддин Акбар тамоман аз назари мо гузашта, ба илова расоили мусатақиле ҳам, ки баъзе аз фузало дар ин хусус навиштаанд, ба назди мо мавҷуд ва ҳамагӣ дар мадди назар мебошанд, лекин аз фаҳмидани он (яъне «ҳама ӯст») оҷиз мебошем ва ҷунон ҷи ки ин бузургон навиштаанд, шуарои сӯфия ҳамаро ба таври хеле возеҳу равшан баён намудаанд, лизо мо ба нақли ҳаёлоту афкори онҳо иктифо менамоем».

Алломаи набил баъд аз фароғат аз ин мавзӯ «шоирии ахлоқӣ»-ро таҳти диққати назар гирифта ва аз ҷандин ҳайс дар он ворида баҳс шудааст ва собит мекунад маводу сармояе, ки дар ин боб, яъне ахлоқ

¹ Як фозили муҳаққиқи муосир онро ба Плутину - файласуфи румӣ мансуб дошта, ки меғӯяд, дар ҷаҳон ҳар ҷӣ ҳаст, як чиз аст: Худост ва чизҳои дигар аз ӯ ҷудо шудаанд.

аз чӯшу асар лабрес мебошад. Мазомину маонӣ ва хотироте, ки аз маводи асилияи ғазаланд, дар ин ғазалиёт ба тарзи бисёр ҷолибу ҷаззобе баён шудаанд. Муаллиф ин қисматро басте босазо дода ва як-як он маҳосинро бо баёни шево зикр карда, ки мо назар ба адами гунҷоиши мақом онро ба мутолиаи хонандагони арҷманд вомегузorem.

Дар ин ҷо муаллиф дар субути ин ки тасаввуф ғазалгӯии форсиро ба дараҷаи баланду арҷманд расонид, аз ҷумла менависад, ки чун маншаву мабдаи кашишу ҷазб, яъне ишқхусн аст, лизо дар ҳар кучо, ки хусн вучуд пайдо намуд, ишқхам қахрест пайдо мешавад ва ин возеҳ аст, ки хусн ҳар қадар комилтар ва қавитар шуд, кашишу ишқхам ба ҳамон андоза фузунӣ ёфта ва қавитар хоҳад буд ва назар ба ин ки хусн ё ҷамоли мутлақ ихтисос ба шохиди ҳақиқӣ дорад. Ишқхам, ки тааллуқ ба ӯ пайдо кард, мартабаи камолро доро хоҳад буд. Ин донишманд дар ин ҷо мутазаққир шуда, ки ҳазорон шоир дар ҳар асре вучуд доштаанд, ки мумкин набуд ҳамагӣ орифу сӯфӣ бошанд ва бад-ин сабаб воридоти ишқи маҷозӣ ба миён омад ва аз он бинои суҳбатро гузоштанд ва ин шева ҳам домана пайдо кард ва вусъату баст пайдо намуд, чунон ки аз ҳар навъ воридоти ҷузъӣ ва дақиқу латифи ишқу ҳавас он қадаре, ки забони форсӣ дар ин тарз адо карда таҳвили мо додааст, дар шеърӯ шоирии ҳеҷ як аз забонҳои дунё бо он андоза адо нашудааст. Чунон чи имрӯз касе бихоҳад бо тафҳҳусу истиқсои комил китобе дар воридоти муҳаббат тадвин кунад, абвобу фусулу ановине ҷудогона қарор дода, дар таҳти ҳар унвоне шарҳе ба таври мабсут бинависад, фақат аз ғазалиёти форсӣ метавонад тамоми сармоя ва маводи онро фароҳам созад.

Шиблии Нуъмонӣ пас аз ин вориди марҳилаи «шоирии сӯфиёна» - қисмати ҳассоси китоб шуда, таърихча ва мароҳилу даврон ё сайри тақомули онро бо тамоми илалу асбоб муфассалу машрӯҳ баён намуда ва дар оғози он чунин мегӯяд:

«Асоси шолудаи тасаввуф ишқи ҳақиқист, ки сар то сари он чӯшу ҷазаба мебошад ва аз давлати ишқи ҳақиқӣ ишқи маҷозӣ ҳам қадрдонӣ шуда ва оташи он тамоми синаҳоро гарм сохт ва акнун он ҷӣ аз забон хориҷ мешавад, ҳолӣ аз ҳарорат нест, арбоби ҳол ба ҷои худ, дар калимоти аҳли ҳавас ҳам таъсир пайдо шуд».

Асароти гуногуне, ки тасаввуф ба шеърӯ шоирии форсӣ бахшида, Шиблӣҳамаро ба қалам оварда ва дар атрофи ҳар як мабсутан сухан меронад, ки роқим назар ба зикри макон фақат як фикраи онро ба таври хос дар зер менависам:

«Дар авоҳири даври аввал бар асари фасоди муҳит ва харобии иҷтимоӣ забон ниҳоятдараҷа рақокат пайдо кард ва ба фаҳшу носазо олуда шуда буд, чунон ки фаҳошиҳои Сӯзанию Анварӣ ва ғайра забонро касифу мулаввас сохта, вале он аз баракати тасаввуф муҳаззабу

ШЕЪР-УЛ-АҶАМ

Иборат аз панҷ ҷилд

ҶИЛДИ ПАНҶУМ

Таълифи аллома Шиблии Нуъмонӣ

**Тарҷумаи
Сайидмуҳаммад Тақии Фаҳри Доии Гелонӣ**

ДЕБОЧАИ МУТАРЧИМ ДАР ЧОПИ ДУВУМ

Шиблӣ, муаллифи донишманд, дар ин бахш дар перомуни шоирии қасида, ғазал, ишқия, сӯфиёна, ахлоқӣ ва билохира шоирии файласуфона мабсутан сухан рондааст. Ў рӯи мабонии таҳқиқ, яъне нақди адабӣ ва таҷзияву баҳс ва таҳлили осори шуаро, маҳосину маойиб ё нақоисе, ки дар ҳар ҷо ба назараш омада, ҳамаро бо камоли бетарафӣ сареҳан гӯшзад карда ва рӯиҳамрафта метавон гуфт, ки парда аз рӯи бисёре аз розҳо бардоштааст. Гарчи шарҳу баёни он аз гунҷоиши ин муқаддима хориҷ, вале барои ҷалби таваччуҳи хонандагон ду калима махсусан дар ин замина ба арз мерасонам.

Нахуст дар шоирии қасида мегӯяд: «Дарего, ки шоирони Эрон қадри ин навъ суханро аз назар дур андохта ва аз он ба ҷои ҳусни истифода суистифода намудаанд, чӣ ин гӯяндагону сарояндагон мумкин буд аз ин роҳ (чунон ки дар шоирони ақвоми милали равшану тараққиёфта ба назар мерасад) ҳадамоти шойистае ба ҷомеа ва миллати хеш анҷом диҳанд ва сифоти оливу баланд ва ахлоқи шарифона дар онҳо эҷод кунанд, вале баръакс аз қасоне аксаран мадҳу ситоиш кардаанд, ки ба ҳеч ваҷҳ дархури мадҳу ситоишу тамҷид набуданд ва ё агар аҳёнан лоиқ буданд, ҳасоилу сифоти воқеии онон ҳеч зикр нашуда, балки шоир аз ҳақиқату воқеъ ба кулӣ дур афтода, тамоми қувва ва нерӯи таъби худро сарфи муболиғаву газофагӯӣ кардааст. Оре, ситамгаронро ба додгарӣ ситудаанд, ба мурдагон пос надошта, Ҷамшеду Доро ва Ардашеру Хусравро дарбону ҷоқари умарову салотини беарҷ гардонидаанд, ки барои боз намудани зиёни он дафтари ҷудогона лозим аст».

Муаллиф дар хотимаи ин мақол мегӯяд, маазолик набояд тасаввур кард заҳамоте, ки ин гӯяндагону сарояндагон дар тӯли як ҳазор кашидаанд, тамом ба ҳадар рафта ва натиҷаву суде аз он ба даст наомадааст, балки ҳадамоте ҳам дар зимн ба адабу шеърӯ сухани форсӣ шуда, ки ӯ онҳоро як-як шарҳ дода, аз ҷумла бисёре аз шоирони муътабар мисли Саной, Авҳадӣ, Саъдӣ, Ҷомиву Ҳокониро исм бурда, ки мазомини ҳикмату панд ва мавъизатро дар қасоид баён намудаанд, ки аз аҳаде дар он қасоид мадҳу ситоиш нашудааст ва низ қасоиди бисёр муфассалу тӯлониро нишон медиҳад, ки фақат аз ирфону сулук дар онҳо сухан рафтааст.

Дар боби ғазал ё шоирии ишқия менависад, ки ҷазабаи муҳаббат ва ишқ чун ҷузъи фитрат ва ҳамираи инсон аст, миллате дар дунё пайдо намешавад, ки аз ин навъ сухан, яъне таронаи ишқ бебаҳра бошад, лекин Эронро дар ин қисмат собит мекунад, ки муқаддам бар тамоми дунёст. Ў дар ин бора шарҳе, ки навишта, мо қисматеро зайлан ба назари хонандагон мерасонем:

«Эрон тамаддунаш куҳансол ва чандинҳазорсола аст. Дар умури муошират ва зиндагӣ тақаллуфу назокат аз аввал вучуд дошт. Нозу неъмат ва ҷоҳу сарвати чандҳазорсола нафосату латофатро ба мунтаҳои дараҷа расонида буд. Обу ҳаво, сабзаву ҷаман, лолаву гул, оби равон табоеъ ва димоғхоро нишотангезу валвалаҳез карда буд. Ба илова, аз лиҳози ҳусну ҷамол низ ин сарзамин маҳалли нашву намо ва парвариши парирӯён будааст. Навшод,¹ Халх,² Фархор, Кашмир, ки ҷаманзори ҳусн буданд, тамоман дар домани Эрон ва маҳсулоти ин ҳудуд ҷузъи ороиши бозорҳои Эрон буда ва бо ин васоилу асбоб маълум аст, ки тараққии ғазал дар Эрон амре буд лозиму ҳатмӣ».

Боре роҷеъ ба нақоиси ғазал, ӯ аз ҷумла менависад, ки ҳар як аз муомилот ё воридоти ишқу ошиқӣ баёне, ки шуда мусалсал нест ва ин сабаб шуда, ки роҷеъ ба васлу ҳаҷр, интизор, видоъ, сафар ё ҳамбазмӣ ва ҳамсӯхбатӣ бо маъшук, шумо ҳар қадар бихоҳед дар ғазалиёти форсӣҷустуҷӯ кунед, наметавонед баёне муфассалу машрӯҳ ба даст оред, бар хилоф дар алсилаи арабӣ ва урупой, ки он аксар мусалсал мебошад. Ба ин маънӣ, ки саропои маъшук ё достони васлу ҳаҷр ҳамонанди он ба тафсил баён шудаанд. Ва аз мисолҳову намунаҳое, ки дар ин бора дарчи китобанд, матлаб бакуллӣ равшан шуда ва ҷои ибҳом боқӣ наместонад.

Яке дигар аз нақоисро менависад, ки дар Эрон ошиқ ҳудахро ниҳоят паст нишон дода ва ҳар навъ зиллату хориҷро барои худ фаҳр мешуморад, ӯ хештанро ҳатто сағи кӯҷаи маъшук мегӯяд:

*Саҳар омадам ба қўят, ба шикор рафта будӣ,
Ту, ки сағ набурда будӣ, ба чӣ кор рафта будӣ?*

Бар хилофи шоирии ишқияи Араб (албатта, мурод бештар шоирии асри ҷоҳилияти Араб аст), ки ошиқ сиёнату иззати нафсро дар ҳар ҳол аз даст намедихад.

Як нақисаи дигар: эҳсосот ё тамоюлоте, ки аз ошиқ иброз мешавад, чун пур аз тасаннӯъу муболиға аст ва воқеият дар он кам аст, дар алфозу услуб ва тарзи баён ҷўши аслӣ нест, шумо ашъори ишқу ошиқии форсиро, ки мехонед, асаре [ки] маҳсули эҳсосоти ҷазаботи дарунии як нафар ошиқӣ содиқ ва ҷонбоз аст, дар дил пайдо намешавад.

Ва пас аз зикри ду нақисаи дигар Шиблӣ ба зикри маҳосин пардохта, менависад: қисмати мутанобеҳеҳам аз ғазалиёти форсӣ мавҷуд аст, ки мазоё ва маҳосину хубҳои ғазал дар он ба мунтаҳои дараҷа ёфт мешавад, ки аз он ҷумла аст қисмати аъзам аз каломи акобири сӯфия, ки

¹ Навшод ва он номи шаҳрест, ки ҳуснхез ва бад-ин сабаб мансуб ба ҳубон шудааст.

² Халх номи шаҳрест аз Туркистон, мансуб ба ҳубону ҳубрӯён.

³ Фархор номи шаҳрест мансуб ба ҳубон ва соҳибхуснон.

Ў дар ин қасида манзари майдони чангро кашида нишон додааст. Дар замони Ҳорунааррашид Осиёи Кӯчак дар қабзаи исоиён буд. Лекин солиёна маблағе ба расми хироч мепардохтанд, то вақте ки Нисфур подшоҳ шуд ва навишт ба Ҳорун, ки подшоҳи салафи ман зан буд ва он чӣӯ ба уҳда гирифта, ман масъули он нестам. Бинобар ин аз ман набояд тавакқӯи пардохти хироч дошта бошед. Ҳорун, ки аз мазмуни нома мут-талеъ гардид, ки фавқулодда барошuft ва дар ҷавоби он ҳамин қадар навишт: «Уҳ, сағи румӣ! Ту ҷавоби ин номаро нахоҳӣ шунид, балки хоҳӣ дид». Аз ҳамон вақт бинои таҷхизро гузошт ва бо лашкари ҷарроре ҳамла ба Осиёи Сағир бурда, билохира пойтахти он чоро фатҳ карда, мурочиат намуд. Нисфур дубора туғён варзид, вале аз ҳоло дигар касе ҷуръат намекард, ки ин хабарро ба Ҳорун бирасонад, то ин ки як нафар шоирро водоштанд, ки ин воқеаро ба риштаи назм даровард ва баъд ба дарбор омада ин қасидаро барои Ҳорун хонд:

Нақзал лазӣ аътия нагфуру
Фаалайҳи доиратул бавори тадвуру.

Ҳорун охи сарде кашида гуфт: «Оҳ, ав қад фаъала». Яъне оё ӯ дарҳақиқат чунин коре кардааст? Мавсими зимистон ва ҳаво дар шиддати сармо буд, маазолик билофосила шурӯъ ба чамъовариҳои сипоҳнамуда, бо мутаҷовиз аз яқсад ҳазор тан сипоҳи тарбиятдида ба Ҳирқала ҳамла бурд. Рӯи сипарҳои афроди сипоҳ амр дод, ки тасвири Ҳирқаларо кашида ва номи се писарашро ҳам бар он навиштанд. Ӯ Ҳирқаларо баъд аз як моҳи муҳосира қомилан фатҳ кард ва ба Бағдод муроҷиат намуд. Ин ҷо шуаро қасоиде гуфта хонданд, ки ҳар қасидае муштамил бар таърихи қомили ин ҷанг мебошад.

Як майдони васеи таъбозмоии араб муфохират будааст, ки шоир корномаҳои худро бо чӯшу хуруш ба таври фахрии ва мубоҳот баён менамуд ва як-як мафохирӣ худро гӯшзади хосу ом мекард. Амруибни Хинд аз умарои машҳури араб будааст. Вақте ки иктидорааш фузунӣ ёфт, як рӯз аз дарбориёни худ пурсид, ки: Оё дар Араб ҳамчу касе ёфт мешавад, ки аз итоату инқиёди ман сарпечӣ дошта бошад? Дар ҷавоб гуфтанд: Оре, ӯ Амру ибни Кулсум аст, аз шуарои машҳури қабилаи Тағлаб аст. Ва лизо ӯро даъват намуд ва навишт: бо аҳлу иёли худ ба тарафи мо бишироб. Амру ибни Кулсум ин даъватро пазируфт ва билохира баъди вуруд ба маркази худ ба назди амир омад ва занонро ба ҳарамсаро фиристонд. Иттифок афтод, модари амир фармоне ба модари Амру ибни Кулсум дод бо ин маънӣ, ки ишора ба чизе намуда гуфт: Онро бардор, ба ман бидеҳ. Модари Амру ибни Кулсум истинкоф намуду гуфт: Шойиста аст, ки ҳар касе худ корашро бикунад. Модари амир фармони аввалро иода намуда гуфт: Ба ту гуфтам, он чизро ба ман бидеҳ, ки як дафъа модари Амру фарёд кард: Во Тағлабо! Во зало! Яъне вой аз зиллати Тағлаб. Амру ибни Кулсум аз берун садои модарашро шунида до-

тарзу услуб тағйир ворид сохт. Оре, ӯ дар ин қисмат, ки алфозро махсусан бисанчад ва бо ҳам мувозина кунад, камтар кор карда, ашъори зиёде гуфта, ки дар он ашъор риояти хусусиёти лафзӣ нашудааст. Ва дар ивази мусоӣ ба эҷоди маонии нағзу марғуб мабзул доштааст. Ва ин аз қадру қимати таркибу банди алфоз коста ва мухаййила тавонист ба тарафи дигар ручӯӣ кунад.

Захири Форёбйидикқатофариниву мазмунбандиро оғоз ниҳод. Ўрохро барои мутаваасситину мутааххирин боз кард, ки тавонистаанд дар тахайюл он ҳама маонии дақиқу латиф эҷод кунанд.

Захир мавтинаш Форёб - яке аз шаҳрҳои Туркистон будааст, ки дар
риштаҳои улуи мутадовила мақоми бисе арҷманде дошта ва аз забони
қавм мулаққаб ба Садрулҳукамо будааст.

Дар огози шоирӣ ба Нишопур омад ва ба маддоҳии Туғоншоҳ пардохт. Баъд ба Мозандарон рафт ва дар мадҳи салотини он сомон қасоиде гуфт, билоҳира ба Озарбойҷон расида ва ба дарбори Паҳлавон Маҳмуд Ялдигиз роҳ ёфт. Ӯ аз Заҳир бениҳоят кадрдонӣ намуд ва баъд аз марғи вай аз Қизил Арслон маддоҳӣ кард. Чунон ки ин як байти машҳур ҷузъи қасидаест, ки дар мадҳи ӯ гуфта:

*Нуҳ курсии фалак ниҳад андеша зери пой,
То бўса бар рикоби Қизил Арслон диҳад.*

Охиран бар асари як пешомаде аз Қизил Арслон озурдахотир шуда, дохили дарбори Атобаки Абӯбакр бинни Ҷаҳонпахлавон Муҳаммад Ялдигиз гардид. Ва ҳамин Атобак аст, ки Низомӣ «Сикандарнома»-ро ба номи ӯ навишт. Заҳир дар охир дунёро тарк гуфта, дар Табрез узлат ихтиёр намуд ва дар соли 598 ҳиҷрӣ даргузашт ва дар ҷавори Хоқонӣ мадфун гардид.

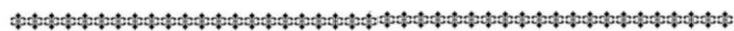
Ү муосири Хоқонӣ ва Анварӣ будааст.

Захир қасидае дар радифи «гавҳар» гуфта ва он ҳангомest, ки мам-
дӯҳаш ба дидани маъдани фирӯза рафта, ба ӯ дастури гуфтани қасида
додааст.

Шоири шаҳир маонӣ ва нукоте, ки дар қасида изофа карда, ба шарҳи зайл мебошад:

1. Дикқатофаринӣ ва эҷоди маонии бикру латиф ва дақиқе, ки аз ихтисосоти мутааххирин шумурда мешавад. Дарвоқеъ Заҳир онро бунёд ниҳодааст. Чунон ки аз мисолҳои зер ин маъниро бахубӣ тасдиқ намуд:

*Андешае, ки гум шавад аз лутф дар замир,
Гардун ба роз бо камарат дар миён ниҳод.*

Мутааххирин дар тавсифи камар ниҳоят диққати назарро ба кор бурда, то ин ҳад, ки онро як ҳаёли латиф, маънии борик ва билохира як тахайюли мавҳум хондаанд, вале асли тамоми он хотирот ин шеъри Заҳир аст.

Матлаби шеър ин аст, ки камари маъшук як маънии борик ва латифест, ки осмон ба таври пӯшида онро ба камарбанди маъшук изҳор доштааст. Афсус, ки «роз дар миён ниҳодан»-ро намешавад ба таври саҳеҳ дар забони дигар тарчима намуд, зеро дар форсӣ латофате, ки ҳаст, дар тарҷумаи он латофат аз байн меравад:

*Дар тангнои байза зи таъсири адли ӯ
Наққоши сунъ пайкари мургон ситон ниҳод.*

Маънӣ: «ситон ниҳодан» - ба пушт хобондан аст ва наққоши сунъ, яъне қудрат. Матлаби шеър он ки адли подшоҳ асаре, ки бахшида, ин аст, ки қудрат дар тухми мурғ ба он хурдӣ туюрро бар пушт хобонда, ки то ба оромӣ хоб кунанд. Ин санъатро дар форсӣхуснултаълил гӯянд.

2. Дар таркибу бандаш ҳустии фаҳомату нерӯ падида оварда, чунон ки дар ин қисмат Камол Исмоил ва Салмони Соваҷӣ натавонистаанд қадаме аз ин ҷилавтар бардоранд.

Шумо бандиш ва ҷифту басту билохира нерӯи ашъори зерро тамошо кунед чӣ андоза аст:

*Сар бар намекунӣ зи такаббур, магар, ки пой
Бар осмони шоҳ Музаффар ниҳодай.
Шоҳанишаҳи замона, ки аз рӯи марҳамат
Маснадафарози гунбади аҳзар ниҳодай.*

*Шарҳи гами ту лаззати шодӣ ба ҷон диҳад,
Зикри лаби ту таъми шакар дар даҳон диҳад.
Нуҳ курсии фалак ниҳад андеша зери пой,
То бўса бар рикоби Қизил Арслон диҳад.
Ҷуз зулфу орази ту надидам, ки ҳеч кас
Хуришедро зи зулмати шаб соябон диҳад.
Эй хусраве, ки ҳифзи ту аз рӯи эҳтимом
Гӯгирдро зи сурати отаиш амон диҳад.*

3. Дар покиву шустагии вузӯҳ ва равшании забон қадамҳои васе бардошта, чунон киқасоиди вай, акси қасоиди Анварӣ ва Хоқонӣ, ҳеч вақт зерӣ бори миннати шарҳу баён нарафта ва мисли қасоиди онҳо муҳтоҷ ба ташреҳу тавзеҳ нестанд.

1. Касеро, ки мадҳ мекунад, дар воқеъ қобили мадҳ бошад.

2. Он чӣ дар мадҳ гуфта мешавад, рост ё дуруст бошад.

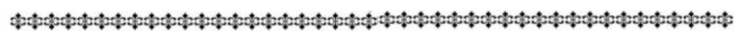
3. Авсофи мадҳия ба вазъу услубе баён бишавад, ки муҳаррики тамоилоту эҳсосот бошад. Бояд донист, ки дар қасоиди форсӣ шурути мазкураи фавқҳечвақт ҷамъ набудааст. Аввалан, дар аксари авқот аз қасоне мадҳу ситоиш шудааст, ки ба ҳеч вақд мустаҳикқи мадҳу ситоиш набудаанд ва ё будаанд, вале авсофи воқеии онҳо зикр нашуда, балки шоир аз ҳақиқату воқеъ дур афтада, тамоми вақт таъби худро сарфи муболиға намудааст. Аз Акбаршоҳи бузург, хони хонон Шоҳичаҳон ҳазорон маъракаи майдони набард дар таърих ба ёдгор монда ба тавре, ки аз шарҳу баёни онҳо мешавад ҷунбише дар дилҳои мурда падида овард.

Урфӣ, Назирӣ, Файзӣ ва ғайра дар мадҳи ин ашхос садҳо қасидаи олӣ ва муассире гуфтаанд. Лекин дар ҳеч маврид аз ин маъракаҳо майдонҳои набард ҳатто ном ҳам набурдаанд. Дар муқобил, шеърӯ шоирии Араб, ба диққат мулоҳиза намоед, ки аввалан, Араб аз қасе шоирона мадҳ карданро ор мебудонист ва дар сурати мадҳам ҳеч вақт гирифтани славу инъомро бар худ гуворо намекард ва бинобар ин он чӣ мегуфт, рост мегуфт. Як нафар амир ба як шоири Араб гуфт: Чизе дар мадҳи ман бигӯ. Дар ҷавоб гуфт: Ифъал ҳатто акул! Яъне ҳунаре аз худ бинамо, то ман онро зикр кунам.

Аксари шуарои Араб вақте қасоиди мадҳия мегуфтанд, ки мамдӯҳ аз як маърака ва майдони ҷанг баргашта буд. Муътасим Биллоҳ дар Осиёи Сағир ба фатҳи Умурия муваффақ омада, вале баъди ҷанге исойён дубора он ҷоро қасаба карданд. Як рӯз як нафар исой як зани мусалмонро рабуда ва он зан фарёд кард: «Во Муътасимо!» Хабарнигор ин хабарро ба пойтахт расонид. Муътасим пурсид, ки Умурия кадом самт аст? Самташро нишон доданд, ӯ бар тахт ба по истода ва рӯ ба ҷанг самт карда, ба садои баланд фарёд кард: «Лаббайк, лаббайк», яъне ҳоло ҳаракат карда меоям. Ин бигуфту ҳукми ихзори сипоҳ дод. Мунаҷҷиме, ки дар дарбор буд, аз рӯи қавоиди нучум хабар дод, ки дар ин ҷанг шикаст хоҳад буд ва лиҳоза аз ҳаракат бояд худдорӣ намуд. Вале Муътасим қабул нанамуд ва бо мутаҷовиз аз яқсад ҳазор лашкар равона шуд ва билохира Умурияро фатҳ карда ва бо ҳок яқсон намуд ва баъд амр кард он занро пайдо кунанд ва биёваранд. Ӯ вақте ки ба ҳузур омад, халифа гуфт: аз имрӯз ман ба майл ғизо хӯрдаам.

Аз он ҷо ба пойтахт баргашт, вақте ки дарбор ташкил гардид ва он мунаҷҷим ҳам дар дарбор ҳузур ёфт, Абӯтамом ба тарафи мунаҷҷим ишора кард ва шуруъ ба хондани қасида намуд:

*Ассайфи асдақу анбо мин ал кутуби,
Фйҳидатил-ҳадди байнал ҷиддат ил луъуби.
Вал илми фй шуҳуб ул ирмоҳи ломеъата,
Байнал хамсайни ло фис сабъатаи шуҳуби.*

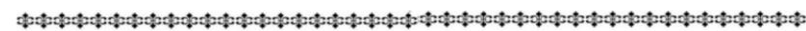
Дар миёни милали роқия барои парвариши афқору нашву намои ахлоқи шарифона ва эҷоди сифоти олий ва шарифона зикри дostonҳои чӯшангези аслофва ниёгон ягона васила шумурда мешавад. Шумо мулоҳиза кунед, ки тамоми адабиёти порсиҳо¹ махву нобуд шуда, ҳатто ду китоб ҳам дар забони аслии онҳо имрӯз дар даст нест ва мутаҷовиз аз ҳазор сол ҳам ҳаст, ки аз меҳани худ дур афтода, беҳонумон ҳастанд, лекин фақат ин масъала, ки номашон Ҷамшед, Баҳман, Ковус, Кайқубод, Рустам, Исфандиёр мебошад, то ба имрӯз онҳоро зинда нигоҳ доштааст.

Дар фарҳангистон ҳазорон ашхос барои таҳсили ифтихороти миллӣ ё касби шуҳрати номи баланд омода мешаванд ва мунтаҳо чизе, ки ин азму иродаи онҳоро рӯзона қавитар ва оташи шавқашонро тезтар мебардонад, ин аст. Ҳар кори муҳимро, ки аз пеш мебаранд ва ё ҳар қадаме, ки дар роҳи хидмат ба миллат ва меҳани худбармедоранд, ғавран дар ҷароиду маҷаллот, ё кутуб ишоату интишор ёфта ва овозаашон дар ҳама ҷо мепечад. Оре, ташкили як миллат, ё зинда кардани барангехтани эҳсосоти миллӣ мануту марбут ба ин аст, ки доди ҳасоилу авсофи қавм ҳаққан дода шавад ва корҳои намоёну барҷастаи афрод, ҳар кӣ меҳонад, бошад, ба таври шойистае ишоату интишор ёбад ва аз он тамҷиду тақдир ба амал ояд, билохира тамоми он бо беҳтарин тарзе зебу зайни сафаҳои таърих гардад.

Бояд донист, ки қасида дар ҳақиқат олихаест барои иҷрои ин манзур ва василаест барои анҷоми ин хидмат. Дар Араб ашхосро, ки шуаро дар қасидаи худ зикр намудаанд, то ба имрӯз номашон зинда аст. Аммо шуарои Эрон дар шаъни мамдӯҳини худ заминро осмонро ба ҳам дӯхтаанд, вале номи ин мамдӯҳинро ҳам касе балад нест. Шайх Саъдӣ дар тамоми рӯи замин маъруф аст, лекин барои Абӯбакр Саъди Зангӣ муҳтоҷ ба мурочиат ба кутуби таърих ва сафҳашуморист.

«Сикандарнома»-ро ҳар тифле шунида ва аз он огоҳ аст, лекин барои шиносоии он касе, ки китоб ба номи вай таълиф ёфта, яъне Абӯбакри Нусратуддин тафакхуси зиёд лозим аст. Барои парвариши рӯҳи афроди як миллат ва ишоату интишори авсофи оливу эҳсосоти умда дар миёни онҳо беҳтарин тариқат зикри шавоҳиду амсол ё намунаҳои маҳсусу зиндаест, ки аз он миллат дар даст мебошад. Дар барангехтани ҳисси шӯҷоати як нафар фаронсавӣ танҳо аз як номи Наполеон мақсуде, ки ҳосил мешавад, аз ҷандин конфронсҳои муҳими ахлоқӣ он мақсуд ба даст намеояд. Ва бино бар ин қасида, ки мавзӯ ва мақсуди аслии он мадҳ аст, барои ин муҳим аз ҷизҳои қоромату муфид ва судманд буда, натоиҷи зиёде аз он мешавад гирифт. Вале барои он шароити ҷандест, ки инак ба шарҳи он мепардозем:

¹ Мурод ғабрҳои Ҳиндустон мебошанд. (Мутарҷим).

4. Дар аксари ҷоҳо ташбеҳоти нозук ва латиф эҷод кардааст. Муосирини Заҳирдар ташбеҳи моҳи нав қудратнамоӣ карда, ҳазорон ташбеҳи бикр ва тоза падида овардаанд, лекин ба назокату зебоии ташбеҳоти Заҳир намерасанд. Ў тамҳиди як қасидаро чунин шуруъ мекунад, ки дар ҳангоми шаб дидам касе рӯи тахтаи лочувардӣ шакли нуноро бо хатти ҳафӣ ва рез навишта ё нове дар дарё дар сайру ҳаракат мебошад ва аз ин қабил ташбеҳоти мутааддиде баён намуда, баъд мегӯяд мардум ба ҳам баҳсу низоъ мекарданд, ки ин чист? Ман ба пешгоҳи ақл мурочиат карда пурсидам, ин кадом маъшук аст, ки осмон аз гӯшаш ин овозро берун қашидааст? Ё аз қабои кӣ ин тирозро бурида ва ё аз дасти кадом маъшук ин дастбандро берун овардааст?

*Он шохид аз қучост, ки ин ҷарҳи шӯҳчаиш
Аз гӯши ӯ бурун қунад ин нағзгӯшвор?
Гардун зи ҷомаи кӣ буридаст ин тироз?
Гетӣ зи соиди кӣ рабудаст ин сивор?*

Дар таърифи баҳор чунин мегӯяд:

*Ҷаман ҳанӯз лаб аз шири абр ношуста,
Чу шохидон хатти сабзаи дамида гирди узор.*

Матлаби шеър ин аст, ки боғ ҳанӯз бачча аст, то ин ҳад, ки бар лабҳои вай шири борони абр пайдо ва маазолик рӯи чехрааш монанди навхатон сабза дамидааст.

Дар он замон Ҳоконӣ дар қасидагӯӣ шуҳрати басаза ёфта ва услуби хос эҷод карда буд, ки ихтисос ба худӣ ӯ дошта, яъне касе аз ӯ тақлид накардааст.

Мавтинаш Шарвон ва номи аслии вай Иброҳим Афзалуддин ибни Алӣ¹ мебошад. Шугли падараш дуругарӣ (дуредгарӣ-?) буд ва аз ҳамин ҷост, ки Абулаълои Ғанҷавӣ гуфтааст:

*Дуругартисар буд номат ба Шарвон,
Ба Ҳоконият ман лақаб барниҳодам.*

Дар ҷавонӣ риштаҳои улуми асриро фаро гирифта ва пас аз фароғат аз таҳсил, шавқи шоирӣ дар вай падида омад ва лизо шогирдии Абулаълои Ғанҷавиро ихтиёр намуд ва таҳаллусашро «Ҳақоикӣ» гузошт. Вақте ки дар шоирӣ ба дараҷаи қамол расид, худро ба дарбори амир Шарвон, яъне Ҳокони қабир Манучехри Ахистон расонида, ҳама қисм

¹ Дар таърихи «Маҳзан-ул-ғароиб» санаи валолат 440 ҳиҷрӣ навишта шудааст. (Муаллиф).

мавриди навозиш қарор гирифта ва аз ӯ ниҳоятдараҷа қадрдонӣ ба амал омад. Илова бар инъомоте, ки дар авқоти мухталиф мегирифт, муқаррар гардид дар ҳар қасидае ҳазор ашрафӣсила ба ӯ дода шавад. Хоқонӣ дар охир даст аз алоиқи дунявӣ шуста, хост дар як гӯшае мунзавӣ шавад, лекин Шарвоншоҳ иҷозат надод, то он ки ночор шуда як рӯз дар пинҳонӣ аз шаҳр хориҷ гардид ва шоҳ вақте аз қазия мутталеъ шуд, ки ӯ ба Байлақон расида буд. Маъмурини дарбор вайро дар ҳамон ҷо дастгир карданд ва ҳукм шуд, ки дар қалъаи Шоҳрон ба ҷурми ин ки бе иҷозат хориҷ шудааст, ҳабсаш кунанд. Тамоми тазкиранависон барои ҳабси ӯ ҳамин иллатро зикр намудаанд, вале он муҳолиф бо ривоят ва дарояти ҳардуст ва иллати аслии ин аст, ки маликулвузарои Хоҷа Ҷамилиддин Мавсилӣ ангуштарӣба Хоқонӣ дода, ки бар нигини он исми аъзам манкуш будааст ва аз вай қавл гирифта буд, ки онро пеши худ нигоҳ дошта, бааҳаде нишоннадиҳад, чунон ки дар «Тухфат-ул-ироқайн» чунин мегӯяд:

*Ин муҳраиносу наираи ҳуш
Вақфи абадист бар ту, мафрӯш.
Бар гӯшаи ӯ ба рағми ағёр
«Ло юҳби ва ло юбоъи» бингор.*

Шарвоншоҳ ангуштарии номбурдари аз Хоқонӣ мутолиба карда, ӯ инкор намуд ва дар подоши ин густохӣ ва нофармонӣ маҳбус гардид. Баъд аз ҳафт моҳи ҳабс модари подшоҳ тавассут намуда, дар натиҷа аз қайд наҷот ёфт ва ба шукронаи он озими ҳаҷ гардид. Ӯ «Тухфат-ул-ироқайн»-ро, ки маснавии маъруфест, дар ҳамин замон навишт. Таъҷуб аст, ки Хоқонӣ ва Низомӣҳарду дар як аср мезистава ҳар ду ҳам муддаӣ буданд, ки Хизр онҳоро таълим додааст ва махсусан Хоқонӣ дар ин маснавӣ тафсили мулоқоташро бо Хизр нигоштааст. Худо медонад, ки ӯ кадом шахс буда, ки вайро шоири шаҳир рӯйи ваҳмпарасти ҳаёл карда, ки Хизр аст.

Ба ҳар ҳол ӯ аз ҳаҷ муроҷиат намуда ва дар Ироқ иқомат гузид. Фармони эҳзорашро подшоҳ содир, вале ин мард, ки аз ҳама алоиқ дилканда буд, қасидае дар маъзарат гуфта фиристод. Чанде дар хидмати Қизил Арслон ба сар бурда, билохира дар Табрез узлат ихтиёр намуд ва дар ҳамон ҷо ҳам вафот ёфт ва дар маҳалли Сурхоб мадфун гардид. Соли вафоташро аксари тазкиранависон 582 ҳиҷрӣ навиштаанд, лекин аз «Ҳабиб-ус-сияр» маълум мешавад, ки то соли 590 ҳиҷрӣҳаёт дошт.

Ӯ аз Абулаълой шоирӣ омӯхта, аммо маълум нест бар асари чӣ пешомаде байни ин устод ва шогирд баҳам хурда ва нисбат ба ҳам бинои зиддиятро гузоштаанд ва ин қазия он қадар ҳам тӯл кашидааст, ки ҳар кадом алайҳи дигаре ҳаҷвиёти зишту бадеъ гуфтаанд.

Мирзо Ғолиб дар қасида услуби қудамо ва мутаваситтинро ихтиёр намуд, агарчи дар аксар қасоиди вай бидъатҳои мутааххирин, ҳатто хомиҳои онҳо ҳам ёфт мешавад, лекин дарохир ҳамаи ин печидагиҳо ва нотарошидагиҳо аз байн рафта, бақуллӣ ранги сухани устодон ба худ гирифт.

Мисол:

*Манам, ки бар дилу дини худ эътимодам ҳаст,
Ба ним ғамза ҳаминро рабӣ, ҳам онро.
Туро, ки абр мутеъ асту бод фармонбар,
Бизан ба боғ саронардаи Сулаймонро.*

Баъд аз васфи баҳор, мулоҳиза кунед, чӣ қадар хуб ба тарафи мадҳ гурез кардааст:

*Ту боғу рог биёрой, хоҷа, ман зомин,
Ки оварам ба тамошо хидеви кайҳонро.*

Дар таъби Мирзо Ғолиб моддаи иҷтиҳоди ваҳдат ба мунтаҳо дараҷаи шиддат вучуд дошт ва аз ин рӯ, ҳарчанд ба воситаи пайравӣ аз қудамо ниҳоятдараҷа эҳтиёт менамуд ва бо ин ҳол шеваи хосси худро ҳам аз даст намедод. Масалан, дар як қасида чунин мегӯяд:

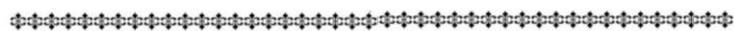
*Ҳоки кӯяш худписанд афтод дар ҷазби сучуд,
Сачда аз баҳри ҳарам нағзошт дар симои ман.*

Асли мазмун инқадар аст, ки ман ба ҷои ҳарам бар ҳоки мамдӯх сачда мекунам, вале ин маъниро ӯ чунин адо карда, ки аз ҳоки кӯчаи мамдӯх шикоят намуда, мегӯяд, ки он ниҳоятдараҷа мағрур ва худписанд аст, чунон ки дар пешонии ман як сачда ҳам барои ҳарам боқӣ нагузоштааст.

*Оҷизам чун дар санои дӯст, бо рашам чи кор,
Меравам аз хеш, то гирад Уторид ҷои ман.*

Яъне аз мадҳу санои мамдӯх оҷиз ва аз уҳдаи ин хизмат наметавонам бароям ва чун аз ғибта хӯрдан ва рашк ҳам фоидае ҳосил нест, лизо даст аз инкор кашида, то ки Уторид бибояд ва онро анҷом бидиҳад.

Аз қасоид чӣ коре гирифта шуд? Ин масъала дар таърихи шоирӣбе-ниҳоят таассуфовар аст, ки шуарои Эрон пай ба ҳақиқати қасида набурда ва ба таври нописандӣ онро ба кор бурданд. Оре, онҳо аз ибтидо ба роҳи ғалат афтода, аз қасида ивази ҳусни истифода сӯиистифода наму-данд.

*Ҳам Худованду ҳам шоҳ аз ҳама ҳол огоҳ аст,
Инчунин риндиву қаллоий бисёр афтад.
Чун бар абнои ҷаҳон БорХудо саттор аст,
Лоҷарам, сояи ӯ бояд саттор афтад.*

Дар таърифи баҳор чунин сурудааст:

*Ҳала, наздик шуд, эй дил, ки зимистон гузарад,
Аҳди бӯстон шаваду даври шабистон гузарад.
Абр бар тарфи даман гирён-гирён пӯяд,
Лола дар саҳни чаман хандон-хандон гузарад.*

*Мушк бипроканад андар ҳама офоқ насим,
Баски бар ёсаману сунбулу райҳон гузарад.
Соқ боло занад андар шамари об қуланг,
Ҳамчу Билқис, ки бар сирҳи Сулаймон гузарад.*

Аз ҷумлаи хусусиёт ва мумаййизоти Қоонӣ яке ин ки алфозе, ки аз кудамо солиёни дарозматрук, ҳатто бисёре аз онҳо ғалат ҳам буда, ӯ онҳоро бетакаллуф истеъмол кардааста сабаби он ё ин аст, ки чун ӯ доираи шеър ва суҳанро вусъат дода, ҳар навъ вақоере ба риштаи назм кашидааст, лизо дар алфоз ҳам ночор буда, ки онро вусъату баст бидиҳад ва ё он ки хоста тавре аз кудамо тақлид кунад, ки ҳеч тафовут ва фарқе дар ин миёна махсус набошад ва аз ин рӯ лозим будааст, ки тамоми алфозиқудаморо ҳам ҷо ба ҷо истеъмол кунад. Ҳатто зиҳофоти шеърро, ки маҳҷур шуда буд, Қоонӣ онҳоро дубора ба рӯи кор овардааст. Бад-ин восита ин сабки ӯ дар тамоми Эрон ишоат ва интишор ёфта, ҳар кас аз қобилу ноқобил дар ҳамин сабк бинои суҳан гуфтанро гузошта, вале он як сабкест, ки аз мисоли Қоонӣ шоири мубарризе ба назар зебо омада, баръакс аз дигарон бакуллӣ аз лутф афтода, фақат як мушт алфози тухолӣ боқӣ мемонад ва ба ҳамин ҷиҳат аст, ки баъд аз Қоонӣ дар Эрон шоири номии маъруфе пайдо нашуд.

Тааҷҷуб ин ҷост, ки Ҳиндустон бо инки аз ин инқилоби адабии Эрон дуру беҳабар буда, маазолик дар он ҷо ҳам худ ба худ инқилобе падид омад, яъне завқи шоирӣ, ки аз як муддати дарозе аз давлати Носиралӣ ва ғайра хароб шуда ва ба ҳоли инҳитот будааст, ислоҳ ва дуруст шуд. Мирзо Ғолиб инқилобе дар шеър падид оварда ва қолаби онро якбора иваз кард. Дар ибтидо ӯ ҳам бар асари мутобиат аз Бедил ба роҳи ғалат афтода буд, лекин пайравӣ аз Калим, Назирӣ, Толиби Омулӣ, Урфӣ вайро ҳифз намуд, чунон ки дар хотимаи девони форсӣ бад-ин матлаб ишора кардааст.

«Тухфат-ул-ироқайн» таълифи авқотест, ки Хоқонӣ торикуддунё ва порсо шуда ва маазолик дар ҳаҷви Абулаълой мегӯяд:

*Бинӣ саги Ганҷаро дар ин кӯй
Ҳам зардқазову ҳам сияҳрӯй.*

Рашидаддини Ватвот муосири Хоқонӣ ва байни ин ду ниҳоятдараҷа дӯстӣ барқарор будааст:

*Агар ба кӯҳ расидӣ ривояти суҳанаи,
Зиҳӣ Рашид, ҷавоб омадӣ ба ҷои садо.*

Лекин Хоқонӣ бо ӯ ҳам насохт ва билохира ҳаҷве ниҳоятдараҷа ракику саҳт ва носазо навишт ва ҳақиқат ин аст, ки мард ҳақ надорад, ки аз касе шикоят кунад. Мулоҳиза кунед, ки ӯ дар мадҳи шахси худ чӣ мегӯяд:

*Шубҳати Ҳавво нависам, тухмати Ҳоҷар ниҳам,
Чодари Марям рабоям, пардаи Заҳро дарам.*

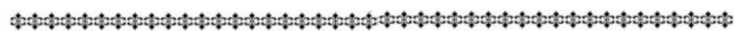
Бузургии Хоқонӣ дар шеър миёни тамоми шуаро мусаллам аст. Урфӣ бо он ҳама гурур бар қасоиди ӯ қасида гуфтааст. Назирӣ ва ғайра боодаб аз ӯ ном мебаранд. Хусусиёту мумаййизоти каломи Хоқонӣ ба шарҳи зайл аст.

1. Муқаддам бар ҳама ин аст, ки аз улуи муноқи мухталиф бақасрат истилоҳоту талмеҳотуишороте меоварад, ки агар хонанда аз он улуи муноқи мухталиф воқиф набошад, наметавонадашғори ўро дуруст фаҳмидаву аз он ба тавре ки шойиста аст, истифода намояд. Ин қасида аз қасидаҳои машҳури ўст:

*Дили ман тири таълим асту ман тифли забондонаи,
Дами таслим сар уиру ҳами зону дабистонаи.*

Дар ин қасида ҳазорон талмеҳот ва ишороти илмӣ вучуд дорад, ки фақат аҳли дониш онҳоро мефаҳманд ва илло бақияи мардум хеле кам метавонанд аз он истифода кунанд.

Хоқонӣ дар улуми мутадовила яде басаза дошта, тамоми истилоҳоти илмиву киноёт ҳамеша дар димоғаш маркузва ҳозир будааст ва лизо ҳар вақт чизе мегуфт, ин алфоз ва истилоҳот аз забонаш бетакаллуф ва бидуни тасаннўъхориҷ мешуда ва ё мумкин аст, ки мақсудаш тазоҳуру худнамоӣ буда ва амдан ин корро мекард.

2. Ва ин аз Хоқонӣқобили тамчид аст, ки бар хилофи соири муосиринаш моил ба воқеанигорист ва аксар қасоидро рӯи воқеоти махсусе гуфта ва ҳарҷо, ки воқеаеро тасвир кашида, онро бо ранги тахайюл рангомезӣ кардааст аз ин роҳ асари хоссе дар каломи вай мушоҳида мешавад. Аз ҷумла дар сафари ҳаҷ, вақте ки аз Мадоин убури намудааст, Тоқикисроро ба ҳоли вайронӣ дида, бениҳоят мутаассир шуда ва қасидае гуфта, ки чанд байти он ин аст:

*Ҳон, эй дили ибратибин, аз дида ниғаҳ кун, ҳон,
Айвони Мадоинро оинаи ибрат дон.
Гӯяд, ки ту аз хокӣ, мо хоки туюм акнун,
Ғома ду-се бар мо неҳ, ашк ду-се ҳам бифшон.
Аз навҳаиҷаъдулҳақ моем ба дарди сар,
Дар дида ғулобе кун, дарди сари мо биншон.
Мо борғаҳе додем, ин рафт ситам бар мо,
Бар қасри ситамкорон оё чи равад хазлон?*

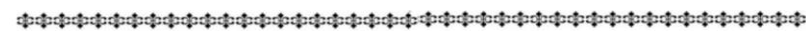
3. Ё қасидаҳое чандсадбайтӣ гуфта ва аз қуввату зӯри табъаш ҳеҷ кам нашудааст. Дар радифҳои мушкӣ ва душвор қасидаҳое мабсӯт ва муҳиме гуфта ва нуқуту дақиқе, ки аз мумаййизоти каломи ӯст, дар илтизом ба онҳо мутлақан фарқу тафовуте пайдо нашудааст ва дар ин қисмат, баҳусус ҳам касе ҳампояи ӯ нест, магар Амир Хусрав аз вай тақлид намуда ва дар аксар маворид ҳам комёб шудааст.

Баъд аз Хоқонӣ Камол Исмоил қасидаро ба се тараққӣ дода ва давраи қудаму бо ӯ хатм мешавад.

Дар миёни қасидасароёни давраи қудаму Абулфараҳи Рунӣ, Абдулвосеи Ҷабалӣ, Амир Муиззӣ, Азракӣ, Рашидаддини Ватвот дорои имтиёзи махсус мебошанд.

Рафта-рафта қасида рӯ ба тараққӣ ниҳод ва он аз қайди бандиши алфоз озод шуда, ба эҷоди маонӣ ва мазмунофаринӣ ва низ соддагӯӣ тамоили умумӣ пайдо мешудва албатта, агар ин сайри тақомули якҷанд давом пайдо менамуд, тараққиёте басазо дар ин фан ҳосил мешуд, лекин ҳодисаи тотор дафъатан тамоили дафтарро аз ҳам дариду барбод дод, ки вақте ки мамдӯҳе боқӣ намонд, гӯянда ё хонандаи мадҳ аз қучо пайдо хоҳад шуд? Билохира, наваи Ҳулоку ислом овард ва то муддате ҳам салтанат дар он хонадон боқӣ буд, лекин дарбор аз лутфи вучуди шоир ва латофати шоирона ҳолӣ будааст ва ҳамин тавр то сесад сол ғайр аз Салмон¹ қасидагӯи номӣ ва мубарризе пайдо нашуд, то он ки салотини

¹ Салмон дар аъдоди мучаддадини қасида ба шумор меояд, лекин чун дар баҳши дуюми китоб мурочҷ ба суҳанварии ӯ тақризи муфассале навиштаем, лизо дар инҷо лозим намедонем, ки чизе дар хусуси ӯ бинависем. (Муаллиф).

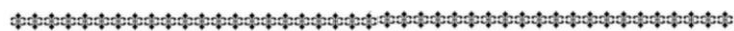
*Беш аз ду-се соғар натавон хӯрд, ки то субҳ
Бӯяи равад аз кому хумораи равад аз сар.
Ё хӯрд бад-он гуна бибояд, ки зи мастӣ
То шом дигар барнатавон хост зи бистар.
Ман мазҳабам ин аст, вале ваҷҳи майам нест,
В-ин қор наояд магар аз марди тавонгар.
Ночор ману мусҳафу сачҷодаву тасбеҳ
В-он вирди шабонрӯзӣ он зикри муқаррар.*

Ё баъд сурати омадани як воизро ба масҷид чуниннишон медиҳад:

*Дӣ воизаке омад дар масҷиди ҷомеъ,
Чун барф ҳама ҷома сафед аз по то сар.
Ҷаимеш ба сӯи ҷапу ҷаимеш ба сӯи рост,
То худ кӣ саломаш қунад аз мунъиму музтар.
З-он сон ки хиромад ба расан марди расанбоз,
Оҳиста хиромидиву мавзуну муваққар.
Дар мазҳари ом омаду таҷдиди вузӯ қард,
З-он сон, ки бувад қоида дар мазҳаби Ҷаъфар.
Боре ба шабистон шуду дар саффи нахустин
Биниасту Қурон хонду бичунбонд ҳаме сар.
Фориғ нашуда халқ зи таслиму таъаххӯд,
Барҷаст ҷу бузинуву биниаст ба минбар.
В-он гаҳ ба сару гардану ришу лабу бинӣ
Бас ишва биёварду суҳан қард чунин сар.*

Гузашта аз зикри тамоми нуқот ва ҷузъиёти матлаб дар лутфу ширинии забон, муҳовароту мусталехот пайдарпай барҷастагиву салосату раванӣ алҳақ сеҳрнамоӣ шудааст. Дар як қасида дар шарҳи роҷеъ ба шаби васл навишта меғӯяд, ки агар Худо нахоста маъшӯқ назди подшоҳ биравад ва қазияро нақл қунад, он вақт чӣ бояд қард. Радифи ин қасида «афтад» аст, вале шумо нигоҳ кунед, ки ин лафзро аз ҷиҷанба истеъмоли қарда ва ҷиҷавар асли воқеаро дар назар мучассам сохтааст:

*Субҳ агар ҳолати шаб арза намояд бар шоҳ,
Қорам аз бим ба савганду ба инқор афтад.
В-ар ба хоки қадами шоҳам савганд диҳад,
Ногузирам, ки марокор ба иқрор афтад.
Ҳам ба хоки қадами шаҳ, ки қасам хӯрд, нахӯрд,
Гарна аввал ба қафам хотами зинҳор афтад.
Не, хато гуфтам, шоҳ аз ҳама ҳол огоҳ аст,
Менахоҳад, ки ҳаме парда зи асрор афтад.*

*Соқ боло занад андар шамари об куланг,
Ҳамчу Билқис, ки бар сирҳи Сулаймон гузарад.*

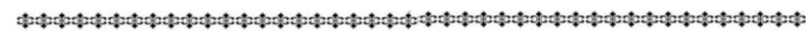
*Эй хуш он вақт, ки аз гояти мастиш сухан
Ҳамчу сармозада дар ком ба такрор афтад.*

2. Дар воқеанигорӣ касе то ба имрӯз натавониста бо ӯхамсарӣ кунад. Ӯ воқеоте бас муфассал ва тӯлониро ба назм дароварда ва ҳама чузъиёту нукоти онро як-як баён менамояд, ба тавре ки дар салосату по-кӣ ва равонии калом ҳеч тафовуту фарқ пайдо намешавад.

Шумо ин ду мисолро бадиққат мулоҳиза кунед.

1. Дар як қасида як баччаи турки ғуломро мухотаб карда, мегӯяд, ки моҳи сиём омад, тасбеҳу чономози маро бардору биёр ва он чӣ асбобу сомони айш дар маҷлис аст, бардору бубар, ки мабодо як нафар мулло ворид бишавад ва инҳоро бубинад, зимнан он Қуръони куҳнаро, ки соли қабл аз инҷо бардоштӣ бурдӣ ва дигар наёвардӣ, онро ҳам биёр, то сураи чанде тиловат карда ва барои волидайнам талаби омуриш кунам. Хӯрдани шароб дар ин моҳҳои нест, зеро ки ин моҳ фармоне аз тарафи Худову Расул дар даст дорад. Шароб дар рӯз мутлақан ҳаром аст, аммо агар дар шаб ду-се чоме зада шавад, айбе надорад, вале ба қадре бояд нӯшид, ки то ҳангоми субҳ хумор ва бӯи он биравад ва ё он қадар бояд сар кашид, ки то шоми дигар натавон аз масти бихост ва ақидаам ҳамин шакли ахир аст. Лекин чӣ мешавад кард, ки инқадар мақдурам нест ва бизоати молӣ надорам ва лизо аз рӯи ночорӣ бояд ба ҳамон Қуръон ва тасбеҳу зикр ва фикр пардохт. Калом инчост, ки ӯ ин хотироту ҳаёлотро ба қадре бетакалуф ва салису равон адо мекунад, ки гӯӣ бо касе дорад суҳбат мекунад.

*Моҳи рамазон омад, эй турки суманбар,
Бархез, маро субҳаву саҷҷода биёвар.
В-асбоби тарабро бибар аз маҷлис берун
З-он пеш, ки ногоҳ сақиле расад аз дар.
В-он муҳаффи фарсуда, ки порина зи маҷлис
Бурдӣ ба шаби иду наёвардӣ дигар.
Боз ору бидеҳ, то ки бихонам ду-се сура,
Ғуфрони падар хоҳаму омуриши модар.
Май хӯрдан ин моҳ раво нест, ки ин моҳ
Фармон Худо дораду ярилиги паямбар.
Дар рӯз ҳаром аст ба иҷмоъ, валекин
Риндона тавон хӯрд ба шаб якду-се соғар.*

Сафавӣ барӯи кор омаданд ва аз давлати ин хонадон дубора чоне дар қолаби ин мурда дамида шуд. Ҳусайн Саной, Муҳташами Кошӣ, Санҷари Кошонӣ ва ғайра қасидасароиро басе тараққӣ доданд, вале Урфӣ онро аз замин ба осмон расонид. Ӯ илова бар шаъну шавкати алфоз ва чустии тарокибҳазорон мазомини гуногун пайдо оварда, тамҳидоти бикр ва навине навиштаву мазмунофаринӣ ва муболиғаро, ки мутааххирин бо он менозанд, ба қадре тараққӣ дод, ки пеш аз он дар мухаййилаи аҳаде мумкин набуд хутур кунад.

Дар қасидагӯӣ Анварӣ подшоҳ шинохта шудааст, лекин ӯчуз дар пухтагӣ дар соири чиҳот, яъне дар мазмунофаринӣ ва нерӯи калом абдан бо Урфӣ наметавонад баробарӣ кунад.

Қасоиди Муҳташам ҳарчанд он шаъну шавкат ё қудрату нуфузе, ки бояд дар алфозаш бошад, нест, лекин дар соири мазоё ва авсоф аз шуарои акбарӣ камӣ надорад. Ӯ махсусан тамҳидоти наве пайдо карда, аз ҷумла дар тамҳиди як қасида чунин мегӯяд: Бахшандае, ки ба гул бӯи хуш ва ба гил рӯҳу чон дод, ӯ ба ҳар чӣ он чӣ дод, мувофиқи рутбаи ӯ дод, аршро баландиву заминро пасти, абрро катраафшонӣ, бодро шӯххиромӣ, маъшукро рафтор, нозро сукут, ишваро суханварӣ ва аз ин қабил авсофи зиёде шумурда, дар охир мегӯяд:

*Чу подшоҳии иқлими сураи маънӣ
Зиёда дид аз эшон, ба мири мирон дод.*

Яъне чун подшоҳии олами сураи маънӣхор дуру аз ҳамаи инҳо бо-лотар дид, лизо онро ба мамдӯх ато намуд.

Баъд аз давраи шуарои акбарӣ Толиби Омулӣ ва Ҳочии Муҳаммадхони Қудсӣқасидаро басе тараққӣ доданд. Мо ҳолоти Толиби Омулиро дар бахши савуми китоб нигоштаем. (хонандагон ба он ҷо рӯи кунанд). Қудсӣ дар Машҳад сукунат дошт ва дар соли 1142-и ҳиҷрӣ ба Ҳиндустон рафт ва худро ба дарбори Шохҷаҳон расонид.

Дар соли 1145 ҳиҷрӣ Шохҷаҳон дар изои як қасида ҳукм дод, ки ӯро дар нуқра кашида, панҷҳазору понсад рупия вазнаш шуд ва ҳамаи онро ба ӯ инъом дод. Дар соли 1134 ҳиҷрӣ, вақте ки Ҷаҳонробегим аз беморӣ шифо ёфт, Қудсӣ шархе ба расми табрик тақдим дошт. Ду ҳазор рупия бо хилъатҳои фохиру симин ба ӯ иноят шуд. Дар изои як қасида ҳафт бор даҳонашро аз ҷавохир пур карданд. Ӯ дар санаи 1152 ҳиҷрӣ даргузашт.

Озод тамоми ин гузоришҳоро дар «СарвиОзод» навишта ва тааҷҷуб аст, ки зикре аз давраи Ҷаҳонгир нанамуда ва ҳол он ки қасоиди адидаест аз Қудсӣ, ки тамоми онҳоро дар мадҳи Ҷаҳонгир сурудааст ва дар дарбори Шохҷаҳон Қудсӣ аввалкасе мебошад, ки ба лақаби малик-ушшуарой ноил гардидааст.

Дар каломи Қудсӣ неруи Урфӣ ва навии истиороти Толиби Омулӣ вучуд надорад. Лекин дар он ҷӣ ки мутааххирин онро мазмунсозӣ ва маъниофаринӣ гӯянд, бояд донист, ки Қудсӣ устод аст ва инак мо чанд шеърӣ ӯро бидуни ин ки интиҳоб карда бошем, ба ҷиҳати намуна зикр мекунем:

*Накунад ҷилвагарӣ рӯи ту дар дидаи мо,
Акси оина дар оина нагардад пайдо.
Остин аз мижсаи тар кӣ ҷудо кард, ки боз
Селе омад, ки ба гирдоб фурӯшад дарё.
Дар чаман аз кӣ мурутӣ адаб дорӣ чаши,
Булбулон масту сабо бехуду гул бепарво.*

*Олам аз партави ҳусни ту ҷунон тангфазост,
Ки сипанд аз сари отаиш натавонад бархост.*

*Ман он наям, ки кунам саркашӣ зи теги ҷафо,
Чу шамъ зинда сари хеш дидаам бар по.*

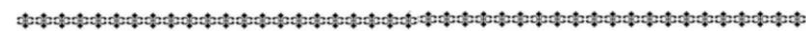
Қудсӣ бар тамоми анвои суҳан қодир буд. Қасоиди зиёде гуфтааст ва низ маснавиҳои адидае аз ӯ дар даст аст. Девони ғазалаш мухтасар, вале он ҷиҳаст, зебидаву ҷакида аст:

*Зуд бех кардам мани бесабр доғи хешро,
Аввали шаб мекушад муфлис ҷароғи хешро.*

Баъд аз Қудсӣ Толиби Омулӣ, Калим, Алиқули Салим ва ғайра қасидагӯиро таракқӣ доданд. Дар даври онон дар шаъну шавкату матонатӣ қасида нуқсон пайдо шуда, аммо дар рангомезӣ ва навию нудрати истиороту ташбеҳот ва низ дар мазмунсозӣ таракқиёте ҳосил шуд, ки мо шарҳи онро дарбаҳши савуми китоб батафсил мазкур доштаем.

Тақаллуфу таҷаммул ва танаъуми рӯзона баситу тавсеа пайдо менамуда, шеърӣ шоирӣ ботамаддун дӯшодӯш ҷилав мерафт ва лизо қасидагӯӣ рӯ ба ҳазиз ниҳод ва аввал қасе, ки инро ҳис кард, Муштоқи Исфаҳонӣ будааст. Ҳамбазми ӯ низ аз ин ҳаёлот мутаассир шуда, ҷунон ки Лутфалии Озар - муаллифи «Оташқада» ва Саидаҳмади Ҳотиф ва ғайра тақлид ва пайравӣ аз қудаморо шурӯъ карда ва як даври тозае ба рӯи қор омад. Соҳиби «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» дар тазкираи Муштоқи Исфаҳонӣ ҷунин менависад:

«Аз тарафи шуарои мутааххирини давлати Сафавия ва амсолаҳум, ки дар дебоҷаи аввали ин китоби мустатоб ба таҳқиқи он шарҳе ниго-

шта омад, нуфур гардид ва дар мақоми иқтизо ба тариқаи мутақаддими баромад ва ба мувофиқати Ҳочӣ Лутфалибеки Озар, Сайидаҳмади Ҳотиф ва дигарон аз муосирин шеваи фусаҳоро муравваҷу мучаддад шуд».

Муштоқ дар соли 1171 ҳиҷрӣ даргузашт ва намунаи суҳани ӯ ин аст:

*Расмест куҳан, ки шаҳнаи шиқ
Ҳушёр ба ҷои маст гирад.*

*Дониста мизоҷи нозуки гул
Мурге, ки тарона паст гирад.*

*Эй меваи умед, фуруд ой худ зи шох,
Ё он, ки дасти қўтаҳи моро баланд кун.*

*Зи дамафсурда ҳушӣ вақти қадаҳнаимой,
Ки шавад маст, занад даст, биқўбад пое.*

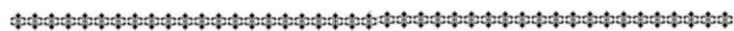
Ин давр ҳамин тавр дар пешрафт буд, то он ки мисли Қоонӣқодирӯлкаломе падида овард, ки ба василаи ӯ даври қудаму таҷдид гардид.

Қоонӣ Мирзо Ҳабиб ном дошт, падараш низ шоир ва таҳаллуси вай Гулшан ва аз қабилаи Зангина будааст. Худи Қоонӣ дар Шероз пайдо шуда, баъд аз таҳсили улуми мутадовила шоириро пеша намуд. Якҷанд аз Шучоъуссалтана маддоҳӣ мекард ва ҷун маъруфияташ зиёд шуд, дохили дарбор гардид ва Муҳаммадшоҳу Носириддиншоҳ аз ўқадрдонӣ карда ва дар соли 1270 ҳиҷрӣ даргузашт.

Бояд донист, ки тамоми қасоиди Қоонӣ дар ҷавоби қудаму, яъне Фарруҳӣ, Манучехрӣ, Саноию Ҳоқонӣ мебошад. Қасрати алфоз, иҷтимои алфози мутародиф, санъати тарсеъ ва лаффу нашр, ки аз ҳасоиси қудаму, ӯ дар ин саноеъ бо қудаму ҳамсар мебошад. Аммо неру ва покиву равонӣ, ки дар каломи вай вучуд дорад, назари он ҳатто дар каломи қудаму ҳам ёфт намешавад. ӯ рӯи заминаҳои Фарруҳӣ ва ғайра қасоиде, ки гуфта, вақте ки онро бо қасоиди онҳо муқоиса мекунем, фарқеро, ки гуфтем, ба ҳубӣ зоҳир ва ошкор мегардад. Хусусиёт ва мумаййизоти каломи Қоонӣ ба шарҳи зайл мебошад.

1. Аксари ташбеҳот табиист. Масалан:

*Ду зулфи тобдори ӯ ба чашии ашқбори ман
Чу чашиае, ки андар ӯ шино кунанд морҳо.*

хаёлотро якҷо чамъ кунанд ва рӯи он як мақолаи муфасссалу мабсуге бинависанд, наметавонанд кард. Масалан, мавзӯи муҳаббат. Шумо медонед, ки ҳазорон шеър дар атрофи он гуфта шудааст. Лекин имрӯз агар аз он ашъор дар мавзӯи номбурда бихоҳем шарҳи мустақили ҷудогонае бинависем, наметавонем навишт ва иллаташ ҳам ин аст, ки ҳама ҷанбаҳои як мавзӯ ба қалам наомада, балки агар ҳамагон тавр, ки ишора шуд як ришта мукарраротест, ки ба алфозу ибороти мухталиф зикр шудааст.

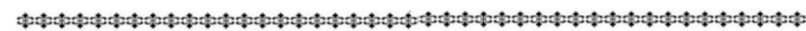
Бар ҳилоф, Хоча мазомину мавзӯотеро, ки маркази шоирӣ худ қарор дода ва дар атрофи онҳо суҳбат доштааст, нуқоти дақиқӣ марбути ба ҳар якро тавре адо карда, ки аз он ҳеч паҳлеу боқӣ намондааст. Чунон ки имрӯз бихоҳем, метавонем дар ҳар мавзӯ, ки ӯ ашъоре гуфтааст, аз он ашъоре рӯи унвони ҳадаш мақолаи мустақиле навишт ва инак мо як фикраро ҷиҳати намуна дар ин ҷо зикр мекунем.

Ў «фалсафаи масаррат»-ро аксар баён намуда ва мегӯяд: «ҳамеша бояд хуш зист». Ин мавзӯ дорои аносиру аҷзои зиёдест, ки вақте ки ҳамаи онҳо дар назар гирифта шуд, он вақт ин фалсафа таъсир мебахшад ва иҷмолаш ин аст.

Дунё чанд рӯзе беш нест. Тамоми найрангҳои он ҳама сароб ва нақшест бар об. Оё ҳеч ақле инро қабул мекунад, ки мо қалб, рӯҳу димоғ, вақт, роҳату осоиш, сукуну итминон ва соири чизҳои гаронбаҳои худро фидои як чунин чизи мавҳум кунем? Ин матлаб зоҳир аст, ки то вақте ки мо зеро бори нангҳои нарафта ва як ришта сифоти нақҳидае мисли интриг ва дастабандӣ, созиш, риёву солус, хушомадӯ тамаллук, тарки хуррият ва озодӣ - тамоми ин чизҳоро ихтиёр накунем, дунё ба мо рӯ нахоҳад намуд. Ҳол суол мекунем, ки: Оё барои ҷалолу азамати мавҳуми дунявӣ бояд ин чизҳоро бар худ гуворо кард? Оё барои як чизи нопойдоре бояд ба ҳама ин мазаллатҳову хорӣ тан дардод?!

Мо дар муқобили машийяти Худо чӣ метавонем кард? Ҳар шахсе ба ҳар навъе, ки ҳаст, Худо ўро офаридааст. Мо аслан чӣхастему чӣ коре аз мо бармеояд?! Бидуни иродаи Худо як зарра ҳам, ҳар чӣ қадар ночиз аст, аз ҷои худ наметавонад бичунбад. Ў ба ҳар сӯ, ки моро мекашонад, меравем ва ҳамагон чизро ихтиёр мекунем, ки Ў хостааст. Мо парӣ коҳему машийяти Илоҳӣ ба манзалаи бод, ки ба ҳар самте, ки бихоҳад, моро ҳаракат дода мебарад.

Ин аст қазовати мо ва агар касе онро қабул надорад, надошта бошад, моробо ў коре нест. Мо он чӣ ба ақламон мерасад, мекунем. Ғази танзиму тартиби комили ин мазмун он аст, ки қаблан безътиборӣ ва нопойдории дунёро аз рӯи ақл собит намуда, баъд инро хотирнишон созем, ки барои як чунин чизи пуче лозим нест дарди сар бикашем ва ё худро дучори ранҷу тааб намоем. Он вақт масъалаи ҷабрро бояд пеш

нист, ки нисбат ба вай таҳқир шуда. Дар ҳамагон вақт амирро мақтӯх сохта ва аз дарбор берун омад ва баъд дар миёни ин ду қабила ҷидолу қаттоли саҳта хунине рӯй дода, ҳазорон сар аз бадан ҷудо гардид.

Амру ибни Кулсум дар ин мавзӯ қасидае гуфта дар мусобиқаи шеърӣ машҳури Укоз онро бо ҷӯшу хуруш қироат намуд. Қасидаи номбурда ба оби тило навишта, бар дари Каъба овехтанд. Менависанд, ки аз баракати ҳамагон қасида то дувист сол дар қабилаи Тағлаб ҳисси силахшӯрӣ ва ҷӯши шуҷоату диловарӣ боқӣ ва барқарор будааст. Ва ҳар як аз афзоли қабилаи номбурда онро аз ҳифз меҳонданд. Воқеан ҳар як аз абёти ин қасида намунаест барои ғайрату ҷӯш, ҳамияту озодӣ, ҷуръату ҷасорат. Ў ба амир хитоб карда чунин мегӯяд:

*Абоҳинди фало таҷал алайно
Ва анзурно нухаббиркал яқино.
Эй Абуҳинд, шитоб макун.
Мо маҷду шарафи худамонро комилан ба ту хабар хоҳем дод.
Би ан новарди арроғти байзо
Ва нусди раҳни ҳамро қадри дунё.
Мо бо байрақҳои сафед ба маъракаи ҷанг меравем
Ва онҳоро бо хун рангин карда, бармегардонем.
Ило ло яҷҳалин аҳду алайно
Фанаҷҳул фавқа ҷаҳлил ҷоҳилино.
Бедор! Касе нисбати мо ба мо ҷаҳолате накунад
Варна мо аз ҳар ҷоҳиле бештар ҷаҳолате хоҳем намуд.
Изо баллиғ алфитом лано сабӣ
Таҳарлаҳул ҷабобир соҷидино.
Ҳар як аз афзоли қавми моро, ки аз шир боз мегиранд
Гарданкашонӣ забардаст ҷилави онҳо ба саҷда меафтанд.*

Дар ин ҷо ғавр кунед ва бубинед, ки шуарои Эрони мо ба чӣ чиз ифтихор мекунанд. Низомӣ ва Урфӣ қасоиди фахрияе бо обутоб зиёд гуфтаанд. Лекин ҳама фахру мувоҳоти онҳо рӯи ин аст, ки мегӯянд: Мо подшоҳи иқлими суҳанем, алфозу хуруф бочғузори мо мебошанд. Мазомину маонӣ ҷилави мо дастбаста истода, мунтазири фармонанд. Аз ин ҳам қадаме болотар гузошта, мегӯянд, ки мо парипайкарем. Чунон ки Урфӣ мегӯяд:

*Сар барзадаам бо маҳи Канъон зи яке ҷайб,
Маъшуқи тамошоталабу оинагирам.
Мегӯямӯ андеша надорам зи зарифон,
Ман Зухраи ромшигару ман Бадри мунирам.*

Барои мавзӯҳои гуногуни шоирона қасида нисбат ба соири аснофи суҳан майдонест бисёр васеъ, чӣ барои маснавӣ достони мусалсал ва ма-

бсӯт лозим аст, баръакс дар ғазал хотироту ҳаёлоту муфрази кӯчак-кӯчакеро баён менамоянд ва бақия ҳар навъ маонӣ ва мазомине, ки дар миёни ин ду навъ воқеъ шудаанд, ҳамаи онҳоро аз роҳи қасида ба хусус метавон баён намуд. Масалан, як дӯсте аз дӯсташ ҷудо мешавад, як манзари ҷолибу ҷозибе аз назар гузашта. Як нафар хидмате ба миллати худ, ё кори бузургу барҷастае дар ҷомеа карда, ё нишон додани сурати тамаддуну муоширати як қавм ва амсоли он маонӣ ва мазомине, ки ҳаст, онҳоро фақат дар қасида мешавад ба таври умда шарҳ дод. Чунон киқасоиди араб мамлуст аз ин мазомину маонӣ ва ҳамин ҳам сабаб шуда, ки қасоиди онҳо мамлу аз ҷӯшу ҷазаба аст, бар ҳилофи қасоиди форсӣ, ки аз онҳо ин кор гирифта нашудааст.

Харчанд касида дар ҷои худ истеъмом нашуда, лекин ин ҳам ғалат аст, ки бигӯем қасидасароӣ дар миллат хушомад ва мучизгӯӣ ё ҳақорату зиллат падида овард, чи модеху мамдӯхҳарду медонистанд, ки он ҷӣ дар мадҳ гуфта шуда, дар ҳулияи ҳақиқат оӣ ва ҷуз муболиға ва лифозе дигар чизе нест.

Имрӯз дар Фарангистон маъмул аст, ки ҳатто ашхоси хеле мучал-лалу бузург дар номаҳое, ки ба як одами одиву маъмулӣ менависанд, дар поёни нома рақам мекунанд, ки: Ходими фармонбардори Шумо. Лекин чун маъмул аст, ки ин рақам сарфи расмултаҳрир аст, лизо он са-баб намешавад, ки дар қавм сифати хушомад ва тамаллуку хорталабӣ пайдо бишавад. Ҳамчунин дар қасоид, ки мамдӯхро аз осмон, балки аз қазову қадар ҳам болотар нишон меоданд, ҳар касе мефаҳмид, ки он ҳеч рабте ба ҳақиқати воқеъ надорад, балки чузви ташрифот ё русуми шеърӯ шоирист.

Қасидагӯй ба куллӣ ройгон нарафт. Бо васфи аҳвол набояд тасаввур кард, ки заҳамоте, ки шуаро дар тӯли якҳазор сол кашидаанд, тамом ба ҳадар рафтаю аз ин навъ сухан ҳеҷ истифода нашудааст. Дуруст аст, ки аз қасида коре, ки хосси ҳудаш буд, гирифта нашуд, вале он дар тараккии шеърӯ шоирӣ ҳадамоте намуда, ки инак мо қаламро ба шарҳи он маътуф медорем:

1. Қасида як забони хосе гардид, яъне дар баданаш ҷустиву неру, алфози матин ва зишаънва дар ҳаёлот рифъату баландӣ пайдо шуда, то ин ҳад, ки дар шурӯи қасида ашъори ғазалияе, ки ҳаст, он ашъор ҳам забонаш ғайр аз забони ғазалҳои дигар мебошад ва натиҷа ин шуд, ки барои баёни ҳаёлоту хотироти матину санҷида ва неруманд маводи зиёде омода ва фароҳам гардид. Чунон ки имрӯз дар мавзӯоти қавмӣ ё кишварӣ агар касе бихоҳад чизе бинависад, барои баёни ин гуна ҳаёлот забони қасоид қаблан таҳия шуда, метавонад, аз он комилан истифода менамояд.

2. Шуаро дар ин миёна аз мадху мадеҳасароии зиёд ҳаста шуда, ба-рои танавву басту тавсеаи ҳаёлот тариқи дигаре истихроҷ карданд.

*Шабе Маҷнун ба Лайли гуфт, к-эй маъшуқи беҳамто,
Ту ро ошиқ шавад пайдо, вале Маҷнун нахоҳад шуд.*

Маънӣ он ки Маҷнун дар як мавқеъ ба Лайлӣ изҳор дошту гуфт: Маъшуқи бемонандам, ман тасдиқ дорам барои ту ошики дигаре ҳам ҳаст ва дар оянда ҳам ушшоке пайдо хоҳанд шуд, вале ин нукта нуҳуфта намонад, ки Маҷнун мумкин нест, ки пайдо бишавад.

Ростӣ, ин шеър сартосараш балоғат аст, аввалан ин гуна изҳору иб-
рози аз ошиқ тавҳини нисбат ба маъшук, лизо дида мешавад, ки калом-
ро ба мадҳи маъшук оғоз карда мегӯяд: «Эй маъшуқи бемислу монанд»
ва дигар ба ҷои ин фикра, ки барои ту ошиқе мисли ман пайдо нахоҳад
шуд, чунин гуфт, ки: «Маҷнун нахоҳад шуд», гӯӣ мехоҳад хотирнишон
кунад, ки мисли ман ҷоннисору ҷонбоз, вафодору фидокору хонабарбо-
ду ғайра нахоҳад пайдо шуд. Чи аз бурдани номи Маҷнун ҳама ин
маониву авсоф дар ҳаёл мучассам мегардад ва аз ин зоҳир мешавад, ки
дар лафзи Маҷнун маонӣ ва нукоте, ки хобида, дар ҷандин саҳфа наме-
шавад онҳоро баён намуд, ҳол мегӯем, ки барои адои ғурури ошиқона
ва назокату нозуки оё услубе беҳтару болотар аз ин мешавад пайдо
намуд?

Акидаи аксари ҳукамо ин аст, ки ҳақиқати оламу ғояту ғарази онро намешавад маълум дошт. Сирф ин қадар маълум мешавад, ки чизе ҳаст, аммо он чист, барои чист ва чӣ гуна аст, ҳеч маълум нест. Шуаро дар атрофи он қаламфарсой намуда, вале Хоча чунин гуфтааст:

*Кас надонист, ки манзилгаҳи мақсуд кучост,
Он қадар ҳаст, ки бонги ҷарасе меояд.*

Қадим маъмул буд, ки қабиле ҳаракат мекард, ба ғардани як шутур ё аспи пешоҳанг занге овезон мекарданд. Матлаби шеър ин аст, ки ҳеҷ кас намедонад, ки манзили мақсуд кучост ва мо раҳсипори кучоём. Албатта ин қадар ҳаст, ки садои занге ба ғӯш мерасад, аммо ин ки ҷарасро ба лафзи танкир адо карда, меҳоҳад бирасонад, ки аз ин занг ҳам нишоне нест ва намедонем, ки он чӣ гуна аст ё аз чӣ ҷойест. Фақат як овозе аз дур мешунавем, ки аз он қиёс мешавад кард, ки як қорвоне мумкин аст бошад. Ва асли лутфу ҳубии адои ин маънӣ дар ин аст, ки ҳар ҷизи он ба таври ибҳому тардид зикр шуда, ба тавре ки шеър дар як порча ибҳом қарор гирифтааст.

Аз чумла эътирозоти ворида бар шеърӯ шоирии форсӣ яке ин аст, ки як чизро шуаро, гӯ, ҳазорон дафъа дар силки назм мекашанд, аммо матолиберо, ки дар атрофи он зикр мекарданд, ағлаб мукаррарот аст. Бо ин маънӣ, ки як матлабро чандин бор, вале ба иборати мухталифу тарзҳои гуногун баён менамоянд, чунон чи бихоҳанд ҳамаи он хотироту

Ū муқарраб ё мучаввизи ин даъватро раҳм қарор дода, ки дар ҳар шахсе вадиат гузорда шудааст, ба илова нокомии худро ҳам ин тавр баён намудааст, ки маъшук дар канор ва аҳаде ҳам назди ū нест ва баъд ҳам дар балоғат шохкорие, ки ба харч дода, ин аст, ки маъшукро аз ҳайси маъшукӣ наталабида, ки мабодо ба лиҳози шарму ҳаё омадан барои ū тақаллуфу ногувор бошад, балки бад-ин ғараз даъват мекунад, ки биёву танҳоии моро тамошо кун. Ва, албатта, ин ҷанба ҳам дар он малҳуз аст, ки вақте ки омад ва соири маъшукҳоро дид бо ушшоқи худ ҳамсухбатанд, ū ҳам қаҳран сари шавқ хоҳад омад.

Пӯшида нест, ки лутфи дашноми маъшукро тамоми шуаро дар сил-
ки назм кашидаанд, чунон ки Ғизолӣ мегӯяд:

Дашном диҳиву бар лаби ту
Рӯҳулқудус офарин нависад.

Ҳол тамошо кунед, ки Ҳоча ин маъниро чӣ гуна сурудааст:

*Қанди омехта бо гул на илоҷи дили мост,
Бӯсае чанд биомез ба дашноме чанд.*

Ба маъшуқ мегӯяд, қанде,ки бо гул омехтааст, яъне гулқанди дилам-ро беҳбуд намедихад, лизо чанд бўсаро бо чанд фаҳш махлуту таркиб кун.

Шумо исрор ва румузи балоғате, ки дар ин тарзи адо мундариҷ аст, тамошо кунед, ки чӣ поя аст. Аввалан, як қисмати муҳим аз калом зикр нашуда ва он иборат аз ин ки: Ошиқ бемор шуда ва маъшук аз ин қазия мутталаъ гардида ва фаҳмида, ки ошиқ бемор аст ва махсусан бемории дил ҳам ҳаст ва лизо гулқанд оварда ба ошиқ медиҳад, ин ҷумла тамоман ғайримазкур, лекин дар ин ҷо худ ба худ ба зехн дармеояд. Баъд гулқандро ҳам бад-ин лафз нагуфта, балки таркиби онро баён намуда ва махсусан онро ба лафзи «омехтам» нишон дода, ки мақсуд изҳору наму-дани қуввати мухаййала аст, ки ҳар чизро мучассам сохта, аз назар мегузаронад. Ба илова чун аз маъшук гулқанд фармоиш рафтааст, лизо ҳамон лафзро, ки барои гулқанд истеъмол мекунанд, ӯ дар ин ҷо истеъмол кардааст. Бӯсаву дашном ҳардуро як миқдор, яъне «чанд» хотирнишон карда, ки ғараз аз он намудани ин матлаб аст, ки дар ин гулқанд лозим аст, ки ду ҷузъи он ҳамвазну ба як мизон бошад, яъне он қадаре, ки фаҳш ҳаст, ҳамон қадар ҳам бӯса бошад.

Шумо медонед, ки маъшукҳар қадар ба ҳусну ҷамоли худ менозад, ошиқ ба вафодорию субот дар ишқи хеш мағрур мебошад. Дар ин маънӣ аксар шуаро сухан рондаанд ва Ҳоча чунин мефармояд:

Масалан, дар тамҳид ба ҷои ғазал мавзӯоти гуногун дохил карда, аз ҷумла, Асадии Тӯсӣ ин услуби хосро ихтиёр намуда, ки дар тамҳиди қасоид мунозирот барқарор дошт. Яъне ду чизро гирифта муҳосину фазоилашонро аз забони ҳуди онҳо баён намудааст ва аз ин роҳ барои нишон додан тамоми ҷанбаҳои хуби як чиз мавқеъ пайдо шавад, дар як қасидаи мунозираи «Рӯзу шаб» навишта ва Унсӣ дар ҷавоби он мунозираи «Гулу мул»-ро ба риштаи назм қашидааст:

Дӯш дар маҷлис ахбоб гулу мул бо ҳам
Мезандандӣ зи мубоҳот дам аз фахру карам.
Мул барошуфт, ки он ҷо, ки манам ҷилвафурӯш,
Ҳар тараф қофила бар қофила лутф асту карам.
Мӯр аз тарбиятам баҳра рабояд аз мор,
Рӯбаҳ аз тақвиятам панҷа занад бо зайғам.
Чун ниқоб аз руҳи нурони ман боз шавад,
Ахтарам, шаъшаам, Муштариям, Меҳру Маҳам.
Чун нанозам, ки Худованди ҷаҳон дар Куръон
Номи номи ману нафъи маро қард рақам.
Гул бихандид, ки эй хира ҳам андар Куръон,
Исми ту акбар гуфтаст Худо, нафъи ту кам.
Гарчи дар нашъаи ту ҳаст тараб, лек бувад
Дар хумори ту ҳама дарди сару шиддати гам.
Он ки дарёфта бӯи ту, наузанбиллоҳ,
Мунқабиз гардаду ло ҳавлақунон гирад рам.
Манам он пок, ки чун бӯй кунандам, гӯянд:
Сала ё Раббӣ ғало рӯҳи Расули Акрам.

3. Аксар шуаро мазомини ҳикмату панду мавъизатро дар қасоид баён намудаанд ва ин қасоид ба мазомину маонии номбурда инҳисор ёфта, аз касе дар он мадҳу ситоиш нашудааст. Ҳаким Саной, Авҳадӣ, Саъдӣ, Амир Хусрав, Ҳоконӣ ва Ҷомӣқасоиди зиёде доранд, ки дар мавзӯоти фавқ гуфтаанд. Аз Амир Хусрав қасидае бисёр муфасссалу тӯлонист мавсум ба «Баҳрулаброр», ки дар ҷавоби он Ҷомӣ, Алишер ва бисёре аз шуарои дигар қасида гуфтаанд. Ва дар тамоми ин қасоид аз ирфону сулук сухан рафтааст. Мо чанд шеърӣ Амир Хусравро дар инҷо ҷиҳати намуна нақл мекунем:

*Кӯси шаҳ холию бонги гулгулаш дарди сар аст,
Ҳар кӣ қонеъ шуд ба хушқу тар, шаҳи баҳру бар аст.
Марди пинҳон дар гилеме подшоҳи олам аст,
Теги хуфта дар ниёме посбони кишвар аст.
Ошиқӣ ранҷ асту мардонро ба сина роҳат аст,
Силсила банд асту шеронро ба гардан зевар аст.*

ҒАЗАЛ Ё ШОИРИИ ИШҚИЯ

Ишқу муҳаббат ҷузъи ғаризаи инсонист ва бино бар ин ҳар кучо инсон ҳаст, ишқу муҳаббат ҳам ҳаст ва чун ҳеч миллате ҳолӣ аз суҳанварӣ нест, бад-ин ҷиҳат миллате ҳам ёфт намешавад, ки аз шеърӯ шоирии ишқӣ бебаҳра бошад. Лекин Эрон дар ин хусус аз тамоми кишварҳои дунё ҷилавтар аст. Оре, дар ин кишвар чун тамаддуни куҳансол тамоюлоту эҳсосотро ниҳояти дараҷа латифу сареулиштиол карда буд, лизо он ба андак таҳрике барафрӯхта шуда, қалбу димоғро оташишон месохтааст ва ба ҳамин ҷиҳат аст, ки дар сарзамини Эрон тараққие, ки барои ғазал ё ашъори ишқу ошиқӣ ҳосил шуда, он тараққӣ насиби соири аснофи суҳан нашудааст.

Мо дар собиқ мукаррар гуфтем, ки шоирӣ дар Эрон аз қасида оғоз шуда ва низ ғазал дар ибтидо аз ҷӯши табъ таровиш нашуда, балки барои такмили соири ақсоми шеър ба вучуд омадааст, чи гуфтани ашъори ишқӣ дар ибтидои қасида ҷузъи дастур буд ва ин қисматро вақте ки алоҳида карданд, ғазал гардид. Ва гӯй аз дарахти қасида қаламае гирифта, ҷудогона онро нишондаанд.

Одамшоири форсӣ мегӯянд Рӯдакӣ аст. Дар замони ӯ синфи ғазал мустақилан ба вучуд омада, чунон ки Унсурӣ мегӯяд:

*Ғазал рӯдакивор некӯ бувад,
Ғазалҳои ман рӯдакивор нест.*

Афсӯс, ки аз ғазалҳои Рӯдакӣ хеле кам дар даст аст. Дар девони ӯ ё дар тазкираҳо намунае, ки аз он мавҷуд мебошад, бад-ин қарор аст:

*Душвор намой руху душвор диҳӣ бӯс,
Осон бирабой дилу осон бибарӣ чон.*

*Бибуда наргиси ту оби ҷодуи Бобул,
Кушода гунҷаи ту боби мӯъҷизи Исо.*

Рӯдакӣ дар ҳудуди соли 302 ҳиҷрӣ вафот ёфтааст. Ва лизо каломӣ ӯро ёдгори мои савум бояд донист. Дар мои ҷаҳорум шоири бузургии номӣ Дақиқӣ будааст. Ин ғазали баҳорияи ӯ намунаест аз тараққиёте, ки баъд аз як қарн ҳосил шудааст:

*Дарафканд, эй санам, абри биҳиштӣ
Заминро хилъати урдубиҳиштӣ.
Ҷаҳон товусгуна гаит гӯйӣ
Ба ҷои нармиву ҷои дуруштӣ.*

Ва ё дар ин маънӣ, ки инсон бо функционивасоили асбоби ғалат аст, ки ба ашхоси бузург ҳамсарӣ кунад, чунин мегӯяд:

*Тақя бар ҷои бузургон натавон зад ба газоф,
Магар асбоби бузургӣ ҳама омода кунӣ.*

Ё масалан, ин мазмун, ки аслу нақл бо ҳам яксон нест:

*На ҳар кӣ чеҳра барафрӯхт, дилбарӣ донад,
На ҳар кӣ оина созад, сикандарӣ донад.*

Ҷ аз ин сабку равиш воқеан ғазалро маҷмӯаи шеърӯ шоирӣ қарор дод, яъне ҳар навъ андешаву ҳаёлу ҳар маъноеро, ки хоста, тавонистааст дар ғазал адо кунад ва натиҷаи ҳамон аст, ки Урфӣ, Назирӣ, Соиб ва Калим ҳар гуна мазомини маданӣ, ахлоқӣ, муоширатӣ ва иҷтимоӣ ва панду мавъизатро дар ғазал баён намуда, дар сурате, ки дар шууну мумаййизоти ғазал тафовуту фарқе пайдо нашуда.

6. Меъёрӣ бартарӣ ва камоли як шоир ин аст, ки мазоминеро, ки адо мекунад, ба қисме адо кунад, ки тариқи муассиртару балеғтар барои адои он пайдо нашавад, ҳол мегӯем, ки ин мард, маониву мавзӯотеро, ки баён намудааст, албатта он мавзӯот ва маонӣ ҳазорон бор ба риштаи назм даромадааст. Лекин он тавре ки ӯ ҳар маониро баён намудааст, то ба имрӯз чизе бар он изофа нашудааст.

Мисол:

Маъшукро ба баҳона ва ҳилае талабидан ё даъват намудан як мавзӯи омми шеър аст, чунон ки як шоир дар ин маънӣ гуфта:

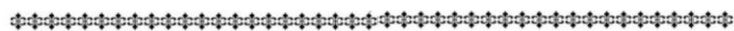
*Имшаб биё, то дар ҷаман созем пур паймонаро,
Ту шамъу гулро доғ кун, ман булбулу парвонаро.*

Дар ин ҷо шоир дар ташрифот даъвати кудратнамӣ карда, ба маъшук мегӯяд: Азизам! Биёед, имшаб то ҳангомае ба по кунед, шумо ва шамъу гул дар як тараф бошед ва ману булбулу парвона тарафи дигар ва чун натиҷаи ин вазъ қатъан маълум аст чист, лизо мегӯяд, ту шамъу гулро аз рашк бисӯзон ва ман парвонаву булбулро месӯзонам.

Зайлан мулоҳиза кунед, ки Ҷоҳи ин маъниро ҷӣ гуна баён намудааст:

*Парвонаву шамъу гулу булбул ҳама ҷамъанд,
Эй дӯст, биё, раҳм ба танҳои мо кун.*

Мегӯяд тамоми мардум ҳар як бо матлуби худ ҳамнишину ҳамбазм аст, фақат манам, ки танҳо мондаам. Лизо дӯсти азизам, биё раҳме ба танҳои мо кун.

*Гаит бемор, ки чун чаими ту гардад наргис,
Шеваи он нашудаи ҳосилу бемор бимонд.*

Ин нукта ки: ҳар чиз дар ҷои худ муносибу мавзун мебошад, тамошо кунед, чӣ гуна онро адо кардааст:

*Бо хароботнишинон зи каромат малоф,
Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта маконе дорад.*

Яъне чилави касоне, ки дар майхона ҷо доранд, набояд аз каромат лоф зад, чи барои ҳар ҳарфе мавқеест хос, ки вақте ки ба ҷои худ истеъмоли шуд, мавзуну муносиб чилва мекунад.

Мунозиоту мушочироти мазҳабӣ мабнӣ бар ин аст, ки ҳеч кадом воқиф ба асли ҳақиқат нестанд. Зайлан мулоҳиза кунед, ки ин маъниро чӣ гуна баён менамояд:

*Чанги ҳафтодуду миллат ҳамаро узр бинех,
Чун надиданд ҳақиқат, раҳи афсона заданд.*

Барои кӯшиш дар нафъи халоиқ ҳарфҳои ноҷоиз ҳам ҷоиз мешавад:

Аз он гуноҳ, ки нафъаш расад ба гайр, чи бок.

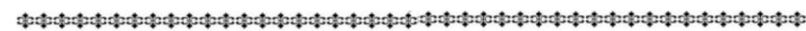
Набояд дохил дар маъкулот шуд:

*На қозиям на мударрис, на муфтиям на фақеҳ,
Маро чи қор, ки манъи шаробхора қунам.*

Хоча тамоми ин маониву мазоминро (чунон ки мулоҳиза мекунад) дар либоси ғазал ва дар ҳамон перояву ранг адо кардааст ва ба ҳамин ҷиҳат ҳам таркиботу ташбеҳоте бад-ин гуна истеъмоли намудааст. Вале рафта-рафта ин нукта ба назар омад, ки аслан ба ташбеҳ ва истиора ҳам ҳоҷате нест ва лизо мазомини хушкро ба тарзи оддӣ ва сода адо мекунад, дар сурате, ки ғазалияти ғазал ба ҷои худ боқӣ монда ва абадан халале дар он роҳ намеёбад.

Масалан, ин матлаб, ки дар мазҳабу диёнат фарқу дастиҷоти зиёде, ки пайдо шуда ё ҷангҳои хунине, ки байни онҳо ҳанӯз ҷараён дорад, рӯи ин асл аст, ки онҳо аз асли ҳақиқат дур афтадаанд. Ў инро бидуни ин ки рангомезӣ карда бошад, чунин адо мекунад:

*Чанги ҳафтоду ду миллат ҳамаро узр бинех,
Чун надиданд ҳақиқат, раҳи афсона заданд.*

*Зи гил бӯи гулоб ояд бад-ин сон,
Ки тиндорӣ гул андар гил сиришитӣ.
Дақиқӣ чор хислат баргузидаст
Ба гетӣ аз ҳама хубию зишитӣ:
Лаби ёқутрангу нолаи чанг,
Майи хунрангу кеши зардуҳишитӣ.*

Агарчи ғазал аз қасида мумтозу навъи алоҳидаю мустакиле ба шумор омада, лекин агар ба ғавр мулоҳиза шавад, унсури аслии ғазал қасида аст. Дар қасида таъриф аз мамдӯх мешавад ва дар ғазал таъриф аз маъшук, дар қасида аз ҷуду саҳо, ҷабарруту иқтидор, адлу инсофи мамдӯх таъриф мекунанд, дар ғазал хусну ҷамол, нозу адо, ҷабру ҷафои маҳбубро чилва медиҳанд. Ғазал то як муддат назар ба асбоби мухталифе, ки дар пойин зикр мешавад, пешрафти қобиле надоштааст.

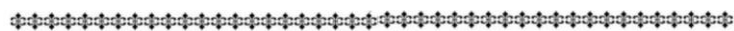
То муддат қамолӣ як шоир дар қасидагӯӣ шинохта шуда ва махсусан дар қасида барои ҳар навъ қадридониву тарҷеҳ ва тафзил маҷол пайдо мешудааст. Дар дарборҳо борони зару ғавҳар бар сари қасидасароён муттасил меборид. Дар мавоқеи расмӣ-аъёд, маҷолиси ҷашн, шуаро бо завқу шавқӣ тамом ба гуфтани қасида пардохта ва ҳар кадом барои сабақат ҷустан бар ҳарифи худ қудратнамоӣ карда, охири дараҷаи зӯри таъро нишон медоданд. Эҳсосоту ҷазаботи ишқва муҳаббат аст, ки муҳаррик шуда, ғазал пайдо мешавад. Лекин дар Эрон чун то муддате ҳисси силахшӯрӣ ва тамоилоти размиву ҷангӣ дар ниҳояти шадид ҷараён дошт, лизо таърихи тараққии ғазал аз тасаввуф шурӯъ мешавад. Алоқаву иртиботи тасаввуф бештар бо воридоту ҷазабот аст ва авваллабҷадеро, ки дар ин дабистон таълим медиҳанд, ҳамоно абҷади ишқу муҳаббат мебошад. Агарчи тасаввуф дар оғози қарни сеум ибтидо шуда, лекин қарни панҷум асри тиллоии он шумурда мешавад. Ва ҳамин аср ҳам шурӯи тараққии ғазал аст.

Аввал аз ҳама Ҳаким Саной ба ғазал хидмат карда ва онро тараққӣ додааст ва баъд аз ӯ Авҳадии Мароғӣ,¹ ки дар соли 554 ҳиҷрӣ вафот ёфтааст, ғазалро аз ҷазабаву ҷӯш лабрез карда, ба илова дар забон ҳам назокат, поқӣ, салосату равонӣ падида овард.

Мо ин ашъорро ҷиҳати намуна дар пойин зикр мекунем:

*Бӯи он дуд, ки имсол ба ҳамсоя расид,
З-оташе буд, ки дар хонаи ман пор гирифт.*

¹ Аз бузургони сӯфия ва олим ҳам будааст. Муддатҳо ба сайру саёҳат машғул ва дар охир Исфохонро маскани худ қарор дод. Дар замони Аргун мезиста ва бо Авҳадуддини Кирмонӣ байъат намуд. Маснавии «Ҷоми Ҷам»-и ӯ машҳур мебошад ва он аз назари ман гузаштааст. (Муаллиф).

*Азбаски пур шудам зи сифоти камоли худ,
Наздик шуд, ки пур шавад аз ман ҷаҳон ҳама.*

Мо дар ин ҷо як ғазали тамоми Авҳадиро зикр мекунем, ки аз он мевард заминаи хубе аз ғазалгӯии ӯ ба даст овард:

*Пайдост ҳоли мардуми риндон, чунон ки ҳаст,
Хуррам касе, ки фош кунад ҳар ниҳон, ки ҳаст.
Эй муҳтасиб, ту дониву шаръу асосион,
Ойини ишқро бигуздор ончунон, ки ҳаст.
Муъмин зи дин даромаду сӯфӣ зи эътиқод,
Тарсо муҳаммадӣ шуду ошӣқҳамон, ки ҳаст.
Халқе нишонӣ дӯст талаб мекунанду боз
Аз дӯст гофиланд ба чандин нишон, ки ҳаст.
Гар номи Авҳадӣ саги туст, аз дараи марон,
Ҷӯро ба ҳар лақаб, ки ту донӣ, бихон, ки ҳаст.*

Баъд аз Авҳадӣ Хоча Фаридуддини Аттор, Мавлонои Рум, Ироқӣ ва ғайра ғазалро ниҳоятдараҷа тараққӣ доданд. Лекин чун ин бузургон дилбохтаи ишқӣ ҳақиқӣ буданд, дар каломии онҳо ҷанбаи ҳақиқат ғалаба доштааст ва рӯи ин асл ғазалҳояшон қабули омма пайдо нанамуд. Дар ҳамин аср сели оламгири тотор шерозаи амниятро оромишро бақуллӣ аз ҳам дарида, тамоми ҳукуматҳо ва салтанатҳо барбод рафтанд. Ва натиҷа ин шуд, ки аз аҳамият ва равангу иқтидори қасида коста, маҷрои сайри шеърро шоирӣ бақуллӣ иваз шуда ва он ба тарафи дигар рӯ ниҳод. Чун ҳисси силаҳшӯрӣ ва ҳадамоти шӯҷоъона ва, диловарона хотима пайдо карда буд, лизо ғайр аз эҳсосоти дарду ғам ва сӯзу гудозу оху нола чизе боқӣ намонда ва аз ин рӯ, ҷуз ғазал дигар чӣ мумкин буд аз табоъ таровиш бишавад?

Шайх Саъдӣ дар ҳамин замон пайдо шуд. Ӯ муддатҳо дар ишқу ошиқӣ ба сар бурда буд ва ахиран ҳам дохил дар ҳалқаи тасаввуф гардид. Фитратан шоир ва дорои забону баъни ҳудодод будааст ва бад-ин восита дар ғазалиёти ӯ ин асар пайдо шуд, ки оташ дар тамоми Эрон барафрӯхт ва баъд аз ӯ Хусраву Ҳасан ин шаробро тундтар намуданд.

Баъд аз ин давра Салмону Хочу аз ҳайси шеърро шоирӣғазалро тараққӣ доданд, то ин ҳад, ки Хоча Ҳофиз мегӯяд:

*Устоди ғазал Саъдист пеши ҳама кас, аммо
Дорад сухани Ҳофиз тарзи равиши Хочу.*

Лекин Салмону Хочу аз тасаввуф бебаҳра буданд, лизо дар гулҳои онҳо ранг буд, вале бӯ набуд. Салмон ва Хочу ҳарду ҳаёт доштанд, ки

*Он ки бар нақш зад ин доираи миной,
Нест маълум, ки дар пардаи асрор чи кард?*

*Бирав, эй зоҳиди худбин, ки зи чашии ману ту
Рози ин парда ниҳон асту ниҳон хоҳад буд.*

*Мурдам дар интизору дар ин парда роҳ нест,
Ё ҳасту пардадор нишонам намедиҳад.*

3. Аксари мардум, ки раҳсипори мақсуде ҳастанд, вақте ки ба мақсад намерасанд, нафед шуда, чунин ҳаёл мекунанд, ки мумкин нест он мақсудро ба даст овард ва ҳол он ки дар ҳуди онҳо эътимод ба нафс, истиқлоли фикр, ҷӯшу талаби содиқона набудааст, варна толиби содиқ ҳеч вақт мумкин нест маҳрум бимонад ва ҳамин матлабро ӯ чунин баён намуда:

*Толиби лаълу гуҳар нест, вагарна хуршед
Ҳамчунон дар амали маъдани кон аст, ки буд.*

Машҳур аст вақте ки офтоб чанд қарн ба як санге тобид, он санг лаъл мегардад. Алоҳоза матлаби шеър ин мешавад, ки толиби лаълу гуҳар вучуд надорад, варна имрӯз ҳам офтоб камокон ба парвариши лаълу гуҳар масруф мебошад.

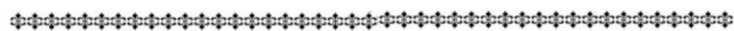
4. Умуман ҳаёл мекунанд он чиро, ки кудамо кардаанд, имрӯз наметавон кард, барои он ки он қобилияту истеъдод, мегӯянд, имрӯз нест. Лекин ин ҳаёли ғалат аст, Хоча Соҳиб ҳаминаро чунин адо мекунанд:

*Файзи руҳулқудус ар боз мадад фармояд,
Дигарон ҳам бикунанд, он чи Масеҳо мекард.*

5. Дар аксар мардум барои кор ниҳоятдараҷа қобилияту истеъдод вучуд дорад, лекин аз қобилияту истеъдоди худ истифода намеkunанд ва ё дар тарадудии ин ки чи кореро ихтиёр кунанд, бекор мемонанд ва билохира муҳаммили бор меоянд. Ӯ барои таҳрики ин идда ашхос ва мутаваҷҷеҳ сохтани онҳо ба кӯшиши кор чунин мефармояд:

*Ин хун, ки мавҷ мезанад андар ҷигар туро,
Дар кори рангу бӯи нигоре намеkunӣ.*

Дар мазаммату нақӯҳиш аз тақлид аз Низомӣ шеърест машҳур: «Калоге таки кабк дар гӯш кард» ва як чунин мазмуни хушкро зайлан мулоҳиза кунед, ки Хоча бочӣ тарзи қолибу қозибе баён намудааст:

фат ва нозукадоии ғазал абадан тафовуту тағйире роҳ наёфтааст, чунон ки дар амсилаи зайл ин маъниро ба хубӣ метавон тасдиқ намуд:

1. Шумо медонед, ки иллати умдаи хусумат ва ҷангу ҷидоле, ки ҳамеша дар миёни милалу ақвом ҷараён дошта, мунофирати маҳзабӣ будааст. Дар дунё миллионҳо нуфус дар ин роҳқурбонӣ шуда ва кишварҳои маъмуру обод барбод рафтаанд. Ҳатто дар миёни як қавм ва афроди як мазҳаб ба воситаи кӯчақтарин муноқишоти мазҳабӣ мунозиоти хунин бапо шудааст то ин ҳад, ки ҳар як дигареро муртаду зиндик номида, рехтани хунашро барои худ мойи наҷоти ухравӣ донистааст. Вале аҳли дил ин низоъро муфҳам пинҳон дошта ва ҳечвақт онро писанд намекунанд, чунон ки ҳар қадар доираи сулуку ирфон басту тавсеа пайдо мекунад, ҳамон қадар аз асари ингуна ҳаёлот ё хурофот коста ва доираи он маҳдуд мешавад. Ва чунин ба назар меояд, ки ҳама толиби зоти яқтои ӯ ва дар ҷустуҷӯи талоши вай буда, ғарқи муҳаббати ӯ мебошанд, ки ҳамин нуктаро Хоҷа дар перояҳои адида баён намудааст:

*Ҳама кас толиби ёранд, чи ҳушёр, чи маст,
Ҳама ҷо, хонаи шиқ аст, чи масҷид, чи қуништ.*

*Дар шиқ хонақоҳу харобот шарт нест,
Ҳар ҷо ки ҳаст, партави рӯи ҳабиб ҳаст.*

Урфӣ ин маъниро ба василаи як ташбеҳ, бакуллӣ аз парда берун овардааст:

*Ориф ҳам аз ислом хароб асту ҳам аз куфр,
Парвона ҷароғи ҳараму дайр надонад.*

2. Дар миёни ҳукамо касоне ҳастанд, ки онҳоро «ло адрия» гӯянд. Мазҳаби ин фирқа он аст, ки ҳақиқати чизеро наметавон маълум дошт ва он фалсафаест хушку бемазза ва ҳар навъ ҷазаботу ҷӯшро маҳву нобуд месозад, лекин шоири номии мо онро ҳам бо баёни рангини худ як мазмуни дилкаше пур аз тарабу мастӣ гардонидаст:

*Ҳадис аз мутрибу май гӯву рози даҳр камтар ҷӯ,
Ки кас нақишуду нақишояд ба ҳикмат ин муамморо.*

*Кас надонист, ки манзилгаҳи мақсуд кучост,
Ин қадар ҳаст, ки бонги ҷарасе меояд.*

Хоҷа Ҳофиз шурӯба ғазалгӯӣ намуд ва ӯ бо як ҳарорату ҷӯше ҳам даст ба ин нағма зад, ки аз замин то ба осмон садои он мунъакис шуда, овозааш дар тамоми олам печид.

Ман дар атрофи шоирии Хоҷа Ҳофиз тақризи муфассале дар собиқ навиштаам. Лекин ханӯз нукоту дақиқи зиёде боқӣ монда, ки зикри онҳо ба амал наомадааст. Ва ҳарчанд мо ин вазифаро дар ин ҷо ҳам қомилан наметавонем анҷом диҳем, вале бо ин ҳол чун дар иодаву тақрори ин фасонаи дилчасп кайфи махсусе пайдо мешавад, лизо қаламро ба таърифи он маътуф медорем.

1. Аз хасоиси умдаи каломи Ҳофиз ҳусни баён, хубии адо ва билохира шустагиву латофат аст. Лекин ин як амрест завқӣ, ки побанди ҳеч қоидаву қонуне нест. Тамоми усули фасоҳату балоғат дар ин ҷо бекор монда, аз ихота ба он очиз мебошад. Мулоҳиза кунед, як мазмунро гӯяндагон ба сабқҳои гуногун ва садҳо пероя дароварда адо мекунанд, вале мақсаде, ки дар назар аст, ҳосил намешавад, баръакс яке пайдо мешавад, ки ҳамон мазмунро гирифта, маълум нест ҷиҳунаре ба қор мебарад, ки он сеҳру ҷоду ба назар меояд ва ин мавҳибат дар забони Хоҷа Ҳофиз насиби аҳаде нашудааст. Аносиру аҷзои маонӣ ва мазомини ӯ иборат аст аз: қаноат, гӯшанишинӣ, парҳез аз дунё, пардадарӣ аз зуҳҳоду вуъоз ва билохира риндиву мастӣ ва ин мазомин ва маонӣ аз 500 сол мубтазал шуда дорад меояд, вале то кунун натавониста ҳеч як ҷавоби Хоҷа Ҳофиз бошад.

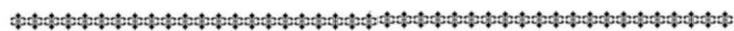
2. Забони ғазал забонест хос, ки дорои назокату латофат ва билохира шӯху зариф мебошад. Ва барои чунин забоне, албатта, хотироту ҳаёлотӣ ҳосе ҳам лозим аст вучуд дошта бошадва чунон чи бихоҳанд мазомини илмӣ ё фалсафиро дар ин забон баён намоянд, он латофат ва рангинӣ боқӣ наметавонад. Масалан, Шайх Саъдӣ дар матлаи як ғазал мегӯяд:

*Агар Худой набошад зи банде ҳушнуд,
Шафоати ҳама пайгамбарон надорад суд.*

Аланан, дида мешавад, ки ин матлаъ бо ғазал ҷур дарнамеояд. Вале хоҷа Ҳофиз яке аз эҷозии хосси ӯ ин аст, ки ӯҳар навъ мазомини илмӣ, ахлоқӣ ва фалсафиро гирифта адо мекунад, лекин дар латофати ғазал ҳеҷ фарқе пайдо намешавад. Балки ҳар гуна ҳаёлотӣ дақиқи илмӣ ва фалсафӣ, ки дар ғазали ӯ баён мешавад, рангинтару латифтар мегардад:

*Дар дили мо гами дунё гами маъшук шавад,
Бода гар хом бувад, пухта қунад шишаи мо.*

Пеш аз Хоҷа Ҳофиз ғазал махсус ба мавзӯоту маонии ишқӣ будааст ва ғайр аз масоили ишқӣ хотироту ҳаёлотӣ дигареро дар ғазал намета-

вонистанд адо кунанд. Ва ҳол он ки ғазал, чунҳар байти он мустақилу алоҳида мебошад, дар миёни аснофи сухан як синфест, ки ҳар навъ ҳаёлотӣ басити муфрад ро бояд битавон дар он баён намуд.

Хоча Ҳофиз аз як тараф ғазалро тавре басту тавсеа дод, ки ахлоқ, фалсафа, тасаввуф, панду мавъизат, сиёсат -ҳар қисм мазоминро дар он дохил карда ва аз тарафи дигар ин хусусиятро ҳам маҳфуз дошта, ки забоне, ки маҳсули ғазал аст, яъне латофату ширинӣ ва рангиниву зарофате, ки бояд барои он даркор бошад, ҳамаро риоят намуда, нагзоштааст, ки чизе дар ин миёна аз қалам бияфтад. Ва мо ин ашъорро ҷиҳати намуна зайлан зикр мекунем:

*1. Осмон бори амонат натавонист кашид,
Қуръаи фол ба номи мани бечора заданд.*

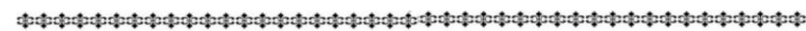
Дар Қуръон мазкур аст, ки «Мо амонати худро ба осмону замин изҳор доштем, ҳама инкор карданд ва тарсиданд, ки ин борро бар дӯш гиранд. Лекин одамӣ онро ҳамл намуд». Мақсуд ин аст, ки заминро осмон қобили таколифи Илоҳӣ нестанд, балки ин қобилият фақат ба инсон ато шудааст, ки ҷоизу ноҷоизу ҳалолу ҳаром ва билохира неку бадро метавонад тамиз бидиҳад ва рӯи ин асл аст, ки мукаллаф гардида ва аҳкоми шаръ барои он омадааст.

Дар назди машоихи сӯфия мурод аз амонат ишқи ҳақиқист, ки ғайр аз инсон барои аҳди ин муваҳҳиб ҳосил нест. Ба ҳар ҳол ин шеър аз лиҳози ҳарду маънӣ возеҳу дуруст аст ва дар ҷое дигар Ҳоча ҳамин мазмунро чунин баён намудааст:

*Бори гами ишқи ту ба ҳар кас, ки намудам,
Оҷиз шуду ин қуръа ба номам зи сар афтод.*

2. Дар назди машоихи сӯфия сарчашмаи аслии идрок ҳавоси ҳамса ва ашъи хориҷӣ нестанд, балки дар худ дил як чунин латифа ва истеъдодест, ки агар тазкия бишавад, тамоми ашъ дар он чилвагар шуда, яъне акси ҳар чизе дар он намудор мегардад ва ин илмро илми ботин мегӯянд, ки на аз дафтар ва китоб, балки аз тазкияи қалб ҳосил мешавад ва кумилайн, яъне абноӣ муҳтоҷ ба тазкия ва риёзат ҳам нестанд, балки фитратан дорон ин мақом мебошанд. Ва ҳамин масъаларо Ҳоча дар чандин маврид гӯшзад намудааст:

*Солҳо дил талаби ҷоми Ҷом аз мо мекард,
Он чи худ дошт, зи бегона таманно мекард.
Дидамаш хурраму хандон қадаҳи бода ба даст
В-андар он ойина садгуна тамошо мекард.*

*Гуфтам: Ин ҷоми ҷаҳонбин ба ту кай дод ҳақим?
Гуфт: Он рӯз, ки ин гунбади мино мекард.*

Яъне орифери дидам, ки меҳандид, дар дасти ӯ ҷоми шароб ва дар он ҷом чилваҳои гуногун медид. Пурсидам, ки ин ҷоми ҷаҳонбинро ҳақим кай ба ту иноят фармуд? Дар ҷавоб гуфт: Рӯзе, ки ин гунбади лочувардиро бунён мениҳод.

Дар ҷое дигар чунин гуфта:

*Соқӣ, биёр бодаву бо муддаӣ биғӯ,
Инкори мо макун, ки чунин ҷом Ҷам надошт.*

ӯ дар ҷои дигар ба тарфи ин илми мавҳубӣ чунин ишора кардааст:

*Сирри Худо, ки орифи солиқ ба кас нагуфт,
Дар ҳайратам, ки бодафурӯш аз қучо шунид.*

Дар таълифоти уламои зоҳир асроре, ки аз шарият дар баъзе маврид ба назар мерасад, тамоми ҳақиқат аз ифодоти урафост, ки дар баъзе мавоқеъ аз забони онҳо хориҷ мешавад. Бино бар ин Ҳоча Соҳиб мефармояд:

*Соқӣ, биё, ки ишқ нидо мекунад баланд,
К-он кас, ки гуфт қиссаи мо, ҳам зи мо шунид.*

3. ӯ ин нуктаро, ки ин илм маҳсул ба арбоби ботин аст, чунин адо кардааст:

*Шарҳи маҷмӯаи гул мурғи саҳар донаду бас,
Ки на ҳар, к-ӯ варақе хонд, маонӣ донист.*

4. Аксар ҳузуроти сӯфия, ки қоил ба ваҳдати вучуданд, ҷиҳати умдааш ин аст, ки чун партави хуршеди ҳақиқати вучуд дар тамоми ашъ афтода, лизо як соҳибдил, ки аз ишқи муҳаббат лабрез аст, дар ҳар ҷо, ки ин партавро мебинад, фирефта мешаваду мунҷазим мегардад, то ин ҳад, ки аслу фаръро наметавонад аз ҳам тамиз диҳад ва мултафит намешавад, ки буд кадом асту намуд кадом. Ва ҳамин нукта аст, ки ӯ онро чунин баён намуда:

*Акси рӯи ту чу дар оинаи ҷом афтод,
Ориф аз партави май дар тамаи хом афтод.*

Ғараз аз ин қабил ҳазорон маорифу ҳақоикро ба наҳве адо карда, ки дар услуби ғазал ба қадри заррае тафовуту фарқ пайдо нашудааст.

Мунҳасир ба маорифу ҳақоик нест, балки ҳар навъ масоили қавме, кишваре, тамаддуне ва муоширатеро ӯ тавре баён намуда, ки дар лато-

ёварем ва ҳол он ки дар забони форсӣ сармоя ва маводе, ки аз ғазал вучуд дорад, дар ҳеч забоне он қадар нест.

2. Маҳбуи шоири Эрон аксар шоҳиди бозорӣ¹ ва мубтазал мебошад, ҳар касе метавонад баӯ роҳ пайдо кунад, бо бисёре ашхос иртибот дорад. Имрӯз бо яке ҳамсухбат, фардо бо дигаре ҳамбазм аст, ҳангоме ки дар як маҳфил чилваорост, ҷамъияти ушшоқ аз ҳама тараф ба назораи вай мепардозанд, ӯ ба яке нигоҳи зеричашмӣ мекунад, бо он дигар чашмак мезанад, ба як нафар лабханд зада ё нигоҳи мутабассумона мекунад, дигареро бо нигоҳе фиребomez ба муҳаббати суварии худ мутмаин месозад. Як вақт бо нахвату ноз ва вақти дигар ҳамроҳ ва бозушукфта аст. Ӯ ҳар як аз ошиқонашро ба як шеваю адое саргарми нигоҳ медорад ва ҳар шахсе пеши худ ҳаёл мекунад таваҷҷуҳи қалбии ӯ ба тарафи ман аст ва дигаронро фиреб медиҳад. Бархилофи маъшуқи араб, ки дар ҳарими иффату исмат қарор гирифтааст, ки дастрасӣ ба он бисе душвор мебошад. Чунон ки яке дар ин миёна бихоҳад рӯ ба он тараф намояд, қаблан бояд бо шамшерҳо мувоҷеҳ шавад, ҳазорон сар аз бадан чудо шуда, нахрҳое аз хун ҷорӣ гардад, чунон ки Мутанаббӣ гӯяд:

*Даёруллавоӣ дора ҳин азизата,
Битулил қано яҳфизан ло биттамоим.*

Иллаташ ҳам ин аст, кибо занони мастура ва афифа ишқ меварзиданд ва вақте ки овозаи ин ишқ ба ҳама ҷо мепечид, он вақт соҳибони қабила иҷозаи никоҳ медоданд ва ё сарохатан инкор менамуданд. Вале он вақт бар қайду банди маҳбуба афзуда, наметавонист ба ҳеч ваҷҳ берун биравад ва ё агар берун мерафт, касоне аз қабила дорои часорату шаҳомат бо вай ҳамроҳ буданд ва аммо дар манзил, гӯй, дартамоми шабу рӯз мувоҷиба менамуданд ва кашик медоданд ва бо ин ҳол ушшоқшабоҳ дар пинҳонӣ ба талаби маъшуқ мерафтанд ва махсусан бо силоҳу адавати ҷанг ҳам ҳаракат мекарданд. Дар ин миёна иттифоқ меафтод, ки муҳофизону нигоҳбонон бохабар шуда, миёни онҳо ҷангу низоъ дармегирифт ва шамшерҳо кашида мешуд. Чунон ки аз барои ушшоқи маъруфи Араб мисли Ҷамилу Касир ва ғайра ин навъ маърака пеш омадааст. Ғараз, онҳо ҳамин муҳофизинро «рақиб» меғуфтанд,

¹ Ин шоҳиди бозорӣ, ки муаллиф меғӯяд, голибан аз ҳамон навхатони моҳталъате буда, муҷоҳидини қарни савуму ҷаҳоруми ҳиҷрӣ дар ҳамлае ба Мовароуннаҳр аз туркон асир гирифта истеъдоду истиҳдомашон ва дар ҳар хонае аз онҳо буданд. Чунонки Саной гуфта:

*Ходимонро зи баҳри он бихаранд
То ба руҳсоришон ҳаме нигаранд.*

Назар бо ин ки занон дар парда ва аз назарҳо пӯшида буданд, ночор як шоири ғазалсаро, ки дар маънӣ наққоши ҷамол аст, дар тағаззулоту худ бо ҳамин гуломони турк, ки ҳамеша дар манзару марӣ буданд, нади муҳаббат мебохтааст. (Мутарчим).

² Чунонки дар собиқ гузашт мурод шуарои давраи ҷоҳилият аст фақат. (Мутарчим).

кашидва дар охир назарияи қатъӣ ва тарзи амали худро бо камоли ҷуръату часорат ва бо садои баланду расо эълон дорем.

Хоча дар ҳар қисмати ин мазмун ба қисме доди суҳан дода ва ба тавре онро бо шарҳу баст ваҳарорату ҷӯш баён намудааст, ки шеърӯ шоирӣ то кунун натавониста як қадам аз он ҷилавтар бардорад.

Роҷеъ ба безътибории дунё ӯ онро ба тарзи бисёр муассире баён намуда, аз ҷумла ҷунин меғӯяд:

*Бас кун зи кибру ноз, ки дидаст рӯзгор
Чини қабои Қайсару тарфи қулоҳи Кай.*

Қадим марсум буд, ки умаро ва арбоби мансабу ҷоҳқабои ҷинор мепошиданд ва низ қулоҳе моил ба инҳино бар сар мегузоштанд, ҷӣ ин чизҳо дар он давра нишони ҷалолу ҷабарут буд, ба ҳамин ҷиҳат аст, ки ӯ азамату ҷалоли дунявиро бад-ин алфоз таъбир намудааст ва як нуктаи латифу бадее, ки дар алфози номбурда вучуд дорад, ин аст, ки ҷоҳу ҷалоли дунявӣ поя ва мояш ба қадри поя ва мояи шикану ҳами як чиз мебошад.

*Эътиmode нест бар даври ҷаҳон,
Балки бар гардуни гардун низ ҳам.*

*Каманди сайди баҳромӣ бияфкан, ҷоми май баргир,
Ки ман паймудам ин саҳро, на Баҳром асту на гӯраи.*

Шумо медонед, ки Баҳром аз подшоҳонест, ки маъруф ба шикори гӯрхар будааст ва лизо меғӯяд, камандеро, ки Баҳром бо он гӯрхар мегирифт, дур бияндоз ва ҳеч чиз аз он суҳбат макун. Балки дар иваз пиёлаи шаробро ба даст гир, ҷи ман саротосари ин саҳроро ковишу ҷустуҷӯ кардам, на аз Баҳрому на аз гӯри ӯҳеч хабар набуд. Аз ҷумлаи лутфу ҳубии адои ин маънӣ яке ин аст, ки гумшудагии Баҳромро ниҳоятдараҷа басту тавсеа дода, мерасонад, ки дар ҳеч нуктае аз ӯ нишоне нест, на дар замону на дар макон, ҷи лафзи саҳро дар ин маврид ба қадре бамавқеу хуб зикр шудааст, ки ҳовии макону замон ҳар ду мебошад. Оре, ӯ имтидоди замонро таъбир ба саҳро намуда меғӯяд: дар ин саҳро ҳеч аломату нишоне аз Баҳром нест. Албатта, барои бастии доираи гумшудану гумшудагӣ аз чизҳои мутааллиқ ба Баҳром ҳам лозим буд чизе зикр бишавад, яъне гузашта аз Баҳром аз ҳеч чизи ӯҳам нишоне нест. Лафзи гӯр (Шумо медонед) илова ба гӯрхар ба қабр ҳам истеъмол мешавад. Дар ин ҷо ҳарду маъниро мешавад мурод гирифт. Яъне аз гӯрхари Баҳром ва ҳамҷунин аз қабри Баҳром, аз ҳеч қадом хабаре нест. Ло-

зим ба тазкор нест, ки ин иштироки лафзӣҳам дар ин маврид лутфи хоссе падид овардааст.

*Шароби талх деҳ, соқӣ, ки мардафган бувад зӯраи,
Ки то лахте биёсям зи дунёву шару шӯраи.*

Аз захматҳо ва кашмакашҳои дунё як нафар ба танг омада, мегӯяд: маро аз шарри ин дунё бираҳонед, осудаам кунед, фароғатам бахшед. Вале ин як амрест мушкил, зеро аз мутоибу гирифториҳои дунё вақте одамай начот меёбад, ки аз давлату сарват, рифъату иззат, ҷоҳу мансаб, ному намуду нуфузу иқтидор ба кулӣ чашм бипӯшад ва ин ҳам то вақте ки инсон ба ҳоли табиӣ ва одист, сурат намегирад ва лизо мегӯяд: як чизи мукайяфе ба ман бидеҳ, ки кайфу мастии он маро аз худ беҳуд карда, ҳама ин чизҳоро аз ёди ман бибарад ва чун барои расидан ба ин мақсуд нашъаи хеле саҳт пурқуввате лозим аст, лизо мебинед, ки лафзи «мардафган» ва «зӯр» истеъмол кардааст, яъне як чунин шаробе ба ман бидеҳ, ки нашъаи он ҳатто ашхосикавӣ ва нерумандро аз по дарандохта, ба замин бияндозад.

Аҳамият додан ба риндӣ ва бармало кардану тазоҳур бар он ва тарғибу таҳриз ба он алҳақ майдони хосси суҳанфарсоии Хоҷа мебошад, чунон ки то ба имрӯз касе натавонистааст, дар ин хусус ба пой ӯ бирасад.

Мисол:

*Кӯ барад ба назди шоҳон зи мани гадо паёме,
Ки ба кӯи майфурӯшон ду ҳазор Ҷам ба ҷоме.*

Шумо румузу асрори балоғате, ки дар ин як байт дарҷ мебошад, мулоҳиза кунед, чӣ андоза аст. Аввалан, дар пайгоме, ки хоста ба подшоҳон бидиҳад, худро ба сифати «гадо» мавсуф доштаст, то ашъор дорад, ки як нафар гадои майхона ҳам ин андоза ҷаррӣ ва ҷасур дар меояд. Илова, ки он як навъи тавбихе аст бар омма, ки инқадар ҷуръату ҷасорат надоранд, ки матолиби худро ба салотин бирасонанд ва лизо ба василаи як эълони умумӣ касеро ҷустуҷӯ мекунад, ки ин кор аз ӯ сохта бошад. Баъд ҳам ба ҷои майкада кӯйи майфурӯшон овардааст, ки аз он меҳоҳад бирасонад, ки майкада бар канори чӣ он даргоҳест муаззаму олӣ, балки дар кӯҷаи майфурушон ҳам як ҳамчу риндӣ ва озодӣ, ки гуфта шуд, вучуд дорад ва аммо вачҳи таҳсис ба Ҷамшед илло бад-ин лиҳоз аст, ки дар миёни салотини қадим дар дабдабаву ҷалол касе ҳампои ӯ наёмадааст ва дигар ин ки шаробу ҷом ҳам ҳар ду аз эҷодоти вай мебошад ва бо ин ҳол вақте, ки ҷоҳу ҷалолу ҳашамат ва шавкати Ҷамшед дар муқобили шароб ин бошад, барои дигарон чӣ аҳаммияте боқӣ мемонад?

холис ёфт намешавад. Шумо мисли Назири, Толиби Омули, Калимро дар Эрон аз кучо метавонед пайдо кунед?

Ин буд мучмале аз таърихи ғазал мазкур доштем ва мо ин мавзӯро, ки дар забони форсӣ сайритакомулии ғазал ё шоирии ишқия то кучо будааст, инак, батафсил менависем:

Ранге, ки ғазал ба худ гирифт, яъне ранги фалсафа, ахлоқ, тахайюл, гарчи рутбаи он аз назари шеърӯ шоирӣ басе баланду олист, лекин чун мавзӯи аслии ғазал ишқу ошиқӣ мебошад, лизо мо дар ин маврид аз ин ҳайс дар ғазалсароӣ ворид шуда ва дар атрофи он суҳбат медорем. Аммо ғазалиёти фалсафӣ ва ахлоқӣ, мо дар оянда онро дар шоирии ахлоқӣ ва фалсафӣ матраҳ карда дар атрофи он суҳбат хоҳем дошт.

Изхори назар ё баҳсу интиқод дар ғазал. Дар ин ҷо тариқи муносиб барои баҳсу интиқод он аст, ки маҳсину маойиби ғазали ҳар якро ҷудо-гона хотирнишон кунем (то ҳар ду руҳи тасвир ҷилав омада бошад), вале чун маҳсину хубиҳои ғазал нисбат ба айб бештар аст, лизо мо қаблан қаламро ба баёни маойиб маътуф медорем.

Маойиб. Як накши бузурги ғазал ин аст, ки дар ҳар муомила ё вори-
доти ишқу муҳаббат баёне, ки мешавад, мусалсал нест. Балки ҳар шеъри
он мустақил ва чудо буда, як маънӣ ва як ҳаёли муфрад ва ё як вақъаву
рӯйдод дар он баён мешавад. Ғазал дар забонҳои арабӣ ва урупоӣ аксар
мусалсал мебошад, ба ин маънӣ, ки дар он саропои маҳбуб машрӯҳан
зикр шуда ё достони васлу ҳичрон ё вориदоти дилчаспери ба таври таф-
сил баён менамоянд. Масалан, Ибни Муътаз ҳолати хумори маҳбубро
чунин шарҳ медиҳад:

«Ман ӯро бо дастам бедор кардам ва гуфтам, ки: Эй ороми чонам, бархез! Вай дар ин ҳолат ки аз нашьаи зиёд садояш гирифта ва монанди касе, ки натавонад баъзе ҳуруфро адо кунад, забонаш гир мекард, гуфт: он чӣ меғӯед, ман онро мефаҳмам, лекин нашьаи шароб маро ба кулӣ аз ҳол бурдааст. Имрӯз маро ба ҳолам воғузор, то ин ҳолат биравад ва фардо он чӣ хоҳад муктазо шуд, ба амал хоҳад омад».

Ё, масалан, Вовои Димишқӣ мегӯяд:

«Дӯстони азизам! Ба назди маъшуқи ман биравед ва бо ӯ дар зимни суҳбат бигӯед: Чаро аз холи ошиқи худ хабар намегирӣ ва ин тавр ӯро табоҳ мекунӣ? Чунончи хандид, бо ӯ бо хусни таъбире бигӯед, ки дар ин чӣ зарарест, ки ошиқро ба васли худ комёб кунӣ?! Лекин агар аз чехрааш осори ғазаб ба назар расид, шумо ҳам хила кунедва ба ӯ бигӯед: Ба мо ҳеч рабте надорад. Мо ҳатто ӯро ҳеч намешиносем».

Дар газалиёти форсӣ роҷеъ ба васлу ҳаҷр, интизору видоъ, сафар ё ҳамсухбатӣ ва ҳамбазмӣ маъшуқ ва ё ҳаммонанди инқабил воридотро ҳар қадар бихоҳем ҷустуҷӯ кунем, наметавонем баёне мабсӯт ба даст би-

То он вақт дар ғазал сивои таърифи ҳусну чамоли маҳбуб ва ишқу муҳаббат суҳбати дигаре даркор набуд.

Хоча Ҳофиз ин доираро васеъ карда ҳар навъ ҳаёлотӣ риндона ва сӯфиёна ва низ афкори фалсафию ахлоқиро дар ғазал баён намуд ва чун тасаллуташ бар забон дар мунтаҳои дараҷа буд, ин аст дар адои ҳар гуна хотирот ва фикру ҳаёл дар латофату рангинии забон ҳам ҳеч гуна ҳалале раҳ наёфт. Ва ин дарҳақиқат меъроҷи ғазалгӯӣ будааст, ки баъд аз он дигар чунин равнақе барои вай ҳосил нашудва мумкин ҳам набуд ҳосил бишавад. Агарчи сабки Хоча дар тамоми Эрон ишоату интишор ёфта, яъне ғайр аз сабки ӯ сабки дигаре писанд воқеъ намешуд, лекин ҳама медонистанд, ки ин тарзро наметавон тақлид кард ва лизо касе перомуни ин кор наҷфтод ва ин сабаб гардид, ки ғазалгӯӣ аз тараққӣ бозмонда ва воқеае дар он рӯй диҳад (надод?) ва ин рукуду вукуф муддатҳо тӯл кашид, то ин ки салотини сафавӣ ба рӯи кор омаданд. Он вақт Фигонӣ тарзи навине эҷод кард ва шуарои баъд аз ӯ бинои тақлидро гузошта ва ба қадре ҳам онро тараққӣ доданд, ки он замин буд, ба осмон расид.

Давраи Сафавӣ дорои хусусиёти чандест, ки инак ба шарҳи он мепардозем.

1. Пеш аз Сафавия таълими улуми ақлӣ ва фалсафа он қадар умумият надошт. Хусусан ба барномаи омӯзиши мазҳабӣ фалсафа дохил набудааст. Вале он дар ин давр ҷузъи омӯзиш қарор гирифт.

2. Сартосари кишвар мунтаҳодараҷа амният ва оромиро дошта ва аз давлату неъмат бархурдор будааст.

3. Назар ба ин ки салотини Темурияи Ҳинд аз шеърӯ адаб ниҳоятдараҷа қадрдонӣ менамуданд, лизо аксар шуарои Эрон ба Ҳиндустон омаданд ва иддаи зиёде дар он кишвар иқомат гузида, баъзеҳо ҳам ба ин омадшуд мекарданд. Ва натиҷаи ин ҳолату асбоб ин шуд, ки дар ғазал услубҳои мухталифе падид омад.

Бар асари фалсафа афкор ва ҳаёлотӣ фалсафӣ ишоату интишор ёфта, масалан Урфӣ ва Файзӣ тамоми каломашон ба ҳамин сибға мунсабиғ мебошад. Дар каломии Назирӣ, Салиму Ҷалоли Асир тобиш ва талоли фалсафа зоҳиру ҳувайдост. Аз давлати фалсафа тарзе, ки онро мушқилписандӣ мегӯянд, падид омад, бо ин маънӣ, ки мазомину маонии бисёр дақику печидае падид омада ва онро ба тарзи печидае адо мекарданд.

Ифрот дар давлату неъмат ранге риндона ва ошиқона падид овард, ки Валии Даштбаёзӣ, Алиқулии Майлӣ, Ваҳшии Яздӣ ва Шараф Ҷаҳон дар ҳамин замина суҳан гуфтаанд. Муровада ва ихтилот бо Ҳиндустон латофати ҳаёл пайдо намуд ва ба ҳамин ҷиҳат аст, ки он даста аз шуарои эронӣ, ки ҳиндӣ шудаанд, латофати каломашон дар каломии эронии

Бояд донист, ки асли ҷӯши риндӣ ва сармастӣҳангомest, ки шахси ринд ба он исрорварзида бигӯяд ҳарчи меҳодад бишавад, бишавад. Ман аз риндӣдастбардор нестам ва аз он абадан сарфи назар нахоҳам набуд. Ҳол мулоҳиза кунед, ки ӯ ин маъниро ҷиҳадар зебо ва олӣ баён намудааст:

*Шаробу ишқи ниҳон чист, кори бебунёд,
Задем бар сафи риндонухар чи бодо, бод.*

*То зи майхонаву май ному нишон хоҳад буд,
Сари мо ҳоки раҳи пири мугон хоҳад буд.
Ҳалқаи пири мугонам зи азал дар гӯш аст,
Мо ҳамонем, ки будему ҳамон хоҳад буд.*

*Биё, то гул барафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сақф бишикофему тарҳи дигар андозем.*

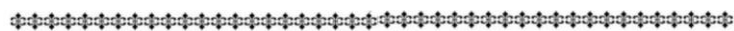
Гарчи мисраи дувуми байти охир сирфан арбада, яъне маҳмал ба назар меояд, вале боз ҳолӣ аз воқеият нест ва мақсуд ин аст, ки мардум умуман шикоятдоранд, ки осмон ҳечкасро намегузорад, ки ором бошад, лекин ин дар ҳақиқат як қусурист аз ҳуди мардум, ки агар дар онҳо эътимод ба нафс ва азму ирода ва саъйю амал бошад, ҳеч чиз наметавонад, ки садди роҳи мақсудашон бишавад. Ӯ ин маъниро чунин адо карда мегӯяд, ки биёед осмонро аз ҳам шикоят, як осмони тозае бино кунем (ки аз осмон дигарон ҷудо бошад).

*Агар ғам лашкар ангезад, ки хуни ошиқон резад,
Ману соқӣ ба ҳам созему бунёдаш барандозем.*

Шумо дараҷаи истиқомат ё суботу пофишорию мулоҳиза кунед ҷиҳат аст, ки як тараф тамои ҷунуду лашкарбони ғам саф кашида ҳамлавар мебошанд, вале аз ин тараф ҷуз як соқӣ каси дигар вучуд надорад, мааҳазо муддаист, ки ғамро аз беҳу бун хоҳад канд ва тарафе андохт.

*Мо май ба бонги чанг на имрӯз меҳӯрем,
Бас дер шуд, ки гунбади ҷарх ин садо шунид.*

*Ман тарки ишқбозиву соғар намекунам,
Сад бор тавба кардаму дигар намекунам.*

*Мо зухду тақво камтар шиносем,
Ё ҷоми бода, ё қисса кӯтоҳ.*

*Гадои майкадаам, лек вақти мастӣ бин,
Ки ноз бар фалаку ҳукм бар ситора кунам.*

Яъне, ҳарчанд ман яке аз гадоҳои шаробхонаам, лекин вақте ки маст мешавам нигоҳ кунед, ки чигуна бар осмон нозу бар ситора ҳукмронӣ мекунам ва чун дар ин шеър воқеият ҳам ҳаст, дида мешавад, ки зиёд муассиру дилнишин мебошад.

*Соқӣ, биё, ки шуд қадаҳи лола пур зи май,
Томот то ба чанду хурофот то ба кай?*

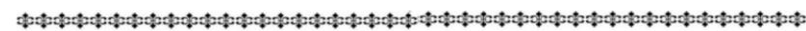
*З-он пеиштар, ки олами фонӣ шавад хароб,
Моро зи ҷоми бодаи гулгун хароб кун.*

*Хуштар аз фикри майӣ ҷом чи хоҳад будан,
Чун хабар нест, ки анҷом чи хоҳад будан.*

*Даме бо ғам ба сар бурдан ҷаҳон яксар намеарзад,
Ба май бифрӯш далқи мо, к-азин беҳтар намеарзад.*

Шумо бояд инро мултафит шуда бошед, ки асли ҳақиқати шоирӣ ҳамон ибрази ҷӯшу ҷазобот асту бас, яъне бар шоир ҷазобае ғолиб омада ва ӯ он ҷазбаро тавре ба қолаби лафз дароварда адо кунад, ки бар дигарон ҳам ҳамон асар торӣ гардад. Аз ашъоре, ки чиҳати намуна дар боло мазкур доштем, тасдиқ хоҳед намуд, ки дар изҳори ҷазобот ва ҷӯш болотар аз ин наметавон як қадам бардошт.

Баъд аз Хоҷа Ҳофиз то яксаду панҷоҳ сол ғазалу ғазалсароӣ бар ҳилофи усули тақомул ва иртиқоъ ба ҳоли вақфа будааст. Ҳамон тавр ки баъд аз нозил шудани Қуръон забони шуарои араб банд омад ва шоирӣ дучори вақфа гардид. Лекин дар тариқи иртиқоъ ин як вақфаи иттифоқист, ки аҳёнан пеш меояд. Аммо силсилаи иртиқо мунқатеъ намегардад ва чун он роҳе, ки Хоҷа рафта буда, мумкин набуд касе биравад, лизо роҳҳои дигаре эҳдос шуд то он даме, ки хонадони Сафавӣ ба рӯи қор омада, пас аз чанде бисоти ҳукумати мулукуттавоифӣ аз тамоми Эрон барчида шуд ва салтанати васеи муқтадире таъсис гардид. Хона-

буда ва дар ашъори ишқия аз онҳо ёдовар шудаву тавсиф менамуданд, чунон ки Фарруҳӣ дар тамҳиди як қасида чунин мегӯяд:

«Имрӯз турки парирӯи ман сартопо хумор аст, чи ин ки дишаб то субҳ машғули бодагусорӣ будааст, ман ду дафъа бо чашм ишора кардам, ки бихоб, лекин ӯ қабул накарду гуфт: Бигузоре ба ҳамин ҳол бошам. Кист барои як чунин навқари самимии фидокоре чон надихад ва кист, ки аз як чунин хидматгоре ноз накашад?».

Манучеҳрӣ дар ташбиби як қасида мегӯяд:

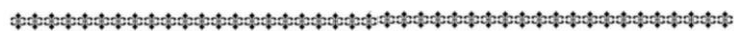
*Накунам бар ту ҷафо в-ар ту ҷафо қасд кунӣ,
Нагузорам, ки касе қасди ҷафои ту кунад.*

Ва ин зоҳир аст, ки муҳотаби ин шеър ҳамон навҷавони турк мебошад, ки навқар будааст.

Турконе, ки дар артиш буданд, аксар зебову хубсурат буда ва ҳаминҳо аз зоҳир ба назар меомаданд ва махсусан худашонро ҳам барои ҷалби интизор зебо ҷилва медоданд ва аз ҳамин ҷост, ки аксар шуаро аз сипоҳиён таърифу тавсифи маъшуқа кардаанд. Чунон ки мо тафсили онро ба таври тамоми камол дар баҳши собиқ мазкур доштем ва он дар шеърӯ шоирӣ таъсире, ки баҳшид, ин буда, ки саропои маъшук дар авсоф тамоман дар алфози ҷангӣ ва истилоҳоти размӣ омада ва шарҳи онро дар баҳши номбурда мабсутан нигоштаем.

Аз ин тараф ин асбоб фароҳам омада ва аз тарафи дигар давраи тасаввуф оғоз ниҳода буд. Ҳамирмои тасаввуф ишқу муҳаббат аст. Чун дар ақобири сӯфия баъзе фитратан шоир буданд, лизо ҷазоботи онҳо мавзун шуда, аз забон қорӣ гардид. Дар қавм ҷӯши сипаҳгарӣ ва размӣ кам шуда буд. Аз тарафи дигар тоториён тамоми кишварро торумор карда, ҳамаи ҳукумоти исломиро ба ҳок яксон карда буданд. Дар натиҷаи ин авомилу асбоби пайдарпай тамоми қуввату зӯри шоирӣ дарду алам, сӯзу гудоз, фиғону зорӣ гардид ва маълум аст, ки барои он чизе аз ғазал муносибтару мавзунтар набудааст ва ин ки дар ғазалиёти ин давр сӯзу дарад ё таъсире, ки ба назар мерасад, асари ҳамин асбоб аст, ки гуфтем. Авҳадӣ, Румӣ, Аттор, Саъдӣ, Ҳусраву Ҳасан зоидаи ҳамин авомилу асбоб буда ва дар чунин асре мумкин мебуд падид оянд.

Ҳазароти сӯфия гарчи муддаии доро будани ишқӣ ҳақиқианд ва дар каломии онҳо аз шохиду май умуман шохиди ҳақиқӣ ва шууну таҷаллиёти вай мурод мебошад, лекин ин рутба махсуси ақобир аст, варна ҳар касе аз қучо мумкин аст, ки соҳиби чунин мақоми олӣ ва назари баланд бошад. Алоҳоза дар мароҳили ибтидоӣ (бимафод-ул-маҷоз-қантарат-ал-ҳақиқат) гузар кардан аз ишқӣ маҷозӣ лозим меомадааст. Ва дар натиҷаи ин илалу асбоб бар тараккии ғазал афзуда, тамоми қуввату зӯри шоирӣ мутаваҷҷеҳи ғазал гардид.

ва табоеъро ҳамеша нишотангезу валвалахез карда, ба илова аз лиҳози хусну чамол ҳам ин кишвар маҳалли нашву намои парирӯён будааст. Навшод, Халх, Фархор, Кашмир, ки чаманзори хусн буданд, тамоман дар домани Эрон ва маҳсулоти ин ҳудуд ҷузви ороиши бозорҳои Эрон будааст ва бо ин васоилу асбоб маълум аст, ки тараққии ғазал дар Эрон амре буд лозимӣ ва ҳатмӣ.

Ба зоҳир ин матлаб тааҷҷубовар аст, ки бо вучуди ин ҳама васоилу асбоб то сесад сол ғазал ба ҳоли рукуду вукуф будааст ва иллаташ ҳамин буд, ки оғози шоирӣ дар Эрон ба воситаи ҷӯши фитрӣ набуд, балки ба манзури гирифтани силаву касби маош будааст. Оре, вақте дар Эрон ҳукуматҳои худмухтор бар рӯи кор омад, барои маддоҳии онон шеърро шоирӣ шурӯъ гардид ва чун аз араб тақлид мекарданд, лизо дар муқаддимаи қасоид ашъоре дар ишқу ошиқӣ ҳам маъмул буд, меғуфтанд, ки дар арабӣ онро ташбиб ё насиб меғӯянд ва номи дувуми он ғазал мебошад, вале ин сирф тақлид буд, на ҷӯши асли. Ва иллати дигар он ки аз ибтидои шоирӣ то чандин қарн аз баракати даёлама ва салочиқа ва низ ғазнавиён ҷангу ҷидол дар Эрон давом дошта ва тамоми кишвар майдони корзор будааст. Ва дар чунин ҳолате чигуна аз ғазал касе метавонист суроғ бигирад? Ва бо васфи аҳвол асоси шолудаи ғазал гузорда мешуд. Аввалан, бо вучуди ҳисси силаҳшӯрӣ ва зиндагонии размӣ бозори шохидпарастӣ дар ҳамаҷо ривож доштааст. Салотини хеле қоҳиру муташарреъ алонияхуснпарастӣ мекарданд. Дар мадҳ қасоиде, ки меғуфтанд, дар он қасоид аз маъшуқон ҳам ёдовар мешуданд. Баъзе вақтҳо ҳуди салотин ба шуаро дастур медоданд, ки ин мазоминро ба назм дарбиёваранд.

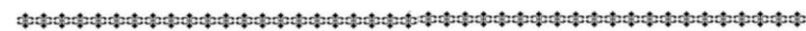
Ҷазири Розӣ ба ҳасби фармоиши Султон Маҳмуд дар васфи Аёз ашъоре, ки гуфта, дар изои он силаи гаронбаҳое гирифт. Чунон ки ҳудаш дар қасидаи «Ломия» чунин гуфта:

*Маро ду байт бифармуд шаҳриёри ҷаҳон,
Ба он санавбари анбарузори мушкинхол.
Ду бадра зар бифиристоду ду ҳазор дирам,
Ба рағми ҳосиду темори бадсиголи нақол.*

Фаррухӣ дар таърифи Аёз қасидае навиштааст, ки дар он қасида чунин меғӯяд:

*На бар хира бар ӯ дил дод Маҳмуд,
Дили Маҳмудро бозӣ мепиндор.*

Дар ҳар хонае ғуломи турк вучуд дошт ва онҳо дар хилвату чилват шариксухбат буданд. Аксар шуаро шефтаю дилбохтаи чунин ғуломон

дони номбурда, ки худ аҳли фазл буданд, аз арбоби фазлу ҳунар ниҳоят-дараҷа қадрдонӣ менамуданд. Онон то ин ҳад шеърро шоириро мавриди навозиш қарор доданд, ки Шох Аббос, шаҳаншоҳи вақт, дар байни роҳ барои тақрими ҳаким Шифой хост аз асб пиёда шавад. Дар ҳамин аср буд, ки саҳоби файзи салотини темурӣ дар Ҳиндустон муттасил бар шуаро меборид ва он барои тараққии шеърро адаб ба манзалаи оби ҳаёт будааст. Чунон ки бозори шеърро шоирӣ дар он замон рӯйиҳамрафта равнақе, ки ҳосил намуд, назири он ҳечвақт дида нашуда буд, лекин шумо медонед, ки мавзӯи баҳси мо дар ин ҷо фақат ғазал мебошад.

Қоида аст, дар мавсими борон вақте, ки абр резиш мекунад, ақсоми наботот аз замин мерӯяд ва рӯи ин асл дар ин давр сабқҳое, ки мумкин буд дар ғазал пайдо бишавад, бунёди ҳамаи инҳо, ба истиснои тасаввуф, гузорда шуд. Ташайюъмуҳолиф бо тасаввуф будааст. Чунон ки Мираббос Шуштарӣ гуфта: «Ин каломӣ сӯфиёни шум нест, Маснавии Мавлавии Рум нест» ва чун тамоми кишвар ба ҷабр дохил дар ташайюъ шуда буд, шеърро шоирӣ дар тасаввуф беш аз ин мумкин набуд боқӣ бимонад ва бо ин ҳол матолибе буд дар тасаввуф, ки баъзе кӯшиш доштанд онро нақл кунанд, чунон ки Шифой ва ғайра ашъоре дар ҳамин қисмат гуфтаанд, лекин тамоми он сирфан нақлу мушобеҳ бо гулҳои қоғазист».

Тамоми аҳли тазкира муттафиқанд, ки одами ин давриҷадид Бобо Фигонист, чунон ки иборати Волаи Доғистониро мо дар баҳши савуми китоб нақл кардем. Авҳадӣ дар «Ғурафот» тасреҳ мекунад, ки тамоми мутааххирин муқаллиди Фигонӣ мебошанд. Аз шаҳодати андарунӣ чунин бармеояд, ки Урфӣ, Шифой, Назирӣ ва ғайра умуман рӯи заминаҳои Фигонӣ ғазал гуфтаанд ва ҳамчу маълум мешавад, ки онҳо меҳонанд аз вай пайравӣ кунанд. Ин байт аз як ғазали машҳури Фигонист:

*Гул медарад қабо ба чаман, додхоҳи кист?
Гулишан ба хун тапида, шаҳиди нигоҳи кист?*

Ҳамин шеърро Қудсӣ, Назрӣ ва ғайра истиқбол карда ва рӯи ин замина ғазал гуфтаанд.

Қудсӣ:

*Бозам нишаста то миза дар дил, нигоҳи кист?
Олам сиёҳкардаи чаҳми сиёҳи кист?
Ин пешхайли қачқулаҳон аз сипоҳи кист?
В-ин қиблае, ки қач шуда, тарфи қулоҳи кист?*

Ғараз ин амри муслим аст, ки мучиди тарзи ҷадид Фигонӣ мебошад, лекин тааҷҷуб аст, ки дар ин хусус касе ҳарфе ҳам сароҳатан ё киноятан нанавишта ва роҷеъ ба сабки ӯ ё мумаййизоту хусусиёти каломӣ вай чизе нагуфтааст ва лизо ногузирем, ки дар ин хусус аз истиқроъ ва наза-

ри шахсии худ кор бигирем. Услуге, ки пеш аз Фигонӣ буд ва ӯ тағйире, ки дар он ворид сохт, хусусиёти он бад-ин қарор аст.

1. Услуби калом равшан ва софу сода буд, як ҳарфро зиёд печу ҳам намедоданд, ин услубро Фигонӣ тағйир дода ва пайравонаш онро ба мунтаҳои дараҷа расониданд. Масалан, Фигонӣ гуфта:

*Дармондаи салоҳу ғасодем, алҳазар
3-ин расмҳо, ки мардуми оқил ниҳодаанд.*

Матлабе, ки дар ин байт баён шуда, онаст, ки ҳукамо ва фалосифа усули хайру шар барқарор дошта вақавоиду низомоте бар тибқи он вазъ кардаанд. Вале бо ҳам дар ин боб ихтилоф намуда, он чӣ, ки дар назди тоифае муҳолиф бо тамаддун ва ахлоқ шумурда мешавад, иддаи дигар онро айни тамаддуну ахлоқмедонанд ва ин сабаби гирифтории омма шуда ва ҳамаро дучори заҳмат ва ишқол сохтааст ва ҳарф инчост, ки дар онҳо лаёқате ҳам барои рафъи ин низоъ ва ихтилоф нест. Ва чун ин ду маслак ва ду ақида ақиқай бо ҳам мутаноқизанд, ин аст[ки] ҳеч як аз пайравони он намешавад таслими дигаре бишаванд. Урфӣҳамин фикрро ба таври хеле бебоконаву ғустохонае чунин адо кардааст:

*Куфру динро бибар аз ёд, ки ин фитнагарон
Дар бадомӯзии мо маслиҳатандеши худанд.*

Оре, Урфӣ чунонки дида мешавад, ба ҷои салоҳу фасод лафзи куфру дин истеъмол кардааст ва баъд софу сареҳҳардуро фитна гуфтааст. Фигонӣ гуфта буд, ки уқало кавоид ва усуле, ки барқарор кардаанд, моро дар ҳайрат ва марорату заҳмат андохтаанд. Аммо Урфӣ мегӯяд, ки ин ду, яъне куфру дин моро бо ҳам ба ҷанг вомедоранд. Яъне меомӯзанд, ки бо ҳам пайкор кунем ва мақсудашон ҳам аз ин кор ин аст, ки бозори онҳо равнақ ёфта, баҳолигармӣ боқӣ бимонад, зеро ки бидуни ихтилофу низоъ, ҷӯшу хурӯш, зӯру шӯр ва билохира шӯху шангӣ аз кучо пайдо мешавад?

Фигонй мегӯяд:

*Ин ки мегӯӣ чаро ҷоме ба ҷоне меҳарӣ,
Ин суҳан бо соқиҳои мо гӯ, ки арзон кардааст.*

Мулоҳиза кунед, чӣ гуна қудратнамоӣ карда, як мазмунӣ бисёр ва-сеъро дар алфози чанде адо кардааст. Ў воқеаро чунин фарз карда, ки як нафар бодаҳор ба шаробхона рафта як чом шаробро ба баҳои чони худ харидааст. Баъд шахсе ба ӯ расида, эътироз мекунад ин чӣ қорест қардӣ?

ВАҲШИИ ЯЗДӢ

Шоирест маъруф ва муосири Урфӣ ва ғайра мебошад.

Авҳадӣ нисбат ба ӯ чунин менависад: «Вакте ки Мавлоно Мухташам тантанаи шоириаш Қоф то Қоф гирифта буд, ӯ дар баробар омад ва тарзи наве дар арса овард ва ҳам дар замони ӯ тарзи ӯро мансук гардонид».

Лекин ин ду ҳарфи *ӯ* ҳарду ғалат аст, на Ваҳшӣ тарзи ҳосе эҷод карда ва на Муҳташам дорои сабку тарзи ҳосе будааст, то ки Ваҳшӣ онро мансух созад.

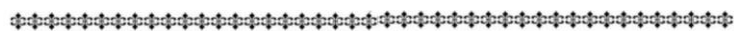
Дар ин чойи тардид нест, ки чун Вахшӣ дар тамоми умр гирифтори ишқи шохидони бозорӣ будааст ва иродоти хавасронӣ барои ӯ хеле зиёд пеш меомада ва ҳама онҳоро ба риштаи назм даровардааст. Ва ба тавре ки сохиби «Оташкада» менависад, дар ҳоли шаробхорӣчон додва ҳангоми марг ин ғазал гуфт:

Магар дар ман нишони марг зоҳир шуд, ки мебинам
Азизонро ниҳонӣ остин бар чашми тар имшаб.

Дар силсилаи Фигонӣ рафта-рафта ибдоъ ё эҷоди маонии бадеъ ва нағзу марғуб, диққати назару рикқати фикру ҳаёл пайдо шуда ва ин тарзу услуб аз Урфӣшурӯъ шуда, Зухурӣ, Чалоли Асир, Толиби Омулӣ, Калим ва ғайра онро тараққӣ доданд ва ин тарз макбули тибоъ воқеъ шуда дар тамоми дунёи шеърӣ шоирӣ шоеъ ва мунташир гардид ва чун безътидолии ин тарз ва ифрот дар он натиҷаи музиррае падида овард, лизо иқлими сухан ба қабзаи иқтидори Носираливу Бедил ва ғайра афтод ва ҳамин тавр ба як силсилаи муаззама ҳам хотима пайдо намуд.

Ин инқилоб агарчи ба ғазал нуқсон расонид, зероки асли ғазал иборат аст аз эҳсосоту ҷазаботи ишқу ошиқӣ ва маълум аст, ки дар тарзи мазбур ҷазаботи ишқия бакуллӣ нобуд гардид, лекин фанни шоирӣ зотан тараққӣ ҳосил намуд. Урфӣ як ришта масоили фалсафии бисёр оли баён намуда, Калиму Соиб пояи тахайюлро беинтиҳо тараққӣ доданд. Баъзе шуаро ахлоку мавъизатро дар ниҳоятдараҷаи хубӣ баён намуданд, ки тафсили он дар баёни соири анвои шоирӣ хоҳад омад.

Ғазал. Пушида нест, ки ҷазаба ва муҳаббати ишқ ҳамирмои фитрати инсонист ва аз ҳамин ҷост, ки дар шоирии тамоми ақвом, шоирии ишқия нисбат ба тамоми ақсоми шоирӣбештар мутадовилу роиҷ мебошад. Лекин Эрон дар ин хусус муқаддам бар тамоми дунёст. Эрон тамаддунаш қуҳансол ва ҷандинҳазорсола аст. Дар умури зиндагӣ ва муошират ҳамеша тақаллуфу назокат вуҷуд доштааст, нозу неъмат ва ҷоҳу сарвати ҷандҳазорсола нафосату латофатро ба мунтаҳои дараҷа расонида буд. Обу ҳаво, сабзаву ҷаман, лолаву гулу оби равон димоғҳо

*Басе хушнуд меояд ба сӯям қосидаи, гӯё
Ки гайр аз нома ҳарфе аз забони ёр ҳам дорад.*

*Ту наёӣ зи ҳаё дар сухану ман зи ҳиҷоб
То чи созанд рақибон зи забони ману ту.*

ВАЛӢ

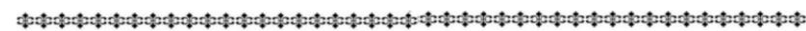
Ӯ сокини яке аз музофоти Қоин мавсум ба Дашти Баёз ва муосир бо Майливу Ваҳшӣ ва низ ҳарифи муқобили онҳо будааст. Сафаре ҳам ба Ҳиндустон кард. Дар каломаш илова бар воқеагӯӣ ниҳоятдараҷа сӯзу гудоз ҳам ҳаст. Дар форсӣ бо Миртақӣ ҳампояву ҳамзабон асту ҳамон дард дорад. Инак, мо ин ашъорро чиҳати намуна дар зер менигорем:

*Туҳматзадаам кард ба шиқи дигаре, кош
Пурсанд, ба гайр аз ту ба олам дигаре ҳаст?*

*Баҳри ту шунидаам суханҳо,
Шояд ки ту ҳам шунида боӣ.*

Дар мисраи дувум ибҳом аст ва ду маънӣ мешавад. Барои он кард. Яке он ки шояд ту ҳам ҳоли маро шунида боӣ ва дигар он ки ту ҳам барои хотири ман чизҳое шунида боӣ.

*Ба таманнои ту тарки ду ҷаҳон кард Валӣ,
Меҳрубонию ту ҳам дархури он мебоист.
Шавқ нагзошт, ки дасте биниҳам бар дили хеш,
В-арна ин роз ҷанӯз аз ту ниҳон мебоист.*

Лекин майгусор ҳамчу фаҳмида, ки эътироз ба ин шуда, ки чаро инқадар арзон ҳаридааст ва ин ҳаёл ҳам аз ин ҷо пайдо шудааст, ки дар назди бодафурӯш қимати шароб ба маротиб аз ҷон зиёдтару болотар аст ва бинобар ин боданӯш ҷавоб медахад, ки ман чӣ кунам, бояд аз майфурӯш пурсид, ки чаро шаробро инқадар арзон кардааст.

2. Ташбеҳоту истиороти бисёр навине падидаи гардид, масалан ин маънӣ, ки асрори ин ҷаҳонро намешавад ҳал намуд. Ҳоча онро ба василаи як ташбеҳ ҷунин адо кардааст:

Ки кас нақшуду нақшояд ба ҳикмат ин муамморо

Вале Фигонӣ дар ин боб ҷунин мегӯяд:

*Он кӣ ин номаи сарбаста навиштаст нахуст,
Гираҳе сахт ба сарриштаи мазмун задааст.*

3. Яке аз мумаййизоти Фигонӣ, ки умда аст ҳамоно эҷози калом мебошад, яъне як мазмуни бисёр муҳим ва васеъро дар алфози андаке адо мекунад ва ин қареҳаест махсус ба мутааххирин, ки батадрич қораиш боло гирифта то мерасад ба ин ҷо, ки муаммо мегардад. Аммо эҷози номбурда бояд донист, ки он бад-ин тариқ пайдо мешавад, ки аҷзои зиёде аз калом аз қалам андохта мешавад, вале матлаб тавре адо мешавад, ки аҷзои матрук худбахуд ба зехн дармеояд. Мо чиҳати намуна ин байтро, ки аз Фигонист, дар зер менигорем:

*Соқӣ мудом бода ба андоза медиҳад,
Ин беҳудӣ гуноҳи дили зудмасти мост.*

Матлаби шеър ин аст, ки мо шароб хӯрдем ва ба таври баде маст шудем, инҷо мардум эътироз карда гуфтаанд, ки тақсир аз соқист, ки шароб ба андоза намедиҳад, балки онро аз эътидол хориҷ месозад, лекин шоир мегӯяд, ки ин эътироз ворид нест, соқӣ шаробро аз рӯи эътидол дода ва тақсире накарда аст, балки тақсир аз дили мост, ки зуд маст мешавад. Ҳол мулоҳиза кунед, ки чигуна ин маонии васеъро дар ду мисраъ адо карда ва қисматҳои зиёде аз мазмун ҳам аз қалам афтодааст.

Арбоби тазкира менависад, ки дар аввал тарзи Фигонӣ дар назари мардум бегона меомад ва аз ӯ касе қадри он намекард ва лизоӯ чашм аз дарборҳо пӯшида ба Табреш рафт ва дар ҳамон ҷо ҳам иқомат гузид.

Тафсили ин иҷмол онаст, ки дар оғози давлати Сафавия Султон Яъқуб дар Табреш фармонраво буд. Ӯ як нафар турк ва ҳарифи муқобили Сафавия будааст. Ба илова марде буд сухансанҷ ва аз арбоби сухану ҳунари қадри он менамуд. Аксар шуароӣ бузург, монанди Насибии Ге-

лонӣ ва ғайра дар домани ӯ тарбият ёфта, ба мақоми баланд расидаанд. Ӯ илова бар маротиби мазкураи фавқ ба ҳусну ҷамоли зоҳирӣ низ мавсуф будааст. Чунон ки баъзе шуаро шефтаву фирефтаи ӯ буда, ки аз он ҷумла яке Шайх Начмуддини Яъқуб будааст. Ӯ як дафъа ба воситаи оризаи беморӣ натавонист ба дарбор биравад, Султон Яъқуб шахсан ба аёдати вай рафт. Шоири номбурда он вақт ғазале навишта ба дарбор фиристод, ки ҳусни матлаи он ин аст:

*Сабӯҳӣ карда маст омад ба болин хастаи худро,
Ки мастиро баҳона созаду бисёр нанишинад.*

Қозӣ Муслихиддин ҳам, ки як марди фозилу садруссудури Султон Яъқуб буд, аз ошиқони вай будааст. Шарҳи он дар «Оташкада» ба тафсил мастур аст.

Султон Яъқуб ҳамон тавр ки дар бисёре аз ҷихотҳарифумуқобили салотин Сафавия буд, дар завқи суҳан ҳам бо онҳо фарқ доштааст ва лизо дида мешавад Фигонӣ, ки дар дарборҳои дигар мардуд буд, ба он ҷо, ки рафт ва мавриди қабул воқеъ гардид, баъд аз Фигонӣ ағлаб аз сабки ӯ тақлид карда ва ба қадре онро таракқӣ доданд, ки он аз сабки Фигонӣ ҳам мумтоз, балки мутабоин ба назар меояд.

Ашхосе, ки дар истиқбол аз сабки Фигонӣ шуҳрати зиёд пайдо кардаанд, Урфӣ, Назирӣ ва ғайра мебошанд, ки ба Ҳиндустон омада, сабк ва мазоқи онҳо ба латофат ва рангинии каломи онҳо афзуд. Аз миёни шуарои хосси Эрон Мухташами Кошӣ ва Шифоӣ маъруф мебошанд. Мухташам дар дарбори шоҳ Таҳмос ва шоҳ Аббос мухтарам буда ва бағоят аз ўқадрдонӣ мешудааст ва бисёре аз машоҳири шуаро тарбиятёфтаи ӯ мебошанд. Тамоми таъкиранависони эронӣ аз ӯ ба эҳтиром ном мебаранд, вале инсофан бояд инро аз ҳусни иқболи Мухташам донист ва илло дар муқобили Урфӣ ва Назирӣ ӯ як шоири оддӣ ва маъмулӣ ба назар меояд. Девони Мухташам интишор ёфта ва имрӯз дастраси ҳама аст, чунон ки ҳар одами нуктадоне онро бихонад, тасдиқ мекунад, ки мо ба газоф суҳан нагуфтаем. Аммо Шифоӣ дар дарборҳои номбурда надид ва дорои қадру манзалати зиёд будааст. Ӯ бештар рӯи заминаҳои Фигонӣғазал гуфта, вале ҳеч тарафи нисбат ба каломи Назирӣ ва ғайра нест ва инак чанд шеърро ҷиҳати намуна дар зер менигорем:

*Боз ин чи навиди илтифот аст,
Оҳиста, ки осмон надонад.*

*Ғами олам парешонам намекард,
Сари зулфи парешон офариданд.*

*Ин ҷаври дигар аст, ки озори ошиқон
Чандон намекунӣ, ки ба бедод хӯ кунанд.*

*Мурге ҷу ҳумои дили ман ғашта асират,
Шукронаи ин сайд тикӣ кун қафасе чанд.*

Дар ин давра сабки дигаре шуруъ шуд, ки он як шӯбаи ҷудогонае гардид. Дар замони Султон Улҷойту Сайид Сайфиддин, яке аз ҳукмронони муктадир, духтарзодае дошт мавсум ба Қозӣ Ҷаҳон ва номи писараш Шараф Ҷаҳон будааст.

Шараф Ҷаҳон дар фазлу камол мақома арҷманд дошта ва махсусан улуми ақлиро аз мир Ғиёсиддин Мансур фаро гирифта буд. Ӯ рафта-рафта худро ба дарбори шоҳ Таҳмосп расонид ва қарор дар он ҷо боло гирифта бар сиёҳу сафед ҳукумат менамуд ва наҳре, ки имрӯз дар Қарбалло мавҷуд аст, ба амри ӯ эҳдос шуда.

Ин мард шоир ҳам будааст, вале фақат ғазал мегуфт. Воқеагӯӣ дар ғазал, ки дар каломи Хусраву Саъдӣ ба таври ангуштшумор ёфт мешавад, шоири номбурда онро як фанни махсус қарор дод, чунон ки девонест муштамил бар ҳазор шеър, ки тамоман ба ҳамин сабк гуфта шудааст.

Мисол:

*Ба ҳар ҷо меравам, аввал ҳадиси некӯвон пурсам,
Ки ҳарфи он маҳи номехрубонро дар миён пурсам.
Зи мадҳушӣ нафаҳмам ҳарчӣ гӯяд он парӣ бо ман,
Ҷу аз базмаи равам, мазмуни он аз дигарон пурсам.*

Ва ин сабк аз сабки Фигонӣ бештар мавриди қабул воқеъ шуд. Чунон ки аксар шуарои мумтоз бад-ин сабк ғазал гуфта ва аз миёнаи онҳо касоне, ки шуҳраташон зиёд аст, ба қарори зайл мебошанд:

Алиқули Майлӣ. Ӯ аз умарои қизилбош ва ниҳоят хубсурату хушмахзар будааст. Муддатҳо дар Машҳади муқаддас дар дарбори Султон Иброҳим Мирзо ба сар бурда баъд ба Ҳиндустон омад ва дар он ҷо бо Хусейн Саной, Ғизолӣ, Ваҳшӣ ва ғайра ба низоъу ҷидол пардохта. Машҳур аст, ки дар дарбори Акбаршоҳи бузург бо Ғизолӣ мунозира карда, мағлуб гардид. Ва аз ин пешомад ба қадре ҳолаш баҳам хӯрд, ки дар ҳамон вақт мубтало ба таб ва билохира бемор шуду даргузашт.

Намунаи каломи ӯ ин аст:

*Бо он ки ба пурсидани мо омада, мурдем,
К-Айёз, ки пурсид раҳи хонаи моро.
Бо ғайр нишинию фиристӣ зи пайи мо
Онро, ки надонад раҳи қононаи моро.*

10. Ошиқ дар олами изтироб ва бетобӣ гоҳе ба маҷлиси маъшук рафта муддате хомӯш менишинад, баъд дида[, ки] касе ба ӯ эътино намекунад, бармехезаду меравад, вале маъшук абадан парво намекунад:

*Менишинам, мешикебам, мегудозам, меравам,
Изтиробе мекунам, аммо кӣ парво мекунад?!*

11. Аз ошиқ то ин дараҷа бадгумонист, ки бечора бо яке дорад ҳарф мезанад ва маъшукҳамчун гумон мекунад, ки аз ӯ гила мекунад:

*Бадгумонӣ бин, ки бо ҳар кас ҳикоят мекунам,
Ӯ тасаввур мекунад, к-аз вай ишқият мекунам.*

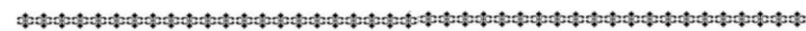
Сафар. Маъшук озими сафар аст ва ҳолоте, ки ин вақт пеш омада, бо ҳаёлоте, ки дар дил мегузарад, шуаро онро як-як баён намудаанд, аз ҷумла ғазали зайл аст, ки Шарафи Қазвинӣ дар ин маънӣ сурудааст:

*Аз ту намонда тоби ҷудой дигар маро,
Баҳри Худо, марав ба сафар, ё бибар маро.
Нодида кард, то накунам азми ҳамраҳӣ,
Он маҳ ҷу дид вақти сафар даргузар маро.
Гар қасди он надошт, ки гардам зи ғам ҳалок,
Баҳри чи кард аз сафари худ хабар маро.
Азми сафар намудаву тарсам, ки дар ду рӯз
Созад ба ишқ шӯҳраи шаҳри дигар маро.
Қосид, мабод чун Шараф аз ҳеҷтан равам,
Огаҳ макун зи омадани пешигар маро.*

Ваҳшии Яздӣ ғазале дорад, ки дар он меҳоҳад маъшукро аз иродаи сафар боз дорад ва он ғазал ин аст:

*Ёрон, Худойро, ба сӯи ӯ гузар кунед,
Бошад, к-аш ин ҳаёл зи хотир бадар кунед.
Аз ҳоли мо ҷунон ки дар ӯ коргар шавад.
Он бемаҳалсафаркуни моро хабар кунед.
Манъаи кунед аз сафару дар миёни манъ
Исроқ дар суубати ранҷи сафар кунед.
Гар худ шунид, ҷон зи ману мужда аз шумо,
В-ар нашинавад, мабод, ки ин ҷо гузар кунед.*

1. Маъшук нисбат ба рақиб изҳори муҳаббатӣ меҳрубонӣ мекунад, вале ошиқ аз ғайрату рашк онро наметавонад ҷиддӣ талаққӣ кунадва

ҷунон ки дар арабӣҳарҷо лафзи рақиб омада, ба ҳамин маънӣ омадааст, баръакс дар форсӣ дар маъниҳои ниҳоят пасту хароб истеъмол шудааст. Яъне чандин ошиқро, ки бар сари як маъшук байни онҳо ҳамеша муоризат, муҳолифату мусобиқат буда, рақиб мегуфтанд. Лутф ин ҷост, кибо ҳама ин аҳвол ошиқу маъшук ҳарду покназару покбоз мекунанд, ҷи басо шабҳо бо ҳам дар як ҷо ба сар мебуданд, рибае дар дили ҳеҷ кадом пайдо намешуд. Ҷамил як дафъа дар танҳои бо маҳбубааш даст ёфт, ба ӯ гуфт: Меҳоҳам ин вақт қасдамо ба ту бигӯям. Гуфт: - Бигӯ! Ҷамил мақсудаширо изҳор дошт. Маҳбуба барошӯфт гуфт: - Нопок! Агар аз аввал медонистам, ҳеҷ вақт ба суратат нигоҳ намекардам. Ҷамил ханҷареро аз зери доман кашиду гуфт: Меҳостам тӯро имтиҳон кунам ва агар розӣ мешудӣ, ҳароина бо ин ханҷар саратро ҷудо мекардам.

Рӯи ин асл эҳсосоту ҷазаботи ошиқонаи Араб ниҳоят пурҷӯш ва мутобиқ бо воқеъ ва дуруст мебошад. Ин ҷазабот шаъни маҳбубу иффати ишқро барафрӯхта, лекин сурати ибтизол ба худ намегирифтааст ва ин маънӣ дар шуарои форсӣ хеле кам аст.

3. Дар Эрон ошиқ худро ниҳоят дараҷа паст қарор медиҳад, ӯ худро сағи кӯчаи маъшук мегӯяд ва бо ин қадар ҳам қонъ намешавад, балки онро ҳам як навъ густоҳӣ медонад. Ҳар навъ зиллату хорӣ ва безҳтиромиву бекадриро барои худ фахр ҳаёл мекунад ва тасаввур менамояд, ки камоли ишқ иборат аз ҳаминҳост.

*Саҳар омадам ба кӯят, ба ишқ рафта будӣ,
Ту, ки сағ набурда будӣ, ба чи кор рафта будӣ?!*

*Шунидаам, ки сагонро қилода мебудӣ,
Ҷаро ба гардани Ҳофиз намениҳӣ расане.*

Бар ҳилофи ошиқи Араб, ки забти ҳештандорӣ ва сиёнати иззати нафсро дар ҳар ҳол аз даст намедиҳад. Ошиқи Араб толиб аст, вале гадо нест, ҷонбоз аст, банда нест, омодаи мусоибу мутоиб аст, лекин залилу хор нест. Ӯ ба маъшук хитоб карда ҷунин мегӯяд:

*Фало тухсиби ани тухшият баъдукум,
Ва анти бил маишӣ фил қийдо ҳарақ.*

4. Тамоилот ё ҷазаботу эҳсосоте, ки изҳор мешавад, ҷун дар он воқеият кам вучуд дорад, лизо дар алфозу тарзи адо ҷӯши асли нест. Шумо ашъори ишқу ошиқии форсиро, ки меҳонед, асаре, ки мутааллиқ ба ҷазаботи дарунии як нафар ошиқи содиқи ҷонбоз аст, дар дил пайдо

намешавад. Хотироте, ки падида меояд, пур аз тасаннӯъу муболиға аст. Бар хилофи шоири тозӣ, ки он чӣ меғӯяд, то ҳаdde меғӯяд, ки дар он аз воқеияту таассул хабар аст ва лизо дар он чӯшу асар ёфт мешавад. Масалан, Мачнун меғӯяд, ки ман дар намоз вақте ки ба ёди Лайлӣ меафтам, намефаҳмам ду ракъат намоз кардам ё чаҳор ракъат. Вале ин гуна маонӣ назди шоири эронӣ ниҳоятдараҷа маъмулӣ, балки нисбат ба соҳати рафеъи ишқ тавҳин аст, лекин аз воқеияту таъсири он кӣ метавонад инкор кунад?Ё масалан Ҷамил меғӯяд:

*Ариду ло насӣ зикруҳо факонанӣ,
Тамассул лӣ Лайлӣ бикулли сабил.*

Баъзе авқот шоири эронӣ иддиои дар ҳудуди имкон ё қариб ба вуқӯъ мекунад, лекин чун маълум аст, ки ӯ шахсан аз ин маънӣ бебаҳра мебошад, лизо дар он таъсире, ки бояд бошад, нест. Масалан Саъдӣ мегӯяд:

*Ҳадиси шиқ чи донад касе, ки дар ҳама умр
Ба сар нақӯфта бошад дари сароеро.*

Ин матлаб комилан сахеху дуруст аст, лекин аз лиҳози воқеият худи Саъдӣҳам дар радифи ҳамон касоне ба назар меояд, ки сарашонро бар дари остонае нақӯбидаанд. Вале шоири Араб чунин гуфт:

*Закуртак вал хатти яхтару байнано,
Вақад наҳлат мино мисқафатассама.*

Ва чун зоҳир аст, ки шоир дар майдони ҷанг захмҳое аз тозиёна бардоштааст, лизо дида мешавад, ки шеър дар дили ӯ таъсир бахшида ва эҳсосоти соеинро таҳрик менамояд.

5. Дар шоирӣ форсӣ маъшукҳар қадаре аз назари ҳусни сурат бе-
монанд аст, ҳамон қадар аз ҳайси ахлоқ маҷмаи тамоми уюби дунёст. Ё
дурӯғгӯ, бевафо, ғаддор, маккор, ситамкор, дағобоз, хиласоз, фитнаан-
гез, хунрез ва билохира шариру кинапарвар ё ниҳоятдараҷа аблаҳу но-
дон аст, ҳар ҳарфери қабул намуда, зери таъсири ҳар кас меравад.

Ин гуна хотироту ҳаёлот аз ин ҷо ношӣ шудааст, ки чун ишқ тамоми тамоилоту эҳсосотро муштаилу шадиду тунд месозад, лизо ҳар чизе дар ошиқ бағоят таъсир бахшида ва беҳад ўро таҳрик менамояд, аммо тақозои ишқ ва он сер нашудан аз дидору гуфтори маҳбуб аст. Оре, ошиқ меҳодад, ки муттасил бо маҳбуб бошадва ҳеч вақт аз ӯ мунфак нашавад. Лек маҳбуб аз кучо метавонад даст аз ҳама қору бори зиндагии худ қашида, ҳамаи шабу рӯзро бо ошиқ ба сар бурда, пайваста

4. Баъд аз муддате, ки ошиқро фаромӯш карда буд, инак аз ҳолаш пурсиш мекунад, вале он ҳам на аз ошиқ, балки дар ҳузураш ба василаи рақиб аз ӯ аҳволпурсӣ мекунад:

*Пас аз умре агар ҳоли мани бемор меҳурсад,
Намеҳурсад зи ман, он низ аз агёри меҳурсад.*

5. Иттифоқан як вақт ба ваъдае, ки дода, вафо мекунад, вале ин ҳам барои он аст, ки то барои ҳазорон ваъдахилофиҳомавқеъ пайдо кунад:

*Баҳри ҳазор ваъдаҳилофии дигар аст,
Гар аз ҳазор ваъда якеро вафо кунад.*

6.Ошиқ баъд аз тадобири зиёд мавқеъ барои вуруд дар базми маъшук пайдо кардааст, лекин ба маҳзи нишастан ин суол пеш меояд, ки шумо барои чӣ ташриф овардаед!? Ва ғараз аз ин суол ҳам фақат ин аст, ки ошиқ шарманда шуда бархезаду пайи кори худ биравад:

*Пас аз умре, ки дар базмаи ба сад тақриб бинишнам,
Сухан аз муддаое мекунад, то зуд бархезам.*

7. Рақиб вақте ки суҳбат мекунад, маъшук барои фиреб додани ошиқ сураташро аз рақиб бармегардонад, лекин гӯшаш ба он тараф аст ва тамоми ҳарфҳои ӯро ҳам гӯш медихад:

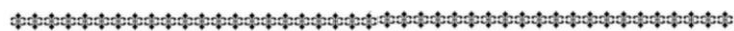
Чун кунад гайр сухан, баҳри фиреби дили ман,
Рӯ бигардониву худро ба шунидан дорӣ.

8. Ошиқ яке ду рӯз рафтан пеши маҳбубро бино бар маслиҳате мавқуф дошта ва маъшукҳаминро баҳона карда, дигар ошиқро наталабидааст:

*Рафтам ду рӯзе аз дараи аз баҳри маслиҳат,
Дигар маро нахонду ҳамонро баҳона сохт.*

9. Маъшук ваъда кардаву ошиқ ифои онро меҳоҳад тақозо кунад, вале ҳанӯз лаб боз накарда, ки маъшук изҳор доштааст, ки ин ҳама лачочату исрор барои чист?

*Заҳра дорам ваъдаи дерин ба ёдаи оварам,
Лаб зи ҳам нақишуда мегӯяд, ки ин ибром чист?*

*Расиду гӯшаи абрӯ баланд карду гузаит,
Тавозӯе, ки ба абрӯ кунанд, карду гузаит.*

*Шароби лутф нур дар чом мерезиву метарсам,
Ки зуд охир шавад ин бодаву ман дар хумор афтам.*

*Фармондеҳии кишвари дил кори бузург аст,
Ту давлати ҳуснӣ, зи ту инкор наояд.*

Бедодӣ ё качрафтории маҳбуб. Дар муомилоти марбутаи ба ишқ ин мавзӯёе яке аз мавзӯоти хеле муҳим ба шумор меояд, ҳақиқати амр ин аст, ки дар қалби ошиқ нисбат ба маъшукҳазорон хоҳишу таманно пайдо мешавад ва аз назари худхоҳии ошиқона меҳодад, ки ҳамаи он хоҳишҳо ва орзуҳо анҷом гирад, вале он чун амалӣ нест, яъне намешавад, ки маъшук аз уҳдаи анҷоми ҳамаи онҳо барояд, лизо ин гумон пайдо мешавад, ки маъшук вафодор нест ва ин бадгумонӣ ҳам шиддат пайдо карда, то он ки ҳар як аз адоҳои ӯ маҳмул бар бевафой ва бераҳмӣ мегардад, ғараз, дар ҷаҳони шоирӣ ҳар қадар ахлоқи нақӯҳидае, ки мумкин аст бошад аз қабилӣ зулм, фиреб, хиласозӣ, дурӯғгӯӣ, бераҳмӣ, безътиной, дилозорӣ, дурӯӣ ё дузбонӣ маъшук маҷмӯаи тамоми онҳо мебошад.

1. Ошиқ меҳодад аз ҳоли чизе гузориш кунад, вале маъшукчилавгирӣ карда, намегузорад ва мегӯяд: «ҳеч лозим нест, ман ҳамаи инҳоро қаблан шунидаам» ва ҳол он ки ҳеч наشناдааст:

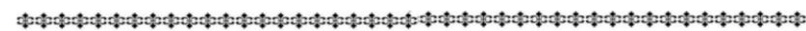
*Созад ҳамӯш то мани ҳасраткашидаро,
Гӯяд шунидаам сухани ношунидаро.*

2. Маъшук бо ағёр маҷлис карда як нафарро ба талаби ошиқ фиристода, лекин амдан касеро фиристода, ки манзили ошиқро балад набудааст:

*Бо гайр нишинию фиристӣ зи пайи мо
Онро, ки надонад раҳи қошонаи моро.*

3. Гоҳе ба таври дилҷӯӣ ва меҳрубонӣ алфозе аз забони маҳбуб хориҷ мегардад, вале барои ин ки ошиқ онҳоро ҷиддӣ ҳаёл накунад, пушти сар суханони воҳию бепояе пайдарпай мегӯяд:

*Як бор нагуфтӣ сухани меҳр, ки дар пай
Садгуна ҳадиси галатандоз нагуфтӣ.*

шамъи маҷлиси ӯ бошад ва чун наметавонад ин тақозои ишқро анҷом диҳад ва бар таманно орзуи ӯамал кунад, лизо ҳар вақт ки аз паҳлуи ошиқ дур шуда ба тарафе меравад ё ҳар вақт ба ӯ барои ҳузур мавқеъ намедиҳад ва ё ваъдаҳое, ки дода, наметавонад онҳоро ифо кунад ё хайр, касеро тарафи итоби худ қарор додаву ё бо яке дигар ҳамсухбат шуда. Ин ҷост, ки шоир фавқуллодда мутаассир шуда дар назараш тамоми масоилу умурӣ номбурдаи боло ба сурати бевафой, бадахдӣ, қасовату бераҳмӣ, сухансозӣ, рақибнавозӣ, ва садҳо чизҳои нақӯҳидаи дигар ҷилвагар мешавад ва чун эҳсоси ошиқ нисбат ба эҳсоси соири мардум зиёда рақиқу шадид мегардад, ин аст, ки ҳар маъноӣ зиёда аз ҳад дар ӯ таъсир мебахшад, чунон ки як зарра безътиной ё бемеҳрӣ, ки аз маъшук мебинад, инони ихтиёр аз каф дода, онро ба зулму саффоки таъбир мекунад ва ҳамаи тавр ҳар чизро аз ҳадди эътидол хориҷ месозад.

Бино бар он чӣ гуфта шуд, дар зерини ҳаёлоту хотирот лоақал як вақте воқеият лозим аст бошад. Лекин шуароӣ форсӣ ба қадре муҳолиға дар онҳо ба қор бурдаанд, ки ин маонӣ ва авсофро ҳақиқӣ қарор дода ва тамоми лавозиму ҷузъиёти онҳоро баён намудаанд. Масалан, маъшукро аввалан рӯи бемеҳрии ӯ бераҳм гуфта ва бераҳмро қотил лақаб дода, он вақт ҳама сомону асбоби қатлро омодаву муҳайё кардаанд, гӯӣ ки маъшук як нафар қотили воқеист, ки шамшер ба даст гирифта ошиқро барои қатл талаб мекунад, монанди ҷаллодону мирғазабон дар ҳангоми қатл ҷашмҳояшро пушонда ё дар вақти забҳ хуни ошиқчастан карда, рӯи домани маъшук рехтааст ва монанди он:

*Қотили ман ҷашм мебандад дами бисмил маро,
То бимонад ҳасрати дидори ӯ дар дил маро.*

*Зи хуни хеш бар он қатра мебарам гайрат,
Ки гоҳи қатл ба домони қотил афтодаст.
Чи гуна ҷон ба саломат барам зи саффоке,
Ки бар дараи малакулмавт бисмил афтодаст.*

Маҳосин. Агарчи ҳамаи тавр, ки дар боло баён намудем, дар ғазалгӯии форсӣ ба лиҳози аам ва ағлаб ҷазаботи саҳеҳу воқеӣ кам ба назар мерасад, маазолик як қисмат маъбутанобихӣ ҳам аз ғазалиёти форсӣ мавҷуд аст, ки дар онҳо маҳосину хубиҳои ғазал дар аълодараҷа ёфт мешавад. Аз он ҷумла қисмати аъзам аз калимоти ақобири сӯфия аст, ки аз ҷӯшу асар лабрез мебошад, дар ин ғазалиёт хотироту мазомине, ки аз аносирӯ маводи асилаи ғазал шумурда мешаванд, ба тарзи бисёр ҷолибу ҷаззобе баён шуда.

Муқаддам бар ҳама мазмуне, ки дар ғазал зикр мешавад, ҳамоно мадҳу тавсифи ишқ ва баёни қудрату қимат ва маҳбубияту қобили рашк будани он мебошад, ин маънӣ дар тамоми алсинаи рӯи замин баён шудааст. Чунон ки Мутанаббӣ мегӯяд.

*Лав қиллат лиданаф алҳазина фадията,
Мамо биҳ логарата бифидояти.*

Дар форсӣ ин мазмун ба тариқи гуногун ва қолибу қаззобе адо шудааст ва шарҳи он бекарорист, ки дар пойин мазкур медорем:

1. Ишқ чизест, ки аз бурдани номи он кайф пайдо мешавад. Ошиқ лафзи ишқро ба забон оварда, аз лаззати он масту беҳуд мешавад ва ин маъниро як шоир чунинад кардааст:

Ишқ мегӯяму қон медиҳам аз лаззати вай.

2. Дар ишқҳазорон мусибат пеш меояд. Мароҳилу мақомоте дорад, ки гузаштан аз он бисёр сахту душвор мебошад. Интиҳое барои манозили он нест, лекин ҳар мусибати он лаззатбахш аст ва ҳар дарди он даво ба назар омада ва ҳар қадами он тавҳам бо роҳату оромист:

*Раҳравонро хастагии роҳ нест,
Ишқ ҳам роҳ асту ҳам худ манзил аст.*

Ошиқ фарёд мекунад, вале на барои ин ки чаро гирифтӣ шуда, вале бад-ин чихат, ки як замоне барӯ гузашта, ки гирифтӣ набудааст:

*Нола аз баҳри раҳой накунад мурғи асир,
Хӯрад афсӯси замоне, ки гирифтӣ набуд.*

Ошиқ агарчи аз бемехриву бенавоӣ ва низ аз зулму ситами маҳбуб ба танг меояд, лекин чун ғавр мекунад, мебинад, ки бо ҳама ин аҳвол дар ишқ лаззате, ки ҳаст, дар ҳеч чиз нест:

*Қое ҳанӯз нест ба завқи диёри ишқ,
Ҳарчанд зулм ҳасту ситам ҳасту дод нест.*

*Хешро бар нӯги мижғони ситамкешон задам,
Он қадар захме, ки дил мехост, дар ханҷар набуд.*

Ошиқ дар муқобилӣ бо ҳарифон тафаввуке, ки барои худ қоиш ме-
шавад, ин аст, ки иддио мекунад ӯ захми бештар бардоштааст:

Маъшук. Оташи ишқҳар қадар ҳам тунду тез бошад, вале агар маъшук забару нодон ва сурате бошад бидуни сирату маънӣ, албатта шавқу ҷазабот тақлил ёфта, дар он ҳолати рукуду хумуд пайдо мешавад. Баръакс агар маҳбуб адошинос, суҳанфаҳм ва аз румузу нукоти адоҳои ишқу ошиқӣ бохабар буда ва онҳоро ба қор бандад, он вақт қаҳран дар табиати ошиқҷазаботи навини шӯрангезе барои изҳори таманно ва шавқ ва орзу падида омада ва ҳамаи онҳо аз забони шеър баён мешаванд ва ҳақиқат ин аст, ки муомилоту ҷазаботи ишқро ҳеч қавм ба қадри эронӣён бо назокату найрангҳои гуногун адо накардаанд ва ҷиҳаташ ҳам ин аст, ки маъшуке назири маъшуқи Эрон насиби қавми дигар нашудааст. Шумо дар ин ашъор хуб ғавр кунед ва бубинед, ки ғайр аз эронӣ, аз забони кӣ мумкин аст адо бишавад:

*Шухрат намаки даъвии ишқ аст, вагарна
Он гуна тавон зист, ки қонона надонад.*

*Аз Ҳасан ин чи суол аст, ки маъшуқи ту кист,
Ин суҳанро чи ҷавоб аст, ту ҳам медонӣ.*

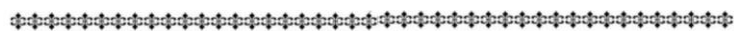
*Ба дургардии ман аз гурур механдад,
Ҳарифи сахткамоне, ки дар камин дорам.*

*Ман дар пайи раҳову ӯ дар пайи фиреб,
Бар сар гираҳ занад гираҳи нокушодаро.*

*Аз як ҳадиси лутф, ки он ҳам дурӯғ буд,
Имшаб зи дафтари гила сад боб шустам.*

*Навозише зи қарам мекунад, муҳаббат нест,
Тавон шинохтан аз дӯстӣ мадороро.*

*Қарашма, гарми савол аст, лаб макун ранҷа,
Ки эҳтиёҷ ба пурсидани забонӣ нест.*

*Ишқ комил нест, то дар банди молу масканӣ,
Он замон отаи алам гардад, ки сӯзад хонаро.*

Ишқ тамоми ахлоқи замимаро табдил ба ахлоқи шарифа мекунад, адоват муҳаббат мешавад, бухл сурати исор ба худ мегирад, ғурур ба ниёз ва дунҳимматӣ табдил ба ҳиммати баланду олий мегардад. Ғараз, ки ишқ иксирест, ки ба василаи он хок зар мегардад:

*Ҳеч иксир ба таъсири муҳаббат нарасад,
Куфр овардаму дар ишқи ту имон кардам.*

Ишқ вақте ки истило меёбад, дар тамоми олам сивои маъшук чизи дигаре ба назар намерасад, балки ошиқ худ маъшук мегардад ва ҳамин мақом аст, ки аз он садои Аналҳақ баланд мешавад:

*Мӯ ба мӯям дӯст шуд, тарсам, ки истилои ишқ
Як аналҳақгӯи дигар бар сари дор оварад.*

Агарчи ишқ ба зоҳир бо ҳавасронӣ ё шоҳидбозӣ ва риндӣ яке ба назар меояд, лекин дар миёни онҳо ниҳоят дараҷа тафовут ва фарқ аст. Чунон ки шартӣ аввали ишқ ваҳдат ва давом аст, яъне сивои як маҳбуб бо касе ҳечгуна сару коре набошад:

*Назирӣ, кӯи ишқ аст ин, на шоҳидбозиву риндӣ,
Агар ёре равад аз даст, кас ёри дигар гирад.*

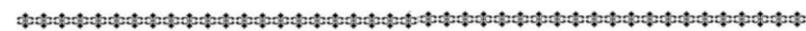
*Вақти Урфӣ хуш, ки нақшуданд гар дар бар руҳаш,
Бар дари нақшуда сокин шуд, дари дигар назад.*

*Аз сӯзи муҳаббат чи хабар аҳли ҳавасро,
Ин шарбати дард аст, насозад ҳама касро.*

*Худбиниву хештанпарастӣ
Саммест, ки дар диёри мо нест.*

Ишқ аз таносуби аъзо ва обу ранги чеҳра пайдо намешавад, балки адоҳои дилнавозе мебошад, ки дар дил маҳфист:

*Латифаест ниҳонӣ, ки ишқ аз ӯ хезад,
Ки номи он на лаби лаълу хатти зангорист.*

*Мову булбул арзи чоки сина мекардем дӯш,
Нозпарварди гулистон захми хоре ҳам надоишт.*

3. Ҳар чиз вақте ки ба дараҷаи камоли худ мерасад, он вақт асари он зоҳир мегардад, лекин ишқ латифаест, ки аз оғоз то анҷом лаззатбахшу лутфангез аст.

*Ишқ дар аввалу охир ҳама завқ асту самоъ,
Ин шаробест, ки ҳам пухтаву ҳам хом хуш аст.*

4. Як васфи муҳим ва умдаи ишқ ин аст, ки тамоми ахлоқи разиларо ба ахлоқи шарифона мубаддал месозад, бугзу кина, ҳасад, худпарастӣ, фахру ғурур бакуллӣ несту нобуд мешавад. Дар табиат рикқату сӯзу гудоз падида меояд ва инсон аз муҳаббату кашиши ом лабрез мегардад. Ақобири сӯфия, вақте ки толибро меҳақанд тазкияи нафс биёмӯзанд, аввал аз ҳама таълими ишқу муҳаббат ба ӯ медиҳанд, ки ин сайқал тамоми зангҳоро зудуда ва дилро софу пок мекунад ва Назирӣ ин маъниро бад-ин тариқ адо кардааст:

*Ҳеч иксир ба таъсири муҳаббат нарасад,
Куфр овардаму дар ишқи ту имон кардам.*

Асоси шолудаи ғазал ҳамоно ибрази ишқу муҳаббат аст, вақте ки ҷазабаи муҳаббат дар дил падида омад, албатта, аз забон беихтиёр ҷорӣ мешавад. Ошиқ худ медонад, ки изҳори муҳаббат ғайрилозим, балки бар хилофи маслиҳат аст, лекин чӣ кунад, ки наметавонад дилашро таҳти ихтиёру фармони худ биёварад.

Чун ошиқ аз ибрази муҳаббат кайф мекунад, лаззат мебарад, лизо онро ба тарзҳои гуногун адо мекунад. Гоҳе маъшукро муҳотаб қарор медиҳад ва ба тариқи мухталиф ӯро аз шефтагӣ, вафошиорӣ, ҷоннисорӣ ва ҷонбозии худ итминон медиҳад, ҳангоми дигар ба худ хитоб карда ин маониро ёдовар мешавад. Як вақт бо ин ҳам ҳеч назар надорад, ки муҳотаб кист, ҳамоно тавр ки як одами фақиру бечиз, ки иттифоқан сарвате ба дасташ меояд, гоҳу бегоҳ тазохур намуда, давлатмандии худро намоиш медиҳад, наъбаи ишқ ҳам ҳамин ҳол дорад. Оре, ошиқ дар сурури нишоти ишқ чунин ҳаёл мекунад, ки давлати тамоми рӯи замин ба дасти ӯ омадааст ва лизо беихтиёр шуда, бо лаҳне пур аз фахру ғурур даъвии ишқ мекунад.

Тамоми инҳое, ки зикр шуд, фитрӣ ва лозимаи муҳаббат аст ва аз ин рӯ, дар ғазал қабл аз ҳар чиз бояд дид, ки ин мазомину маонӣ то кучо ва чӣ андоза ёфт мешавад ва низ воқеияту таассул ё ҷӯшу асар дар онҳо то

кучо вучуд дорад ва бояд донист, ки шоирии форсӣ ин эҳсосоту-чазаботро бо шавку шӯри тамом адо кардааст.

*Тофа алҳави фӣ билодуллоҳу куллуҳум,
Ҳатто изо мураббӣ ман байнуҳум ва қафо.*

Шоире дигар ҳамин мазмунро бо услуби содатаре ба назм дароварда, чунин гуфтааст:

*Ато нӣ ҳавоҳо қабла ан аъраф алҳавӣ,
Фасодуф қалбан фориған фа такмино.*

Шоири эронӣ чунин мегӯяд:

*На дом донаму на дона, ин қадар донам,
Ки пой то ба сарам ҳар чи ҳаст, дар банд аст.*

Тасаввуф ғазалгӯии форсиро ба дараҷаи арҷмандии баланде расонид. Мабдаи ин ҷазбу кашиш, яъне ишқхуснаст, ба ин маънӣ, ки ҳар кучо хусн вучуд пайдо кард, ин кашиш ҳам вучуд хоҳад дошту маълум аст ва ҳар қадар хусн ҷомеътару комилтар шуд, ҳамон қадар кашиш зиёдтару қавитар хоҳад буд ва чун хусни комилу тамом махсус ба шоҳиди ҳақиқист, лизо ишқҳам вақте ки ба шоҳиди ҳақиқӣ тааллуқ пайдо намуд, комил мешавад. Ва аз ҳамин ҷост, ки дар ашъори акобири сӯфия ҷазаба ва асаре, ки ҳаст, дар каломи соирин шоибаи он ҳам ёфт намешавад. Матлуби ҳазароти сӯфия умуман шоҳиди ҳақиқист ва лизо ишқи онҳо аз ҳавою ҳавас поку ниҳоятдараҷа қавӣ ва низ муштаил мебошад.

Хусни маҷозӣ чун нокомилу сареъузавол мебошад, ин аст, ки дар ишқи маҷозӣ он ҷазабаву шӯр ё истиклоле, ки махсуси ишқи ҳақиқист, ҳеч пайдо намешавад.

Камоли шоирии ишқия чун мавкуф бар ишқи ҳақиқист, ки ихтисос ба тасаввуф дорад, ва ин шоирии тасаввуф дар соири забонҳо кам аст, лизо ҳеч забоне дар шоирии ишқия наметавонад ба форсӣҳамсарӣ намояд.

Дар шоирии сӯфиёна ҳасоису мумаййизоте, ки умуман ёфт мешавад, ба шарҳи отист:

1. Чун дар тасаввуф ҷазобате, ки иброз мешавад, он ҷазабот воқеӣ ва ҳақиқӣ мебошад, лизо дар шоирӣҳам ҷолибу ҷозиб ва ниҳояти ҷӯши асар дар он пайдост.

Дар ишқҳазорон қисм воридот пеш меояд, маҳвият, шавқ, ҷонбозӣ, шикоят, интизор, ҳаҷр, васл. Тамоми ин воридоту ҷазабот, шумо медо-

*Ду олам бохтан найранги ишқ аст,
Шаҳодат ибтидои ҷанги ишқ аст.*

*Ё зи ҷонон ё зи ҷон боист дил бардоштан,
Расми ошиқ нест бо як дил ду дилбар доштан.*

Ишқ эҳсосоту ҷазаботи далерона, яъне ҷонбозӣ, ҷоннисорӣ, азму суббот, истиклолу поймардӣ эҷод мекунад:

*То сар наниҳам, по накашам аз сари кӯяш,
Номардиву мардӣ қадаме фосила дорад.*

*Бардорам дил, гар аз ҷаҳон фармоӣ,
Барҳам занам аз суду зиён фармоӣ.
Бинишнам, агар бар сари оташ гӯӣ,
Бархезам, агар аз сари ҷон фармоӣ.*

Дар ошиқи содиқ нисбат ба аҳде рашку рақобат нест, ӯҳамаро дӯст дорад, зеро ки ҳаёл мекунад, ки тамоми мардум дӯсти маҳбуби ӯянд ва бадеҳист, ки дӯсти дӯст дӯст мешавад:

*Наёзорам зи худ ҳаргиз дилеро,
Ки метарсам дар ӯ ҷои ту бошад.*

Аз сифоти умдаи одамӣ тамаркузи ҳаёлу яқсӯист, яъне толиби чизе, ки шуд, аз сивои он ҷашм пӯшида, ҷуз матлуб чизе ба назараш наояду нигоҳашро ба тарафи аҳаде наяндозад:

*Ду оламо ба як бор аз дили танг
Бурун кардем, то ҷои ту бошад.*

*Намегӯям дар ин гулиан гулу боғу баҳор аз ман,
Баҳор аз ёру гул аз ёру боғ аз ёру ёр аз ман.*

*Тухматзадаам, ёр, ба ишқи дигаре, кош
Пурсанд, ки гайр аз ту ба олам дигаре ҳаст?*

Ишқ одамиро аз хирсу тамаи сарвату давлату ҷоҳу ҳашмат фориғ ва озод месозад:

*Ишқ дар аввалу охир ҳама завқ асту самоъ,
Ин шаробест, ки ҳам пухтаву нопухта хуш аст.*

Ибтидои ишқ интиҳои он аст:

*Нерӯи ишқ бин, ки дар ин дашти бекарон
Гоме нарафтаему ба поён расидаем.*

Ишқ лаззате дар дил падида меоварад, ки аз бурдани номи он ошиқ маҳзуз мегардад:

Ишқ мегӯяму чон медиҳам аз лаззати вай.

Дар ишқ харчанд аз дарду алам, мусибату ранҷу ғам чизҳое пеш меояд ва тан зери бори ҳазорон навъ мусибату бало бояд дод, вале бо ҳамаи ин аҳвол ҳеч як аз кайфиёти зиндагии ин олам бо он муқобили натавонад кард:

*Чое ҳанӯз нест ба завқи диёри ишқ,
Ҳарчанд ҷавр ҳасту ситам ҳасту дод нест.*

Дар ошиқ ғаму ранҷе, ки мебошад, аз ранҷ нест, балки таассуфу таассураш барои ин аст, ки чаро замоне бар ӯ гузашта, ки ин ранҷ набуда аст:

*Нола аз баҳри раҳой накунад мурғи асир,
Хӯрад афсӯси замоне, ки гирифтӣ набуд.*

Ишқ дар инсон эҳсосоту ҷазаботи шарифона эҷод мекунад. Худхӯшӣ, бӯғз, кинаву инод аз дил раҳт барбаства як порча муҳаббату хайри маҳз мешавад, дар дил сӯзу гудоз падида омада, ҳатто, нисбат ба душман ҳам ҳаёли душманӣ дар ӯ роҳ пайдо намекунад:

*Зи юмни ишқ ба кавнайн сулҳи қул кардам,
Ту ҳасм бошу зи мо дӯстӣ тамошо кун.*

*Дӯстӣ бо душманам н-аз баҳри меҳрангезӣ аст,
Дӯстиро дӯст дорам в-арна душман душман аст.*

Ишқ исори нафс меоварад, ки беҳтарин сифоти одамист, ҷону мол, иззату обрӯ, нангу ном, тамоми инҳоро қурбон кардан алифбои мактаби ишқ аст:

нед, ки мавзӯи оми шоирӣ, лекин ин ҷазабот вақте ки аз забони тасаввуф буруз мекунад, дар онҳо ниҳоятдараҷа неру ва ҷӯш пайдо мешавад, масалан, ин ҳолатро, ки сивои матлуб касе дар дил ҷо надорад, чунин адо мекунад:

*Саҳрои дилам ишқи ту шӯристон кард,
То меҳри касе дигар нарӯяд ҳаргиз.*

Ва ин маънӣ, ки маҳбуб дар сурати зулму ҷафо ҳам маҳбуб аст, аз забони тасаввуф чунин баён шудааст:

*Чон зи тан бурдиву дар ҷонӣ ҳанӯз,
Дардҳо додиву дармонӣ ҳанӯз.*

Гаронбаҳои маҳбубро ҳазрати Амир Хусрав ин тавр баён намудааст:

*Ҳарду олам қимати худ кардаӣ,
Нарх боло кун, ки арзонӣ ҳанӯз.*

Дар орзуи фидокорӣ ва ҷоннисорӣ:

*Ҳама ваҳшиёни саҳро сари худ ниҳода бар каф,
Ба умеди он ки рӯзе ба ишқор ҳоҳӣ омад.*

Дар маҳвияту беҳудӣ:

*Мастам кун ончунон, ки надонам зи беҳудӣ
Дар арсаи ҳаёл кӣ омад, кадом рафт.*

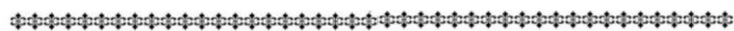
Ва дар ифроту навозиши маҳбуб:

*Чон ба наззора харобу нози ӯ з-андоза беи,
Мо ба бӯе масту соқӣ пур диҳад паймонаро.*

Дар ҷонбахшии висол:

*Ҳоҳӣ, эй ҷон, бираву ҳоҳӣ, ҳаменебои, ки ман
Мурданӣ нестам имрӯз, ки ҷонон ин ҷост.*

Дар ин ҷо шубҳае, ки мумкин аст пайдо бишавад, ин аст, ки дар ишқи маҷозӣ воридоте, ки пеш меоянд, дар ишқи ҳақиқӣ тартиби онҳо чисту чӣ гуна ин воридот пеш меоянд, шӯҳиди ҳақиқӣ, яъне зоти Борӣ, ки аз замону макону сурату шаклу самту ҷиҳат мутлақан барист, ҷаза-

боти дидор ва висол, фироқ, интизор, шавқу маҳвият аз кучо пайдо мешавад, лекин рӯҳи қазия ин аст, ки бар ориф дар таҷаллиёту мушоҳидоти зотӣ ва сифотии кайфиётӣ, ки мегузарад, ба воридоти ишқи маҷозӣ хеле наздику мумосил бо он мебошадва лизо ҷазаботе аз ҳамин навъ ҷазабот, вале зиёда латиф, зиёда пурчӯш, зиёда поку холи аз олоиш падида меоянд ва шуарои сӯфия ҳамонҳоро дар алфозе ом адо мекунанд. Масалан танаввуъу касрати таҷаллиётро як ориф чунин адо карда:

*Агар ӯ дидае додат, ки дидораи ба ӯ бинӣ,
Талаб кун дидаи дигар, ки дидори дигар дорад.
Агар ҳар соате сад бор рухсори ба сад дида
Ҳамебинӣ, машав қонеъ, ки рухсори дигар дорад.*

Ё, масалан, ҳолати қабз, ки дар он ҳолат баъзе авқот файзони ғайбӣ мутаваққиф мешавад, ин ҳолат мушобеҳ ба ҳаҷру фироқ мебошад.

Ва ё дар зиндагонӣ таколифу мусиботе, ки пеш меоянд, чун ориф ҳамаи онҳоро аз ноҳияи фоили мутлақ медонад, лизо дар таҳаммулу бардошти онҳо ҳамон лутф ба назар меояд, ки дар ҷавру ҷафои маъшукони зоҳирӣ ва маҷозӣҳосил мешавад ва рӯи ҳамин асл аст, ки ориф мегӯяд:

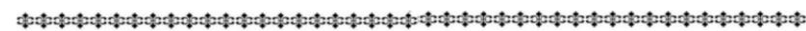
*Ҳар чи бихоҳӣ, бигӯ, к-ин ҳама даиномӣ талх
Чун ба лабат мерасад, шаҳду шакар мешавад.*

*Аҳд кардӣ, ки бисӯзӣ ба ғами хеш маро,
Ҳеч ғам нест, ту месӯз, ки ман месозам.*

*Ба дурду соф туро кор нест, дам даркаш,
Ки ҳар чи соқии мо рехт, айни алтоф аст.*

*Рӯи қушода бояду пешони фарох,
Он ҷо, ки латмаҳои ядуллоҳ мезананд.*

2. Як хусусияти умдаи шеърӯ шоирии тасаввуф ин аст, ки аз он хотироту ҳаёлоте, ки бар хилофи таҳорату покизагӣ ё таҳзибу матонат аст, монанди бўс, канор, оғӯш ва ғайра, бакуллӣ софу пок мебошад. Зеро дар тасаввуф суҳбатҳое, ки мешавад, аз ишқи ҳақиқист ва ишқи ҳақиқӣ ҳам, шумо медонед, ки сарукоре ба ин гуна масоил надорад.

Агарчи дар тасаввуф маонии зиёде ҳам ҳаст, ки дар қисвату перояи маҷоз адо шудаанд, вале маҳдуданд то ҷое, ки бишавад онҳоро ба василаи ташбеҳу истиораи маҳмуд бар ишқи ҳақиқӣ донист ва ба ҳудуди олоишу олудагӣҳеч намерасанд. Масалан, дар тасаввуф алфозе аз висоли фироку интизор ва монанди он дида мешавад, зеро ки онҳо то ҳаде мумосилу мушобеҳ бо воридоте ҳастанд, ки дар мушоҳидоту таҷаллиёт пеш меоянд, лекин домани он аз бўсу канор ва ғайра муназзаҳу пок мебошад.

Албатта, ин аъло дараҷаи ғазалгӯист. Лекин ҳазорон шоир дар ҳар асре буданд, ки ҳамаи онҳо мумкин набуд сӯфию ориф бошанд ва лизо воридоти ишқи маҷозиро тӯи кор оварда ва аз онҳо бинои суҳбатро гузоштаанд ва ин тарз ҳам басту тавсеа пайдо намуда, чунон ки аз ҳар гуна воридоти ҷузъӣ ва дақику латиф ишқу ҳавас он қадаре, ки забони форсӣ дар ин тарз адо карда, таҳвили мо додааст, дар шеърӯ шоирии ҳеч як алсинаи дунё онқадар адо нашудааст. Чунон ки имрӯз касе бихоҳад бо тафакххусу истисои комил китобе дар воридоти муҳаббат тадвин кунад, абвобу фусулу ановине ҷудогона барои он қарор дода, дар таҳти ҳар унвоне шарҳе ба таври мабсуд бинависад фақат аз ғазалиёти форсӣ метавонад тамоми сармоя ва маводи онро фароҳам созад. Ва инак мо ба таври тафанинун ин мавзӯро то ҳаде ба тафсил менависем:

Ҳақиқати ишқ ва асари он. Чунон ки дар боло гуфтем, ишқ кашишест фитрӣ, ки дар инсон вучуд пайдо мекунад ва он вақте ки дар дил пайдо шуд, шавқу шӯре падида меояд. Оре, дар дил як ҳолати инҷизобу беқарорӣ ва бетобии махсусе падида мегардад, ки беихтиёр аз забон алфози пур аз ҷӯш хориҷ мегардад:

*Ишқ шӯре дар ниҳоди мо ниҳод,
Ҷони мо дар бўтаи савдо ниҳод.
Гуфтугӯе дар забони мо фиканд,
Ҷустуҷӯе дар даруни мо ниҳод.*

Агарчи сарманзили ишқ дуру дароз ва бо сарфи тамоми умр ин роҳ тай намешавад, ҳазорон воридоту мароҳилу мақомоти ҷадиду тоза пеш меояд - ранҷу масаррат, ҷӯшу забт, васлу ҳаҷр, гилаву шукр, сабру беқарорӣ, мастию ҳушёрӣ. Аз тамоми ин мароҳил гузар бояд кард, лекин ҳеч марҳила ва ё ҳолате холи аз лутфу кайф нест.

*Раҳравонро ҳастагии роҳ нест,
Ишқ ҳам роҳ асту ҳам худ манзил аст.*

Ҳар як аз мақомоту мароҳили ишқ лаззате хос дорад:

Ин шикоятномаи номехрубониҳои туст,
Ончи дидам аз ҷудоииҳо, ҷудо хоҳам навишт.
Ҷои худ во кард охир гайр дар паҳлуи ту,
Гар нависам ҳарфи бечое, бачо хоҳам навишт.

Ибтидои барои шикъ бигӯ,
То бигӯям, ки интиҳое ҳаст.

Тарзи бераҳмони дигар гашта буд, алҳақ, қуҳан,
Ихтирои чанд дар номехрубонӣ кардааст.

Тасарруфоти ту айёмро дигар кардаст,
Зи ваъдаи ту як имрӯз ку, ки фардо нест.

Дар базми ёр дӯш дари сулҳ боз буд,
Ман содалавҳ будаму ӯ ишвабоз буд.
Буд он гумон галат, ки ба охир расид умр,
Пиндошти, ки аввали нозу ниёз буд.

Фигон аз қосидони бетасарруф,
Зи худ як бор пайгоме насозанд.

Ҷониби ман, гӯ, набинад, гайр, гӯ, хушдил машав,
Сад ниғаҳ чун ҷамъ гардад, як тағофул мешавад.

Хароб гаштаам аз дасти дил, илоҷ ин аст,
Ки чун бурун равам, ўро ба хона бигзорам.

Аз ниғаҳ чашмам тикӯи гашту тамошо мондааст,
Дар забон ҳарфе намондасту суҳанҳо мондааст.

Сад бор ҷанг кардаву мо сулҳ кардаем,
Ўро хабар набуд зи сулҳу зи ҷанги мо.

ҳамчу тасаввур мекунад, ки барои сӯзонидани ӯ дорад бо рақиб мазох мекунад, ин аст[ки] ин ҳаёло ба рақиб чунин изҳор медорад:

Надорад, эй рақиб, он сустпаймон бо ту ҳам лутфе,
Гаҳе ҳоли ту бар рағми мани афгор меурсад.

2. Басо мешавад, ки дӯстони ошиқ аз вай назди маъшук тавсия меку-
нанд, вале дар натиҷаи нофаҳмиҳо ин тавсия ва суфориш сӯасар мебах-
шад ва аҷабтар ин ки бар ошиқ барои ин кор миннат ҳам мегузоранд:

Зи нодонӣ бари ӯ кард ҳамдам кори ман зоеъ,
Аҷабтар ин ки бар ман миннати бисёр ҳам дорад.

3. Маъшук саропо мутаваҷҷеҳ ба ошиқ ва бо ӯ тарафи муколама ва
гуфтугӯст, вале иттифоқ меафтад, ки ба дигаре мутаваҷҷеҳ шуда, ҳарфе
ба ӯ меғӯяд, аммо ошиқ инро ҳам наметавонад бинад:

Агар як ҳарф бо агёру бо ман сад суҳан гӯяд,
Надорам тобу он як ҳарф ҳам хоҳам ба ман гӯяд.

4. Дониста деҳ ба дасташ зинҳор нома, қосид,
Паҳлуи ӯ мабодо гайре нишаста бошад!

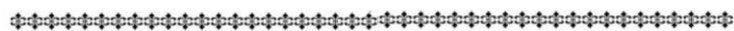
5. Ошиқ аз хусумату шарорати рақиб батанг аст, лекин тасаввур ме-
кунад, ки агар шахсан аз ӯ назди маъшук шикоят кунад, шояд чандон
аҳаммияте бо он дода нашавад ва лизо майл дорад, ки ин шикоят аз за-
бони дигаре ба гӯши ӯ расад:

Ин ки бо ман карда ҳар дам гайр гавгое дигар,
Хоҳам он маҳ бишавад аз ман, на аз ҷои дигар.

6. Ошиқ дар маҷлисе ба таври зинҳор аз назора кардан ба сурати
маъшук лутф ҳосил мекунад, ки дар ин миёна маъшук, ки ба тарафи ӯ
мутаваҷҷеҳ мегардад, қаҳран шарманда мешавад:

Ниҳон аз ӯ ба руҳаш доштам тамошое,
Назар ба ҷониби ман карду шармсор шудам.

7. Маъшук бо иддае аз моҳрӯён маҷлис карда, машғули суҳбат аст ва
дар ҳамчу мавқеи ошиқро ба назди худ талабида, вайро шарикӣ маҷлис
мекунад, ки мақсудаи аз ин кор фақат ин аст, ки назари ошиқ ба тарафи
яке аз он моҳрӯён бияфтад, то аз ин роҳ вайро муқассир ба қалам би-
диҳад:

*Нишинад бо нақӯрӯён ба базми хештан ёрам,
Ки чун бинам ба сӯи дигаре, созад гунаҳкорам.*

8. Дар базми маъшук хотироту воридоте, ки барои ошиқ пеш меояд:

*Чунин то кай зи базми ёр нохушнуд бархезам,
Нагӯяд бо мани бедил сухан, то зуд бархезам.
Зи бедоди ту кай чӯям ҷудой, на рақибам ман,
Ки аз базмат ба як ҳарфи итоболуд бархезам.
Зи раиқи гайр тарсам беҳудиҳо сар занад аз ман,
Зи базми ӯ ҳамон беҳтар, ки имшаб зуд бархезам.
Пайи тартиби базми хос маҷлис мезанам барҳам,
Агар ман ҳам дар он маҷлис нахоҳам буд, бархезам.*

Ошиқ вақте меҳаҳад ба василаи қосид пайғом ба маъшук бидиҳад, ҳар ҳарфиро чандин бор ба ӯ талқин мекунад, ки то онро фаромӯш накунад:

*Чу ман пайгоми худ бо қосиди дилдор мегӯям,
Зи бими он ки аз ёдаш равад, сад бор мегӯям.*

Таъвил кардани мазолими маъшук, то касе аз ӯ бадгӯӣ ё маломат накунад:

*Ҷафо мебинаму то бад нагӯяд ҳеч кас ӯро,
Ба ҳар кас мерасам, узри ҷафои ёр мегӯям.*

Лекин Назирӣ дар ин ҷо як маънои латифи дигаре пайдо карда, бо ин маънӣ, ки ҳештанро мукассиру бадном қалам дода, то касе нагӯяд, ки маъшуқи бегуноҳ хунашро рехтааст:

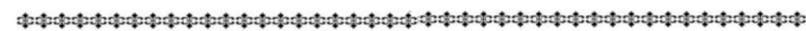
*Ба бадӣ дар ҳама ҷо ном барорам, ки мабод
Хуни ман резиву гӯянд сазовор набуд.*

Ошиқ достони ишқро ба қадре зебо ва хуб баён менамояд, ки аз шунидани он ҳар кас таҳриқшуда, завқу ошиқӣ дар вай пайдо мешавад:

*Ҳар кас, ки бишнавад, шавадаш завқи ошиқӣ,
Азбаски ҳарфи ишқ ба лаззат адо кунам.*

Ошиқ дар ҳар маҷлисе, ки менишинад, мавзӯи хубрӯёнро ба миён меоварад, то дар ин миёна аз ҳолати маъшукҳам зикре ба миён омада бошад:

*Ба ҳар маҷлис, ки ҷо созам, ҳадиси некувон пурсам,
Ки ҳарфи он маҳи номехрубонро дар миён пурсам.*

*Макун дурӣ, Худоро, аз сари болинам, эй ҳамдам,
Ки ман худро намеёбам чу шабҳои дигар имшаб.
Магар дар ман нишони марг зоҳир шуд, ки мебинам
Рафиқонро ниҳонӣ остин бар чаҳми тар имшаб.*

Маъшук савор бар асп мешавад:

*Гирди сари ту гардаму он Раҳиш ронданат
В-он дасту тозиёнаву маркаб ҷаҳонданат.
Шаҳре ба турктоз диҳад, балки оламе,
Туркона барнишастану ҳарсӯ давонданат.
Пеши хаданги паркаиши нози ту ҷон диҳам
В-он шаст боз кардану то бар нишонданат.
Тарзи нигоҳ нозаму ҷунбидани мижра
В-он домани караима ба мардум фишонданат.*

Дар як вақт ҷоннавозӣ ва ҷонситонӣ ҳарду ҳаст, чи баъзе аз адоҳо ҷоннавоз мешавад, баъзеи дигар ҷонситон ва ин ду кор дар як вақт аз аъзои мухталиф гирифта мешавад:

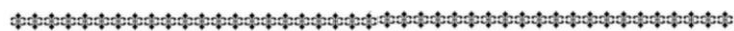
*Чу дорӣ гамзаро, бигзор, то олам занад барҳам,
Нигаҳ, гӯ, бош шармолуду изҳори ҳаё мекун.
Ту захми ноз бар ҷон мезану меозмо бозу,
Даҳони пуртабассум, гӯ, илоҷи хунбаҳо мекун.*

*Ту назарбоз най, варна тагофул нигаҳ аст,
Ту забонфаҳм най, варна хамӯшӣ сухан аст.*

*Гарна исрофи ту мерафт, Зухурӣ, аз ҳад,
Сарфи имсол шудӣ тоқати поринаи мо.*

*Ишқ аст ҳукмрон, ки гаҳ ину гаҳ он кунам,
Худ дар миён наям, ки чунину чунон кунам.*

*Кардӣ ҳазор бор, Зухурӣ, маро хиҷил,
Дигар чаро ба сабру ишкеб имтиҳон кунам?!*

*Чашиаи ба роҳе меравад, миҷғони намнокаш нигар,
Дар сина дорад отаише, пероҳани чокаш нигар.
Доме, ки зулф андохта дар гардани симин-ш бин,
Хуне, ки миҷгон рехта бар домани покаш нигар.
Шарм аз миён бархоста, муҳр аз даҳон бардошта,
Гуфтори бетарсаи бибин, рафтори бебокаш нигар.
Аз қӯи маъшуқ омада, шӯридагон дар ҳалқааш,
Аз сайди оҳу мерасад, шерон ба фитрокаш нигар.*

Шоири дигар чунин мегӯяд:

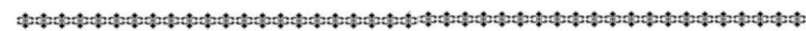
*Барқе, ки ҷонҳо сӯхтӣ, дил аз ҷафо сарваши бибин,
Шӯхе, ки хунҳо рехтӣ, даст аз ҳино покаш нигар.*

Ошиқ ин вақт мавқеъ барои изҳори ҳамдари пайдо карда, суфориши маъшуқи худро ба маъшуқи сонӣ мекунад. Аз мавориди муҳимми нуктасанҷиҳои ҳусн яке он аст, ки ошиқ дар дили маъшуқчӣ дорад, лекин ӯ асари инро ба ҳеч қисм зоҳир намесозад, то ин ҳад, ки табассумро ҳам намегузорад, ки бар лаб зоҳиру ошкор гардад. Зайлан мулоҳиза кунед, ки як шоир чӣ гуна тафсили онро бо бехтарин тарзе баён намудааст:

*Имрӯз нозро ба ниёзам назар набуд,
З-он шеваҳои хос яке ҷилвагар набуд.
Бас шеваҳои ноз, ки дар парда дошт ҳусн,
Аммо табассуме, ки шавад пардадар, набуд.
Он хандаҳо, ки гунҷаи сероб менуҳуфт,
Берун зи зери пардаи гулбарги тар набуд.
Ман қуштаи караимаи миҷгон, ки бар ҷигар
Ханҷар зад ончунон, ки нигаҳро хабар набуд.*

Алоиму осори марг зоҳир гардида, аз зиндагӣ яъсу навмедӣ пайдо шудааст, дӯстону аҳбоб инро дида, ҳамагӣ дар ҳафо машғули гиря мебошанд ва бо остин ашкҳои чашмонро пок мекунанд. Ошиқи беморро ҳам аз зиндагии хеш яъс ҳосил шудааст ва ин маъниро шоире чунинадо кардааст:

*Зи шабҳои дигар дорам шаби ғам бештар имшаб,
Васият мекунам, бошед аз ман бохабар имшаб.
Мабошед, эй рафиқон, имшаби дигар зи мо гофил,
Ки аз базми шумо хоҳем бурдан дарди сар имшаб.*

Ошиқ дар ниҳонӣ чизе аз маъшуқ суол мекунад, то дигаре нашнавад, вале маъшуқи ҷафочӯ дар ҷавоб тавре баланд ҷавоб медиҳад, ки рақиб ҳам онро мешунавад:

*Чунон гӯяд ҷавоби ман, к-аз он гардад рақиб огаҳ,
Ба маҷлис гар мани бедил аз ӯ ҳарфе ниҳон пурсам.*

Шумо медонед, ки ошиқ бештар аз ҳар кас аз ҳоли маъшуқ бохабар аст, маазолик бар асари бетобии шавқ ҳар киро мебинад, аз ҳолаш пурсиш мекунам:

*Зи ҳоли ӯ агарчи огаҳам беш аз ҳама, лекин
Зи бетобии шавқ аҳволи ӯ аз ину он пурсам.*

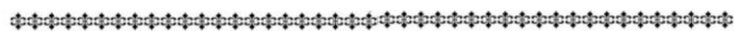
Маъшуқ дар як маҷлисе бо ошиқ суҳбатҳое карда, лекин ошиқ ба тавре маҳви тамошоӣ ҷамоли маъшуқ буда, ки аз он чизе нафаҳмидааст, лизо баъд аз бархостан аз маҷлис вақте ки беруномада ҳар як аз аъзои он маҷлис суол мекунад, ки ӯ чӣ гуфта ва манзураш чӣ будааст:

*Зи мадҳуиш нафаҳмам, ҳар чи гӯяд он парӣ бо ман,
Чу аз базмаи равам, мазмуни он аз дигарон пурсам.*

Чавру ҷафои маъшуқ. Шуарои Эрон дар ин маънӣ табъозмӯй намуна, дар он алҳақ доди суҳан додаанд ва рӯҳи қазия ин аст, ки ошиқ мутобиқи майлу орзуи ҳудаш аз маъшуқ интизори муҳаббату меҳрубонӣ дорад, дар сурате, ки маъшуқе ҳам, ки аз ӯ вафодортару меҳрубонтар касе набошад, боз наметавонад аз уҳдаи ин кор барояд ва лизо он баҳонае ба дасти ошиқ дода, дар вай ин хотира пайдо мешавад, ки дар қалби маъшуқ аз раҳму инсоф ҳабаре нест ва ин ҳаёл тараққӣ карда, то ба ин ҷо мерасад, ки тамом мазолиму бераҳмиҳои рӯи замин ба ӯ нисбат дода мешавад, ҳатто, агар маҳбуб як вақт аз сари меҳрубонӣ ва ҳам муҳаббати ҳамсуҳанӣ бигӯяд, барои он суҳан ҳам як паҳлуи бадӣ истихроч мешавад. Шуаро ин маъниро вусъат дода, дар аксар маворид вориодоту ҷазаботи фитрӣ ҳам изҳор доштаанд:

*1. Меравӣ бо гайру мегӯӣ: биё, Урфӣ, ту ҳам,
Лутф фармудӣ, бирав, к-ин пойро рафтор нест.*

2. Агар тарзи амали маъшуқ яксон бошад, таклифи ошиқ маълум аст, вале суҳан ин ҷост, ки дар айни чавру ҷафо як вақт аз дари лутф пеш омада, биноӣ муҳаббату меҳрубониро мегузорад, ин ҷо барои ошиқ умедҳои тоза пайдо шуда, вале баъд мубаддал ба нокомӣ мегардад:

*Ин чаври дигар аст, ки озори ошиқон
Чандон намекунад, ки ба бедод хӯ кунанд.*

*Аз он ба дарди дигар ҳар замон гирифтадорам,
Ки шеваҳои туро бо ҳам ошноӣ нест.*

Ошиқ аз лиҳози ихфои роз чанд рӯзе омадушудро тарк гуфта ва ин баҳона ба дасти маҳбуб дода, дар подоши ин хилофи адаб дигар ўро ба назди худ роҳ намедихад:

*Рафтам ду рӯзе аз дараи аз баҳри маслиҳат,
Дигар маро нахонду ҳамонро баҳона сохт.*

Ошиқ, агар дар як мавқеъ аз маъшук сухани маҳрамонае суол мекунад, ӯ доништа тавре ҷавоб медиҳад, ки ашхоси дигар ҳам мешунаванд:

*Чунон гӯяд ҷавоби ман, к-аз он гардад рақиб огаҳ,
Ба маҳфил гар мани бедил аз ӯ ҳарфе ниҳон пурсам.*

Маъшук ошиқро дар паҳлуи худ ҷо медиҳад, вале ба манзури ин ки натавонад ба тарафи ӯ нигоҳ кунад:

*Дар базм аз он ба паҳлуи худ ҷо диҳад маро,
То рост сӯи ӯ натавонам нигоҳ кард.*

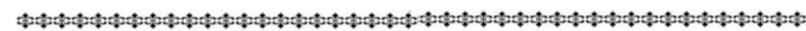
Пас аз муддате, агар як вақт ҳам аз ҳоли ошиқ истифсори мекунад, аз худи ошиқ на, балки аз ғайр мепурсад:

*Пас аз аҳде агар ҳоли мани бемор мепурсад,
Намепурсад зи ман он низ аз агър мепурсад.*

Ихфои ҳол. Толибу матлуб ё ошику маъшук, аз тарафи ҳар як ин масъала комилан риоят мешавад, ки рози алоқаи муҳаббаташон фош нагардад вализо дар ҳар мавқеъ ва дар ҳар ҷо аз эҳтиёту пардапӯшии кор гирифта мешавад. Масалан ошиқ ба ҳар маҷлисе, ки меравад, аз ҳоли маъшук истифсори мекунад:

*Ба ҳар маҷлис, ки ҷо созам, ҳадиси некувон пурсам,
Ки ҳарфи он маҳи номехрубонро дар миён пурсам.*

Дар маҳфили маъшук ҳузур меёбад, ҳарчанд аз шавқ бетоб шуда, лекин ҷуръат намекунад, ки нигоҳашро ба ӯ бияндозад:

бирасад. Як шоир ин маъниро (тамошо кунед) ҷи гуна дар ин перояи латифи шоирона баён намудааст:

*Шароби лутф пур дар ҷом мерезиву метарсам,
Ки зуд охир шавад ин бодаву ман дар ҳумор афтам.*

Силсилаи ушшоқ аз ин маънӣ дар таассуфанд, ки Худо ба навбовагон ҷамоли давлати ҳусн арзонӣ дошта ва онҳоро ҳукмронии иқлими қашангиву зебойкадор додааст, лекин барои ин ҳукмронӣқавонину оине, ки ҳаст, эшон ба воситаи камии син ошно ба он қавонин нестанд. Ин аст, ки баъзе аз шуарои ошиқпеша сарехан изҳор доштаанд, ки фармонравонии иқлими ҳусн як мансаби бисёр муҳимест, ки навхез наметавонад аз уҳдаи вазоифи он барояд:

*Фармондихии кишвари ҷон кори бузург аст,
Ту давлати ҳуснӣ, зи ту ин кор наояд.*

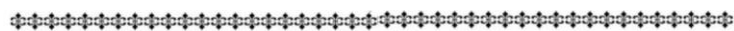
Лекин ҳар касе наметавонад муртакиби чунин ҷасорате бишавад ва аз ин рӯ шуарои дигар онро ин тавр таъвил кардаанд, ки ҳарчанд маъшук аз масолаху оини ҳукумат воқиф нест, лекин иқболи ҳусн як чизест, ки корҳои дарҳаму харобро ҳам ба салоҳу садод дармеоварад:

*Иқболи ҳусн кори туро пеш бурдааст,
Варна салоҳи кор надонистай, ки чист?*

Дар воридоти ишқ аз мавоқеи ниҳоят аҷибуласар яке ин аст, ки вақте ки як маъшук ба доми маъшуки дигаре гирифта мегардад, дар ин ҳол ошиқ бадван ба ҳамон суоли танҳо иктифо мекунад:

*Дил ошuftаю дида хунбор дорӣ?
Магар бо муҳаббат сару кор дорӣ?
Кӣ наштад фурӯ бурда дар мағзи ҷонат,
Ки рағҳои миҷгон гуҳарбор дорӣ?
Гули нозпардварди ман, беқарорӣ,
Ҳамоно, ки дар пераҳан хор дорӣ?
Висолат насиб аст ё ин ки чун ман
Дили ҳасратогини дидор дорӣ?
Ҳалидаст хоре ба дил чун ҳазинат
Ки булбулсифат нолаи зор дорӣ?*

Маъшук дар айнаи маъшуқӣ ошиқ бошадва адоҳои нозогини ӯ мубаддал ба ниёз гардад. Воқеан як вазъи аҷибу ибратангез мебошад вализо тафосилу ҷузъиёти он дилчаспу лаззатовар аст:

*Ман бандаи нигаҳ, ки ба сад шарҳу баст гуфт
Ҳарфи инояте, ки табассум нагуфта хост.*

*Дӯш пуларбада будаст, на он аст имрӯз,
Нигаҳаи қосиди сад лутфи ниҳон аст имрӯз.
Рӯй дар рӯю нигаҳ дар нигаҳу чаим ба чаим,
Ҳарфи мо бо ту чи муҳтоҷи баён аст имрӯз?!
Шарҳи розе, ки миёни ману ту хоҳад буд,
Беи аз ҳавсалаи нутқу баён аст имрӯз.*

Баҳори ҳусни маъшук ба охир расида ва аз ин рӯҳаваспарастии ошиқҳам хотима ёфтааст. Ва ин барои парастандаи ишқ садамаест бузург, ки маъшук мастурӣ гузида ва ҳуснашро отилу ботил гузорад. На барои ошиқ мавқеъ барои парастии ишқ пайдо шуд ва на ҳаваспарастон тавонистанд маҳфил гарм кунанд ва, болотар аз ҳама, худ маъшукҳам ҳоло аз ин мутаассифу мутаассир аст, ки чаро аз ин чанд рӯз ҳукумату иқтидори худ тарфе набаства ва ғоида ҳосил накардааст:

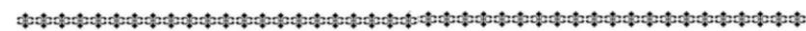
*Анҷоми ҳусни ӯ шуд поёни ишқи ман ҳам,
Рафт он навои булбул, бебарг шуд чаман ҳам.
Кард ончунон ҷамоле дар кунҷи хона зоеъ,
Бар ишқи мо ситам кард, бар ҳусни хештан ҳам.
Бадмастии гурураи ҳангома гарм нагзоиш,
Афсурда кард суҳбат, барҳам зад анҷуман ҳам.
Он бут, ки буд, афтод аз тоқи каъбаи дил
В-аз қуфр шуд пушаймон он кофири куҳан ҳам.*

Ошиқ агар андаке аз забти нафас ва хештандорӣ кор гирифта, истиғнову бениёзӣ пеш бигирад, яқинан тилисми белутифӣ ва ғурури бечои маъшук шикаста хоҳад шуд, лекин ӯ аз кучо метавонад ин қадар сабру шикебой дошта бошад. Зайлан мулоҳиза кунед, кибо чӣ услуби олию зебо ин маъниро зоҳир сохтааст:

*Маризи тифлмизочанд ошиқон, варна
Илоҷи ранҷи тагофул дурӯза парҳез аст.*

*Ба андак сабри дигар рафта буд ин нози бемавқеъ,
Ғалат кардам, чаро ин сулҳи беҳангомро кардам.*

Агарчи зиёдатии таваҷҷуҳу илтифоти маъшук каъбаи омоли ошиқ аст, вале аз тарафи дигар хавфи он аст, ки ин соғар мабодо зуд ба охир

*Зи шавқ мирамӯ сӯи ту нангарам дар базм,
Барои он ки ғитад ғайр дар гумони дигар.*

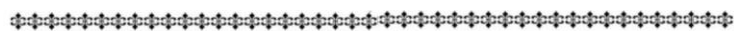
Маъшук ошиқи маҳрӯе шудааст ва акнун ошиқ суфориши маъшуқашро ба ӯ мекунад ва ин як мазмуни ҳаёлиҳам нест, балки дар хориҷ вукӯъ пайдо намудааст. Тавзеҳ он ки Мирзо Ҳасан ном, мутахаллис бо номи Воҳиб, дар замони Шоҳ Аббоси Сафавӣ як нафар шоир будааст. Вай дил ба як навхате дода ва барои ӯ мемирад, ки иттифоқан ӯ ба як шохиди бозорӣ дилбастагӣ пайдо кард. Мирзо Ҳасан ба маъшуқи маъшуқи худ ин ашъорро навишта фиристод:

*Эй ки сайёди маро карда нигоҳат нахҷир,
Бохабар бош, ки сайдаи нашавӣ, сахл магир.
Атри зулфи ту агар бурда дили оламро,
Ӯ ҳам аз накҳати хат карда ҷаҳоне тасхир.
Ту агар боги гулӣ, ӯ чамани ёсуман аст,
Дар гулистони ҷаҳон ҳарду надоред назир.
Шаб, ки мастона ба базми ту қадам бигзорад,
Сачдаи шукр куну дар қадамаи зуд бимир.
На нигоҳе, ки асирона кунед чаим ба вай,
На ниёзе, ки фақирона кунед, дастаи гир.
Оламе сайди ту гардид, чу ӯ сайди ту шуд,
Буд дар толеи ҳуснат, ки шавад оламгир.
Теги абрӯт ба абрӯи камонаи нарасад,
Кори шамиер наояд зи гилофи шамиер.
Ба сафои назари меҳру муҳаббат савганд,
Ки агар оинаи аз ту шавад рашкпазир,
Мекунам рӯзи туро чун шаби худ тираву тор,
Мекашам зулфи туро чун хатти ӯ дар занҷир.*

(«Оташкада»)

Ошиқ ба як хубрӯе бад-ин ҷиҳат марбут буд, ки маъшуқаш пеши ӯ омадшуд мекардааст, вале он хубрӯ бағалат худро маъшук тасаввур карда ва инак ошиқ парда аз рӯи кор бардошта чунин мегӯяд:

*Ман ба тақрибе дар он кӯ пой дар гил доштам,
Кофирам, як зарра гар меҳри ту дар дил доштам.
Хушхироме дигар он ҷо гоҳ-гоҳе мегузашт,
З-он сабаб умре сари кӯи ту манзил доштам.
Ман, ки пешат мезадам фарёду мерафтам зи худ,
Сурати дилдори дигар дар муқобил доштам.
Рост гӯям, ишқи дилдори дигар дорад Нақӣ,
Оқибат изҳор кардам он, чи дар дил доштам.*

Воқеан, ҳуснфиребии маъшук ҳам як чизи ғарибест. Шумо хуб мулоҳиза кунед, ашхоси хеле бузургу умда аз аҳли фазлу камол ё соҳибони сарвату мансабу чоҳ ва билохира, аз ҳар табақа мардум вақте ки мувоҷеҳ бо ҳусни сурати як моҳрӯе мешаванд, чӣ гуна инони ихтиёр аз каф дода, дар муқобили вай таслими сирф ва ҳозеу хошеъ мегарданд. Ин ҷост, як нафар беихтиёр шуда мегӯяд:

*Ҳам аз голибҳарифиҳои ҳусн аст,
Ки як олам ҳарифи кӯдаке нест.*

Ошиқ меҳоҳад аз дур кайфи назарӣ бурда, дар доми маъшук наҷфтад, вале маъшук аз гурури ҳусн меҳандад, ки ӯ чигуна метавонад солим дарбиравад:

*Ба дургардии ман аз гурур меҳандад
Ҳарифи сахткамоне, ки дар камин дорам.*

Дар як маҷлис ошиқу маъшук ва рақиб ҳама бо ҳам ҷамъанд, ин ҷо маъшук назараш ба ошиқ аст, ки чӣ гуна вайро нигоҳ мекунад, вале ошиқ назараш бо ин ҷост, ки рақиб нигоҳашро чӣ тавру чӣ гуна ба тарафи маъшук меандозад:

*Ту воқифи ману ман воқифи нигоҳи рақиб,
Ту поси хирману ман поси хӯшачин дорам.*

Маъшук намехоҳад гӯш ба суҳанони ошиқ бидиҳад, вале ошиқ бад-ин тариқ меҳоҳад ўро барои шунидан ҳозир созад:

*Шояд ба муддаои ту гуфтам ҳикоят,
Як бор арзи ҳоли маро метавон шунид.*

Рақиб даргузашта ва маъшук, ки ин вақт синнаш кам ва бадхӯҳам ҳаст, аз марги ӯ мутаассир гардидааст ва инак мардум маъшукро тасаллият медиҳанду мегӯянд, ки ошиқҳам чанд рӯзе беш меҳмон нест:

*Чунон марги рақиб озурда кард он тифли бадхӯро,
Ки гамхорон ба марги ман тасаллӣ мекунанд ўро.*

Маъшук озор мерасонад, лекин гоҳ-гоҳе аз дари муҳаббат ҳам дохил шуда, бинои меҳрубонӣ меғузорад ва ин талаввун ё дурангӣ мусибати дигарест барои ошиқ ва агар ба як ҳол мешуд, мумкин буд, ки ба он хӯ карду сабр намуд:

Ба нигоҳ андаке мумкин аст ошиқчалб шуда тасляти хоҳири ӯ фароҳам гардад, вале афсӯс, ки маъшук аз ин ҳам бухл мекунад:

*Маро ба ними ниғаҳ метавон тасаллӣ кард,
Ҳазор ҳайф, ки ин шеваро намедонӣ.*

Барои бевафоию номехрубонӣ тариқае, ки ҷараён дошта, маҳбуб як чизҳои тозае ихтироъ намудааст:

*Тарзи бераҳмони дигар гашта буд алҳақ қуҳан,
Ихтироъ чанд дар номехрубонӣ кардааст.*

Оғози ишқ, яъне то кунун изҳори ишқҳам нашудааст ва чун ханӯз тасаввури ҷудой тӯи қор наёмада, ошиқ зарурати инро эҳсос намекунад, ки маъшукро сер тамошо кунад:

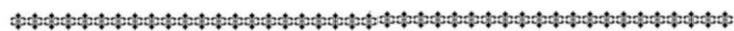
*Ханӯз ошиқию дилрабоие нашудааст,
Ханӯз зӯрию мардозмоие нашудааст.
Дил истода ба дарюзаи қарашма, вале,
Ханӯз фурсати арзи гадоие нашудааст.
Ҳамин тавозӯи ом аст ҳуснро бо ишқ,
Миёни нозу ниёз ошноие нашудааст.
Ниғаҳ захираи дидори худ накард имрӯз,
Ки ҳаст фурсату тарҳи ҷудоие нашудааст.
Ханӯз аввали ишқ аст, сабр қун Ваҳшӣ,
Маҷоли рашикеву гайратфизоие нашудааст.*

Аз тарафи маъшук лутфи ниҳой нисбат ба ошиқ вучуд дорад, ки ба василаи он қарашмаҳои дилрабоёна зоҳир мегардад ва ҳамин ошиқро аз пурсишҳои забонӣ мустағнӣ ва бениёз кардааст. Ин маънӣ чунин баён шуда:

*Чи лутфҳо, ки дар ин шеваи ниҳонӣ нест,
Инояте, ки ту дорӣ ба ман, баёнӣ нест.
Қарашма гарми савол аст, лаб мақун ранча,
Ки эҳтиёҷ ба пурсидани забонӣ нест.*

Ҳамин тавр, маъшук бо табассум ва нигоҳи меҳромез аз ҷафоқориҳои худ узрҳои мекунад:

*Имрӯз ёр узри ҷафоҳои рафта хост,
Узр, ки ӯ нахост, табассум нуҳуфта хост.*

Дар навиштани нома ба маъшук хотироту хаёлот ё воридоте, ки пеш меояд, худ як оламест ҷудогона ва шуарои форсӣ ин оламо вачаб ба вачаб сайр кардаанд:

*Ба ҷонон нома ҳаргиз ошиқи бемор нанвисад,
Ки аз бетоқатӣ як ҳарфро сад бор нанвисад.*

Ошиқ дардилаш ба воситаи наёмадани номаи маъшук ин хотира пайдо мешавад, ки маъшук аз ҳаёти ӯ дар шубҳаву тардид аст, яъне чун намедонад, ки ошиқ зинда аст ё на, лизо бо худ мегӯяд: бо ин тартиб чӣ бинависам:

*Намедонад, ки аз дарди фироқаш зиндаам ё на,
Аз он ҳаргиз саломам он фаромӯшкор нанвисад.*

Адоҳои ҷафокоронаи маъшук:

*То маро дар назари муддаиён хор кунад,
Ҳар чи гӯям, ба хилофи суханам кор кунад.
Сухани муддаиёро кунад аз ман пинҳон,
В-он чи аз ман шунавад, бар ҳама изҳор кунад.*

Баъд аз муддате аз ҳоли ошиқ пурсиш мекунад, вале на аз худӣ ӯ, балки аз дигаре истисфори мекунад:

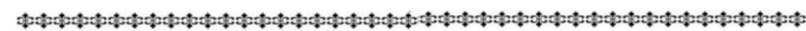
*Пас аз умре агар ҳоли мани бемор меурсад,
Намеурсад зи ман, он низ аз агёр меурсад.*

Нози маъшука. Гоҳе ҳам аз забони маъшук нисбат ба ошиқ калимаи муҳаббат хориҷ шуда, вале пушти он дониста суханони ғалате пай дар пай мегӯяд, то он ки ошиқҳамчутасаввур кунад, ки он ҳарфи аввалӣ ҳам воҳӣ ва ҳавой будааст:

*Якбор нагуфтӣ сухани меҳр, ки дар вай
Сад гуна ҳадиси ғалатандоз нагуфтӣ.*

Маъшук байни ишқу ошиқ ва ҳаваси рақиб ҳеҷ тафовуту фарқ намегузорад ва намедонад, ки ҷазаботи содиқонаи воқеии ошиқ бо тамоюлотии маснӯии рақиб ҳеҷ тарфи нисбат нест:

*Қисмат нигар, ки бо дили чокам баробар аст
Ҷайбе, ки муддаӣ ба ҳавас пора мекунад.*

*Ин ҷаври дигар аст, ки озори ошиқон
Чандон намекунад, ки ба бедод хӯ кунанд.*

Қосид пайғом гирифтаву рафтааст ва инак ошиқҳамон ҷо нишаста, дар дил мегӯяд, ки шояд қосид расида бошад, вале маълум нест, ки ҳоло тамро то кучо зикр кардааст:

*Чу барад паём қосид, кунам ин хаёлу гӯям,
Ки бараи ҳикояти ман ба кучо расида бошад.*

Дар ҳаҷр ҳар як аз шеваҳо ва адоҳои васл ба ёд омада, аз садамаи тоза ба ошиқ ворид мешавад:

*Ҳар нигоҳаш ба мани сӯхта дар рӯзи висол
Дар шаби ҳаҷр балоест, ки ман медонам.*

Маъшук таваҷҷуҳу эътиное надорад, лекин ошиқ аз баъзе адоҳои маъшук пеши худ чунин киёс мекунад, ки бешак ӯ ба ман назари лутф дорад, лекин аз ҳавфи рақиб ҷуръат намекунад, ки онро фош созад:

*Сӯи худ майли дили он симбар донистаам,
Мекунад аз таънаи бадхӯ ҳазар, донистаам.*

Ба ошиқ хабар расида, ки маъшук нисбат ба рақиб ибрази муҳаббат намуда ва ҳол аз маъшук гила мекунад, вале чун мумкин аст, ки маъшук аз маҳраи розаш ранҷидахотир бишавад, ки ӯ ин хабарро додааст, лизо ин таваҳҳумро дафъ мекунад:

*Лутфи ту донистаам бо гайр, аз маҳрам маранҷ,
К-ӯ нагуфт ин бо ман, аз ҷои дигар донистаам.*

Бар ошиқ маълум нест, ки маъшук ба чӣ ҷиҳат ва барои чӣ ҳарфе аз ӯ озурдахотир шудааст, лекин ҳамин қадар медонад, ки рафтораш бо вай мисли собиқ нест:

*Пай набурдам, к-аз чи озурдаст таъби нозукат,
Нестӣ бо ман чу аввал - ин қадар донистаам.*

Ҳар қадар бештар таҷриба мекунад, яқин ба бемехрии маъшук афзуда мегардад:

*Шеваи бадмехрии он моҳро бо худ, Шараф,
Хуб медонистам, акнун хубтар донистаам.*

Ошиқ гоҳе гӯш ба ҳарфи носеҳ медиҳад ва ин боиси тааҷҷуби мардум мегардад, лекин онҳо аз ин нукта воқиф нестанд, ки носеҳ дар аснои насихат гоҳ-гоҳе номи маъшукро бар забон меоварад ва мегӯяд аз муҳаббати фалонӣ боз оед ва аз он сарфи назар кунед ва ошиқ сирфан аз ин ном кайф мекунад, лаззат мебарад ва ба ҳамин ҷиҳат ҳам ба суҳанони носеҳ гӯш фаро медорад:

*Мақсуди мо шунидани номи ту будааст,
Гоҳе зи носеҳ ар сӯхانه гӯш кардаам.*

Олами маҳву истифрок:

*Рабуда ончунон аз худ хаёли он парирӯям,
Ки худ ҳарфе агар нурсад, ҷавоби ӯ намегӯям.*

Ошиқ бо дӯст ва ошно ҳолашро зикр мекунад, лекин ҳамин тавр ки суҳбат мекунад, як дафъа мултафит шуда мебинад, ки дар олами завқ ба ҷои худ аз маъшӯқ тазкор мекунад:

*Чи шавқ аст ин, ки гар гӯям зи ҳоли худ суҳан бо кас,
Дар аснои суҳан, чун бингарам, ҳарфи ту мегӯям.*

Номае аз маъшук расида ва ошиқ аз рӯи фохрия ва мувоҳот онро ба хар кас нишон медиҳад:

*Аз дӯст чун расид ба мо номае, зи фахр
Сад раҳ намӯдаем, ба ҳар кас расидаем.*

Ошиқ ҳолати ишқашро ба маъшук гуфта ва инак тарсида, ки оё $\bar{u}$ ин розро махфӣ хоҳад дошт ва ё ба дигарон ифшо хоҳад намуд:

*Ба ӯ изҳор кардам меҳру дар андешии онам,
Ки ин номехрубон аз ғайр пинҳон мекунад ё на.*

Маълум аст, ки рақиб аз румуз ва асрори ишқ огоҳ нест ва агар аз ин мавзӯ аҳёнан чизе аз забони ӯ хориҷ бишавад, тамоми онро аз ошиқ шӯнидааст, чунон ки як ошиқ ба рақибӣ худ хитоб карда чунин мегӯяд:

*Гар гуфтай̄ зи ишқ гаҳе ҳарфи ошно,
Он ҳам ҳикоятест, ки аз ман шундай̄.*

Қосид ҷавоби номаро наёварда ва ошиқ бадгумон шуда, ки шояд $\bar{u}$ номаро иштибоҳан ба дасти дигаре додааст:

*Намеорад чавоби номаи дарди маро қосид,
Ғалат карда ба дасти дигаре додаст, пиндорӣ.*

Ин ҳам як мавқеи ачибест пеш меояд, ки ошиқ аз лиҳози шарму ҳаё ё раъбу хавф ҷилави маъшук наметавонад чизе бигӯяд. Ин аст, рақиб аз мавқеъ истифода намуда, нисбат ба ошиқ як мушт дурӯғу рост ба ҳам бофта, барои маъшук нақл мекунад ва бечора ошиқ ҳамаро гӯш медиҳад ва наметавонад онро такзиб намояд:

*Ман аз ҳаё хамӯшу ту, эй гайр, пеши ёр
Накли хадиси будаву нобуда мекунӣ.*

Рақиб ошиқро озор мерасонад, лекин ошиқ ҳамаро таҳаммул карда, муътаризи вай намешавад, чи медонад, ки ончӣ рақиб мекунад, бо ишораи маъшук мебошад:

*Сад ҷавр мекуниву намеранҷам, эй рақиб,
Чун огаҳам, ки ин ҳама фармуда мекунӣ.*

Бадгумонӣ нисбат ба маъшук- аз натоиҷ ва муқтазиёти муҳаббат ва ишқ яке ҳам ин аст, ки дар ҳар чизе нисбат ба маҳбуб бадгумонӣ пайдо мешавад.

Масалан, касе пурсида, ки маҳбубат кучост? Аз ин суол дар дили ошиқ садҳо қисм таваҳҳум пайдо мешавад:

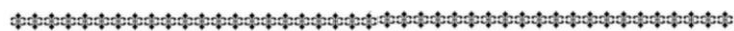
*Кош, эй маҳрам, намекурсидӣ он маҳ дар кучост,
Як сӯхан гуфтиву боз аз сад гумонам сӯхтӣ.*

Маъшук ба аёдати ошиқ омадааст. Ин ҷо барои ошиқ бадгумонӣ пайдо шуда, ки ӯ нишони хонаро аз кӣ гирифтааст:

*Бо он ки ба нурсидани мо омада, мурдам,
К-оё зи кӣ нурсид раҳи хонаи маро?*

Маҳбуб ошикро кушта ва изхори таассуф мекунад ва он албатта барои тасаллияти хотирва хушнуд кардан буда, лекин ин бадгумонӣҳаст, ки шояд он барои таскини қалби рақиб бошад. Тавзеҳи ин ки барои рақиб тарс пайдо шуда буд, ки агар саффоқӣ то ин ҳад аст, як рӯз навбат ба ман ҳам хоҳад расид вализо маъшук изҳор мекунад, ки ман аз инкор мутаассифам ва он як иттифокест афтода ва чунин эҳтимоле дар оянда нест:

*Аз ҳалокам ҳар дам изҳори парешонӣ кунад,
Ин суҳан аз баҳри таскини дили ношоди кист?*

*Ин нух хилъат, ки нух фалак мехонанд,
Гар рост шавӣ, яке ба болои ту нест.*

Тасаввуф ин нуктаро хотирнишон намуд, ки фаришта ва афлок қобили расидан ба пояи одамӣ нест:

*Сармояи ту малак чи донад
В-аз пояи ту фалак чи монад.*

Ва билохира, як ориф мегӯяд, ки:

*Мо партави нури подшоҳи азалем,
Фарзанд наем Одаму Ҳавворо.*

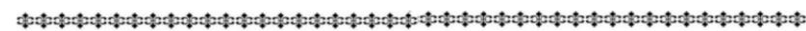
Агарчи матлаберо, ки гуфтем, ҷузви мақомоти тасаввуф шумурда мешавад, вале маазолик нисбат ба шеър ахлоқ таъсир бахшида ва хидмате басазо намуд, чи дар шоирӣ сӯфиёна забон табдил ёфта ва инсон ба он андоза, ки худ тасаввур менамуд, залилу паст боқӣ намонд. Каломи Румӣ, Ироқӣ ва Мағрибӣ ва ғайра аз лаку луси маддоҳии бечо бакуллӣ пок гардид. Чунон ки Ибни Ямин мегӯяд, ки шиёр қардану шухм задан беҳтар аз ин аст, ки сари таслим муқобили касе ҳам қарда шавад:

*Ҳазор бор аз он беҳ, ки аз пайи хидмат
Камар бибандиву бар мардаке салом кунӣ.*

Саъдӣ бо дарборҳо марбут буда ва намаки салотину умароро меҳӯрд, маазолик аз баракати тасаввуф чунин мегӯяд:

*Саъдиё, чандон, ки медонӣ, бигӯй,
Ҳақ нашоёд гуфтан, илло ошкор:
Ҳар киро хавфу тамаъ дар қор нест,
Аз хито бокаш набошад в-аз татор.*

Дар шеър шоирӣ форсӣ аз тасаввуф чӣ қадар сармоя мавҷуд аст?
Тасаввуф дар асл аз ҳудуди қаламу забон хориҷ аст ва он таъбир мешавад ба вичдону завқу мушоҳида, ки намешавад, онро ба баён овард, маазолик он қадаре, ки мумкин буд ба баён биёяд, арбоби тасаввуф дар тасонифи худ онро ба қалам оварда ва ҳамаи он ҳам ҷузви сармояи шоирӣ қарор гирифта ва имрӯз мавҷуд мебошад, лекин қабл аз шарҳу баёни он бояд моҳияти тасаввуфро маълум дошт, [ки]чист.

Фақат аз ҷилваи маҳбуб шаби ҳаҷр субҳ мешавад:

*Бар мо магар ту раҳм кунӣ, варна офтоб
Шабҳои ҳаҷро натавонад саҳар кунад.*

*Рӯзам ту барфурӯзу шабамро ту нур деҳ,
Ин қори туст, қори маҳу офтоб нест.*

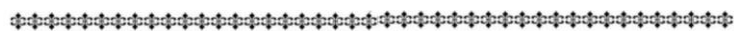
Шароб хӯрдаву инак инкор мекунад, ки то худро аз илзом маҳзӯз дорад:

*Шакли мастонаву инқори шаробаи нигаред,
То надонанд, ки маст аст, шитобаи нигаред.
Он ки гӯяд назадам ҷом, зад отаи ба дилам,
Чеҳра афрӯхтану майли кабокаи нигаред.
То напурсем аз он маст, ки май қай задаӣ,
Чин бар абрӯ задану нозу итобаи нигаред.*

*Қастам аз дом ба домеву гирифтори дигар,
Ман на онам, ки фиреби ту хурам бори дигар.
Шуд табиби мани бемор масеҳонафасе,
Ту бирав баҳри илоҷи дили бемори дигар.*

*Мо чун зи даре пой кашидем, кашидем,
Уммед зи ҳар кас чу буридем, буридем.
Дил нест кабӯтар, ки чу бархост, нишинад,
Аз гӯшаи боме, ки паридем, паридем.
Рамдодани сайди худ аз оғоз ғалат буд,
Акнун, ки рамондиву рамидем, рамидем.
Сад бог баҳор асту салои гулу гулиан,
Гар сунбули як бог начидем, начидем.*

*Мақун тагофулу мағзор аз каманд бурун,
Ки сайдпешаи бисёр дар камин дорам.*

ШОИРИИ СЌФИЁНА

Шеърӯ шоирии форсӣ, то вақте ки унсури тасаввуф дар он шомил нашуда буд, қолабе буд бечон, чи ҳақиқати шеър иборат аст аз ҷазабот. Пеш аз тасаввуф аслан ҷазаботе вучуд надоштааст, зеро қасида таъбир ба маддоҳию хушомад шуда ва маснавӣ иборат буд аз воқеанигорӣ ва аммо ғазал ва он як ришта суханони забонӣ будаасту бас.

Асоси шолудаи тасаввуф ишқи ҳақиқист, ки сар то сари он чӯшу ҷазаба мебошад ва аз давлати ишқи ҳақиқӣ ишқи маҷозӣ ҳам қадрдонӣ шуда ва оташи он тамоми синаҳоро гарм сохт ва акнун он чӣ аз забон хориҷ мешавад, ҳолӣ аз ҳарорат нест, арбоби ҳол ба ҷои худ, дар калимоти аҳли ҳавас ҳам таъсир пайдо шуд.

Аввал аз ҳама Султон Абӯсаид Абулхайр буд, ки афкору ҳаёлотӣ тасаввуфро дар шеър баён намуд. Ҷуносири Шайх Абӯалӣ Сино ва муқотиботе ақсар байни онҳо ҷорӣ будааст. Шайх масоили мушкилаеро аз вай суол мекарда ва ӯҷавоб меодааст ва ин муросилот имрӯз мавҷуд ва дастраси мо мебошад. Аз бидоятӣ ҳол то муддати чихил сол маҷзуб буда ва вақте ҳам, ки вориди марҳалаи сулук гардид, асари ҷазаба боқӣ будааст. Вафоташ ба соли 404 ҳиҷрӣ вуқӯъ ёфта ва мо ин ашъорро чихати намуна дар зер нақл мекунем:

*Роҳи ту бар ҳар қадам, ки пӯянд, хуш аст,
Васли ту бар ҳар сабаб, ки ҷӯянд, хуш аст.
Рӯи ту бар ҳар дида, ки бинанд, нақӯст,
Номи ту ба ҳар забон, ки гӯянд, хуш аст.*

*Ҷозӣ ба раҳи шаҳодат андар тақуҷӯст,
Ҷофил, ки шаҳиди ишқфозилтар аз ӯст.
Дар рӯзи қиёмат ин бад-он кай монад,
К-ин қуштаи душман асту он қуштаи дӯст.*

*Дил ҷуз раҳи ишқи ту напӯяд ҳаргиз,
Ҷуз меҳнату дарди ту нагӯяд ҳаргиз.
Саҳрои дилам ишқи ту шӯристон кард,
То меҳри касе дигар напӯяд ҳаргиз.*

*Дар қӯи худам манзили маъво додӣ,
Дар базми висоли худ маро ҷо додӣ.*

*Ҳарифи ковиши миғзони хунрезаи най, зоҳид,
Ба даст овар рағи ҷоневу нашттарро тамошо кун.*

8. Тасаввуф алфозу истилоҳот ва низ талмеҳоти зиёде дар забон дохил карда, ки ҳар як аз онҳо роҳро барои ҳаёлотӣ гуногун боз намуда ва бад-ин тариқ дар шеърӯ шоирӣ вусъате басазо ҳосил гардид. Масалан, ҳол як кайфияти вичдонист, ки бар ориф торӣ мегардад:

*Рози даруни парда зи риндони маст пурс,
К-ин ҳол нест сӯфиӣ олимақомро.*

Харобот мақоми фаноро мегӯянд:

*Бандаи пири хароботам, ки луфтаи доим аст,
Варна лутфи шайху зоҳид гоҳ ҷасту гоҳ нест.*

Дар сари кори харобот қунанд имонро.

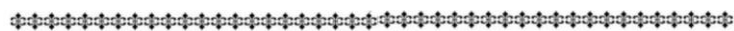
Солиқ орифи боҳабарро мегӯянд, ки «солиқ беҳабар набвад зи роҳу расми манзилҳо».

Қаландар орифест, ки қораш боло гирифта, аз қайди таколифи шарӣ рафта бошад.

*Бар дари майкада риндони қаландар бошанд,
Ки ситонанду диҳанд афсари шоханишоҳӣ.*

9. Аз як муддат истило ва асари ҳукумоти истибдодӣ дар табоеъ ҳисси шарофату ҳаёли иззати нафсро аз миён бурда буд. Мардум дар ҳатту китобатҳои маъмулӣ нисбат ба худ алфозе мисли «банда» ва «ҳақир» ва монанди он истеъмол мекарданд.

Ҳар кас, гӯӣ, аз шиками модар ғулом пайдо шудааст. Масъалаи ҳештандорӣ, сиёнат ва рифъати нафс ва билоҳира, ҳубби сиёдат аз чизҳои буда, ки ба ҳаёли аҳаде намегузаштааст. Ба руасову умаро таъзими ғуломона кардан айб шумурда намешудва билоҳира мардум ба ҳақорату пастӣ гароида буданд. Ва чун инсон дар тасаввуф ашрафи махлуқот ва олами ақбар шинохта шудааст, лизо шоирии сӯфиёна ҳисси сиёдату шарофат ва ҳаёли иззати нафсро падида овард. Тасаввуф нишон дод, китамони заминро осмон, кавну макон дар муқобили инсон ночизанд:

*Май хуру мусҳаф бисӯзу отаи андар каъба зан,
Сокини бутхона бошу мардумозорӣ макун.*

7. Аксар мақомоти тасаввуф ва ирфон таврест, ки ба эҳсосоти ҷазабот алоқаю иртибот доранд, аз қабилӣ ризо, фано, маҳвият, ваҳдат, истигроқ ва лизо дар зикри ин мақомот қаҳран дар калом нерӯ ва ҷазабаву асар пайдо мешавад ва ҳаминҳо ҳастанд, ки рӯҳи шоирӣ шумурда мешаванд.

Масалан, маънии ризо он аст, ки он чӣ дар олам аз хайру шар, неку бад, ҳусну кубх, ранҷу роҳат вучуд доранд, тамома ба ҳукми ғоили мутлақ ва аз ҷониби Ёст. Алоҳоза, моро намесазад, ки дар он чуну чаро кунем ва ё гилаву шикоят дошта бошем. Як нафар сӯфӣ онро бо лаҳна ошиқона чунин адо мекунад, ки қаҳри маъшук ҳам барои ошиқ ҷонфазою дилнавоз аст, дар иқоби ӯ ҳам лаззат ва дар ситами ӯ роҳату осоиш аст:

*Ба дурду соф туро кор нест, дам даркаиш,
Ки ҳар чи соқии мо кард, айна алтоф аст.*

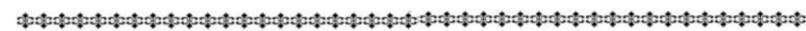
*Нозпарварди танаъум набарад роҳ ба дӯст,
Ошиқӣ шеваи риндони болокаш бошад.*

Лаззату нишоте, ки ба арбоби тасаввуф дар мақоми ризо даст медиҳад, ба дараҷаест, ки худ ранҷу мусибатро орзу менамояд ва ҳар қадар масоиб бештар тарокум пайдо намуд, ҳамон қадар қуввати таҳаммулу бардошт зиёдтар мешавад. Дар тарокуми масоиб ва олом бад-ин ҷиҳат кайф меояд, ки он ҳам як карашмаест аз нигоҳи ӯ ва ҳамин хотира дар ғазал чунин адо шудааст:

*Ҳеширо бар нӯги миҷғони сияҳчаишмон задам,
Он қадар захме, ки дил меҳост, дар ханҷар набуд.*

*Ҷон зи тан бурдиву дар ҷонӣ ҳанӯз,
Дардҳо додиву дармонӣ ҳанӯз.*

*То аз маза ҳолӣ набувад моидаи хун,
Мушти намаке бар дили афғор фишондам.*

*Алқисса, ба сад карашмаву ноз маро
Ошиқ кардиву сар ба саҳро додӣ.*

То он вақт ҳақиқу масоили тасаввуф бо шеърӯ шоирӣ ошно нашуда буд, балки фақат ҳамон шӯру ҷазабот ишқу муҳаббат будаасту бас, лекин чун манбаи он ишқи ҳақиқӣ буд, лизо ранги тасаввуф зоҳиру ҳувайдо будааст. Баъд аз Султон Абӯсаид Ҳаким Саной ин бӯстонро обёрӣ намуд. Ё аз аввал қасидасаро буд ва дар суҳансарой забонаш софу пухта шуда буд. Ва чун дилаш қобилу мустаид буд, лизо ҷумлаеро, ки як нафар мачзуб ба ӯ ба таври танз гуфт, дар ӯ таъсир бахшида,¹ дафъатан аз дунё безорӣчуста, аз тамоми алоқи дунё даст кашидва дохил дар риштаи тасаввуф гардид ва чун қабл аз ин дар шеърӯ адабу илму фазл мақоми арҷмандеро ҳоиз буд, лизо на фақат ҷазабот, балки тамоми масоили тасаввуфро ҳам дар риштаи назм кашид.

Дар он замон аз давлати Имом Ғаззоли фалсафа, мантиқ, калом дар нисоби омӯзишу таълиму тааллуми улуми номбурда аз доираи уламои маъкул хориҷ гардида, тақрибан умумият пайдо кард ва Шайх Абӯалии Формадӣ, пири Имом Ғаззоли, пири ҷадди Ҳаким Саной будааст ва бинобар ин, Саной дар риштаи фақр бародарзодаи Ғаззоли мешавад ва шояд ҳамин сабаб шуда бошад, ки Саной алоқа ва иртиботи ҳосе бо илми калом доштааст, чунон ки дар зимни масоили тасаввуф далоили илми каломро ҳам дар қасоиди худ зикр мекунад. Масалан, яке аз далоили умдаи ашӯара дар исботи зоти Борӣ ин аст, ки чун дида мешавад аз иллати воҳид маолили мухталиф ба вучуд меоянд, лизо бояд гуфт, ки иллати мазбур дар воқеъ иллат нест, балки иллати дигаре бояд дар кор бошад. Агар модда ва ҳаёло иллати вучуд мешуданд, ҳароина ашъи мухталифу осори гуногун ба вучуд намеоманд, зеро ки модда ва ҳаёло дар тамоми ашъи муштарақ мебошад. Ҳаким Саной яке аз қасоиди муҳимашро ба истидлоли номбурда ихтисос додааст:

*Чаро дар як замин чандин наботи мухталиф бинам,
Зи нахлу нору себу беду чун обиву чун зайтун.
Агар иллат табоеъ шуд, вучуди ҷумларо чун шуд
Яке мумсик, яке мусҳил, яке дору, яке тоун?!*

Ҳакими мушорунилайҳ дар тасаввуф ду китоби мустақил навиштааст ва он яке «Ҳадиқа» ва дигаре «Сайр-ул-ибод» аст. «Ҳадиқа» ҷопу нашр шудааст ва аммо «Сайр-ул-ибод» ашъори мутанобеҳе аз он дар «Мачмаъ-ул-фусаҳо» мазкур мебошад. Дар китоби «Ҳадиқа» аксар мақомоти тасаввуф монанди сабр, ризо, таваккул, қаноат ва ғайра

¹ Шарҳи он дар ҷилди аввал дар тарҷумаи ҳоли Саной гузашт. (Мутарҷим).

ҳақиқати ҳар якро таҳти унвони мустақиле баён намудааст. Лекин чун пеш аз тасаввуф асари илми калом зиёда ғолиб буд, лизо мабоҳиси фит-наангезеро шомили он кардааст. Аз ҷумла унвоне ҳам ба лаъну таъни Муовия ихтисос дода шудааст ва ҳол он ки дар диле, ки хонаи муҳаббат шуд, кучо гунҷоиши душманӣ (душмании ҳар кӣ меҳодад бошад) хоҳад буд.

Ту хасм бошу зи мо дӯстӣ тамошо кун!

Дар «Сайр-ул-ибод» ановину мавзӯёте, ки дарҷ мебошад, иборат аст аз нафси нотиқа, маротиби нафси инсонӣ, ҷавҳари хок, ҷавҳари бод, ҷавҳари об, сурати хирс, сурати макр, арбоби тақлид, арбоби занн, курро (яъне уламо), ақли кулл, солиқони тариқат, аҳли ризо ва тавҳид. Ӯ ин мазоминро дар ниҳояти ҳубӣ баён намудааст. Вазъи кайфияти ҳар даста ва фирқаеро, ки баён намуда, ҳақиқати онро макшуфу ошкор сохтааст. Дар шаъни уламо чунин менависад:

*Танашон зер, дил забар дидам,
Қибла-шон рӯи якдигар дидам.
Мардумон дидам, андар ӯ ҷамъе,
Равшану тиразот чун шамъе.
Асли худро фидои худ карда,
Хештанро гизои худ карда.
Бо ду маъшуқ ноз мекарданд,
Ба ду қибла намоз мекарданд.*

Назар ба ин ки уламои зоҳир ғояту мароми худашонро пеши мардум худоталабӣ қарор медиҳанд ва ҳол он ки дар асл дунёталаб мебошанд, лизо дар бораи эшон ин гуфтор баҷову комилан саҳеҳ аст, ки барои онҳо ду маъшуқ ва барои намози онҳо ду қибла мебошад.

Рочеъ ба аҳли ризову тавҳид чунин мегӯяд:

*Сафи дигар, ки хостар буданд,
Бедилу даступову сар буданд.
Хурда як бода бар руҳи соқӣ,
Ҳар чӣ боқист, карда дар боқӣ.
Фориг аз сурати мурод ҳама,
Бартар аз касрати тазод ҳама.*

Дар ин ҷойи тааҷҷуб аст, ки маснавиёт ва қасоиди Ҳаким Саной аз тасаввуф лабрез, лекин дар ғазал аз нашъаи тасаввуф холист ва агар ҳам чизе вучуд дорад, заифу камнерӯ мебошад.

сокиро дидам, ки ҷоми шароб дар дасти вай буд, дар он ҷом олами гуногун ба назар меомад ва аз басту хушии зиёд ҳолати эҳтизозе ба вай даст дода буд, ман аз ӯ пурсидам, ки ин ҷоми ҷаҳонбинро ҳақими мутлақ ба ту кай иноят фармуд? Дар ҷавоб гуфт: - Он рӯзе, ки ин гунбади мино, яъне осмонро бино мениҳод. Ва ин бинобар он аст, ки дар назди машоихи сӯфия рӯҳ мавҷудест азали, ки бо офариниши одам ба вучуд омада будааст.

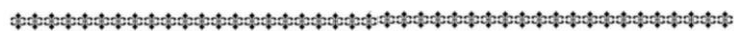
5. Ин ки фалсафа дохил дар шеърӯи шоирӣ гардид, бояд донист, ки он аз роҳи тасаввуф будааст. Вақте ки масоиле монанди ҳастии мутлақ, ваҳдати вучуд, фано, бақо ва ғайра ба василаи тасаввуф рӯшинос гардиданд, ин масоил чун масоили дилчаспе буданд, [ки] умуми табоеъ аз он кайф мекарданд. Лекин медонед, ки ҳар шахсе қобили ин набуда, ки соҳиби ҳол бошадва лизо касоне, ки забонамӯзи муқошифа ва ҳол набуданд, ба ресмони фалсафа ташаббус мекарданд ва алфозу истилоҳоте аз он ҷо фаро гирифта бар забон меронданд ва ин тартиб баст пайдо намуда, то ин ки тамоми фалсафа дохили забон гардид.

6. Рӯҳи аслии тасаввуф ва фасли муқаввими он ишқу муҳаббат аст. Дар ин олам тамизи байни душману дӯст аз миён бархоста, дар ҳар чизе ҷилваӣ ӯ ба назар меояд. Аз ҳар чизе бӯи муҳаббат шунида мешавад. Ба тарафи ҳар чизе тамоюл пайдо шуда, дил бад-он тараф ҷазб мешавад. Билохира тамоми олам вучуди маъшуқ гардида, ҷизҳои муҳолифу макруҳи дунё ва адоҳои дилдӯзи маъшуқ маълум мегардад ва он дар ахлоқ бадеҳист, ки таъсире басазо мебахшад. Уламои зоҳир бинобар таассуби мазҳабӣ ё ихтилофи афкор ва ҳаёлот дар миёни мардум адовату душманӣ андохта буданд ва аз ин роҳ на фақат миёни ғайри аҳли мазҳаб, балки дар миёни ҳуди фирақи исломӣ низоъу ҷанги доимӣ барқарор дошта ва ҳар фирқа фирқаи дигарро матруду мардуд ва билохира маҳдуруддам медонистанд. Ва ин ҳолат табдил ёфта, афқору ҳаёлите дар муҳаббату ҳамдардии ом ишоату интишор пайдо намуд ва нашри ин гуна таълимот шурӯъ гардид:

*Дар ҳайратам, ки душмани куфру дин чарост,
Аз як ҷароғ каъбаву бутхона равшан аст.*

*Ҳамон ранге, ки он ҷо дар дили исломиён бинӣ,
Мугонро низ буд, аммо сафои ман зудуд ин ҷо.*

*Зи юмни ишқ ба кавнайн сулҳи кул кардам,
Ту хасм бошу зи мо дӯстӣ тамошо кун.*

дар ҳар забоне барои одами бадпеша вазъ шудааст, ки ба дасти ӯ курӯрҳо одамон аз либоси ақл ори шуда, дар шумори залилтарину пасттарин афроди иҷтимоӣ ба шумор меоянд, лекин дар истилоҳи тасаввуф ҳамин шахс муршиди комил ва орифи асрор мебошад.

*Ба дурду соф туро кор нест, дам даркаиш,
Ки он чи соқии мо рехт, айни алтоф аст.*

*Соқие, бархезу дардеҳ чомро,
Хок бар сар кун гами айёмро.*

*Сирри Худо, ки зоҳиду ориф ба кас нагуфт,
Дар ҳайратам, ки бодафурӯш аз кучо шунид.*

Кист, ки аз майфурӯш бадтар бошад, лекин дар забони тасаввуф аз пири муғон болотар зоти муқаддасе нест:

*Ба май саҷҷода рангин кун, гарат пири муғон гӯяд,
Ки солиқ беҳабар навбад зи роҳу расми манзилҳо.*

Шароб ҳар қадар лавозиму асбобе, ки дорад, монанди майкада, чом, сабӯ, шиша, суроҳӣ, нуқл, газак, нашъа, ҳумор, дурд, соф, сабӯҳӣ, мутриб, нағмаву суруд, тамоми инҳо номи мадориҷу воридоти бузург ва муҳими ирфон мебошанд ва ба василаи онҳо масоили муҳимма ва асрори нухуфтаи тасаввуф баён мешавад:

*Дидамаи хурраму хандон, қадаҳи бода ба даст
В-андар он оина сад гуна тамошо мекард.
Гуфтам: - Ин чомӣ ҳаҳонбин ба ту кай дод ҳақим?
Гуфт: - Он рӯз, ки ин гунбади мино мекард.*

Дар истилоҳи арбоби тасаввуф муршидро соқӣ ва дилро чом мегӯянд. Дар тасаввуф маҳалли идрок дил аст (на димоғ), лекин дил номи он музғайи гӯшт нест, балки иборат аст аз як латифаи рӯҳонӣ, ҷунон ки ҳар муқошифоте, ки мешавад ё воридоте, ки меғузарад ва ё анворе, ки ҷилвагар мегардад, тамоми онҳо марбут ба ҳамаи латифа мебошад.

Дар ашъори боло баёни ин ҳолат аст, ки ҳангомеки бар ориф анвори асрори гуногун фоиз мегардад, дар он олам ҳолати басте бар ориф торӣ шуда, тамоми эҳсосоти латоифи дарунии вай шукуфта мегардад ва ҳамаи матлабро шоир дар перояии шоирона ҷуниадо карда, ки: - Ман

Саной дар соли 525 ҳиҷрӣ вафот ёфта ва баъд Авҳадуддини Кирмонӣ дар тасаввуф «Мисбоҳ-ул-арвоҳ» навишт ва дар ҳамаи замон Авҳади Исфаҳонӣ яке аз шуарои мубарризи мутасаввифа будааст. ӯ муриди Шайх Авҳади Кирмонӣ буда ва дорои девоне муштамил бар 6-7 ҳазор байт ва китоби «Ҷоми Ҷам» аз осори қалами вай мебошад ва ин шеъри маъруф аз ӯст:

*Хоксорони ҳаҳонро ба ҳаҳорат манигар,
Ту чи донӣ, ки дар ин гард саворе бошад.*

Ҷазалиётӣ ӯ дар салосату равонӣ ва равшанӣ мумтоз мебошад ва инак мо ашъори мутафарриқан чанде аз ӯ дар зер нақл мекунем:

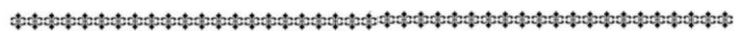
*Дар пардаиву бар ҳама кас парда медарӣ,
Бо ҳар касиву бо ту касеро висол нест.*

*Бӯи он дуд, ки имсол ба ҳамсоя расид,
Оташе буд, ки дар домани ман пор гирифт.*

*На ба андозаи худ ёр гузидӣ, эй дил,
То расидӣ ба балое, ки расидӣ, эй дил.*

«Ҷоми Ҷам» дар баҳри ҳафиф, яъне баҳри «Ҳадиқа» гуфта шудааст ва аз «Ҳадиқа» зиёда фасеҳу салис мебошад, аз ҷумла дар баёни ҳақиқати инсонӣ ҷунин менависад:

*Асли наздику асли дур якест,
Мо ҳама сояему нур якест.
Ҷун ниҳоди ту осмонӣ шуд,
Суратат сар ба сар маонӣ шуд.
Номаи Эзодӣ ту сарбаста,
Боз кун банди нома оҳиста.
Ҳештанро наметиносӣ қадр,
Вар-на бас муҳташам касӣ, эй садр!
Сунъро бартарин намуна туй,
Ҳатти бечуну бечигуна туй.
Беи аз ин гар ду ҳарф бархонӣ,
Тарсамат, барҷаҳӣ, ки субҳонӣ.*

Баъд аз Ҳаким Саной Хоҷа Фаридуддин Аттор доираи ин шоириро ниҳоятдараҷа басту тавсеа дод ва аз баракати ӯ қасида, рубоӣ, ғазал таъмоми ақсоми сухан пур аз тасаввуф гардид. Шумораи ашъораш аз як сад ҳазор афзун аст, маснавиёти зиёде дорад, ки маъруфтар аз ҳама «Мантиқ-ут-тайр» мебошад.

Масъалаи ваҳдати вучуд дар ҳақиқат нашъаи бодаи тасаввуф аст ва ин нашъа саропои вучуди Хоҷаро фаро гирифтааст, ҳамон тавр ки Мағрибӣ дар мутаасситин ва Саҷоӣ дар миёни мутааххирин пешрави ин мазҳабанд. Дар ин давр ҳам Хоҷа Аттор пеш аз ҳама парда аз рӯи ин роз бардоштааст. Ӯ онро бо ниҳояти чӯшу хурӯши бор-бору мукаррар андар мукаррар зикр мекунад, боз дорад бигӯяд ин мард фалсафааш ин аст, ки дар тамоми ашъо ҳамон «Ӯ» сорӣ ва ҷорӣ мебошад ва ҳамон «Ӯ» дар ҳар чизе ҳусн пайдо карда ва билохира Ӯст, ки дар қад чилва, дар зулф шикан, дар абрӯ вусма, дар ёқут об ва дар мушк хушбӯ мебошад:

*Тоб дар зулфу вусма дар абрӯ,
Сурма бар чашму гоза бар рухсор.
Ранг дар обу об дар ёқут,
Бӯй дар мушку мушк дар Тотор.*

Ӯ мегӯяд, ки ҳар касе, ки Аналҳақ нагуфт, ӯ дар зумраи куффор маҳсуб аст:

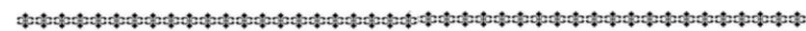
*Ҳар ки аз вай назад Аналҳақ сар,
Ӯ бувад аз ҷамоати куффор.*

Дар олам ҳазорону садҳо чизҳои мухталифу гуногуне, ки ба назар меоянд, ваҳдати маҳз аст, ки бар асари такрору мукаррар шудан мутааддид ва зиёд ба назар мерасанд.

Назири даҳ, сад, ҳазор, курур, ки дар дидан касир маълум мешаванд, лекин дар ҳақиқат ҳамон адади як аст, ки ба сурати ҳазор, сад ҳазор, курур дармеояд:

*Ин ваҳдат аст, лек ба такрор омада,
Гар ҳарду кавн мавҷ бароранд садҳазор,
Ҷумла якест, лек ба сад бор омада.*

*Ҷумла як зот аст, аммо мунтасиф,
Ҷумла як ҳарф аст, аммо мухталиф.*

шоирии сӯфиёна тахайюл ва фалсафа танҳо кофӣ нест, балки рӯҳи аслии он ҷазабот мебошад ва ин рӯҳ аз кучо дар ин ашхос вучуд доштааст?

Таъсири тасаввуф. Таъсироти гуногуне, ки тасаввуф дар шеърӯ шоири бахшида, шарҳи он бад-ин қарор аст:

1. Шуарои мутасаввифа чун аз қайди дунё ва шуҳратталабӣ фориғ ва озод будаанд, лизо қасидагӯӣ, ки саросари он хушомад ва тамаллуқ буд, мавкуф гардид. Мавлавӣ, Ироқӣ, Мағрибӣ ва Саҳобӣ ҳар кадом девоне, ки доранд, дар он девон қасида ҳеҷ нест, Ҷомӣ қасоиди зиёде гуфта, лекин камтар забонашро ба мадҳи ашхос олула кардааст.

2. Аз лавозими маснавӣ яке ин будааст, ки шоир баъд аз ҳамди Худо ва наъти Расул лузуман аз султон ё амири вақт ном бурда, бинои маддоҳӣ ва санохониро мегузошт (ва ниҳояти муболиғаро дар ин боб ба қор мебурд), вале шуарои мутасаввифа ин қисматро аз шеърӯ шоирӣ андохта. Чунон ки «Маснавӣ»-и Мавлавӣ, «Мантиқ-ут-тайр»-и Аттор ва ғайра аз ин қисмат бакуллӣ холӣ мебошанд.

3. Дар авоҳири даври аввал бар асари фасоди муҳит ва харобии иҷтимоӣ забон ниҳоятдараҷа рақоқат пайдо карда ва ба фаҳшу носазо олула шуда буд. Чунон ки фаҳхошиҳои Сӯзанӣ, Анварӣ ва ғайра забонро қасифу малус сохта, вале он аз баракати тасаввуф муҳаззабу шойиста гардид. Агарчи дар оғози амр чизе аз осори аввалия ба назар мерасад, аз ҷумла дар «Маснавӣ»-и Мавлавӣ баъзе ҳикоят муштамил бар фаҳш ва калимоти зишт ва рақик дарҷ мебошад ва низ «Гулистон» ҳам аз ин олудагӣ пок нест, лекин рафта-рафта ин лак ба куллӣ зоил гардид. Хоҷа Ҳофиз, Ироқӣ, Мағрибӣ ва Авҳадӣ каломашон беайбу пок аст, то ин ҳад, ки вақте ки чилав меравед, мебинед, ки аз худи тасаввуф чизе боқӣ намонда, аммо шойистагӣ дар забон боқӣ ва барқарор мебошад. Урфӣ, Назирӣ, Толиб ва Майлӣ ҳама аҳли ҳавою ҳавас буданд, вале дар каломашон чизе бар хилофи таҳзибу шойистагӣ ба назар намерасад. Аммо Шифоӣ ва Фавқӣ Яздӣ аз наводир маҳсубанд, ки ҳатто дар асри ҳозир ҳам, ки асри таҳаззубу шойистагист, назири онҳо ҷаста ва гурехта ёфт мешавад.

4. Ин нукта қобили мулоҳиза аст, ки шеърӯ шоирӣ ҳар вақт афқору ҳаёлотӣ ошиқона пайдо шуд, қоида аст, ки он хеле зуд мунҷар ба ҳавою ҳавас гардида, рафта-рафта тамоми шеърӯ шоирӣ пур аз ҳаёлотӣ риндона ва айёшона мешавад, то ин ҳад, ки навбат ба беҳаёӣ ва фаҳш мерасад. Дар қарни шашум ашъори ишқу ошиқӣ шуруъ гардид ва чун обу ҳавои Эрон ҳам муносибати ҳосе бо риндӣ ва айёшӣ дорад, лизо эҳтимол ме-рафт, ки базудӣ дар ҳамирияи он фасод ё уфунате рӯй диҳад, лекин тасаввуф коре кард, ки то чандин қарн дар латофати он ҳалале роҳ наёфт ва ин аз эъҷози тасаввуф, ки алғозе, ки ба риндиву айёшӣ ихтисос дошта, тамоман тарҷумони ҳақоиқу асрор гардиданд. Аз ҷумла, «соқӣ»

*Кадоме ихтиёр, эй марди чоҳил,
Касеро, к-ӯ бувад биззот ботил?
Чу буди туст яксар ҳамчу нобуд,
Нагӯй ихтиёрат аз кучо буд.
Муассир Ҳақиинос андар ҳама чой,
Манеҳ берун зи ҳадди хештан пой,
Чунон к-он габр Яздон Аҳриман гуфт,
Мар-ин нодони аҳмақ мову ман гуфт.
Ба мо афъолро нисбат маҷозист,
Насаб худ дар ҳақиқат лавҳу бозист.
Надорад ихтиёру гашта маъмур,
Зиҳӣ маскан, ки шуд мухтору маҷбур.
Ба суръат з-он сабаб таклиф карданд,
Ки аз зоти худат таъриф карданд.*

Баъд аз ин давра шуарои мутасаввифаи зиёде пайдо шуда, ки аз миёни онҳо Шох Неъматуллоҳ, мутаваффо дар соли 834 ҳиҷрӣ ва Мағрибӣ, мутаваффо дар соли 809 ва Ҷомӣ, мутаваффӣ дар соли 898 ҳиҷрӣ, шуҳрате басазо доранд. Каломи Мағрибӣ сар то сар баёни ваҳдати вучуд аст ва чун тахайюлу ибдоъ ё эҷод ва ибтикор дар он кам аст, лизо табиат аз он касал шуда, малолат пайдо мекунад. Як матлабро садҳо бор мегӯяд ва махсусан якнавохт ҳам мегӯяд. Дар Шох Неъматуллоҳ ҷанбаи шеърӣ шоирӣ кам аст. Ҷомӣ матолиби зиёд гуфта ва сармояи қобиле дар тасаввуф фароҳам кардааст. Дар «Силсилат-уз-заҳаб» аксар манозилу мақомоти ирфонро басте басазо дода ва ҳар якро муфассалу машрӯҳ баён намудааст. Лекин дар сибғаи шеърӣ нест ва аз ин рӯ бояд гуфт, ки фақат масоили тасаввуфро ба назм даровардааст. Ҳамон тавре ки дар фикҳ номи Ҳақ аст, дар ғазалиёт ҳам ранги тасаввуф аст ва он махсусан бар сибғаи шеърӣ ғолиб мебошад. Дар миёни шуарои мутасаввифа Ҳоча Ҳофиз зиёда аз ҳама маъруф мебошад. Лекин мо дар баҳс аз шоирӣ ғазал шарҳе роҷеъ ба ӯ суҳбат доштаем. Баъд аз Ҷомӣ Сафавӣ ба рӯи қор омада ва даври мулукуттавоифӣ хотима пайдо намуд ва салтанати васеа дар тамоми Эрон ташкил гардид. Вале чун салотини Сафавӣ шиа буданд, шоирӣ тасаввуф дафъатан рӯ ба инҳитот ниҳод. Баъзе шуаро тақлидан дар ин ранг суҳан мегуфтанд. Онҳо сӯфӣ набуданд, вале ишқ доштанд, ки ба услуби тасаввуф суҳан ронданд. Ҳаким Шифой дар тасаввуфи маснавӣ бо ниҳоятӣ шӯру хурӯше гуфта ва як ришта аз масоили ирфонро, ки маъракатулоро буд дар қамол хубӣ баён намудааст. Лекин вақте ки ин хотира падида меояд, ки ӯ ҳамон Шифоист, ки муқобили Завқӣ тақлидӣ мешавад, он вақт маълум мегардад, ки дар он ҷо ҳам он ҷӣ гуфта, сирф лифозӣ ва наққолий аст. Дар

*Дар ин маънӣ, ки ман гуфтам шаке нест,
Ту бечашиву олам ҷуз яке нест.*

Дар каломи Ҳоча Соҳиб аз мазомини ҳайрат ҳам ба қасрат ёфт мешавад ва ориф, вақте ки ин ҳол бар вай торӣ мегардад, дар аъдоди лоадрия ба шумор меояд:

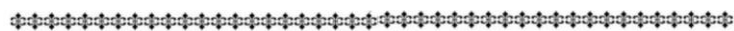
*Нест мардумро насибе ҷуз ҳаёл,
Менадонад ҳеч кас, то чист ҳол.
Дил дар ин дарёи беосудагӣ,
Менаёбад ҳеч, ҷуз гумбудагӣ.*

Ҳоча мефармояд, ки тасаввуф аз чизҳои омӯхтанӣ нест, балки ҷузъи мавоҳиби Илоҳӣ шумурда мешавад:

*Сӯфиш нагӯн ба кас омӯхтан,
Дар азал ин хирқа бояд дӯхтан.*

Баъд аз Ағтор илал ва асбоби зиёде барои тараққиҳои шоирӣ сӯфиёна фароҳам шуд. Ҳангомаи тотор, ки дар он замон шурӯъ гардид, тамоми дунёи исломиро зеро забар намуд. Оре, он ҷӣ буду набуд, дастхуши фано ва заволи гардид ва ҳомӯшии мутлақ дар сар то сари мамолики исломӣ ҳукмфармо шуд.

Бунёди тасаввуф, ки рӯи безътиборӣ ва нопадории дунё ва матои дунё қарор гирифта, дар ин растохез ҳамаи онҳо дар назарҳо мучассам гардида ва мардум ҳамаҳо ба ҷашмони худ мушоҳида карданд ва маълум аст, дилҳои қобилу мустаид бештар мутаассир шуда ва зиёдтар мутаваҷҷеҳ ба Худо ва олами охират гардиданд. Инобат, ҳузӯъ, тазарруъ, ризо ба қазо, таваққул, ки аз мақомоти ҳосси тасаввуф ба шумор меоянд, худ ба худ дар дил торӣ шуда ва дар натиҷа аз шуарои мутасаввифа он қадре, ки дар ин замон пайдо шуданд, дар ҳеч замоне пайдо нашудаанд. Чунон чи Мавлоноӣ Румӣ, Саъдӣ, Авҳадӣ, Ироқӣ. Тамоми онҳо аз натоиҷи ҳамина авомилу асбоб мебошанд ва як сабаби дигар барои тараққиҳои шоирӣ тасаввуф, ки умда аст, ин ки тасаввуф аз ибтидо шомили масоили ахлоқӣ будааст, зеро ки ахлоқ алоқа ва иртиботи ҳосе бо тасаввуф дорад ва дар он замон фанни ахлоқ ниҳоятдараҷа вусъат ва баст пайдо карда буд. «Эҳё-ул-улум» румузу асрори сарбастаи ин фанро ҳал намуда ва дастраси умум гузошта буд. Муҳаққиқи Тӯсӣ дар «Ахлоқи Носирӣ» ахлоқи фалсафии Арасту баён намуда ва бар асари он дар шоирӣ як сармояи муҳимме аз ахлоқ фароҳам омада ва тамоми он дохил дар

қисмати тасаввуф гардид. Дар қарни шашум фалсафа ба таври ом ривоч пайдо намуд, ҳатто дар гурӯҳи мазҳабӣ ҳам китобҳои ҳикмату фалсафа чузви нисоби таълим қарор гирифт ва ҳама онро таҳсил мекарданд, чунон ки ҳар қадар уламои мазҳабӣ, ки дар он аср ба назар мерасанд, ба ҳикмату фалсафа ҳам ошно мебошанд. Аз ҷумла, дар миёни машоихи сӯфия Мавлонои Рум ва Шайх Муҳйиддини Акбар дар фалсафа яди баса-зо доштаанд ва, аз ин рӯ, кутубу тасонифи онҳо омехта бо масоили фалсафист. Бисёре аз масоили тасаввуф таврест, ки сарҳади онҳо мумос бо фалсафа мебошад, аз қабили вучуди Борӣ, ваҳдати вучуд, ҷабру ихтиёр, ҳақиқати рӯҳ ва ғайраҳу, лизо дар ин масоил таъсири фалсафа қаҳрӣ ва зарурӣ будааст. Ғараз, дар он замон, ҳамоно тавр ки илми калом пур аст аз табиӣту фалакиёт, тасаввуф ҳам бо масоили ҳикмату фалсафа омехта гардида ва ба воситаи ҳамин авомилу асбобе, ки гуфтем, ашъори тасаввуф зиёда васеъу амиқ гардид.

Аз шуарои маъруфи мутасаввифа дар он давра Ироқӣ, Саъдӣ Мавлонои Румӣ мебошанд. Мо дар шарҳи ҳолати Мавлои Рум китобе ҷудогона навишта, шарҳи мабсута дар он ҷо дар атрофи шеърҳои шоирии ӯ нигоштаем.

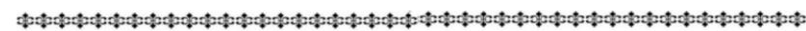
Ироқӣ аз Баҳоуддин Закариёи Мултонӣ таълим гирифта, дар соли 688 ҳиҷрӣ дар шаҳри Димишқ даргузашт. Девонаш ҷопу нашр шудааст. Ӯ якмаснавӣҳам гуфта, ки номаш «Даҳ фасл» мебошад ва он аз назари мо нагузашта, лекин дар «Риёз-ул-орифин» ашъоре аз ӯ нақл шуда ва мо ин ашъорро ҷиҳати намуна зикр мекунем:

*Аз ҷамолат намешикебад дил,
Мебарад ақлу мефиребад дил.
Ошиқони ту покбозонанд,
Сайди шиқи ту шоҳбозонанд.*

*Фориғӣ аз даруни соҳибдарад,
Бикун, эй дӯст, ҳар ҷӣ битвон кард.
Ишқу авсофи Кирдгор якест,
Ошиқу ишқу ҳусну ёр якест.*

Дар ғазалиёти ӯ афқору ҳаёлоте, ки дақиқ бошад, нест, балки сирфан ҷаззоботи ошиқона аст ва аксар масъалаи ваҳдати вучудро дар тамоил софу равшан баён менамояд. Мисол:

*Ишқ шӯре дар ниҳоди мо ниҳод,
Ҷони мо дар бӯтаи савдо ниҳод.
Гуфтугӯе дар забони мо фиканд,
Чустуҷӯе дар даруни мо ниҳод.*

*Дам ба дам дар ҳар либосе руҳ намуд,
Лаҳза-лаҳза пои дигар по ниҳод.
Бар мисоли ҳештан ҳарфе навишт,
Номи он ҳарф Одаму Ҳавво ниҳод.
Ҳам ба чашии худ ҷамоли худ бидид,
Туҳмате бар чашии нобино ниҳод.*

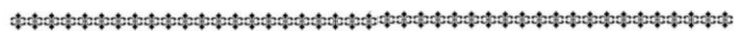
*Нахустин бода, к-андар ҷом карданд,
Зи чашии масти соқӣ вом карданд.
Ба гетӣ ҳар қучо дарди диле буд,
Ба ҳам карданду ишқаш ном карданд.*

Ин ғазал аз ғазалҳои машҳури оми ӯст, ки дар маҷолиси ҳолу қол ҳонда мешавад:

*Ба замин ҷу саҷда кардам, зи замин нидо баромад,
Ки маро хароб кардӣ ту ба саҷдаи рийё.
Ҷу ба роҳи Каъба рафтам, ба ҳарам раҳам надоданд,
Ки буруни дар ҷи кардӣ, ки даруни хона оӣ.*

Баъд аз Ироқӣ Маҳмуди Шабистарӣ, Амир Хусрав, Ҳасан дар шоирии тасаввуф мақоми шуҳратро ҳоиз гардиданд, лекин даркаломи Ҳасану Хусрав ранги маҷоз ба қадре ғолиб аст, ки бояд ашъори онҳоро ашъори ишқу ошиқӣ номид. Маҳмуди Шабистарӣ сокини Шабистар буда ва он номи қасабае мебошад, ки дар ҳаштмилии Табреш воқеъ аст. Ҷомеи улуми ақлӣ ва нақлӣ – ҳарду – будааст. Маснавии ӯ «Гулшани роз» китоби машҳурест, ки дар тасаввуф гуфта шудааст ва аксар фузало шурӯҳе бар он навиштаанд, ки аз миёни онҳо «Мафотех-ул-эъҷоз» зиёда машҳур мебошад. Ва сабаби аслии таълифи он ҳам ин аст, ки Амир Хусайнии Ҳиравӣ ҳафдаҳ масъала аз тасаввуф дар назм аз ӯ суол карда ва ӯ дар як маҷлис ҷавоби ҳар шеърро дар як шеър гуфта фиристод. Ва баъд ҳамоно ашъорро зиёд карда, билохира, як маснавӣ навишт. Маснавии дигари ӯ дар баҳри «Ҳадиқа» аст. Вафоташ ба соли 720 ҳиҷрӣ будааст. Дар «Гулшани роз» аксар масоили мушкила ва асрори нуқоти борики тасаввуфро баён намудааст. Ба ақидаи арбоби тасаввуф инсон дорои ҳеҷ гуна қудрату ихтиёр нест, балки маҷбури маҳз мебошад ва ин масъаларо ӯ чунин баён намуда:

*Ту мегӯӣ, маро ҳам ихтиёр аст,
Тани ман марқабу ҷонам савор аст.*

си номбурда ҳам боло меравад. Дар ин маротиба ва дараҷот фарке, ки вучуд дорад, аз ду лиҳоз аст, яке аз лиҳози ҳақиқат ва маҷоз, чи дар назари кӯдак ё навҷавон асосан чизҳое, ки хубсурат, лазиз ва хушнамо ба назар мерасанд, дар онҳо ҷамол ва лаззату хушнамоие, ки ҳақиқат дошта бошад нест, балки он чӣ ҳаст, сатҳӣ ва зоҳирӣ мебошад.

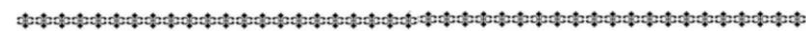
Фарқи дигар аз ин лиҳоз аст, ки марғубот ва матлуботи кӯдакон ва ҷавонон аз чизҳои моддӣ ва нопадид буда, бар ҳилофи одами болиғ ва оқил, ки ҳадафи манзураш чизҳои ғайримоддӣ мебошад. Масалан, кӯдак барои хӯрдану ошомидан ва ё барои нақшу нигор, ки ҷузвӣ моддиётанд, ҷон медиҳад, бар ҳилофи ашхоси оқил ва соҳибони назар, ки толибони илму ҳунар, иззат ва сиёдат ё бақои ном ва шуҳрат, ки ҳамаи инҳо аз умурӣ ғайримоддӣ ва чизҳои ҳаёلى аст, мебошанд. Лекин ин миқёсро ҳам набояд миқёси ҳақиқӣ шумурд, балки ҳиммат ва мақсуди одамӣ бояд аз ин ҳам олитар ва баландтар буда бошад ва ҳамаин маънист, ки ҳадафи манзур ва қамоли матлуби тасаввуф қарор гирифтааст.

Ҳусну ҷамол на танҳо матлубу маҳбуби тамоми ҷаҳониён аст, балки дар тамоми ҷаҳон чизҳое, ки марғуб ва матлубанд, барои ин аст, ки дар онҳо аз ҳусн баҳрае ҳаст, лекин дар ҳусн ҳам фарқи ҳақиқат ва маҷоз мавҷуд мебошад. Омма чизҳоеро ки ҳусну ҷамол ҳаёл мекунанд, дар воқеъ онҳо ҳасин нестанд, балки ҳуснашон оризӣ ва партавист аз ҳусни чизи дигар, масалан аз тобиши хуршед девор равшан мешавад. Маълум аст, девор дар асл равшан нест, балки равшанӣ мутааллиқ ба офтоб аст, ки инак партави он бар девор афтодааст:

*Гар шавад пурнур равзан ё саро,
Ту мадон равшан магар хуришедро.
В-ар дару девор гӯяд равшанам
Партави гайре надорам, ин манам.
Пас бигӯяд офтоб, эй норашид,
Чун ки ман гоиб шавам, ояд падида.*

Ҳамин тавр, дар тамоми ашё ҳусну ҷамоле, ки ба назар мерасад, оризӣ ва ориятӣ мебошад ва лизо бояд ҷамоле вучуд дошта бошад, то партави он бар ҳар чӣ, ки тобид, дар он ҷамол пайдо бишавад ва ҳамаин ҷамоли ҳақиқист, ки ҳадафи манзур ва марому мақсуди аслии тасаввуф мебошад.

Зоти борӣ. Даҳрия мункири Худо ҳастанд, суфастоиҳо дар шакку тардид ва ҳақим муҳтоҷ ба истидлол аст, лекин дар назди арбоби ҳол зарурате ба истидлол нест. Тамоми олам аз замин то осмон, офтобу моҳтоб, савобиту сайёрот, дашту ҷаман, гулу хор, баргу бор ҳамагӣ гувоҳи ӯянд ва бар ҳастии ӯ гувоҳӣ медиҳанд. Ӯ махфияи пӯшида аст, аммо аз ин ҷиҳат, ки зиёд пайдо ва ҳувайдост:

Дар назди арбоби ҳикмату фалсафа василаи идроки тамоми ашё ҳавоси зоҳирӣ мебошад, мадракоти ҳавос ворида димоғ шуда ва димоғ дар онҳо ба тариқи мухталифа амал мекунад. Аз ҷузъиёт пайи куллийёт мебарад ва аз муқаддамот истихроҷи натиҷа мекунад. Аз таҳлилу таркиб қор мегирад, ғараз илму идроки мо он чӣ ҳаст, иборат аз амали маҷмӯи димоғу ҳавоси сирф мебошад, лекин дар назди арбоби тасаввуф илова бар ҳама як ҳоссаи ботинии дигаре ҳам ҳаст, ки аз риёзату таъкияи нафс пайдо шуда, тақомул ва иртиқо пайдо мекунад, ҳатто он кӣ ҳеч муҳтоҷ ба тавассути ҳавос нест, балки тааттули ҳавос барои он муфид мебошад, ва он чӣ ҳам ки бо ин ҳосса маълум мегардад, онро ба асомии мухталифа аз қабили кашф, илҳом, шухуд таъбир мекунанд. Чунон ки Румӣ роҷеъ ба он чунин мефармояд:

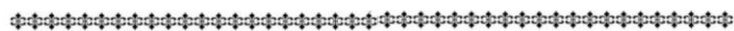
*Оинаи дил чун шавад софию пок,
Нақиҳо бинӣ бурун аз обу хок.
Панҷ ҳиссе ҳаст ҷуз ин панҷ ҳис,
Он ҷу зарри сурху ин ҳисҳо ҷу мис.*

Роҷеъ ба олами ғайб, яъне Худо, малоика, охират, биҳишт, дӯзах ва ғайра он чӣ арбоби шарияту фалсафа медонанд, аз маҷрои қиёсу истидлол дониста, лекин сӯфӣ ҳар ҷироки онҳо медонанд, мебинад. Шайх Абӯалӣ Сино вақте ки Султон Абӯсаид Абулхайрро мулоқот карду як ришта баёноти илмиву таҳқиқоти фалсафӣ намуд, баъд аз рафтаи султони номбурда фармуд: «Он чӣ ӯ медонад, [ман] мебинам».

Ва он қисмати илмӣ ё назарии тасаввуф аст.

Дар шарияту ахлоқ афқоре, ки таълим дода мешавад, мисли сабр, ризо, таваққул, истиғно, қаноат ва ғайра, инсон рӯи ин асл бо онҳо амал мекунад, ки шарият дастур додада сарпечӣ аз он мустваҷибӣ азоби ухравист. Лекин дар тасаввуф ҳолате торӣ мегардад, ки аз он худ ба худ ахлоқ пайдо мешавад ва ин ки ориф дар балоё сабр мекунад, на ин аст, ки ба худ фишор оварда, дилашро маҷбур бар инқор карда бошад, балки таъян аз ӯ сабр сарзад мегардад. Ва ё соири фароизро на барои ин анҷом медиҳад, ки дар сурати таҳаллуф ба ҷаҳаннам хоҳад рафт, балки барои ин аст, ки тааллул дар он аз таҳти ихтиёри ӯ берунаст ва ин қисмати амалии тасаввуф аст.

Дар оғоз амри тасаввуф иборат аз ин ду чиз, яъне номи ҳамаин илму амал будааст, лекин рафта-рафта чизҳои дигаре дар он дохил гардид, чунон ки тасаввуфи мавҷуда иборат аст аз маҷмӯи тасаввуф, фалсафаю ахлоқ. Дар «Маснавӣ»-и Мавлоноӣ Рум ҳазорон масъала ёфт мешаванд, ки ҷузвӣ масоили холиси фалсафа маҳсуб [мешаванд] ва ҳамаин тавр дар «Ҳадиқа» ва маснавӣҳои дигари тасаввуф тамоми масоили ахлоқӣ низ

омадааст ва чун унвони фалсафаю ахлоқ ҳар кадом ҷудогона хоҳад омад, лизо мо дар ин ҷо фақат аз масоили тасаввуф баҳс хоҳем намуд.

Ваҳдати вучуд, яъне ҳама Ёст. Бояд донист, ки ин масъала рӯху равони шоирии сӯфиёна аст. Дар шоирии сӯфиёна завқу шавқ, сӯзу гудоз, ҷӯшу хурӯш ва билохира, неру ва асаре, ки ҳаст, тамом аз файзи ҳамин бодаи мардафкан мебошад ва ин ҳаёл дар бодияи умр аз истилои ишқи ҳақиқӣ пайдо шуда, яъне вақте ки бар арбоби ирфону шуҳуд нашъаи муҳаббат ғалаба пайдо намуда, дар он олам сивои маъшуқи ҳақиқӣ (со-неи кулл) чизе ба назари онҳо намеомадааст. Шеърӯ шоирӣ ҳамин ҳолатро мучассам карда, аз назари мо мегузаронад. Авҳадии Кирмонӣ мадориҷе, ки барои тараққии нафси инсонӣ зикр мекунад, охири дараҷаро фано қарор додааст ва ӯ онро чунин таъбир мекунад:

*Чун дида бирафту ман бимондам,
З-он пеш надидаму нарондам.
То дида ба ҷой буд, медид,
Чун дида намонд, гӯш бинид.
Чун дидаву гӯш кӯру кар гашт,
Гуфтор ҳабо,¹ забон ҳадар гашт.
З-ин ҳол пас аз касе нишон дод,
Баҳиандаи ақл, нутқ ҷон дод.
В-он нукта, ки инчунин нақӯ гуфт,
Чун ман на будам бад-он ки ӯ гуфт.
Худ гуфт ҳақиқату худ ишид
В-он рӯй, ки худ намуд, худ дид.
Пас бош яқин, ки нест, валлоҳ,
Мавҷуди ҳақиқӣ сӯйи Аллоҳ.*

Шайх Саъдӣ бо баёни машрӯхтаре чунин менависад:

*Тавон гуфтан ин бо ҳақоқиқинос,
Вале хурда гиранд аҳли қиёс,
Ки пас осмону замин чистанд?
Бани Одаму дому дад кистанд?
Писандида пурсидӣ, эй ҳушиманд,
Бигӯям, гар ояд ҷавобат писанд,
Ки ҳомуну дарёву кӯҳу фалак,
Парӣ, одамизода, деу малак*

¹ Ҳабо зарроти губорро мегӯянд ва аммо ҳадар катлери гӯянд, ки хунбаҳо надошта бошад ва мақсуд ин аст, ки гуфтугӯву забон, ҳар ду, рӯ ба заволу фано ниҳоданд.

дар ҳусну ҷамоли зоҳирии ӯ тафовуту фарқе пайдо нашуда, лекин ҳоло толиб ё ошиқ барои сурати вай намемирад ва аз ин маълум мешавад он ҷӣ, ки барои он ҷон меод, ҷамоли зоҳирӣ набуд, балки чизи дигаре, ки ба зоҳир дида намешавад, будааст:

*Он чи маъшуқ аст, сурат нест он,
Хоҳ ишқи ин ҷаҳон, хоҳ он ҷаҳон.*

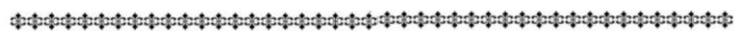
Бо диққати назар ва ғавр дар атрофи мавҷудот ин матлаб ба хубӣ зоҳир мешавад, ки барои ҳар чиз ду ҳолат аст, яке ҳақиқӣ ва дигаре маҷозӣ ва ба иборати ахирӣ яке буд ва дигаре намуд. Ва тасаввуф мунтаҳо мақсуду марому манзураш расидан ба асли ҳақиқат аст ва ҳамин ҳақиқҷӯйист, ки изён ба Худо дар дил падида меоварад ва низ ба тааммул ва фикри зиёд ҳамчу ба назар мерасад, ки ҳастии тамоми мавҷудот ғайримустақил ва оризӣ ва билохира тағйирпазир аст ва, аз ин рӯ, ориф дар талоши мавҷуде меафтад, ки асли ва ҳақиқӣ ва дигар азали ва абадӣ буда бошад. Ин ҷост, ки тамоми чизҳои фонӣ беҳақиқат баназар омада ва азамату муҳаббати зоти воҳид дар дил нақш мебандад.

*Ҳар чиз, ки дар ҳайизи имкон дидам,
Бо ӯ ҳама ҳеч буду бе ӯ ҳама ҳеч.*

Дар ин байт ночизии коинотро шоир аз ҳар ду паҳлу собит мекунад ва мегӯяд, ки ҳам бо вучуди ҳақиқӣ ночизанд, зеро ки дар муқобили ҳақиқат маҷоз наметавонад арзи вучуд кунад ва ҳам билувучуди ҳақиқӣ ночизанд, ҷи он вақт аслан коиноте дар қор нахоҳад буд.

*Зинда дар олами тасвир ҳамин наққош аст,
Хоби гафлат ҳамаро бурдаю бедор якест.*

Вақте ки завқи ҳақиқатҷӯӣ дар дил падида омад, он вақт дар ҳар чизе аз ҳақиқат ҷустуҷӯ мешавад ва он чизҳо маҳбуб ба назар мерасанд, ки дар онҳо ҳақиқате вучуд дорад. Масалан, ҷамол, лаззату масаррат, шумо ме-донед, ки матлуби аслии инсон мебошанд. Чизҳои, ки одамӣ дар талаби онҳо муҷоҳадат мекунад, ҷон медиҳад, шефтаю фирефтаи онҳо мешавад, тамом барои ин аст, ки дар онҳо ҷамол ё лаззату масаррат вучуд дорад, лекин дар ин маонӣ ҳам аз лиҳози ҳақиқат ва маҷоз маротиб пайдо мешавад. Мулоҳиза кунед, кӯдак бозӣ ё тамошои чизҳои ғайривоқеӣ ва дурӯғиро писанд мекунад ва чун синнаш қадре боло рафт ва завқаш то ҳадде саҳеҳ шуд, миқёси писанд ва интихобаш ҳам тараққӣ мекунад ва акнун он чизҳоро писанд наменаояд, ки дар онҳо филҷумла воқеият ва таассуле ҳаст ва вақте ки пояи ақлу идрокаш аз ин ҳам болотар рафт, миқё-

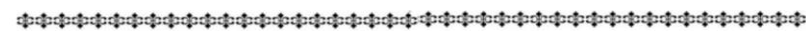

доту рӯҳониётро сареҳан инкор мекунад, ҳатто силсилаи инкораш ба Худо мерасад, зеро ки ӯ фавқи ҳамаи мучаррадот воқеъ аст. Лекин дар тасаввуф аз ҳама муҳимтар ва заруритар ин масъала аст, ки ба ҳисси зоҳирӣ абадан эътибор нест. Бо андак ғавре чунин ба назар меояд, ки дар ҳуди маҳсусот ихтилофи маротиб ва дараҷот вучуд дорад, яъне баъзе чизҳо алония машҳуд ва маҳсус мебошанд ва баъзе дигар ба василаи осор ва алоим ва бархе бо далоил ва натоиҷ собит мегардад. Ҳоло агар манот ҳамон маҳсус будан бошад, лозим аст, ки он чӣ зиёда маҳсус аст, зиёда ҳам аслий ва воқеӣ буда бошад. Лекин он чӣ воқеъ аст, акси он мебошад. Мулоҳиза кунед, вақте ки бод мевазад, мо хоку ғуборро мебинем, вале бод абадан ба назар намерасад ва ҳол он ки дар асл бод аст, ки ғуборро ҳаракат медиҳад. Ё гул ба чашм дида мешавад, лекин бӯи хуш, ки аслест, пӯшида монда ва ҳеч ба назар намерасад, ҷисм зиёд маҳсус аст, лекин он чӣ ки аслист, рӯҳ аст, ки аз назар маҳфӣ буда ва намешавад онро дид. Ё афъолу аъмол алония маҳсус буда, лекин он чӣ ки иллати аъмол ва афъол аст, яъне ирода ва фикр, аз чизҳоеанд, ки диданӣ ё шуниданӣ бошад, нест, алфоз то чӣ андоза маҳсусанд, аммо маънӣ, ки асласт, бо ҳеч як аз ҳавоси зоҳирӣ маҳсус намешавад. Ғараз ҳар қадар бештар ғавр мекунем, маълум мегардад, ки дар маҳсусот он чизҳо дорои вучуди аслианд, ки камтар маҳсусу маҷруд мебошанд ва ҳар қадар кам маҳсус бошанд, ҳамон қадар асолату қуввати вучудашон бештар мешавад. Бод аз назар маҳфию ба чашм дида намешавад, аммо тӯфони бод олабро зеру забар мекунад. Фикру ирода аз чизҳои ғайримаҳсусанд, лекин он чӣ дар ҷаҳон воқеъ мешавад, аз ноҳияи онҳо мебошад. Имрӯз уламои табиӣ бар маҳсусот зиёдтар эътимод намуда ва бештар ба онҳо арзиш медиҳанд. Дар қадим фирқаи муътазила дорои ҳамин маслак ва пайрави ҳамин ақида буданд ва аз ҳамин ҷост, ки ҳазароти сӯфия ҳар касеро, ки моддапараст ё пайрави ҳавосу маҳсусот аст, муътазилӣ гӯянд:

*Ҳар ки дар ҳис монд, ӯ муътазилест,
Гарчи гӯяд сунниам, аз ҷоҳилист.*

Аз баёни фавқ маълум шуд, ки вучуди мучаррад аз модда вучудест ҳақиқӣ ва ин таҷарруд ҳам ҳар қадар фузунӣ ёфт, ҳамон қадар зуҳур ва буруз ё чилваи вучуди ҳақиқӣ фузунӣ пайдо мекунад, чунон ки тартиби тӯлии мавҷудот аз ин қарор аст, ки аз ҳама нозилтар ҷисму аз он болотар рӯҳ аст ва баъд мучаррадот, сипас зоти борӣ таъоло мебошад.

Зоҳирпарастон ҷамоли сувариро ҳадафи манзур қарор дода ва ҳамонро матлубу маҳбуб ҳаёл мекунанд, дар сурате, ки онҳо дар фаҳмидани он чӣ дар кумуни онҳост, иштибоҳ карда ва ба хато рафтаанд. Як навҷавони моҳрӯ вақте ки мемирад, то муддате ҷасадаш рӯи замин аст

*Ҳама, ҳар чӣ ҳастанд, з-он камтаранд,
Ки бо ҳастияи номи ҳастӣ баранд.*

Баъд аз ин ӯ як ҳикояти тамсилӣ навишта, мегӯяд, ки касе аз кирми шабтоб пурсид, ки чаро дар рӯз берун намеоям? Дар ҷавоб гуфт, ман шабу рӯз дар як ҷо мемонам, лекин вақте ки офтоб равшан мешавад, ба назари касе намеоям. Олим ҳам ҳамин ҳукмро дорад, яъне дар муқобили ҳастии Худо вучуди аҳли ҳолро назар намеояд.

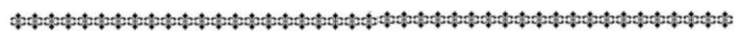
Ин ваҳдатро ваҳдати шухудӣ мегӯянд ва ҳазрати Мучаддад Алифи Сонӣ онро дар чандин ҷои мактуботи худ собит намудааст.

Лекин ҳамин ҳаёл рафта-рафта тараққӣ карда, то ба ваҳдати вучуд расид, яъне расид ба ин ҷо ки сивои Худо дар ҳақиқат чизе аз аввал то охир мавҷуд нест. Ё ин тавр бигӯ, ки он чӣ дар олам ба назар мерасад, тамои Худосту бас. Нишон додани ин матлаб, ки дар ислом ин ҳаёл аз кучо ва чӣ гуна омада, хеле мушкул аст. Муҳаққиқини асри ҳозирӣ мо муътақиданд, ки ҳаёли мазбур аз Юнон ва Ҳинд омадааст, зеро ки Ҳинду Юнон, ҳар ду, қоида ба «ҳама Ёст» буданд. Лекин санади таърихӣ онро даст додан мушкул мебошад, бештари ишқоли он аз ин ҷост, ки замони тавсеа ва ишқоати улуму фунуни Юнон ибтидои қарни дуюми ҳиҷрӣ будааст ва мо он вақтро, ки дар назар мегирем, чунин ҳаёле дар Ислом пайдо шуда буд, балки ибтидои зуҳури ин масъала аз замони шайх Муҳйиддини Акбар шуда, ки замони шайх Саъдӣ ва Ироқӣ будааст.

Ба ҳар ҳол, феълан мо қарор ба ин надорем, ки ин фикр қай омада ва аз кучо омадааст, балки мақсуди баён ин матлаб аст, ки ҳақиқати ин масъала чист ва шоирӣ форсӣ инро то кучо ва чӣ гуна баён намудааст?

Дар миёни ҳукамо фирқаи моддиюн (мотриёлистон) фоил ба ин матлабанд, ки офаринандаи олам аз худ олами мучаззо ва ҷудо бошад, нест, балки аз азал як модда аст, ки суратҳои мухталиф ихтиёр намуда ва ихтиёр хоҳад намуд. Тавзеҳ ин ки дар ибтидо заррот суғори сулбае буда, ки онҳоро аҷзои зимукратисӣ меноманд ва ин аҷзо бо ҳам таркибёфта ва аз таркиби онҳост, ки осмону замин ва сайёроту ғайраҳо ба вучуд омадаанд ва чун дар ин заррот ҳаракату вақт ҳам аз азал мавҷуд будааст, лизо ин тағйирот ва табдилот худ аз он падид омада ва ҳеч зарурате ба ҳолиқ ё муҳарриқи дигаре нест.

Ҳол мегӯем, ки ин гуна ваҳдати вучуд мазҳаби моддиюн ва даҳриюн аст ва урафо ва сӯфия чӣ гуна метавонанд қоида ба чунин ваҳдати вучуде бошанд ва бо ҳамаи онҳо ин қадарро қатъӣ медонанд, ки он чӣ ҳаст аст як зот асту бас ва аммо мавҷудоти ҳориҷия тамоман аз шуунот ва излоли ӯ мебошанд. Дар ин сурат ин масъала то ин андоза печида мешавад, ки таъбири он ҳаёле мушкул хоҳад шуд ва ҳақиқат ин аст, ки муаллиф

шайх Муҳйиддини Акбар тамоман аз назари мо гузашта, ба илова расоили мустақиле ҳам, ки баъзе аз фузало дар ин хусус навиштаанд, назди мо мавҷуд ва ҳама дар мадди назар мебошанд, лекин аз фаҳмидани он очизем ва чун ончӣ ин бузургон навиштаанд, шуарои сӯфия ҳама ро ба таври хеле возеҳ ва равшан баён намудаанд, лизо мо ба нақли ҳаёлот ва афкори онҳо иктифо менамоем.

Шуарои сӯфия дар атрофи ин масъала қаламфарсоӣ намуда ва онро ба асолиби тарзҳои гуногун шарҳу баст додаанд, лекин қабл аз ҳар чиз асли иддиои эшонро аз забони ҳадашон бояд фаҳмид, ки чист, чи ин мавзӯ бисёр дилчасб ва ширин аст, лекин то он вақт ки дар лаҳча ва лаҳни худ онҳо зикр бишаванд:

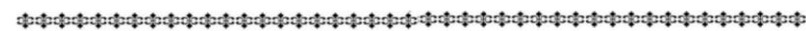
*Сармад, агараи вафост, худ меояд,
В-ар омаданаи баҷост, худ меояд.
Беҳуда чаро дар пайи ӯ мегардӣ,
Сармад, агар ӯ Худост, худ медонад.*

*Бикишуд дари сурату маъно бари мо,
Бигрифти раҳи дунӣву уқбо бари мо.
Худро дидему маҳви ӯ гардидем,
Ҳам аз мо қард Ҳақ таҷалло бари мо.*

*Худ сохт Худо баландиву пастиро,
Пову сару ҳушёриву мастиро.
То кай гӯӣ, ки ҳастии мо гайр аст,
Бас кун, ба Худо деҳ дигар ин ҳастиро.*

*То маҳв шудам он руҳи меҳроинро,
Ҳар зарра чу ман намуд қисми динро.
Хоҳам, ки ҳамеша рози ӯ фош кунам,
Олам ҳама ӯст, бо кӣ гӯям инро.*

*Дар олам агар ҳазор бинанд, якест,
Лек онро, к-аҳли яқинанд, якест.
Аҷзои китоб мухталиф меояд,
Кулро чу бигарданд, бибинанд, якест.*

Лекин чун барои расидан ба ин мақсуд ва ба даст овардани он ба таври ом баҳс аз ҳақиқи ашё лозим мешаванд, лизо ин доира вусъат ва баст пайдо мекунад ва инакмо мисоле барои равшан кардани ин масъала меорем: дар тасаввуф аз ишқи ҳақиқӣ таълим дода мешавад, яъне нишон медиҳад, ки чамол фақат дар шохиди ҳақиқӣ вучуд дораду бас ва лизо ӯст, ки шойистаи ишқ ва муҳаббат мебошад, бар ҳилофашхосе ё чизхосеро, ки мо зебо медонем, дар воқеъ зебо нестанд ва ин ҳарф ба зоҳир ҳилофи ақл маълум мешавад, зеро қашангии як гули хушнамо ё як сурати зеборо чи гуна метавон инкор намуд? Барои рафъи ин шубҳа лозим мешавад аз ҳақиқати ҳусну чамол ба таври кулӣ баҳс шуда ва собит бишавад, ки дар ин чизҳо чамолӣ асли нест ва ин баҳс бад-ин тариқ домана пайдо карда ва вусъату баст пайдо мекунад.

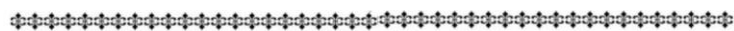
Ҳамин тавр, дар таълимоти тасаввуф аксар матолиб бар ҳилофи мусалламоти омма маълум мегардад ва бад-ин ҷиҳат баҳс аз ҳақиқи ашё дар тасаввуф як унвони мустақиле шудааст, ки мо шарҳи онро зайлан ба таври иҷмол зикр мекунем:

1. Дар тасаввуф аз ҷумлаи талқиноте, ки мешавад, яке ин аст, ки нисбат ба аксари чизҳо илму иттилое, ки барои мардум ҳосил аст, саҳеҳ нест, роҷеъ ба ҳақиқи ашё умуман як риштаи иштибоҳот ва ғалатхосе шуюъ дорад. Мо бад-он гуна ки як силсила ашёро мебинем ва ё мефаҳмем, дар ҳақиқат онтавр нест. Билоҳира, диққати мӯшикофии илми тасаввуф дар талқини ин масъала ба дараҷаест, ки тақрибан ба сарҳади сафсата мерасад, яъне дар ҳар чизе шакку тардид пайдо мекунад.

Баъд аз тааммул ва ғавр ин матлаб мубарҳан мешавад, ки ашёе, ки ба зоҳир маҳсус ё зиёд машҳуд ва намоёнанд, воқеъ ва асли нестанд, балки чизхосе асли ҳастанд, ки махфию камнамоён мебошанд. Масалан, бод, вақте ки мевазад, он чизе, ки моро ба чашм мутаҳаррик мегардад, маҳсус мегардад, ҳоку ғубор аст ва ҳаворо ҳеҷ намебинем, дар сураате, ки ин матлаб зоҳир аст, ки дар асл бод мутаҳаррик мебошад ва дар ҳоку ғубор ӯ, яъне бод, ҳаракат пайдо кардааст:

*Баҳрро нӯшиду каф қард ошкор,
Бодро нӯшиду бинмудат ғубор.
Ҳок бар бод аст, бозӣ мекунад,
Қаҷнамоӣ, ишвасозӣ мекунад.
Ҳок ҳамчун улае дар дастӣ бод,
Бодро дон олию олиҷаод.*

Дар табиӣт асоси тамоми масоил рӯи маҳсусот гузорида шудааст ва лизо аз муморасати зиёд дар он ба қадре маҳсусот дар дил таъсир мебахшад, ки ин матлаб яқин мешавад, ки ҳар чӣ маҳсус нест, ӯ ҷузъи авҳому хурофот мебошад. Натиҷа ин мешавад, ки як нафар табиидон мучарра-

Илме, ки аз тариқи истидлол ҳосил мешавад, сӯфия онро ақлӣ мегӯянд, баръакси илме, ки аз роҳи мучоҳада ва риёзат ба даст меояд, номи он ирфон аст ва дар фарқу тафовут байни ин ду илм як нафар шоири сӯфӣ чунин гуфтааст:

*Чаши он бошад, ки нух фалак мебинад,
Чашме, ки ба нури меҳр бинад, кӯр аст.*

Арбоби сафсата мегӯянд, ки асли ҳақиқат на бар касе маълум мешавад ва на метавон онро маълум дошт, вале сӯфӣ мегӯяд:

*Зинҳор мағӯ, ки раҳравон низ наяд,
Комилсифатони бенишон низ наяд.
З-ин гуна, ки ту маҳраи асрор наӣ,
Мепиндорӣ, ки дигарон низ наяд.*

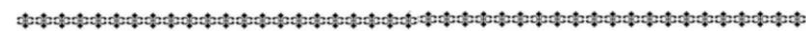
Чизҳое, ки ҳазароти сӯфия мегӯянд, касоне метавонанд лаб ба он боз кунанд. ки чизе дида бошанд, варна аз қиёс ва истидлол сарфи ин завқ ва ин чӯшу хурӯш мумкин нест пайдо шавад:

*Гуфтугӯ яксон набошад гофилу ҳушёрро,
Дар нафас бошад тафовут хуфтаву бедорро.*

Услуби тасаввуф ё тарзи сӯфиёна чун ниҳоятдараҷа мақбул воқеъ гардид, лизо тамоми шуаро ҳамин тарзро истиқбол намуда ва бад-ин услуб бинои суҳанро гузоштаанд. Урфӣ, Назирӣ, Толиб, Муҳташам ва Шифой тамоми ҳамин сабкро пайравӣ намуда, лекин соф маълум мешавад, ки наққолист. Гул ҳаст, лекин хушбӯ нест, шароб ҳаст, аммо нашъа нест, хусн ҳаст, лекин дилфиребӣ нест ва билохира, қолаб ҳаст, вале рӯх нест, бар хилоф каломии Мавлоно Румӣ, Саной, Авҳадӣ, Султон Абӯсаидро, ки дар назар мегирем, ҳар лафзи он нишон медиҳад, ки аз қучо берун омадааст:

*Гӯянд, ҳар он ки ёфт, хомуш гардад,
Не, не, галат аст, он, ки ёбад, гӯяд.*

Кашфи ҳақиқат. Асли тасаввуф ҳамин масъала аст ва номи дигари тасаввуф «ҳақиқат» аст ва он бинобар ин аст, ки ғаразу ғояти тасаввуф ҳамоно майл ба ҳақиқат мебошад. Агарчи тасаввуфро мустақиман баҳс аз тамоми ашё нест, балки он ҷузъи вазифаи ҳукамо мебошад, ғарази аслии тасаввуф фақат ҳалли ин масъала аст, ки матлуби асли инсон чист?

*Чун раҳрави ишқ сар барорад аз нӯст,
Беи аз ду қадам нест раҳи ӯ то дӯст.
Дар як қадамаи зи ҷумла ақраб бинад,
Дар як қадами дигар бубинад: ҳама ӯст.*

*Ҳарчанд дар ин роҳ талаб коргар аст,
Бечорагиву ниёзро ҳам асар аст.
Ҳар кас бигирифт ёреву ман аз аҷз
Ёре, ки ба ман аз ҳама наздиктар аст.*

*Ҳам соянишину ҳам ҳама раҳ ҳама ӯст,
Дар далқи гадову атласи шаҳ ҳама ӯст.
Дар анҷумани фарқу ниҳонхонаи ҷамъ,
Биллаҳ, ҳама ӯст, сумма биллаҳ ҳама ӯст.*

*Ҳар кас на гузар ба олами мо андохт,
Гум гашту вучуди хеш аз мо андохт.
Мансур, ки маҳви он аналҳақ шуду рафт,
Ҷатраи хешро ба дарё андохт.*

Ин масъала дар ҳикмат аз масоили моддӣ ва хушқу беасар мебошад, яъне дар азал аҷзои зимукросӣ буда ва онҳо бо ҳам таркиб ёфта, модда ва суратҳои мухталиф ба худ гирифтааст, лекин дар тасаввуф ин масъала саропо рӯх ва рӯхоният аст, чи дар назари тасаввуф тамоми олам фурӯғи шохиди ҳақиқист ва он чӣ ба назар меояд, аз карашмаҳои ӯ ё таҷаллиёт ва зухуроти вай мебошад. Оре, як рӯх аст, ки дар тамоми ашё сориву ҷорӣ ва як нур аст, ки тамоми фазои ҳастӣ аз он равшан ва билохира як офтоб аст, ки дар ҳар зарра сотеъу ломеъ мебошанд.

Инсон дар олами табиёт махлуқест ҳақир ва камзӯр, лекин дар тасаввуф ҳамон зарраест, ки аз офтоб ҷудо шуда омадааст ва дубора офтоб хоҳад гардид, қатраест, ки дарёро дар оғӯши худ пинҳон нигоҳ дошта, аст, нуқтаест, ки бо доира ҳамдӯш мебошад:

*Гоҳе ба фалак меҳри дурахшон будам,
Гоҳе ба ҳаво зарраи нӯён будам.
Гоҳе дилу гоҳе тану гаҳ ҷон будам,
З-ин пас ҳама он шавам, ки ҳам он будам.*

Тааҷҷуб дар инаст, ки ин масъала ба қадре буғранҷ шуда, ки барои фалсафа дар исботи он заҳмат ва ишқоли зиёде пайдо мешавад ва бо ин

ҳол он то андозае ҳам, ки тавониста, аз уҳдаи исботи он барояд, тасаввуф ба тариқе беҳтар ва мудаллалтар ва равшантар аз фалсафа онро исбот намудааст ва лутф ин ҷост, ки дар тарзу услуби шеърӣ ҳам ҳеч тафовут ва фарқе пайдо нашуда, балки бар раъноӣ ва зебоии баён афзуда шудааст. Тасаввуф дар ин масъала таъбироти мухталиф ба қор бурда ва ба тарзи гуногун онро баён намуда, ки шарҳи он ба қарори зайл аст:

1. Худо вучуди мутлақ, яъне ҳастии баҳту маҳз аст ва ҳамин вучуд аз итлоқ ба қайд гароида, муқайяд мегардад, яъне суратҳои мухталиф ихтиёр менамояд ва ба асомию номҳои гуногун ҳонда мешавад. Тамоми олам ва мавҷудоти он таъйинот ва ташхисоти ҳамин вучуди мутлақ мебошад ва рӯи ҳамин асл Хоҷа Фариуддини Аттор гуфта, ки аттавҳиду искотуззофот:

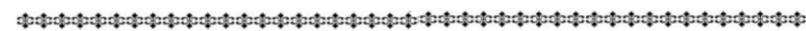
*Об дар баҳри бекарон об аст
В-ар кунӣ дар сабӯ, ҳамон об аст.
Ҳаст тавҳиди мардуми бедард
Ҳасри навъи вучуд дар як фард.
Лек гайри Худои иззу ҷалол,
Нест мавҷуд назди аҳли камол.
Ваҳдати хосаи шухуд ин аст,
Маънии ваҳдати вучуд ин аст.*

2. Равшании офтоб ба тамоми маънӣ басит ва якест ва дар он қасрат роҳ надорад, лекин дар оина об, зарра, ки метобад, сурати он тағйир ва табдил пайдо мекунад, дар як ҷо тезу тунд мешавад, дар ҷои дигар заифу кам. Дар як маврид ба қадре равшанӣ зиёд мешавад, ки чашмҳо аз он хира мегардад. Ҳол агар оина ва об аз миён бираванд, дар равшанӣ нуксоне роҳ намеёбад ва билохира аз фонӣ шудани ин чизҳо зарару нуксоне ба он ворид намеояд:

*Аз мавту ҳаёт чанд пурсӣ аз ман,
Хуришед ба равзана дарафтоду бирафт.*

3. Аъдод ҳар қадар, ки ҳастанд, иборатанд аз маҷмӯи ваҳдат, масалан, даҳ маҷмӯаест аз ваҳдатҳое чанд, лекин байни ин ваҳдатҳо бодаҳ фарқе вучуд надорад, яъне як чизи тозае дар он шомил нашуда, балки ҳамон воҳид, яъне як даҳ бор ба шумор омада, то даҳ гардидааст. Ҳамин тавр тамоми коинот як зот аст, ки дар мартабаи қасрати мухталиф ва мутааддид ба назар мерасад:

Ин маҳзи ваҳдат аст, ба тақрор омада.

Аъло рутбаи инсоният нубувват аст. Ҳамон тафовут ва фарқе, ки анвои ҳайвонот бо ҳам доранд, байни оммаи инсон бо анбиё ҳам аини он тафовут ва фарқ мавҷуд мебошад. Бинобар ин, назди ҳазароти сӯфия инсон навъ нест, балки чинс мебошад ва дар афроди он ҳамон тафовут ва фарқ вучуд дорад, ки дар анвои як чинс мавҷуд аст. Ва ин ихтилоф дар анвои як чинс мавҷуд аст ва ин ихтилофи маротибдар инсонҳо бинобар рӯҳест, ки рӯҳи инсонӣ болотар мебошад ва бояд донист, ки кашфу илҳом аз ихтисосоти ҳамин рӯҳ аст ва бинобар ин илме, ки аз қиёсот ва истидлолотӣ танҳо ҳосил мешавад, дар назди машоихи сӯфия илм нест:

*Пойи истидлолиён ҷӯбин бувад,
Пойи ҷӯбин саҳт бетамкин бувад.
Гар ба истидлол кори дин будӣ,
Фаҳри Розӣ роздори дин будӣ.*

Маълумоте, ки аз қиёс ва истидлол ҳосил мешавад, ҳар қадар ҳам яқин ва қатъӣ бошад, боз ҳам аз шакку тардид ҳолӣ нест. Дар масоили фалсафа байни ҳукамо ихтилофи зиёде вучуд дорад ва дар ҳар як аз ду тараф қазияи фалосифаи бузург ва олимақом қарор гирифтаанд ва ин ақоид ва орои аксар бо ҳам мутаноқиз мебошанд ва ин зоҳир аст, ки аз миёни масоили мутаноқиза фақат яке метавонад саҳеҳ бошад. Имрӯз шумо медонед, ки фалосифаи Урупо то ҷӣ дараҷа мароҳили тараққиро паймудаанд. Маазолик ақидаи ҳар файласуфе бо файласуфи дигар ихтилоф дорад, бар ҳилоф кашфу мушоҳида, ки илм ва иттилое, ки аз он ҳосил мешавад, қатъӣ мебошад. Хайр, қатъӣ бошад ё на, лекин дил аз он тасаллиёфта, сукуни итминон барои вай ҳосил мешавад. Боз мегӯем, ки он дар табиат сукуни комил ва дар дил инбисоту хушӣ ва завқ пайдо мекунад ва бар он шахсе, ки ин ҳолат торӣ нашуда, албатта ӯ барои ин илми ботин метавонад шубаҳоти гуногун ворид созад, лекин баъд аз мукошифа ва мушоҳидаи тамои шакуку шубаҳот ва эҳтимолот дафъатан нобуд мегардад. Байни ақлу мукошифа фарқе, ки вучуд дорад, Хоҷа Ҳофиз онро дар ин шеър чунин баён намудааст:

*Он ҳама шубабаҳо ақл, ки мекард он ҷо,
Сомирӣ пеши асою яди байзо мекард.*

Вақте ки ин илм барои одамӣ ҳосил шуд, тамоми улуми зоҳирӣ ҳақиру сард ва белуф маълум шуда ва қаҳран ин гуна алфоз бар забон меояд:

*Чанд, чанд аз ҳикмати юнониён,
Ҳикмати имониёнро ҳам бихон.*

бахшпайдо мекунад ва аз хадшаи эҳтимолу шакку тардид пок мебошад. Ориф чашмонаш баста, лекин ӯ бо дидаи дил ашёро алония мушоҳида мекунад ва дар айни ҳол эҳсоси хушӣ ва лаззате мекунад, ки кайфияти онро намешавадба баён овард, балки ночорбояд гуфт:

Завқи ин бода надонӣ, ба Худо, то начашӣ!

Шайх Абӯалӣ ибни Сино дар мулоқоташ бо султон Абӯсаиди Абулхайр як риштаи таҳқиқоти илмӣ намуд, орифи мушорунилайҳ гуфт, ки «он чӣ медонӣ, мебинам» ва ҳамин маънист, ки дар истилоҳи тасаввуф онро мушоҳида ва кашфу илҳом мегӯянд. Ин қувва дар баъзе инсонҳо комил ва фитрист ва ин табақаро анбиё меноманд ва дар баъзе ба василаи машқу риёзат падид меояд ва мазолиқ дар истеъдод фарқи маротиб ва дараҷот ҳаст ва аз лиҳози ҳамин фарқ табакоти авлиё барқарор мешаванд. Мавлоно Румӣ ин идроки ботиниро дар чандин ҷойи «Маснавӣ» муфасссал машрӯҳ баён намуда ва ҳосили он ин аст: рӯҳ ба чандин қисм мунқасим мешавад, яке аз онҳо дар ҷонвару инсон, ҳарду муштарак мебошад ва он рӯҳи ҳайвонист ва дигар рӯҳест, ки махсус ба инсон мебошад:

*Ғайри ақлу ҷон, ки дар гову хар аст,
Одамиро ақлу ҷони дигар аст.*

Аз ин болотар рӯҳ аст, ки ихтисос ба силсилаи анбиё дорад ва ин рӯҳ имтиёзаш бо рӯҳи инсонӣ ба масобаи имтиёзест, ки рӯҳи инсонӣ бо рӯҳи ҳайвонӣ дорад:

*Боз ғайри ақлу ҷони одамӣ,
Ҳаст ҷоне дар набию дар валӣ.*

Дар назди фалосифа инсон кулӣ мутаботист, яъне тамоми афроди инсон аз лиҳози инсоният бо ҳам яксонанд, лекин дар назди ҳазароти сӯфия инсон кулӣ машқу мебошад. Яъне ҳамчунон ки гармию сардӣ дараҷоти мухталиф пайдо мекунад, як чиз ниҳоят гарму чизи дигар кам ва он дигар камтар гарм мешавад, ҳаминтавр маротиби инсоният мухталиф мебошад. Ҳақиқати аслии инсон идрок ва тааққул аст ва лизо дар хар касе, ки идрокаш зиёд шуд, дар инсоният ҳам фузунӣ дорад. Мавлоно Румӣ мефармояд:

*Ҷон набошад ҷуз хабар дар озмун,
Ҳар киро афзун хабар, ҷонаш фузун.*

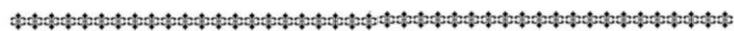
4. Дар бадани одам узвҳои мухталиф вучуд дорад. Кори ҳар узве чудо ва сурати он чудагона аст, лекин рӯҳ якест, ки дар тамоми аъзо сорӣ мебошад. Дар миёни ин аъзо ҳеч узве нест, ки аз ин рӯҳ холи бошад, мазолиқ барои рӯҳ ҷои ҳосе, ки бишавад ба он ишора намуд, нест. Ӯ дар ҳар ҷо ҳаст ва дар ҳеч ҷо ҳам нест. Ҳазорон узв ва ҳазорон рангу асабу пай барои ҳар як вазифаест чудагона, лекин омили ҳақиқӣ ҳамон рӯҳ асту бас, ки агар ӯ набошад, чизе нест, балки тӯдае аз хок ҳоҳанд буд. Ҳамин тавр тамоми олам як ҳастии хос мебошад барои он курурҳо, миллионҳо аҷзову аъзост тамои гуногун ва мухталифуссурат ҳастанд ва ҳама аз ҳам мучаззо ва сивоянд. Лекин, дар ҳақиқат, ин ҷисми акбар ҳам як рӯҳ вучуд дорад ва ҳамон рӯҳ аст, ки «агар нозе кунад, аз ҳам фуру резанд қолабҳо». Ӯ дар ҳар заррае сорист, дар ҳама ҷо ҳаст ва дар ҷое ҳам нест. Барои он на макон аст, на ҷиҳат ва на самт ва дар айни ҳол ҳамаи инҳо ҳаст. Ҳамин рӯҳ аст, ки мо ӯро Худо мегӯем ва маънии ваҳдати вучуд ҳам ҳамин аст:

*Ҳақ ҷони ҷаҳон аст, ҷаҳон ҷумла бадан,
Арвоҳу малоика ҳавоси ин тан.
Афлоку аносиру маволид аъзо,
Тавҳид ҳамин аст, дигарҳо ҳама фан.*

5. Дар оина вақте ки акси чизе меафтад, ҳарчанд ин акс мучассам ба назар меояд, лекин ӯ дар ҳақиқат чизе нест, чи он касе, ки аксаш мавҷуд аст, вақте ки ақиб меравад, дигар дар он ҷо чизе боқӣ намонда. Он чӣ, ки акси ӯ дар оина афтад буд, ҳоло ҳам ҳаст, вале аз акс дигар хабаре нест. Ҳамчунон, ки дар офтоб сояи одамӣ ба назар меояд, ин соя дар ҳақиқат худ чизе нест, ҳамин тавр дар олам вучуди фақат як зот мавҷуд аст ва тамоми аҷзҳои коинот аз садр то соқа ҳама излол ва рашаҳоти вучуди ӯянд:

*То ҷунбиши даст ҳаст модом,
Соя мутаҳаррик аст ноком.
Чун соя зи даст ёфт моя,
Пас нест худ андар асл соя.*

*Чизе, ки вучуди ӯ ба худ нест,
Ҳастии ниҳодан аз хирад нест.
Пас бод яқин, ки нест, валлоҳ,
Мавҷуди ҳақиқи сӯйи Аллоҳ.*

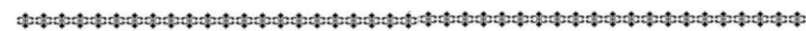
*Ҳар чиз, ки он нишони ҳастӣ дорад,
Ё партави рӯйи ӯст ё ӯст, бубин.*

Шархе, ки то инчо гуфта омад, тамом таъбироти фалсафии масъалаи ваҳдати вучуд мебошад, лекин шоирии форсӣ ин масъаларо бо шӯру хурӯш ва тахайюлотии гуногуне, ки баён намудааст, алҳақ ҳайратангез ва он мунтаҳо дараҷаи камоли шоирӣ мебошад. Як нафар шоир худ он зоти яққоро муҳотаб қарор дода, аз ӯ чунин суол мекунад ки:

*Гуфти, ки ҳамеша ман ҳамӯшам,
Гӯе шуда пас ба ҳар забон кист?
Гуфти, ки ниҳонам аз ду олам,
Пайдо шуда дар яғонягон кист?
Гуфти, ки на инаму на онам,
Пас, он ки ҳам ин бувад, ҳам он, кист?*

Агарчи ин масъала ҷузъи масоили фалсафӣ ба шумор омада ва аз ин лиҳоз ба шеърӯ шоирӣ, ки дар ҳақиқат номи дигари тахайюл аст, сару қоре надошта ва бо ин ҳол нисфи сармояи шоирии форсӣ аз ҳамин ҷо фароҳам омадааст, вале ҳалли ин ақида он аст, ки ин масъала харчанд мумкин аст, ки дар матни воқеъ аслу ҳақиқате дошта бошад, лекин ба зоҳир саросари он ҳайрату шигифт аст ва ҳамин ҳам асоси шолудаи шоирӣ мебошад, ки ҳар чиз, ки бар дил асаре ҳайратангез пайдо мекунад, ҳамон шеъри ҳақиқист. Фазои номаҳдуд, баҳри бекарон, сайёраҳои ғайримутаноҳӣ, боди сарсар, мавҷи дарё тамом шеъри муҷассам мебошад ва бинобар ин масъалаи ваҳдати вучуд сартопо шеърӯ шоирист. Ҳар чизе Худо бошад ва тамоми олам сувару ашқоли гуногуни ӯ ва як ҳастии мутлақ, ҳам ом бошад, ҳам хос, ҳам мутлақ ҳам муқайяд, ҳам кулл, ҳам ҷузъ, ҳам ҷавҳар, ҳам араз, ҳам сафеду ҳам сиёҳ, инсоф бидиҳед, аз ин болотар шоирӣ чӣ мешавад ва ба ҳамин ҷиҳат аст, ки тахайюл дар ин мазмун ба қадре амал карда, ки шашсад сол ба ин тараф онро гуфта ва ҳанӯз ҳам хатм нашуда ва ҳатто аз диловезии он ҳам чизе кам нашудааст. Шоирии шуароӣ сӯфия рӯйи ҳамин асос қарор гирифта ва ҳамин масъала аст, ки пайкараи шоирии онҳоро ташкил медиҳад. Дар тамоми девони Мағрибӣ ҳарфе ғайр аз ин ба назар намерасад. Аз ҳазорон паҳлу ин мазмун баён шуда, боз ҳам перояҳои наву тоза аз он берун оварда, таҳвили мо дода мешавад:

*Мушқил ҳикоятест, ки ҳар зарра айнӣ ӯст,
Аммо наметавон, ки ишорат ба ӯ кунанд.*

*Дар ҳар ҷи бингарам, ту надидор будай,
Эй нонамуда рух, ту ҷи бисёр будай.*

*Ин олами сурат асту мо дар суварем,
Маънӣ натавон дид магар дар сурат.*

*Дар сурати қатра сарбасар дарёем,
Ту зарра мабин, меҳри ҷаҳонороем.
Гӯянд, ки қунҳи зоти ӯ натавон ёфт,
Мо ёфтаем, ин ки қунҳаи моем.*

Ин масъала то вақте ки танҳо бар забон ҷорист номи он фалсафа ё шоирист, лекин вақте ки бар дил истило меёбад, як кайфияти лаззатбахши аҷибест торӣ мегардад. Ногувортарин чизҳои дунё ногувор маълум намешавад, дар ҳар чизе ҷилваӣ ӯ ба назар омада ва дар ҳама бӯйи хуши ӯ ба машом мерасад, тамизи дӯсту душман, габру мусулмон аз миён бархоста, ҳақиқатро дар ҳама сорӣ мебинад ва ин оламо як нафар шоир чунин баён намуда:

*Ориф ҳам аз ислот хароб асту ҳам аз қуфр,
Парвона ҷароғи ҳараму дайр надонад.*

Ин дар ахлоқ асаре басадо баҳшида ва аз ҳамин ҷост, ки шоирии ахлоқӣ, ки зоидаи тасаввуф аст, аз тафриқаи байни габру мусулмон ҳолӣ мебошад. Шумо ин ҳикояти «Бӯстон»-ро ёд доред, ки ҳазрати Иброҳим габреро бад-ин ҷиҳат аз рӯйи суфраи худ баланд кард, ки ӯ габр будааст, вале дар ҳамон вақт фариштае бар ӯ нозил гардида, аз тарафи Худо чунин пайғом овард:

*Манаи дода сад сол рӯзию ҷон,
Ту ро нафрат омад аз ӯ як замон?*

Ҳоссаи ботинӣ. Ба тавре ки дар боло гуфта омад, бунёди аслии тасаввуф илми ботин мебошад. Дар назди аҳли ботин барои идроки тамоми ашъ ва хусусан маорифи илоҳӣ ду роҳ аст. Яке ақл, ки ба василаи ҳавос мадракоте ба даст оварда, баъд онҳоро таҷрид ё таҳлил ва таркиб карда, натоиҷе истинботӣ мекунад ва инро илми зоҳир мегӯянд. Дувум, қалб ё рӯҳ аст, ки аз тасфияи нафс ва риёзату машқ бидуни кӯмаки ҳавос идрок мекунад ва ин идрок ниҳоятдараҷаи росиҳи гарида, як кайфияти тасалли-

Маснавӣ	Хочмуҳам- мадҷони Қудсӣ	Маснавӣ	Фасеҳии Ҳиравӣ
Маснавӣ	Муҳаммадқули Салим	Матлаъ-ул- анвор	Воқирӣ Домод
Маснавӣ	Ҷалоли Асир	Маснавӣ	Ашрафи Мо- зандаронӣ
Маснавӣ	Миряхёи Комунӣ	Маснавӣ	Содиқи Тафрашӣ
Мутаммаҳи ан- зор	Алии Ҳазин		

Умуман, бар фалсафаи ахлоқи шуарои Эрон эътирозе, ки мекунанд, ин аст, ки он ба ҷои ин ки дараҷаи ахлоқро ба боло барад, ба инҳитот ва пастӣ савқ медиҳад. Мулоҳиза кунед, таолиме, ки аз ахлоқ мукаррар ва бор-бор аз таъби шуаро таровиш шуда, иборат аст аз тарки дунё, қаноат, таваккул, тавозӯю фурӯтанӣ, хоксорӣ, авфу ҳилм, бо ризову таслим ҷӯду саҳо ва монанди он ва ин бар аҳаде пӯшида нест, ки қисмати аз ин таолим дар одамӣ сафолат ва диноат ва пастҳимматӣ меоварад ва қисмати дигар аз ҳадди эътидол хориҷ ва як қисмати он ҳам бар хилофи усули тамаддун аст ва шояд аз асари ҳамин таолим бошад, ки дар пайравони он ҳеҷ вақт ҳаёли озодӣ пайдо нашуда.

Мо инро инкор намекунем, ки меъёри таолими ахлоқии он замон чандон баланд набудааст. Ва дар ҳукумати шахсӣ намешавад чунин интизоре ҳам дошт, яъне пояи ин таолим мумкин нест баландтар аз ин буда бошад, лекин суитафохум ҳам дар ин ҷо шудааст. Аз масоили ахлоқӣ маҷмӯае, ки дар даст аст, мардум нисбат ба он беиттилоанд ва ҷои ҳар якро намедонанд кучосту он дар ҷӣ мавқеае гуфта шудааст. Бешубҳа, таълими ҳилму тавозӯъ ва фурӯтанӣ дар мардуми он ҳумуду руқуд ва афсурдагӣ эҷод мекунанд, вале дар мамолики Осиё умарои худсаре, ки гузаштаанд, ҷабарруту кибриёӣ ва наҳвату кибри онҳо ба андозае будааст, ки ҳатто касе ҷуръат намекард шикоят ва матолиби ҳаққаашро самъи онҳо бирасонад. Ин ҷо бояд тасдиқ намуд, ки барои онон таълиме бехтару болотар аз таълими тавозӯу ҳилм ва интисор набудааст ва билохира, воизи ахлоқии мо¹ чунин гӯшзад мекунад, ки мухотаби ин авсоф ва фазоилии ахлоқӣ умаро будаанд, на фуқаро:

*Тавозуъ зи гарданфарозон нақӯст,
Ғадо гар тавозуъ кунад, ҳӯи ӯст.*

¹ Мурод Шайх Саъдист. (Мутарҷим).

Аттор - Эй зи пайдой ту азбас нопадид.

Бешубҳа, ӯ аз ину он ҳар ду бартару болотар аст, вале бад-ин ҷиҳат ки дар айни яктоӣ ҳам ин асту ҳам он:

Мағрибӣ- Пас он ки ҳам ин, ҳам он буд, кист?

Оё ин имкон дорад, ки маълул бошад ва иллат набошад, асар бошад ва муассир набошад, зарра вучуд дошта бошад, вале хуршед на, ё соя бошаду офтоб на:

*Олам асар аст зоти яктоеро,
Рӯзе, ки дар ӯ на офтоб аст, кӣ дид?
Субҳоноллоҳ, ҳайрате дорам сахт,
З-он дида, ки зарра диду хуршед надид.*

*Миёни бог гули сурх ҳоюхӯ дорад,
Ки бӯ кунед даҳони маро, ҷӣ бӯ дорад!*

2. Дар маърифати борӣ ақлу дониш бекор аст, ҷи ҳамаи идрокоти ақл рӯйи мудрикоти ҳавос қарор дорад. Ба ин маънӣ, ки ҳавос он ҷиро, ки идрок мекунад, дар онҳо амалитаҳлил ва таркиб ё таъмиму тафридро ҷорӣ медорад, лекин зоти борӣ ғавқи мудракоти ҳавос ва хориҷ аз даст-раси ақли одамӣ мебошад ва бинобар ин, мудракоти ақл дар назари арбоби ирфон ва шухуд ҳеҷ арзише нахоҳад дошт:

*Ақли ҷузвӣ кай тавонад ғашт бар Қуръон муҳит,
Анкабӯте кай тавонад кард симурге шикор.*

*Зоҳид, ки ҳама ҳаёлу хоб аст ӯро,
Роҳе на бурун зи хоку об аст ӯро.
Ҷуранг ҳамаҷӯяду ҳақ беранг аст,
Он чаим на чаим, бал ҳубоб аст ӯро.*

3. Аз тазкияи нафс ва муҷоҳада барои рӯҳ идроки ғайбӣ ҳосил мешавад ва ҳамин василаи ирфони илоҳист. Ин идрокро илми ботин, шухуд, илқо, кашф ва ғайра мегӯянд, ҳарчанд аз ин ҳам наметавон пай ба зот ё ҳақиқати Худо бурд, зеро ки ӯ дар ҳар ҳол аз дастраси идрок хориҷ мебошад. Аммо сифоту шууни илоҳӣ бар рӯҳ ҷилвагар ва ҳар касе ба қадри истеъдодаш метавонад аз ирфон дараҷае ҳосил кунад, ки он аз

бахсу назар ё таълиму тааллуми зоҳирӣ ҳосил намешавад, балки манут бар тазкии нафс ва таҷриду хидмат ба халқ ба даст меояд ва, аз ин рӯ, ҳар қадар одамӣ аз алоиқи нафсу худпарастӣ рафт ва ё аз русуми қу-юди ботилаи нафсонӣ озод гардид, ҳамон қадар дараҷаи маънавият ва ирфонаш болотар меравад:

*Дар мазҳаби ошиқон қарори дигар аст
В-ин бодаи нобро хумори дигар аст.
Ҳар илм, ки дар мадраса ҳосил гардад,
Кори дигар асту ишқ кори дигар аст.*

*Ҳар касе з-андозаи равшандилӣ
Ғайбро бинад ба қадри сайқалӣ.*

Ва чун интиҳое барои мадоричи инсонӣ нест, лизо аз барои ҳар кас идроке алоҳида ва ирфоне ҷудогона хоҳад буд:

Ҳар ошиқро аз ту висоли дигар аст.

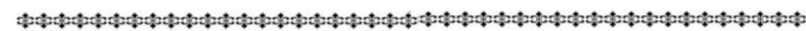
Аз ин равшантар орифи дигар гӯяд:

*Соқӣ ба ҳама бода зи як хум диҳад, аммо,
Дар маҷлиси ӯ мастии ҳар як зи шаробест.*

Уламои зоҳир роҷеъ ба зот ва сифоти борӣ он чӣ баён мекунанд та-мом маъхуз аз авсоф ва ҳасоили инсонист. Масалан, аълодараҷаи камолу азамати одамӣ он аст, ки зинуфузу тавоно бошад, кариму бахшанда ва доною одил бошад ва ин паймона вактеки зиёд фузунӣ ёфт, инчо тасвире аз Худо ба назар чилвагар хоҳад шуд ва чун микёси камол дар назари мардум мухталиф аст, лизо дар авсофи Худо ҳам тафовут ва ихтилоф пайдо мешавад. Масалан, як нафар ашъарӣ Худоро чунин тавсиф меку-над:

*Агар дар диҳад як салои карам,
Азозил гӯяд насибе барам.
Ба таҳдид гар баркашад теги ҳукм,
Бимонанд каррубиён сумму букм.*

Аммо як нафар ҳаким ва файласуф онро тавсифи Худо намедонад, балки мегӯяд, ки он тасвири Чингизхон аст, ки барои лутфу карами ӯ ҳеч усулу қонуне дар қор набудааст ва аз ин собит шуда, ки мардум зоту сифоти Худоро мутобиқи ақл ё мизони камоли ҳудашон тасаввур ё тав-сиф мекунанд, лекин ӯ хориҷ аз ҳамаи ин тасаввурот аст:

абсор			
Футуҳ-ул-ҳарамайн	Муҳйӣ	Маснавӣ	Қосими Коҳӣ
Мазҳари осор	Амир Ҳошими Кирмонӣ	Меҳру вафо	Солими Муҳаммадбек
Гавҳари шаҳвор	Абдии Ҷанобадӣ	Мазҳари асрор	Ҳаким Абул-фатҳи Дабой
Машҳади анвор	Ғизолии Машҳадӣ	Хулди барин	Ваҳшии Кирмонӣ
Маҷмаъ-ул-абкор	Урфии Шерозӣ	Маснавӣ	Ҳаким Содиқи Гелонӣ
Зубда-ул-афкор	Некии Исфаконӣ	Нозу ниёз	Наҷотии Гелонӣ
Маркази адвор	Файзӣ	Маснавӣ	Иброҳими Адҳами Сафавӣ
Маснавӣ	Зоҳид	Маснавӣ	Муҳаммади Тақӣ
Маснавӣ	Мирмуҳаммади Маъсумхони Номӣ	Маснавӣ	Мавлоно Ғиёси Сабзаворӣ
Тухфаи маймуна	Муҳаммадҳасани Дехлавӣ	Мазҳар-ул-анвор	Ҳошими Бухорӣ
Маснавӣ	Шофии Таклу	Маснавии сафо	Муҳам-мадбоқии Ноинӣ
Манбаъ-ул-анҳор	Малики Қумӣ	Маснавӣ	Мулло Сухбӣ
Дидаи бедор	Ҳаким Шафоии Исфаконӣ	Маснавӣ	Мулло Муҳам-мад Шариф
Зубда-ул-ашъор	Қосими Гунободӣ	Маснавӣ	Мирзо Ғуломиддини Муҳаммад
Давлати бедор	Мулло Шайдо	Маснавӣ	Тоҳири Ваҳид
Маснавӣ	Шайх Баҳоудди-ни Омулӣ	Маснавӣ	Волеҳии Қумӣ
Ҳасани гулӯсӯз	Зулолии Хонсорӣ	Маснавӣ	Дарвешҳасани Волаи Ҳиравӣ
Маснавӣ	Боқии Хурдафу-рӯши Кошонӣ	Маснавӣ	Санҷари Кошӣ

ШОИРИИ АХЛОҚӢ

Мавзӯи шоирии ахлокиро метавон аз чандин ҳайс таҳти мутолиа овард. Ва дар атрофи ҳар як суҳбат дошт.

1. Ибтидо ва нашву намо
2. Вусъат ва баст
3. Меъёри камол

Ибтидои амр унвонии ахлоқ ба тариқи панду мавъизат ҷаставу гу-
рехта, дар каломии шуаро пайдо мешавад, лекин бунёди адабии онро ба
таври мустақил Бадоеи Балхӣ ниҳод. Ӯ номаш Муҳаммад бинни
Маҳмуди Балхӣ ва дар замони Султон Маҳмуди Ғазнавӣ мезист.
Анӯшервон дастур дод китобе дар ахлоқ мавсум ба панднома, ки зоидаи
афкор ва ҳаёлотии вай буд, бинависанд ва он дар донишу адаби форсӣ
бехтарин ёдгор ба шумор меомадааст ва Бадоеъ онро ба риштаи назм
даровард. Китоби номбурда имрӯз ноёб аст, лекин дар «Мачмаъ-ул-
фусаҳо» ашъори мунтахабаи чанде аз ӯ дарҷ аст.

Баъд аз он шоирии ахлоқӣ рӯ ба тараққӣ ниҳод ва авомилу асбоби
ин тараққӣ ҳам ба қарорест, ки дар зер менигорем:

1. Назар ба алоқаи иртиботи хеле наздики тасаввуф бо ахлоқ
қисмати аъзамии шоирии сӯфиёна дохили қисмати шоирии ахлоқӣ гар-
дид.

2. Машоҳири шуаро, монанди Санойӣ, Низомӣ ва Саъдӣ, ки илова
бар фаннии шоирӣ сӯфӣ ва ориф ҳам буданд, мумкин набуд, ки шеър
шоирии онҳо аз ахлоқ ҳолӣ бошад. Дар шоирии ахлоқӣ аз ин авомил ва
асбоб маводи бепоёне, ки фароҳам шуд, андозаи онро аз ин ҷо метавон
ба даст овард, ки Низомӣ дар тасаввуф ва ахлоқ «Маҳзан-ул-асрор»
навишт ва дар мутоибат аз ӯ маснавиёти бешуморе навишта шуда, ки
бештари онҳо марбут ба масоили ахлоқӣ мебошад ва инак мо тафсиلى
баъзеро дар зер ба назари хонандагон мерасонем:

Номи маснавӣ	Номи муаллиф	Номи маснавӣ	Номи муаллиф
Матлаъ-ул-анвор	Амир Хусрави Дехлавӣ	Миръоту-ус-сафо	Ғизолии Машҳадӣ
Равзат-ул-анвор	Хочуи Кирмонӣ	Нақши Бадеъ	Ғизолии Машҳадӣ
Мӯнис-ул-аброр	Ғақеҳи Кирмонӣ	Қудрат-ул-осор	Ғизолии Машҳадӣ
Гулшани аброр	Муҳаммади Ко-тибӣ	Манзари анзор	Раҳирии Марвӣ
Тухфат-ул-аҳрор	Ҷомӣ	Маснавӣ	Навиди Шерозӣ
Манзар-ул-	Қозии Санҷобӣ	Мушоҳид	Доии Шерозӣ

Барафкан парда, то маълум гардад,
Ки ёрон дигареро мепарастанд.

Онон, ки васфи ҳусни ту тақдир мекунад,
Хоби надидаро ҳама таъбир мекунад.

Яъне касоне, ки ҳақиқати ҷамоли туро баён менамоянд, эшон хобе-
ро, ки кас надидааст, доранд таъбир мекунад. Аввало, худ хоб як ҷузъи
мавҳумот аст ва баъд ҳам хоби надидаро таъбир мекунад, гузашта аз
ҳама ҳуди таъбир ҳам аз ҷизҳои заннӣ башумор меояд.

Ғано. Тааҷҷуб дар ин аст, ки одамон аз номи марғ ва нестӣ парешону
ошуфтахотир мешавад, бар ҳилофи арбоби тасаввуф, ки қалбан онро
истикбол мекунад. Дар тасаввуф мақомоте, ки барои солиқ муқаррар
аст, аз миёни онҳо ғано, ғӯй, охири манзил мебошад ва баъд аз он ға-
но дар фаност, ки он ҳам сурати дигарест аз ғано.

Тасаввуфро ба ғано аз чандин ҳайс тааллуқ ва иртибот аст:

1. Моддиюн ё даҳрия бақои нафсро инкор намуда, меғӯянд, ки
зиндагии оянда ҷуз ҳаёл чизе нест, ҷи инсон то вақте ки таркиби унсури
вай боқиву барқарор мебошад, зиндааст. Вале аносир ҳангоме ки аз ҳам
ҷудо шуданд, ғано шуда, ҳоли дубора пайдо шудан ё боқӣ мондани рӯҳ
ҳамаи инҳо ҷуз пиндор чизе нест.

Ту зар най, эй гофили нодон, ки туро
Дар хок кунанду боз берун оранд.

Шуарои сӯфӣ ин фикрро бо шоҳкориҳои ҷолибу ҷозиб ва перояҳои
латифе рад карда меғӯянд, аввало, шумо кай чизеро дидаед, ки фонӣ
шуда бошад? Дар олам чизе, ки ба вучуд омадаву баъд нобуд шуда
бошад, ҳеч нест, албатта сурати табдил меёбад, аммо фонӣ намешавад
ва бинобар ин инсон ҷи гуна фонӣ мегардад?

Қадам дон фуру рафт дар замин, ки наруст,
Ҷаро ба донии инсонат ин гумон бошад?

Арбоби тасаввуф меғӯянд, ки ғано дебочаи бақост. Ҷар вучуди на-
ве ба адами на-ве муҳтоҷ мебошад ва агар адами на-нав набошад,
хастии на-нав аз кучо падид меояд? Оре тараққӣ иборат аст аз ҳа-
мон ғанову адам, яъне сурати қаблӣ ғано ёфтаву баъд тараққӣ карда,
сурати тозае пайдо мешавад ва агар ба як ҳол боқиву барқарор бимонад,
ҳаро-ина тараққӣ ба вақфа бархурда, пушти сари он инхитот хоҳад буд ва ин
мавзӯро Мавлоно Румӣ муфассалу машрӯҳ баён намудааст:

Ту аз он рӯзе, ки дар ҳаст омадӣ,
Оташе ё хоке ё бода будӣ.
Гар бад-он ҳолат туро будӣ бақо,
Кай расидӣ мар-туро ин иртиқо.
Аз мубаддал ҳастии аввал бимонд,
Ҳастии дигар бақои ӯ нишонд.
Ҳамчунин то сад ҳазорон ҳастҳо,
Баъди якдигар дувум беҳ з-ибтидо.
Ин бақоҳо аз фаноҳо ёфтӣ,
Аз фано, пас, рӯ чаро бартофтӣ?
Дар фаноҳо ин бақоҳо дидаӣ,
Бар бақои ҷисм чун ҷастидай?
Тоза мегиру куҳанро месупор,
З-он ки ин салат фузун ояд зи пор.

Оммаи мардум ҳаёти ақлиро охирин дараҷаи ҳаёт ҳаёл мекунанд, вале дар назари ҳазароти сӯфия он ҳам манзил аст аз такомул ва тараккӣ:

*Аз ҷамоди мурдаму номӣ шудам,
В-аз намо мурдам, ба ҳайвон сар задам.
Мурдам аз ҳайвонию одам шудам.
Пас, чи тарсам, ки зи мурдан кам шудам.
Ҳамлаи дигар бимирам аз башар,
То барорам аз малоик болу пар.
Бори дигар аз малак паррон шавам,
Он чи андар ваҳм н-ояд, он шавам.
Оби кӯза чун дар оби ҷӯ шавад,
Маҳв гардад дар вайӯ чун ӯ шавад.*

Ихтилофи ҳол. Дар калимоти ҳазароти сӯфия аксар таноқуз ба назар мерасанд, масалан, дар як ҷо мегӯянд, чизе бар мо макшӯф нест:

*Мурдам дар интизор, дар ин парда роҳ нест,
Ё ҳасту пардадор нишонам намедихад.*

Чойи дигар иддио мекунанд, ки чизе бар онҳо махфию пӯшида нест.
Варна дар маҷлиси риндон хабаре нест, ки нест.

Лекин дар ҳақиқат танокузе дар кор нест, чи ҳамон тавр ки барои инсонии ом ҳолотимухталифа аст, ба ин маънӣ, ки як вақт чизеро писанд мекунаду вақти дигар аз он иҷтиноб менамояд ва ё дар як ҳангом шоик ба суҳбати аҳбоб асту ҳангоми дигар меҳаҳад бо аҳаде муровидавуоме-

*Гар з-он ки падар забони кӯдак гӯяд,
Оқил донад, ки он падар кӯдак нест.*

Иблис ва шайтон. Дар назди машоихи сӯфия инсон худ олами акбар аст ва фариштаву шайтон қувои хайру шарре ҳастанд, ки дар вучудааш макмун мебошанд.

Дар ту як-як орзу иблиси туст.

Ва мо ин матлабро дар шарҳи ҳоли Румӣ батафсир нигоштаем. Шуарои мутасаввифа ба тарзҳои ҷолибу ҷозибе баён намудаанд. Аз ҷумла Хоча Аттор дар як ҳикояти фарзӣ менависад, ки шахсе пеши дарвеше рафта, шикоят намуд: ман аз иблис ба танг омадам ва намедонам чӣ кунам. Дарвеш дар ҷавоб гуфт: ростӣ дар чанд дақиқа қабл худӣ иблис пеши ман омада буд ва шикоят мекард, ки ман аз фалонӣ (яъне шокӣ) очиз шудаам. Чи ӯ ҳамаи мутасаррифот ва мустахликотамро гирифта, бакуллӣ маро мустаъсил сохтааст:

Гофиле шуд пеши он соҳибчала,
Кард аз иблис бисёре гила.
Мард гуфташ, к-эй чавонмарди азиз,
Омада буд пеши аз ин иблис низ.
Хастадил буд аз туву озурда буд,
Хок аз зулми ту бар сар карда буд.
То биғӯ ёро, ки азми роҳ кун,
Даст аз иктойи ман кӯтоҳ кун.

Вахдат дар касрат. Акобири сӯфия чун бештар муҷоҳида ва му-роқиба мепардозанд, лизо ғолибан узлат ва инзиво мегузинанд, то хала-ле ба яксӯии ҳаёли онҳо ворид нашавад, вале вақте ки тараққӣ карда, мақомашон боло рафт, он вақт ҳукумат бар нафс пайдо шуд, ҳеч чиз ба итминон ва сукун ё ба якҷиҳатии онҳо наметавонад садама бирасонад. Зану фарзанд, аҳлу аёл ҳама инҳо ҳастанд, аммо ориф асири онҳо нест, балки озод аст. Як орифи комил дида мешавад, ки дар иҷтимоъ аст ва мардум ба ӯ мувоҷеҳанд ва ҳама гуна бо ӯ суҳбат медоранд, вале ҳеч ихтилолу тафриқае дар вай роҳ намеёбад ва инро вахдат дар касрат мегӯянд. Як нафар ин мақомро чунин шарҳ медиҳад:

*Гар халқ оянд, узлате лозим нест,
Аз кӯр чи эҳтиёчи пинҳон шудан аст.*

Яъне, чун омма воқифи роз нестанд, лизо ҳузуру гиёбашон яксон аст ва аз мусоҳибат бо онҳо ба ҳоли ориф ҳеч фарқ намекунад. Мисли ин кидар муқобили нобино эҳтиёче ба парда нест.

мебинам, ки мувофиқи майлу ризои ман мешавад. Аз ин рӯ ман ҳамон ҳастам, ки:

*Селу ҷӯҳо бар муроди ӯ раванд,
Ахтарон з-он сон, ки ӯ хоҳад, шаванд.
Бе ризои ӯ наҷфтад ҳеч барг,
Бе қазои ӯ наёбад ҳеч марг.
Бе муроди ӯ наҷунбад ҳеч барг,
Дар ҷаҳон з-авҷи Сурайё то Самак.*

Аз ҳақиқати Худо абадан намешавад дам зад. Ҳаким ва мутакаллим муддаии дониستاني Худо ва сифоти худоянд, лекин дар назди ориф Худо ҳамон аст, ки натавон бо илм пайдо кард, балки он чӣ фавқи ақлу фаҳм ва ҳаёлу тасаввур аст, ҳамон Худо мебошад:

*Чун ақлу ҳаёлу ваҳм фонӣ гаштанд,
Бингар, ки чӣ боқист, ҳамон дилдор аст.*

Дар баёни умури олами ғайб. Вақоеъ ва умури олами ғайб дар перояе, ки баён шудаанд, нисбат ба он ақидаи уламои зоҳир ин аст, ки он вақоеъ ва умурибаъина ҳамон таврест ки баён шудаанд. Масалан, дар қиёмат Худо бар арш чулус карда меояд, фариштагон тахти ӯро бар дӯш мекашанд, тарозу барқарор мешавад, номаи аъмоли мардумро мекашанд. Ин матолибро арбоби ривоят ҳамл бар зоҳир карда, воқеъ ҳаёл мекунаанд. Чун аз ин ҷо ҳисоб будани Худо лозим меояд ва лозимаи ҳисоб ҳам ҳулусу фаност, лизо ашӯара ин алфозро таъвил мекунаанд ва бинобар ин маънои устуво бар аршро ба маънӣ иқтидор ва истило мегиранд, лекин вақоеъ ва умурро онҳо ҳам дар мафҳуми зоҳирии худ истеъмоли намуда ва таъвилро ҷои наметавонанд.

Аммо ҳазароти сӯфия он чӣ аз умур ва вақоеъмарбут ба олами ғайб аст, мегӯянд фаҳму идроки мо дар он роҳ надорад ва аз фаҳми ҳақиқати он очизем. Зеро ки ақли инсонӣ сивои маҳсусот чизеро наметавонад тасаввур кунад ва ҳарф ин ҷост, ки олами ғайб ва бад-ин ҷиҳат вақоеъ ва умур он ҷо дар перояи маҳсусот адо шудааст. Румӣ онро чунин ташбеҳ мекунад:

*Чунки бо қӯдак сару корат фитод,
Ҳам забони қӯдакӣ бояд кушод.
Кам нагардад фазли устод аз улӯ,
Гар «алиф чизе надорад», гӯяд ӯ.*

Яъне агар як нафар устоди олимақом ба бачча ҳангоми омӯхтан бигӯяд, «алиф ҳолӣ», ба фазлу камолат садама намерасад. Саҳобӣ чунин мегӯяд:

зиш накунад. Ҳамин тавр, дар оламиваҷду ҳол ҳам кайфияти мухталиф даст медиҳад ва дар ҳар ҳол он чӣ пеш меояд, ҳамон аз забони ориф иб-роз мешавад ва ин ба зоҳир мутаноқизимаълум шуда, аммо дарвоқеъ таноқузе нест, зеро ки ин ду сухан аз як ҳол таровиш нашудааст ва назар ба ин, ки одамӣ таъбаи моил ба таҷаллуд ва танаввуъ аст, лизо ориф ҳам ҳеч вақт иқтифо бо ин намекунад, ки дар як ҳолати ҳосе боқӣ монад. Бо-яд донист, ки дар тасаввуф мақоми баст мақомест ниҳоятдараҷа ҷолибу ҷозиб, ки дар ин мақом ҳолати ваҷду нишоту фавқуттасаввуре бар ориф даст медиҳад, вале ин ҷост, ки ӯ аз ин ҳолат ҳам парешону ошӯфтаҳотир мешавад, чунон ки Мавлавии Румӣ гуфта:

*Як ҷаҳон тангдилу мо зи фароҳии нишот
Як нафас ошиқи онем, ки дилтанг шудем.*

Ориф ба тамоми маънии мухталиф бо вақфаву суқун дар ҳар мартабаву манзил, ки қарор дорад, кӯшиш мекунад, ки аз онҷо қадаме болотар бигузарад, то ин ҳад, ки ӯ ҳолати мавҷударо зиндон ва худро зиндонӣ мешуморад:

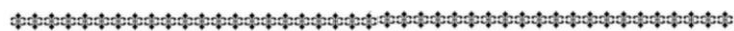
*Эй барг, қувват ёфтӣ, то шохро бишикофтӣ,
Чун растӣ аз зиндон, бигӯ, то ман дар ин ҳабс он қунам.*

Шумо медонед, ки моддаи барг дар ҳуди шох махфию мастур аст, то дар мавсими баҳор шохро мешикофад ва берун меояд. Шоир дар инҷо баргро мухотаб қарор дода мегӯяд, эй барг, ту як чунин нерӯе ҳосил кардӣ, ки шохро шикофта, берун омадӣ, ҳол аз ту хоҳиш мекунам, роҳи инро ба ман бинамо, ки чӣ гуна аз зиндоне, ки будӣ, халосӣ ёфтӣ, то ман ҳам аз зиндоне, ки дар он гирифтаам, худро халосӣ бахшам.

Зикру тасбеҳ. Уламои зоҳир ва зуҳҳод номи Худоро муқаррар бар забон овардан зикру тасбеҳ мебуданд ва аз ин рӯ тасбеҳи сад донаву ҳазор дона дар миёни онҳо ривож дорад ва ба ақидаи онон ҳар қадар шумора зиёд шуд, ҳамон қадар аҷру подош зиёд мешавад. Лекин арбоби ҳол инро зикр наметавонанд, дар назди онон тақрори зиёди забонӣ мисли ин аст, ки лафзи ҳалворо ва муқаррару бор-бор бар забон биёваранд, ки мумкин нест забон аз он ширин бишавад, балки зикр онро гӯянд, ки фикри зот ва сифоти Худо бар дил истило ёбад ва дар ин сурат он чӣ аз забон берун меояд, тамом зикр аст:

*Ҳар чиз, ки гӯяд одамӣ, тасбеҳ аст,
Гар бишносад ба воҷибӣ субҳонро.*

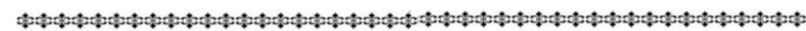
Фарқи байни тасаввуфу фалсафа ва зуҳд. Дар тасаввуф мароҳили зи-ёдест, ки ба зоҳир сарҳади тасаввуфу фалсафа ва зуҳдро ба ҳам иттисол

медиҳад. Дар ин ҷо як нафар зоҳирбин ё як одами сатҳӣ фиреб меҳурад ва ҳаёл мекунад, ки онҳо бо ҳам як ҳастанд, вале ин тавр нест, чи аввалан, фалсафаю тасаввуф дар илму амал бо ҳам фарқ доранд, файласуф медонад, вале сӯфӣ мебинад. Арасту аз роҳи мантиқ собит мекунад, ки сидку ростӣ хубаст, гӯ, мумкин аст ҳудаш ҳам дурӯғ бигӯяд, лекин аз забони сӯфӣ ҳатто ҳангоме ки қосид ҳам нест, рост берун меояд. Фалсафӣ бо бурҳон собит мекунад, ки дар шакар ширинист, вале сӯфӣ онро ҷашида нишон медиҳад, ки ширин аст. Аммо зуҳду тасаввуф зиёд ҳамранг ба назар мерасанд, вале дар ҳақиқат дараи амике байни онҳо вучуд дорад. Шакке нест, ки як нафар зоҳид авқоташ ҳамонтавр масруф ба ибодат аст, ки авқоти як нафар сӯфӣ масруф аст. Оре, зоҳид ҳам хоҳишҳои нафсониро тарк гуфта, ҳамаи шабро бедор аст. Ба фикру зикр иштиғол дорад, аз хавфи Худо гирён аст, барои гуноҳонаш пӯзиш меҷӯяд, лекин бо ҳамаи аҳвол байни ӯ бо сӯфӣ фарқаст, ҳамон фарқе, ки байни навкар бо ошиқ вучуд дорад. Навкар ба оқои худ хидмат мекунад, аз ӯ хоиф аст, заҳамоти ӯро таҳаммул мекунад, дар роҳи ӯ ҷонбозӣ мекунад, муқобиллаш даст ба сина меиствад, лекин ҳамаи инҳоро барои ин мутаҳаммил мешавад, ки оқо аз вай ризоят дошта бошад ва ҳукуқаширо зиёд кунад, инъом бо ӯ бидиҳад. Зуҳҳод ва уббод ҳам ҳамин ҳолро доранд, ки онҳо бад-ин тамаъ ибодат мекунанд, ки дар қиёмат ба бихишт хоҳанд рафт, ба ҳуру ғилмон хоҳанд расид, нахрҳое аз ширу шакар насибашон хоҳад шуд ва илло дар сурати адами ризояти Худо ба дӯзах мераванд ва дар онҷо дучори анвоъ ва ақсоми шиканҷаҳои дарднок хоҳанд гардид:

*Ин халқ, ки ақлро ба худ ноҳалаф аст,
Бе хавфу риҷои нору ҷаннат талаф аст,
Чун хар, ки ба роҳи рост оранд ӯро,
Хавфи ҷӯб аст ё риҷои алаф аст.*

Лекин сӯфӣ аз зуҳду ибодат назаре ба ин умур надорад. Дар ӯ на тамаи инъом аст, на хавфе аз иқоб, на ҳаваси неқномист ва на парвои бадномӣ. Бешак, ӯ ҳам таҳаммули масоиб менамояд, зеро бори ранҷу алам меравад, ба халқ хидмат мекунад, шабҳоро ба бедорӣ ба сар мебарад, лекин муҳаррики аслӣ дар тамоми ин маротиба ишқу муҳаббат аст. Ӯ дар тамоми ин мароҳил ва ҳолат хушу хуррам аст, кайф мекунад, лаззат мебарад, лутф ҳосил мекунад ва лизо афъоли бемайл аз ӯ содир мешавад. Ӯ рӯза аст, яъне гирифтори ҳалку шикам нест ва эътиное ба хӯрдану ошомидан надорад. Эҳром мебандад, яъне муқаййяд ба либос нест. Зақот медиҳад, яъне дилбастагӣ ба молу давлат надорад ва он чӣ ба дасташ меояд, тамоми сарфи бенавоён мекунад ва билохира, намоз мекунад, яъне мустағриқ дар ҳаёли дӯст мебошад.

масъалаи танзияро аҳаммият надодааст, зеро ки Худоро аз замону макон ва ғавқу таҳд, самту ҷиҳат аз ҳамаи инҳо муназзаҳ ва барӣ медонистааст. Ва бо ин ҳол оммаи мусулмонон нисбат ба аршу курсӣ тасаввуроте, ки мекунанд, ё бо он назаре, ки Каъбаро тавоф менамоянд, маълум аст, ки аз асари бутпарастӣ ҳолӣ нест, то ин ҳад, ки дар миёни муслимин фирқаи ҳосе вучуд дорад, ки Худоро ҷисм медонад. Силсилаи муҳаддисин ҳам дар Худо ҷулус бар арш ва вачҳу яд қоил мебошанд. Мунтаҳо меғӯянд, ки сурат ва дасту пой Худо ҳамонанди мо нест.

Лекин тасаввуф асосаш ба рӯи танзияи сирф қарор гирифтааст. Ҳазароти сӯфия агарчи қоил ба «ҳама ӯст» мебошанд, лекин матлубашон як шоҳиди ҳақиқист, ки аз таъйину ташаххус, балки аз қайди итлоқ озод аст. Сӯфӣ ҳамчун нест, ки ҳараму Каъбаро инкор кунад, лекин онро манзили пасмондағони қофилаи саодат медонад:

*Каъбаро вайрон макун, эй ишқ, к-он ҷо як нафас
Ғаҳ-ғаҳе пасмондағони роҳ манзил мекунад.*

Обид Каъбаву ҳарамро бо назаре, ки нигоҳ мекунад, сӯфӣ бад-он назар нигоҳ намекунад. Ин аст, ки меғӯяд:

*Чилва бар ман мафурӯш, эй маликулҷоҳ, ки ту
Хона мебиниву ман хонахудо мебинам.*

*Сокини Каъба кучо, давлати дидор кучо?
Ин қадар ҳаст, ки дар сояи деворе ҳаст.*

Ризову қазо. Ин мақом аз асароти мақоми ишқ аст. Ориф, вақте ки масти бодаи муҳаббати шоҳиди ҳақиқист, масоибу оломи дунёро ҳис намекунад, балки тамоми ҳаводису балиёт дар назари вай карашмаи адоҳои маъшуқи ҳақиқӣ ҷилвагар мебошад.

Баҳлул аз як дарвеше пурсид, авқотат чӣ гуна мегузарад? Дарвеш дар ҷавоб гуфт: тамоми олам ба ишораи ман кор мекунад. Баҳлул тавзеҳ хост. Дар ҷавоб гуфт:

*Ин қадар бишнава, ки чун кулли кор
Менагардад ҷуз ба амри кирдигор,
Чун қазои Ҳақ ризои банда шуд,
Ҳукми ӯро бандаи хоҳанда шуд.*

Яъне, тамоми тамоюлот ва хоҳишҳои нафсонии худро дар ризои илоҳӣ фонӣ сохта вализо дар заминую осмон он чӣ мешавад, тамоми онро

дааст, ки муртакиби гуноҳ ва корҳои зишту гуноҳ гардад. Дар Қуръони мачид ҳарду гуна оёт мазкур мебошад ва ба зохир дар он таноқуз ба назар мерасад ва аз ин қабил масоили зиёдест, ки агар парда аз рӯи он бардошта шавад, дафъатан ҳазорон ишкол пайдо мешавад. Ҳазароти сӯфия ин масоилро роз мекунамд ва роҷеъ ба онҳо ҳеҷ қисм иҷозаи суҳбату гуфтугӯ намедиханд:

*Ҳақоиқҳои неку бад ба шеро хуфта мемунад,
Ки оламу занад барҳам, чу дасте барниҳӣ бар ӯ.*

Урафои олиқадр аз ин асрор бохабаранд, лекин зоҳир сохтани онҳоро бар хилофи маслиҳат медонанд, Хоҷа Ҳофиз мегӯяд:

*Маслиҳат нест, ки аз парда бурун афтад роз,
Варна дар маҷлиси риндон хабаре нест, нест.*

Лекин уламои зоҳир аз ҳақиқати ин зоҳир саросар беҳабар мебошанд ва бинобар ин Хоҷа Ҳофиз риндона чунин мегӯянд:

*Сирри Худо, ки орифи солик ба кас нагуфт,
Дар ҳайратам, ки бодафурӯш аз кучо шунид.*

Асрори олами коинот мумкин нест маълум гардад. Дар олам он чӣ ҳаст, сабаб ва ғоят ё маслиҳати ҳар якро ҳаким муддаист, ки нишон медиҳад. Лекин дар назди арбоби ҳол тамоми онҳо асрорест азали, ки ҳеч намешавад маълум дошт. Чунон ки тамоми шуаро ин мазмун, яъне ғайри қобили ҳал будани ин асрорро бо садои баланду ба тариқи мухталифа баён намудаанд:

*Бирав, эй зоҳиди худбин, ки зи чашими ману ту
Рози ин парда ниҳон асту ниҳон хоҳад буд.*

*Асрори азалро на ту дониву на ман
В-ин ҳарфи муаммо на ту хониву на ман.
Ҳаст аз паси парда гуфтугӯи ману ту,
Чун парда барафтад, на ту мониву на ман.*

Расму қуюд ва бутпарастӣ. Чун тамоми мадракоти инсонӣ маъхуз аз ҳавос аст, лизо бе василаи ҳавос ҳеч амре сурат намегирад, балки инсон наметавонад фориғ аз махсусот чизеро аз хотираи худ бигузаронад. Тамоми мазоҳиб ҳудро бе чун медонанд ва маазолик дар тамоми онҳо шойибае аз бутпарастӣ мавҷуд мебошад. Ҳеч мазҳабе ба қадри ислом

*Баҳри Яздон мезияд, не баҳри ганҷ,
Баҳри Яздон мемурад, на хавфу ранҷ.
Тарки куфраш ҳам барои Ҳақ бувад,
На зи бими он ки дар оташ шавад.*

Рӯху рӯхоният. Тасаввуф забонаш ба қадре, ки ошно ба ин мавзӯ аст, ба чизҳои дигар он қадар ошно нест. Роҷеъ ба рӯҳ ҳамеша ихтилоф будааст, дастае ба кулӣ онро мункиранд ва онҳое ҳам, ки эътирофдоранд, дар моҳияти вай ихтилоф кардаанд, ки шарҳ бад-ин қарор аст: бино ба ақидаи мутакаллимин рӯҳ аз таркиби унсуре пайдо шуда ва бо мурдан фонӣ мегардад, вале дар қиёмат, вақте ки ҷисм дубора пайдо шуд, рӯҳ бо он падида меояд.

Хукамои ислом мегӯянд, ки он бо ҷисм пайдо шуда ва ҳеҷ вақт фанӣ намешавад. Ашрофиюн ва ғайра муътақиданд, ки он қадим асту ҳамеша ҳам боқӣ хоҳад буд. Дар назди ҳазароту сӯфия рӯҳ азали ва абадист, лекин ҷавҳарест воҳид ва басит ва дар афроди инсонӣ тааддудаш монанди тааддуи партави офтоб аст, ки дар тамоми рӯи замин якнавохт метобад, вале ба ихтилофи маҳал сураат табдил ёфта, шаклҳои мухталиф ба худ мегирад.

Дар исботи рӯҳ ва ҳақиқати он машоихи сӯфия тибки мукошифот ва мушоҳидоти худ баёноте, ки намудаанд, мо аз миёни онҳо он қадареро, ки метавон ба қолаби лутфу баён даровард, дар зер ба назари хонандагон мерасонем.

1. Ин матлаб зоҳиру ҳувайдост, ки дар ҳар як аз мавҷудоти ин олам илова бар модда чизи дигаре ҳам вуҷуд дорад, ки ҳамон ҷони он мебошад.

Масалан, дар гул бӯи хуш, дар ҷисм ҳаракат, дар ситора нур, дар бод тамаввуч, дар об равонӣ ва ғайраву ғайра.

Дар ин ҷо барои ин ки муқаддиматан тасвире аз рӯҳ ба хотир оварда бошӣ, мегӯем, ки тамоми ин чизҳои латиф рӯҳи ин ашё мебошанд. Дар мавҷудоти ҷондор он чиро, ки мардум ҷон ё рӯҳ мегӯянд, он ҳам аз лиҳози ин таъбир рӯҳ аст, аммо рӯҳи ҳайвонист ва илло он ба тавре ки дар ҷисм аст ва ба василаи вай ҳаракат ва тааққулу идрок пайдо мешавад, рӯҳи асли нест, балки рӯҳи асли ҷавҳари латифи дигарест, ки алоқаи ҳосе ба рӯҳи ҳайвонӣ дорад. Дар фарқи байни рӯҳи асли ва рӯҳи ҳайвонӣ Мавлоноӣ Румӣ гуфта:

*Гайри фаҳму чон, ки дар гову хар аст
Одамиро ақлу чоне дигар аст.
Ончунон ки партави чон бар тан аст,
Партави чонона бар чону тан аст.*

Яъне дар чонварон идрок ва рӯхе, ки вучуд дорад, дар одамӣ илова бар он рӯҳи дигаре ёфт мешавад ва ҳамон тавр ки рӯҳи ҳайвонӣ тааллуқ ба бадан дорад, рӯҳи асли ҳама мутааллиқ ба рӯҳи ҳайвонӣ мебошад:

*Ҳадди ҷисмат як-ду каф худ беш нест,
Чони ту то осмон ҷавлонкунест.
Боз номи рӯҳи ҳайвонист ин,
Пештар рав, рӯҳи инсонист ин.*

Дар ин ашъор бадван фарқи байни ҷисму рӯхро нишон дода мегӯяд, ҷисми ҷисро шумо мебинед, ки то чӣ андоза маҳдуд ва кӯчак аст, лекин рӯҳ то ба осмон ҳам дастрасӣ дорад ва баъд мегӯяд, ин рӯҳе, ки то осмон ҷавлонгоҳи ўст, рӯҳи ҳайвонист, баръакси рӯҳи инсонӣ, ки аз ин ҳам болотар мебошад.

2. Рӯҳ, ҳамон тавре ки гуфта шуд, ҷавҳари воҳиди басит аст, вале дар афрод ва абдони инсонӣ касрат пайдо мекунад, назари партави хуршед, ки бар ҷаҳониён метобад, ў воҳиди басит аст, лекин дар абния об, дар дариҷа ва билохира равзан ва ғайра, ки меафтад, касрат пайдо намуда, ба ҷои як ҳазорон шакл аз он ба назар мерасад:

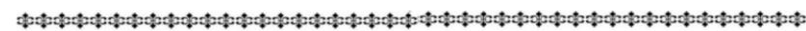
*Ҳамчу он як нури хуршеди само
Сад бувад нисбат ба саҳни хонаҳо.*

Яъне, партави хуршед, ки ба макноти мухталиф меафтад, мутааддид маълум мешавад, лекин агар ин маҳалло аз замин бардошта шаванд, аз нур ҳам ихтилоф бардошта шуда ва он яке ба назар хоҳад расид. Ҳамин тавр, рӯҳи одамӣ, ки воҳиди басит аст, лекин дар абдони мухталиф омада, мухталиф ва мутааддид маълум мегардад.

3. Маҳалли аслии рӯҳи ҷаҳон қудс аст, оре одамӣ, ки даргузашт, рӯҳ ба олами қудс интиқол меёбад. Ҳоча Фариуддини Аттор зайлан ин масъаларо ба беҳтарин тарзе баён намудааст:

*Аз мавту ҳаёт чанд пурсӣ аз ман,
Хуршед ба равзани дарафтоду бирафт.*

Инсон олами акбар аст. Ҳазароти сӯфия инсонро ба лиҳози ҳақиқате, ки аз рӯҳ баён шудаанд, олами акбар мегӯянд, ҷунон ки барои олам тартибе, ки барқарор шудаанд, иборат аз ҷамод, набот, ҳайвон, инсон. Аҳли мазҳаб ва баъзе ҳукамо як дараҷаи дигаре ҳам қоилад шудаанд, ки иборат аст аз мучаррадот ва фаришта, ки олам номи маҷмӯаи инҳост. Маҷмӯаи сӯфия мегӯянд, ки ҷун дар қолаби инсон ҷамод, набот, ҳайвон, инсон, фаришта ҳама вучуд дорад ва дар ҳақиқат офаридае мо-

нанди вай, ки маҷмӯае тамоми ин маротиба бошад, нест, лизо ў аз ҳама бузургтару бартар ва болотар мебошад. Ва рӯи ин асл аз масоили умдаи тасаввуф яке ин аст, ки инсон ба омӯхтани улум ва фунуни берунӣ ҷандон эҳтиёҷ надорад, чи ў худ, ки ба танҳоӣ тамоми олам ва мазҳари саропономаи сонии олам аст, вақте ки худро шинохт, ҳамаро шинохта:

*Рози ду ҷаҳону мурдаву зиндаи он
Аз худ бишунав, ки тарҷумонӣ ҳамаро.*

*Мо партави нури подшоҳи азалем,
Фарзанд наем Одаму Ҳавворо.*

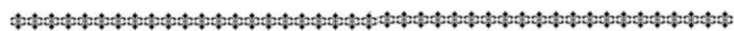
Оре, дар уламои сӯфӣ маҳлуқе болотар аз инсон нест, инсон натиҷаи коинот ва Худост, ў тилисми шууни илоҳист, метавонад дар лаҳзае тамоми оламо сайр карда, дубора баргардад. Хуршеду моҳ, биҳишту дӯзах, замину осмон ҳама бозичаи дасти ў ва дар муқобили вай ҳозеъ ва соҷиданд:

*Ин нӯҳ хилъат, ки нӯҳ фалак номанд,
Гар рост шавӣ, яке ба болои ту нест.*

*То туро пардаи ту сохтаанд,
Олам аз гардаи ту сохтаанд.*

*Ҳар чи дар осмони гардон аст,
Дар ту чизе муқобили он аст.
Нусхаи олами қабир тӯӣ,
Гарчи дар обу гил сагир тӯӣ.*

Бисёре аз асроранд, ки намешавад онҳоро гуфт. Бисёре аз масоили шариат ва тариқат таврест ки намешавад онҳоро ташреҳ намуд, варна авом, ҳатто хос ҳам мункир хоҳанд шуд. Масъалаи ҷабру қадр аз масоили муҳиммаи шариат аст ва роҷеъ ба он дар Қуръони маҷид оёти зиёде ворид аст, лекин ҳарду паҳлуи он мағшуш ва хатарнок мебошанд. Агар ин мусаллам бишавад, ки одамӣ фоқиди ихтиёр аст ва он чӣ вуқӯъ меёбад, аз тарафи Худо ва ба ҳукми ўст, тамоми силсилаи шароъ ва аҳкоми шаръ отилу ботил мегардад, зеро вақте ки инсон дорои ихтиёр нашуд, намешавад онро мукаллаф ва тақлифнамуд ва бинобар ин масъалаи савобу иқоб тамоман бекор ва бенатиҷа мешавад. Баръакс, агар қабул намоем, ки инсон мухтор аст, ки он чӣ бихоҳад, бикунад, он вақт ба Худо эътироз лозим меояд, ки чаро ба инсон ин тавр ихтиёр до-

Раҳнамо ҳам nobалад аст:

*Гуфтам, ки магар қозиву муфтӣ санаданд,
Дар роҳи тариқату ҳақиқат баладанд.
Чун бар сари роҳ омадам, донистам,
К-ин ҳамсафарон ҳама чун ман nobаладанд.*

*Дар зери фалак аҳли гуруре чанданд,
Аз қофилаи зиндагӣ дуре чанданд.
Ҳарчанд нигоҳ мекунам, мебинам,
Кӯре чанд[ин] ба тавфи кӯре чанданд.*

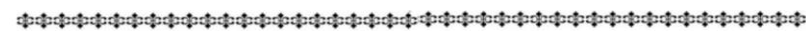
Шикоят бефоида аст:

*Он к-ӯ ёр аст, соқии базми вучуд,
Он к-ӯ гайр аст, фониву давру фуруд.
Ин нолаву зорие, ки баъзе доранд,
Бо ёр чи ҳоҷат аст бо гайр чи суд.*

Ақсоми худопарастон:

*Халқи Худо, ки хидмати додор мекунанд,
Ҳастанд бар се қисм, ки инкор мекунанд.
Қисме шуданд аз пайи ҷаннат худопараст,
В-ин расму одатест, ки наҷвор мекунанд.
Қавме дигар кунанд парастии зи бими ӯ
В-ин кор бандагист, ки аҳрор мекунанд.
Чамъе назар аз ин ду ҷиҳат қатъ кардаанд,
Бар кори ҳар ду тоифа инкор мекунанд.
Чун гайри хеш маркази ҳастӣ наёфтанд,
Бар гирди хеш давр чу паргор мекунанд.
Ин аст роҳи ҳақ, ки савум фирқа ёфтанд,
Сайру сулуки роҳ ба ҷинҷор мекунанд.*

Мунозеоти мазҳабӣ рӯи агрози дунявӣ мебошад. Мунозеот ва мушоричоти мазҳабӣ, ки дар миёни мардум чараён дорад ва бар асари он ҳазорон ҷангу каттол дар дунё рӯй дода ва шаҳрҳо ва ободихо барбод рафтааст, баъд аз ғавр дар атрофи он, маълум мегардад, ки дар зерин парда ҳазорон агрози шахсӣ ва макосиди дунявӣ мастур ва пӯшида мебошад, ки барои расидан ба онҳо мазҳаб васила қарор дода шудааст. Султон Маҳмуд манзураш аз ҳамла ба Ҳинд дар асл кишварситонӣ будааст, лекин аз ин ҷиҳат номи онро ҷиҳод ниҳод, ки хуни афғонҳо аз ин роҳ бештар гарм мешавад. Пешвоёни мазҳабӣ ӯ илмҳои зоҳир, ки ҳар кадом дигареро кофир мегӯянд, ба зоҳир инро аз назари мазҳабӣ

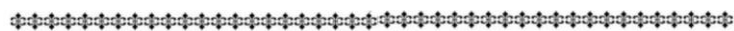
Ҷабобирае, ки дар он замон буданд, рафтору ҳаракаташон тавре буд, ки гӯй зиндагӣ ва ҳукумати онҳо абадист. Дар ин сураат ҷи насихате беҳтару болотар мешуд ба онҳо дод, ки Шайх Саъдӣ додааст:

*Мақун така бар умри нопойдор,
Мабоиш эмин аз бозии рӯзгор.
Шунидам, ки Ҷамшиеди фаррухсириш,
Ба сарчашма бар рӯи санге навишт:
Бар ин чашма чун мо басте дам заданд,
Бирафтанд, чун чашм барҳам заданд.*

Шумо агар ба таърих муроҷиат намуда, авзои тираи замони ғолиби ин шуарои бузургро дар назар бигиред, аз ҷумла мебинед, ки таъмини маош ӯ ба даст овардани мансабу ҷоҳу молу сарват аз роҳи машрӯъ номумкин, балки инсон маҷбур ба заду банду шорлотонӣ, хушомаду тамаллуқ, риёву солус ва билохира созишу дастабандӣ будааст. Ҳол аз шумо мепурсам, ки дар чунин давре ҷи таълиме метавонад беҳтар аз таълими гӯшанишинӣ ва қаноату камталабӣ бошад?

Воқеан, авзову ҳолоти тирае, ки дар он замон буданд, агар имрӯз ҳам пеш биёяд, ҳукамо ва донишмандони Урупо ҳам айнаи он ҳидоёт ва таълимотро ба мо хоҳанд дод, ки кудамо дар ҷандин қарн қабл дода буданд. Мо баъд аз баёни ин матлаб акнун дар мавзӯи таълимоти ахлоқӣ таҷдиди назари иҷмолӣ менамоем.

Таълими озодӣ. Ҳар гуна таълиму тарбияти олӣ ӯ ахлоқи умдаи шарифона манут ва мавқуф бар ин аст, ки инсон ҳис кунад, ки дар ақвол ва афъолаш озод ва худмухтор аст, лекин дар ҳукумоти шахсӣ ҳар касро ба назар меояд, ки ҳарчи ҳаст, подшоҳ аст ва худ чизе нест ва лизо тамоми эҳсосоту ҷазаботи ҳақиқии инсон мурдаву nobуд мешавад. Шумо мехоҳед сухани рост бигӯед, вале наметавонед бигӯед, чи мумкин аст ҳукмрони вақт норозӣ бишавад. Шумо наметавонед аз мавъизаи ҳасана гурӯҳеро ҷалбу мусаххар кунед, лекин наметавонед кард, зеро хавфи он аст, ки мутамаррид ва ёғӣ қалам рафта, ҷузви ошӯбгарон ӯ ахлоқгарон махсуб гардид ва бинобар ин тариқе, ки беҳтару мукаддам дар ҳама аст, ин аст, ки аз асари ҷаббориву кибриёии ҳукумат коста шавад ва дар ин амр Эрон фақат аз шуаро мамнун аст. На танҳо дар Эрон, балки дар тамоми мамолики осийёи ҳар тараф аз дару девор садоҳои ҳукуматпарастӣ меомаданд: подшоҳ сояи худост, «ман акраму маллоҳа во ман аҳона аҳоналлоҳа». Ва ин фикраҳо ҷанбаи мазҳабӣ ҳосил карда буд ва ба василаи хутбаҳои ҳар ҷумъа ин садо садои осмонӣ гардида ва ба гӯши ҳазорону садҳо ҳазор ашхос меҳӯрда ва садои муҳолифе дар муқобили ин садо баланд кардан кори сахлу осоне набудааст. Лекин Шайх Саъдӣ худ подшоҳи вақтро муҳолаб сохта, чунин мегӯяд:

*Хазоин пур аз баҳри лашкар бувад,
На аз баҳри оину зевар бувад.*

*Чу душман хари рустой барад,
Малик бочу даҳяк чаро меҳӯрад?
Ту, ки бишнави нолаи додхоҳ,
Ба кайвон барат каллаи хобгоҳ.*

Дар ин чо, яъне дар аснои ин суханонибебокона, гӯй, дудилӣ ё та-аммул ва тардид пайдо шуда, вале боз неруи озодиву бегаразӣ голиб омада мегӯяд:

*Далер омадӣ, Саъдиё, дар сухун,
Чу теге ба даст аст, фатҳе бикун.
Бигӯ он чӣ донӣ, ки ҳақ гуфта беҳ,
На ришватситониву на ишвадеҳ.
Забон банду дафтар зи ҳикмат бишӯй,
Тамаъ бигсилу ҳарчи хоҳӣ, бигӯй.*

Инкиёну, ёдгори хонадони Чингизхонӣ ва подшоҳи вақт будааст. Шайх бо ӯ хитобкарда мегӯяд:

*Саъдиё, чандон, ки медонӣ, бигӯй,
Ҳақ нашоёд гуфтан илло ошкор.
Ҳар киро хавфу тамаъ дар ор нест,
Аз хато бокаш набошад в-аз татор.*

Дар як мавқеъ ба Инкиёну мегӯяд:

*Чунин панд аз падар наинида бошӣ,
Ало, гар ҳӯшёрӣ, бишнави аз ам.
На ҳар кас ҳақ тавонад гуфт густох,
Сухан мулкест Саъдиро мусаллам.*

Дар муқобили подшоҳони ҷобир тариқе, ки ба лиҳози ҳолати он за-мон мумкин буд ихтиёр шавад, ин буда:

1. Собит карда шавад, ки мақсуд аз подшоҳӣ осоиш ва оромиши раоёст ва оиди салтанат на моли подшоҳ, балки моли раоёст.

2. Дар муқобили подшоҳон мисолҳои муассире аз озодӣ ва ҳақгӯй ироа додан.

*Эй он, ки ҷузъи лоятаҷаззӣ даҳони туст,
Тӯле, ки ҳеҷ арз надорад, миёни туст.*

*3-ин сухан ҷавҳари фаъол барошуфту бигуфт,
К-эӣ тунукбаҳра зи фаҳми расади илму амал.*

*Бими он буд зи хосияти яктоиӣ ӯ,
Ки ҳаюло напазирад суvari мустақбал.*

Инак, мо афкор ва ҳаёлотҳои оми фалсафии ҳар якро таҳти унвоне ҷудогона зайлан мазкур медорем.

Барои иҷтиҳод қаблан бояд тақлид кард:¹

*Тавфиқ рафиқи аҳли тасдиқ бувад,
Зиндиқ бар ин тариқ сиддиқ, бувад.
Гар рози маро надонӣ, инкор макун,
Тақлид кун он қадар, ки таҳқиқ шавад.*

Ҳар инсоне дорои моддаи қобилест:

*Олам дард асту ҳам табибе дорад,
Яъне, ки муҳаббати ҳабибе дорад.
Кас нест, ки аз ишқ дар ӯ нуре нест,
Ҳар зарра зи хуришед насибе дорад.*

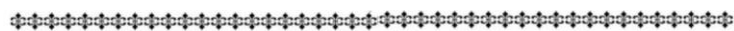
Нози ошиқ ҳам зи маъшук аст:

*Маъшук ба ошиқ чу назар боз қунад,
Ошиқ ба ҳамон шева адо соз қунад.
Ин тарки ниязи ман ба ӯ аз ман нест,
Оина ба ҳусни ӯ ба ӯ ноз қунад.*

Асари дӯстии холис:

*Изҳори муҳаббат ояти маҳбубист,
Ҳар кас ба ту гуфт, аз туям, аз худ кард.*

¹ Ин ки дида мешавад ағлаби ин масоил ба ҳоли иҷмол боқӣ монда, бад-ин ҷиҳат аст, ки муал-лиф онҳоро ибтидо ва ҷунон ки маъмулаш буда, ба суvari феҳраст ёддошт карда буд ва баъд дар ин миёна қабл аз ин, ки муваффақ ба пардохту шарҳ ва баёни онҳо бишавад, ғавт кардааст. (Мутарҷим).

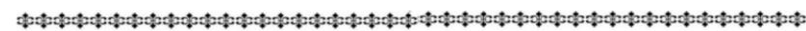
Ҳамон Ҳирмиси фаррухи некрой,
 Ки бар ҳафтумин осмон кард ҷой
 Фалотуни Волису Фузфуриус,
 Ки Рӯҳулқудус кардашон дастбӯс.
 Дили шаҳ дар он маҷлиси тангбор
 Ба абрӯфарохӣ даромад ба кор.
 Ба донандагон роз бикшоду гуфт,
 Ки то кай бувад рози мо дар нӯҳуфт?
 Бигӯед ҳар як ба фарҳанги хеш,
 Ки ин кор з-огоз чун буд пеш?
 Ба тақдири ҳукми ҷаҳнофарин,
 Нахуст осмон карда шуд ё замин?
 Бигуфтанд яксар барои сухан,
 К-Арасту бувад пешвои сухан.
 Арастуи равшандили ҳушманд
 Сано гуфт бар тоҷдори баланд:
 Чу фармон чунин омад аз шаҳриёр,
 К-аз оғоз ҳастӣ намоям шумор,
 Нахустин яке ҷунбише буд фард,
 Бичунбид чандонки ҷунбиши ду кард,
 Чун он ҳар ду ҷанбиши ба якҷо фитод,
 Зи ҳар ҷунбише ҷунбиши нав бизод.¹

Баъд аз Низомӣ афкор ва ҳаёлотӣ фалсафӣ умумият пайдо намуд, лекин ба воситаи ҳамалотӣ тотору муғул то сесада сол игтишош ва ноамнӣ дар Эрон ҳумкфармо буда ва лизо ҷараёни шоирӣ фалсафӣ мутаваққиф гардид. Вақте ки хонадони Сафавия ба рӯи кор омаданд, он вақт фалсафа дар ҳама ҷо биноӣ ишоат ва интишорро гузошт. Ҳарчанд дар ин вақт касе аз ҳайси фалсафа ба шоирӣ намерардохта, лекин агар шуаро он ҷӣ мегуфтанд, дар сибғаи фалсафа будааст. Хусусан дар каломӣ Саҳобӣ, Урфӣ, Назирӣ ва Ҷалоли Асир дар ҳар маврид ранги фалсафа намоён аст. Алфози фалсафӣ ба касрат дар забонҳо дохил гардид, ки агар онҳоро ҷамъ кунанд, фарҳанги мухтасаре дар фалсафа хоҳад буд. Мисол:

Гар ба бозича шавам мулзами арбоби калом,
 Хандаи ҷавҳари фард аст далели тақсим.

Мумкин бувад, ки ҳастии воҷиб фано шавад
 В-ин мумтанеъ, ки ишқи ту мунфак зи мо шавад.

¹ Баъд аз ин, ашъоре, ки ҳаст, дар ҷилди аввал дар баҳс аз «Сикандарнома» зикр шуда, ба он ҷо ручӯъ шавад. (Муаллиф).

3. Ётирофи ҳаёлотӣ мазбур аз забони ҳуди салотин.
4. Зиштию бадии навкарӣ ва чокарӣ баён шавад.
5. Бесуботиву нопойдорӣ ҳукумат ва салтанат дар перояҳои мухталиф ба субут пайвандад ва бояд донист, ки шуаро ҳамаи инҳоро ба тариқи бисёр муассире баён кардаанд ва мо мисолҳои чанде дар пойин менависем.

Максуд аз подшоҳӣ озоиш ва оромиши раоёст. Ва ин маъниро шуаро гоҳе аз тарафи худ ва гоҳе дигаре ва баъзе авқот ҳам аз забони салотин баён кардаанд. Мисол:

Шундаи, ки дар вақти назъи равон,
 Ба Ҳурмуз чунин гуфт Нӯшервон,
 Ки хотирнигаҳдори дарवेश бош,
 На дар банди озоиши хеш бош.

Шундаи, ки фармондеҳе додгар
 Қабо доштӣ ҳар ду рӯ остар.
 Яке гуфтаи, эй хусрави некрӯз,
 Қабое зи дебои чинӣ бидӯз.
 Бигуфт: ин қадар сатру озоиш аст,
 В-аз ин бигзарӣ, зебу ороиш аст.
 Маро ҳам зи сад гуна озу ҳавост,
 Валекин на танҳо хизона марост.

Рӯ ба рӯи подшоҳон озодиву ҳақгӯӣ. Шуаро ин мазмунро ба тариқҳои бисёр муассир ва шевое баён намудаанд. Аз ҷумла қазияи Искандар ва Диҷонсро Амир Ҳусайнӣ дар «Зод-ул-мусофирин» ба тарзи бисёр нағзу марғубе ба риштаи назм қашидааст:

Ин турфа ҳикоят аст, бингар,
 Рӯзе зи қазо магар Сикандар
 Мерафту ҳама сипоҳ бо ӯ
 В-он ҳашмату мулку ҷоҳ бо ӯ.
 Ногаҳ ба харобае гузар кард,
 Пире зи хароба сар бадар кард.
 Пире на, ки офтоби пурнур,
 Дар чаҳми Сикандар омад аз дур.
 Пурсид, ки ин чи шояд, охир,
 В-ин кист, ки менамояд, охир.
 Дар гӯшаи ин магоки дилгир
 Беҳуда набошад инчунин тир.

*Худ ронд бад-он магок чун гӯр,
Пир аз сари вақти худ нашуд дур.
Чун боз накард сӯи ӯ чаши,
Ногоҳ Сикандараш ба сад хаши
Гуфт, эй шуда гӯли ин гузаргоҳ,
Гофил чи нишастай дар ин роҳ.
Баҳри чи накардӣ эҳтиромам,
Охир, на Сикандар аст номам?
Пир аз сари вақт бонг барзад,
Гуфт: ин ҳама ним ҷав наарзад.
На пушту на рӯи оламӣ ту,
Як дона зи кишти одамӣ ту.
Ду бандаи ман, ки ҳирсу озанд,
Бар ту ҳамарӯз сарфарозанд.
Бо ман чи баробарӣ кунӣ ту?
Чун бандаи бандаи манӣ ту.*

Шумо бубинед, ки пир ба Искандар вақте ки бо ӯ мутағаййир шуда, чаро эҳтиромаш накарда, чӣ мегӯяд, ки «ту наметавонӣ бо ман баробарӣ кунӣ, чи ҳирсу тамаъ ҳарду ғуломи мананд, дар сурате, ки ту асири онҳой ва бар ту ҳардуи онҳо чира ва оқой мекунанд!».

Ва чун аз он воқеа солиёни дарозе гузашта буд, ва лизо Низомиву Саъдӣ мисолҳои марбут ба забони худ ба даст оварда ва онҳоро дар перояҳои гуногуне баён намудаанд.

Санҷар, ки аз миёни фармонравоёни Салҷуқ подшоҳи бузурге буда, пирзани инони асбашро гирифта ва калимоти баду саҳту занандае, ки бо ӯ гуфта, Низомӣ ҳамаи онҳоро дар «Махзан-ул-асрор» бад-ин тариқ адо кардааст:

*Пирзанеро ситае даргирифт,
Даст заду домани Санҷар гирифт
К-эй малик, озарми ту кам дидаам,
Аз ту ҳамасола ситам дидаам.
Шаҳнаи маст омада дар кӯи ман,
Зад лагаде чанд фарорӯи ман.
Бегунаҳ аз хона бурунам кашид,
Мӯйкашон бар сари хунам кашид.
Гуфт, фалон нимшабе кӯзпушт
Бар сари кӯи ту фалонро кӣ қушт?
Гар надихӣ доди ман, эй шаҳриёр,
Бо ту равад рӯзи шумор ин шумор!*

гирифта буданд ва баъд аз вуруди онҳо дар риштаи тасаввуф афкор ва ҳаёлотӣ фалсафӣ қолиб иваз карда, дар перояи тасаввуф адо шуданд. Чунон ки дар «Маснавӣ»-и Мавлоноӣ Румӣ ҳазорон масъала ёфт мешаванд, ки ҷузъи масоили холиси фалсафӣ мебошанд.

Аввал аз ҳама Носири Хусрав афқору ҳаёлотӣ фалсафиро дохил дар шоирӣ намуд. Ӯ аз фирқаи исмоилия будааст, ки қоилад бо ин, ки шариат дорои ду ҷанба мебошад, зоҳир ва ботин, аммо ҷанбаи ботин фақат имоми вақт онро медонад ва ҳамон ҳам мақсуди аслист.

Фирқаи номбурда, вақте ки меҳостанд касеро дохил дар мазҳаби худ кунанд, маъмулашон ин буд, ки нисбат ба аҳком ва мансусоти ҳадису Қуръон шукук ва шубаҳоте дар қалби ӯ ворид мекарданд. Масалан, роҷеъ ба рӯза мегуфтанд, ки аз он чӣ фоида? Ё ғусли ҷиноят чӣ маънӣ дорад? Бӯсидани ҳаҷаруласвад ва рамӣи ҳазарот ба зоҳир муҳмал ва беҳуда аст ва амсоли он. Ва вақте ки ин шубаҳот дар қалби тараф ҷойгир мешуд ва барои таскини қалбаш рафъи онҳоро хостор мегардид, дар ҷавоб мегуфтанд, ки дар ин ҷо румуз ва асрорест, ки ғайр аз имоми вақт дигаре онҳоро намедонад ва чунон ки ба имоми вақт байъат карда шавад, ҳамаи ин мушкилот ҳал хоҳад гардид. Қисмати аъзами шоирӣи Носири Хусрав аз ин гуна афкор ва ҳаёлот ташкил ёфтааст. Ӯ қоилад ба қидмати афлоку ситорагон будааст. Ва ситораҳоро зирӯҳ ва мудабири олам медонист ва ин матолибро ӯ ба касрат баён намудааст.

Девони Носири Хусрав ҷопу нашр шудааст. Агарчи дар он масоили зиёде аз фалсафа мавҷуд аст, лекин мо бад-ин ҷиҳат аз ашъори ӯ нақл накардем, ки услуби баён шоирона нест. Баъд аз Носири Хусрав Низомӣ шоирӣи фалсафиро тараққӣ дод, чунон ки дар «Сикандарнома» баҳре мабоҳиси фалсафии ҳукамои Юнонро батафсил нигоштааст. Албатта, тамоми он масоил фалсафӣ мебошанд, вале суҳан инҷост, ки ӯ ба қадре онҳоро хуб баён намудааст, ки гузашта аз тарзу услуби адои шоирона, ки қомилан риоят шуда, аксар истилоҳот ҳам, ки махсуси забони араб буда, ба арабӣ омадааст. Дар дарбори Сикандар масъалаи оғози офариш баҳс шуда буд, ки дар миёни силсилаи коинот он чӣ аввал аз ҳама ба вуҷуд омада, чӣ будааст ва баъд чизҳои дигар чӣ гуна ва ба чӣ вазъу тартибе қадам ба олами ҳастӣ гузоштаанд.

Низомӣ ин мавзӯро муфассал ва машрӯҳ дар риштаи назм кашидааст:

*Ба фармондихӣ шоҳи фирӯзбахт,
Яке рӯз бар шуд ба фирӯзатахт.
Аз он файласуфон гузин кард ҳафт,
Ки бар хотири кас хатое нарафт.
Арасту, ки буд мамлакатро вазир,
Балиноси барнову Букроти пир,*

ШОИРИИ ФАЙЛАСУФОНА

Дар шеър ва шоирии форсӣ захира ва маводе, ки аз афкор ва хаёлотҳои фалсафӣ мавҷуд аст, дар ҳеҷ забоне онқадар нест, лекин қаблан инро бояд ҳал намуд, ки мурод аз фалсафа чист? Дар кутуби дарсӣ - табиӣёт, унсуриёт, фалакиёт ва илоҳиёт - маҷмӯи инҳоро фалсафа меноманд, лекин табиӣёт ва унсуриёт дар ҳақиқат дохил дар сеонс, яъне улуми ҳиссӣ ва таҷрибӣ мебошанд. Ва аммо фалакиёт чун як қисмати муҳими он мабнист бар таҷрибиёт ва мушоҳидот, лизо он ҳам аз ҳадди фалсафа хориҷ мебошад. Илоҳиёт, бешак, фалсафа аст, лекин он дар асри ҳозир номи ҳосе ба худ гирифта ва фанни мустақиле ба шумор омадааст. Илмулаҳлоқ, сиёсат ва тамаддун ҳам фалсафаи амалӣ ба шумор меоянд, лекин онҳо ҳам ҳар қадом мавсум ба исми ҷудогона хонда намешаванд ва ҳақиқат ин аст, ки дар олам он чӣ мавҷуд аст, ҳатто матолиби рӯзмарра ва қору бори зиндагӣ ҳам, агар ба таври ҳақиқат дида шаванд, ҳамаи онҳо ҷузъи фалсафа ҳастанд:

*Ҳар кас на шиносандаи роз аст вагарна,
Инҳо ҳама роз аст, ки мафҳуми авом аст.*

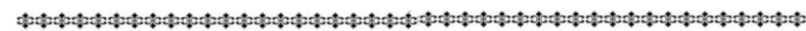
Ин матлаб қобили мулоҳиза аст, ки он қисмат аз масоили фалсафа, ки хушқу қобили диққати назар аст, хориҷ аз ҳадди шоирӣ мебошад ва агар касе онро мавзун созад, фақат назар хоҳад буд, на шеър ва ҳамин тавр масоили оми фалсафа ҳам то вақте ки ба услуби шоирона адо нашудаанд, намешавад онҳоро дохил дар ҳудуди шоирӣ донист ва лизо сару қори мо дар ин маврид фақат ба он қисмат аз масоили фалсафист, ки ба сабк ва услуби шоирона адо шудаанд.

Дар шоирии форсӣ сармояе, ки аз фалсафа мавҷуд аст, ба шарҳи зер мебошад:

Тасаввуф. Илоҳиёт ва нубувват ва он фалсафаест, мустақил ва як қисмати муҳими онро, ки иборат аст аз нубуввати борӣ, ваҳдати борӣ, меод ва ғайра, мо дар Мавлоноӣ Румӣ ба тафсил мазкур дошта ва хонандагон метавонанд ба онҳо рӯҷӯ кунанд.

Ахлоқ, яъне фалсафаи ахлоқӣ ва он ҳам қисматест мустақил, ки қаблан гузаштааст ва баъд аз ваъи инҳо ончӣ, ки боқӣ мемонад, мо дар ин маврид аз он суҳбат медорем.

Бояд донист, ки фалсафа дар шоирӣ аз роҳи тасаввуф омадааст ва чун сарҳади тасаввуф аксар бо фалсафа иттисол пайдо мекунад, лизо шуарои мутасаввифа масоили фалсафаро ҳам баён намудаанд. Аксар уламои тасаввуф мисли Румӣ, Саъдӣ, Саной пеш аз ин ки дохил дар риштаи тасаввуф бишаванд, илми ҳикмат ва фалсафаро бо қоида фаро

Шайх Саъдӣ дар ин маънӣ бо баёни шевову тариқи бисёр муассире ба касрат суҳан гуфтааст. Подшоҳи Ғӯр мазлумеро хостааст қатл кунад ва ӯ даст аз ҷон шуста меғӯяд:

*Зи номехрубонӣ, ки дар даври туст,
Ҳама олам овозаи ҷаври туст.
На ман қардам аз дасти ҷаврат нафир,
Ки халқе зи халқе яке қушта гир.*

Ӯ ҳикояте навишта, ки як дафъа Доро барои шикор берун рафт ва сипоҳро ақиб сар гузошт. Галабонеро дид ба сӯи ӯ мешитобад. Хаёл қард душман аст. Тиру қамонашро ҳозир қарда, хост он бечораро ҳадаф кунад, ки садояш баланд шуд, ки ман душман нестам, дӯстам. Доро гуфт: чӣ хуб шуд, ҷонат маҳфуз монд, варна ман тирро доштам раҳо мекардам. Галабон гуфт: Шигифто, ман асббони галаро якон-якон мешиносам ва ту маро садҳо бор дидаиву натавонистӣ бишносӣ:

*Маро борҳо дар ҳазар дидаӣ,
Зи хайли ҷарогоҳ пурсидаӣ.
Кунунат ба меҳр омадам пеш боз,
Намедониям аз бадандеи боз.
Тавонам ман, эй номвар шаҳриёр,
Ки асбе бурун оварам аз ҳазор.
Дар он дори мулк аз ҳалал ғам бувад,
Ки тадбири шох аз шубон қам бувад.*

Шайх таълими озодиву нуктачиниро ба умарову салотин маҳдуд накарда, балки дар муқобили ҳулафои рошидин ҳам (ки ба мафоди ояи Қуръон «атиуллоҳу ва атиуррасулу улуламу» лозимулатоанд. - мутарҷим) онро ҷоиз шумурдааст. Чунон ки ривояте бад-ин мазмун навишта, ки яке аз Ҳазрати Алӣ (а) масъалае пурсид ва он ҳазрат ҷавоб фармуд: агар шумо беҳтар медонед, бигӯед чист? Ӯ масъаларо бо қамолҳои хубӣ баён намуд ва Ҳазрат ивази он кӣ биранҷад, фармуд: ман ба иштибоҳ будам ва ҷавобе, ки додед, саҳеҳ аст:

*Қасе мушқиле бурд пеши Алӣ,
Магар мушқилашро қунад мунҷалӣ.
Амири адӯбанди мушқилқушой,
Ҷавобаш бигуфт аз сари илму роӣ.
Шунидам, ки шахсе дар он анҷуман,
Бигуфто чунин нест, ё Булҳасан.*

*Наранҷид аз ӯ Ҳайдари номҷӯй,
Бигуфт, ар ту донӣ аз ин беҳ, бигӯй.
Бигуфт он чи донисту покиза гуфт,
Ба гил чашмаи хур нашоёд нухуфт.
Писандид аз ӯ шоҳи мардон ҷавоб,
Ки ман бар хато будам, ӯ бар савоб.*

Хуб мулоҳиза кунед дар ин асар, ки озодӣ ҳам ҳаст, ки метавонад ба хатои як раиси муқаддаси мазҳабӣ эрод гирад.

Ӯ ҳикояте нақл карда ва мегӯяд, ки якдафъа дар кӯчаи танге поҳон халифаи дувум Умар ба пойи фақири хурд. Ӯ фарёд зад, магар кӯрӣ, роҳро намебинӣ. Халифа гуфт кӯр нестам, вале нафаҳмидам, бубахш!

*Гадое шундаам, ки дар тангной
Ниҳодӣ Умар пой бар пушти пой,
Надонист дарвеши бечора, к-ӯст,
Ки ранҷида душман надонад зи дӯст.
Барошuft бар вай, ки кӯрӣ магар?
Бад-ӯ гуфт солори одил Умар,
На кӯрам, валекин хато рафт кор,
Надонистам, аз ман гунаҳ даргузор!*

Ва аз ин рақам ҳикоеъти зиёде нақл карда, ки мақсуд зехнӣ кардани ин нукта буда, ки мавқеи озодӣ ва ҳақгӯйии халифа ва шоҳу ҳоким муқовии ҳам ва дар як рафанд ва инро ҳам махсусан таълим дода, ки дар ин роҳ то пойи ҷон бояд истод ва аз хатари марг ҳеҷ набояд андешид.

Дар «Бӯстон» дорад, ки шахсе ҷилави подшоҳ бар хилофи майли шоҳ суҳан гуфт. Амр шуд, ба зиндонаш бурданд. Мардум гуфтанд, ки дар ин мавқеъ ҳақгӯӣ хилофи маслаҳат будааст. Дар ҷавоб гуфт, рост гуфтан ҳукми илоҳист ва ман аз ҳабс намеандешам, марорату заҳмати он ду рӯз аст. Малик шунид, пайғом дод, ки барои ҳамеша дар зиндон хоҳад буд ва ӯ дар муқобил ҷунин мегӯяд:

*Ки дунё ҳамин соате беш нест,
Ғаму хуррамӣ пеши дарвеш нест.
Ба дарвозаи марг чун дар шавем,
Ба як ҳафта бо ҳам баробар шавем.*

Калими шоир мегӯяд:

*Равшандилон хушомади шоҳон нагуфтаанд,
Оина айбпӯши Сикандар намешавад.*

*Кафофе аз гизот ар медиҳад даст,
Тамом аст ин қадар в-ин андаке нест.*

Забти нафс дар муқобили ҳашм:

*Доно ҳаргиз адои нох(в)аш накунад,
Ҷуз пайравии душмани саркаш накунад.
Оташ ҷу баланд шуд, бар ӯ об зананд,
Дафъи оташ касе ба оташ накунад.*

ИЗЗАТИ НАФС ВА РАДДИ ЭҲСОН

Чун дар машриқ доманаи шахспарастӣ зиёда аз ҳад дар он вақт баст пайдо карда буд, лизо мардум хидмат ба аҳли илму камол ва назру ниёз додан бо онҳоро барои худ саодат ҳаёл мекарданд ва он то ин ҳад зиёд шуда, ки ҳар касу нокас маззаи онро чашида рафта-рафта муфтхурӣ ривочи ом пайдо карда буд. Сӯфия, аҳли илму шуаро аз атиёту инъомоти салотин ва умаро маош мекарданд ва ин ҳеч айб шумурда намешуд. Барои дур кардани ин айб Шайх Саъдӣ ва Ибни Ямин ва ғайра мавзӯи ҳифзи обрӯ ва адами қабули эҳсонро мукаррар ба тариқи бисёр қолиб ва қозибе баён намудаанд.

Саъдӣ мегӯяд:

*Аз ман наёяд ин ки ба деҳқону кадхудо
Ҳочат барам, ки феъли гадоёни хирман аст.
Сад ганҷи шойгон ба баҳои ҷаве ҳунар
Миннат бар он, ки медиҳаду ҳайф бар ман аст.*

*Хост, то айбам қунад парвардаи бегонагон,
Логарӣ бар ман гирифт он кас гадои фарбеҳаст.
Гарчи дарвешам, биҳамдуллаҳ, муҳаннас нестам,
Шер, агар мафлуҷ бошад, ҳамчунон аз сағ беҳ аст.*

*Соҳибкамолро чи гам аз нуқси молу ҷоҳ,
Чун моҳпайкаре, ки дарӯ сурху зард нест.
Марде, ки ҳеч ҷома надорад, ба иттифоқ
Беҳтар зи ҷомаҳое, ки дар ӯ ҳеч мард нест.*

Анварӣ:

*Ману ин аҳд, ки бо қаҳбаи раънои ҷаҳон
Баъд аз ин шиқ набозам, на басаҳву на баамд.
Қуввати додан агар нест маро, боке нест.
Қуввати носитудан ҳаст, валиллоҳил ҳамд.*

Ибни Ямин:

*Чаҳон аз баҳри як тан нест танҳо,
Яқин дон, к-андар ин маънӣ шаке нест.
Саломат бо қаноат тавъамонанд,
Чи хирс андар замона муҳлике нест.
Агар сад асб дорӣ дар тавила,
Туро маркаб аз онҳо ҷуз яке нест.*

Дар накӯҳиш аз мулозимат ва навкарӣ. Назар бо ин ки мулозимат ва навкарӣ сабаби инҳидому барбодии ахлоқ аст, бавежа навкарии дарборҳои шарқӣ, ки бо иззати нафс абадан ҷамъ намешавад, лизо шуаро дар ин маънӣ қаламфарсой намуда, маойиби онро ба тариқи гуногуни шоирона баён намудаанд ва махсусан Ибни Ямин, Умари Хайём ва Шайх Саъдӣ, ки бо ниҳояти озодӣ ва далерӣ онро хотиришон сохтаанд ва чун эшон бар тибқи ҳидоят таълимоти худ амал ҳам мекарданд, лизо дида мешавад, ки баёншон дар ин хусус бениҳоят муассир мебошад. Ибни Ямин дар як маврид чунин мегӯяд:

*Ду қурс нон, агар аз гандум аст ё аз ҷав,
Ду той ҷома, агар куҳна аст ё худ нав,
Ба чор гӯшаи девори худ ба хотири ҷамъ,
Ки кас нагӯяд аз ин ҷо бихезу он ҷо рав,
Ҳазорбор фузунтар ба назди Ибни Ямин
Зи фарри мамлакатаи Кайқубоду Кайхусрав.*

Хайём:

*Як нон ба ду рӯз агар шавад ҳосили мард,
Дар кӯз (а)и шикастае даме обе сард,
Маҳдуми кам аз худе ҷаро бояд буд,
Ё хидмати чун худе ҷаро бояд кард?!*

Ҷомӣ ҳикоят мекунад, ки пире хезум мешикаст ва Худоро муттасил шукр мекард, ки вайро азизу гиромӣ доштааст. Шахсе, ки дар онҷо ҳозир буд, эрод карду гуфт: «Ин чӣ иззатест, ки Худо ба ту дода?» Дар ҷавоб гуфт: «Қадам иззат болотар аз ин мешавад, ки ман мулозим ва ходими касе нестам!»

Ҷаннатии Исфаҳонӣ ин маъниро дар як перояи зеботар ва латифта-ре адо намудааст. Ӯ дар як ҳикояти фарзӣ менависад: Бозе аз дасти амире раҳо шуда ба тарафи саҳро парвоз карду бо бози ҷангалӣ мулоқот иттифоқ афтод ва ин ду боз бо ҳам бинои суҳбатро гузоштанд. Бози аҳлӣ гуфт: «Ҷаро дар саҳро маскан гузида ва анвои машаққату заҳматро таҳаммул менамояӣ, бо ман ба шаҳр биё ва дар онҷо рӯи дасти шоҳзодагон ва умаро авқот ба сар кун, шамъҳои кофурӣ бисӯзон, рӯзҳо бо онон ба шикор рафта ба сайд бипардоз».

Бози ҷангалӣ чунин гуфт:

*Ҷавобаш дод он бози накӯрой,
Ки эй нодони дунҳиммат саропой,
Тамоми умр агар дар кӯҳсорон,
Ҷафои барф бинӣ, ҷаври борон,*

*Кашӣ дар ҳар нафас садгуна хорӣ,
Зи чанголи уқобони шикорӣ,
Басе беҳтар, ки бар тахти зарандуд
Даме маҳкуми ҳукми дигаре буд.*

Дар ин ҷо ин нуктаро бояд ба таври хос дар назар дошт, ки шоирии эронӣ нисбат ба қаноат ва таваккул, ки беинтиҳо мадҳу ситоиш шудааст, мардум дар фаҳми он ба хато рафта, ҳамчу ҳаёл карданд, ки маънии он ин аст, ки аз касбу таҳсили маош бояд дасткашид ва аз тариқи хайрот ва мубаррот авқот ба сар бурдва ҳол он ки ин тавр нест. Аз қаноат мақсуди ин гӯяндагон он буда, ки аз мулозимату навкарӣ бояд эътироз ҷуст ва барои таҳсили маош ва сарват пеша ва ҳунар ё бозаргонӣ пардохт, вале чун он замон дар муқобили мулозимати давлатӣ санъат ва хирфат ё пешаву ҳунар аз машоғиле буда, ки на соҳибони онҳо иззат ва эҳтироме дар интизор доштанд ва на аз ин роҳ давлат ва сарвате ба даст меомад ва лизо дар муқобили навкарӣ ва мулозимат иктифо намудан бо ин чизҳоро қаноат ҳаёл мекарданд ва аз ҳамин ҷост, ки Шайх Саъдӣ мефармояд:

*Ба даст оҳаки тафта кардан ҳамир
Беҳ аз даст бар сина пеши амир.*

Хоча Фаридуддини Аттор чунин гуфта:

*Асмай мерафт дар роҳи савор,
Дид канносе шуда машгули кор.
Нафсро мегуфт, эй нафси нафис,
Кардамаст озод аз кори хасис.
Ҳам тӯро доим гиромӣ доштам,
Ҳам барои некномӣ доштам.
Асмай гуфташ, ки бо вай ин мағӯ,
Ин суханборе, ту эй мискин, мағӯ.
Чун ту бошӣ дар наҷосат коргар,
Худ чи бошад дар ҷаҳон з-ин хортар?
Гуфт: он, қ-ӯ халқро хидмат қунад,
Кори ман сад раҳ аз ӯ беҳтар бувад!*

Бесуботии давлату аморат ва таҳқири он. Шуаро ин маъниро зиёда аз ҳад саъту баст додаанд. Рубоӣҳои Умари Хайём, газалиҳои Хоҷа Ҳофиз, китъаоти Ибни Ямин ва маснавиҳои Саъдӣ аз ин маънӣ лабрез мебошанд. Ҳукумати ҳазрати Сулаймон аз ҳайси ҳашамат ва ҷалол дар он замон болои дасти ҳама тасаввур мешуд, ҷӣ бисоташ, мегӯянд, рӯи бод сайру ҳаракат карда ва чину парӣ зерӣ фармон буданд.

Ҳол нигоҳ кунед, ки Ибни Ямин дар ин маънӣ ҷӣ мегӯяд:

*Зи девонае кард рӯзе суол,
Сулаймони мурсал-алайҳиссалом,
Ки чун дидӣ ин мамлакат, қ-аз падар
Маро монд бо ин ҳама эҳтишом.
Чи хуш гуфт девона ӯро ҷавоб,
Ки чун нест ин салтанат мустадом,
Падар муддате оҳани сард қӯфт,
Ту дар бод паймудани субҳу шом.*

Шайх Саъдӣ мефармояд:

*На бар бод рафтӣ саҳаргоҳу шом,
Сарири Сулаймон алайҳиссалом.
На, охир, шунидӣ, ки бар бод рафт,
Хунук он ки бо донишу доду рафт.*

Ҳофиз:

*Гираҳ ба бод мазан, гарчи бар мурод равад,
Ки ин сухан ба масал бод бо Сулаймон гуфт.*

Ҳочу:

*Ин ки гӯянд, ки бар об ниҳода-ст ҷаҳон,
Машинав, эй хоҷа, ки чун дарнигарӣ, бар бод аст.*

*Ин умр, ки бетоб бубинӣ ӯро,
Нақшест, ки бар об бубинӣ ӯро.
Дунё хобеву зиндагонӣ дар вай
Хобест, ки дар хоб бубинӣ ӯро.*

Шибли Нуъмонӣ

ШЕЪР-УЛ-АЦАМ

*Иборат аз панҷ чилд
Чилдҳои 3-5*

Аз забони урду тарҷумаи
Сайидмуҳаммад Тақии Фаҳри Доии Гелонӣ

Зери назари
Носирҷон Ёаёёёё

Таҳияи
Абдуҳолиқ Набавӣ

Муҳаррирон
*Шамсиддин Муҳаммадӣ,
Эшон Субҳонзод*

Муҳаррири техникӣ
Мардонов Сафаралӣ

Ба чопаш 29.12.2016 имзо шуд. Андозаи 70x100^{1/16}.
Коғази офсет. Чопи офсет. Гарнитурани Times New RomanTj.
Љузъи чопии шартӣ 36. Теъдоди нашр 200 нусха.
Супориши № 17.

Матбаъи ДДОТ ба номи С.Айнӣ ӯӯӯ ӯӯӯӯӯ,
ӯ ӯӯӯӯ ӯ ӯӯӯӯӯӯӯӯ хиёбони Рӯдакӣ, 121.

Шеър-ул-ачам

меғӯянд, лекин дар ботин маншаашон худпарастӣ ва худғаразӣ мебошад
ва билохира, рӯи манофеи дунявист, ки миёни ду шахси муҳтарам
ранҷиш пайдо шуда ва ҳамон ба низоъ ва ихтилофи мазҳабӣ кашида,
либоси такфир мепӯшад:

*Ҳар фирқа ба ҳам бар сари дунё дар ҷанг,
Оварда баҳона дину оинҳоро.*

Ориф бо дунёву дин сару коре надорад:

*Бо дунйиву дин кор надорад ошиқ,
Мастиву хумор дар шароби ҳақ нест.*

Бинобар ин, дунёву динро метавонад ба мастиву хумор ташбеҳ
намуд. Шоир меғӯяд, ки ориф аз дину дунё, ҳар ду, фориғ аст, зеро ки
шароби Худо аз мастиву хумори ҳарду ҳолӣ ва пок аст ва як нуктаи бо-
рике, ки дар он ҳаст, ин ки инсон вақте ки дар диёнат ва тақаддус зиёд
мустағриқ мегардад, он вақт бар қабулии омма вай зиёд мешавад ва би-
лохира дар олам муқтадоие ночор бар риё тазоҳур мегардад, ки он аз
натоиҷи дунёталабист ва бинобарин, дин гӯй як навъ мастист, ки дар он
хумор ҳам биззарур пайдо мешавад:

Худҳоҳӣ сабаби ноқабулист. Коре, ки ба зоҳир ба нафъи омма анҷом
мешавад, ҳарчанд он кор зиёд муфид ва нофеъ ҳам бошад, вале чунон чи
он рӯи худҳоҳӣ ва ғарази шахсӣ қарор гирифта бошад, асараш аз байн
меравад:

*Чизе зи дуо беҳ набувад инсонро,
Аммо зи лаби гадо нахоҳанд онро.*

Яъне, мардум ба дуо хеле қимат мегузоранд ва омма толибанд, ки
дар ҳаққи онҳо дуо кунанд, лекин ашхоси гадопеша, ки мардумро дуо
мекунанд, касе ба он қимат намегузорад, зеро ҳама медонанд, ки дуои
гадоён дуо нест, балки суол ва назари саломи рустоиест.

Таҳқири фуқаро ва мазаммат аз давлатмандӣ. Инсон ғолибан чизеро,
ки мавриди интиқод қарор медиҳад, аз иллати аслии он ғофил аст ва
намедонад барои чӣ ин корро мекунад. Умаро умуман факру ифлосро
ба назари ҳақорат дида ва рӯи ин асл фуқароро залил ва хор мешумо-
ранд. Ҳамчунин, фуқаро аз ғано ва сарват мазаммат намуда, ба ағниё ва
сарватмандон нуктачинӣ мекунанд, лекин дар асл онҳоро ҳаряк аз ин ду
табақаро барои мазаммат ва айбҷӯӣ аз дигаре омода карда, чизи дигар
аст, ки бар худӣ онҳо ҳам пӯшида ва муштабеҳ мебошад. Ин ки умаро
бенавоёнро таҳқир мекунанд, шаке нест, ки бавоситаи нахват ва ғурури
онҳост, лекин фуқаро, ки сарват ва давлатро ҳақир мешуморанд ва ин-

корро ҳамчу тасаввур мекунанд, ки бар асари назари баланд ва улувви химмати онҳост, инҳам саҳеҳ нест ва ҳақиқат ин аст, ки инсон ҳар чиро, ки фоқид аст бар он ҳасад мебарад ва ин зоҳир аст, ки неъмату иззат, айшу ишрат ё чоҳу ҳашмате, ки барои умаро ҳосил аст, фуқаро аз он маҳрум ва бебаҳраанд ва лизо табиати инсонӣ худ ба худ омода мешавад, ки ин чизҳоро ҳақир собит кунад, то аз садама ва ранчи фукдони он худро халосӣ бахшад. Саҳобӣ ин нуктаро дар як рубой адо карда, ки шеърӣ дувумаш ин аст:

*Алқисса, ки агроз агар бишносӣ,
Бар фақр зи кибру бар гано аз ҳасад аст.*

Маслиҳат ё ҳикмати ахлоқи разила. Дар баъзе мардум ин шубҳа пайдо мешавад, ки Худо дар инсон кибру гурур ва шаҳвату ҳирс ва озу гайраро барои чӣ офаридааст? Лекин бояд донист, ки тамоми ин хасоил ва сифот барои тараққӣ ва таолии инсон зарурӣ мебошад. Агар дар инсон ҳашм ва кина намешуд, чӣ гуна метавонист дар муқобили душманҳои худ пойдорӣ кунад, ё агар ҳирс ва дунёталабӣ надошт, корҳои умда ва бузург ба дасти вай анҷом намеёфт ва ин ҳарфи дигарест, ки дар баъзе авқот аз ин ғароиз ва қувво суиистифода шуда ва онҳоро инсон дар ҷоҳои шойистае истеъмол намекунад ва лизо ҳазароти сӯфия барои измиҳлоли ин қувво кӯшиш намекунанд, балки истеъмоли саҳеҳи онро ҳидоят медиҳанд:

*Ҳар нафси баде нек шавад инсонро,
Гар бишносӣ ҳақими соҳибшонро.
Саг аҳли маҳалларо бувад дарбонаш,
Ҳарчанд ки дузд хуш надорад онро.*

Барои авом озодӣ муфид нест. Озодӣ як чизи ниҳоят умда аст, лекин ҳар касе қобили ба кор бурдани он нест ва наметавонад аз он истифода кунад. Ноаҳл агар озодиро ба кор барад, ба ҷои нафъ ҳамеша зарар ва нуқсон хоҳад буд:

*Ин халқи ҳавонараст маҳкуми хушанд,
Чун тифл, ки зоеъ аст, агар бепадар аст.*

Ҷоидаи яке нуқсони дигарест. Тааҷҷуб аст, чизеро, ки мо хуш мефаҳмем, дар ҳақиқат он чиз барои дигаре ғаму андӯҳ аст. Искандар ва маддоҳони вай хушҳоланд, ки ӯ дунёро фатҳ карда, марзҳо ва кишварҳоро мусаххари худ сохтааст, овозааш дар тамоми рӯи замин печида, лекин ҳамин воқеа ба иборати дигар чунин мешавад, ки ҳукумоти

Дар баёни умури олами ғайб	540
Иблис ва шайтон	541
Ваҳдат дар касрат	541
Шоирии ахлоқӣ	542
Таълими озодӣ	545
Максуд аз подшоҳӣ ороишу ороиши раоёст	547
Рӯ ба рӯи подшоҳон озодиву ҳақгӯӣ	547
Дар нақӯиш аз мулозимату навқарӣ	547
Бесуботии давлату аморат ва таҳқири он	551
Иззати нафс ва радди эҳсон	553
Шоирии файласуфона	554
Тасаввуф	556
Мунозеоти мазҳабӣ рӯи агрои дунявӣ мебошад	560
Худшоҳӣ сабаби ноқабулист	561
Таҳқири фуқаро ва мазаммат аз давлатмандӣ	561
Маслиҳат ё ҳикмати ахлоқи разила	562
Барои авом озодӣ муҳим нест	562
Ҷоидаи яке нуқсони дигарест	562
Хавос наметавонанд қабули ом кунанд	563
Роҷеъ ба ҷабр	563
Шар дар олам вучуд надорад	564
Раҳнамо ҳам нобалад аст	565
Раҳой аз тақлид	566
Ҷангу низоъ барои мурдаҳо	566
Ҷавҳару араз	567
Ҳамчинсии ашъ ва инқилоби кимиёвӣ	568
Ноқис ғизои комил	568
Ҳақиқатҷӯӣ ва мадориҷи он	569
Дар манқасату ночизии худ	570
Аз миён рафтани ҷангу низоъ бар асари тарки худӣ	570
Иттиҳоди мазоҳиб	571
Тарки ҳавас дар пирӣ	571

Ҳикмати мавъизат	380
Фалсафа ва ахлоқ.....	384
Мазҳаб.....	394
Балогат	397
Тахайюл.....	399
Тамоюлот ва эҳсосот	400

Феҳристи мундариҷоти чилди панҷум

Дебочаи мутарчим дар чопи дувум	408
Дебочаи мутарчим	413
Қасида.....	416
Аз қасоид чӣ коре гирифта шуд?.....	429
Қасидагӯӣ ба кулӣ ройгон нарафт	434
Ғазал ё шоирӣ ишқия	436
Изҳори назар ё баҳсу интиқод дар ғазал	463
Маойиб	463
Маҳосин.....	467
Тасаввуф ғазалгӯии форсиро ба дараҷаи арҷмандии баланде расонид.....	470
Маъшук	477
Бедодӣ ё қачрафторӣ маҳбуб	478
Сафар.....	480
Ҷавру ҷафои маъшук	483
Ихфои ҳол.....	484
Олами маҳву истиғроқ.....	488
Бадғумонӣ нисбат ба маъшук	489
Адоҳои ҷафокоронаи маъшук.....	490
Нози маъшуқона	490
Шоирӣ сӯфия	498
Таъсири тасаввуф.....	507
Дар шеърӣ форсӣ аз тасаввуф чӣ қадар сармоя мавҷуд аст	512
Ваҳдати вучуд, яъне ҳама Ёст	519
Ҳамосаи ботинӣ	521
Кашфи ҳақиқ	524
Зоти борӣ.....	528
Фано.....	531
Зикру тасбеҳ	533
Фарқи байни тасаввуфу фалсафаву зуҳд	533
Рӯҳ ва рӯҳоният	535
Инсон олами акбар аст	536
Бисёре аз асроранд, ки намешавад онҳоро гуфт	537
Асрори олами коинот мумкин нест маълум гардад	538
Русуму қууд ва бутпарастӣ	538
Аз ҳақиқати Худо намешавад абадан дам зад	540

бузург табоҳ шуда, тоҷу тахти хонадони Каён барбод рафта ва фармо-
нароёни муаззам хокистарнишин шудаанд. Ин аст, ки шоири араб
мегӯяд:

Қавоиду қавма инда қавма масоиб.

Вале шуарои Эрон ин нуктаро беҳтар ва латифтару қашангтар баён
намудаанд:

*Замона гулшани айши киро ба яғмо дод,
Ки гул ба домани мо даста- даста меояд.*

*Айши ин бог ба андозаи як тангдилист,
Кош гул гунча шавад, то дили мо бикшояд*

Хос наметавонанд қабулии ом пайдо кунанд. Ҷои тааҷҷуб аст, ки як
шаҳс ҳар қадар бештар фалсафӣ, бештар муҳаққиқ, бештар нуктасанҷ
шуд, ҳамон қадар аз назари авом афтода ва қабулии оми ӯ мекоҳад ва
чихаташ ҳам ин аст, ки як нафар донишманд ё олими муҳаққиқ суҳа-
ноне, ки мегӯяд, авом аз дарки он очиз [мебошанд] ва лизо метавонанд
онро тақдир кунанд ва ё арзишро ба он бидиҳанд. Бешак мисолҳое ҳам
ёфт мешавад, ки баъзе мучаддидин ва муслиҳини бузург мавриди қабули
омма ҳам воқеъ шудаанд, лекин иллати он маротиби иҷтиҳод ва
таҳқиқоташон набуда, балки дар онҳо ҳасоил ва сифоте вучуд доштааст,
ки ҳамон ишонро мақбули ом қарор додааст ва илло лозимаи камол ва
ҳунар ин аст, ки тӯдаи анбӯҳ дастрасӣ ба он пайдо накунад. Чунончӣ
Ибни Ямин мегӯяд:

*Ҳунарманд бошад ба сони гуҳар,
Ки ҳар қас мар-ӯро харидор нест.
Ҳунарманд бояд, ки бошад чу фил,
Ки ӯ лоиқи аҳли бозор нест.*

Рочеъ ба ҷабр. Ашхосе, ки қоида ба ихтиёранд, мунтаҳои истидлола-
шон ин аст, ки Худо ба одаме ихтиёри инро дода, ки аз миёни ду кори
мутаноқиз ҳар якро, ки мекоҳад, ихтиёр намояд, пас инсон дорои ирода
ва ихтиёр аст ва наметавон вайро маҷбур гуфт. Вале ин ҳам асосан ду-
руст нест ва ҳазароти муътазила дар ин истидлол ба хато рафтаанд. Бе-
шак, Худо ба инсон ирода ва қудрат ато карда, лекин дар ин ирода ҳам
маҷбур мебошад, яъне вақте одаме кореро ирода мекунад, асбобе ҷамъ
шуда, ки ӯро маҷбур бар иродаи он кор мебошанд. Мардум ҳамчу тасав-
вур мекунад, ки нафси бадкор онҳоро ба қорҳои зишт вомедорад ва ли-

зо номашро нафси аммора гузоштаанд, лекин суол ин ҷост, ки худ нафси аммора маъмури кӣ ҳаст:

*Ҳар қуръа, ки зад ҳаким дар бораи мо,
Қардему набуд гайри он чораи мо.
Бе ҳукмиаш нест, ҳар чӣ сар зад аз мо,
Маъмураи ӯст нафси аммораи мо.*

Аксари ҳукамо қоилад ба ин, ки фитрати инсонӣ тавре падид омадааст, ки гуноҳ аз вай сар мезанад ва иблису шайтон як мавҷуди ҷудогонае нест. Як шоир ҳамин маъниро дар перояи нағзу марғубе чунин адо кардааст:

*Иблис чу дар Одаму Ҳавво нигарист,
Биниасту ба ҳой-ҳой бар худ бигирист.
В-онгаҳ ба забони ҳол бар Одам гуфт:
Иблиси ту ман, бигӯ, ки иблисам кист?*

Яъне, шайтон вақте ки нигоҳаш ба Одам ва Ҳавво афтод, нишаст ва ба ҳоли табоҳи хеш зор-зор гирия кард, ва баъд ба забони ҳоли хеш гуфт: рост аст[ки] шайтони ту манам, лекин ба ман бигӯ, ки шайтони мани бечораи бадбахт кист?

Шар дар олам вучуд надорад. Инсон, вақте ки ба сафҳаи гетӣ назар андохта, мавҷудоти оламо таҳти диққати назар мегирад, дар ин масъала, ки онро як нафар ҳақими одил ва мудаббیره офарида бошад шубҳа пайдо мешавад ва дар шакку тардид меафтад, зеро бисёре аз чизҳо бекору бемасраф ба назар омада ва чизҳои зиёде ҳам ҳастанд, ки музир ва нуқсон расонанд. Мулоҳиза кунед, шеру паланг, мору ақраб ҷуз ин ки ба мардум азият ва садама бирасонанд, ба чӣ дарде меҳӯранд ё селу зилзила, тӯфони боду об ғайр аз харобии билод ва табоҳии нуфус чӣ фоидае аз он ҳосил аст?

Лекин ин эрод дуруст нест, зеро ки олам иборат аз яке силсила-мавҷудотест ниҳоятдараҷа васеъ ва бепоёну он қисмате, ки дар доираи илму дониши инсон омада, бағоят ҳақир ва бемикдор ва он мисли ин аст, ки як нафар аз дарёи қаҳҳори бепоёне қатрае дида, бихоҳад аз он қатра дар мановеъ ва музори он дарё қазоват кунад ё изҳори ақида намояд ва бояд тасдиқ намуд, ки ин қазоват ва ақида қобили ҳеҷгуна эътибор ва эътимод нест.

Мо як чизро барои худ ҷамоати музир ва нуқсонрасон тасаввур ме-
кунем, лекин бояд донист, ки олами кулл номи мо ба танҳои нест, дар
қору бори низоми кулл маслиҳати як шахс ё як ҷамоат дар назар гирифта
намешавад, балки ҳолати маҷмӯии тамоми олам манзури назар ме-

Таъсири лафз аз ҳайси маънӣ.....	236
Интиҳоби алфози фасеҳ ва маънус	239
Содагии адо	240
Таркиби иҷрои ҷумла	242
Воқеият.....	243
Сабаби таъсири шеър	248
Истеъмоли шоирӣ.....	251
Азамати шеърӯ шоирӣ.....	254
Таърихи умумии шеърӯ шоирии форсӣ дар Эрон ва асари тамаддун ва дигар илалу асбоб.....	257
Сайру тақомули шеърӯ шоирӣ.....	262
Аҳаммият наодан ба сикҳат ва дурустии алфоз.....	266
Содагии ташбеҳ	268
Содагӣ дар мадҳ	268
Содагӣ дар ҳаёлотӣ ишқу ошиқӣ.....	269
Таъсири шеърӯ шоирии араб дар форсӣ	271
Аҳзи маонӣ ва мазомин аз араб	276
Таъсири шеърӯ шоирии форсӣ дар арабӣ ё асари шогирд бар устод.....	280
Адами таъсири шуароӣ аслии араб дар шоирии Аҷам	281
Таъсири низомӣ ҳукумат.....	283
Авомил ва асбоби дигар барои тақдир	291
Кашмакашу низоъ байни шуаро.....	298
Таъсири зиндагонии тамаддуни ва низомӣ.....	307
Маъшук	311
Инҳитоти ҳисси силаҳшӯрӣ ва таъсири он.....	317
Асари ихтилофи хилта ва омезиш	324
Ҳусусияти Ҳиндустон	326
Таъсири манозирӣ қудрат ва обу ҳаво	327
Асари ҳусн.....	332
Тақриз ва интиқод.....	333
Услуби бадеъ.....	344
Таҷдиди назари тафсиلى бар шоирии форсӣ	347
Ақсоми шеър аз лиҳози мусаввирӣ.....	347
Маснавӣ	348
Ҳусни тартиб.....	351
Ҳасоис ва мумаййизот.....	352
Иттиҳоди ҳасоис ва мумаййизот	352
Воқеанигорӣ.....	352
Арзиши таърихии «Шоҳнома»	354
«Шоҳнома» ё доиратулмаориф.....	359
Тарзи ҳукумат	359
Таҳзиб ва тамаддун	361
Иттилооти муфида	368
Сифоти мухтаса	374

ФЕҲРАСТИ МУНДАРИЧА

Фехристи мундариҷоти чилди севум

Дебачаи мутарчим	3
Муқаддима	8
Даври охири шеърӯ шоирии порсӣ ё давраи мутааххирин	10
Фигонии Шерозӣ	28
Файзии маликушшуаро	31
Урфии Шерозӣ	67
Назирии Нишопурӣ	107
Толиби Омулӣ	133
Мирзо Соиби Исфохонӣ	151
Абӯтолиби Калим	164

Фехристи мундариҷоти чилди чаҳорум

Муқаддимаи мутарчим дар чопи дувум	186
Муқаддимаи мутарчим дар чопи аввал	187
Ду калима роҷеъ ба тарҷума ва ҷараёни таъби китоб	189
Ҳақиқат ва моҳияти шоирӣ	190
Фарқи байни таърих ва шеър	192
Аносири аслии шоирӣ кадоманд?	193
Таърифи муҳокот	194
Таҳайюл	196
Таҳайюл дар асл номи қувваи ихтироъ аст	196
Муҳокот бо чи шароите такмил мешавад?	198
Хусусияти дақиқи муҳокот	203
Муҳокот ба сарфи адои ҷузъиёт	203
Намудани ҷанбаи муҳолифат	204
Муҳокот ба василаи ташбеҳ	205
Муҳокот ба тариқи ибҳом	205
Баҳс аз таҳайюл ба таври мабсут	206
Мавод барои таҳайюл	217
Безътидолии таҳайюл	219
Истеъмоли ғалати таҳайюл	223
Ташбеҳ ва истиора	224
Таърифи ташбеҳ	224
Дар зарурати ташбеҳ ва истиора ва асари он	224
Чи гуна дар ташбеҳ ҳусну ҳубӣ пайдо мешавад?	227
Ҷиддат ва лутфи адо	228
Ҳусни алфоз	230
Дар танаввуи алфоз ва асари гуногуни он	235

бошад. Мумкин аст, чизе, ки барои мо музир аст, аз лиҳози ҳолати маҷмӯи муфид ва нофеъ бошад.

*Гар ҷаҳон аз як ҷиҳат бефоида-ст,
Аз ҷиҳатҳои дигар нуридаст.
Ҳусни Юсуф оламеро фоида,
Гарчи бар ихвон абас бад зоида.*

*Ҳар кас, ки халос аз бадӯ неки худ аст,
Андар ҳама ҳол маҳви шаъни аҳад аст.
Дар ҷаҳми касе, ки аҳвал аст аз ҳастӣ,
Ҷуз ончи мувофиқи мурод аст, бад аст.*

*Ҳар лаҳза дар ин олами афтоду шикаст
Сад ҷаҳмакҷаҳм ҳасту маро ҳеҷ ба даст.
Ман нолақунону ҳикматам гӯяд: -«бас,
Ҷуз коми туам маслиҳате дигар, ҳаст».*

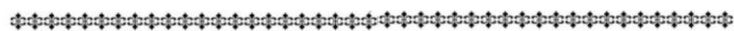
*Модом ки дастӣ кас ба ҳар суде ҳаст,
Кам роҳ барад, ки ғайри ӯ бӯде ҳаст.
Бар вафқи муроди ту аз он нест фалак,
То дарёбӣ, ки ҷуз ту мавҷуде ҳаст.*

*Гову ҳарро фоида чи дар шакар,
Ҳаст ҳар ҷонро яке қути дигар.*

Раҳнамо ҳам нобалад аст. Инсон дар мароҳили ибтидоие барои тақлиди ҳар шахс омода мебошад, лекин ҳар қадар бар маротиби илму таҳқиқаш афзуда, ҳамон қадар бо ин нукта ошно мешавад, ки он касе, ки раҳбар аст, ӯ ҳам ошно ба асли ҳақиқат нест ва билохира, аз пешраву пайрави силсилаи васеъе, ки ба назар меояд, бияйниҳ мисли қатори гӯсфанд аст ва ба иборати дигар, кӯре ақиби кӯри дигаре дорад меравад:

*Чандонки нигоҳ мекунам, мебинам,
Кӯре чандин ба тавфи кӯре чанданд.*

Ибтидо ҳамчун тасаввур мешавад, ки уламо ё мучтаҳидин ва муфтиҳо ошнои розанд, лекин аз асли ҳақиқат ҳама нобалад мебошанд:

*Гуфтам, ки магар қозиву муфтӣ санаданд,
Дар роҳи тариқату ҳақиқат баладанд.
Чун бар сари роҳ омадам, донистам,
К-ин ҳамсафарон ҳама чу ман нобаладанд.*

*Ҳар гаҳ рақам афтод ба сахрои муҳаббат,
Дидем чу худ беҳудагардеву гузаистем.*

Раҳой аз тақлид. Аксари мардум меёри хусн ва кубҳи як масъаларо ҷумхур қарор медиҳанд, яъне ончиро, ки ҷумхур саҳеҳ доништа, бар хилофи чизе, ки тарафдорони он маъдуд ва яке ё ду нафаранд, онро но-саҳеҳ ва ғалат мешуморанд. Вале дар назди ашхоси донишманд ва нуктасанҷ масъала бақуллӣ хилофи он мебошад. Ақидаи ҷумхур мутамоил ба тарафе шудан далели он аст, ки афрод аз фикру ғаври худ дар он қисмат қор нагирифтаанд, балки он чиро, ки шунида, ҳамонро пайравӣ кардаанд ва аз ҳамин ҷост, ки дар ҳар замоне дар ҳар миллат ва кеши муҷаддад ё муслиҳе, ки пайдо шуда, бо ҷумхур муҳолифат карда ва ҳамин муҳолифат бо ҷумхур ҳам санади иҷтиҳод ё рефурм ва таҳқиқи вай мебошад:

*Зибаски пайрави халқ гумраҳӣ орад,
Намеравем ба роҳе, ки қорвон рафтаст.*

Ибни Ямин гуфта:

*Дар ҷаҳон ҳар ҷи мекунад авом,
Назди ҳосон русуму одот аст.*

Ҷангу низоъ барои мурдаҳо. Масоиле, ки сари онҳо дар миёни аксари мардум ҷангу низоъ ҷараён дошта ва дорад, аз ҷумлаи яке ин аст, ки фалон шахс хуб буд ё бад, ҳақ будааст ё ботил. Ҷидол ва низоъе, ки шиа ва суннӣ бо ҳам доранд, бештар мабнист бар ҳамин, то ин ҳад, ки ҳазорон китоб рӯи ин навишта шуда ва ҳанӯз ҳам менависанд, ҷангҳои ибратангезе ин ҷо байни онҳо рӯй дода ва миллионҳо нуфус талаф шудаанд. Ва имрӯз ҳам қуруҳҳои одамии гирифтори як риштаи баҳсу ҷидоли ғайриза-рурӣ мебошанд. Ин ҷост, ки як ориф гуфта:

*Сирри ҳақ қай бар ту гардад мунҷалӣ,
Эй гирифтори Абӯбақру Алӣ.*

Ибни Ямин ҳамин мазмунро дар як перояи шоирона чунин адо кардааст:

Иттиҳоди мазоҳиб. Дар назари урафо ихтилофи мазҳаб чизе нест, тамоми мазоҳибро барҳақ ва мақсудро яке медонанд. Меғӯянд дар таъбир ё фаҳм агар хато шуда бошад, ин хато таъсире дар натиҷа намебахшад. Вақте ки ҳама якеро ҷустуҷӯ мекунад ва якеро ҷӯён ва толибанд, аз ихтилофи иборат ва ном дар мусаммо ҳеҷ фарке пайдо намешавад. Ҳинду бутро мепарастад, лекин ўро маъбудӣ асли намедонад, балки меғӯяд, ки матлуби ҳақиқии вай дар ў партав андохтааст ва билохира ўро ба унвони мазҳарият ситоиш мекунад ва аз ҳамин ҷост, ки султон Абӯсаиди Абулхайр мефармояд:

*Рӯи ту ба ҳар дида, ки бинанд, нақӯст,
Номи ту ба ҳар забон, ки гӯянд, хуш аст.*

Шоирӣ дигар гуфтааст:

*Дар ҳайратам, ки душмани қуфру дин ҷарост,
Аз як ҷароғ қаъбаву бутхона равшан аст.*

Саной меғӯяд:

*Ҳақ меғӯяд ба гӯи ҳолидинон,
Мақсад ҷи манам, ҷи ихтилоф аст инҷо.*

*Ҳафтоду ду фирқаро талабгор якест,
Сӯи дарёст рӯи ҳар сел, ки ҳаст.*

Тарки ҳавас дар пирӣ. Ашъори чанде аст, аз Ибни Ямин, мо онро дар пойин нақл мекунем ва ин баёнро хатм менамоем:

*Чун ҷомаи ҷармин шумарам суҳбати нодон,
Зеро ки гарон бошаду тан гарм надорад.
Аз суҳбати нодон батарат низ бигӯям,
Ҳеше, ки тавонгар шуду озарм надорад.
3-ин ҳар ду батарат низ шаҳеро, ки ба олам
Бо ханҷари хунрез дили нарм надорад.
3-ин ҳар се батарат низ бигӯям, ки ҷи бошад:
Пире, ки ҷавонӣ қунаду шарм надорад.*

Хубии тарзи адоро бубинед. Нахуст нақӯҳиш аз аҳмақ аст. Баъд меғӯяд, аз он бадтар ҳеши давлатмандест, ки аз ақориб хабар намегирад ва аз он ҳам мазмунтар ва зишттар подшоҳест, ки дар дилаш раҳм нест ва нақӯҳидатар аз ҳама пирест, ки «ҷавонӣ қунаду шарм надорад».

*В-он дигар дар пеши рӯ бӯе барад,
В-он дигар чун даст бинҳад, кард рад.
Пас лабаи раддаи қунад пеш аз гулӯ,
Гарчӣ наъра мезанад шайтон «Кулу!»
В-он дигарро дар гулӯ пайдо қунад,
В-он дигарро дар бадан расво қунад.
В-он дигарро баъди айёму шухур,
В-он дигарро баъди марг аз қаъри гӯр.*

Дар манқазат ва ночизии худ. Инсон вақте ки дар коинот ва мазохири кудрат дуруст гавр мекунад, ҳақорат ва беқадри ӯ ночиз буданаш бар вай зоҳир мегардад. Ӯ мебинад, ки дар ҳар чиз муҳтоҷи бечизихои дигар аст. Дар адни чизе ҳам ихтиёри тамом надорад, дар айни ҳол мебинад, ки тамом зери қувваи аъзам ва олитаре муназзаман ба вазоифи худ қиём ва иқдом доранд ва низоми хосеро дар тамоми маротиб ҳукмфармо мебошад ва ин тадбир ва тафаккур ҳар қадр бештар мешавад, ҳамон қадар ақидаи инсон бар ночиз будани худ ва камоли қодири мутлақ фузунӣ пайдо мекунад:

*Чандон ки дар ин доира бармегардам,
Нуқсони худи камоли ӯ мебинам.*

Ин тартиб то он қадар боло меравад, ки вучуди инсон ва низ вучуди тамоми ашё бакуллӣ ҳеҷ маълум мегардад ва билохира ин назар пайдо мешавад, ки он чӣ ҳаст, як зот аст ва пасу боқии чизҳо қобили он нестанд.

Кӣ бо ҳастии номи ҳастӣ баранд...

Ин ҳаёл нардбони ибтидои ваҳдати вучуд аст, ки тараққӣ карда, то ба ин ҷо мерасад, ки дар ҳақиқат ғайр аз ӯ мавҷуде нест.

Аз миён рафтани ҷангу низоъ бар асари тарки худӣ. Дар миёни афроди инсон ӯ милалу ақвом ҷанг ва низоъе, ки дида мешавад, иллати аслии он дар аксари мардум худхоҳӣ ва худпарастист. Як нафар бад-ин ҷиҳат бо душман мечангад, ки барои ӯ сар фуруд намеоварад, аз нуктачинӣ барои ин норозӣ ва ранчидахотир мешавад, ки дар камолаш хадша меояд. Дигаронро барои ин таҳқир мекунад, ки то азаматаш собит бишавад. Бинобар ин, агар инсон аз худӣ ва шахсият бозбиёяд, тафрикаи байни дӯсту душман, ягонаву бегона ӯ неку бад бакуллӣ аз миён меравад. Саҳобӣ ин нуктаро чунин адо кардааст:

*Рафтам зи миён ману яке шуд ду ҷаҳон,
Девор фитод, он сӯю ин сӯй намонд.*

*Ҳар ки бо зинда аз пайи мурда
Мекунад ҷанг, сахт нодон аст.*

Чавҳар ва араз. Ашёи мавҷуда дар олам ба ду қисм мунқасим мешаванд: чавҳар, яъне чизе, ки ба худ қоим ва устувор бошад, мисли шачар ва ҳаҷар, кӯҳ ва замин ва он дигар чизест, ки қоим ба худ нест, балки дар чизи дигаре қоим ва барқарор мебошад, монанди хушбӯ, бадбӯ, ранг, зоика, ки ин чизҳо ба худии худ ёфт намешаванд, балки дар чизи дигаре вучуд пайдо мекунад ва инҳоро араз мегӯянд. Афъол ва ҳаракоти мо дохили ин қисмат мебошанд. Дар назди аксари ҳукамо чавҳар асли шинохташуда ва араз фаръи он мебошад ва ин масъала фуруи зиёд дорад. Аз ҷумла пайравони модда мегӯянд, ки дар олам аз савои модда чизи дигаре мавҷуд нест, чи агар чизи дигаре мавҷуд мешуд, асари он ҳам вучуд медошт. Идрок ва ҳаёло, ки мо ғайримоддӣ медонем ӯ ҳеҷ мавҷуд нестанд ва ӯ агар мавҷуданд, он ҳам қисмате ҳастанд аз модда.

Лекин баъзе ҳукамо қоиланд, ки олам бе чавҳари худ маҷмӯае аз аърои чанд аст. Оре аърои чанде ҷамъ шуда, ки мо ҳамонро чавҳар мегӯем.

Мавлоноӣ Румӣ тақрибан қоил ба ҳамин масъала мебошад. Ӯ сареҳан мегӯяд, ки иллати тамоми олам аъроз аст ва олам дар ҳақиқат маҷмӯаи аъроз мебошад ва араз аст, ки табдилёфтаи чавҳар мегардад:

*Ҷумла аҷзои ҷаҳонро бегараз
Дарнигар, ҳосил нашуд ҷуз аз араз.
Ҷумла олам худ араз буданд то
Андар ин маънӣ биёмад ҳал ато.
Чист аслу мояи ҳар пешае,
Ҷуз ҳаёлу ҷуз араз в-андешае.*

Матлаби ин ашъор он аст, ки ҷавоҳире, ки дар олам мавҷуданд, тамоми он аз араз пайдо шудаанд, масалан, меъмор вақте ки меҳодад маконро бино қунад, қаблан нақшаи он маконро дар зехни худ тарсим месозад ва ин нақша як шайъи моддӣ нест, лекин ҳамин араз сурати макони моддӣ ва маҳсусро ихтиёр мекунад.

Дар ақоид, аз ҷумла, баҳсхое, ки мешавад, яке ин аст, ки афъоли неку бади инсон, ки дар аъроз буда ва фонӣ шудаанд, дубора чӣ гуна мешавад ба вучуд биёянд:

*Ин аразҳо нақл шуд лавни дигар,
Ҳашири ҳар фонӣ бувад кавни дигар.
Вақти маҳшар ҳар араз аз суратест,
Сурати ҳар як аразро руъятест.*

*То мубаддал гаит чавҳар з-ин араз
Чун зи парҳезе, ки зоил шуд мараз,
Гаит парҳези араз чавҳар ба ҷаҳд,
Шуд даҳони талх аз парҳез шаҳд.*

Ин ақида бо сеонс, яъне дониш ҳам мутобиқ мебошад. Мулоҳиза кунед, ҳаракат аз ин аъроз аст, ки наметавонад қоим ба худ бошад, лекин вақте ки як чиз ниҳоят сареъ ва тезу тунд ҳаракат мекунад, оташ аз он пайдо мешавад. Аз рӯи улуми табиӣ мавҷуда ин оташ аз ҷои дигар наомада, балки ҳамон ҳаракат аст, ки табдилёфта ба сурати оташ дар чавҳар аст, лизо собит мегардад, ки араз метавонад табдил ба чавҳар бишавад.

Ҳамчинси ашё ва инқилоби кимиёӣ. Аз таҳқиқот ва пажӯҳишҳои илмӣ собит шудааст, ки дар мураккабот ду қисм аҷзо ёфт мешавад. Яке онаст, ки қобили ҳаёт ва зиндагӣ мебошад, яъне агар дар аҷсоми зинда шомил бишавад, аз рӯи инқилоби кимиёӣ ҷузъи аҷзои зинда қарор мегирад. Масалан, инсон ё ҷонвар ончиро, ки меҳӯранд, аз миёни онҳо баъзе аҷзо ҷузъи бадан шуда аҷзои зинда мегарданд ва ин аҷзоро аҷзои ҳая мегӯянд. Дувум, аҷзое ҳастанд, ки салоҳияти ҳаёт ва зиндагиро надоранд ва инҳо, ба аҷзои зинда иттисол ҳам пайдо бикунанд, мумкин нест зинда бишаванд ва низ дар онҳо инқилоби кимиёӣ пайдо намешаванд. Аҷзое, ки метавонанд ба аҷзои қисми дувум табдил ёбанд, дар миёни онҳо як навъ таҷонисе вучуд дорад ва ин таҷонис дар сурат нест, балки аз ҳайси таркибикимиёӣ мебошад.

Ин масъаларо Мавлонои Румӣ бо ниҳояти вазоҳат навиштааст. Ӯ ин масъаларо аз ин назар зери мутолиа овардааст, ки инсон бо қувваи қудсия таҷонис дорад ва лизо сифоти башарии ӯ метавонад ба сифоти малакутӣ табдил ёбад:

*Ҳамчу обу нон, ки чинси мо набуд,
Гаит чинси мову андар мо фузуд.
Чун тааллуқ ёфт нон бо Булбашар,
Нони мурда зинда гаити бохабар.*

Ноқис ғизои комил аст. Ин асл дар тамоми олам ҷорист, ки донӣ ғизои олий мебошад. Шумо ба силсила ё тартиби махлуқот, ки назар меандозед, мебинед, ки аз ҳама пасттар ҷамодот, баъд набобот, сипас ҳайвонот ва баъд аз ҳайвон инсон мебошад. Аз миёни онҳо ҳар мавҷуде, ки олист, дони ғизои худ месозад ва аз ҳамон ҳам зиндагии вай қоим ва барқарор мебошад. Набобот, мисли сабза, бута, дарахт, аҷзои заминро ба худ ҷазб мекунанд ва аз он тағаззӣ менамоянд, ҳайвонот чун болотар

аз набототанд, набоботро меҳӯранд. Инсон, ки аз он ҳам болотар аст, лизо ҳамаи онҳоро ғизои худ мекунад. Мавлонои Румӣ мефармояд:

*Халқ бахшад хокро лутфи Худо,
То хӯрад обу бирӯяд сад гиё.
Боз хокро бубахшад халқу лаб,
То гиёҳаширо хӯрад андар талаб.
Чун гиёҳаи хӯрд ҳайвон, гаит зафт,
Гаит ҳайвон луқмаи инсон рафт.*

Ин асл натавонд дар моддиёт, балки дар тамоми ашё ҷараён дорад, ҳар олий донири мағлуб ва маҳкуми худ сохта фано месозад ва олами вучуд тамоман рӯи ҳамин асли ғолиб ва мағлуб ё ба ибораи ахирӣ окул ва мокул мароҳили тақомулро мепаёмояд. Инҷост, ки Румӣ мефармояд:

Ҷумла олам оқулу моқул дон.

Бояд донист, ки дар маонӣ ҳам, мисли мазомин, ҳаёлот, мазоҳиби мухталифа ғалсафаҳои гуногун, билоҳира, масоили илмӣ ҳамин қонун ҳукмфармост, яъне ҳар болоие пойиниери мағлуб ва маҳкум сохта ва раҳсипори диёри фано месозад. Мавлавӣ:

Пас маониро ҷу аъён ҳалқхост...

Ҳақиқатҷӯи ва мадоричи он. Ин ки инсон дар тамизи байни неку бад фиреб меҳӯрад, барои ин аст, ки мадоричи ҳақиқатрасӣ мухталиф аст. Фарз кунед, дар як ширинӣ заҳр дохил карданд, ин ҷо як нафар аз сурати он мефаҳмад, ки дар он заҳр дохил аст. Дигаре онро бӯ карда мефаҳмад, савумӣ чашида, ҷаҳорумӣ хӯрда, панҷумин асари заҳро баъд аз шаш моҳ дидааст. Корҳои неку бад ҳам ҳамин ҳолро доранд, арбоби маърифат ба маойиби корҳои бад ғавран пай бурда ва лизо аз ҳамон ибтидо аз он парҳез мекунанд, аммо мардуми дигар онро ба ихтилофи дараҷа баъд аз таҷриба ва дидани садама ва нуқсон мефаҳманд, ҳатто мардумони бадбахт то ҳини марг ҳам онро дарк намекунанд. Мавлоно ин нуқтаро ҷунин шарҳ медиҳад:

*Эй басо ширин, ки чун шаккар бувад,
Лек заҳр андар шаккар музмар бувад.
Он ки зирактар бувад, бишносадаи,
Чунки дид аз дур андар кашмакаи.
В-он дигар бишносадаи, то бӯ кунад,
В-он дигар, чун бар лабу дандон занад.*